MSS No. 259 Subject Language

Name of MSS तत्वबोधिनी सिद्धान्त कौमुदी

Author

Period Folios 468

Script Sanskrit Source Prithipal Singh

Missing Folios

259

S/

तत्त्व बोधिनी सिद्धान्त कौमुदी व्याख्या सुबन्त ॥
६६ पत्रक ॥ ल० अ० १० पं० प्र० पृ०

ह० ल०

तत्ववोधनी

259

تتّ بودہنی در علم فلسفہ

366

13X6

1812

त॰बो॰
१

ॐ श्रीगणेशाय नमः सरस्वत्यै नमः नत्वा विश्वेश्वरं शंभुं कृत्वा च गुरुवंदनं सिद्धांतकौमुदीव्याख्या क्रियते त
त्त्वबोधिनी ॥१॥ विघ्नविघाताय कृतं मंगलं शिष्यशिक्षायै निबध्नन् चिकीर्षितं प्रतिजानीते मुनित्रयमि
त्यादिना त्रयोऽवयवा यस्य तत्त्रयम् संख्याया अवयवे तयप् द्वित्रिभ्यां तयस्यायच् मंतारो वेदशा
स्त्रार्थतत्त्वावगन्तारो मुनयः मनेरुच्चेत्यौणादिकसूत्रेण मनेरउकारो मनेः परइन्प्रत्ययश्च गुणस्तु नेह भ
वति किदित्यनुवर्त्तनात् नपरकरणाद्वा तेषां पाणिनिकात्यायनपतंजलीनां त्रयं ननु स्वयंभुवे नम
स्कृत्येत्यत्रेवात्रापि नमःस्वस्तीत्यादिना चतुर्थी स्यात् मैवम् उपपदविभक्तेःकारकविभक्तिर्बलीयसीति
वक्ष्यमाणत्वात् नमस्करोति देवानितिवद्द्वितीयाया एव युक्तत्वात् किञ्च जहत्स्वार्था वृत्तिरिति पक्षे
नमः शब्दस्यात्र निरर्थकत्वात्तद्योगे चतुर्थी न भवति अर्थवद्ग्रहणपरिभाषायाः प्रवृत्तेः स्वयंभु
वे नमस्कृत्येत्यत्र तु स्वयंभुवमनुकूलयितुमित्यर्थविवक्षायां क्रियार्थोपपदस्येत्यादिना चतुर्थी
ति मूल एव स्फुटीभविष्यति नचैवं नमःस्वस्तीति सूत्रे नमःपदं व्यर्थमित्याशंक्यम् हरये नम इत्यत्र १

इतिमतुक्कालपितृमित्यर्थेविवक्षितेसंबंधसामान्येषष्ठ्याप्राप्तायांतदपवादनयातस्यावश्यकत्वात् तदुक्तीरि
ति तेषांपाणिन्यादीनामुक्तीः सूत्रवार्त्तिकभाष्याणीत्यर्थः तस्यमुनित्रयस्योक्तीरितिपर्यवस्यति परि
भाव्येति पर्यालोच्येत्यर्थः नचपरिपूर्वकस्यभवतेस्तिरस्कारार्थकत्वात्कथमत्रज्ञानार्थतेतिशंक्यम्
परीत्यस्यभावीतिवृत्तादिग्रन्थेनयोगात् केचित्त्वत्रभवतिनायोगमभ्युपेत्याहुः परोभुवोऽवज्ञानेइतिसूत्रेपरोभुवइ
त्यस्यावज्ञानइतिविशेषणान्नतिरस्कारार्थत्वनियमः मनसापरिभाव्यकंचिदित्यादिइत्यादिप्रयोगाच्च अत
एवात्राप्रयुक्तत्वदोषशंकापिनास्तीति अमन्यत्वनादरःपरिभवःपरिभावस्तिरस्क्रियेतिकोशात् परिपूर्वका
द्भवतेर्ज्ञानेनादेवतिरप्रतीतिर्नोन्यस्यादिमापशंकेवात्रन्यस्तीतित्याहुः तन्मरम्य परिभूयपरिभूयपरिभववती
त्यतोपिनिरस्कारार्थप्रतीतेः वैयाकरणेति व्याकरणंअधीयतेविदंतिवावैयाकरणाःतत्सिद्धान्तानांकौ
मुदीप्रकाशिकाइत्यर्थः निर्दुष्टसकलजनाह्लादकत्वसाम्येनकौमुदीशब्दप्रयोगःक्रियमाणायाम्
पिकौमुद्यावृद्धासन्निध्यापितत्वादियमित्यंगुल्यानिर्देशः विरच्यतेइति मयेतिशेषः स्त्रीप्रत्यये प्रथ

त॰बो॰
२

त्वोरुगणाधानेविश्ववदस्माद्वर्त्तमानसामीप्येभविष्यदर्थेवर्त्तमानप्रत्ययः अइउण् णानुबंधोअणसंज्ञार्थः
ऋऌक् इति ककारस्तु गित्कुङक्संज्ञार्थः एओङ् ङकारएङ्संज्ञार्थः ऐऔच् इति चकारस्तु चिचेचैचसंज्ञार्थः व
र्णानामसिद्धचत्वेनबोधनायसंहितायामविवक्षमाणत्वेनैषसंधिः स्वराणांचादिषुपाठात्स्वादयोसत्वइति
निपातसंज्ञायांनिपातएकाजनाङ्गितिप्रगृह्यत्वेप्रकृतिभावान्नसंधिरित्यन्ये स्यादेतत् अकाराद्युपदेशेन
यथातस्यवर्णानामाकारादीनांलाभात्पृथगाकारादयोनोपदिष्टास्तथाऋऌवर्णयोरपिसावर्ण्यादृ
कारोपदेशेनैवोभयसिद्धेःकिमर्थमुपदेशेन नचज्ञातिपदेऋऌवर्णयोःपृथगुपदेशआवश्यकस्तयोर्भि
न्नजातित्वादितिवाच्यम् सावर्ण्यादेवैकजात्युपदेशेजात्यन्तरस्यापिलाभात् ऋऌवर्णयोःप्रत्येकंत्रिंशतःसं
ज्ञासिद्धयेअणुदित्सवर्णस्येतिसूत्रेअणग्रहणस्यजातिपदेप्यावश्यकत्वादितिचेत् अत्राहुः ऋऌवर्ण
योःसावर्ण्यस्यानित्यतांज्ञापयितुमुभयोरुपदेशस्तत्फलंतुक्लृप्तशिखायस्यसक्लृप्तशिखस्तस्यहृदान्सेवो
यनेक्लृप्तशिखिवेतिसिद्धः ऋऌवर्णयोःसावर्ण्यस्यानित्यत्वेतु अन्ततइतिपर्युदासाद्धकारस्येवऌकारस्या २

पिप्लुतो न स्यादिति समाधानान्तरमप्यग्रे तत्र दर्शयिष्यते । हयवरट् टानुबन्धोऽट्संज्ञार्थः ॥ हकारोपदे
शस्त्वट्ष्वश्हश्यण्ग्रहणेषु हकारग्रहणार्थः अर्हेण अट् व्यवायेपीति णत्वम् देवा हसन्तीत्यत्र भो
भगोऽइति रोर्यत्वम् देवा हसन्ति हशि चेत्युत्वं लिलिहिढ्वे लिलिहिध्वे विभाषेट इति ढः लण् णकारानु
बन्धोऽणिण्यण्संज्ञार्थः नन्वणितीच्चित्पूर्वेण णकारेण ग्रहणं स्यात्तेष्विच्चित्परेण णकारेणाद्गुणितिषु परेण
णकारेणैव तथा च निःसन्देहार्थमन्त्यवर्णान्तरमेव कर्त्तव्यमिति चेत् सत्यम् व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न
हि संदेहादलक्षणमिति परिभाषाज्ञापनाय पुनर्णकारोऽनुबन्धत्वेन स्थितमाकरे ञमङणनम् मकार
स्त्वम्यम्ङम्संज्ञार्थः झभञ् ञकारो यञ्संज्ञार्थः घढधषिति षकारस्तु झष्भष्संज्ञार्थः जबगड
दशा इति शकारानुबन्धोऽश्हश्जश्झश्बश्वश्संज्ञार्थः [illegible]संज्ञार्थः [illegible]
[illegible]संज्ञार्थः [illegible]संज्ञार्थः खफछठथचटतव् इति सूत्रे वकारस्तु छ
व्संज्ञार्थः कपयिति यकारो यय्मय्चय्संज्ञार्थः शषसरिति रेफस्तु यर्झर्खर्चर्शर्संज्ञार्थः हलिति

त॰बो॰
३

लकारस्त्वल्वल्रल्झल्संज्ञार्थः पुनर्हकारोपदेशस्तु वल्रल्झल्शल्सु हकारग्रहणार्थः हदिहि
ग्धपिहि रुदादिभ्यः सर्वधातुके इति वलादिलक्षण इट् स्निहित्वा न क्त्वा सेडिति निषेधं बाधित्वा रलो व्यु
पधादिति कित्वम् अदाग्धाम् घत्वस्यासिद्धत्वेपि हकारस्यापि झलत्वात् झलो झलीति सलोपः अलि
क्षत् शल इति क्सः पुनर्हकारोपदेशस्यापृथक्त्वेपि शरमध्येव हकारं पठित्वा अलोन्त्यस्य हलोन
न्तराः संयोगः झलो झलि शल इगुपधेत्यादिसूत्राणि यथावृत्तिलानुवंधानितानिष्ठेत्यस्य हरोनुरा
सेवं रूपेणा रेफानुवंधास्येव चक्रत्वाद्धलिति पृथक्सूत्रे त्यजन्ते मैवम् तथाहि सति हरिईसति हरिहेरि
त्यादि न सिध्येत् तत्र स्वरवसानयोर्विसर्जनीयो वा शरीत्यादिप्रसंगात् अतो हलिति सूत्रमावश्यकमेव
एवं च हलिति सूत्रेन्त्यमिति वक्ष्यमाणे घोपि स्वरस्वन्तः स्याच्छते अणादिसंज्ञार्थानि अणादिसंज्ञा
प्रयोजनं येषां तानीति विग्रहः अणादिसंज्ञाभ्यः इमानीत्यस्वपदविग्रहो वा अर्थेन नित्यसमासो
विशेष्यलिंगता चेति वक्ष्यमाणत्वात् एषामंत्या इत इति एषां सूत्राणामन्त्यादयो हलन्त्यमिति सूत्रेण ३

इत्संज्ञकाइत्यर्थः अकारश्चेति अनन्त्यत्वात्पृथगुक्तिः वचनविपरिणामेनइदितिसंबध्यते इत्संज्ञाचा
स्यउपदेशेऽजनुनासिकइत्यादिनेति एवंचणादिभिरिद्भिरादिरन्त्येनेतिवक्ष्यमाणेन प्रत्याहारग्रह
णादिसंज्ञाघ्रानीतियदुक्तंतत्संगच्छतेइतिभावः अकारउच्चारणार्थःइति नतुलणसूत्रस्याकार
इवप्रयोजनार्थःइत्यर्थः हलन्त्यम् अन्त्यमवसानेभवंअन्त्यं दिगादित्वाद्यत् उपदेशेऽजनुनासिकइदि
तिचात्रानुवर्तते आदिरन्त्येनेतिसूत्रेणअन्योन्याश्रयमाशंक्यआवृत्त्यातेपरिहरति हलितिसूत्रेऽन्त्यमिति ह
लिअन्त्यमितिविग्रहेसप्तमीतियोगविभागात्सुप्सुपेतिवासमासइतिभावः यद्वाषष्ठीतत्पुरुषोयंहलि
निर्दिष्टस्यान्तमित्यादिनिर्माणासंभवात् आदिरन्त्येनसहेता अन्त्येनेतिकिम् सुटइतिप्रत्याहारःस्या ५८
तौऐकवचनावयवेनमाभूदितिकाशिकाकृत् यद्यपिटकारान्तसंज्ञसटाटकारोऽप्यन्त्योभवतितथा
पिअन्त्येनेतिग्रहणसामर्थ्यादन्त्यत्वप्रयुक्तायस्यैवसंज्ञातेनैवप्रत्याहारः नहिटाटकारादेर्हलन्त्यमिति
इत्संज्ञाप्रवर्तते नचैवंरप्रत्याहारासिद्धिः लणसूत्रस्थावर्णस्यानुनासिकत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादनेन

त॰बो॰
४

नापिइत्याप्रत्याहाराणामसिद्धत्वतीतिकाशिका निष्कर्षस्तिहसौजसमौड्इतिसूत्रेदर्शयिष्यते विस्तरस्तुशब्द
कौस्तुभेनुसंधेयः इत्येतिम् रप्रत्याहारोयथास्यात् सतिहि अनुनासिकत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादनन्यस्यनापि
गदृष्ट्यानइत्स्त्वकम् नचैवमदितेत्यस्यविरहेणलभ्यतेइतिकौस्तुभेस्थितम् आद्यन्ताभ्यामवयवाभ्यामव
यवीसमुदायआक्षिप्यते तस्यचयुगपत्सम्प्रयोगाभावादवयवेषुवर्तमानरन्तौसंज्ञामध्यगेषुविश्राम्यति
ततआद्यन्तयोःसंज्ञास्वरूपान्तर्भावेनतयोःपरार्थनिर्णयादितिभावः मध्यगानामिति स्वस्यचेति स्व
रूपमित्यनुवर्त्ततेस्वरूपेचादेरेवाश्रयतेतोत्यस्य संज्ञेत्यनेनप्रधानतृतीयानिर्देशात् सर्वनाम्नउत्सर्गतः
प्रधानपरामर्शित्वात् ननुसामित्यस्यानुवृत्तौकःसंज्ञीस्यात्कोवात्रायःशब्दनताद्रूप्यादेयोनस्यात् न
चायोत्प्रयोगचैत्यादाविकारःस्यादकारेपरेअनयोवमसंश्रयः तैवम् आदिरेवसंज्ञीत्येव आदिरन्त्येनेति
संज्ञाकरणस्यवैयर्थ्यापत्तेः किञ्च अणग्रहणमपवादीनांहयवट्ड्देशीयव्यर्थः स्यात्सर्वत्राकारसेदसंज्ञि
नेत्यादिरन्त्येनेतिसंज्ञाकरणस्यवैयर्थ्यापत्तेः किञ्च अणग्रहणमपवादीनांहयवट्ड्देशीयव्यर्थः ४

स्यात्सर्वत्राकारस्यैवसंज्ञितत्वादितिदिक् शब्दकौस्तुभेतुआद्यंतावयवद्वारासमुदायानुकरणेनसिद्धेसूत्रस्य
बाहुल्यार्थमिदंसूत्रमितिस्थितम् उपदेशेऽजनुनासिकइत् उपदेशेकिम् अग्निचित् सोमसुदितिकाशिका
अत्रेत्संज्ञायांलोपःस्यात् नचतुकोवैयर्थ्यंआगमत्वमादौचरितार्थत्वात् नचक्विपःपित्त्वस्यैववैयर्थ्यम्
अग्निचिताचित्यादौचरितार्थत्वादितिहरदत्तः अजितिकिम् मनिनोमकारस्यमाभूत् सत्यांहीत्संज्ञाया
मेत्वादश्चःपरःस्यात् वेश्म सद्म सर्वथानुभयोमनिन् हलितिकिम् भूसंज्ञायामभविता नचप्रयोजनाभा
वान्नेत्वमितिवाच्यम् सत्यामित्संज्ञायामुदितइतीड्विकल्पापत्तेः अन्येतुचिरिणोतिरिणोतिइहयातोर
नस्यमाभूत् सत्यामित्संज्ञायामिदितइतिनुम्स्यादित्याहुः आद्योच्चारणमिति आद्योच्चारणविषयीभू
तोयःशब्दस्तस्यात्यहलित्यादितिफलितोर्थः उपदेशेज उपदेशानेउपदेशाभावपन्न उपदेशेकिम् अत्र
आंत्रयःसतन्नस्यर्थयोनेकोत्राङ् आङोनुनासिकश्छंदसीत्याकारोनुनासिकयद्यपिअत्रउक्तःऊँइत्यत्रेवा
नुनासिकविधानसामर्थ्यान्नेत्वमितिसूवचनयाप्युनरार्थमवश्यंपकत्तेमाम्नुपदेशग्रहणास्यष्टप्रतिपत्त

तत्व
बो. धि.
५

येऽइहैवकृतम् अग्निति किम् मनिनोमकारस्समाभूत् नचहलेमसिंश्मग्रहणसामर्थ्यादनेनास्यमकार
स्यानभवेदितिवाच्यम् आलुचआलुप्रत्ययादौअग्निप्रसंगवारणेन तस्यचरितार्थत्वात् अनुनासिकइति
किम् ईदावर्णेने ईदितः सप्ताहीम्मज्ञायामीदितोनिष्ठायामितीनिरस्यात् यद्यप्यत्रापञ्चमीव्यक्तावदनुनासि
कसंज्ञाप्रथममेववक्तुमुचितातथापिनासिकमनुगतत्वे नियोगाश्रयणेनैवगतार्थत्वादनुनासिकसंज्ञास
त्रेमेदप्रयोजनमितिध्वनयितुंनेहोपन्यस्तम् नचैवंपरोऽनुनासिकइत्यत्रयरः परोऽनस्यानुनासिकशब्देप
वेनुनासिकःस्यादित्यर्थः प्रसज्येत स्वरूपमितिपरिभाषोपस्थानात् संज्ञाकरणेनअणशब्दसंज्ञेतिनिष
यान्नायंदोषइतिवाच्यम् उक्तपरिभाषायाभाष्यप्रत्याख्यानात् उपान्मन्त्रकरणेइत्युक्तेभाष्येचीवरासि
ङनुणोनमित्यादिनिर्देशेनस्वरूपमितिपरिभाषायाअनुपस्थितिकल्पनात्स्त्रचमतेपिदोषाभावात्
ननुउक्तनिर्देशाश्रयेणप्रतिपत्तिगौरवमितिचेत् अतएवनिष्प्रयोजनमित्युक्त्वाभेदप्रयोजनमित्युक्ते
प्रतिज्ञायतेइतिप्रतिज्ञा आनत्वोपसर्गेइतिकर्मण्यङ् अनुनासिकस्यभावआनुनासिक्यंगुणवचनब्रा ५

स्वरणादिभ्य इति षष्ठ्यत्र प्रतिज्ञा अनुनासिकं येषामिति विग्रहः केचित्तु। प्रतिज्ञाने प्रमितत्वात्साध्यस्यासीति प्र
तिज्ञम् असाध्यञ्च प्रतिज्ञमानुनासिक्यं येषामिति विग्रहेति यद्यपि सूत्रकारस्तु लोऽनुनासिकपाठ
इदानीं परिभ्रष्टस्तथापि वृत्तिकारव्यवहारबलेन यथाकार्यं प्राक् स्थित इत्यनुमीयत इति भावः पाणिनी
या इति पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं वृद्धाच्छः तदधीयते विदन्ति वा पाणिनीयाः तदधीनेष्य णः प्रो
क्तालुक् नन्वरलयोरिति चेन्नेटकारस्यापि मध्यगत्वात्तदाह प्रत्याहारेष्विति अनुनासिक इत्यादीति आ
दिशब्देन पाणिनेः केकन्सते इङः इत्यादिग्राह्यम् प्रत्याहारशब्देनेति प्रत्याह्रियन्ते संक्षिप्यन्ते वर्णा यस्मिन्निति
प्रत्याहारः करणाधिकरणयोश्चेति ल्युट् प्राप्तेऽपि बहुलग्रहणाद् अधिकरणे घञ् यद्यपि योग
मात्रमकारादिसंज्ञा स्यादिति प्रसक्तं तथापि योगरूढिरिति भावः ऊकालोज्झ्रस्वदीर्घप्लुत इति समाहार
द्वन्द्वः सौत्रं पुंस्त्वम् ऊ इति प्रश्लिष्टा सवर्णदीर्घेण कृते जसि परतो यणि च वः आत्मनो काल ऊकालो यस्येति फ
लितार्थकथनमिदं विग्रहस्तु वः कालो यस्य सः इति वाच्यः उभाभ्यां उच्चारणकालोलक्षणे अत्र किञ्च से

ते॰ त॰
वो॰ भि॰
९

योगस्यामाभूत् प्रत्यह्व परोदात्तकषस्यैकमात्रत्वेन हृस्वसंज्ञायां हृस्वस्यापितिकृतीतितुक् स्यात् आयेइ
ति निपातनाद् आद्युदात्तत्वात्ताकारउदात्तः पञ्चकृत्वस्त्वपिस्यइत्यनेनोदात्तः अर्वाङ् इति अर्वन्नित्येनमचतीत्यर्वा
ङ् ऋत्विग्दधृगित्यादिनाञ्चतेः सुप्युपपदे क्विन् अन्यानामपि दृश्यत इत्यस्मात्स्वामदिपद्यतिइत्यादिनाव निपात
नाच निष्पन्नोर्वन्शब्दोयान्तस्वरेणाद्युदात्तः वनिपः पित्वेनानुदात्तत्वम् अञ्चतेरकारोपि धातुस्व
रेणान्तस्वरेण वा उदात्तः उपपदमतिङ् इति समासे कृते समासस्यान्तस्वरेण तदन्तगतिकारकोपपदा
त्कृदिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण वा अञ्चतेरकार उदात्तः वनो नलोपे सवर्णदीर्घे च कृते एकादेश उ
दात्तेनोदात्त इत्यनुदात्ते पदमेकवर्जमिति शेषनिघातादाद्योकारोऽत्रानुदात्तः एतत्संभवाभिप्रायेणोक्त
म् वेदभाष्ये अर्वाङ् अभिमुख इति स्थितम् अत्रेत्यमिति अविवादित इत्यर्थः तस्य च उदात्तस्वरित
परत्वे इति उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात्तदुदात्तस्वरितपरं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मिन् उदात्तो वा स्वरितो वा प
रश्चेत् पूर्वस्य स्वरितस्य यदुत्तरार्द्धमनुदात्तं तस्य श्रवणं स्पष्टमित्यर्थः अन्यत्रेति उदात्तस्वरितपरत्वा ९

भावे केति किमोत् नित्यस्वरितम् वक्ष्यति अनुदात्तं सर्वमपदादावित्यधिकारादनुदात्तम् अय्याइति अ
योः केति नित्यस्वरेणानुदात्तः संहितायां तेकारेश उदात्तेनेत्योकार उदात्तः उदात्तपरत्वे ह्रस्वस्वरितः
सोदाहरणमुक्तादीर्घस्वरितसोदाहरणमाह स्थानीनयेराइति येऽत्र राह्वयमपि फिट्स्वरेणानो
दात्तम् नतोनुदात्तपदमिमापनुदात्तः एकादेशस्त्वपदे स्वरितः स्वरितो वानुदात्ते पदादावित्युक्तेः
उदात्तस्वरितपरत्वे उदाहरणमाह प्रातवक्रमिति यइति फिट्स्वरेणानोदात्तः ततः परस्यकारत्वेऽ
वेश्वाहुतोच उदात्ते नैकादेश उदात्तः अय्यइति स्वरितोंतत्वादकारस्य शेषनिघातत्वे ओकारेणसह प
कादेशे च कृते स्वरितो वानुदात्ते पदादावित्योकारः स्वरितः कथमस्यास्वरितोंतत्वमिति चेत् अत्रा
ऽः अहमात्मा विश्वस्मात्कर्मणापत् नित्यस्वरितम् रुद्राभाववत्संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादिति अ
निमील इति ईकारः स्वरितः लेइति तप्रत्ययाः पर्यायपकश्चातिरिति स्वरप्रक्रियायां मूलएव स्फुटी
करिष्यति मात्वनासिकेति मात्वंचनासिका चेति किं ग्रहेमाणंपगत्वाटके वज्रावे सुत्वनासिकमि

त. त्व.
बो. धि.
७

तिस्यादतआह मुखसहितेति नासिकयोच्चार्यमाणेति फलितार्थकथनमिदं उच्यतेऽनेनेति वचनं मुखेना
सिकावचनमस्येति विग्रहः तुल्यास्येति आस्येभवमास्यं शरीरावयवाद्यत् इत्यभिप्रेत्याह ताल्वादिरिति आ
भ्यन्तरेति एतच्च प्रयत्नस्य बलाल्लभ्यते तुल्यास्यं किम् तप्रोश्चत्र पकारस्य तकारे परेझरीति लोपो माभूत्
प्रयत्नग्रहणं किम् वाक्श्च्योतति शसलोपो न ञमङणनानामिति नासिकाचेति चकारेण वर्णानुकूलं
ताल्वादिस्थमनुजीयते पदैतोरित्यादौ तपरत्वमसंदेहार्थम् ततकालग्रहणार्थम् तत्कालग्रहणार्थम्
ततकालग्रहणार्थम् तेन प्लुतस्यापि संग्रहः चकारेदैति निष्कर्षे पदे तु पचथा कुम्भ्यण्णमीषद्विवृतप्रयत्ना
भ्युपगमात् स्पृष्टेषत्स्पृष्टेति एतेषामाभ्यन्तरत्वं वर्णोत्पत्तिप्राग्भावित्वात् तथाहि नाभिप्रदेशात्प्रयत्नप्रेर
तो वायुः प्राणो नाम ऊर्ध्वमाक्रमन्नुरःप्रभृतिस्थानान्याहन्ति ततो वर्णस्य तदभिव्यञ्जकध्वनेर्वोत्पत्तिः
तत्रोत्पत्तेः प्राग्यदा जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानि तत्तद्वर्णोत्पत्तिस्थाने ताल्वादिसम्यक्स्पृशंति तदा स्पृष्टता
ईषत्परास्पृशंति तदेषत्स्पृष्टता समीपावस्थानमात्रे संवृतता दूरत्वेपि विवृतता अतएवइदुप्रश्ना

८

दीनां तालुस्थानत्वाविशेषोपि तालुस्थानेन सह जिह्वाग्रादीनां च चर्माञ्चारणे कर्त्तव्ये सम्यक् स्पर्शः यकारे ईषत्स्
पृष्टता कारे करयोस्तु ईषद्विवृतिरित्याद्यनुभवैः शिक्षाकारायुक्तिं चानुसृत्य विवेचनीयं विवारसंवारादि
यस्तु वर्णानामन्तः प्रयत्नान्मूर्द्धि प्रतिहतैः निवृत्तैः प्राणाख्यैर्वायुभिः पार्श्वस्थैः त्वच्येन इति वा ह्यादस्य चाप्ते गलबिल
स्य संकोचनात्संवारः तस्यैव विकाशाद्विवारः एतौ च संवृत ह्रस्वाभ्यामाभ्यन्तराभ्यां भिन्नावेव तयोः सम्मी
पद्दस्वस्थानात्मकत्वादित्यवधेयम् अ अ इत्यपामिति विभक्तेपाल्लेकू आद्यो विवृतः द्वितीयस्तु संवृतस्तत्
दाह विवृतमनूद्येति विवृतस्य स्थाने इत्यर्थः विवृतत्वमस्यैवेति तेन दण्डायनमित्यादौ सवर्णदीर्घः सिध्य
तीति भावः पूर्वत्रासिद्धम् यद्यपि स्वतन्त्रो विधिः स्यात्तर्हि त्रिपादी सर्वं प्रत्यसिद्धे स्येवलभ्येत त्रैपादिकं तु सर्वं
प्रति परं नासिद्धं स्यात् तथा च प्रशान् इति तत्र मो नो धातोरिति नत्वस्यासिद्धत्वान्नलोपः स्यात् नत्वविधेः संबु
द्धौ चरितार्थत्वात् तथा नड्वान् इत्यत्र संयोगान्तस्य लोपस्यासिद्धत्वान्नलोपः स्यात् नुमविधेस्तु संबुद्धौ चरि
तार्थत्वात् तथा नड्वान् इत्यत्र संयोगान्तस्य लोपस्यासिद्धत्वान्नलोपः स्यात् नुमविधेस्तु संबुद्धौ चरितार्थत्वा

त॰ब॰
बो॰धि॰
८

वतस्माह अधिकारोयमिति त्रिपाद्यां विहितकार्यमिति कार्यासिद्धपदेनअसूत्रमुमिसादिनस्येपेदितिभा
वः यथाचैतन्नसिध्यतितथाउदः स्थास्तंभ्वोरावसरेस्याभिरूपयादेषिष्यते एकादशायेति यद्यपिभाष्ये
ष्टाष्टकाउदात्ताद्यस्तनोक्तास्तथापिकैयटोक्तिसनुस्त्यपकारश्चोक्ताइतिबोध्यम् लवयोश्वमाइति वाल
वोयत्नायवाह्यप्रयत्नाः केचित्स्नुअभोगाघायेनोपनिवद्धाः नयथा खरोविवाराश्वासाअघोषास्य हशः
संवारानादाघोषाश्च वर्गाणांप्रथमतृतीयपंचमायणश्चाल्पप्राणाः वर्गाणांद्वितीयचतुर्थौशलश्च
महाप्राणाइति श्वासानुप्रदानाइति श्वासप्रयत्नकाइत्यर्थः विवृणापतेकंठमिति विवारएवप्रयत्न
मितिभावः अभेति तिहश्चोहश्चायमाश्चनसास्यनादेतिनादभागिनोनादप्रयत्नवतः अघुगमा
इति प्रथमतृतीयपंचमावर्गेष्वयुग्माः वर्गीयमणाइति वर्गीयमणाश्चेत्यर्थः अल्पेति अल्पा
स्वेभ्यःप्राणाःपुंसिभूम्न्यसवःप्राणाइत्यमरः शानुपयुक्ताइति अन्यथाकखगघादीनांपरस्पर
सावर्ण्येनस्यादितिभावः आन्तरतम्यपरीक्षायामिति परीक्षावाह्यायोषस्यमहाप्राणस्यसस्यताह ८

णापवर्ग्यकारः घोषवतो नादवतो महाप्राणस्य हस्तनाद्दूष्मोवर्गीचनर्थ्यंठ्मादिस्वटीभविष्यति कादयइति लो
कप्रसिद्धपाठापेक्षमिदम् चतुर्दशास्वप्यामावसानत्वयोगात् कपाभ्यांप्रागिति पनत्र्योपलक्षणम् खफा
भ्यांप्रागित्यपिवोध्यम् अर्द्धविसर्गेति साहृश्यमुच्चारणेलेखनेवोचवोध्यम् ऋऌवर्णयोरिति ऋस्यक
इतिप्रकृतिभावः विग्रहस्त्वञ्चाचलृवर्णश्च ऋऌवर्णौतयोरित्येके मनोरमायांतुऋचऌचऋचऌतौतौच
तौवर्णौचेत्यादिस्थितम् नाज्झलौ आकारसहितइति कालसमयवेलासित्यादिनिर्देशादाकारप्रश्ले
षलिंगम् यथासंख्यमिति शीतलशब्देनसवर्णदीर्घैश्चादिश्चावर्थः इहअसेपक्षित्यादौहोठइतिठत्वेन
हस्वचम् इणइतिसस्यषत्वमपिनेतितत्त्वनहस्वचंटत्वेप्रतिनस्यासिद्धत्वादितिदिक् अन्यथेति ना
ज्झलावितस्यानांभे ग्रहणकशास्त्रवलादिति अयंभावः ग्रहणकशास्त्रवलाद्दीर्घादीनामिवहका
रादीनामपकारवाच्यत्वमुपगतेश्रचस्यात् प्रत्याहारग्रहणेतद्वाच्यवाच्येनिहृदलदणाभ्युपगमादि
ति अविधीयमानोऽणिति तेनइदमइप्राउत्यत्रत्रिमात्रइकारोनभवति उदित्त्वेति इहाविधीयमानइ

त॰ त्व॰
बो॰ थि॰
९

तिनसंबध्यते उदित्करणसामर्थ्यात्तेनविधीयमानोप्युदित्सवर्णान् ग्राह्यत्येव कुहोश्चुः जगाद जघटे परेणण
कारेणेति व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेः उपसंगृह्णतीत्यत्र उदित्यादौ तपकरणलिंगाच्च यदिपूर्वेणास्या
व् तर्हि तपरत्वमिहानर्थकं स्यात् अकारस्यानणत्वेन सवर्णाग्राहकत्वात् एवं च तपरत्वादीर्घेण
उपकरकार्भीयतीत्यादि वक्ष्यमाणग्रंथः संगच्छते एवं च ऌकारोपीतित्रिप्रातः संज्ञोत्पन्नपक्षोपतेपतश्चन्या
यसामर्थ्यादुक्तम् वक्तुं ऌकारस्य अकारग्राहकत्वेन क्वाप्युपलभ्यते सूत्रारंभसामर्थ्यादिति सतिवसाव
ऐपंप्रकारेण ऐकारग्रहणादौकारेण चौकारग्रहणादेश्चोञिनिसूत्रारंभो वृथास्यादितिभावः नापादनी
यमिति तेनग्लावंग्लावइत्यत्रऔतोम् शासोरितिनप्रवर्त्ततइतिमूलेएवस्फुटीभविष्यति ययतीति य
हणाकरणास्त्रस्याद्याष्यतिष्यष्यात्तेः एतच्चाकः सवर्णेदीर्घइत्यत्रस्फुटाकरिष्यामः आद्यंतेरेति ग्रह
णांसमाम्नायउपदेशस्तत्रभवाः आंतरसमाम्नायिकाः वर्णव्यक्तयोंतारादान्नाइतिठञ् हाटइति
नभवति यद्यप्याकारप्रश्लेषाभावेसंयोगान्तलोपप्राप्नोतिनत्वढत्वेनस्यासिद्धत्वादतोत्रसंयोगान्तलो ९

येन भवतीति वक्तुमुचितम् तथापि कार्यकालसंज्ञापरिभाषमिति पक्षे त्रैपादिकेऽन्तरंगे बहिरंगपरि
भाषाया अप्रवृत्तेरन्तरंगे ठल्लोके कर्तव्ये बहिरंगः संयोगान्तलोपोऽसिद्ध इति मत्वेदमुक्तमित्येके अन्ये तु संज्ञा
पूर्वको विधिरनित्य इति लोपस्य वारणे कथंचित्कर्तव्ये शाक्यमित्याशयेन ठत्वे नेत्युक्तमित्याहुः विश्वपाभि
रित्यत्रेत्युपलक्षणं विश्वपाः विश्वपाभ्यामित्यादावपि न भवति हो ढ इत्युपलक्षणम् एवं गापुमित्याः
दे कयोः ह इत्याकारस्य यकारो नेति दिक् पुदित्विहितमुच्चारणमित्यत्र ईषत्स्पृष्टमित्यत्र ईषदिति अन्तेव
संस्वराणां चेत्यत्र निर्दिष्टत्वाई षद्विष्टमन्वष्ठाणां विहितेस्वराणामिति प्रयत्नभेदो व्याख्यायते न तदा नाज्झला
विति सूत्रेऽनक्षरशाक्यमित्याकरे स्थितम् अन्तनासिकात्व इति येन्वाक्षरसमाम्नायिकानामणामेव
सवर्णसंज्ञा भवन्तीति भावः एवं च रेफोष्मकारस्य अण्प्रत्याहारान्तर्गतोऽपि न कस्यचित्सजातीयस्सवर्णो
ऽस्त्यन्यस्याभावादित्यवगन्तव्यम् सचनान्यरश्चेति नेत्रादिना उभयं विवक्षितमिति भावः वृद्धिरादैच्
आच्च ऐच्चेति इतरेतरयोगद्वन्द्वः सर्पांहल्लुगिति ओऽड्हल्लुग्वा यद्वा समाहारद्वन्द्वः नचैवन्द्वन्द्वा

ने·त·
वो·धि·
१

स्तुदघहांतात्समाहारउनिरच्स्यादितिवाच्यम् समासांतविधेरनित्यत्वात् तत्रचप्रमाणंसमासेषुवक्ष्यामः
अथवाआदित्यसमत्वमेवास्तुवृद्धिशब्देसतेत्रेणाकृत्यावयोजनीयः अयस्मयादित्वेनभत्वाद्बोकुरितिकु
त्वेन येजिह्वद्विमात्रपवतात्परत्वात् तेनकुम्मेकत्वमित्यत्रत्रिमात्रोनवृद्धिरेचोत्यादयः अदेङ्गुणः तप
रकरणमिहसर्वार्थंतेनगंगोदकमित्यत्रत्रिमात्रोनतत्रतीत्यत्रत्वकारएवनत्वकदाचिदाकारः नचप्रमाण
नत्वान्तर्येणनियमसिद्धिः रपरत्वेकृतेराकस्याप्यर्द्धमात्रत्वात् अपरस्यार्द्धतृतीयमात्रत्वात्मत्रणप्रदेशास्तु
कृणञ्चतेगुणाउत्पादयः भवादयो भवास्यो भूश्चवाश्चभवाविति द्वंद्वः आदिशब्दयोर्व्यवस्थाप्रकारवा
चिनोरेकशेषः आदिश्चआदिश्चआदीभूवेदैआदीयेषामितिविग्रहः भूप्रभृतयोवासादृश्यंचक्रियावा
चकत्वेनेत्यभिप्रेत्याह क्रियावाचिनइतिकिम् याःपश्यसीत्यादौयातेर्मामभूत् सतिहितस्मिन्यातेनाथा
तोरित्यालोपःस्यात् इतिस्थितेमनोरमायाम् भ्वाद्यः किम् हिरुक् पृथक् स्यंभादीनांमाभूदिकरणेनसो
त्राणांयाविवक्षाप्यते चुलुंपादीनांतवद्रुत्वमेतन्निरदर्शनमितिगणसूत्रेणसंग्रहः प्राग्रीश्वरान् रेफविशि १

ग्रहणं किम् ईश्वरेतोसुन्कसुनावितिप्रस्य व्याप्तिन्यायेन वाधितत्वं माभूत् यद्यपि तु प्रमासन्नेवाधिरीश्वरइ
त्यस्यावधित्वमिति हि विरुद्धेन तर्हि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमेवास्तु चादयः अद्रव्यार्थाः किम् पशुः लिंगसंख्या
नितंत्रसम इहतस्यादेवलोयंनयतीति पशुमन्यमानाः पशु इति समग्रार्थे व्ययम् गतिश्च उपसर्गसंज्ञा
यासमावेशार्थश्चकारः अन्यथा आकडारादेकासंज्ञेति पर्यायः स्यात् तत्फलं तु प्रणेयमित्यादावुपसर्गा
दिसमासस्तु निणत्वस्य गतिकारकेतिकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरसिद्धिश्चेति दिक् निसनिरदसदुदुरिति उपसर्गस्या
पत्तावितिनिरूढः रोलंत्वम् निसघनेदलयते निसाद्दुसः श्चरुत्वस्यासिद्धत्वाज्झलाभावः निरपत्ते दुरयते नवे
तिविभाषा नेतिनिषेधो वेतिविकल्पस्तदाह निषेधविकल्पयोरिति विभाषाश्वेरित्यादौ निषेधविकल्पा
वुपतिष्ठेते तत्र निषेधेन समीकृते विषये पश्चाद्विकल्पः प्रवर्तेते शुशाव शिश्वायेत्यादावप्राप्ते विकल्पः
शुशुवतुः शिश्वियतुरित्यादौ च विप्रस्वपीतिनित्यप्राप्ताविति विवेकः अत्रेदं वोध्यम् इतिशब्दः काकाक्षिगो
लकन्यायेनोभाभ्यां संबध्यते स च पदार्थविपर्यासकृत् तेन निषेधो विकल्पश्च न त्वाशब्दार्थः संज्ञी विभाषा

त॰ त्व॰
बोधि॰
११

शब्दार्थयोर्विकल्पः संज्ञा उभयत्रविभाषार्थं चेदं सूत्रम् प्राप्तविभाषायामप्राप्तविभाषायां च नास्योपयो
गः प्राप्तविभाषायां ह्यभावांशस्य सिद्धत्वेन विभाषाश्रुत्या पक्षे न भवतीति भावांशमनूद्य पक्षेऽभा
वविधानमात्रकरणात् अप्राप्तविभाषायां त्वभावांशस्य सिद्धत्वेन पक्षे न भवतीत्यभावांशम
नूद्य पक्षे भावांशमनूद्य पक्षे भावांशमात्रकरणात् विभाषाश्वेरित्युभयत्रविभाषायां तु यदि विधि
मुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि पित्त्वे वसंप्रसारणविकल्पः स्यात् किन्त्वेतु नयजादित्वाद विस्वपीति नित्यमेव स्या
त् अथ प्रतिषेधमुखे प्रवृत्तिस्तर्हि कित्त्वे व प्रवृत्तिः स्यान्न तु पित्त्वे न च पित्त्वविधिमुखेन कित्त्वनि
षेधमुखेन तूभयत्रापि षेधमुखे प्रवृत्तिस्तर्हि कित्त्वेष प्रवृत्तिः स्यान्न तु पित्त्वे. न च पित्त्वविधि
मुखेन कित्त्वनिषेधमुखेन तूभयत्रापि प्रवृत्तिरस्त्विति वाच्यम् वैरूप्यलक्षणवाक्यभेदप्रसंगात्
संज्ञाकरणे तु श्रुतक्रमानुरोधेन नवेति प्रतिषेधः प्रथमं कित्त्वप्रवृत्तेते ततः किदकिद्रूपे सर्वस्मिन्
लिटि एकरूपप्रापिते सति पक्षे भवतीत्येकरूपेण विधिमुखेनैव प्रवर्त्तते इति ॥ इक्किम् संज्ञावत्त्वेरू ॥

पमितिवचनाच्छब्दस्यसंज्ञामाभूत् तथाहिसतिविभाषाश्वेरित्यस्यानशब्दःश्वयतेरादेशःस्यात् इति
शब्देनसतिअर्थः संज्ञीतिलभ्यते तथाहिलोकेह्यर्थप्रधानशब्दः गौरित्ययमाहेत्यादौनशब्दस्व
रूपपरः संपद्यते व्याकरणेतुस्वंरूपमितिपरिभाषयास्वंरूपमितिपरिभाषयास्वंरूपपरत्वमौत्स
र्गिकम् इतिशब्दसमभिव्याहारेत्वर्थपरत्वमितिविशेषः इदमेवेतिशब्दस्यपदार्थविपर्यासकत्वन्ना
म संज्ञात्वमर्थस्यैव ननुविभाषाशब्दस्येतिव्याख्यानस्यादेकोरन्यतरस्यामित्यादौद्वारषल
म उभयत्रविभाषाहितन्तूत्रम् अभ्यवपूर्वस्यहरतेर्भक्षणार्थत्वाद्विकारार्थस्यकरोतेरकर्मकत्वाच्चग
तिबुद्धीत्यादिना अत्राकर्मकाणांकर्मत्वेप्राप्ते अर्थान्तरेचाप्राप्तेतदारम्भात् उदाहृतंचभाष्ये प्राप्ते
तवत् अभ्यवहारयतिसैन्धवान् अभ्यवहारयतिसैन्धवैः विकारयतिसैन्धवान् विकारयतिसैन्ध
वैः अप्राप्तेतुकटंदेवदत्तेनेतिदिक् स्वरूपशब्दस्य अग्नेर्ढक् अग्नेयम् आङ्गेयमदनः आय
च्छेते आहृते इहाग्निस्वरूपम् स्वपनपदसंज्ञितः मन्त्राग्न्यादिवाच्यादेशगरादेष्ठगादिप्रत्य

त॰त्व॰
बो॰धि॰
१२

योन संभवतीति स्वरूपादेव स्यात् प्रातिपदिकादित्यधिकाराच्चेति किमनेन सूत्रेणेति चेत्सत्यम्. अ
ग्न्यादिशब्दपर्यायेभ्यो मा भूदिति सूत्रस्यारंभः ननु स्वरूपग्रहणं विनापि स्वशब्देन रूपमेव ग्रहीष
ष्यते प्रतीतावुपदेशानपेक्षत्वादसाधारणत्वादंतरंगत्वान्नियतोपस्थितिकत्वाच्च अर्थो हि प्र
तीतौ संबंधग्रहणमपेक्षते पर्यायैरपि प्रत्यायनात्साधारणः पदज्ञानजन्यबोधविषयत्वाद्बहि
रंगः अनुकरणादशायामप्रतीतेरनियतोपस्थितिकश्चेति किमनेन स्वरूपग्रहणेन उच्यते स्वग्रहणा
त्स्वेःयोपि विवक्षितो रूपवदिति ज्ञापनार्थं स्वरूपग्रहणम् तेन अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्यु
पपन्नं भवति तत्रोक्तज्ञापकादर्थोऽग्राह्यः स्वमिति वचनात्स्वरूपं चेति सामर्थ्यादर्थवतो रूपस्य
ग्रहणम् तेन काकोऽकृशोऽत्र त्रपोऽत्र न त्रप्रोऽत्र यप्रगृह्यसंज्ञा न भवति प्राहूहोढ ऊत्यत्र ऊढ
ग्रहणेन क्तांतमेव गृह्यते न तु क्तवत्वन्तस्यैकदेश इति अन्यत्र विस्तरः अशब्दसंज्ञेति किम् उप
सर्गयोः किं दाधाभ्यो घ्वास्यात् तु धातोः शब्दार्थकान्मा भूत् न च दाधाविति सुसंज्ञाकरण १२

समासामर्थ्यादेवराथाभ्यः किंस्यादितिवाच्यम् घुमास्थेत्यादिनाआतईत्वादिविधौसंज्ञाकरणस्यावश्यकतया
सामर्थ्योपहत्याव् इहशब्दस्यसंज्ञेतिनषष्ठीसमासःकर्मकरणमित्यादिसूर्थसंज्ञासुस्वरूपग्रहणापत्तेः स्व
शब्दःशब्दशास्त्रेतत्रसंज्ञाशब्दसंज्ञेतिसमासस्तदाह शब्दशास्त्रेयासंज्ञेति येनेतिकरणेल्युडनीयानटकर्त्र
रितस्याःकृद्योगषष्ठ्यावाषष्ठ्यावाधात् नचउभयप्राप्तौ कर्मणीतिनियमेननिर्वाहः कर्मणउक्तत्वेनोभय
प्राप्त्यभावात् यथाचात्रकरणेल्युडनीयेव करणंचपरंतत्रेकर्त्रेयिष्ठितंस्येवकरः एवंचेहल्युडनीयपापरंते
येलुट्पते नचपरजिम्पदाविकारादीनांपरंतत्रेधात्वादीनांचस्वातंत्र्यंवास्यादीनामिवतद्वादीनामिवसं
भवति किन्तुवैवदिकः तेनविशेषणमप्रधानंतत्त्वान्मांतस्यसंज्ञेतिफलितंतदेतदाह विशेषणंतदंत
स्येति स्वस्येति संरूपमित्यनुवृत्तेरेवतल्लभ्यते परत्र इकारांतादिकाररूपात्रयाणोरत्र जयः अयः
समासप्रत्ययविधौप्रतिषेधइति कष्टंश्रितः कष्टश्रितः नेहकष्टंपरमश्रितः नडादिभ्यःफक् न
डस्यगोत्रापत्यंनाडायनः नेहसूत्रनाडिः अनुशातिकादित्वादुभयपदवृद्धिः अग्निहर्णेति अग्निहर्णी

न॰ त॰
बो॰ पि॰
१३

ग्रहणं वर्जयित्वा उभिद्ग्रहणं ग्रहणवर्जं द्वितीयायां चेति खल् महान्तमतिक्रान्ता अतिमहती महच्छब्दस्य
गौरादित्वेऽप्युपसर्जनेषिद्गौरेति ङीषोऽप्रवृत्तेः हगितम्श्च सुगिदंतान्ङीप् अतइञ् दादिः नचेदसामर्थ्या
त्तदन्तविधिः अस्यापत्यम् इः कामः इत्यत्र चरितार्थत्वात् नचैवमिञोऽनित्यत्वमर्थमितिवाच्यम् वाह्वा
दिभ्यश्चेत्यत्र यथायथं चेद्याद्युताभ्यां चरितार्थत्वात् नन्वेवमपि ओपगविरित्यादावेव अनर्थकत्वमस्यात् न
नदादिनित्यादौ आकारस्येहानर्थकत्वादितिचेन्न वर्णग्रहणे अर्थवत्परिभाषाया अप्रवृत्तेः विरामोवसा
नम् विरमणं विरामः भावेघञ् पाद्वादनुशासनप्रस्तावादाह वर्णानामिति संज्ञाप्रदेशास्त्ववसानइत्या
दयः अवावस्यापिव्रह्मिष्ठतेपौर्वापर्यमस्त्येव यथोच्चरितप्रध्वंसिनोनित्यविभ्रंनावावर्णानाम् यद्वा
विरमातेऽनेनविरामः वाङ्कालकान्तरणेघञ् वहूच्चारणान्तरेनोच्चनेऽणोन्त्यवर्णोऽवसानसंज्ञस्यादि
त्यर्थः अस्मिंस्तुपक्षेवरवसानयोरित्येकोपिसप्तमीविषयभेदाद्भिद्यते खरिपरेरेफस्यविसर्गः अवसा
नेरेफस्यानिनीति सुसिद्धं न्तपदम् अत्रान्तरग्रहणम् यत्रसंज्ञाविधौप्रत्ययग्रहणेतदंतग्रहणं नास्ती १३

विज्ञापनार्थम् तेनेईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमिति नद्विवचनान्तप्रगृह्यत्वम् अन्यथाकुमार्योरगारे कुमार्यगारमित्य
त्रप्रकृतिभावः स्यात् कथं न हि प्रातिपदिकसंज्ञायां कृत्तद्धिताभ्यां तदन्तग्रहणमिति चेदत्राह कृत्तद्धितेतिसू
त्रेऽर्थवद्ग्रहणमनुवर्त्तते तत्सामर्थ्यात्तदन्तग्रहणमिति हलोनन्तराः संयोगः लघ्वक्षरार्थमेकाक्षरायाः संज्ञा
याः कर्त्तव्यायाः संयोग इति महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थं संयुज्यतेऽस्मिन्समुदाये वर्णा इति तेना
त्र समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिर्नेत्यनेन गुणवृद्ध्यादिसंज्ञावत्प्रत्येकं किम् तथा हि सति दृषद्भिर्भिन्नैरित्यत्र व
कारसन्निधौ दकारस्य सन्निधौ दकारस्य संयोगत्वात्संयोगान्तलोपः स्यात् निर्यायादित्यत्र यकारः इति
वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं स्यात् सिद्धान्ते तु चोरहाभ्यामिति द्वित्वे सत्यपि नस्यासिद्धत्वादेत्वमात्रं न भवति
हल इति जातौ बहुवचनम् जात्याख्यायामेकस्मिन्निति वचनात् तेन द्वयोरपि संयोगसंज्ञा भवतीति
शिक्षेत्यादौ गश्शोस्तु हलइत्यच प्रत्ययः सिध्यति यत्र बहवो हलः सन्निकृष्टास्तत्र द्वयोर्बहूनां चाविशेषेण
संज्ञेति स्थितमाकरे यदि तु बहूनामेव स्यात्तर्हि गोमान्करोमान्करोतीत्यत्र मतुपस्तकारस्य संयोगान्त

त॰ बे॰
बो॰ पि॰
१४

लोपो न स्यादित्यादिक्। हलः किम् तितउभ्याम् अत्र तनोतेर्ईउ सनवच्चेति डुप्रत्ययः सन्वद्भावात् द्वित्वम् सन्य
तउ तितउत्वंच अस्योच्चारणसामर्थ्याद्गुणाभावः यद्यप्यचोरप्यनन्तरयोः संयोगसंज्ञा स्यात् तर्हि संयोगान्तस्ये
त्युकारलोपः स्यात् अनन्तरा इति किम् पनसं पदीदम् अकारयोः संयोगसंज्ञा स्यात्तर्हि स्कोरिति लोपः ॥
इति संज्ञाप्रकरणम् ॥ इको गुणवृद्धी यत्र सा ज्ञा स्यात्तीन निर्दिष्टः सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति विहिते
त्यादौ तत्रैवेयं परिभाषा प्रवर्त्तते नाचो ञ्णितीत्यादौ स्थानिनिर्देशात् गुणवृद्धिशब्दाभ्यामिति एतच्च पूर्वसू
त्राभ्यां गुणवृद्धिपदे अनुवर्त्त्य गुणो वृद्धिरिति योगेन – द्वीइतियोजनया लभ्यते तेनेह न त्यदादीनामः इमम्
द्विनन्दौ ल्वोः विधीयेते इति यत्र त्वनुवादो वृद्धिर्यस्याचामादिरित्यादौ तत्रेक इति नोपतिष्ठते अनुवादे परिभा
षाणामनुपस्थितेरिति भावः अनुवादे परिभाषाणामित्यस्यानुद्यमानविशेषणे चेत्यर्थः अनुपस्थितौ लिंगं चो
दीचां मातः स्थाने इत्यत्र स्फुटीकरिष्यते षष्ठ्यन्तमिति सूत्रे षष्ठ्यन्तस्यानुकरणात् षाष्ठस्वरूपफलकत्वयानवु
सकत्वात्सौत्रे लिंगव्यत्ययेन संतस्येति दीर्घेणैवभावः पदमिति नच संभवति सामानाधिकरण्ये इगन्तस्याङ्गस्येत्यादिक १४

मेणासंवक्ष्यते सिद्धेर्गुणः स्फुजेर्हद्विरित्यादौ न सामानाधिकरण्यासंभवान्निर्दिष्टज्ञोरवयवस्यैक इति संवक्ष्यते
अचश्च ह्रस्वदीर्घेत्यादि एतच्च कालोऽजिति सूत्रादज्कस्य दीर्घे प्लुत इत्यनुवर्त्य ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति योऽजिति
तियोजनया लभ्यते ह्रस्वेत्यादिकिम् दिव उत् द्युभ्याम् अष्टन आ विभक्तौ अष्टौ अष्टाभ्यः औशित्यत्र कृता
त्वनिर्देशाज्ज्ञापकाज्जश्शसोर्विषये प्रवर्त्तमानस्याष्टन आत्वस्याचः स्थानिकत्वे सति नेनसिध्येदिति दिक्
षष्ठ्यंतपदमिति तच्च सति संभवे सामानाधिकरण्येन तेन ह्रस्वो नपुंसके इत्यजंतप्रातिपदिकस्य वह्रस्वः
श्रीपम् नेह ब्रवाग्ब्राह्मणकुलम् रामाद्वानां दीर्घ इत्यत्र न सामानाधिकरण्यासंभवात्कुमादीनामचसं
वक्ष्यते तेन ग्रामण्यनीत्यादि सिद्धम् वाक्यस्थेः प्लुत इत्यत्र सामानाधिकरण्यासंभवेऽपि टेयह्णसामर्थ्याट्टे
रवयवस्याचः प्लुत इति माऽभायते अन्यथालोऽन्त्यस्याचश्चेति परिभाषाभ्यामेव हि कृष्णेत्यादिवाक्यस्यान्त्य
स्याचः प्लुतसिद्धौ किमनेन टेर्ग्रहणेन तेनाऽग्निचित्यानेयीऽत्र वर्मा इत्यत्र इत्यादि सिद्धमितीति दिक् आद्यंतौ टकि
तौ भाविता आर्धधातुकस्येट पापपति मार्क्कासाङ्केत्यादिना युक् परस्तादपवादन्यायेन स्थानेयो

त॰ त॰ बो॰ धि॰ १५

गतस्यायमपवादः प्रत्ययः परस्मिन्नित्यनेन तु परत्वादयं वाध्यते येन चेत्यत्र तु गापोष्टक् इत्यादयः परापवादभवंति
मिदचोन्त्यात्परः स्थानेयोगत्वस्य परस्मिन्निति परत्वस्य वादः पञ्चाग्निवत्तानि नपुंसकस्य झलच इति नुम् हृणा
द्धि इत्यादिभ्यः श्नम् ननु पूर्वयोगावदपमपि पुरस्तादपवादन्यायेन स्थानेयोगत्वस्येति चेन्न वाध्यसामान्यचि
न्तायामभिन्नत्वस्य विषये प्राप्तं सर्वं वाध्यत इतीहाभ्युपगमात् अन्यथाऽमो मित्करणमानर्थक्यं स्यात् नचश्नश्न
णार्थं एवमकारः स्यादिति वाच्यम् तेणाहमिति निर्देशात् अचांमध्यइति सूत्रे जात्यभिप्रायेणाचइत्युक्त
वचनमितिभावः अचांमध्यइति किम् मुंचति लुंपति अंत्यादचः परो मित्स्यादिति प्राचां व्याख्या या
यां नैनसिद्ध्येत् पोमुचादीनामित्यत्रान्त्याचोसंभवेन परिभाषाया अनुपस्थितिप्रसंगात् अन्ये त्वचोन्त्या
त्परो मित्स्यादिति व्यत्यासेन योजयित्वा प्राचां व्याख्यामपि कथंचित्समर्थयंते पूर्वसूत्रादेतत्सूत्रेत्वनुवर्तते
एकदेशो स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलात्ततोऽप्याचष्टे अत्रावयवइति तेन चारीणीत्यादावंगस्य नांतत्वेन दीर्घः
सिद्धः परादित्वे सतन सिद्ध्येत् अभक्तत्वे तु वहंलिट् इत्यत्र वहाभ्रेलिह इति खशि अरुर्द्विषदिति मुमि १५

मोनुस्वारोनस्यादपदांतत्वादितिभावः यत्तुकैश्चिदुक्तम् अभक्तत्वेवारीणांदीर्घोनस्यादितितत्तदा
दिग्रहणांस्यादि नुमर्थमित्यंगसंज्ञासूत्रस्यवार्तिकेनैवदूषितप्रायम् षष्ठीस्थानेयोगासूत्रस्थानेन
योगोस्यास्त्वितिविग्रहः निपातनादेत्वं षष्ठ्याःसंबंधमात्रवाचित्वेपीहपरिभाषयाषष्ठीसास्थानेयोगा
बोध्या किमविशेषेणेत्याह अनिर्धारितसंबंधविशेषेति अनिर्धारितेतिकिम् ऊदुपधायागोहः
ग्रामइदऊ हलोरित्यादावुपधासन्निधानेनावयवषष्ठीनिर्णीते गोहः प्राप्तइत्यादौमाभूत् सतिहि
नत्रापिस्थानेयोगत्वे गोहिप्राप्तिस्थानेधातुमात्रस्योपधायाश्चस्थाने ऊदितोस्यातामितिद्विक
स्थानेचप्रसंगाइति नचास्यप्रसंगार्थकत्वेविवक्षितम् दर्भाणांस्थानेशरैःप्रस्तरितमित्युक्तेद
र्भाणांप्रसंगाइतिप्रतीतेः एवंचइकोयणचीत्यादाविगुच्चारणप्रसंगेयणुच्चारणीयइत्याद्यर्थः
संपद्यते स्थाने सदृशतमइति अर्थात्प्रमाणतोमध्यएव अतएवगंगोदकमित्यत्रत्रिमात्र
ऊैकारोन इहस्थानेइत्यनुवर्तमानेपुनःस्थानग्रहणादन्योपिवाक्यार्थःसंपन्नःतास्यादिरूपे

ने॰ त॰
वो॰ चि॰
१८

स्याने यो ऽन्तरतमस्तत्प्रयुक्तान्तर्यवानिति यावत् सप्राप्यमाणानांमध्येस्यादिति तदेतदाह यत्रानेकविधमिति
स्यानार्थगुणप्रमाणतस्तत्र विधपित्यर्थः स्थानतो यथा दध्यत्र तालुस्थानस्येकारस्य तालुस्थानो यक
रः अर्थतो यथा वातण्डयुवतिः वतण्डस्यापत्यं स्त्री वातण्ड्यास्त्रेति गोत्रापत्ये यञ् तस्य लुक् स्त्रियामिति लुक् शार्ङ्ग
रवादित्वान्ङीचासौयुवतिश्चेति विग्रहे पोटायुवतीत्यादिना समासः पुंवत्कर्मधारयेत्यतिदिष्टपुमानः
पुंशब्दो वतण्डापत्यवाचिनो वतण्डीशब्दस्य तदपत्यवाचीवातण्डशब्दो भवति नतु वतण्डादिः गुणतो यथा
वाग्घरिः घोषवतो महाप्राणस्य नादहशप्रवघकारः प्रमाणतो यथा अमुं अमू अमून् अदसोसेर्दादुदोम
नेन ह्रस्वस्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घो ऽकारः तमपग्रहणं किं वाग्घरिरित्यत्र कयोर्हान्तस्य दस्यामिति पूर्वसवर्णो कि
यमाणो महाप्राणत्वसाम्येन द्वितीयो नादवत्वसाम्येन तृतीयश्च माभूत् किंतु नादवान्महाप्राणश्चतुर्थो घ
एव यथा स्यादिति वलीयऽइति तेन चेतान्तस्थानेतत्र प्रमाणतश्चान्तर्यो वानकारो नेतिभावः तस्मिन्निति स
प्तम्यन्तानुकरणमिदं निःशब्दो नैरन्तर्यपरः दिग्भिरुच्चारणक्रियः अविपरीणत्वकेचश्च व्यवहिते व्यव १८

दितेचसतिप्राप्ते अव्यवहितपवेति एवंसत्यपरस्यचप्रसङ्गः एवंसत्येवेतिचनियम्यते अव्यवहितेसतिऋकालि
तार्थंकथ्यते एवंसत्येवेतिकिम् दध्युदकारस्यमाभूत् अव्यवहितस्येतिकिम् अग्निचिदत्रसोमसुदत्र अ
वथानेचात्रवर्णेकृतमेवेतिषिध्यते नतुकालकृतेसंहिताधिकाराऽज्ञापकात् अन्यथानिर्दिष्टग्रह
णादेवासंहितायांग्रहणाद्यप्रसंगात् किंतेनसंहिताधिकारेणेतोमाचष्टवर्णान्तरेणेति एवंचसंहिता
धिकारवहिर्भूतविषयः कालव्यवायेपिभवतितेनाग्नाविस्नूइत्यादावव्यवहेऽप्यानङ् अतोदृष्टेदेवता
दृष्टेचइत्यादिना उत्तरपदेपरतोविहिताआनङादयोभवंतीतिदिक तस्मादितिपंचमीनिर्दिष्टग्रहणा
नुवृत्यालभ्यते तेनउत्तरस्यानन्तरंनभवमित्यादौ उदस्थेति एवंसवर्णानप्रवर्तते अलोन्त्यस्य
स्थानषष्ठीनिर्दिष्टस्ययदुच्यते सोन्त्यस्यहलः स्थानेस्यादित्यर्थः त्यदादीनामः यः सः स्थानषष्ठीति
किम् आर्धधातुकस्येड्वलादेरकारस्यपूर्वमाभूत् इदंचषष्ठीस्थानेइत्यनुवृत्यालभ्यते अलइतिकिं
पदस्येत्यधिकृत्यविधीयमानंवसुस्रंसुध्वंस्विति दत्वं परमानडुह्यामित्यादावंत्यादावंत्यस्यपदस्यमाभूत्

ते.त.
बो.धि.
१८

ङिच्चेत्ययमपीति अवङ्स्फोटायनस्य गवाग्रम् अनङ्सौसख्युः परस्य यदिति तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति तु
नेत्युक्तिलस्य आदेरित्यंशस्य सर्वादेशबाधकत्वापत्तेः सिद्धान्ते तु परत्वात्सर्वादेशत्वं बाधकत्वमित्युप
दमेव वक्ष्यति आदेर्बोध्यमिति आदेरलो बोध्यमित्यर्थः अलइमनुवर्तते अनेकाल् अस्तेर्भूः वभूव न
न्वनिर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्यनेकालादेशस्य सर्वादेशत्वं सिद्धमिति तत्किमनेकाल्ग्रहणेन नचा
लोंत्यस्येनेत्यस्य स्यादिति शंक्यं ङिच्चेत्यस्य नियमार्थत्वाभ्युपगमात् उक्ते अनेकाल्ग्रहणाभावे रामै
रित्यादावेसादेशः आदेः परस्येति भकारस्यैव स्यान्नेस्यान्त्यस्य सर्वस्यान इतिदिक् शितउदाहरणं इदम
इश्पाइतः इत्यादाविति आदेशांह्नेनातोभिसैसिमाक्षिप्यते परत्वादिति अत एवादेः परस्येतिसूत्र
कृत्किपत इत्युक्तम् नन्वनेकाल्शित्सर्वस्येत्यतः प्रागेव तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति पठ्यतां किमनेन
पृथक्सूत्रकरणेन नचैवं न सिध्यति निर्दिश्यमानेति निर्दिष्टग्रहणं नात्रानुवर्ततेति वाच्यम् तस्या
पि सूत्रस्य प्राक्पठने बाधकाभावेन निर्दिष्टग्रहणानुवृत्तिसिद्धिः मैवं ब्राह्मणाश्चैदोइत्यत्राह्माभ्यः १८

पूर्वयोरपि जस्शसोरोशप्रसंगात् यथाश्रुतेन सूत्राभ्युपगमेन तरस्येतस्य शः प्रवर्तत एवेति नायं दोषः प्र
सज्यत इति अत्र केचिन्निष्कर्षमाहुः अनेकाल्शित्सूत्रात्प्रागेव वर्णितत्वाच्चाप तस्मादित्युत्तरस्यादे
रितिसूत्रे तेपरत्वात्सर्वादेशेनादेशेनादेरितिंशबाद विशेषादुत्तरस्येतस्य शस्यापि बाधितत्वाद्वाक्यसंस्का
रपदे त्वाक्षणाश्रसत्यष्टन असख्यनिस्थिते अष्टाभ्य इत्यस्य दिग्योग पंचमीत्वाद्व्याप्तिन्यायेन अष्ट
नौ गास्पूर्वयोरपि जस्शसोरौशस्यात् व्याप्तिन्यायफल मागीश्वरान्निपातनादिति पठितेपि प्रत्यासत्तिन्याये
नापि दीर्घस्य इति सूत्रावृत्तिकत्वसिद्धावीश्वरे तोसुन्निति सूत्रावधिकत्वनिराकरणायैरेक विशि
ष्टग्रहणं कुर्वता सूत्रकृतैव ज्ञापितः ततश्च सर्वादेशेनोत्तरस्येतस्य शस्यावाधनार्थं निर्दिष्टग्रहणान्तु
वृत्त्यर्थं चेत्तस्मिन्निति सूत्रात्परत्वकृतेनाद्यादेरित्यस्य सर्वादेशबाधकत्वं स्यात् तथा चातोभिस एस्मिस्याद्या
देशा आदेरेव स्यात् अनेकाल्शित्सूत्रासामर्थ्याभ्यरीत्या दोषचरितार्थत्वात् यथाश्रुतमेत्तरस्येतस्य शः
प्रवर्तते वैव व्याख्याभ्यः परयोरेव जस्शसोरौशस्यान्नतु पूर्वयोः तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति सूत्रे तत्रोपि

त॰बो॰
बो॰धि॰
१८

यमनोरमायंथस्याप्ययमेवाशयइति अन्येतु यथाश्रुतसूत्रनिराकरणपरतयैवमनोरमायां योजय
ति तद्यथा नस्वृतमित्यस्य अनेनास्य अनेकाल्शित्सूत्रात्प्राक् नस्वृतमिति नार्थः आदेरित्यंशस्य
सर्वादेशबाधकत्वापत्तेरित्याद्यग्रिमग्रंथविरोधात् किंतु तद्ग्रंथानुकूल्याय स्वनूपमिति सूत्रात्प्रा
क् नस्वृतमित्यर्थोभ्युपेयः एवं चानेकाल्शित्सूत्रात्प्राक् नस्वृतेति तु नास्त्येव दोषइति मनोरमाग्रं
थाशयइति एवं स्थिते निर्दिष्टग्रहणानुवृत्तिलाभाय तस्मिन्निति निर्दिष्टइति सूत्रे तस्मादित्युत्तरस्यादेरित्य
स्मात्प्रागेव पठनीयं अष्टनोगास्त्रयोरप्यासांस्यादित्युक्तदोषस्तु इत्थं परिहरणीयः तस्मादित्युत्तरस्यादेरि
त्यत्रादेरिति पृथग्वाक्यमतेनात्तरसोत्रमनुवर्तते साच स्यानषष्ठीस्थानेइत्यस्य प्राप्तेः तत्र चायमर्थः पंच
मीनिर्देशेन यत्कार्यमुक्तं तत्सर्वं षिउतास्य स्थानेयद्विधीयते तदादेर्भवतीत्येकं वाक्यभेदमाश्रित्या
नाश्रयणादनंतरस्येत्यस्यापेनादेरित्यंशाप्येव सर्वादेशेन बाध्यते नच तत्रघ्नेनंशोपीतिनास्येव पू
र्वोक्तदोषः वाक्यभेदेन व्याख्यानंतु तरस्यादेरित्यसमस्तस्यासकरणेन ज्ञाप्यते अन्यथा उत्तरादेरिति १८

नस्यत्रितमित्येवंवदेव किंच अष्टाभ्यइत्यस्य दिग्योगपंचमीत्वेन एवं परसाधारणतया अष्टनोजस्शसो
रित्युक्तेप्यष्टनोगसंज्ञानिमित्तभूतौ योजस्शसौ तावेव शीभावापस्थितिकाविभक्तिश्छन्दसाद्धा इत्युत्तरयोरेव
औत्वस्यानन्तरपूर्वयोरिति दिक् स्वरितेनाधिकारः अत्रेत्थंभूतलक्षणेतृतीया अधिकारोविनियो
गः किंयद्दूरमधिकारइत्यत्र व्याख्यानमेवशरणं यथा आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरंगाधिका
रः नतुप्रागभ्यासविकारेभ्यएवेत्यादि यद्वास्वरितत्वं यत्रतिसंप्रतितावरितेहष्टेऽधिकारोनिवर्तत
इत्यर्थः कः स्वरितोऽधिकारार्थकश्चेत्तन्निवृत्यर्थइत्यत्र व्याख्यानमेवशरणं नचैवं व्याख्यानादे
वानुवृत्त्यननुवृत्तीस्तः किमनेनसूत्रेणेति चेन्न अत्राहुः अर्थान्तरसंग्रहायेदंसूत्रंकृतं तथाहि
अधिकः कारोऽधिकारः अधिकं कार्यं गौणेपि शास्त्रप्रवृत्तिरित्यर्थः तथाच गौणमुख्यन्यायेय
त्रेनेष्यते अपादानाधिकरणादौ तत्र स्वरितः पाठः किंच अधिकः कारः कृतिर्विधेयं पूर्वं स
वेपरबाधनतयाचरत्न यत्तत्स्वाभाव्यान्नडित्यादिवदप्रमाणं पूर्वविप्रतिषेधाः सर्वसंग्रहीता

त॰ त्वं॰ बो॰ पि॰ १८ भवति तत्रतत्रस्वरितपाठेनैव गतार्थत्वादिति परिनिष्ठेति परानित्संयत्नऋदादिभ्यःष्ठाःहृद्दिति ऋत्यादि
भ्यःस्मन् ऋणाद्विपरमपिलचूपदगुणबाधित्वानित्यत्वात् प्राश्मौ यथापितबाबुधितबोन् परम
पिलोपश्चास्यान्तरस्मामित्युकारलोपंबाधित्वानित्यत्वदाउतमस्येत्याङुपदेतरंगयथा उभयेदेव
मनुष्याःइहप्रथमचरमेतिपरमविकल्पंबाधित्वासर्वादीनीतिसर्वनामसंज्ञाविभक्तिनिरपेक्षत्वे
नांतरंगत्वात् तथा स्रवतेर्णोऽश्रीतिचङिद्वित्वउपधाह्रस्वादंतरंगत्वाङ्वङ् अग्रुस्रवत्परादपवा
दोयथा परमप्यनेकालितिसर्वादेशंबाधित्वा ङिद्वेत्येतादेशाः इत्यादयो अस्थिदधीसङ् नति
त्यादंतरंगयथा ग्रामणीनीकुलेनित्यमपि इकोचितिनुमंबाधित्वा ह्रस्वोनपुंसकेतिह्रस्वः
कृतेतन्नुमि अनजंताङ्गस्येत्यस्यात् अंतरंगापवादोयथादैत्यारिःश्रीशः परमपिसवर्णदी
र्घंबाधित्वा अंतरंगत्वाद्गुणोपगणाचप्राप्ते अपवादत्वात्सवर्णदीर्घः तथाउस्रौस्रत्येउ
स्रः स्रुत्वास्रौस्रत्वउपत्रांतरंगत्वादिपङि उवङि चप्राप्ते अपवादत्वादरनेकाचइयोः स्रुधीतिच १८

पणा यद्यपवादोन्यत्रचरितार्थस्तर्हि परान्तरंगाभ्यां बाध्यत एव तथाहि डिद्वेनेनदन्तमार्थं इकारस्य क्तेऽष
न्तरादिषु चरितार्थत्वान्नातङ्गिन प्रवर्तते किंतु परेणानेकाल्शिदित्यनेनबाध्यते जीवनाद्भावान् अपनङ्
द्वन्द्वात्स्वरस्मृत्सर्वेद्यमिति स्थिते अन्तरंगेणाङ्गुणेन सवर्णदीर्घो वा बाध्यते तस्मस्मानान्यये देसावि: श्री
शाइत्यादेश्चरितार्थत्वात् असिद्धमिति तेनपवावेटमिसावौपतेपइत्यत्वं नक्रुअन्तर्गहाइति अकृतकार्या २७
इत्यर्थः एवं तर्हि सर्वस्य शास्त्रवैयर्थ्यं स्यादतस्त्राट निमित्तेविनाशोन्मुखेदृष्टेति लोकसिद्धार्थकथनमे
वत् यद्वा अन्तरार्थता प्येतत्कथने इष्यते वितर्कोनेइहत्कार्यं विशिष्टोयदुहो सदृशो विनाशोन्मुखे निमि
तके कार्यं अकृतोव्यूहोयेत्स्यकृतव्यूहाइति यद्यपि कृतम् पि शास्त्रं निवर्तते नीतिपरिभाषान्तरं एवा
ते फलं च तुल्यं तथापि कृतव्यूहाइत्येव लघुप्रत्वात् लनाथियंकस्य हराखा उभयं वरमिति स्यात् अदितिभावः
तक्रुर्वन्तीति यथा निषेदुषीमित्यादौ क्वसो रिदमन्तरंगत्वात्प्राप्तमपिभाविनासंप्रसारणेनबलादित्व
न्देन्तिनीत्यालोच्यनकुर्वन्तीत्यर्थः इतिपरिभाषाप्रकरणं इकोयणचि प्रत्याहारग्रहणेषु तन्त्राश्रयाचे

त· त·
बो· धि·
२

प्रसिद्धाल्लक्षणा सूत्रात्मौनात्त्वादिभ्य इति च निर्देशात् तेनइक्शब्देन षट्त्रिंशद्गृह्यंते यणशब्देन चत्वा
रः भाष्यमाणस्याणः सवर्णाग्राहकत्वात् एवं चेह यणि नद्वाच्यवाच्येलत्वणानंतरं कचेवृ भाष्यमाणस्या
णः स्ववर्णवाचकत्वाभावेन यणवाच्ययकारादिवाच्यानामभावात् अतो नास्ति यथास्मिन चलक्षा
र्थे वोयान्पूर्वभावशक्यो ऋकारानादाय यथासंख्यमस्त्विति वाच्यं एवमपि लक्ष्यीयचकर्थाभावं रः
कारल्कारयोः प्रत्येकं त्रिंशद्रूपत्वेनोऽस्वर्णानां रेफादेशस्य ऋवर्णानां लादेशस्य च प्रसंगात् तस्मादि
हस्यानेनतरसूत्रेणैवेष्टसिद्धिरितिमभिप्रेत्यानुपदं वक्ष्यति स्यानंतर्यान्तयोरिति अचीति कस्मादचि पर
इत्याकांक्षायामर्थादिक इति संबध्यते संहितायां विषय इति दध्यत्रेत्यादौ कार्यनिमित्तयोर्यदा अति
शयितसंनिधिर्विवक्ष्यते तदैव यणा भवतीति भावः अनचि च परो हि वेति यरोनुनासिक इति सूत्राद्वरो
वेति चानुवर्तते अचो रहाभ्यामिति सूत्राद चो हे चेति च तदाह अचः परस्येत्यादि एवं चान्तेवाग्रहणान्न
हैनेवेष्टसिद्धेस्त्रिप्रभृतिशाकटायनस्य सर्वत्र शाकल्यस्य दीर्घादाचार्याणामिति च सूत्रद्वयं नारंभणीयमिति २

भावः अवइतिकिं तादात्म्यमित्यादौ मस्यद्वित्वमाभूत् अनचीतियदिपर्युदासःस्यात्ततोनत्रिचयुक्तमनस्याह
रूप तथाह्यर्थंगतिरितिन्यायादचभिन्नेत्र सदृशेवर्णेहलीत्यर्थःस्यात् ततोलाद्यवाहलीत्येववदेत् तस्मात्प्र
सज्यप्रतिषेधइत्याह नत्वचीति एवंवावसानेपिद्वित्वंभवति वाक्‌वाच्क स्थानिवदादेशो आदेशोक्तेनस्वरू
पभेदात् स्थानिप्रयुक्तकार्याणामप्रवृत्तावतिदेशआरभ्यते अस्तेर्भूः आर्द्धधातुके विवक्षते तेधात्वादेशो
धातुवत् तेनाचोपदित्यादिधातुप्रत्ययःभव्यं बभूव किमर्थः अगादेशोगवान् तेनहुनादेशाद्धीर्वः सभावाः
केनकाभ्यांकेः आदेशग्रहणंकिमर्थं स्थानिवदित्येतावतैवसंबंधशब्दमहिम्नातल्लाभात् यथापितृवद
धीतइत्युक्तेपुत्रइतिगम्यते इतिचेत् अत्राह द्विविध आदेशः प्रत्यक्षआनुमानिकश्चेति अस्तेर्भूरित्या
दिःप्रत्यक्ष तेस्तुरित्यादिस्त्वानुमानिकः एकृश्यत्रहि रकारेणोकारोनःस्थानीअनुमीयते उक्तरेणचोः
कारांतआदेशः तथाचोत्स्तुरितिफलितोर्थस्तत्रास्मादेशग्रहणाप्रत्यक्षस्यैवग्रहणास्यान्त्वानुमानिकस्य
आदेशग्रहणसामर्थ्याल्लभपरिग्रहः तेनपचन्तिमादेस्थितेः नमानादसंज्ञासिद्धानीति मनेहरित्यादिष

ते. वे.
वी. पि.
२१

याकृतमेवास्तु एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्पदत्वं भविष्यतीति चेत् न अर्थवत्त्वमेव स्यान्पादेशाभावः विप्रग्रंतेर्वा
व्यवधानस्यैव प्रसक्तासंभवात् नवीहिप्रभृतीस्यानेयोगोऽस्तु कं स्यानेच प्रसंगात् सचार्थवत्तः अर्थप्रत्ययार्थशब्दप्र
योगात् यद्यपि तेःसिद्धादावसंभवतीदं तथापि सति संभवे अर्थप्रभृतकपव प्रसंगो ग्राह्य इत्यनेनैवादेशग्रहणे
नज्ञाप्यते अर्थवत्सर्वेसर्वेपदादेशादादीपत्रस्यथा णिनेः एकदेशविकारे हि नित्यत्वेनोपपद्यते इतिपदमि
हार्थवत् पद्यते तेनेति भुसतेः यद्यपि सर्वविकारेष्वतरो नित्यत्वानुपपत्तिस्तथापी हविकारएव नास्तीति
संधे एतत्सूत्राद्वकोल्लभेसृष्टे अनल्विधौ इति किं पश्चालाविधिः पश्चाल्लः परस्य विधिः पश्चालोविधिः पश्चा
लि विधिः लत्रमाभूत् तत्राल्विधौ यथा व्यूढोरस्केन अत्र सकारस्य स्थानिवत्त्वेन विसर्गवदष्ट्वमाश्रित्य
द्यवायद्वितिणत्वंप्राप्नं अलः परस्य यथा द्यौः पंथाः इहहल्ङ्यादिलोपोन अलोविधौ घ्यकामः लोपोऽश्री
वल्लीतिलोपोन न च उत्वविधिसामर्थ्यात् लोपोनभवेदिति शंक्यं घ्यपानमित्यादौ तस्य सावकाशत्वात् अ
अल्विधौ यतेः कः कट्ट्र इहहशि चेत्तुत्वेन नचेहस्यानिवद्भावेनजातेपृष्ठुतेग्राहुणेअवादेशश्चकृते हलि स २१

र्वेषामिति नित्यत्वेलोपेन कइष्टइति रूपं सिद्धमेवेति वाच्यं कापिष्टइति रूपांतरासिद्धिप्रसंगात् सिद्धांते तु काइष्टः क
पिष्टइति च रूपद्वयमभ्युपगम्यते अलचेह स्थान्यवयवपवर्गइत्युने तेनरामायेत्यादौ स्यपिचेति दीर्घोः सिद्ध्यति
तद्धितौ हियत्नादित्वमाश्रितं येनवोदशावयवो न तस्यान्यवयवः तथा अरुदितामित्यादौ रुथादिभ्य इति वला
दिलक्षण इट्‌च सिध्यति नटेनदाहन तस्यानलाश्रय इति आश्रयणं चेह यथाकथंचिन्न प्राधान्येनैवेत्या
ग्रहस्तेन प्रपंच्यस्तत्र वलालक्षण इडन अचः परस्मिन्पूर्वविधौ अचः किं आगत्य वाल्पपीत्यन्तनासिकालोपस्त
किं कृते अते स्थानिवत् परस्मिन् किं प्रादीध्येति नित्यत्वादिह्रस्वत्वं तच्चानुपरनिमित्ते तेन पीव्यर्णापारिति लोपे
कृते येतन्न स्थानिवत् पूर्वविधाविति किं नैयेयः निष्पर्वोद्धाम् उपसर्गयोः किं आपालोपः इचइतद्धकृत आ
कारस्य स्थानिवत्वेन तत्र चतत्वमपदेशेन ह्याच तं विरुद्धत्वाह्याध्येत नहि त्रिपुत्रो हि पुत्रव्यपदेशं लभते नन्व
वमपि विधिग्रहणमर्थं पूर्वस्येति षष्ठ्याकार्ये कृते मेइत्यर्थे स्यादेतत्प्रशाकत्वादिति चेत् न पूर्वस्यैवविधिः पू
र्वस्याहि विधिरिति समासद्वयलाभार्थं विधिग्रहणात् यद्यप्यत्र पत्रं पंचमीसमास पक्षे मलेनात लाघवं

त॰ त्व॰
बो॰ धि॰
२२

पूर्वं स्मादपि विधौ स्थानिवद्भावइति पक्षेतु अहावायइत्येवात्रणत्वमिति पदादिश्च चहके स्वीकृतपक्षः अल्लिथ
र्थमिति तेनच श्रूयेम इवस्य संप्रसारणेन उरदत्वस्य स्थानिवत्त्वेन संप्रसारणत्वपा तुसंप्रसारणइति षष्ठ्यात् नचो
दत्वस्य परनिमित्तेनेतिवाच्यं अंगाद्दिष्टेप्रत्ययेपरे तद्विधानात् एवंस्थाद्विधिः एवंविधिरिति पंचमीसमासप
क्षस्यन प्रयोजनं नन्वसि नन्वेते इदपणादेशस्य स्थानिवद्भावान्नेट् अत्रहितनिमित्तं नितिमिनत्वह स्थानि भ
माङ्काराम्पूर्वमितितन्निर्दंन प्रयोजनं वहिरंगस्ययणोसिद्धत्वादिडागमस्यात्राप्रसक्तेः नचनाजानंतर्यइति
निषेधः यत्रान्तरंगेवहिरंगेवाचोरानंतर्यमिति हरदत्तादिमतेनिषेधप्रवृत्तावपि उतरकार्येयत्राचप्रानंतर्यमा
श्रितेनतत्रवहिष्प्रल्लक्षणिनेतिकैयटमतेतदभावान्नचैवमपीपचन्निति णिजनेभवत्येव इहहि अंते रकारस्य च
श्रुतेर्यणइतिपरत्वेनस्य च परादिवद्भावात् कियहणेनग्रहणेसति सिजस्सत्तेतिज्ञसंप्राप्नोति णिलोपस्य
एकादेशस्यवास्थानिवद्भावान्नभवतीतिवाच्यं चेतर्हि लङ्वानन्तरोणिः संभवतीति तत्साहचर्याद्भ्यस्ताद
पिलङ् एवकेवलपक्षविधानात् नसिचासाहचर्याल्लुङ् एवग्रहणमस्त्विति चेत्काचविप्रतिषेधेपरमितिसाहच

यंस्थलीयत्वात् नचैवमप्यदस्मुत्वादित्यदादेशस्य निवारणाय पंचमीसमासपक्षत्वमावश्यकमिति वाच्यं वङ्का
रस्यश्रुतेरकारस्य चातो गुण इति पररूपे कृते कस्याभावाददादेशाप्रसक्तेः अत्र त्वेशस्य परादिवद्भावात् क
ग्रहणं न भवति अल्विधौ स्थानिवद्भावाप्रवृत्तेः अन्यथा अयजे इंद्रमित्यादौ सवर्णदीर्घो दुर्वार एव स्यात्
अस्तु वा परादिवद्भावस्तथापि ककारस्य अत्त्यादित्यदादेशे कर्तव्ये अनादेशेन स्थानिवद्भावे यत्वात् तस्मा
त्पंचमीसमासपक्षो निरर्थक एवेति चेत् अत्राहुः पंचमीसमासपक्षप्रयोजनं तयाप्यपीयचान्तमुदाहरंतो
भगवतस्तेनेहसाहचर्यं नियामकं तया सेमं ह्वित्रिश्च त्रगिति सूत्रे कृतोर्थग्रहणज्ञापकात्साहचर्येण सर्व
त्राऽश्रीयते एवं च भगस्तेषांदुलकि अभ्यस्तास्य यस्तजसः प्रवृत्ता अवोभवुरिति रूपं सिद्धमिति आत इति निय
मस्य सिचः परत्वमाश्रित्य योजुस्तस्माच्चल्लमात्रपरत्त्यामाथवार्हिभिर्व्याख्यातत्वात् अत एवाभ्यस्ताश्रयोज
स् नित्यत्वाद्गुक् अवोभवुरितिमल्ले यङ्लुगंते एवं नयाचापीयचन्तिमेतल्लिङ्ग्येपंचमीसमासपक्ष
मास्थपणीयमिति मन्येत्वाहुः पंचमीसमासपक्षप्रयोजनं तयाभाष्येवेभिर्दिनामाश्रित्यकइत्यस्याप्युदाहृ

तै·स्वे·
बो·प्रि·
२३

तत्वान्न तस्यैव यर्ष्यशंका कार्या यद्यपि यङोकारलोपस्य स्थानिवद्भावे विनापि पकारवदुपदेशेऽनुदात्तादित्व
त्रविहितविशेषणाश्रयणादेवङ्गानिषेधाप्रवृत्तौ भिंदेर्यङ्तात्क्विबेभिद्रितेतिरूपंसाध्यं तथापि मा
स्थितिकइत्येकतत्सिद्ध्यर्थंसपद्योभ्युपगंतव्यः नचमथ्यितेपएपमस्य माथ्यितिकइत्यत्रापितदस्यपए
स्मितिठक्यिकइकादादेशेचकृतेयस्येति चेस्यलोपादिहमन्त्कानादितिइकाः स्थानिप्रयुज्यमानो यः कादे
शः सोऽप्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावेविनैवपरिहारः ठस्येकइत्यत्र स्थाने देशयोरकारइच्चारणार्थ इत्यभ्युपगमे
आस्थितेस्थानिवद्भावाप्रसक्तौ स्थानिकइकादेशाष्टो नभवतीतिकादेशप्रसक्तेर्माथ्यितिक इतिरूपसिद्धौ
किमनेन पंचमीसमासपक्षाश्रयणेनेतिवाच्यं मथ्यतेयते क्विपिटिलोपणौ लोपयोर्वेरपृक्तलोपेच मथ्यित
नेनचरतिमाथ्यितेनचरतिमाथ्यितिकइत्यत्र चरतीतिठकिनस्येकादेशासिद्धयेतस्यस्थानिवदपकत्वात् नह्य
त्रस्थानिवद्भावं विना इकादेशापवादः कादेशः सपरिहरः नाप्येतादृशकल्पनाया मानाभावः शंक्यो माथ्यि
तिकइति भाष्योदाहरणस्यैवमानत्वादिति स्यादेतत् पूर्वत्र समासवर्णपत्वेनसन्निहितस्यैवावर्णपत्वस्य चिन्त्य २

सन्निहितंचेहत्रयं स्थानी आदेशो निमित्तंतत्रातावत्स्थानीनावधिः तस्मादेशोनापहारात् नाप्यादेशनिमित्ते वैयाकरणा
इत्यत्र ऐकारस्यायादेशापत्तेरित्याशंक्याह अचः पूर्वत्वेनदृष्टस्येति पूर्वत्वमुपलक्षणं नतुविशेषणमितिभावः नपदा
न्तेद्वोतादीनाचरेनाम्नानौ ह्वह्वः ततोविधिशब्देनकर्मषष्ठ्यांतस्यसमासः विधिशब्दश्चभावसाधनोविधानंविधिस्तच
द्वेद्वोतिश्च यमाणत्वात्तस्यैकस्यैवयपते पदस्यचरमावयवद्वृतिवृत्तेवेनीतिद्वृदवीः वृद्धेवानीतिद्वृत्तवाः नमावष्टे वृ
त्तवर्याणि ततोविचवृद्दात् इहलोपोव्योरितिवलोपेन दिलोपस्यणिलोपस्यवास्थानिवत्वात् नचसद्भवतामि
नितिहृदकतादिमते अंतर्वर्तिसुपायेत्वान्नपदांतेतिनिषेधः शंक्यः विधेयस्यलोपस्यपदानवयवत्वात् पदांतस्यस्था
नेविधौनेतिव्याख्यानेतुनपदांतेस्थानिवत्वनिषेधाद्धलोपः स्यादेवेत्यादिमनोरमायांस्थितंद्विर्वचनादौचेतिय
लोपादयश्चादिशब्दार्थः वरेइतितुवरेवरयोजादेशः सस्थानिवदितिव्याख्येयं सहविवहाभावेपिनितनादेढः
सम्नमपल्लवकृच अघोदाहरणानिपदांते कानिसंतिःकोसः इहयणावादेशयोःकर्तव्योःअलोपोरलोपोनस्था
निवत् नचैकारौकारयोः स्थानिभूतादचः पूर्वत्वविरहादेवालोपोनस्थानिवदितिवाच्यं वाक्यादपोद्धृत्यपदा

निसंक्लिपंतइतिपदेस्यानिभूतादचः पूर्वत्वस्यसत्वात् यद्वागोचागोचेत्यादावोकारस्यावङि कर्तव्ये ऽग्रचइत्यल्लोपो
नस्थानिवदित्युदाहार्यं अत्र हिलोपस्यान्यकारोत्पूर्वत्वेन दृष्टत्वाद्दोकारस्य हिर्वचनेसुडुपास्यनाज्ञानंतर्यइति नि
षेधाद्बहिरंगपरिभाषात्रनप्रवर्तते स्थानिवद्भावनिषेधसामर्थ्याच्च एवं क्वचिदत्रापूर्वंयेचेरेयाद्यावरः
याभेयङ्.ताद्यश्वयङ् इतिचरच् अतोलोपस्य चआतोलोपइत्यचित्यालोपेकर्तव्येन स्थानिवत् यलोपेया
तिः यातेर्यङ्.तात् किंच अतोलोपः यलोपः लोपस्यस्थानिवत्वादातोलोपः पलोपः नचपुनरालोपः प्राक्तःवि
णोल्लुङ्.न्यायेनालोपस्यासिद्धत्वात् स्थानिवद्भावाच्च ननुपदिपलोपविधिंप्रतिस्थानिवन्निषेधप्रसत्तर्हिक
थंवाद्यौरिति उच्यते असिद्धंवहिरंगमितियणोऽसिद्धत्वान्नपलोपः नचनाज्ञानंतर्यइति निषेधः उत्तरकार्य
मचत्रानंतर्येयत्रतत्रैवतदाभ्युपगमात् किंचात्रस्वरदीर्घयलोपेषुलोपाजादेशएवनस्थानिवदितिवार्ति
मस्तितेनान्यःस्यावदेवभवतीतिनदोषः स्वरेचिकीर्षकःइकारस्यलितीत्युदात्तत्वेसनोऽतोलोपोनस्थानिव
त् नचलीतीत्याभसामर्थ्यकारकइत्यादौसावकाशत्वात् सवर्णान्तस्वारयोःशिशिरिष्वसेरलोपोनस्थानिवत्

यद्यप्यनुस्वारेण नष्टुत्वः वत्संगच्छताद्रूः ननु सवर्णग्रहणमात्रेण अनुस्वारोप्यादेशं शक्यत इति किमनेन ए
यगनुस्वारग्रहणेन सत्यं पृथग्ग्रहणाभावे यत्र परसवर्णस्तत्रैवेति संभाव्येत तथा च यत्र न परसवर्णप्रसंगः
शिषेतीत्यादौ तत्रस्थानिवद्भावेन निषेधं वरग्रहणात्पूर्वस्य लोपग्रहणं कृतमिति ज्ञेयं दीर्घप्रतिदीर्घः प्रतिदी
र्घो हलि चेति दीर्घं कर्तव्ये अल्लोपो न स्थानिवत् यणादेशस्य स्थानिवद्भावस्येव लोपाज्ञादेशपठनस्यापि स्थानिव
द्भावस्येव लोपाज्ञादेशपठनस्यानिवृत्तिस्वीकृतत्वात् तेन हलि च उपधायां चेति दीर्घो प्रवृत्त्या किर्योर्गिर्योः विय
तु रित्यादि सिद्धं जसि सन्धिस्वमेव अदनर्थिः अदेः क्तिनि वृद्धं लछेद सीतियस्त्वादेशाठ सिन सोढेली न पधालो
पः फलो फली तिसलोपः कृषस्तयोरिति षत्वे षस्य फलो जषि तिजस्य कर्तव्ये उपधा लोपो न स्थानिवत् समा
नस्य छेदसमन्दूर्पुप्रध्वस्तुदर्के क्षितिसः समानाधिः न चात्र सन्धिः न चात्र सलोपे यत्वे चकर्तव्ये पूर्वस्मादपीति
स्थानिवद्भावात् सन्धिरिति रूपं नस्यादिति वाच्यं पंचमीसमासपदस्य स्थानिवत्वात् न त्र निष्ठायां सेटीति लिंगात्
न त्र सेटीति पदं न तावदतिङ्व्यावृत्त्यर्थं णिजन्तान्तासंभवात् ननु संज्ञायितः पस्थुरित्यत्र यस्य विभाषेति द्रू ॥

त॰ त्व॰
बा॰ धि॰
२५

णिनिषेधे संभवत्येवानिष्टत्वे सन्नीवंतेतिविकल्पितेट्त्वादिति चेत् न यस्य विभाषेत्यत्रएकाचइत्यनुवर्तते अन्यथा द
धिद्विनइति इणस्यात् तत्रत नपनिदरिद्रातिभ्यइतिवार्तिके नसनोविकल्पितेड्त्वात् तस्मात्कालावधारणार्थं
लट्हस्मेइत्यादिकृते णिलोपो ननु ततः प्रागिति अन्यथाकारितमित्यादौ णिलोपकृते एकादेव उपदेशइतीणि
षेधः यदि तु एवं स्याद्विधेयो स्यानिवत्वे तर्हि णिचा व्यवधानान्निषेधप्राप्तिरेव नास्तीति सेटीत्यनर्थकं सतस्या
नित्यतो ज्ञापयतीति स्थितं ननु जपत्वविधौ यदि स्यानिवत्वनिषेधस्तर्हि पटपटीत्यत्रानवर्तिनी विभक्तिमा
श्रित्य यत्वाऽजत्वंस्यान्नैव इष्टवदिनतिदिष्टया भसंज्ञया पापटस्य यावाधाऽस्वाप्रवृत्तेः चरि जत्ताः जद्दुः चर्क्रि
रि अनल् उस्त च गमहनेत्युपधालोपः स्वरिचे जि च गरेत्वं प्रति न स्थानिवत् भाष्ये तु एवं त्रासिद्धेन स्थानिवदित्यबहु
भ्याद्विर्वचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चरः प्रत्याख्यातः तद्दीसमस्तलोपे यत्वे च कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावप्रसङ्ग एव नास्तीति
बोध्यं अदर्शनं लोपः अत्र इष्टविज्ञानं सामान्यवचनः दर्शनं ज्ञानं तदिह शब्दानुशासनप्रस्तावात् इह विषयकं
तदुच्चारणं संपद्यते तत्त्वश्रोत्रव्यापार एव तस्मिन्निषेधोऽश्रवणं नन्वेवं लोपोऽभावलीलान्वादौ वकारयकारौ नश्रो

तथाविति प्रोक्तस्यापारप्रवनिषेधेन प्रयोक्तृव्यापारउच्चारणमनिषिद्धंस्यात् प्रयोक्तृव्यापारउच्चारण
मनिषिद्धंस्यात् अत्राहुः अस्तिति चश्रवणोउच्चारणमनर्थकमेवेति समर्थ्याच्छ्रवणनिषेधेनतद्धेतुभूतमु
च्चारणमपिनिषिद्धंभवतीति प्रसक्तस्येति इहस्यानङ्सन्नवर्तनादेतल्लभ्यतेप्रसक्तस्येति किंदधिमधु
त्यादावागमोमाभूत् अस्तिहितत्रक्रियेयोर्दर्शनं तच्चलोपइतिप्रसक्तविशेषणाभावेप्रत्ययलक्ष
णेननुकस्यादेवेति दिक् संयोगांतस्यतदंतस्येति अलोंत्यपरिभाषयेतिभावः पञ्चपिविशेषणेनतदंत
विधिलाभात्संयोगस्यान्तेवसूत्रपितत्रचितम् तथापिप्रत्येकंसंयोगस्यान्तेवसूत्रपितत्रचितम् तथा
पिप्रत्येकंसंयोगसंज्ञेतियदेवृषत्करोतीत्यादौलोपवारपितसंयोगावैतोपस्येतिद्विवचनांतेनसमास
लाभार्थमंतग्रहणमितिमनोरमायांस्थितं यणःप्रतिषेधःइतिवाचनिकमिदं यद्वाचव्याख्यैपंव्या
ख्यात्वहेया कल्लोकलीत्येतोकलग्रहणमयत्कृष्यकलपवलोपोविधीयतइतिअन्तरंगेलोपिकर्तव्ये
वहिरंगस्ययणःसिद्धत्वमितिवा नचषष्ठीकपरिभाषैत्रैवपदिकमंतरंगंलोपेनपश्यतीतिवाच्यं

त॰त॰
वो॰वि॰
२८

कार्यकालपक्षाभ्युपगमात् न च नाजानंतर्यइति निषेधः उत्तरकालप्रवृत्ते लोपेऽजानंतर्याभावात् नद्धृत्कं
संयोगांतस्य लोपे यणः प्रतिषेधः न वाझलो लोपाद्ध्रि ह्रिंग लक्षणा द्वे चत्वारि रूपाणीति इह यकारस्य द्वि
द्वेन मध्ये चकृते एवं चात्रासिद्धीयमद्वित्वइति तस्यासिद्धत्वाभावेन लक्ष्यते दात्तु मद्ध्कारे द्वित्वप्रवृत्तौ रूपा
पिकमस्ति अत्र केचिदाहुः उकारात्परयरो द्वित्वकृते पुनरुकारात्परस्य यरो द्वित्वेन भवति निमित्त
भेदाभावादित्याशयेनेह मनुक्तिमिति तेषां तु नदादिगणे वक्ष्यमाणेत्यत्र उदरत्वस्याचः परस्मिन्निति स्थानि
वद्भावान्न संप्रसारणमितिवस्यात्वं नेति समाधानं ग्रंथोऽमलस्योविरुध्येत तन्निमित्तस्यालिटो भेदाभा
वादिति कू अन्येतु धकारस्य जश्त्वकृते एवं चात्राप्यसिद्धीयमद्वित्वेइति जश्त्वस्यासिद्धत्वाभावाद्दकारे पुन
र्द्वित्वं भवत्येव व्यक्तिभेदात् अतएव संयंतेऽत्यादौ परसवर्णो द्वित्वं माप्रकृते दा हृते वह्नस्तद्वत्यत्र दका
रद्वित्वसिद्धये एवं चात्रासिद्धीयमद्वित्व इति मनोरमायामप्युक्तं एवं यकारेऽपि द्वित्वस्य पुनः प्रवृत्तौ दन्त
भावः आष्टमिकद्विर्वचनस्थाने द्विर्वचनरूपत्वात्स्थान्यादेशाभ्यां शक्यमेदात् यत्तूक्तं मनोरमा

यांपकसंज्ञाबाधकत्वेकं लक्षणं सकृदेव प्रवर्तत इति पक्षः एवं पररूपेति सूत्रभाष्ये सिद्धान्तितत्वात्कथं
पुनर्द्वित्वप्रवृत्ति रन्यथा द्वित्वानेत्यापत्तेरित्यादितदनवस्थाननित्येवं यन्नतत्राधानादिशास्त्रदृष्टान्तेनक्व
चिदेवैकस्मिन्प्रयोगे गुणादिशास्त्रस्यानुष्ठापकत्वेऽस्यान्यप्रयोगान्तरेऽप्याशंक्य ज्योतिष्टोमादिशा
स्त्रदृष्टान्तेन प्रयोगान्तरेऽपि गुणादिशास्त्रप्रवृत्तेरेव सिद्धान्तितत्वात् ननु सकृद्भाष्यस्य प्रवृत्तेः आनैमा
पत्तिरपि प्रकृते न दोषः साहि आनैतकार्यसहितप्रयोगस्याशक्यत्वान्न शास्त्रकर्तव्यपरिनिष्ठि
तप्रयोगास्याभावान्न शास्त्रस्यानुष्ठापकत्वापत्त्या दोषः प्रकृते च सानाक्ति द्वित्वस्य वैकल्पिकत्वे
नयावच्छक्ति द्वित्वप्रयोगसहितस्य परिनिष्ठितत्वेन तेनैव शास्त्रस्य कृतार्थत्वात् लिटि धातोरिति द्वित्वस्यानित्य
त्वादनेन्यायतः क्वचिद्द्विःप्रयोगे कल्पनीया यांलाघवात्प्रथमप्रवृत्तावेव विश्रान्तिकल्पनादनभ्यासग्रहणं प्रमाणं
ख्याते अनपवर्गस्य द्वैत्वस्यापि न पुनः प्रवृत्तिरिति नाद्यः ननु त्र इको ऽसवर्णे इति शाकल्येन चपांतसम्म
चैवमेवं समासेनन्निषेध इति वाच्यं सनित्यसमासयोः शाकल्यप्रतिषेध इति वार्तिकस्यानित्यग्रहणस्यभा

त॰ त्व॰ छप्रत्याख्यानत्वात् मनोरमायां तु जश्त्वेन दकारे कृतेन स्य द्वित्वं नेत्याशयेन सकार द्वित्वेनाष्टौ विसर्गद्वित्वे
बो॰ चि॰ न षोडश तत्त्वं द्विय मिति यद्यपि यस्य जश्त्वेन दकारे यद्द्वयं नास्ति तथापि भ्रन्त एवं गतिरेवमुक्तं सश्वृपास
२७ इति कर्तृकरणे कृता बहुलमिति तृतीया समासः नन्वद्वयणे बहुर्लभः स्थषी शब्दस्य ध्यायते संप्रसारणे
न निष्पन्नत्वेन संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपापत्तेरिति चेन्मैवं संप्रसारणपूर्वत्वे समानांगग्रहणमिति वा
र्तिकोक्तः नचैवमपि नभ्रस्तृधीयोग इति यणिनषेधाच्च णकारः अंगत्वेन प्रत्यये परस्य पूर्वमन्निषेधस्य प्रवृ
त्तेः स्वविषयन्तु वर्णं तु पिपरत एव पणिनषेधाच्च थाज्झश इति अत्र रेफस्य द्वित्वप्रकरणे रहाभ्यामिति साक्षा
त्तेन निमित्तभावेन रेफकारयत्वबाधनात् तस्य कृपास्य इत्यादौ तत्त्वामित्वेन निमित्तनिमित्तकोन बाध्यते तस्मा
दि त्युत रस्य वा गत्तु पि ऋधस इत्यादिनिर्देशाज्ज्ञापकात् तकारस्य तु द्वित्वं भवत्येव नच्चवेत्यतो रूपद्वयं ना
दिति स्त्रीघाक्रोशः प्रायेण प्रवर्तत इति स्त्रीलिंगमुदाहरति पुत्रादिनीति इहस्त्रप्यजातावितिणिनिः नन्व
रे चेत्रिप्रादिनियमः पुत्रशब्दस्तस्मिन्परे पि पुत्रशब्दस्य न दे स्त इत्यर्थः बाहतेति द्वित्वस्य वैकल्पिकत्वेव

र्तिकमिदं नारंभणीयमित्येके अन्ये तु हृतजग्धयोः परतः पुत्रशब्दस्यैवानचिवेति द्वित्वेनान्येषामित्या
दिनियमसंभवात् तदर्थमारंभणीयमेवेदमित्याहुः पुत्रहतीति पुत्रो हतो ययासा अस्वांगपूर्व
पदाद्वेति ङीप् एवं पुत्राजग्धो ययासा पुत्रजग्धीः अचो रहाभ्यां अचः किं ङ्नेड्न्यादौ नकारस्य
माभूत् हलोयमां हलः किन्याय्य इहपकारवकारादौ परे यथासंभवमुदाहरणमूह्यं ते स्व
द्युपास्यः महद्रिः अत्र पणोमयइतिमयः परस्य वस्य च द्वित्वे कृते अनेन लोपः प्रत्यङ्ङात्मा सुगणी
ङ्गः सन्नच्युतः अत्र यानचिचेति ङः मो ह्रस्वादिति द्वित्वे सत्यनेन ङकारणकारनकाराणां लोपः स्यादेतत् कृ यो हर्
तिसूत्रादन्यतरस्यामित्यनुवर्तनेऽनेइतिभावः लोपारंभफलं त्विति आदित्यशब्दाद्विस्मनीत्यनयलो
पे कृते पकायकारकं सिद्धतीति वाच्यं अदितौ जातश्चादित्यस्तस्यादि सविवज्ञायोः नस्यायहृतेः प
यासंख्यविज्ञानादिति उक्तोदाहरणेषु लोपारंभफलाभावाद्रेफस्य रेफे परतउदाहरणाभावा
च्च यथासंख्यसूत्रमिहनोपन्यस्तम् माहात्म्यमिति अत्रमलोपोनेत्यर्थः हलोपरां परिसवर्णे

ते·त्व·
वा·पि·
२८

लोपइतिकृतस्यत्रितं स्वर्धः प्राङ्मिमादौरेफान्यरस्यलोपायतेः पचः क्रमादिति नन्वत्रैवयथासंख्य
सूत्रं वक्रमृचितं प्रत्याहारग्रहणोऽस्तुतदा च अवाच्येति चेटलग्रहणाभ्युपगमे पिलक्ष्यार्थं वोयात् पूर्वभा
विष्याकार्यज्ञानमादाय यथासंख्यत्वस्यावश्य वक्तव्यत्वादन्यथा यच्चांक्रमेणायवायावोनसि
द्धेरन् मेवंश्चेतमत्वेनापिनसिद्धेः तथाहि पचः संख्यत्वराणि ततश्चसंवृताकारतालव्यस्यएका
रस्यसंवृताकारतालव्यौच् संवृतकारोष्ठ्यौकारस्यताहृशाय्वश्च पचोश्चोतरभूयस्त्वादेकारैङ
कारः अध्यर्धमात्र अकारस्त्वर्धमात्र एवमोकारेप्युकारअध्यर्धमात्रः अकारस्त्वर्धमात्रः एवविवृ
ताकारतालव्यस्यऐकारस्यविवृताकारतालव्यश्चाय् विवृताकारोष्ठस्य औकारस्यविवृताकारो
ष्ठ्य आव वान्तो यि प्रत्यये यातिकिं गोभ्यांप्रत्ययेकिं गोयानम् यकारादाविति येन विधिरिति सूत्र
स्यापवादभूतेन यस्मिन्विधिस्तदादिवल्ग्रहणाइति वार्त्तिकेनायमर्थो लभ्यते ओदौतोरिति पूर्व
सूत्रेनयोरेववान्तोप्रतिस्यानितेननिर्णीतत्वादिति अध्वेति भाषार्थमिदं गारवूतौलोकेपिवा २८

देशः स्यात् समुदायेनत्र्यध्वनः परिमाणं गम्यते चेदित्यर्थः गच्छतिरिंत्यत्र हलिसर्वेषान्त्रीकोप्राद्यु
गेनिपातितेनइतिकित्वन्नतेनेत्यर्थः ननगच्छंनाप्यमित्यत्र भतेनेनायवादत्वाद्दलोपाभावे गच्छ
तिरित्यत्र हलि सर्वेषामिति लोपः शाकल्यस्येति लोपः स्यादतस्याह वांत्यइत्यत्रेति वकारेण
लुप्तनइति एवं च हलि सर्वेषामिति सूत्रे भोरित्यनुवृत्तावपि विकारे परिसंज्ञायस्य लोपः स्या
दिति मातृमासमानानां सगच्छते एतच्च तत्रैव स्फुटीकरिष्यते धातोस्तन्निमित्तस्यैव रूढैणो सिद्धेति
यमार्थमिदं अत्र रूढैव सूत्रमनुवर्तते एव इति तच्छहेन पादिप्रत्ययः पराम्नृश्यते योग्यत्वान्न तु
सन्निहितोपि धातुः नहि स्वावयवस्यैव तन्निमित्तएव भवति एकारस्तिहृतोऽवधारणार्थः
अन्यथा हि तन्निमित्तस्यैवोयदि भवति नहींधातोरेवेति विपरीतनियमः संभाव्येत मतश्च
वाभ्रव्यइत्यत्र नस्यात् धातोस्तन्निमित्तस्यापि स्यादेवायते इत्यादौ न देवतं तस्य कलमभिप्रेत्या
ह पादौ मन्यपे परे धातोरेव स्येदित्यादि लव्यमिति लूनातेरचो यत् सार्वधातुकार्धधातुकयो

न॰ त॰
बो॰ पि॰
२९

रितिस्त्रणः अवस्यलोवमिति डोपवप्रपकइतिपयत् मयूरव्यंसकादित्वात्समासः लुपेदवस्यामः कृ
त्पद्भुतिमकारलोपः लक्ष्ममित्यादेः पूर्वसूत्रेणैवसिद्धेर्नियमसूत्रमिदंमर्थमित्यादिविषयेति नृत्निमि
नसैवेतिकिमितिपकादेशात्तेपिपिसूत्रसैवापमात्वेपः पर्यवसन्न ओपत्तइति आउः एवाहेजः
कर्मणिलट् यगायगात्मनेपदेपजादित्वात्संप्रसारणे पूर्वरूपं अहृदितिदार्घ्यञाद्गुणस्यप
रादिवद्भावेनयात्मोवेज्ञत्वेपियादिप्रत्ययनिमित्तत्वनान्नास्तीतिभावः ओपत्तइति वेञःपवकर्म
णिलट् पगादिप्रागवत् आउजादीनामाटश्चेतिवृद्धिः त्वक्ष्ममिति शाकिलिचेतिचात्कृत्याःदे
यमिति अर्हेकृत्यतृचश्चेतियत् प्रकृत्यार्थायेति प्रकृत्यर्थोद्रव्यविनिमयः लोपःशाकल्य
स्य अवर्णपूर्वयोः किंदष्यत्र मध्यत्र अशिपरिइति यतश्चभोभगोइतिसूत्रादनुवर्तते अ
शिकिं वृक्षवृक्षोति अत्रलोपोमाभूत् नचात्रटिलोपस्यस्थानिवद्भावेननिर्वाहः पूर्वत्रा
सिद्धेनस्थानिवद्भावेननिर्वाहः दित्यभ्युपगमात् नचैवमपिहलिसर्वेषामितिनित्यलोपःस्या २९

दित्तिशंक्ये नत्राशीत्यनुवर्त्यमानाद्धलोविशेषणात् लोपोव्योर्वलीतिलोपस्तुनशंकनीयएव
स्थानिवत्वान्नेति नपदान्तेतिसूत्रएवोक्तत्वात् हरपहीति ऊमाम्भेतिपररूपंप्राप्तंतन्निषेधा॰
दिति नचस्थानिवत्वनिवृत्तनिषेधेप्यसिद्धवद्वाहूंगमित्यल्लोपस्यासिद्धत्वाग्वणावादेशोस्त्वप
वेतिवाच्यं पदद्वयाभ्रपवेननत्योरेववद्धिंर्गतान्वाजानेनयंइतिनिषेधात् उरण्रपरः अ
नुवादेषष्ठीस्थानेयोगेतिपरिभाषायाञ्चानुपस्थितावपिस्थानेग्रहणाततोनुवर्ततइत्याशये
नाह नन्स्थानेयोऽणिति स्थानेन्तरतमइत्यतोपिस्थानेग्रहणमिहानुवर्तते तेनप्रसंगावस्था
यामेवअणपरोभवति नदेनत्याचपरपरः सन्नेवप्रवर्ततइति उः किम् ईच्यति गेयम् देय
म अणःकिं रीङ्गादीनोरपरत्वमाभूत् रीङ् ऋतः मात्रीयति रिङ् क्रियते ञ्रो नरतश्चादितिरेफ
शिरस्कस्य श्रिमस्यरेफद्वाराङ्खकारेणस्थानेसाम्यादित्यर्थः पदेोह्निवमिति ऋ देईसति
भावः करोहलोयमामित्यतोहलइत्यनुवर्तते तदाह हलः परस्येति हलः किं प्रनमं अ्र

त॰ त्व॰
बो॰ घि॰
३१

इति किं प्राङ्कुम्म करोतीति किं प्रियपंचा अल्लोपोत्र पूर्वत्रासिद्धस्यानिवत्वं भवतीति चकारस्तत्कारेप
रेलोपः स्यात् सवर्णाइतिकिं मतो सवर्णग्रहणसामर्थ्याच्च यासंख्यमत्र न भवति तेन शिण्ढि
त्यत्र डस्यनित्यविकल्पेन लोपः सिद्धि तीतिदिक् लोपोवेति हयोहइति सूत्रादन्यतरस्यामित्य
नुवृत्तेः असिलोपइति द्वित्वाभावइत्यनुषज्यते द्वित्वलोपयोरसतोरित्यर्थः त्रियमिति य
णामयइतिइत्यणांतरेण पुनर्द्वित्वे चतुर्यमपि बोध्यं त्रिह्रिरेवि पूर्वसूत्रादित्यनुवर्तते तदाह
आदेचीति कृस्यैकत्वमिति कर्त्रेति संबोधने एषचवदप्ववेत्यपि इत्यचात्रषष्ठीसमासत्वम
भ्युपेत्य परिणामङ्गोतीति निषेधमाशंक्य सूत्रप्रमाणत्वादिनिर्देशेन ज्ञापतीति निषेधो नित्यइ
तिकेषांचिद्व्याख्यानं नामेतावत्पक्षषितिबोध्यं पत्येयम इत्यत्र अर्द्धेचात्यनुवर्तते तद्व्यप
रेपत्योविशेषणेन तत्ठोसंभवात् आद्गुणइत्यत्र आदित्यनुवर्तनपवाडतोव्याचष्टे अवर्णादि
त्यायोरितिप्रष्टोहइति प्रष्टंवहतीतिप्रष्टवाट् वहश्चेतिण्विः ततः शसिवाहऊठ्इत्यणापवादत्वया तेन ३१

वृद्धिः प्रेद्धिएद्धिति प्रपूर्वस्यैधतेर्णिपि तस्य लुङि रूपे नमाङ्योगादाडागमाभावः पुरस्तादिति पुरस्ताद
पवादा अनंतरान् विधीन् बाधंते नोत्तरानिति न्यायेनेत्यर्थः अक्षादिति आदिमन्त्रवर्तनेन अ
चीति वचनेन पूर्वपरयोर्वर्णयोरेव भवति प्रथमन्यत्रापि ऊ अक्षौहिणी ऊहः समूहः सोस्त्यस्या ऊ
हिनी अक्षाणामूहिनीति विग्रहः परिमाणविशेषविशिष्टा सेना अक्षौहिणी पूर्वपदात्संज्ञा
यामिति णत्वं अक्षाणामिन्यस्य ऊहशब्देन समासेन यइनोन अक्षौहिणीत्येव भवति बलनत्व
ह्निः अंतरंगेण गुणेन बाधात् अपवादान् नाया अपि वृद्धेरूहिनीशब्देन विग्रहे चरितार्थत्वात्
पयोक्तं प्राक् यच्चपवादादाव अत्र चरितार्थस्त हि परांतरंगाभ्यां बाध्यत इति स्वादीरेतिणोः इ रे
ति रिण्यो निरिक्वा विको पपाठः स्वैरीति नित्यमनस्य अनित्य या वृद्धिभावप्रसंगात् इरिन्ग्रह
णस्य फलमाह स्वेन ईरितमिति यदा न्वीरणमीरं इति घञेन स्वशब्दस्य समासे स्वादीरे इति वृद्धे
कृता यां मत्वर्थीय इतिः यदा वामत्वर्थीये नि प्रत्यये तेन ईरिन् शब्देना स्वशब्दस्यापि समासः तदा

त॰त॰
बो॰धि॰
३१

पितदेकदेशाइरशाब्दोस्येवेतिएषगाविनग्रहणंव्यर्थंस्यादितिभावः सैरीतिषष्ठजातावित्यानिरू
पपदसमासः स्वैरिणीतिङीपः प्रागभोगांमीरन्प्राक्समादायवृद्धिः केचित्तुलिंविशिष्टपरिभाष
यत्राववृद्धिरित्याहुस्तत्रिष्फलमितिभावः नानर्थकस्येति अघ्यिन्नसार्थस्यशब्दप्रतिविशेष
त्वसंभवमागयोगादितिभावः प्रेष्यइतिपषस्माद्द्वयोर्देष्योप्यनमघेगद्ध तेनएषनादिषेः
कोस्यापिपररूपमेव नत्ववृद्धिः प्रेष्यगनः लचूपधगुणमाश्राकाह नयोर्दीर्घोपथत्वादिति ग
वत्सतरेति इहकेचिदृत्सशाब्दवत्सतरशब्देचप्रतिविपंतितज्ञाष्यादावहृष्टत्वाद्रूपेदं वत्सतरा
णामिति नकारमकारयोर्द्वित्वविकल्पाचचत्वारिरूपाणि रेफान्तरस्यतन्त्रचोरहाभ्यामितिद्वि
त्वे पूणोमयइतिवचनांतरेणपुनर्द्वित्वे पंकणं द्विणामितिद्वादशरूपाण्ययःशरइतिसकारद्वित्वे
चतुर्विंशतिः नचेहशारोचीति द्वित्वनिषेधःशंक्यः तस्यसौत्रद्वित्वमात्रविषयत्वात् अनएववत्
यःशरइतिवार्तिकस्यवत्सर ऋणशराइत्युदाहरणंभाष्येदत्तं नचदेः सप्रत्ययेपरतस्त्वर्वंहातेनसा ३१

सिद्धत्वात्सस्यवयःपरत्वंनेतिशंक्यं एवंत्रासिद्धीयमद्वित्वइत्युक्तेः अतएवमनोरमायांबहूनांसंनद्धत्य
ऋटकारान्मरस्सस्यद्वित्वंस्वीकृतमितिदिक् उपसर्गादृति उपसर्गात्किंत्वदृषति ऋतिकिं उ
पेतः नपरकरणमुत्तरार्थं इहदीर्घऋकारादेर्यौतोरसंभवेनव्यावर्त्याभावात् धातौकिं उपर्क्षा
रः नन्वत्र उपेत्युपसर्गएवनभवति क्रियायोगएवोपसर्गत्वात् उपगतऋकारइतिविग्रहे क्रि
यायोगात् सपादनेपियत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तंप्रत्येवगत्युपसर्गाइति ऋकारंप्रत्यनुपसर्गएव त
थात कृतेपिधातुग्रहणे ऋकारादिधातावेववृद्धिर्भविष्यत्युपसर्गेणधातोराक्षेपात्तत्रेतिचे
न सत्यं अतएवयोगविभागेनपुनर्विधानार्थमित्यनुपदंवक्ष्यामीतिनकाप्यनुपपत्तिः ऋतादि
वच्च इहएकः पूर्वपरयोरित्यनुवर्तते यथासंख्यंचाश्रीयतइत्यभिप्रेत्याह एवंस्यादेवदिति स्या
निवत्सूत्रेणावगतार्थमिदं नचालिख्यर्थमिदमस्त्वितिशंक्यं अप्राप्त्यादिविधावनिष्टत्वात् अ
न्यथा श्रूयते इद्धमित्यत्रसवर्णदीर्घःप्रवृत्तेः नविसर्गाइति एतत्सूत्रस्वारस्यात इत्यादावपिदोषंसंख्या

तत्त्व
बोधि.
३२

नास्त्विति सर्वनामाव्ययवत्केऽव्ययार्थः सर्वनामस्य धातोरसंभवात् यद्यपि त्वज्जगतात्वित्यादीनां ङिपि धातुत्वं
सर्वनाम्नश्च संभवति तथापि तन्नाम्नोऽव्ययपरत्वमावश्यकम् नामधातुष्वेव तत्संभवात् नितप्
वत्स्यत इति भावः प्राचीभीपतीति प्राचोचीतिवद्यामात्रेण द्वित्वनिषेधः एङि पररूपम् एङि
ङि मेवेसिद्धे पररूपग्रहणमनन्तरार्थं रूपग्रहणं तु सवर्णार्थमपि पूर्ववदेङि पररूपे वसिद्धे प्रेजत इति
पररूपदीर्घौ कंपनार्थस्तु परस्मैपदी प्रेजति नियोगो वधारणमिति निर्धारणमित्यर्थः तदुक्तं अनवक्लृ
प्तौ यदा दृष्टाः पररूपस्य गोचरः एवं तु विषयावृत्ते नियमे यद्यदा भवेदिति अस्यार्थः अनवक्लृप्तौ
अनिश्चये यदा एव चकारो दृष्टः स तद्रूपस्य विषयः यत्र तु नियमे निर्धारणे यदा दृष्टः स तद्विषय इति
येनत्वनयोगित्वद्यैव गच्छेति प्राचोद्यं घोऽस्थितस्य प्रत्युदाहरणस्यानुगुणतया नियोगे व्यापार इति
यावच्च दत्तेनेत्याघदेवत्व व्यञ्जनेशारीरं ममैव जन्मान्तरतया कामाममिति लौकिकप्रयोगः तत्प्रत्ययः
कर्मकस्यैव लङः प्रमस्कदापनस्यैवेति सोत्रप्रयोगाश्च न सिद्ध्येयुः उदाहृतरहितं लोकविरोधश्च स्या ३२

त अवधारणमितिकर्तव्यतांतु सर्वं सुस्थितिः अचोऽन्त्यादि टि अचइति निर्धारणे षष्ठी जातावेकवचनं
तदाह अचांमध्यइति शकंध्वादिष्विति शाकंध्वादिविषयेनास्तिद्धान्तगणे पररूपं वाच्यमित्यर्थः
अतएवाहतन्त्र टेरिति यदितु आदित्यपि काराद कारस्यैवेषेत तर्हि मनीषापतंजलिरितिन
सिद्ध्येत् केचित्तु मनःपतंच्छब्दयोः पृषोदरादित्वादन्त्यलोपे अकारस्यैव पररूपमाहुः शा
कान्तो देशविशेषणामेधुः कूपः शकंधुः कर्कोणांराज्ञामेधुः कर्कंधुः अटतीत्यटा पचाद्यच्चि
पकुलस्याटा कुलटा यदितु कुलमटतीतिविगृह्येत तदा कर्मण्यणङ्गीपि कुलाटीतिस्यात् ईषवंडे
ईषगत्यादिषु आम्पाठ औणादिकहलङ्ग्नप्रत्यये ईषा मनीषा हलस्य ईषा हलीषा लांगलदंडः प
तेताः अंजलिया पुंसिन्त्वमस्कार्यत्वादितिपतंजलिः मार्तोण्डइति पररूपेणात्वेनमार्तण्डइतिसि
द्ध्येत् अस्यपाठिवृद्धिः परामार्तंडमास्यात् पुनर्मार्तंडमामरदित्यादिषु तदीचेच्छांदसइतिभावः
केचित्तु सवर्णदीर्घमेवाहुः पूर्वोक्तवैदिकप्रयोगास्तेषामनुकूलाः उत्वोष्ठयोरिति अका

त॰ त्व॰
बो॰ वि॰
३३

रस्य उदात्तो दृयोऽस्वपकत्वसमासे स्थितो समाप्यिदं प्रवर्तते नेह वृषलस्तु गोष्ठव्रणालङ्गतिष्ठिवेही
ति ननु शिवश्वा इत्यत्र सवर्णदीर्घे कृते यस्मादाङ्गेणा च सिद्धमिदं तत्किमाङ्ग्रहणेन सत्यपूर्वथा
नेहरूपसर्गेणायुज्यते इति दर्शनेयात्रूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमिति पूर्वं गुणे कृते वृद्धिः स्याव तस्माभू
दित्याङ्ग्रहणं अप्रकृतानुकरणस्यातद्भूतौ यच्चाप्यतो गुण इति पूर्वसूत्राद् अत इत्यनुवर्त्ततोत्र
ग्रहणमिदन्त्वक्रेपाके तथापि पर्यस्तत्वेमतद्भूतिन परकरणाद्धस्वाकारस्य ग्रहणमिदन्तु श्वाद्वापि
कारपत्वाश्रयणात् अप्राब्दस्य ग्रहणमिति आख्याने क्लेशः स्यादिति पुनरत्रातो ग्रहणं कृते अ
मत्कृशाद्व्याचष्टे यथेति अनुकरणस्येति परिस्फुटा कारादिवर्णस्येति भावः तस्य चानुक
रणत्वं किंचित्साम्यनबोध्यं पररूपस्यास्य नित्यत्वेपि संहितायामविवक्षितायां न दभावादाद
यटदितीति नाप्कलाविन्यादि अत्रेयं भावः विधेयभेदे वाक्यभेदात्सम्भवमानमेकवाक्यतायां तद
योन्तर्लक्ष्यमिति तस्य नाप्कलाविन्यस्य चपक वाक्यत्वलाभाय अप्कलभिं चानुल्यास प्रपन्नसवर्ण ३३
न्नै

मित्यर्थो ऽभ्युपेयते अच्कल भिन्नेत्यत्र परस्परनिरूपितेतुल्यत्वविशिष्टास्यप्रयत्नैकोयावच्कलौ न
तूभयमित्यर्थं विवक्षितं तथा च यो ऽकारसदीर्घात्मको वर्णः येन वर्णेन ताहष्ठेन तुल्यास्यप्रयत्न
स्तदुभयं मिथः सवर्णं भवति तथा येन हलान्तुल्यास्यप्रयत्नैकयद्धलत उभयं सवर्णं यश्च दी-
र्घस्तु नात्मको वर्णो येन हलास्यप्रयत्नस्तदुभयमपि मिथः सवर्णमित्यर्थः फलितः न तस्था
नेन सूत्रद्वयेन सवर्णसंज्ञायां सिद्धायामणुदित्सवर्णस्येति ग्रहणकशास्त्रं प्रवर्तते न तु ततः
प्राक् अतो नाच्कलाविति नेन तस्याह्वरे समान्नायिकानामेव सावर्ण्यमुद्दस्यते न तत्र सर्वेषां ते
नात्र दीर्घप्लाकारयोः सावर्ण्यमस्त्येव नितद्वारणाय अकः सवर्णे उत्पत्राचीत्यनुवर्तनेयुक्त
मिति यदात्मपाणामीषद्विवृतत्वपरिकल्प नाच्कलाविति सूत्रं प्रत्याख्यायते तदेव सव
र्णेस्त्रे अचीति नानुवर्तनीयं हे यिया सेत्स्याद्यैऽत्वोरन्तस्तु अप्याकारसस्तु नेष्टक्ते ततः पर
स्य स सवर्णः परत्वेन षत्वे स्यात् नाच्कलावित्यत्राकारप्रश्लेषेण दीर्घहकारयोः सावर्ण्याभावोप

ते॰ त्व॰
बो॰ पि॰
३४

प्लुताकारस्य हकारस्य सवर्णत्वे न दुष्यत्वादित्याशंक्य तन्माथानार्थमाम्नाआइश्चेति हहंहृत्वा सवर्णदीर्घे
सा दीर्घोन्मरत्रस्तुतोपि प्रश्लेष्यन इति ह्रेष्टव्याख्यानमपि नाश्रयणीयं विश्वपाभिरित्यादौ टत्वारप्य
मसक्तेः स्वराणामूष्माणां च प्रत्युत भेदेन सावर्ण्याभावादिति स्तुगमो ग्यंयेयः अकोकिदीर्घं इत्येवेत्य
र्थः स्तुवचमिति यथासंख्यसंबंधेन दध्यत्रेत्यादावतिप्रसंगाभावादि इति त्रिशतः संज्ञेतु कृत्वा थो
ऋल्लृकार इत्यत्र ऋकारस्य ऋकारपरत्वमस्त्येवेत्यप्रसंगाभावादीकाररशकारयोः सावर्ण्यप्रसत्त्यप्र
वीत्यनुवर्तनेनैवि नैव समीहितरूपसिद्धेश्चेति भावाः ऋतिरिवा लृति लृवेतिवार्तिके सूत्रस्थेन सव
र्णपदेन योजयित्वा पठन्ति ऋति सवर्णे इत्यादि नन्वेवमकः सवर्णे इति सवर्णपदाकरणे वार्तिक
योः सवर्णग्रहणे कर्त्तव्ये सूत्रे तत्कीर्तिकर्त्तव्यमिति विपरीतगौरवात्कथमकोकीत्येव स्तुवचमिति स्तुमत
मिति चेन्न अत्राहुः भाष्यकारैरेतद्वार्तिकद्वयस्य प्रत्याख्यातत्वात्तस्यैव गौरवमिति प्रत्याख्यानेन तदुप
पपत्तिः लृकारान्तेषु विचरविघ्नतेवर्णद्वयं त्रिमात्रमिति यनेनदीर्घं प्राप्ते ह्रस्वऋकारः स्थाने लृ ३४

कारस्त्र विधीयत इति प्राचो व्याख्यानमाकरविरुद्धमिति ध्वनितं पङ्ः पदांतात् अपचोरपवादः ङ सि
ङ सो ऽन्वसाऽरंभाद्दस्य पदांतविषयत्वे लब्धे उत्तरार्थं पदांतादिति स्पष्टप्रतिपत्तये इहैव कृतमिति म
नोरमायां स्थितं केचित्तु पदांतादिति सेतदिहाप्यावश्यकमेव अन्यथा अपदांतादपि स्यात् ङ सि ङ सो
श्चेति सूत्रे ऽनुवृत्ते वेध्यत्यतिपरतः पूर्वरूपं चेत् ङसि ङसोरेवाति परे इति नियमार्थं स्यात् नत्र फलं तद्द्वयः
इत्यादौ पूर्वरूपाप्रवृत्तिरित्याहुः पङ्ः किंदत्र पदात् किं चनं लवणं अचि नवे अतीति किं हवपिह विस
वि स्वरः किं वायवा याहि सर्वत्र भाषा यद्यपीह छंदसीति न प्रकृतं तथापि यज्ञ ष्वरइत्यादिप्रकृतक्रमात्
दसैवेति संभाव्येत अतः सर्वत्रेत्युक्तं न चाचष्टे लोके वेदे चेति इह पङ् इत्यनुवर्त्य पङ् तस्यगोरितिव्या
ख्येयं तेनेह न चित्रग्वग्र प्रकृतिभावइति एतच्च प्रत्यांतः पादमितिसूत्रात् प्रक्षतोऽन्यन्नरूपं लभते
त्यंतः पादमितिपाठेन सर्वत्र विभाषेति सूत्रे ऽपूर्वरूपमेव विभाषेति व्याख्यानं इत्यवधेयं तिष्ठेयथ किं
ले विधिविकल्पाः फलितः इत्याशयेन पूर्वरूपमेव विकल्पत इति मनोरमायां स्थितं अवङ् स्फोटायन

स स्फोटोऽयनं परायणं यस्य सः स्फोटप्रतिपादनपरो वैयाकरणः तस्य स्फोटायनस्य मत्रापि पदे॰ तस्य गोरि
तिव्याख्येयं अगीत्येच सूत्रयितव्ये विभाषानुवृत्ते स्फोटायनग्रहणं पूजार्थं अतीति निवृत्तमि
ति अन्यथा गवेशः गवेन्द्र इत्यादि न सिद्ध्येदिति भावः अचि पर इति अत्राचीत्यनुवर्तते अतीति तु निवृ
त्तमित्यत्र व्याख्यानमेव शरणं गवाक्ष इति गवां किरणानामाक्षीति विग्रहः अदर्शनादित्यु
त्तसमासांतः वातायने रूढोऽयं पुंस्त्वं लोकात् इन्द्रे च आरंभसामर्थ्यान्नित्यमिदं इदं च सूत्रं त्यक्तुं शक्यं अन्यार्थ
त्वीकृतेन व्यवस्थितविभाषाश्रयणेनैवेष्टसिद्धेरित्याहुः लुप्तप्रगृह्या इति सूत्रादव इति पूर्वार्थं प्र
कृतिभावः इति ठोमलुप्तके उपायेनाप्यपते स चाषपाठ एव सर्वत्र विभाषा गोरिति प्रकृतिभावस्य
प्राप्ते वा सत्वं वादिति के अन्ये तु अवङ् स्फोटायनस्य इन्द्रे चेति सूत्रद्वयं प्रकृतिभावप्रकरणस्य पाठे
स्वमेपित द्विहिर्भूत मित्यवश्यं वक्तव्यं ताभ्यां तते विधानात् न चावङ् सूत्रस्य प्रकृतिभावापवादत्वे
नोत्सर्गापवादरूपत्वात् प्राकरणस्य पाठस्य गोशब्दानुवृत्त्यर्थतया चरितार्थत्वात् एवं च एवले ३५

त्वप्रकृतिभावप्रकरणाद्बहिरिति स्त्रत्रहृं पंलिखितं नच्चैवं कृलत्वेन सर्वत्रविभाषेतिसूत्रमपि नैवैतेति स्थितमस्या
निर्वोध्येत्याद्दः तन्न प्रमध्य प्रतिस्तुतो नासिद्धः स्तुता न दृद्रकृतिभावविधानसामर्थ्यात् अचिकिं जानु उस्रा
न उत्तः प्रगृह्य तैयाह सवर्णदीर्घः अचीत्यनुवर्तमाने षुनर विग्रहणमादेशनिमित्तप्रवाचिप्रकृतिभावले
न उत्त्रापि पकादेशः स्यादेव जानु उस्रस्य रुजति जानू अस्य रुजति उहूमपञ उति पाक्षिके वकारे न जानू
स्य रुजति पद्दिकाः स्तुति हराद्वते चेति स्तनः प्राचान् कृस्मायदीति उदाहृत न दसन् वाक्यस्तेहेरित्यधिका
रान् ह्रस्वसमुच्चितो मा भूदिति अयंभावा हरीइ एतावित्यादौ तुन प्रगृह्य संज्ञेतत्साव काशं चक्री अत्रेत्यत्र
त्विकोसावर्णेति ततश्च हरी एतावित्यत्र परत्वाद्ध्रस्वसमुच्चितयवस्यात् नित्य ग्रहणेन कृतेनत्सामर्थ्या
दुपरमप्विवाधनइति चक्रत्रेति इहस्कोरिति कलोपो न यणः कार्यकालपक्षे वहिरंगपरिभाषायाअसि
द्धत्वात् स्थानिवद्भावाच हुवत्रासिद्धेनस्यानिवदिति तु नास्तितस्य दोषः संयोगादिलोपत्वणत्वेष्टुनिवद्स
माणत्वात् पार्श्वमिति पञ्चनां समूहः पञ्चग्रीणत्ववकत्वद्वतिणम् उर्गणास्तुन सितिचेतिपदत्वसंभवात्

त॰त॰
बो॰धि॰
३६

वादत्वात् ऋत्यकः ब्रह्मऋषिरिति ननु गिमसेत्येव सूत्रमस्तु दपि ऋच्छतात्यादाविको सवर्णे इत्यनेनैव प्रकृ
तिभावसिद्धेर्मैवं ह्रोत्ह ऋकार इत्यत्र प्रकृतिभावार्थमग्रहणस्यावश्यकत्वात् एतेनाको सवर्णे इत्येके सू
त्रमस्त्विति शाकाया निरविकाशापवाद ऋकारोषाननिवृत्तेः सप्त ऋषीणामित्यत्र न समास इति निषेधापत्तेश्च
न समास इति निषेधः वार्तिके हि इको सवर्णे इति सूत्रपक्ने तु ऋत्यक इत्यत्रेति सिद्धान्तः अतएवाह समासे
प्ययमिति एवं च ऋत्लृवर्णयोरिति पूर्वाङ्को निर्देशः संगच्छते प्रत्यभिवादे इह प्रत्यभिवादशब्देन आशीर्वचन
मुच्यते अस्त्र इ किं अभिवादयेत्वषजकोहं भो अयुष्मन्नेधि त्वषजक आयुष्मन्नेधि गार्ग्या इत्यस्य हरा
हृते च हूतमामसूत्रानंतरं च संबोधनमात्रोपलक्षणमित्याह हरात्संबोधन इति उपलक्षणतया व्याख्यानेन सफ
लुमुदाहरति सक्तून्पिबेत्यादि गुरोरनृतः अनंतस्यापीति अत्र वदन्ति यद्यस्य गुरोः ष्लुतार्थोपि पशब्द इति
व्याख्यायेन तर्हि गुरुहस्यानिकल्पनानामेव पर्यन्तास्या तथा च हराहृते इति लक्षणेन वरेण लक्षितो स्थाने
विहितेन ल्लुतेन सह युगपत्प्रयोगः प्रसज्येत तस्मादपि शब्दो गुरोरष्टेः ल्लुतार्थ इत्येव व्याख्यातव्यं टेरिति

प॰२
३६

प्रकृतत्वादिति देवदत्तेतिवाक्यान्तसंप्रश्ने अस्यादिरिहातिशब्दो बोध्यः एवमग्रेपि सर्वः प्लुतो विकल्प्यत
इति एतेनद्वैपायनेविरहकातरआयुहापुत्रेतिभागवतव्याख्याने प्लुतस्यवैकल्पिकत्वात् आकारप्र
योगइति श्रीधराचार्योक्तिः प्लुतनादर्त्तव्या विस्तरस्तु अत्रमनोरमायांमनुसंधेयः यणादिकंकरोति अ
त्रनव्याः पद्येवे अग्नीइति विष्णूइति इत्यत्रप्रगृह्याश्रयंप्रकृतिभावंबाधित्वादनेनयणादिकार्यस्या
ततस्त्ववत्करणप्रयोजनंयणादिकमेवस्यात् तस्मात् प्लुतकार्यंप्रकृतिभावंनकरोतीत्यर्थइतिप्राच्यव्या
ख्यैवज्यायसी एवंचेकोयणचीतत्रइग्ग्रहणस्यवैयर्थ्यशंकापिनास्ति तथाहि नत्रेग्ग्रहणस्याभा
वेपिहरवसतिह्यु तिष्ठतु दीर्घादित्सनोत्हस्वदीर्घपदान्तवृत्त्या तयोर्यणथानान्तकंजनसंभवि
ष्यति प्लुतस्यतुप्रकृतिभावेनैवभवितव्यं पश्चान्वयादयोपवादः इरयवृत्यादौ उपेंद्रः कुलैकत
नित्यादौत्वाद्गुणः हरिहरेचीतिबाधकेभविष्यतः यथासम्यगिरुमादृणे श्रीपादुम्मादौसवर्णदीर्घत्वंबाधक
मतानार्थंइग्ग्रहणेन तथापिपहिकरभोइयइतिसुनन्तूरइतिचितुहीइ अत्रेमादावलुनवडुपस्थिते ईचाक्रव

ते॰ त॰
बो॰ धि॰
३८

मैणास्येतिप्रकृतिभावनिषेधेपि आम्पांयणादिकार्याविधानात् लुप्तस्यास्ययणस्यात् ह्रस्वदीर्घपदानन्तुद्रुतोउ
धेत्रनस्यस्यात् तस्मादिग्ग्रहणमर्थमितिनशक्यतेएंकिन्तमित्याह्उः अन्येत्विग्ग्रहणस्ययोजनांतरमप्याहुः इको
यणोवक्ष्यचिद्धयास्याव यद्यन्यत्प्राप्नोतितन्माभूत् किंवान्याप्नोति अकोऽसवर्णाऽइतिशाकलं एवंचयद्रक्तंनसमा
सेतिचेति तदनेनसंग्रहीतंभवतीतिचिन्त्यहीति चिन्वितिलोडुतहोस्यव्ययं अनेनस्यापिप्रसक्त्याख्यानयोविन्येने
नेत्युतउभयत्रविभाषेयमितिइतिशाहेपरतः पूर्वेणप्राप्तेचारंभादितिभावः ईदूदेदंतमिति अत्रविशेषणेनतदं
तविधिमाश्रयणं किंपचेतेइमाचितियथास्यात् हरीविष्णूइत्यादिष्वेकादेशस्यपरादिकदावाश्रयेणईकारादी
नोद्विवचनत्वादीदूदे रूपंद्विवचनमितिवचनमित्युक्तेपिप्रगृह्यतेसिद्धातीनितेवार्थं द्विवचनमिति संज्ञाविधोप्र
त्ययग्रहणेतदंतग्रहणंनास्ति सुप्तिङंतमित्यतग्रहणाज्ञापकात्तेनकुमार्योरिंध्योश्यागारंकुमार्यगारंवध्वगार
मितिसिद्धं द्विवचनांतेप्रगृह्यस्यादितिव्याकुर्वतः प्राचस्तुनेदंसिद्ध्येत् हरीएतावितिइ ह्रस्वसमञ्चितःप्र
कृतिभावोनस्त्वतप्रगृह्याइत्यत्रनित्यग्रहणाद्विम्बुक्तेः अत्रहतिकारेणमणीवादीनांप्रतिषेधोवक्तव्यइतिपर्यः

बौ॰ १
३८

ष्ठिता मणीव रोदसीव दंपतीवेत्युदाहृतं तच्चमनित्रयान्तत्वात्प्रमाणामितिकैयटादयः एवं स्थिते मणी
वोष्ट्रस्य लंबेते प्रियौ वत्सतरौ ममेति भारतप्रयोगं समर्थयन् इवार्थे इति वशब्द इत्यादिं च प्रचेति विजानीया
दिवार्थे च नद्व्ययमिति निमेदिनीव वायथा तथैव वसामेइत्यमरः कादंबाव इत तदलानि वपंकजानि इत्या
दिप्रयोगदर्शनाच्चेति भावः अदसोमात् इहप्रकारेणानानुवर्तते असंभवादित्यभिप्रेत्याह ईदूताविति
ति अगदूम्नः किशास्यवाम्मित्र ननूकारानवृत्तमर्थ्यास्ति वा फलेवा अमू आसाते इत्यत्र पूर्वेणैवसिद्धेः
सत्वस्यारांतत्वादत आह हेरामकृष्णावितिपुंसि पूर्वेणानसिद्धिरोकारांतत्वादिति भावः अदसोमा
दिति सूत्रप्रतिसूत्रमतंवचनासिद्धं आरंभसामर्थ्यात् अमुकेत्रेति स्त्रीलिंगस्य वपूर्वसूत्रेण प्रगृह्यत्वे
प्रहृतिभावाय अमुके अत्र प्रकारोप्यनुवर्ततेति तथा च प्रकारानुवृत्तितात्पर्यग्रहफकं सादा
त्रु ए मितिभावः शेच्छांदसमपीद्मस्मेत्युर्थं मत्रैमित्याङः असेइति स्मस्मभ्यमित्यर्थः सुपां सुलुगि
तिभ्यसः शेआदेशः शेषे लोपः निपातएकाजनाङ् निपातः किं अनतेवेदंः अः हेम आगच्छ अत्र प्रगृह्यसंज्ञा

त॰ त॰
बो॰ पि॰
२८

मामृत एकग्रहणाभावे योमिविधिमितिस्वाजादंतलाभेप्रेदमित्यत्रस्यादतउक्तमेकेति एकाज्निति तु नव
द्रुः श्रीहिकक्रातिप्रसंगनादेवस्यादतः पूर्वकालैकेतिक मेपारयपवनन्तु निपातोऽजनाङित्युक्ते हन्तेन स
सम्यपि प्रगृह्यत्वे प्रयोजनाभावादजंते प्राप्त्र स्यच ग्रहणसामर्थ्यादेजन्त यसैव तु निपातस्य प्रगृह्यत्वे त्वसि
द्धेः किमेकग्रहणेन न च उ इति सूत्राद्दोहलेनस्य संज्ञायां सत्यां प्रकृतिभावादतोऽरिरिति रोरुत्वं न स्यादतो
ञ ग्रहणसामर्थ्यमुपतीलामिमेकग्रहणमावश्यकमिति वाच्यं प्रगृह्यसंज्ञाप्रतिरुत्वस्यासिद्धत्वयारेफा
त तस्यैतस्य प्रगृह्यसंज्ञाभावेनदोषाप्रसक्तेः यच्च सांतस्य कृता प्रगृह्यसंज्ञोपकदेशविकृतन्यायेन रेफान्ता
स्यापि स्यादेवेति प्रकृतिभावाडुत्वाभावप्रसंगस्तदवस्थ इति वाच्यं प्रगृह्यतापतीव प्रकृतिभावप्रसमपि
रुत्वस्यासिद्धत्वात्प्रकृतिभावाप्रवृत्तेः सकारांतस्य तु न किंचिदपि सिद्धं कोऽडस्य प्रयोजनं प्रमोति यत्र कृ
तिभावेन व्यावृत्त्येत तु चान्यग्रहणसामर्थ्यादजन्तस्यैव प्रगृह्यत्वे त्यादि निपातस्य प्रगृह्यसंज्ञा स्यात्तेनैव ज्ञप
निपातस्यात्र वैप्रीत्यमाशंकानिवारणार्थमेकग्रहणमिति वाच्यमनाङ् ग्रणावे यथ्या यतेर्व्याहरति मगार

२८

स्यादिनिर्देशाविशेषोऽस्त्वोन्नृशंकायाः अप्रवृत्तेः किंचनिपातोजनोद्रिः तस्के अनादिः तिप्रतिषेधसामर्थ्यात्क्रिया
तस्यविशेषणत्वाभ्युपगमेनतदंतविधिप्रवृत्त्यानिपातरूपोपस्य संप्रगृह्यत्वर्थभावदर्श यस्यैवनिपातरू
पोपस्य संप्रगृह्यत्वर्थं भावदर्श यस्यैवनिपातस्य प्रगृह्यत्वंसिद्धमिति नितरामेव प्रयोजनमेकग्रहणस्यत
त्रैवमपिसमुदायनिवृत्त्यर्थमेकग्रहणमावश्यकमेव अन्यथा आ उ उ अपेहीत्यत्रैकाचद्विर्वचनन्या
येनसमुदायस्यैवसंज्ञास्यान्नावयवानामिति चरमस्यैवप्रसंज्ञास्यान्नावयवानामिति चरमस्यैवप्रकृति
भावः स्यान्नात्तुपूर्वयोरितिचेन्न अजिनोकत्वस्यविवक्षयैवसमुदायनिरासे भवान्समुदायस्यनिपात
तायअवयवानामनन्यग्रहणेऽकाज्द्विर्वचनन्यायस्याप्रवृत्तेरेकनिपातेसंज्ञाविधानसंभवेननिपात
समुदायस्यनिपातग्रहणेनाग्रहणाच्च अत्राद्रुर्भाष्यकारः अवृसमुदायग्रहणशंकानिरासार्थमेकग्र
हणंकुर्वन्नज्ञापयतिवर्णग्रहणेषुजातिसंज्ञानविवक्षते किंतुजातिरेवनिर्दिश्यते इति तेनहलंता
स्यैनिसनः किंन्वाव दंभइत्त्वपिप्सतीमादिसिद्धं हल्ग्रहणस्यजातिपरत्वेनयात्रेकः समीपेहलन ।

त.बो.
बो.धि.
३९

कारेण ततः परः सन् यस्मात्स परः सन्नमकारान्तासाविकः समीपइत्यिकितेनस्यात् ततश्च नलोपोनस्या
त् वक्तव्यस्तु अष्टक्त संज्ञायामेकग्रहणमकार्थं ज्ञापकमित्याश्रित्य प्रकृतसूत्रे एकाज्ग्रहणं प्रत्यक्तंशाक्य
मतप्रवसनतोरमापामनाद्विनिपर्युदासादिसाद्दिनसुन्निसे ऊतस्सूत्रेभाष्यकारैः प्रसज्यप्रतिषेधस्यैवांगी
कृतत्वात् नचलक्ष्यभेदाभावात्प्रोऽठिवाद्दमात्रभाष्यमितिवाच्यं अस्मादेवभाष्यवचनाल्लक्ष्यभेदोस्य
स्तीतिस्फुटत्वात् तथाहि अनतेर्डुः अः अकारोवासुदेवः स्यादितिवचनाड्डिमाद्वोवाअनेनअव्ययेन
सह आङ् मर्यादाभिविध्योरितिमाङो अव्ययीभावेसवर्णदीर्घेअव्ययीभावश्चेतिनपुंसकत्वाद्ध्रस्वत्वेसोर
मत्विति पूर्वेव कृतेअमिरूपंभाष्यकृत्संमतं तथाइणोनिष्ठायामितः वेजस्तुनिष्ठायांसंप्रसारणेउतः
अञेरूपतः ऊतः इत्यासमूढ इतिवत्समासरूपंचतत्संमतं तत्रपर्युदासपक्षेअमिपूर्वोगुणाश्चनि
सिद्धिरिति अप्राप्तस्याङ्भिचत्वात्स्यादिविधानेननिपातत्वाच्च प्रगृह्यत्वात् प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयेणतु
सिद्धातिनसङ्गावेन प्रगृह्यत्वनिषेधात् नचैतावता ऽग्रामेयोगो ऽग्रामाणीकइत्यसिकंयुक्तं प्रकृतभा ३९

अस्यैवप्रमाणत्वात् अनथाहि भाष्यकारेणमितमात्रावलंबनेनतत्रतत्रप्राचांग्रंथानामपिदोषायभवती
तिप्रकृतयोर्व्याहृत्यैरनित्यायाह: आङ् चन्द्र इति प्रतिषेधपक्षेतुपरत्वात्स्यादित्येवतत्त्वमिदंद्रष्टव्य
मवइत्येनइतितिङ्वर्जंकृत्येर्ण्यन्तात् कर्मणिचण्वुल्वर्जनीयइत्यर्थः आङोनभवतीतियावत् आपवमितिर
वंप्रक्रान्तवाक्यस्य अन्यथा तद्योतकोऽयमाकारःपूर्वमित्यंनामेत्याइदानींनेवंमन्यसेइत्यर्थः आ एवं
किलेतिस्मरणद्योतकोऽयमाकारः वाक्यस्मरणयोरित्यादि अत्रायमाशयः ईषदर्थेक्रियायोगेमर्यादाभिवि
धौचयः एतमातंङितंविद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् इति भाष्यस्य ङिल्लक्षणप्रवृत्यर्थेलाघवतात् अन्य
स्यङित्वे तदर्थसिद्धेईषदर्थइत्यादिलेकदेशानुवादः एवं च अ आ अपरत्ववस्तुत्वमर्थंवृत्तेरण्याकारस्यङित्वाङ्
त्तुनास्त्येवसंशोधेदर्शीतिप्रवर्त्ततइति उक्तनिपातइतिकिं देवोदि वायवायाहि संबुद्धौ ऋषिर्वेदस्तइको
मृषिर्णत्यादौनयादर्शनादित्यभिप्रेत्याह अवैदिकइति संबुद्धौकिं अहोइति अत्रपरत्वाद्विकल्पोमा
भूत् नचउदितिसूत्रस्यनिरवकाशत्वंशाकल्य अहोईशाइत्यादौतस्यसावकाशत्वात् इत्यविति किंप

त· बो·
दो· पि·
७·

होत्र अन्नार्थं किं ब्रह्मबंधविन्नब्रवीत् उञः निपातपञ्चितिनित्यंप्राप्तेविभाषेयंशाकल्यस्यैतौंप्रगृह्यमि
तिचात्रशाव्रर्वतेतदाह इतोवाप्राप्तगृह्यमिति इह उञउइत्येकमेवसूत्रंयोगविभागेनव्याख्यातेएकसूत्रेत्वे
वउञःइतोविभाषाशाकल्यस्येत्यर्थात् ऊँ इत्येवरूपंशाकल्यमतेसिध्यति अन्येषांतुमतेनित्यंप्रगृह्यइति उञी
त्येवरूपंसिद्ध्यति विनीतिरूपंतुनसिध्यति विनीतिरूपंतुनसिद्ध्यत्येवेतिज्ञेयं ॐ अनुनासिकइति ते
नासिकास्वरे यतोनुनासिकस्वरे यतोनुनासिकइतिविकल्पः यदेतन्न इतिपठसि पदेहइतिवातदीर्घ
मित्यादि एतदर्थमेवात्रानुनासिकग्रहणं अन्यथा यतोजम्यनुनासिकोवेत्येवावक्ष्यन् यतोजमित्र
त्येतावताववदादित्युक्तौनयथासंख्यप्रसंगः असपंतन्नेत्यादिसिद्धावपिचिन्त्यं एतन्सुरारिरितिनसि
ध्येत् कृत्स्नेजंतः ङमणिनित्यमित्यादिनिर्देशाश्चयतोनुप्रतिपत्तिगौरवं वस्तुतस्तुयतोनुनासिकेजमेव
त्येवसूत्रयितुंयुक्तमित्याहुः प्रगृह्यमित्यनुवर्ततेनादाह प्रगृह्यश्चेतिननुदीर्घोच्चारणसामर्थ्यादेवप्र
कृतिभावसिद्धौकिमनेनप्रगृह्यत्वेनेतिचेदत्राहुः प्रगृह्याप्रगृह्ययोर्हियारष्मुञोरादेशापत्तौप्रगृह्या ८·

देशो प्रकृतिभावादिष्टिसिद्धावाप अप्रगृह्यादेशस्यानुनासिको वकारः स्यान्न प्रगृह्यतास्य पाणिनिमिति आदे
शस्यासस्यानिवृत्तं नोञ्जूत्तांकउञ इति प्रगृह्यत्वविकल्पे प्राप्तेनितार्थं तदाश्रपणमित्यत यदि प्रगृह्य
त्वस्यस्यनिविशे षणानं तस्याकृतप्रगृह्यस्याञ ओ इत्ययमादेश इति व्याख्यायते तदा दीर्घो नुनासिको
ऽपि विकल्पगृह्यस्येत्युक्तिरपि स्वरूपकथनमेवेति बोध्यं ञ इत्यत्र यदि शाकल्यस्येति नापेक्ष्यते तदा प्रगृह्य
त्वाभावे नित्यमादेशः स्यात् तन्माभूदिति उञ इत्यनेनेह न रूपसिद्धौ तस्याच्छाकल्यग्रहणानुवृत्तावादेश
विकल्पोपि हे विष्णो इति सिद्ध्यतीति केचित् तदा हस्त्रयमादेशो वास्यादित वस्यासिद्धत्वादिति च नैष
वेदं त्रिपाद्यां विधीयते प्रकृतिभावमात्रवाधनार्थं विहितः कोयमिति भाव अनन्तरं मय उञो वो वा वक्ष्य
ते पाणिनीयानुर्वैयिष्यत ईदूतौ च ईदूताविति किं प्रियः सर्व्ये प्रियोऽत्राग्राभवानित्यत्र ग्मिशब्दात्परस्याः
सप्तम्याः सुपां सुलुगित्यादिना डादेशः यदकारैः प्रगृह्य इति शब्दप्रयोगस्य नियमितेन तेन रुह्रा
पिपदकाले इति शब्दप्रयोगप्रसंगः सचानिष्ट इति बोध्यं सप्तमीग्रहणं किं धानीमती सुष्टु

त.तं.
बो.पि.
४१

तीथीत्यामत्याहुरूत्याइति प्राप्ते तेतो यक वचनस्य पूर्व सवर्णा ईकारः ततो कः सवर्णो दीर्घ इत्येकादेशः न
न्विहस्तु यां सुत्वं गामिलुक इत्यस्य यणापनेः सोमो गौरी इति वा तप्रमी अत्र यथीयास इत्याद्युदाह
रणोसत्वं पूर्कारांतस्य लौकिकोदाहरणाभावात् उभयोयोरपि वेदेष्वोदाहरणमुक्तं मामकीन इति
यद्यप्यत्र संहितायां प्रसक्त्य प्रयोजनं नास्ति तथापि मामकी इति तन्वी इति पदकाले तदस्यैव वृत्त्या
तन्वी तन्वेनाथमाना मित्यत्र तु संहिता कालेप्यस्ति तथापि इत्यक इति पादिक मक्कृतिभावेनाप्य
तस्मिन्द्वेच्छेदसि तु पानतस्यापादयितुमशक्यत्वादिति बोध्यं सप्तम्यास्ते गीत यदिधीत्यादाति वविभ
क्ते पूर्वसवर्णो कृते सवर्णो दीर्घ एकादेश इति व्याख्यायेन तदा एकादेशं बाधित्वा परत्वादोगत्वाच्च आ
टान द्याइत्याद्रेः रामचस्यादिति भावः अर्थग्रहणं किमिति वाप्यस्य इत्यादावपि सप्तम्य छोमत्वस्य व
र्णग्रहणेनेति पूर्वा अर्थान्तरोपसंक्रात इति व्याप्यस्य इत्यत्र यो वापी शब्दः सत वाप्यधिकरणकद्रव्य
उपसंक्रातः सोमो गौरी शब्दस्तु तस्य मर्थमात्र पर्यवसन्नो नतनदधिकरणकद्रव्योपसंक्रम भावादिति भेदः ४१

अणोप्रगृह्यस्य अणाद्यति किंकार्त्स्न्ये अचसंधिरिति कृत्वेवा अत्र न कृते संहप्रतिपत्त्यर्थं अत एवानुस्व
रस्यापि च तास्मिन्नादिर्निर्देशोपपन्नः इति स्वरसंधिः स्तोः श्चुना श्चुः स्तोरिति समाहारद्वंद्वः सो
त्र षुत्वं एवं ष्टुना ष्टुः इत्यपि बोध्यं अनेन तिसहयुक्ते तिस्त्रे विनापि त योगं तृतीयेति वक्ष्यमाणत्वा
त्वात् तीया योगे इति एवं तदाध्याहारलभ्यं अत्र स्थानिनादेशयोर्यथासंख्यं निमित्तकार्यिणोस्तु
न ततादिति ज्ञापकात् यथासंख्यसूत्रमिह नोपन्यस्तं स्थानेन्तरतमसूत्रेनैनापि इष्टसिद्धेः नास्य ताव
द्यकात् हंसिश्रेशात इति वाशरीतिपादिकन्वाद्वि सर्जनीयस्य सत्वस्य शनयोगेषु चवर्गयोगे ग्राम
श्चिनोति तवर्गस्य न चवर्गयोगेस्य ... दिग्यादिशेन योगेन तच शिवद्युत्याघ [illegible] दाहूरिष्यतिशात् नेति
तोरिति चानुवर्तते तदाह तवर्गस्येत्यादि जश्त्वमित्यादि व्याख्यानात् निर्देशोतिसंदिग्धत्वेन वोध
नाय यथासंख्येति पतं प्रत्यनचनकृते न तथाहुः समपि न क्तान्तमिति परिहारसंभवात् हगांतमेवोदाहरणानि
विश्व विच्छगतौ प्रच्छज्ञीप्सायां यज याचेत्यादिना नङ्-क्तोस्मृ-ड़ि-[illegible] तिछ सप्रशान्ते नङो-ड़ि-न्वाहरणा

तं.त.
वो.चि.
४२

भावः प्रच्छेस्तु प्रश्ने चासनेति निर्देशात्संप्रसारणाभावः ननु ञमङणनानां नासिकास्थानाधिक्या
द्वर्गीयाद्यैस्तु तैर्भिः सह तुल्यास्यत्वाभावेन सावर्ण्याभावात् सोऽस्त्वनेति तु शब्देन कारो न गृह्य
ते किं तु सवर्णो यास्तु त्वार पंचमि विपश्च एन उमन्त्र अस्तुत्वाप्रसक्तेः किमनेन निषेधेनेति चेदत्राहुः शारि
ति निषेधाल्लिंगादेव तुल्यास्यप्रयत्नमित्यत्रास्यग्रहणेन नासिकाभिस्याभिन्नेन तल्वादिस्थानं गृह्यते न
स्थानेन तुल्यमेवेति तु शब्देन पंचमस्थानपि ग्रहणात् अस्तुत्वप्रसक्तौ निषेधोयमावश्यकः एवंच तोलीति
तु शब्देन नकारस्यापि ग्रहणाद्धि द्वाँल्लिखतीत्यादिः सिध्यति नच निमित्तकार्यिणोर्यथासंख्यनिरासार्थ
ज्ञापकमिदमुक्तं त्वात्तेनैव चार्थवत्वे कथमज्ञातार्थे ज्ञापकं भवेदिति वाच्यम् तु शब्देन नकारग्रहणेसिद्धे
हि यथासंख्यनिवृत्तिरनेन ज्ञापनीयेत्युभयज्ञापकेवाधकाभावात् तुल्यास्यप्रयत्नमित्यत्र यत्किंचि
त्स्थानतुल्यत्वविवक्षायां वर्गेषु पंचापि वर्णाः परस्परं सवर्णा भवेयुरित्युक्तोदाहरणे स्तुत्वप्रसक्तौ शा
दिलारंभस्यावश्यकत्वेन तत् ज्ञापकाश्रयणं किमर्थमिति वाच्यम् तथाहि सति जमङणनानामपि स्वस्वा ४२

वर्णापन्नत्वेन सीम्यादौ अनुस्वारस्य यपि परसवर्णः वापदान्तस्येत्यनुस्वारस्य ञादेशोपि स्यात् तालव्यादि
स्थानसाम्याभावेपि नासिकारूपस्य यत्किंचित्स्थानस्यैकत्वात् नापि ञलुप्तस्यात्वमन्यूनास्यत्वमिति व्याख्या
यं ञादीनां परस्परं सावर्ण्यं न भवेदेव तेषां नासिकास्थानसाम्येपि तालव्यादिस्थानसाम्याभावेन न्यूनस्थान
साम्याभावेन न्यूनकत्वात् तत्पृथुत्वेन यसीत्यादिषु नातिप्रसंगः सवर्णेयैः सह ङञादीनां सावर्ण्यं स्यादेव
नासिकास्थानाधिक्येपि तदन्यूनस्थानकत्वात् तेषामिति विद्वांश्च लिखन्तीत्याहुः किंच सति वर्गाद्यानां नासि
कास्थानाभावेन न्यूनस्थानकत्वात् पंचमेन सावर्ण्याभावेपि नद्घातिरिति न्तापूर्वस्य यणो विनैव दृष्टसिद्धि
रिति वाच्यम् हेमौ रिपही त्यादौ सवर्णदीर्घापत्तेरिको सवर्णे इति शाकलप्रकृतिभावानापत्तेश्च ऋकारान्यू
नकत्वेन तत्सवर्णत्वादेकारस्य स्वराणामूष्मणां चैव विवृतं करणं स्मृतम् तेभ्योपि विवृतावेङौ ताभ्यामैचौ
ततोपि चेति वचनात्प्रयत्नभेदेन सावर्ण्याभावमभ्युपगम्योक्तानिष्टवारणोपि तदृस्तत दस्त्रमित्यत्र तनोल्ली
तिपरसवर्णविधिना दकारस्य वकारापत्तेः वकारस्योष्ठस्थानाधिक्येपि दन्तस्थानसाम्येन लकारान्यूनस्था

त. त.
वो. थि.
४३

नकत्वात् यदि तु वकारस्य दंतोष्ठमिति समाहारनिर्देशात् ओष्ठस्थानं दन्तमेव दंतोष्ठस्थानमिति वकारस्य
काररसावर्ण्याभावान्न ह्रस्वित्यादौ नातिप्रसंग इति ब्रूषे तर्हि लृग्वाडुहेत्यादिना दन्त्येन तङि विधीयमानो
यः कृत्स्नल्वं ऋदुदृह्रीत्यत्र न स्यात् किन्त्वग्रदुग्धेत्यादावेव स्यात् तथापि पूर्वः पिपुरतिर् इत्यादौ विधी
यमानमुदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वं स्तृ ष्यतीत्यादौ न स्यात् उकारस्य वकारस्येवोष्ठ्यत्वाभावात् न च वस्योष्ठ्यत्वे च स
ति सेत्कृ स्वविधिषोपदेशे लत्वणत्वविधौ दीनाप्यथक् ग्रहणं व्यर्थं स्यात् तेषामपि दंत्यान्तसादित्वादिति श्रमि
तत्वम् दन्त्यः केवलदन्त्य न तु दंतोष्ठ्यो जापीत्यादेर्मूलपर्यवसानमाणत्वात् यत्तु पाणिनिशिक्षायामिति शिक्षा
यां यमानुस्वारयोरेव नासिकास्थानत्वकथनात् अनेकेषां स्थानेन नासिका न भवति किन्तु अनेन नासिका
त्वस्याप्येव नासिकामापादेणोच्चार्यमाणमात्रेण नासिकास्थानत्वकथने वकारादीनां नासिकास्था
नमितिस्थानविरूपणे तेषां तदकथनात् न तेत्यादि वदन्ति तेषामत्रोक्तेनापकारः यणाविने वेष्टुसि
द्धिः अन्येन्तु वकारादीनां नासिकया सर्वदानुच्चारणाद नासिकत्वं यणः सत्वेन विशुत्येपेतीत्यादिलद ४३

णलत्विलत्वात् ञमङणनानां त्वनुनासिकत्वं नासिकत्वं नापैति सर्वदैवोच्चारणादिति न यणः किन्त्वप
मानुस्वारयोरिवस्यामेवनासिकेतिस्थाननिरूपणे ञमङणनानां नासिकाचेति यत्तूक्तं नल्पास्यत्वमनु
नास्यत्वमिति आम्नायात द्वित्विमादौ तौ ह्रीति द्वकारस्य वकारप्रसंगइति तन्न यानन्तः तौ लीस्यत्रलका
रहयनिर्देशाइति स्वीकत्वलकारस्य त्वेस्य कारेपरसवर्णाइति आम्नायामकृदोषाप्रसक्तेरित्याहुः पुना
तुः इहापि कार्यपिनिमित्तयोर्यथासंख्येन तोः षीति ज्ञापकात् सर्पिष्टममिति हृस्वान्नादौ तद्धितेइति निष
त्वम् यरो पदान्तस्येति किम् वेद्मि लभ्रानिस्पर्शे चरितार्थइति प्रसिद्धप्रयोगाभिप्रायेणेदमुक्तम् कु
मलमुदारैः कृसवनेता इत्यादौ लकारवकारयोरनुनासिकत्वप्रवृत्तौ बाधकाभावात् स्पर्शस्यैवे
ष्यतइति प्राचोक्तानुरोधेन स्पर्शभिन्नेषु अननुनासिकविधिनप्रवर्त्ततेऽनभिधानादिति वा
योज्यम् रेफेनप्रवर्त्ततइति यद्यपि व्यक्तिः पदार्थइति पक्षे लक्ष्यभेदे लक्षणभेदात् अस्याम
तौ लक्षणस्य चरितार्थत्वाद्रेफेपि प्रवृत्तिर्दुर्वारैव तथापि लक्ष्यानुरोधेन जातिपक्षमाश्रि

ते॰ त॰
कौ॰ सि॰
४८

नेदन्तत्वम् दकारनिपातनादिति ननु यवादिगणे ककुद्मिन्येव पठ्यते न तु ककुत्मानिति शिष्टं तथा च यरो
ऽनुनासिकोऽनुवीरः न च परोऽनुनासिकपरत्वेऽकन्नत्वाभावेन कुत्र इति मतुपो मकारस्य वत्वाप्रसक्त्या य
वादिगणे ककुद्मिगणे ककुद्मितिपाठो निरर्थकः स्यादिति वाच्यम् अननुनासिकविधेरसिद्धत्वेन हल
न्तत्वात् पायादिगणे तस्याठस्य सार्थक्यादिति चेदत्राहुः यद्यत्र ककुदकारस्य नकारः स्यात्तर्हि गणे
ककुन्मित्येव न तु ककुद्मिति मतुपः प्रकृतिभूतककुच्छब्दस्य नान्तत्वनिपातनेऽपि अन्यत्र दकारान्त
प्रयोगस्य निर्बाधत्वात्सायुरोऽनुनासिकोऽत्र न प्रवर्तत इति अन्ये त्वाहुः पविमं तैसौमतवर्णे इति संहित
यायावेन साविति तान्तपर्वन्नकारप्रश्लिष्टाभावेनाप्यत्र समायाने स्थापकम् तसाविति द्विवचननिर्दे
शात्तनदयोः समाहारद्वन्द्वे कृत्वा इतरेतरयोगद्वन्द्वे कृते सम्पद्यत इति उदस्थाः स्तम्भोरिति अनुस्वा
रस्य ययि सवर्णः सममपि सवर्णग्रहणमिह निकृष्य संबध्यते पकाटेशेससरितस्य प्रतिज्ञानादित्यभि
प्रेत्याह पूर्वसवर्णः स्यादिति प्रापृष्ठोदि इह पदान्तादित्यनुवर्त्य पदान्तात् स्यः इति व्याख्येयम् ते ४८

नेहनमध्यङ्क्ष्यान नमिनो विटपृष्ठंविश्वर्वांट्पैरोणादिकःशः छत्वममी पाण्ठ्ठोहीतिसूत्रेणश्छेमी
मीत्यर्थः नच्छ्रोकेनेति नच्छमश्शोणात्याद्युदाहृत्नेयम् मोनु हलीत्यनुवृत्तेनपदस्येतिचनद्यह मा
न्तस्येत्यादि हलिकिम् नमत्र नश्चापदान्तस्यपदान्तस्यकिम् राजनयाहि आक्रोस्यतइति आङउ
रूमेनङमितङ् त्रुक्रमोरितिनेङ् अनुस्वारस्य अनुययीतिस्पष्टार्थम् अविपरेअनुस्वाराभावात् शालि
नुपरसवर्णोनुस्वारान्तरतमोनसंभवतिकुणरघेनेत्यत्रेवरेशानमित्यादावपिपरसवर्णोविध्यमवृत्तेः
अत्रवदेति इषहितृनमःसमणोविवतेस्वराणामितिभाष्यमतेयर्यीत्यस्यापार्थकत्वात् स्त्वकारसमे
नदावश्यकमेवात्मयादेशानमित्यादा नुस्वारान्तरतमःपरसवर्णोनुनासिकईकारःस्यादीकार
राकारयोरानन्तेसावर्ण्यस्यसत्वात् तथाक्रणेप्रोतेङ्त्यादावनुस्वारस्यवापदान्तस्येतिस्यादिति अ
द्विनङ्ति अेकपदेलत्तणेवेविद्वरादिणपतात् क्रुःनिष्ठायांसेटीतिणिलोपः परसवर्णोनङ् अकिलत्
णाअस्माहाक्रिःनुम्यनुस्वारेपरसवर्णेनङः अञ्चितङ्ति अञ्चेःपूजायामितिनिष्ठायांङ्ट् नाञ्चेरिति

त॰ त्व॰
बो॰ वि॰
४५

लोपनिषेधः कुणिठनङ्गिति कुण्ठिप्रतीपानेक्तः मो'नुस्वारेपरसवर्णेनणः शान्तङ्गित्याम्ङपसमेक्तः वाप
दांत शान्तेतिनिपातनादिडभावः अनुनासिकस्यक्वीतिदीर्घः मस्यानुस्वारेपरसवर्णेननकारः गुम्फि
तङ्गति गुंफग्रन्थेक्तः मस्यानुस्वारेपरसवर्णेनम मोराजिसमःक्वौ राज्ञीतिकिम् संपत् शामङ्गतिकि
म् उदेराट् क्वाविंतिकिम् संराजितुम् संराजिनव्यम् मकारस्यमकारवचनमनुस्वारनिवृत्त
र्थम् तदाह्मयवस्यामिति संम्राडिति राजदीप्तौ सम्पूर्वादस्मात्सत्सूद्विषेत्यादिनाक्विप् अम्राडिता
षत्वम् जपूत्वचर्त्वे हेमपरेवा मपरइतिवहुव्रीहि यवलेति यवलापरायस्मात्मयवलपरस्तस्मिन्
स्वारेपरेमस्यपवलाभवन्तिइत्यर्थः यथासंख्यमनुदेशः अनुदिश्यतइत्यनुदेशः पश्चादुच्चार्यतइत्यर्थः
समानामिति सर्वएवषष्ठीतदाह समलेवंथीरीति समकर्मकंविधानमितिनोक्रम् तथाहिसतिय
त्रोपदेशिषुसमेषुसमेषुसमानेविधानेपाठ्रादिषुपिवादीनांप्रियस्थिरादिषुचप्रस्थादीनांतत्रैवय
थाक्रमप्रवृत्तिःस्यात् इष्यतेतुअनुवाययोरपियथासंख्यता सम्पूलाकृतजीवेषुन् कजग्रहः ४५

इत्यत्रयथास्यात् समानामितिकिम् लृदतोत्यंभृतेमत्रलृदणादयश्चत्वारोर्थाः प्रत्यादयस्तत्रयस्त
त्रयस्तत्रसर्वेषांसर्वत्रकर्मप्रवप्रनीमसंज्ञायथास्यात् नपरे अयमपिवकुत्री हिरेव हेउतिनअनुवर्त्त
नेनदाह नपरे हकारेइति ऊँ चयोद्वितीयाइति पतञ्चनादित्याकोष्टोइतिसूत्रेभाष्येस्थितम् अत
पवमनोरमायांदः सीतिसूत्रेनउसुञमानेचयोद्वितीयाइतिपदेथकारापत्तिरुक्ता यदितदृतोरिति
सूत्रस्थंस्यात् तर्हितडेवस्तुवचंस्यात् नटोसिद्वेनचयोद्वितीयाइत्यस्याप्रवृत्तेः पौष्करसादेरिति
पुष्करे तीर्थविशेषेसीदतीतिपुष्करसत् तस्यापत्यंपौष्करसादिराचार्यः बाह्वादित्वादिञ् अत
शातिकादित्वाद्भयपदवृद्धिः ङःसिधुट् उभयनिर्देशेपंचमीनिर्देशोवलीयान् परत्वादित्यभिप्रा
याद् सस्येति सीतिसप्तमीनिर्देशस्तुलाघवार्थः षट्सन्तइति धुट्श्चलेननतकारश्चयोद्वितीया
इतितस्यथोनचर्त्वस्यासिद्धत्वात् अतएवधुडभावेषट्सन्तइत्यत्रटस्यठोनभवति नन्वेवमपिडः
सिधुगितिधुगविधीयतांउकारस्यसकारेपरेधुगितिव्याख्यानसंभवात् किमनेनधुटः परादित्वा

न·त·
बो·धि·
४८

भ्युपगमेन मैवम् पूर्वान्तवत्त्वेन पदान्ताद्दोरिति निषेधाप्रवृत्त्या यकारस्य टुत्वप्रसंगात् अतएववदत्समा
णत्वसिद्धेवनकृतः उस्यकृत्वेनस्यसिद्धत्वेनचयोर्द्वितीयाइत्यस्यापिप्रसंगाच्च इहपुड्विकल्पत्वेन
रूपद्वयेमेतिटकारविसर्गाणांद्वित्वविकल्पात्षोडशरूपाणि खयःशारइतिद्वित्वेद्वात्रिंशत् शरो
चीतिनिषेधोत्रनप्रवर्त्ततेतस्यसौत्रद्वित्वमात्रविषयत्वस्योक्तत्वात् नचचर्त्वस्यासिद्धत्वात्खयःप
रत्वमेवनास्तीतिशंक्यम् पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वइत्युक्तेः शितुक्पीति सप्तमी पूर्वत्रष्टातार्थान
इतिपंचम्याःषष्ठीप्रकल्पयतीत्याह नस्येति चलोपइति कस्येकारीमत्र सवर्णग्रहणसामर्थ्यात्
प्यासंयोगेनप्रवर्त्ततेइतिभावः सच्छम्भुरिति इहम्भुत्वस्यकोवासिद्धत्वमाश्रित्यनप्रछवीतिश्चुत्वेन
शाक्यम् छत्वस्यासिद्धत्वात् चतुष्टयमिति अत्रतकस्यश्चुत्वेचयोर्द्वितीयाइतिपक्षेचसच्छत्वेशस्या
पिछत्वविकल्पात् सच्छछेन्नः सच्छशंभुरिति रूपद्वयस्यद्वित्वाभ्यां नचशः सच्छत्वपक्षेशर्य्यर
ताभावाच्चयोर्द्वितीयाइतिपक्षेचसच्छोनेति शंक्यम् शश्छोटीति छत्वस्यासिद्धत्वादित्याहुः ऊःमोह ४६

स्यात् ङम प्रत्याहारः संज्ञायां चक्रुते टितं सामर्थ्यात्त्रिभिः संबध्यते तेन यथासंख्यम् ङुट् णुट् नुट् प्रवर्त्त
ते नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थम् हृमेडुति मय उञो वो वेति च विकल्पद्वयस्य मध्ये पाठादेव नित्यत्वलाभात्
नन्विह नित्यग्रहणाभावे हे मपरे वेति वाग्रहणमनुवृत्तं सूत्रेषु पंचस्वप्यनुवर्त्तेत तेन वेति श्लोकास्यादिति
चेत्सत्यम् अत एव विस्पष्टार्थमित्युक्तं न त्वपूर्वार्थमिति न स्यात्परस्याच इति ननु ङमुडन्यस्य षष्ठ्यन्त
तामाश्रित्याचि परे एवं सैव विधी यतां को दोष इति चेन्नैवम् तथा हि सति ङमन्तस्य पदस्य पूर्वाव
यवः स्यादित्यनिष्टं प्रसज्येत पदस्य पोङमन्तस्येति वैयधिकरण्येन व्याख्यायामपि कुर्वन्नास्तेङ्स
त्रेणत्वं प्रसज्येत पदान्तस्येति निषेधस्याप्रवृत्तेः यद्यपि वहिरंगपरिभाषयाङुड्ढियेरसिद्धत्वादि
ष्टं सिध्यति तथापि यथोद्देशपक्षे त्रैपादिकेऽन्तरंगपरिभाषाया अप्रवृत्तेः प्रसज्येतैव णत्वमिति यथोक्तव्याख्यानमे
वसाध्विति दिक् सुगणीश इति एपल्लोपो न स्यान्निवत् एवं त्रासिद्धत्वन्निषेधात् ननु परमदण्डिनावित्यादा
वेन वेत्निविभक्तत्वान्नुट् स्यादिति चेन्न उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् अत ए

त॰ व॰
बो॰ धि॰
४७

वर्वानैापरमगोऽद्वृद्धौपरमलिङ्गाविन्यादौक नृद्वृत टत्वानिन प्राचान्तकृज्झिचपरइत्यतः परस्मिन्नुवर्णग्रजादेः परस्ये
निर्व्याख्यानात् ङः सुगनेन्तुक्केतनदनेनप्रमुक्केतनदनेनप्रसक्केऽइ हेवनलोपंवारयितेमुक्करीनेदेवतेऽनयनुसन्नेव्यत्ता
न् समः सुटि यद्यपिमोनुस्वारेणासिद्धम् तथापिग्रनुनासिकसकारसिद्धार्थः अत्रानुनासिकः अयमः
यिकारोविधिर्वेतिपक्षद्वयम् आद्येग्रत्रग्रहणमनर्थकम् अधिकारादेवरुप्रकरणलाभात् द्वितीयेत्वस्य
यिकारपक्षेपरस्मात्कार्यिनः पूर्वाः कार्यस्यविशेषद्योतनार्थः परस्मिनित्यस्यतुपूर्वस्यतुवानुनासिकइति
विधिपक्षेऽयमर्थः वाग्रहणस्पष्टार्थम् अनुनासिकात्परइतिज्ञापकादेवसिद्धेः नहिविकल्पेविनाग्रनुनासि
काभावपक्षः संभवतिइदमेवध्वनयितुंवृत्तावुक्तंवेतिशब्दाद्वानुस्वारः पूर्वस्यानुनासिकः स्यादित्येवोक्तम् रोः
पूर्वस्येति उपलक्षणमेतल्लोपस्यापि अत्ररुप्रकरणेयोविधिः ततः पूर्वस्येतिनिष्कृष्टार्थः एवंरोः पूर्वस्मात्प
रइत्यस्यापिरुप्रकरणेयोविधिः ततः पूर्वस्मात्परइत्यर्थोवोध्यः अनुनासिकात् ल्यब्लोपेपंचमीत्याह अनु
नासिकंविहायेति अनुनासिकाभावपक्षेइत्यर्थः पूर्वस्येतिप्रकृतस्यतुविपरिणामेनपंचम्यंततेत्यभिप्रेत्या ४७

ह रोः पूर्वस्मादिति संसर्गवद्धिप्रयोगस्यापिविशेषावगतिहेतुत्वादवन्तायेनुनासिकतामियतामित्यत्रैवसंभा
वितानुनासिकत्वगुणपकपदोपस्थितत्वादाकांक्षितत्वाच्चाव्यवधानेनसंबध्यतेइत्यभिप्रेत्याह रोः
पूर्वस्मादितिमनोरमायामवतारितम् ततपूर्वस्येत्यनुवर्त्तनेनविभक्तिविपरिणामेचानपेक्ष्यैवेष्टसिध्य
तीत्याशयेनोक्तमित्याह अनुस्वारागमइति आगमत्वंचपरशब्देनैवलभ्यतेयथापूर्वान्तेनाभ्यामेवइत्यत्रपू
र्वेशब्देनैवागमत्वमितिभावः विसर्जनीय खरीति खरवसानयोरितिसूत्रान्मंडुकप्लुत्यानु
वर्त्तते संस्कर्त्तेति संपरिभ्यामितिकरोतेः सुट् ननुअनुस्वारस्यानचुत्वात्ततःपरस्याद्युत्वेनस्यादेवेतिअ
नुस्वारपदेत्रिसकारकेरूपंकथंस्यादित्याशंक्याह अनुस्वारविसर्गेति अकारोपरीति यदित्विकारोपरि
पद्येरन्ननर्हिययस्तुइत्यादौइणःपरस्येतिषत्वंस्यादितिभावः अचत्वादिति नचैवंहरिःकर्ता हरिस्सरेद्वा
मः पातीत्यादौपत्वादिप्रसंगः त्रिपादीस्थत्वेनविसर्गादीनामसिद्धत्वात् अनुस्वारस्यापिद्वित्वइति अ
पिशब्दात्ककारस्य वचनान्तरेणेति अचोरहाभ्यामितिकृतेपियणोमयइतिभवत्येवेतिभावः पुमःख

यीति पुंसः संयोगान्तलोपेऽवशिष्टभागस्येदमनुकरणम् अम्परइति बहुव्रीहिः पर्युदासादिति इदुपधस्येति षत्व
विधायके सूत्रे इति भावः ख्याञादेशे नेति चक्षिङः ख्याञित्यत्र ख्रसादिरयमादेशः असिद्धकाण्डेनानेन रेफस्य यो
वेति स्थानिवत्त्वमितिवद्यते पंचयतस्याः इत्यनयास्मपरत्वाभावात्पुमः खयीति सत्त्वं नेत्यर्थः पुंख्यानमिति चक्षिङो ल्यु
ट्चेति ल्युटि ख्याञादेशः ननु आदेशाद् इहदुर्लभः वर्जने प्रतिषेधः असनयोश्चेति वर्जकादिति चे न्नसम् वज्र्ले
त एव तन्त्रवयकगात्रविचक्षणाज्जिराद्यर्थमितिवार्तिके बहुलग्रहणात्समाधेयम् विसर्गस्त्विह मनोरमायामनु
संधेयः आयस्येति त्रैङ् पालने लोटि शाप्यादेशः प्रशानिति प्रशान्वाच्छाम्यतेः क्विप् अनुनासिकस्येति दीर्घः
मोनोधातोरिति नः तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न नृन्पे पकारोपरि अकार उच्चारणार्थः तेन नॄः पुनातीत्यादि सि
द्धम् उभयथर्क्षिति पत्नः उभयेत्यनुवृत्तेर्विकल्पः फलितमित्याशयेनाह रुः स्यादिति कुप्वोः ≍क≍पौ अत्र कुप्वोरिति रे
फस्य विसर्गः जिह्वामूलीयस्य खर्त्वात् खर्परे शरीति विसर्गस्यास्य लोपः जिह्वामूलीयस्य शर्त्वात् वा शरीति वि ४८
सर्गस्य विसर्जनीयस्य वा आदेशयोः कपावुच्चारणार्थौ चाद्विसर्गइति प्राचा तु चाद्विकल्प इत्युक्तम् तदसम

कुपाभ्यामुक्ते विसर्जनीयस्य षत्वप्रसंगात् कानाम्रेडिते कान्कानीतिवाच्येम्राम्रेडितग्रहणं यत्र द्विरुक्तिस्त
त्रैव यथास्यात् इह माभूत् कान्कान्पश्यसीति अत्र एकः किंशब्दः प्रश्ने द्वितीयः क्षेपे कान्कुत्सितान्प
श्यसीत्यर्थः वार्त्तिके कानग्रहणाभावेपि सत्वं सिध्यतीमाशयेनाह यद्येति सम्पुमोक्तवार्त्तिकेनैव सत्वम्
कस्कादिषु सेत्स्यति पुंस्कोकिलः पुंस्कामइत्यादिवहूनां पठितगौरवात् कस्कादिषु सम्पुम्कानइति
पठित्वा सर्वमपि वार्त्तिकं त्यक्तुं शक्यम् पुंस्कोकिलइत्यादाविणः परत्वेन विसर्गस्य षत्वप्रसंगात् कि
न्तु कानग्रहणमिव पुंग्रहणं वार्त्तिकस्थं शक्यमित्यन्ये कस्कादिषु च अत्र सोपपदादाविन्यतः स
इति इणः षइति सूत्रे चानुवर्त्तनेन तदाह एषिणउत्तरस्येत्यादि कौतस्कुतइति कुतः कुत आगत इत्यर्थः
अव्ययात्त्यपि प्राप्ते गणपाठसामर्थ्याद्गणात्याज्ञः अत्र यानां भमात्र इति वत्समासेनात्र टिलोपः सर्पि
ष्कुण्डिकेति नित्यसमास इत्येव सिद्धे इह पाठस्य प्रयोजनमसमासे व्यपेक्षाविरहेपि षत्वार्थइत्याष्टिवद्वति
संहितायामित्यपि कृत्येति एतच्च इकोयणचीत्यत्रैव वक्तव्यमपि सूत्रक्रमानुरोधेन प्रोक्तम् छे च छेको

त॰ बो॰ बी॰ पि॰ ४१

रेरपर्यकारउच्चारणार्थः विदिभिदिछिदि इति निर्देशान्नेन विच्छिन्नमित्यादि सिद्धम् इत्येवेति एतच्च इत्स्य
पि निहन्तीत्यतोऽनुवर्त्तते कुच सेनास्येति यदि तु इह उस्य तकुचु स्यात् तर्हि उस्य चर्त्वेन च इह ये स्यात् स
न्निपातपरिभाषया चर्त्वाप्रवृत्तौ तु उकारोऽपि चकारः श्रूयेत इति भावः पदान्ताद्वा प्रकृते न दीर्घेन प
द विशेषणात् न दन्तविधिलाभेन इष्टसिद्धावप्यन्यग्रहणं पदन्तस्यैव नतु गपथा स्यामदमादित्येनदर्थम्
अन्यथा पदविधित्वात् समर्थपरिभाषोपस्थितौ समर्थे पुलक्ष्मीछायादिष्वेव स्यान्निष्टन्नकुमारीछत्र
इरदन्तेत्यत्र न स्यादसामर्थ्यादेवं न पदान्ताद्वेति सूत्रे इति पदार्थो इति निवर्त्त्यमतग्रहणं इष्टाः ष
ट्संतस्य तु अत्रापि इष्टत्वनिषेधार्थमित्याहुः ॥ ॥ इति हल्संधिः ॥ ॥ विसर्जनीयेति प्रातिपदिका
न्तस्याजसमौडिति सुप्रत्यये तस्य रुत्वे खरवसानयोरिति विसर्गे च कृते विसर्जनीयस्येति सः ससच
हत्वेनासिद्धत्वम् हतं प्रति विसर्जनीयस्यासिद्धत्वात् शर्परे विसर्जनीयः शर्परइति वक्तव्ये इह
तु वचनं मानस्य अवर अन्यपदार्थः समासादेरयमपवादः यदि शर्परे नेमेवोच्येत तर्हि पूर्वेण कतेस

वद्दे ४५

तेनिषिद्धेपिङ्कघोः कः॰ पौस्पानां वासः तौमसद्भिः प्रातमित्यादौ विसर्जनीयवचनात्तु विकारमात्रेवाध्य
नइत्याशयेनाह नत्वन्यदिति तदेवस्फुटयति इहेतिसोपदादौ अपदाद्यायोरिति सूत्रे अत्ययेन एतवच
यदित्तु विसर्जनीयस्यसः शर्परेविसर्जनीयस्य सइत्यत्र मण्डूकप्लुत्यानुवर्त्ततोयः स्वरसङ्गहाप्यनुवर्त्यवि
धीयते अपदादौस्वरीतिव्याख्यानेकुप्वोरितिसूत्रेकुप्वोः नदायथाश्रुतेसाधु परन्तुपुनर्मण्डूकप्लुत्यानु
वर्त्तनेक्लेशस्यइतिभावः अन्येत्वाहुः पुनर्मण्डूकप्लुतिंविनाप्यनुवर्त्तितेशाकः वाशरीत्यत्रशराखरेविशेष्य
शारूपेखरीतिव्याख्यानेकुप्वोरितिसूत्रेकुप्वोः खरीतिव्याख्यानेचद्वत्यभावादिति पयस्पाशमित्यादि पा
प्येपाशप्ईषदपरिसमाप्तौकल्पप् अज्ञातकुत्सितइतिकः काम्यच्चेतिकाम्यच पाशकल्पककाम्येष्विति
वृत्तिः संभवप्रदर्शनमेतत् नतुपरिगणनमन्यस्यासंभवात् प्रातःकल्पमिति अधिकरणशक्तिप्रधानस्या
पिप्रातःशब्दस्येहवृत्तिविषयेशक्तिमत्परत्वं दोषाभूतमहः दिवाभूतारात्रिरितिवत् गीः काम्यतइतिन
चसत्वनिषेधेपीहद्रुणः षइतिषत्वंस्यादितिवाच्यम् तत्रापिकाम्येरोरेवेत्यस्यानुवृत्तेः यदित्तुद्रुणः षइ

त॰ त॰
बो॰ पि॰
५॰

त्यत्रैवेदं पठेन्नतर्हि षत्वमात्रप्रतिषेधेपि पूर्वेणासत्वे स्यात् इणः षः सोपदादावित्यस्यापवादः पुरः प्रभृत्या
इति पपालनपूरणयोः भ्रातृभ्रासेत्यादिना किम् नदन्तानां स्फुटीकर्त्तृपूः पुरा विस्पष्ट्यलम् इदुपध
स्य इदुदिति किम् गीःकरोति पूःपरोति इ इ उ उ तौ उपधे यस्य समुदायस्य तस्याय वा यो विसर्ग इति वैय
धिकरणेन संबन्धः अप्रत्ययस्येति किं अप्रत्यययोर्योर्विसर्ग इति संबध्यते सं भवति सामानाधिकरण्ये
वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात् नच विसर्गस्य प्रत्ययत्वमप्रसिद्धमिति वाच्यम् अग्निः करोतीत्यादौ स्यादि
वद्भावेन तत्प्रसिद्धेः नचात्र दृष्टांप्रति त्रिपाद्या असिद्धत्वं शंक्यम् अप्रत्ययस्येति निषेधेनैव सिद्धत्वज्ञा
पनात् अतएवाग्निरित्यादौ रोर्विसर्गः सिध्यति अन्यथा पदान्तत्वात् स्यात् विसर्गविधिस्तु पुनरित्या
दौ चरित्यादौ चरितार्थः ज्ञापकं प्रविशेषापेक्षं तेनात्र चः परस्मिन्निति त्रिपाद्यां न प्रवर्त्तते एवं च पूर्वेवा
सिद्धे न स्थानिवदिति सिद्धान्तइति मूलकोनवावार्त्तिकइति मनोरमायां स्थितम् अत्र वदन्ति अ
त्ययस्येत्यत्र प्रत्ययस्य यो विसर्जनीयो न भवतीत्याचार्यएव आकरे स्थितमिति अप्रत्यययोर्योर्विसर्ग इ ५॰

ति सामानाधिकरण्येनान्वयो न युक्तः सर्पिष्करोतीत्यत्र इसुसोः सामर्थ्ये इति वैकल्पिकषत्वप्रवृत्त्यावा-
पि तिष्ठतु सर्पिः पिब त्वमुदकमित्यत्र इदुदुपधस्येत्यनेन नित्यं षत्वप्रसंगात् न चाकरमतेष्वप्यणादीनाम्
अनुनत्वाप्रत्यये तथास्वीकारादिष्टापत्तिरिति वाच्यम् अप्रत्ययग्रहणे दोषमादवस्यात् इसुसोरित्यत्र
सर्पिष्करोतीत्युदाहरणेन अप्रत्ययतिपदस्यैवात्राकारेण स्वीकृतत्वानुमानात् अन्यथा इदुदुपधस्येत्यनेन
वप्रत्ययपदभेदेन षत्वविकल्पे सिद्धे तदुदाहरणस्यासंगतिप्रसंगात् अन्यथा इदुदुपधस्येत्यनेनैव
अप्रत्ययपदभेदेन षत्वविकल्पे सिद्धे तदुदाहरणस्यासंगतिप्रसंगात् किंच तिष्ठतु सर्पिरित्यादाविदुदु-
पधस्येति षत्वस्य पूर्वत्वे कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दोऽसमासेऽप्यपेक्षाविरहेऽपि षत्वार्थ इति स्वमूलग्र-
न्थविरोध इदुपधस्येति ग्रहणे नित्यः इदुदुपधस्यैव विसर्गस्य षत्वं यथा स्यात् कविभिः कतमित्या-
दौ मा भूदित्येवमर्थम् भिसो विसर्गस्य हि नित्यमिदुदुपधत्वेनास्तिरामैरित्यादौ न तदभावादिति तन्न
अग्निः करोतीति निषेधोदाहरणस्यासंगतापत्तेः देवइत्यादावकारोपधत्वात् प्रियचत्वा इत्या

त॰त॰
बो॰पि॰
५१

दावकारोपधत्वेनच तवृक्षपालइत्यादौ षत्वानापत्तेश्चेति यत्किंचिदेतत् अन्येन प्रत्ययस्थो विसर्जनी
योनभवतीत्यादिव्याख्यानेनत्रकोहरणेषत्वस्याप्रवृत्तेरुपधस्यैतनवत्हृत्यजग्मित्याहुः स्यादेतत् अप्रत्य
यग्रहणमेवस्थानिवत्सूत्रेप्रतित्रिपादीसिद्धत्वज्ञापकमित्युक्तं नदिदं वैयधिकरण्येनान्वयम॰
भ्युपगच्छतां नसिध्येत् अत्राहुः नमनेऽप्रत्ययत्रेनेतियोगविभज्यस्थानिवत्सूत्रेप्रवृत्तित्रिपादीना
सिद्धेतिव्याख्यानमते प्रत्ययः परश्चेत्यादिर्निर्दिष्टाश्चेहानुकूलाः योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वादच:
परस्मिन्निति सूत्रे प्रत्ययसिद्धेव नतस्य एवं त्रासिद्धेन स्थानिवदितिसिद्धान्ते युक्तिमूलकइत्यादि सर्वं
संगच्छतइति अप्रत्ययोयो विसर्गइति सामानाधिकरण्यपक्षे मातुःकपेत्यादावित्युपधस्येति षत्व
माशंक्याह एकादेश एकादेशशास्त्रं विसर्गप्रतिपदेपरयाप्रयोजकत्वं आकारेतुएकादेशनिमित्ता
दितिप्रचुरःपाठः तत्रएकादेशः एकादेशशास्त्रंनिमित्तंयस्यउकारस्यतस्मादित्यर्थः नन्वेवमप्र
त्ययेत्यत्रसामानाधिकरण्यपक्षोप्याकारसेमनइति चेदत्राहुः प्रत्येकं संयोगसंज्ञेतिपक्षमाकर ५१

सम्मतोपियथानिष्प्रयोजनत्वं तथायमपिवैयर्थ्यिकत्वेणपदस्त्वावश्यकत्वेवान्यथालिष्टत्वस्यपिंःषिव
त्वमुदकमित्याद्यसिद्धापत्तेरिति भातमूत्रपाठादिति नचषत्वतुकोरसिद्धइत्येकादेशशास्त्रस्यासिद्ध
त्वस्वतात्प्राप्तोवि धर्थपवतत्रपाठोनज्ञापनार्थइतिवाच्यम् षत्वेतुकिंचकर्त्तव्येपदान्तपदाद्योरेक
कादेशोऽसिद्धइतिसिद्धान्तात् अन्यथाशाकहूष्वितित्यत्रापिषत्वंनस्यात् शाकानुद्रूयतीत्यत्रादे
चउपदेशाद्यत्वात्वेकिंपिसंप्रसारणे कृतेसंप्रसारणाच्चेतिपूर्वैकादेशेघढ्लइतिदीर्घः भवतिहिको
सिचतसोसिचतइत्यादौपदान्तपदाद्योरादेशास्तेनात्रषत्वंनिषेधःसिध्यतिनतुशाकहूष्वित्यत्र
एवंचभातनुइत्यत्रापिषत्वतुकोरित्येकादेशशास्त्रमसिद्धंनभवतिइत्युक्तज्ञापकेस्तस्यमेव न
तत्कज्ञापकात् शाकहूष्वित्यत्रापिमातः कथेत्यत्रैवषत्वंनस्यात् नैवम् तुल्यजातीयस्यज्ञापकात्
कम्पत्वतुल्यजातीयः कृघोरितिदिक् ह्रिस्त्रिचतुरिति ऊहतृह्रित्रिभ्यांस्त्रजेताभ्यांसहचर्याच्चतुःशब्दो
पिस्तजन्तपवगृह्यते कृत्वोर्थग्रहणंतुसाहचर्येनसर्वत्रव्यवस्थापकमित्यत्रज्ञापकं नेनदो

पीवेवीदामिमत्रधातुसाहचर्यप्यागमस्यग्रहणम् चतुष्कपालइति चतुर्षुकपालेषुसंस्कृतइत्यर्थेसं
संस्कृतंभक्षाइत्यणोलुग्गनयत्येद्विगोर्लुक् अत्रमनोरमायामिदमुपपद्यतेतिनिसंषदुक्तम् एवंहि
तेन्वितमितिचतुःपंचाष्टादितिस्वमूलग्रन्थेप्रयोगश्चिंत्यः चतुष्कपालवदत्रापिनित्यतयाषत्वप्र
वृत्तेर्वक्तव्यत्वनिवारणतयाप्रत्ययस्येत्यत्रयोयोषिविसर्जनीयनीयोनभवतीत्येवस्वीकर्त्तव्यः
चतुष्कपालइत्यत्रकस्कादेराकृतिगणत्वात्षत्वप्रवृत्तिरित्याहुः अपेक्षाविरहेपीति तिष्ठतुसर्पि
कुंडिकामानयेत्यादावित्यर्थः व्यपेक्षायामिति इदंसर्पिःकुंडिकायाइत्यत्रेत्यर्थः अत्रसर्पिरित्यसम
स्तंपदमितिवोध्यम् समासाभावपेक्षापयितमुदयितिसर्पिर्विशेषणमुक्तम् नित्यार्थश्चेति अ
यंभावः असमासेव्यपेक्षाविरहेप्रसंताप्राप्तोनित्यतयाषत्वार्थःपाठः व्यपेक्षायांतुसमासेइसुसो
रितिविकल्पेनप्राप्तोनित्यार्थइति अयःसहितेति नत्वयसोविकारःजानपदेङीषप्रसंगात् अय
स्कृणीति अयःस्ववकर्णीयस्याःनास्तिकोदरेतिङीप् अथःशिरसीपतयोरितिसूत्रेतुषष्ठ्यास्थानेप्र ५२

ष्टमावोध्य अयस्मदमिति पदस्याग्रयइति विग्रहे मयूरव्यंसकादित्वात्समासः शिरस्पदमिति षष्ठी
समासः ॐ इति विसर्गसंधि ॐ शिवइत्यस्यावसानेविसर्गांतस्याव्ययइत्यनेनसमभिव्याहारेसस्याभा
वादुत्वकथंस्यादित्याशंकायामाह सौत्रत्समैडित्यादिनेति एवंचात्रमूलभूतएवमहरलीतिरुत्वा
दिकंस्यादेवविसर्गस्त्विहनभवतिएवावसानाभावात् भाविन्यवसानभंगेऽप्रकृतसूत्रपरिभाष
यापिपात्रस्थैःपदसमभिव्याहारान्मूर्द्धमपिनभवतीतिबोध्यम् समज्ञयोरुः पदस्येत्यनुपदंसस
जुरूंयाविशेष्यतेविशेषणेनतदन्तविधिः नचसजुःशब्दात्प्रोग्रहएवताप्रातिपदिकेनतदन्तविधि
र्नेतिनिषेधःशंक्यः तस्यप्रत्ययविधिविषयत्वात्सोन्तेसजुषशब्दान्तेचपदस्यदेतस्यरुःस्यात् सचालो
न्नस्यएवंस्थितेफलितमाहपदान्तस्यसस्येति सजुष्शब्दस्येति तदन्तस्यपदस्येत्यर्थः तेनसजुषो
सजुषइत्यत्रनातिव्याप्तिः नचसजूरित्यत्राव्याप्तिः व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेतिनिषेधा
दिकेनेतिनिषेधादितिवाच्यम् तस्यापिप्रत्ययविधिविषयत्वात् एतच्चव्यपदेशिवद्भावोऽप्राति

त॰ त॰
बो॰ धि॰
५३

निपदिकेनेति ग्रहणवतेति च परिभाषाद्वयमपि प्रत्ययविधिविषयकमिति दिवउन्सूत्रे हरदत्तेनोक्तं
म् कैयटहरदत्ताभ्यामिति त्वमनोरमायां स्थितम् तत्र कैयटेनानुक्तत्वात्कैयट ग्रहणंप्रमादयमिति
नव्याः केचित्तु दिवउन्सूत्रे यस्मिन्निति बहुव्रीहिरयं सूत्रसमुदायस्यान्यपदार्थत्वात्तथा च दिवउन्सू
त्रभाष्येन ऋत्ते चेति सूत्रस्यापि क्रोडीकारात्तत्र कैयटग्रहणं कैयटेनोक्तत्वान्नोक्तदोष इति कुर्वि
कृतिवत्क्लेशेन मनोरमायां समर्थयन्ते यत्तस्यासिद्धत्वादुत्वे कृते पितस्यस्यानिवृत्तेन ह्रस्वाद्यत्वस्या
दित्याशंकापामाङ्गस्यत्वस्यापवादः उत्वविधेः सामर्थ्यादिति न चातो रोरप्लुतादिति सूत्रे च परित्यज्य
रोसुपीति सूत्रानन्तरं अत उरतीत्येव लाघवादुच्यतां किमनेन सामर्थ्याश्रयणप्रयासेनेति वाच्यम्
तथाहि सति ङत्वस्यासिद्धतया शिवोऽर्च्य इत्यादौ वा ग्रहणस्याप्रवृत्तिप्रसंगात् प्रथमयोः सूत्रप्रथ
माप्राहुः प्रथमाद्वितीययोः समुदाये गौणः द्विवचनेन समुदायापेक्षया इको यणचीत्यतोऽची
त्यकः सवर्णे दीर्घ इत्यतोऽको दीर्घ इत्येकः पूर्वपरयोरिति सूत्रं चानुवर्त्तने इस्माप्रायेनाहृव्याचष्टे ५२

अकः प्रथद्वितीययोरचीत्यादिना अचि किम् रामः अकः किं गावौ नावौ प्रथमयोः किम् हृदे प
द्यपीदं नादिचीत्यनेनैव सिध्यति तथापि हरी इत्यादावविवहर्णो रित्यत्रापि पूर्वसवर्णदीर्घः स्यात्तद्वा
रणाय प्रथमयोरिति ईकू एवं ग्रहणं किम् अग्नी इत्यत्र पूर्वपरसवर्णो माभूत् दीर्घग्रहणं किम्
त्रिमात्रे स्थानिनि त्रिमात्रो माभूत् आह्वण इति अपवादेन निषिद्धे पुनरुत्सर्गस्य स्थितिरिति न्या
यादिति भावः अत्राभियोग्योनदैतौसत् इत्यादि लिंगे तद्विना दिचीति पूर्वसवर्णदीर्घनिषि
द्धे पुनरुत्सर्गमवृद्धेः प्रवृत्त्यैव सिध्यति नात्यर्थेति नन्वेवं नान्तःपादमव्यपरत्वे इति पाठे स ज्ञाते अ
म्बसूत्रे ते उपप्रपत्तो अध्वरमित्यादावेङः पदान्तादतीति पूर्वरूपमेव हि तेन निषिध्यते न सिंध्व
निषिद्धे एचोयवायाव इत्युत्सर्गोपि प्रवर्त्तते मैवम् वाचके निषिद्धे वाच्यमपि क्वचिन्नेति स्वीका
रान्नास्ति दोषः भोभगो असंधिः सोत्र इति स्त्रैक्षः सोत्र इति कृतलद्ध्यत्वम् भगोअघोशब्दयोरो
कारस्याकारस्य च पूर्वरूपे सोत्र नान्तेत्यर्थः यदि तु भो स भगोन् अघोस् इति सोतरा तेवा नुकृत्य

त॰ त्वे
बो॰ धि॰
५६

भोइत्यादीनां त्रयाणाममलोंनस्यः स्यात् अपूर्वस्यपरो यइति व्याख्यायते तद्दिंग्रसंधिर्न्यायप्रवेति
वोध्यम् ननुरोहकारस्यानुवन्धत्वाद्रेफमात्रं विसर्गस्थानि तथाचानल्विधाविति स्थानिवद्भावो
न स्यादित्याशंक्याह नद्युमिति यथाऽनल्विधाविति स्थानिवद्भावो न स्यादित्याशंक्यो ग्रग्रहीदि
त्यत्र ग्रहोदित्यत्र ग्रहोलिटिदीर्घस्य स्थानिवद्भावेन इट् इत्यादिद्वंद्वीति प्रवर्त्तते एवमिहापि विसर्गस्य
रुत्वाद्युत्वे प्रवर्त्तत इति भावः यद्यपि रोरीत्यतो उत्यनुवर्त्य रोर्यो रेफस्तस्य यादेश इति व्याख्याने ऽयम
ल्विधिरेव तथापि उत्तरार्थं कर्त्तव्यमषिग्रहणं रइत्यस्यानुवृत्तिक्लेशवारणार्थमिद्वैकक्षेमम् निपाता
इति भोभगोऽइति सूत्रे निर्दिष्टाभ्यामदेशाहतिगणत्वान्नत्रवोध्याः यदि तु विभाषाभवद्भगवदघवतां
मोश्चावस्येति वार्त्तिकेन पक्षे रुः स्यादवस्योकारो वा संबुद्धौ विसर्गकेनोनिष्पन्ना एव भोः शब्दाद्यो गर
ह्रेरनंतदा पुंलिंगैकवचमात्रे भो हरे इत्यादि सिद्धावपि भो हरि हरौ भो विहृद्धन्द भो गंगे इत्यादिन सि
ध्येत् स्याद्विभाषा भवदिति वार्त्तिकं नावश्यपमाश्रयणीयमिति भावः मनोरमायान्तु भाष्यस्वरसरसीत्या वि ५६

भावेनिवार्त्तिकमारम्भमेवेत्युक्तम् तथाहि हेभवन्नितिवत् हेभो इतिप्रयोगस्यापीष्टत्वात्तस्य चवार्त्ति
कारंभ एव सिद्धेः सु:पाटप्पाडंगादैहेभोमित्यमरोक्तानां तत्संबोधनार्थानां निपातानां तत्प्रयोगात् किञ्चैव
मत्रभवान् हरिस्तत्रभवान्ततोभवानितिवत् तत्रभोइत्याद्यपिवार्त्तिके सत्येव सिध्यति इतरेभ्योपि दृश्यते
इति सर्वविभक्त्यन्तात् तत्रसोभवदादियोगे पवेष्टत्वात् किंच आमंत्रितेनैवपदात्परस्याष्टनिघातः आमं
त्रितं पूर्वमविद्यमानवद्भावश्चेत्यादि सिध्यति नान्यथा भोहरे हरे विष्णादिसिद्धये भो इति निपातोप्येव
रूपमभ्युपगंतव्यः यदि तु भगोअघो इति निपातावपि प्रामाणिकैस्तर्हि तेषां नामवार्त्तिकंतत्क्रप्रयोज
नायस्वीकर्त्तव्यमेवेति दिक् स्यादेतत् निपातानामभ्युपगमभ्युपगमेयत्वविधौ न प्रवर्त्तेरन्प्रति
पदोक्तत्वात्तन्नसंवुद्धौ तालादाणिकत्वादिति चेन्नैवम् सृगितेनाधिकारउत्पत्त्राधिकः कारोप्यधिका
र इति व्याख्यानमाश्रित्य लक्षणानुरोधेन सृगितत्वमाश्रित्योभयग्रहणात् लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभा
षायाअनित्यत्वाच्च अनित्यत्वे लिंगं तु भवश्च महान्माहुतो गितिसूत्रे महाव्याहृतिग्रहणायावस्तुरेति

ते॰ त॰
बो॰ सि॰
५५

सूत्रे निपातग्रहणं च नैवं लाक्षणिकानामपि ग्रहणे विभो रिदं सप्रभा गौर्यस्येति सप्रभगो रिदं रघोरि
दमित्यत्रापि यत्वापत्तिः परस्परसाहचर्येण निपातानां वार्त्तिकोक्तानां च ग्रहणात्साहचर्यं तेषां संबोध
नार्थं इति बोध्यम् भोस् इत्यादीनां त्रयाणाममेलोन्त्यस्य यः स्यादिति व्याख्यानेन तु अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया
नातिप्रसंगः नचाजहत्स्वार्थावृत्तिरिति पक्षे विभो रिदं प्रभो रिदमित्यत्र भो इत्येकदेशस्यार्थोस्तीति श
क्यम् जहत्स्वार्थावृत्तिरिति मुख्यपक्षे तदभावादिति दिक् वो र्लघु वकारपकारयोरिति भो भगो अघो
अपूर्वयो रित्यर्थः लघुप्रयत्नतरः लघूच्चारणतरः सचोत्तरतम्या हस्वः यस्य य इत्याह वया विति विध्या
नसामर्थ्यात् लघुप्रयत्नतरस्य न भवतीत्याशयेनाह अलघुप्रयत्नस्येति भो यच्युतेति एवं भगोय
च्युत अघोयच्युत वकारस्योदाहरणं तु असावादित्यः एतच्च काशिकायां स्पष्टं उत्तरार्धपदग्रहणमि
ति वस्तुतस्तूत्तरत्रापि नोपयुज्यते पदस्येत्यस्यैव निर्वाहात् उञि च पदे इत्यतः पदे इत्यनुवर्त्य अजादेः पद
स्येति व्याख्यानात् परमदण्डिना वित्यादौ ङमुण्णित्यि प्राचो व्याख्यानस्य ङमो ह्रस्वादचीति सूत्रे मनोरमायां ५५

निरस्तत्वाच्च ननु हलि सर्वेषामित्यत्र पदे ग्रहणानुवृत्तौ हलादौ पदे इति व्याख्यानल्लाभात् वृक्षवृभ्यां
वृक्षवृभिरित्यत्र वस्यानित्यो लोपो न भवति किन्तु लोपः शाकल्यस्येति वैकल्पिक एव लोप इत्यस्ति पदे ग्रह-
णस्य प्रयोजनमिति चेन्मैवम् हलि सर्वेषामित्यत्र वस्याननुवर्तितत्वात् किंच माभ्यां माभिरित्यत्र भ्या
मादौ परतो यस्य विकल्पेनैव भवन्मते लोपः स्यात्तत्र हलि सर्वेषामित्यस्य प्रवृत्तेः न चेष्टापत्तिः भाष्यकारैर्ङ
णिङ्नेत्यत्र ङमुड्ग्रहणाय ङमो ह्रस्वादचीत्यत्रानुवृत्त्यर्थे पद ग्रहणमित्युक्तत्वात् न च तदेव प्रयोजनमस्ति
ति वाच्यम् ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याचो नित्यं ङमुडिति व्याख्यानेन दण्डिनेत्यत्र ङमुट्
प्रसक्त्यभावात् हलि सर्वेषाम् यकारस्येति वकारस्य नानुवर्तते भोभगोअघोअपूर्वस्यासंभवात् अपूर्वस्य
यद्यपि संभवति वृक्षवृकरोतीत्यत्र तथापि तत्र लोपाप्रसंगः अपीत्यनुवर्त्यमानो हलो विशेषणात् वृ
क्षवृ हसतीत्यादि त्वनभिधानादसाधित्याहुः गव्यमित्यत्र तत्पदान्तत्वं नास्ति गव्यूतिरित्यत्र वकारस्याभेद्ये
घान्न वलोप इत्युक्तम् देवानयाहु इति अत्र लोपो व्योर्वलीति न प्रवर्तते तं प्रति यत्नस्यासिद्धत्वात् हलि

त॰त॰
बो॰सि॰
५८

किम् देवापि हेति उन्नरार्थमावश्यकं हलीति नयद्ग्रहणमिहैव कृतं तेन नलोपः शाकल्यस्येत्यस्य च विषयविभा
गोऽत्र सिध्यतीति भावः रोऽसुपि अहरपीति यद्यप्युपयुक्तेऽत्रायः स्यात्ततः सुपश्च होऽप्रत्ययपक्षस्यादर्द्धं नोप्यादौ न
त्वहँभानीत्यादावपि तस्यात्र संज्ञाप्रतिषेधपक्षे विनिषेधपक्षेतिमात्र हेन ह सुपीति अहरहरिति नित्य
वीप्सयोरिति द्वित्वम् नचात्र रेफादेशस्यासिद्धत्वान्नर्वं नलोपे अकारस्यैव रेफः स्यादिति वाच्यम् अ
हन्नित्यावर्त्यपक्षे नलोपाभावे निपात्यद्वितीयेन हर्वि पेयइत्यहन्निति सूत्रे वक्ष्यमाणतयाहत्वाप
पादाद्स्यापि रेफादेशस्य नकारस्थानिकत्वलाभात् अहोरात्र इति अहः सर्वैकेत्यादिना समासांतो
वक्ष्यते यत्राह्नाह्नाः पुंसीति पुंस्त्वं अहोरथंतरं साम तेनाह्नः समाहारः द्वंद्वः पृथक्पदत्वम्वा अहरा
दीनामिति उभयत्राप्यादिशब्दः प्रकारे तेन नस्वचित्तारश्थिरः कविकाव्ये नात्वं चेनाइत्यादि व्याख्येयम् वि
सर्गापवादाद् इति मोराजिवद्रेफस्य रेफाविधीयते विकारनिवृत्यर्थमिति भावः ढ्रलोपे रेत्येकारउच्चा ५८
रणार्थः ढश्चरश्च ढ्रौ तौ लोपयतीति ढ्रलोपः णिजंतात्कर्मण्युपपदे ण्डुपपदसमासः लिहढो लिहढ इतिकु

दित्वेनवेटकत्वान्घसविभाषेतिनिष्ठायांनेट् तत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः प्राचांतुढ्ढइतिप्रभुदाढ्तेनतदसत् नत्रुठलो
पस्यैवाभावात् ढढः स्थूलबलयोरितिसूत्रेण हिंहैनेकारस्यहकारयोर्लोपः तकारस्यढत्वंचनिपात्यतेन
त्वसिद्धकाणस्यढत्वस्यैहप्रवृत्तिः दादेर्धातोरितिघत्वेनबाधात् नचेहढ्ढभावोढत्वेनलोपश्चनिपात्यतां यत्व
ष्टुत्वढलोपानांभविष्यत्येवेतिवाच्यम् तथासतिपरिवृढपेसत्रल्पपिलघुपूर्वादितिणेरयादेशानस्यात्
पारिवृढीकन्येत्यत्रइतोमनुष्यजातेर्ङीषवापित्वात् अणिञोरितिष्यङ् स्यात् ढलोपस्यासिद्धत्वेनगुरूपोत्तम
त्वादित्याकरेस्थितम् ननु परिवृढय्येसत्रल्पवादेशः कथंभवेत् यावतापरिवृढमाचष्टइतिणिचिकृतेत्र
प्रत्ययेचकृतेनेत्कृदंतेनसमासइतिसिद्धोल्यबादेशः णाविष्टवद्भावादूभावइति ननु पूर्वस्येतिव्यर्थंस
प्तमीनिर्देशादेवतल्लाभादतआह पूर्वग्रहणमित्यादि ढ्रलोपेपूर्वस्येतिसूत्रस्योत्तरपदाधिकारस्यत्वात् उ
त्तरपदस्ययोर्ढरेफयोः परतोदीर्घः स्यान्नतुलीढः अजर्घाइत्यत्रेतिभावः पचप्यसंभवादेवानुत्तरपद
स्यढकारेदीर्घोभवेत्तथापिअजर्घाइत्यत्रनस्यादितिज्ञेयं वस्तुतस्तुउत्तरपदस्यसमासचरमावयवेरूढ

त्वात्पुनारमइत्यादावपिनस्यात् किन्तुनीरक्तेहूरक्तमित्यादावेवस्यादितितत्त्वम् लीढइति लिहआस्वादनेक्तः
हत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः ढ्रहढलोपेप्रतिष्टुत्वेनासिद्धेढकारेपरतोढलोपविधिसामर्थ्यादतएवढोढेलोपइ
त्यस्यपदाधिकारस्थत्वेप्याद्स्यलोपोभवति अजर्घाइति गृधुअभिकांक्षायांयङ्लुकिद्वितेअआसस्य
रुक् लङ् सिपिशपूलुकि सिपापलुकिसिपइवभावपतेलघूपधगुणोरपरः हल्ङ्याभ्यइतीकारलोपेहलड्या
दिलोपः भषभावः जश्त्वंदश्चेतिरुत्वपक्षेअजर्घरइतिसिद्धेरोरीतिरेफलोपेऽनेनदार्घः अत्रेयंसङ्गमव्या
ख्या ढ्रलोपेपूर्वस्यदीर्घोणः लीढः नीरक्तम् हूरक्तम् अणः किं तृढः वृढः पूर्वग्रहणमनन्तरपदेपिपूर्व
मात्रस्यदीर्घार्थं अजर्घा पुनारमते हरीरम्यः प्रोभुराजतइतिरिप्रतिषेधे विप्रतिपूर्वोत्तषिद्धूपणाद्धेमांगल्ये
चषिधूगत्यामित्यस्माद्धायातोर्घञ् उपसर्गात्सुनोतीतिषत्वम् उपसर्गात्सुनोतीतिषत्वम् उपसर्गात्सुनो
तीतिषत्वम् उपसर्गवशाद्विरोधार्थकत्वम् कार्यमिति अहैंहात्यन्तचय्म्बृतिअहीर्घहृत्यप्रत्ययः तेनन्त्रेस्य
वत्तविरोधइतिपर्यवसानात्तत्स्यवलेषूत्सर्गापवादनिर्मातरंगवहिरंगविधिषुनेदंप्रवर्तेनेतेनइप ५८

वादादीनां संनिधावुत्सर्गादीनां कल्प्यार्थत्वम् नैर्वाधितत्वात् तत्र नित्यमावश्यकत्वाद्बाधकमन्तरंगं तुल्य
बलत्वात् अनुवादस्तु वचनप्रमाण्यात् भिन्नस्तु प्रकृतसूत्रविषयः अत एव परनित्यान्तरंगापवादानाम्
उत्तरोत्तरं बलीय इत्युक्तम् यद्यतुल्यबलेष्वपि परमेव स्यात्तत्रोपपद्यते । तत्राव्याचष्टे तुल्यबलविरोधइ
ति नानापदार्थविषयत्वमिदं सूत्रम् वृत्तेष्ववृत्ताभ्यामित्यत्र हि लब्धावकाशयोरेव द्वयोर्यत्र शास्त्रयोर्द्व
न्द्वं भवेत् तत्र युगपत्प्रसंगे विनिगमकाभावादप्रतिपत्तिरेव स्यात् तदुक्तम् प्रतिपत्तिर्वा उभयोस्तुल्य
बलत्वादिति तस्माद्वचनात्परस्मिन् कृते यदि पूर्वस्यापि निमित्तमस्ति तर्हि न दोषो न भवति यथा
भिदकी तत्र परत्वाद्विभावे कृते ण्यक चेत् तु च्यते पुनः प्रसंगविज्ञानात् सिद्धम् अक्षौ तपदार्थे तत्तु उभ
क्रिविषयकयोर्लक्षणयोरन्यत्र चरितार्थयोः संभवात् तव्यत्तव्यानीयरानिव पर्यायेण प्रवृत्तौ
निषमार्थमिदं सूत्रं विप्रतिषेधे परमेव स्यान्न तु पूर्वमिति एतल्लक्षणारम्भाच्च तत्रैवं स्याता
रभोत्तमीमतेतया चजडूतात् तमितिम्यत्र परत्वान्नान ङि के नेस्यानिवद्भावेन तु फलभेद इति सिद्धं न भवति न

त॰ त॰
बो॰ चि॰
५८

तदुच्यते सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थापेतत् द्वयमपि तत्र विधिपदे
तु वर्णैरेकस्य लोपे चाप्राप्ते इति पाठात् नियमार्थमिति पदे परमेव कार्यं स्यादेवकारोध्याहर्त्तव्यो हेतो इत्यमेवेति
सिद्धास्ति द्वयोरतुल्यबलत्वे न विप्रतिषेधे परमित्यस्याप्रवृत्तौ नित्यप्रतिपन्नत्वादुत्वमेव भवतीत्यर्थः तदुक्तं पूर्व
त्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधो वा माङ्दुत्वस्येति एतेन विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चादुत्वमत्वे इति वक्ष्यमाणग्रन्थो व्याख्या
ख्यातः एतत्तदो अत्र त्यदाद्यत्वमेव बाधः स्वनकतः सौत्रत्वात् प्रकृतिवदनुकरणमिति वैकल्पिकातिदेशा
द्वा एवं च वृत्तावप्येतत्तदोरिति प्रयोगः साधुः हलङ्याभ्य इत्यस्यानन्तरमेवैदेलाद्यवायनकृतम् सोहमापिका
रोपजीवनादित्याहुः सूत्रे स इति एषकं पदं लुप्तषष्ठीकमित्याह एतत्तदोरर्थः स इति एतत्तदर्थं गतसंख्या
भिधायीयः सस्तस्येत्यर्थः एतत्तदोर्विहितो इति व्याख्यानेन परमसद्ददाति परमेषददाति इत्यदौ सुलोपो न
स्यात् एतत्तदोः पर इति व्याख्याने तु न संभवति एतद्भ्यामिति पंचम्यभावात् एतत्तदोरवयव इति
न संभवत्येव सोः प्रत्ययत्वात् तस्मादर्थद्वारा संबंधपनाश्रितः तदाश्रयणे लिंगात्र नञ्समास इति बोध्यं ५८

पतन्तुदोः किम् योददाति अर्कौः किमिति साकूञ्यौः शाहूान्तरत्वात्प्रसंगइतिप्रश्नः एषकइति अर्कोरिति
प्रतिषेधएवतन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेनगृह्यतइतिपरिभाषांज्ञापयतीतिभावः सोचिलोपः अचीति विस
र्गार्थमितिवृत्तोस्थितम् ससइतितच्छन्दस्यप्रथमैकवचनात्तस्यानुकरणेलुप्तषष्ठीकमित्याहसइत्यस्ये
ति वङ्कलग्रहणेति अतएवलोपंविनापादपूरणोपिक्वचिद्भवति तस्मात्प्ररमिति अत्रवदन्ति येतुसोह
माजन्मशुद्धानामित्यादिसिद्ध्यर्थंपादस्थेलोपेसत्येनपूर्येतेतिसावधारणंव्याचख्युस्तेषामस्मारमित्या
दौसुलोपानापत्तिः अत्रहिसःअसैइतिच्छेदः वङ्कलग्रहणान्तुक्रमात्तदुपपादनेनतुसोहमाजन्मेत्यादौ
वतथाउपपाद्यतांकिमवधारणेनेति ॥ इतिसादिसंधिः ॥ अर्थवदधातुः अप्रत्ययप्रत्ययांतंचेति सूत्रे
नेद्व्यादिनोभयंविवक्षितमितिभावः अर्थवदितिनपुंसकनिर्देशात्स्यान्तरगुणविशेष्यमध्याहरति शाब्दस्व
रूपमिति अथान्तरप्रत्ययइतिपुलिंगनिर्देशस्तुपरवल्लिंगंद्वंद्वतत्पुरुषयोरित्युत्तरपदलिंगत्वाद्बोध्यम्
त्यादृः यदितथात्वभिन्नमित्यर्थंपरिसज्यारोपितोयात्वरितिभ्यासयोगेनेतदानपुंसकत्वप्राप्तिरेकैकेव

ते.त.
बो.पि.
५१

नास्तीतिज्ञेयम् अर्थवदिति किम् यनं वनमित्यादौ प्रतिवर्णं संज्ञा मा भूत् तस्यां च सत्यां स्वादयः स्युः ननु सं-
ख्याकर्मादेरभावान्न भविष्यतीति चेन्न एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यत इति सिद्धान्तात् ङ्फटादिभ्यश्च सोर्
दीर्घत्वात् न चार्थवद्ग्रहणपरिभाषयाऽनर्थकेन स्यादिति वाच्यम् तस्या विशिष्टरूपोपादानविषयत्वात्
प्रादूहोढ्ऊढ्यत्रढ्इति विशिष्टरूपमुपात्तमिति क्वचित्तैकदेशस्यानर्थकत्वं लभ्यते नत्वस्य तथा विशेषरूपसो-
पानमस्ति यद्यप्ययातुमित्यादिपर्युदासेनात्रार्थवद्ग्रहणमिहत्वनर्थमिति तथापि तु तत्रार्थमर्थवद्ग्रहणं स्व-
रूपप्रतिपन्नये इहैव कृतम् न चैकाज्द्विर्वचनन्यायेन समुदायस्य सैव संज्ञा स्यान्नावयवानामिति अर्थवद्ग्र-
हणमिह व्यर्थमिति शंक्यम् समुदाये हि रूढेः अवयवा हि रूढा भवन्ति यतः प्रचलन्तस्सहावयवैः प्रचल-
तीति न्यायात् इह तु समुदाये प्रवृत्तया प्रातिपदिकसंज्ञया नावयवानां तत्कार्यसिद्धिरिति वैषम्यात् अ-
त एव यत्र बहवो हलः संश्लिष्टास्तत्र द्वयोर्बहूनां चाविशेषेण संयोगसंज्ञेति सिद्धान्तः संगच्छत इति अ-
न्यथा त्वद्रूपन्यस्यन्यायेन समुदाय एव संयोगसंज्ञा प्रवर्त्तेत अत्र केचित् यनं वनमित्यादौ प्रतिवर्णं ५१

सत्यामपिसंज्ञायांसन्तस्पिस्वादिषुनवृत्तिःहल्ङ्याब्भ्यादिनासुलोपात् नचनलोपोथस्यजश्त्वंचस्यादितिशङ्क्यं
धातुपाठेथनवनेत्युच्चारणसामर्थ्यात्नलोपप्रवृत्तेरित्याहुः तदसत् अकारान्तोरुत्वन्तोरुत्वप्रवृत्तेः यद्यपि
समुदितप्रातिपदिकस्यावयवत्वेनसुपोलुकिरुत्वंनभवेत्तथापिचिकीर्षतिविद्वन्नुत्यादौरेफटकारयोः
पदान्तत्वेसतिखरवसानयोरितिविसर्गस्ययरोनुनासिकेनुनासिकस्यचप्रसङ्ग इतिदिक् अथानःकि
प अहहव धातोःप्रातिपदिकसंज्ञायांसत्यांतिङांस्वाद्यपवादत्वाद्दहन्तुङ्मन्त्रहन्नोस्तिपिसिपिवाक
नेङ्नश्चेतीकारलोपेहल्ङ्यादिलोपेचप्राक्तनाप्रातिपदिकसंज्ञानापगतेतिनलोपःप्रातिपदिकान्तस्येति
नलोपःतन्माभूत् अहन्नितिरुत्वंरोसुपीतिरत्वंरोसुपीतिरत्वंचेहनाशङ्क्यम् नचकार्यकालपक्षेप्र
त्ययान्तत्वेनपर्युदासात्प्रातिपदिकसंज्ञाभावेननलोपोनभवेदितिवाच्यम् प्रत्ययलक्षणेनकृत्पर्यु
दासाप्रवृत्तेर्नङिसंबुद्ध्योरितिनिषेधेनज्ञापितत्वात् कथमन्यथाराजेत्यादौनलोपःस्यात् तथाचनङिसं
बुद्ध्योरितिनिषेधोनज्ञापकइतिकार्यकालेप्यह्नोयात्ग्रहणंव्यर्थंतथापिअनुत्पन्नेपदेज्ञापकमेवेति

त. बो.
वी. पि.
८

कार्यकालेपितत्स्वीकर्त्तव्यम् नचसुपोधात्विति सूत्रे प्रातिपदिकात्पृथग्धातुग्रहणाद्धातोर्नेयं संज्ञेति वाच्य
म् पुत्रीयतीत्यादौ प्रत्ययांतेधातुग्रहणस्य चरितार्थत्वात् अप्रत्ययः किम् हरिषु करोति करोषि अ
त्र सुप्सिपोर्माभूत् अप्रत्ययान्तः किम् तत्रैव विभक्तिविशिष्टयोर्माभूत् नचान्तवद्भावेनकार्ये कृडेऽस्मा
दौ प्रातिपदिकत्वं स्यादेव तथा च हंस्यो नपुंसक इति ह्रस्वः सोहत्यत्रि स्यादिति वाच्यम् सन्नमर्थिकरणेवे
त्यादिनिर्देशेन विभक्त्येकादेशस्यान्तवद्भावो नभ्युपमादिकृ ननु प्रत्ययपर्युदासेनकर्त्तव्यः प्रत्ययांतपर्युदासे
नैव गतार्थत्वात् व्यपदेशिवद्भावेन तस्यापि प्रत्ययान्तत्वात् इति चेन्नैवम् प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित
स्तदादेर्ग्रहणात्केवलस्य चातथात्वात् अन्यथा सुप्तिङोरपि तदन्तत्वात्पदत्वं स्यात् तथा च हरिषु करोषी
त्यादौ षत्वं न स्यात् सात्पदाद्योरिति निषेधात् नचषत्वविधेर्निरवकाशत्वात् सर्पिःषु पथञ्चत्यादौ चरिता ८
र्थत्वात् अन्येतुव्याचक्षते कृत्तद्धितेत्यत्र हि तदन्तविधिर्वक्ष्यते तथा च तद्धितग्रहणस्य तद्धितान्तानामेव
नत्वप्रत्ययान्तानां संज्ञेति नियमार्थतामाश्रित्य प्रत्ययान्तपर्युदासोत्र न कर्त्तव्यः अथवा सात्पदाद्योरिति

सातिग्रहणात्प्रत्ययो न प्रातिपदिकमिति सिद्धेः प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात्तदन्तपरं उत्तरसूत्रे न तद्धितग्रहणं
विध्यर्थमेवास्तु यद्वा सातिग्रहणात्प्रत्ययस्य प्रातिपदिकत्वाभावेन तद्धितग्रहणस्योक्तरीत्या नियमार्थत्वे
चार्थवदधातुः प्रातिपदिकमित्येवास्तु वचमिति तेषामिकोयणचीति सूत्रे व्यर्थं स्यात् तस्मादित्युत्तरसूत्रवा
च्यन्तु पितुषस्य इति निर्देशात् ज्ञापकात् इष्टसिद्धेः नाकृत्वानित्यत्राकारसहितोत्र सूत्र इति मूलग्रंथोऽय
मपि विरुध्येत कालसमयवेलासिन्ना दिज्ञापकादेव ठत्वाभावासिद्धेः यद्विज्ञापकेन षत्वाख्यानमयु
क्तमिति पदिवाकारप्रश्लेषपक्षे तल्लिंगमित्यभ्युपगमे सूत्रान्तरैरैवेष्टं सिध्यतीत्युच्येत तर्हि अप्रत्य
ये त्वेतदभ्युपगम्य प्रत्यये पर्युदासे सातिग्रहणं लिंगप्रत्ययात पर्युदासे तु न तद्धितग्रहणमित्यप्रत्ययग्र
हणमेवावर्त्य व्याख्यायतां किमनया कृत्स्नसृष्ट्येति दिक् अधातुप्रत्ययाविति सिद्धे तत्र द्वयोपादा
नेन प्रत्ययरूपस्याहत्रिसोकार्प्यार्थम् महासंज्ञाकरणोऽन्वर्तनेशायात् तथाचोपर्वेणापठमनेको॥
यातुः किं प्रातिपदिककं प्रत्यय इति डित्यादीन्यव्युत्पन्नानीहोदाहरणम् अव्युत्पत्तिपक्षस्यैव

त॰ बं॰
बो॰ चि॰
८१

दमेवज्ञापकमितिप्राञ्चः वस्तुतस्तुवत्यन्निपचेवहपठइत्याद्यर्थस्यत्वमितिनव्याः नचैवंवङ्च पूर्वःप्राति
पदिकमित्येवसंज्ञातामितिवाच्यम् मूलकेनोपदंशमित्यादौकृदन्तत्वेनातिप्रसङ्गात् गतिकारकपूर्व
स्यापिकृदन्तत्वात् नचसमासग्रहणनियमार्थमितिनिस्तारः अर्थवत्सूत्रेविनासमासग्रहणस्यनि
यमार्थत्वायोगात् कृत्तद्धितसमासाश्च अर्थवदित्यनुवर्त्ततेतेनतत्सामर्थ्यात्तदन्तविधिः ननुपदार्थव
तापार्थिकीविवक्ष्यतेमात् पदस्यवाक्यस्यवास्तिनकृत्तद्धितान्तस्यपदित्वप्रसक्तिर्यादृश्यायाकस्मि??साविवक्षा
तेनत्वयतेनहिंकृत्तद्धितयोरपिसाऽस्तीतिकथमर्थवद्ग्रहणानुवृत्त्यातदन्तग्रहणमितिचेद् अत्राहुः अनप
वार्थवद्ग्रहणसामर्थ्यमुक्तेऽप्रसयांतेनह्येकार्थीभूतेनप्रतीयमानोर्थइहगृह्यते नस्यलौकिकार्थप्रत्यासन्न
तरत्वात् मतुपःप्राशस्त्यपरतयातस्यैवग्रहणात् अतएवचतदुपादानेसार्थकम् पूर्वसूत्रेअयानुरितिपर्यु
दासबलेनापितल्लाभासंभवादिति अन्येत्वाहुः इहार्थमप्यर्थवद्ग्रहणंनोपयुज्यते कथंनर्हिकृत्तद्धितेस
त्वेनदन्तलाभइतिचेद् उच्यतेसामप्रदायोगरित्यत्रसामर्थ्यग्रहणात् ज्ञापकात्कृत्तद्धितयोःसंज्ञाभावेसिद्धेसामर्थ्या ८१

कृत्तद्धितग्रहणान्नदन्तपरमेवेति अपरे तु पूर्वोक्तसातिग्रहणसामर्थ्यान्न द्धितग्रहणेन तदन्तपरं भवेदपि सं
ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे न तदन्तग्रहणान्नाद्यस्तीति न तदन्तपरं न स्मात् अर्थवद्ग्रहणानु कृत्तो सर्वेष्विद्धि रिति नेदं
तन्मकल्मम भिप्रेत्याह कृत्तद्धितानाविति पिदृपुकृत्वादावव्याप्ति रितिकर्तव्ये पगवत्वादौ अप्रत्ययान
मिति पर्युदासे प्राप्ते कृत्तद्धितेत्यारंभः नियमार्थमिति तच्च प्रयान्तेन पर्युदासे विधर्थमस्त्विति शङ्ख्यम् वा
कत्स्याप्रत्ययान्तत्वात् प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात् न चैवमपि अनुपसर्ज्जनस्त्री
वद्धिङ्कालुग्वाय तद्धितलुग्विषये हल्ङ्याब्दिलोपाप्रवृत्या श्रूयमाण एव स्त्रीपि समासप्रवृत्तेः तत्र च कुमा
रीशब्दस्य सत्वन्नत्वे पि राजकुमारीशब्दस्यान्तथात्वाद प्रत्ययाः संज्ञायाः एकदेशविकृतन्यायेन विभक्तिल
तानास्पुरेवेति दिक् नियमशरीरमाह यत्र संघात इति नियमस्यात्र सजातीयापेक्षत्वात् पूर्वाभागः पद

ते. त.
बो. धि.
८२

ति षष्ठ्यर्थेपि समासे पूर्वभागस्यापदत्वाद्व्यभिचाराद्भवत्ययं सजातीयः पूर्वो भागस्यापदत्वात् न च तद्धितश्रु
पलक्षणं उत्तरस्य प्रत्ययेनेत्यपि वाच्यम् अन्यथा जन्मवानित्यादौ संज्ञा न स्यात् स्वादिष्वित्यनेन पूर्वभागः
स्य पदत्वात् न च तद्धितग्रहणसामर्थ्यात्तत्र स्यादेवेति वाच्यम् तद्धितग्रहणस्य भानवद्भ्यामित्यादौ चरितार्थत्वात्
तत्र हि पूर्वभागस्य भत्वेनापदत्वात् न चैवमप मिपामित्यादिसमुदायस्य प्रातिपदिकत्वं स्यादेव पूर्वभागस्य
प्रत्ययत्वादनेन नियमेन वारयितुमशक्यत्वादिति वाच्यम् उत्तरस्तु प्रत्ययो नेत्यत्र तद्धि हितप्रत्ययो नेति
व्याख्यानात् पूर्वो भागः पदमिति किम् बह्वविशिष्टस्य प्रातिपदिकसंज्ञा यथा स्यात् तेन बहुपटवस्त्व
त्रापोत्त्वं सिध्यति प्रथमजसो लुकि चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थमिति चित्स्वरेण हृते पुनर्जस उत्पन्नः प्रातिपदि
दिकसंज्ञायामसत्यां बहुजसेवोदात्तः स्यात् यद्वा प्रकृतिप्रत्ययभावापन्नस्य संघातस्य चेद्भवति समासस्यै
वेति नियमार्थं समासग्रहणं तेन गावित्ययमाहेत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति दिक् नियमफलमाह तेन वाक्य
स्य नेति गामानय शुक्लां दण्डेनेत्यादिवाक्यस्य न भवतीत्यर्थः सत्यां हि संज्ञायां सुब्लुक् स्यात् नन्वेवमपिम् ८२

लकेनोपदेशादुत्पादिवाक्यस्य संज्ञा दुर्वारोक्तकृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणादिति चेन्नैवम् समासग्रह
णात्कृत्तन्नियमेन परत्वाद्बाधापात्‌ एवं च कृत्तद्धितेतिसूत्रे कृद्ग्रहणपरिभाषा निष्फलत्वान्नोपतिष्ठते तस्या
श्च परिभाषायाश्चाचक्रौष्टीश्चावहासीत्यत्रावकाशः तत्र हि कर्मव्यतिहारे णच स्त्रियामिति याते णो निकृ
ते गतिपूर्वस्य णजेनत्वात् णचः स्त्रियामञिति सत्युपसर्गाकारस्यादिवृद्धिस्वरो भवतः कृद्ग्रहणे गतिकारक
पूर्वस्याप्युदाहरणं भवतेश्चनकालस्थितमित्यादिसूत्रे भविष्यति चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः तेन निपातस्या
नर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्येति वार्त्तिकं गतार्थं यथा घोषो नाप्यर्थो नास्ति तदर्थमिदम् अवद्यति अनुक
रणे वृत्तस्यानुकार्येण सहाभेदविवक्षायामर्थवत्त्वाभावादेव न प्रातिपदिकत्वम् भूसत्तायामिति यथा भेदवि
वक्षायां तस्मादेव भुवो वुगिति यथा अपिकारोऽयमिति प्रत्ययग्रहणस्य संज्ञात्वेनाप्यधिक्रियत इत्यर्थः ङ्या
प्प्रातिपदिकात्‌ समाहारद्वन्द्वादेकवचनम् ङीति ङीप्ङीष्ङीनां सामान्यग्रहणं आबिति टाप्डाप्चापां
आ पंचमसमाप्तेरिति ननु यकाललतने श्चितिष्ठापकान्हवतात्तद्धितोत्पत्तिरित्यभ्युपगते किमर्थं लद्धि

तं॰ बं॰
वो॰ धि॰
८३

नेष प्रातिपदिकाधिकार इतिचेदत्राहुः असति ह्यधिकारे अत इञ् इत्यत्रात इत्यनेन तदन्तविधेस्तस्यैव विशेषणं स्या
त् ततश्च दक्षस्यापत्यमित्यत्रैव इञ् स्यान्न तु दक्षयोर्दाक्षिणामित्यत्र किंच वृद्धाच्छ इत्यत्र वृद्धमित्येतत्तद
न्तविशेषणं मा भूत् अन्यथाज्ञानेनीतिज्ञाः इञ् उपयेतिकः ज्ञानामयमित्यत्र स्ववेन स वृद्धाच्छः स्यात्
प्रातिपदिकाधिकारे तु वृद्धं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकात्तदन्ताच्छ इत्यर्थलाभादिह प्रातिपदिकस्या
वृद्धत्वाच्छो न भवति किन्तु अणेवेति प्राव्द कोत्म भेत्व सत्यस्मिन्नधिकारे वाक्यादपि कप्रत्ययादयः स्युः
ततो विशिष्टस्य प्रातिपदिकतायां सकलसङ्ग्लोपे स्यष्टमेवानिष्टमिति स्थितम् लिङ्गविशिष्टस्येति लिं
गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापीत्यर्थः परिभाषायाः प्रयोजनं श्वश्रूः प्रत्ययान्तत्वेन प्रातिपदकत्वेपि इ
ह स्वादयः न च श्वशुरः श्वश्र्वाः इति निर्देशादेव स्वादिसिद्धिरिति वाच्यम् निर्देशस्य शाङ्र्वपरत्वात् विष
राभ्यां ञेः ङ्यः इतिवत् किं चि कुमारीमाचष्टे कुमारयति णाविष्टवदिति टिलोपः एवं याभिन्य इवा च
रन्ति अहा नियामिनयतीत्यत्राचारे क्विपपि फलम् इआव्मपोप्रागिति तेन यनिका आर्यिका सिद्धेति ८३

तथाहि नसाभिवचनइति ज्ञापयिष्यमाणोऽयं तत्स्वार्थिकः कन् एतावर्थग्राहकाभ्यांडग्रा चैवायेत तत्स्वपति
कार्यार्पिकत्वेवरूपम्यात् डावृग्रहणसामर्थ्यात्तुडीवताकांनिपातिकेत्यपिसिध्यति वर्णादिन्नुदात्ता
दितस्यवैकल्पिकत्वाव् श्रावनाकनितुडीचामातः स्यानइतीत्वविकल्पादार्यकाश्चार्पिके निरू
पद्वयंसिध्यति वस्तुतस्तुडाप्राप्तौग्रहणंमास्तुचकालतनेष्विन्यत्सविधानसामर्थ्यात्स्वतान्नद्वि
तीत्यनिरितिहिनिष्कर्षः तथाचसूपःप्रागिवडापोप्रवर्त्तते स्वार्थद्वमलिंगसंख्याकारकप्रयुक्तका
र्याणांक्रमिकत्वस्वीकारादित्यवधेयम् स्वौजसमौट् समाहारेद्वंद्वः सुङःस्यादिति सारूकारोवण
त्त्वसावित्यत्रविशेषणार्थः असीत्युक्तेहि असकारादावित्यर्थः स्यात् तथाचवाजमर्वत्स्वइतिनसि
ध्येत् ङसे रिकारश्चाङःसिङःसासिद्धोस्मात्सिन्नावेतदर्थः जस्शसोर्जकारशकारौजसीतस्माच्छसो
नःपुंसीत्यनयोर्विषयविभागार्थः अन्यतरस्यनिरनुबंधकत्वमेवास्त्विति चेन्नाजसोजकारभावेडोरु
त्वस्मात्स्यात् तत्स्वप्रत्ययस्यवकारांततासंभवेत् एवंशसःसकाराभावेडौडोड्डित्वेसंभावनतथा

त॰ त॰
बो॰ धि॰
६४

चतेजसीत्यादेष्टिलोपः स्यात् अघवालिहाविप्यादौ इति सामर्थ्याद्भस्यापि टेर्लोपः संभाव्येत औट
ष्टकारः सुडिति प्रत्याहारार्थः टाटकारस्तु टाङ् सिङ् सा द्वितीयाटौस्स्वेन इति विशेषणार्थः एतेन
आदिरन्त्येनेति सूत्रे काशिकाकारेण यदुक्तं अन्त्येनेति किम् सुडिति तृतीयैकवचनावयवेन मा
भूदिति तत्परास्तम् औटष्टकारस्यान्त्यत्वाभावात्तयातेनैव संभवात्प्रत्यासत्त्यैव अत एव शाब्दिकास्तु भेत्रा
न्सादेव प्रयोजनमुक्तम् मध्यमेनेतासहित आदिस्तु इत्तरेषामपि याहकोमाभूदित्यन्तेनेति ग्रहण
म् अन्त्येनेतासहितो मध्यमः एवंचामपि माभूदित्यादिग्रहणमिति ग्रन्थमेवार्थमनक्षितिधायक्रा
द्यौताभ्यामवयवाभ्यामवयवी समुदाय आदित्यनेइति निषिद्धम् क्तं प्राक् प्रकृतमनुसरामः
ङे प्रभृतीनां ङकारो ङ्यङ्ङीनीतिङां मति विशेषणार्थः सुपः पकारस्तु प्रत्याहारार्थः विभक्ति
श्चातिङ् स्त्रीणि त्रीणि इत्यत्र तिङ्ग्रहणात्प्रवहितमपि स्वरितत्वबलादनुवर्तते सुप इति च संज्ञि
हितमित्यभिप्रेत्याह सुप्तिङाविति तिङो विभक्तिसंज्ञायाः प्रयोजनं नव्यभक्तौ न स्यादिति सुपाद् ६४

त्यदाद्यन्नादिकमपिच्चकारः पुरुषवचनसंज्ञाभ्यां समावेशार्थः अन्यथा एकसंज्ञाधिकाराद्वचना
दिसंज्ञाभिः संज्ञाभिस्सह वचनद्वयप्रामाण्यापात्पर्यायः स्यात् ननु स्वरामेभ्यः नमामसुम्यादौ बहुवच
नसंज्ञा पदे विभक्तित्वाभावात्तस्येत्संज्ञा स्यात् इहापीति अस्मिन्नपि तेत्रप्रातिपदिकार्थलिंगप
रिमाणेत्यादावित्यर्थः सुपः अत्र तिङस्त्रीणित्रीणीति सूत्रात् त्रीणित्रीणिपदं तान्येकवचने
तिसूत्राज्ज्ञानीतिपदं विहायानुवर्त्तते इतिमाचष्टे सुपस्त्रीणित्रीणीत्यादिनापकृष्टाइतिपके
कमित्यर्थः सेतमेकवचनाद्वेतिवीप्सायां प्रथमांताद्भुशः द्व्येकयोः इह द्व्येकशब्दौ संख्यापरावित्य
भिप्रेत्याह द्वित्वैकत्वयोरिति संख्येयपरत्वे बहुवचनं स्यादिति भावः बहुषु अयमपि संख्या
परएवेत्याह बहुत्वइति बहुवचनेनात्राश्रयद्वारागतं बहुत्वमेवात्रोपलक्षितम् नन्वेतेन
बहुः पर्वत इति वैपुल्यवाचिनो नेह ग्रहणमिति सूचनमेव बहुतोऽव्यर्थं न तु परत्वादेकवचनस
भवादिति शाङ्कौस्तुभादौ स्थितम् रुत्वविसर्गाविति ननु रुत्वस्यासिद्धत्वादुकारस्येत्संज्ञा

लोपयोरभावात्स्थानिवदादेशाइत्यस्याप्रवृत्तिपाद्यामप्रत्यारेफांतस्य स्तुग्निङंतमितिपदसंज्ञाभावेनत्वविस
र्गौत्वदुर्लभः रुत्वविधेयत्वस्तुपुनरित्यादौचरितार्थत्वादितिचेन्नैवम् नमन्तइतिसूत्रेनेतियोगविभज्यत्र
सिद्धत्वेनेतिमात्याख्यायामिष्टसिद्धिरित्युक्तत्वात् रामइति संज्ञाशास्त्रैमसुत्पन्नइतिपदोन्तर्थवन्तसूत्रेणप्राति
पदिकसंज्ञाकरणाधिकारेणोद्याचवादेनहलश्चेतिचेन्नारमंतेयोगिनोऽस्मिन्नितिव्युत्पादनेकृतेनद्धि
तेतिसूत्रेणेतिविवेकः अत्रकेचित्कुर्वन्ति गंधर्वेःपुरमोरामःरमन्तेगवयःशाखाइत्यादयोमगेंद्राद्याग
वयाद्याः पश्चात्घःइत्यनरोक्तापदिपस्यविशेषेप्रयुज्यतेतदा रूढोयंराममुख्यइत्यर्थवत्सूत्रेणप्रातिपदि
कसंज्ञायदात्वरामचंद्रेभगवतिप्रयुज्यतेतदारमंतेयोगिनोयस्मिन्नितिव्युत्पत्त्याश्रयणात् कृत्तद्धिते
तिसूत्रेणप्रातिपदिकसंज्ञेति सरूपाणामेकशेषः इतरनिवृत्तिपूर्वकमवस्थानंशेषशब्दार्थः नच
विरूपेष्वेकशेषाप्रवृत्त्याघटकलशाविति द्वंद्वापत्तिरितिवाच्यं विरूपाणामितिवार्तिकस्यवक्ष्यमाण
त्वात्तवस्तुतस्तुसूत्रात्तैरेववार्तिकार्थोलभ्यते रूप्यतेबोध्यतेइतिरूपमर्थः समानेरूपेयेषामितिसरूपाः ८५

ज्योतिर्जनपदेत्यादिना समानस्य सभावः तथा समाने रूपं स्वरूपं येषां ते सरूपास्तेषामित्येकशेषेण व्या
ख्यानात् नवेत्यागे स्वाश्रयोगः वाक्यापरिसमाप्तिन्यायादिति वाच्यम् उद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रान्तत
यास्तस्मिन्नपि प्रवृत्तेः अन्यथा तुल्यास्यप्रयत्नमित्यादौ सवर्णदीर्घो न स्यात् तथा अर्थवत्सूत्रान्तर्गतानां प्रा
तिपदिकत्वे प्रत्ययः परश्चेत्यत्र सप्रत्ययः सतजघामित्यत्र स. खरवसानयोरित्यत्र विसर्गोऽपि न स्यादिति
सर्वो लवः स्यात् स्थान्यायोज्येन व्यवहृत्यस्य नेहनानेहेत्यादिषु नेष्वतस्वस्मिन्नपि यथा प्रवृत्तिस्तथा दीर्घा
दीनामपीति चेन्न त्वत्समेकशेषेऽपि एतेन अकुञ्जोऽन्त्यादावाद्गुण इत्यादिसंधिकार्ये कृते नानेत्यां प्रकायो व
र्णोपदेशकालेऽज्झलादिसंज्ञानामनिष्पादात्सन्धिनेति केचित्समाधानं परास्तम् वर्णोपदेशोऽत्र स्वज्ञा
यामच्प्रत्याहारे च निष्पन्ने प्रवर्त्तमानानामनुदाद्यादीनामुपेन्द्रमित्यादौ न दृश्यत्वं उद्देश्यतावच्छेदकरूपा
क्रान्ते वर्णोपदेशादावपि प्रवृत्तेरावश्यकत्वात् स्यादेतत् सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ इत्येव सूत्रमस्तु
किमनेन प्रोषग्रहणेन अत्राहुः तथाहि सति सरूपाणां स्थाने एकोऽन्तरतम आदेशो भवतीत्यर्थः

त॰ त॰
बो॰ वि॰
८८

सात्तयोश्चाम्बश्चाम्श्चेत्युदात्तद्वयवानादेशः तथाऽनुदात्तद्वयवतः स्थानेऽनुदात्तद्वयवानादेशः
प्रसङ्गेनेति एवं विभक्तौ यानीति विभक्तिसारूप्येऽप्यलक्षणेनैकशेषेनिमित्तम् एवं चानैमित्तक
त्वेनान्तरङ्गेणायमेकशेषः सुब्लुक्प्रवृत्तेः प्रागेव प्रवर्त्तेत यद्येतन्नारभ्येत तर्हि प्रत्येकं विभक्तिः स्यात् द्वन्द्वश्च
प्रवर्त्तेत आरब्धे त्वेकशेषेऽनेकसुबन्तविरहात् द्वन्द्वस्य प्राप्तिरेव नास्तीति भावः ननु सुब्लुक्प्रवृत्तेः प्रागेक
शेषप्रवृत्तौ शिष्यमाणं यत्प्रातिपदिकान्तादेकमेवार्थं बोधयतीति द्विवचनाद्यनुत्पत्तौ रामौ रामा इत्या
दि न सिध्येत नैष दोषः शिष्यमाणस्य लुप्यमानार्थाभिधायित्वात् अत एव कृत्तद्धितसमासैकशेषेन
कशेषो द्वन्द्वग्रहणेऽपि ते परार्थाभिधायिन्यो वृत्तिः अत एव च लुप्तेऽपि प्रत्यये लिङ्गयुक्तत्वादौ कर्त्तरि प्रतीय
तद्धितादिक सारूप्येणैवेति एतच्च उत्तरसूत्रस्थस्यैवकारस्येहानुकर्षणाल्लभ्यते अत्र च एकस्याम
पि विभक्तौ परतः विरूपाणामदृष्टानि द्रुतिपर्यवसन्नार्थत्वेन मातृमात्रोर्जननिर्वाचिनोर्नैकशेषः
मातृभ्यां मातृभिरित्यादौ सारूप्येऽप्योजसादिषु वैरूप्यात् नन्वेवं पयः पयो नयति देवदेवमादावतिप्र ८८

सेगः स्यादेवेति चेत् सह विवक्षायामेकशेषः प्रवर्त्तेत इतरेतरयोगद्वंद्वस्य विषय इति यावत् यत्र ह्यनेक
स्यार्थस्य मिलितस्य इतरेतरान्वयस्तत्र तथा विषयः इदं च इदितो नुम् धातोरिति लिंगात् स्पष्टमेव न्यायाच्च तथा
हि यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायीति स्थिते श्रूयमाणैकशब्दोपस्थितसर्वसविशेषादेकरूप्य
लोपान्वेतुमर्हतीति यद्वा तिष्यपुनर्वस्वोरिति सूत्रात् द्वंद्वे इत्यनुवर्त्य द्वंद्वे इत्यनुवर्त्य द्वंद्वे प्रसक्ते सतीति
व्याख्येयं न तु द्वंद्वे कृते सतीति पेयानां पेयात् इत्यादौ ऋक्पूरब्धूरित्यादिना समासान्तापत्तेः कयोक
राउत्यादौ द्वंद्वस्य प्राणित्र्यंगत्यादिना एकवद्भावापत्तेश्चेति दिक् सूत्रे शेषग्रहणं कर्मसाधनमित्याह प
रूप एव शिष्यत इति अस्यैकग्रहणाद्विवक्षोरपि शेषः स्यात् इत्येकग्रहणं न चैवमप्येकविभक्ताविति
त्र एकग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् एकस्यामपि विभक्तौ चरतः विरूपाणां नटघ्नानीत्यर्थलाभायतस्या
वश्यकत्वात् किं च स्वसा च स्वसारौ च इत्यादौ विभक्तौ परतः पूर्वभागमेवैकरूप्यदर्शनात् स्वसार इत्येक
शेषस्तत्र न स्यात् तथा स्वसा च स्वस्रौ च इत्यत्रैवैकरूप्यदर्शनात् स्वस इति न स्यात् किन्तु पूर्वं वि

त॰ त॰
बो॰ धि॰
८७

कृतदर्शनाभावादेवस्वसारःस्वसृ ष्वित्यत्रारंभसामर्थ्याद्भविष्यतीतिचेन्न कमविभक्तस्वरूपविशिष्ट
स्यैवदर्शनात् कमलोकमलइत्यादिष्वेवस्यात् कृतेत्वेकग्रहणेनायंदोषः प्रसज्यते एकविभक्तौपरतः
पूर्वभागयोर्वैरूप्यादर्शनपदात् विभक्ताविवक्षितत्वामास्त्वत्रएकग्रहणमित्युच्यतेतर्हिस्पष्टप्रतिप
त्त्यर्थमेवास्त्विति केचित् अन्येत्वाहुरेकग्रहणमेकैकविभक्तावित्यर्थलाभार्थम् तथाचसकविभक्ता॰
वित्यर्थलाभादेवकारापकर्षणाविनैवसिद्धमितिदिक् एकस्य एकस्य द्वौ चेत्यादावेकशेषोनभवत्य
नभिधानात् द्वंद्वेप्यत्रानभिधानेनैववारणीयः उत्सर्गतः उत्सर्गतःसंख्याप्राप्तमेवविशेष्यादौत्वेकशेषद्व
न्द्वएवेतिवोध्यम् चुटू आदिर्ञिटुडवः उत्पत आदिः षप्रत्ययस्येत्संज्ञः प्रत्ययाद्याविति प्रत्ययाद्याविति किम्
वाचाटः तेनविभक्त्युंचुपचणपाविति त्रप्रत्ययादीयकारोलुप्तनिर्दिष्टस्तेनचस्यनेत्संज्ञेतिवक्ष्यति नवि
भक्तौ हलन्त्यमितित्संज्ञाप्राप्तौनिषेधार्थारंभः नउत्ससोदाहरणेरामात् पचेरन् मकारस्यत्वेराम
स्त्वादात्म् विभक्तौकिम् अचोयत् ऊर्णोबाधुर्य रुयादिभ्यःस्नम् एतेषामित्संज्ञायथास्यात् ८७

इदमस्यमविल्यत्रमकारपरित्राणार्थमकारानुवेधात्संज्ञानाद्दन्तित्वेमितिज्ञापतेअन्यथाप्राग्दिशोविभक्तिरिति
यमोविभक्तित्वातीमोविभक्तित्वादानीमोमकारस्येवानेनेवसूत्रेणात्वनिषेधसिद्धेः किंतेनेति तेनकिमोऽद्
केतिन सिद्धम् एकवचनम् सुःसंबुद्धिरित्येवमुहवचम् नचसप्तमीवहुवहुवचनेऽतिप्रसंगः संबोधनेयथमे
त्याधिकारादेवतदभावादितिनव्याः अत्रव्याचख्युः हुसंबुद्धिरिति वाच्यमेकवचनग्रहणमेकोर्थउच्यतेतेन
तावन्मात्रस्यसंज्ञार्थम् अन्यथासामंत्रितमितिपूर्वसूत्रेतदन्तस्यामंत्रितसंज्ञाकृतेत्यभेदाययमपिसंज्ञातदन्त
स्यैवस्यादिति एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः यद्यत्रहल्ङ्याब्भ्य इत्यतोहलमनुवर्त्यएङ्गात्ह्रस्वान्ताच्चोगात्परस्याःसं
बुद्धेर्लोपइतिव्याख्येनइति हलनुवृत्तावपिअगात्परायासंबुद्धिस्तस्याप्ययज्ञलिति वा उभयथाहेरामनेतिनसि
ध्येत् लोपात्परत्वात्सोरेत्वामित्यमिपूर्वत्वेचकृतेएकादेशस्यपरादिवदभावेह्रस्वान्तात्परत्वाभावात्पूर्वान्त
वद्भावेनअमएवाभावादुभयत्राश्रयणेनान्तादिवदितिनिषेधादतोव्याचष्टे एङ्गादिति अरेदिनावे
दित्यते संबुद्ध्यादिग्रस्येति तदन्तस्यैवसंज्ञास्यघमेतस्संबुद्ध्याअंगमादेप्तूनप्राक्पेतइतिवोध्यम् ह्रस्वान्

त॰ बो॰
वै॰ सि॰
९८

रत्वं नास्तीति तथा च सूत्रे एङ्ग्रहणमावश्यकमिति भावः किञ्च इमां किमां वा मममेन च द्वयीइति ।
श्रीहर्षप्रयोगे सेइति ह्रस्वत्वं सलक्ष्मीके देवमंयन्त्रीत्यर्थइति निगदणचलनार्थंभ्यस्येति सूत्रेम
नोरमायां कुत्वादिना तत्रश्च तत्रापि संबुद्धिलोपार्थं एङ्ग्रहणमावश्यकमेव स्यादेवं तु एङ्ग्रहण
स्य से इत्यनुत्तत्र सावकाशत्वात्तथाहेदेवे इत्यादौ संबुद्धिलोपो न स्यात् सन्निपातपरिभाषया विरोधात्
तथा च ह्रस्वग्रहणस्यापि देशमेत्यत्र सावकाशत्वात् हे गौरि इत्यादौ परत्वाद्धल्ङ्यादिलोपबाधितत्वा
त्त्वे वार्थं नद्या ग्रितिह्रस्वे कृते संबुद्धिलोपो न स्यात् लक्ष्मीशब्दे तु हल्ङ्यादिलोपस्याप्यभावादेल
द्विह्रत्यत्र सुतरां संबुद्धिलोपो न स्यात् सत्यम् एङ्णात्संबुद्धिरिति वक्तव्ये एङ्ह्रस्वग्रहणसामर्थ्यात्सं
निपातपरिभाषावाधित्वापि संबुद्धिलोपः प्रवर्त्तते इति दिक् अमिपूर्वः प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदी
र्घे प्राप्तेऽयमारंभः इकोयणचीत्यतो वीत्यनुवर्त्तनेनेनदाह अमि योऽचु तस्मिन् अमोऽवयवेऽचीति ९८
यावत् तेन मकारसहितस्य पूर्वरूपं नेति स्थितं मनोरमायां एवमत्तादहिन्यामिस्यादावपि कुह्निन्या

योऽचतस्मिन्नित्यादिवोध्यम् यदा स्वैरिवाङ्गेत्यादिनिर्देशाश्चाम्निव व्याख्यानेलिङ्गमित्यपिस्थितम् कथं त
र्हि काशिकाशव पिपरत इत्येवोक्तं न त्वभीतिच दत्राङः तस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्येत्यादेरेवादेश इति निर्णी
ते एकः पूर्वपरयोरित्यादेशः पूर्वपरयोरेवभविष्यतीत्याशयेनोक्तमिति लशक्वतद्धिते आदि जिटुडवश्च त्य
तश्चादिरित्यनुवर्त्ततेषः प्रत्ययस्येति अतद्धित इति पर्युदासाद्वा लभ्यते इत्याह प्रत्ययाद्या इति लश्च शश्च
कुश्चेति समाहारद्वन्द्वे लशक्विति तेन प्रसक्तं तद्धितेत्येतरयोगद्वन्द्वेन विवृणोति लशाकवर्णा इति अतद्धित
इति किम् प्राणिस्थादातो लच् चूडालः लोमादिभ्यःशः लोमशः अत्र प्रयोजनाभावादेव नेत्संज्ञेति
नेदं प्रत्युदाहरणमिति नव्याः कर्णललाटेति भवार्थे कन् कर्णिका सत्यां हीत्संज्ञायां किति चेति वृद्धिः तेइति
तच्छब्देन संनिहितः पूर्वसवर्णदीर्घोऽस्याव प्रत्ययाद्या इति किम् जल्पभिक्षेति षृङ्घाकन् वराकः अत्रडिति
चेति गुणो न स्यात् तस्माच्छसो न इति तच्छब्देन संनिहितः पूर्वसवर्णदीर्घः परामृश्यते दीर्घमात्रपरामर्शे
ऽपि न पतानराः पप्रयेत्यत्रापि नत्वप्रसङ्गात् शस इत्यवयवषष्ठी सचावयवः परत्वेन विशेष्यते तदेतदाह

त· त·
बो· पि·
८४

परोपःप्रासः सकारइति यरोयुःप्राप्तिमितिव्याख्यानम् कृतेपूर्वसवर्णदीर्घेततःपरस्यप्रासोसंभवात् अ
ट्कुप्वाङ् रषाभ्यामितिपंचमीनिर्देशाव्यवहितस्याप्राप्तौवचनमिदम् तत्रसर्वैर्व्यवायोऽसंभवी एकैकमा
त्रव्यवायेइतिस्वपिनार्थः ब्रह्मादिषुभुभुपाठसामर्थ्यात् सरूपाणामित्यादिनिर्देशाच्चेत्यभिप्रेत्याह व्यस्तै
र्यथासंभवमिलितैश्चेति नन्वेवंकृत्स्नकान्तेमित्यादावड्डादिव्यवधानाभावव्यानाभावास्तत्वाभावेप्या
देशोनेत्यादावड्ड्व्यवधानादतिप्रसंगः नचअड्डादिभिरेवव्यवधानइतिनियमः अप्राप्तेविधिरयमितु
क्तत्वात् सत्येयोगविभागोत्रबोध्यः व्यवायेपीत्येकोयोगोविध्यर्थः अट्कुप्वाङ्नुमित्यन्योनियमार्थः छ्वा
दसोभिसोल्लुक् अत्रयोगविभागंविनापिनिर्वाहः सकरइतिनव्याः तथाहि अडितिसूत्रेरषाभ्यामित्य
नुवृत्तेतेपंचमीअस्मात्तस्मादित्युत्तरस्येतिपरिभाषापतिष्ठते उपस्थितापिसाबलेनप्रामाण्यादड्डादिव्य
वायेनप्रवर्तते तदन्यव्यवायेतुप्रवर्त्ततएव अतएवयेननाव्यवधानंतेनव्यवहितेपिभवतिवचनप्रा
माण्यादेकवर्णव्यवहितहैवकृकोमतोणननुभिनत्तीत्यादावनेकव्यवहितस्येतिपुगंतलघूपधस्येतिसू ८४

त्रैवद्यति षत्वस्य पत्वाडादिभिरेवव्यवधाने णत्वादौ तत्र भवत्येव णत्वम् यत्र त्वडादिभिन्नेन व्यवधा
नं माटप्रीं नेत्वादौ तत्र न भवति न स्यादिति परिभाषाया जागरूकत्वात् निषेधं बाधितमिति नेन पर्या
णद्धमित्यत्र उपसर्गादसमासेपीति णत्वे सिध्यतीति भावः उपलक्षणार्थमिति नुम् स्थानिकस्य स्वा
भाविकस्य वानुस्वारमात्रस्योपलक्षणार्थं नुम् ग्रहणमित्यर्थः तेन बृंहि बृंहेर्णौ उदित्वान्नुम् तस्या
नुस्वारः बृंहि साधास्वाभाविकोत्रानुस्वारः बृंहणं बृंहणाम् उभयत्रापि णत्वं सिद्धम् अयोगवाहा
नामिति अविद्यमानो योगः प्रत्याहारेषु संबंधो येषां ते अयोगाः अनुपदिष्टत्वे उपदिष्टैरगृहीतत्वा
च्च प्रत्याहारसंबंधशून्या इत्यर्थः वाहयन्ति निर्वाहयन्ति प्रयोगमिति वाहाः अयोगाश्च ते वाहाश्च
अयोगवाहाः अनुपदिष्टत्वे उपदिष्टैरगृहीतत्वे च सति श्रूयमाणा इत्यर्थः अह्नस्विति निष्कर्षे ल
कारोपरीति तेन पयःस्विप्सादौ विणःपरत्वेपि षत्वं न भवति अनपवर्गीकप्राक्स्वरानुस्वारविसर्गजि
ह्वामूलीयोपध्मानीययमानामकारोपरीति णत्वे नस्यादिति नमाभूत्पूर्णकेभिगमीत्यतोनेनानु

त. त्व.
बो. धि.
८.

वर्त्ततइतिभावः यस्मात् तदादीति तत्प्रकृतिरूपमादिर्यस्य शब्दरूपस्येतिबहुव्रीहिः ननुयस्मात्प्रत्यय
विधिस्तत्संज्ञामित्येवास्तु किमादिग्रहणेनेत्यतआह भवामीत्यादि प्रकृतिमात्रस्यतत्त्वपदेशिवद्भावेनत
दादित्वादङ्गत्वंतेनकर्त्राकारकट्त्रादावपिसिध्यतीतिभावः अङ्गस्येत्यर्थमिति अन्यथाअतोदीर्घोयञि
तीतिदीर्घोनस्यादितिभावः नचाङ्गमसामर्थ्यादेवदीर्घःस्यादितिवाच्यम् पयगतौ वयगतौ आभ्यांयङ्
लुकि पायामि पायावः वायामि वायावः इत्यादौचरितार्थत्वात् स्त्रीइयतीति इदमःपरिमाणेवतुप्
किमिदंभ्यांवोघइतिघःतस्यईयादेशः इदंकिमोरीतीश् यस्येतिचेतीईशोलोपः उगितश्चेतिङीप् सत्या
हि संज्ञायांस्त्रीशब्दस्ययस्येतिचेतिलोपःस्यात् नचेयशोलोपस्यासिद्धत्वदत्राभादित्वासिद्धत्वान्नातिप्रसङ्गइ
इति वाच्यम् प्राग्भादसिद्धत्वमितिपक्षाभ्युपगमात् अनित्यत्वाद्वेतिव्याख्यानान्तरंनव्यास्तुस्त्रीअपशपतौ
तत्रस्त्रीप्राहस्यास्त्रियाइतिइयङ्स्यात् अकारादमिकृतेअमिपूर्वइत्येकादेशस्यपरादिवद्भावेनप्रत्ययत्वात्
अततेईप्रत्ययेटिलोपेचसत्यकारस्यसतएवप्रत्ययात्त्व विधिग्रहणोक्तेननायंदोषःप्रसज्यते अम्

८.

प्रत्ययस्याकारात् उप्रत्ययस्य चानन्तरेविहितत्वेपि स्त्रीप्रत्ययादविधानात् स्यादेतत् वनुपोऽस्तम् प्रत्ययस्य च
स्त्रीप्रत्ययादविधानेपि संज्ञाविधिरस्त्वेवेति तद्दोषतादवस्थ्यमिति चेन्नैवम् संनिधानबलेन यस्माद्यः प्रत्य
यो विहितः तस्मिन्ननन्तरे गमिति व्याख्यानात् प्रत्यये किमिति तदादिरूपे किमिति तदादिरूपे कि यदि
प्रत्यये तत्रायं यस्मात्प्रत्ययः इति प्रत्ययस्याश्रुतत्वात् प्रत्ययपर्यंतमेवांगं गमिष्यतीति मत्वा प्रश्नः प्रत्ययस्य
श्रुतत्वेपि प्रत्ययविशिष्टं ततोप्यधिके वा निरवधिकसंगं स्यात् तदादीत्यर्थं निर्णीये प्रत्ययश्रवणास्याप
ह्यादिस्याश्रयेणाचष्टे प्रत्ययविशिष्टस्येत्यादिना प्रत्ययविशिष्टस्येति किम् वव्रश्चभ्रस्त्रविशिष्ट
स्यांगसंज्ञायामर्दित्यदादेशस्य परनिमित्तत्वाल्लाभादश्चः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वाप्रवृत्त्यात्संप्रसार
णाद्भूतिनिषेधाभावादभ्यासस्य पुनरपि संप्रसारणं प्रवर्त्तेत तथा सर्वथ्यवर्धमित्यत्राविस्मृयात् भ्रु
वमितिनिर्दयड् वर्जास्यानापुत्कारीमाश्रचीम् नेमा चैा प्रत्ययरूपस्यलाभात् ततोधिकस्यांगसंज्ञायां तु
देवदत्तश्चोदनमपादीदित्यत्र देवदत्तशब्दात्प्राक् अडागमः स्यात् देवदत्तशब्दात्प्रत्ययस्य विहित

त.वो.
वो.धि.
७१

त्वेनल्लुङः प्रागवर्त्तिसमुदायस्यांगत्वात् द्वितीयग्रहणेकृतेनेतनकोपिदोषः प्रसज्येत अन्येतुयस्मात्सुडा
दिविधिः प्रत्यासत्त्यातस्यैवांगस्यादितिततोप्यधिकस्येत्येतदनास्थायायाउक्तम् किंतुपलसापिप्रत्ययविधि
हस्यांगत्वेयत्तद्ग्रहणेनदेवेत्याहुः टाङसिङसां अतोभिसइत्यस्मादनुवर्त्तनं अतइत्यनेनसामानाधि
करण्येनविशेषणाद्दंगस्येत्यपिकृतेषष्ठ्यन्तमपिपंचम्याविपरिणाम्यते विशेषणेनतदन्तविधिस्तदा
हे अकारान्तादंगादिति सुपिचयञीत्यनुवर्त्तनेअलग्रहणात्तदादिविधिरित्याह यत्रादौसुपीति प
ञ्जिकिम् रामः अत इतिकिम् अग्निभ्याम् अतोभिसऐस नन्वेसइत्येवास्तुनचातोगुणइतिपररूपा
पत्तिः पकारोच्चारणवैयर्थ्यापत्तेः अन्यथाप्युसमेवविदध्यात् इतिचेत्सत्यम् पदैतोर्द्विमात्रत्वात्पविश्लेषे
लाघवगौरवाभावात् बहुलंछन्दसीत्यत्रअनतोपिभवतिनद्यैरितिकाल्हनप्रयोगस्यऐस्करणंविनाप्र
निर्वाहाच्चकेचिदैस्करणंनिर्जरसैरित्येकारश्रवणार्थमितिव्याचख्युः तच्चिन्त्यम् सन्निपातपरिभा
षयाजरसादेशस्यप्रवृत्तेर्निर्जरैरित्येवभाष्यसिद्धत्वात् ङेर्यः ङेरितिचतुर्थ्येकवचनस्यग्रह

य॰
७१

णेन सन्नम्येकवचनस्याख्यानात् अतएव ङेराम्नित्यत्रास्याग्रहणे समानाधिकरणे स्त्रियामिति नि
र्देशात् स्यान्निवद्भावेनेति आदेशालाभ्यविधौ स्यान्निवत्त्वे निषेधाभावादिति भावः सुपि चेति दीर्घेर
ति नच परत्वादकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घोस्त्विति शंकाम् तत्राप्यङ्ङितीम्पतः ङिः स्वन्तवर्त्तमानाद
न्यथा उत्तरेत्यत्रापि दीर्घः उरुशब्दात्परस्य टाङुत्पत्तौ पंचलिगिति यादेशः पतञ्चकाशिकायां संक्षेप
द्यपि ङेर्यादेशस्य ङित्वमस्ति नल्पपीति ज्ञापकेन अनुबन्धकार्येष्वलिधावपि स्थानिवत्त्वाभ्युपगमात्त
थापि षष्ठानत्वे शित्वेन कश्चिदनुबन्धकार्येषु स्थानिवत्त्वानभ्युपगमाद्याद्देशे ङित्वेनेत्यभ्युपेत्य विरोधा
भावत्परत्वमत्रा किंचित्करमित्यनादरेणवा अकृत्सार्वधातुकेति दीर्घो नोक्त इति स्थितं संगतिमाह
सन्निपातेति सन्निपातः संश्लेषः लक्षणं निमित्तं यस्य सः सन्निपातलक्षणः तं सन्निपातं विहन्तीति त
द्विघातः कर्मण्यण् कृत्वतत्वे उपजीवकविधिः सोपजीव्यविघातविधौ निमित्तेन भवतीत्यर्थः रामः
रामस्येति यद्यपि रामस्येत्यत्र संनिपातपरिभाषया स्मतेत्वस्य परिहरम् तथाप्यदः सर्वेषामिति निर्दे

त·त्व·
बो·धि·
७२

शादेत्वविधौ संनिपातपरिभाषा न प्रवर्त्तते इत्याशयेनोक्तमिति स्थितस्य गतिः समर्थनीया जस्त्वेवाव सा
नइति अत्राहुः जस्त्वे कृते अवसाने वृत्तमिति न समन्वयं किन्तु येन नाप्राप्तिन्यायेन अवसाने चर्त्वस्य ज
स्यापवादत्वाज्जस्त्वाभावे पदे जश्त्वमिति योऽन्यम् नादेशस्यारभ्यत इति वत्स्यतीत्यादौ चर्त्वेन तकारेण
लति सस्यार्द्धधातुक इत्यनेन सकारस्य तकारो विधीयत इत्यर्थः ह्रस्वनद्यापः अंगस्येत्यनुवर्त्तते प्त
त्वं पंचम्यंतेन सामानाधिकरण्यात् अंगादिति विपरिणामः ह्रस्वादिभिर्विशेष्यते विशेषणेन च तदन्त
विधिरित्याशयेनाह ह्रस्वान्तादित्यादि एतेन ह्रस्वनद्याप इति पंचमी न तु षष्ठीति स्फोटितम् ज्ञापकं त
त्तनामीति नहि प्रकृत्यागमत्वे अंगसंज्ञानिमित्तं नाम संभवति एवं चानया पंचम्या अन्यार्थं तया
तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषोपस्थित्या आमि सर्वनाम्नः सुडित्यतोऽनुवृत्तं आमीति सप्तम्यन्तं षष्ठ्या वि
परिणम्यते आमीति सप्तम्यास्तु षष्ठय इत्यत्र चरितार्थत्वादित्यभिप्रेत्याह आमो नुडागमः स्यादिति
अत्र नद्याः नुडिति योगं विभज्य गामात्परस्यामो नुडित्युत्सर्गविधिं कृत्वा नद्याप इत्यपोन दीर्घोऽपर ७२

स्यामोनेड्भवतिनहिनद्यायपवेतिनियमविधिमाश्रयद्ध्रस्वग्रहणंप्रत्याख्येयम् नचैवलिहांडुहा
मित्यादावतिप्रसंगइतिवाच्यम् हलन्ताच्चेड्भवतिनहिषड्चतुर्भ्यएवेतिनियमाभ्युपगमात् थ
त्वनुडुहोकतिपयचतुरांयुजिक्रुंचाकलामित्यादिनिर्देशाच्च तस्माद्ध्रस्वग्रहणप्रत्याख्यानेनको
पिदोषइत्याहुः नामि इत्लोपइत्यतोदीर्घइत्यनुवर्तते दीर्घश्रुत्यापस्थितेनाचइत्यनेनांगस्येति
विशेष्यते विशेषणेनतदन्तविधिस्तदेतदाह अजन्तांगस्येत्यादि अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया
नामितिनुट्सहितस्यैवाम् इहमाभूत्यानेतेनयाममनामेगनामित्यादौनभवतितत्राहियामाविलत्
णेनप्रत्ययेदापिद्वितीयैकवचनेचकृतेत्रयाणामपिप्रत्ययाणामपिप्रत्ययानांप्रकृत्येकसर्थ्यवत्वे
पिनामितिसमुदायस्यानर्थकत्वात् यद्यपिनलोपस्यासिद्धत्वादेनेनयाममनामित्यत्रदीर्घः सुप
रिहरस्तथापिनोपधायाइत्यनेनतस्यादेवेतिबोध्यम् नदीतितुनसूत्रेतिमज्जः किंनकृचेसोणा
दिकगमप्रत्ययान्तेभ्यंगशब्देमाभूदिति स्यादेतत् नुडागमस्याम् भक्तत्वादाम्ग्रहणेनसनक

तं॰ बो॰
वो॰ पि॰
७२

रोध्याम् गृहीष्यतइतिश्रमीत्येवसूत्रमस्तु नचामीतिदीर्घस्स्कृताकृतप्रसंगित्वेननित्यत्वात्परत्वमपित्व
टेवापित्वाश्रयीनामितिनामित्यत्रदीर्घेकृतेह्रस्वाश्रयोनुड्नभवेदिति वाच्यम् ह्रस्वातान्नुडितिव
चनसामर्थ्यात्कृतेपिदीर्घेभवन्पूर्वंगत्याश्रयेणनप्रवृत्तेः नापिनतिसृचतसृइतिनिषेधात्त्रिसृणा
मित्यत्रह्रस्वात्नान्नुडितिवचनस्यप्रयोजनमस्तीतिवाच्यम् चतसृणामित्यत्रषड्चतुर्भ्यश्चेत्यनेने
वनुट्सिद्धेः ह्रस्वनद्यापइतिसूत्रेस्त्रेरित्यनुवर्त्यत्रिशब्दात्परस्यामोनुडितिव्याख्यानात्त्रिसृणा
मित्यत्रापितत्सिद्धेः यद्यपिनदीनामित्यत्रप्रयोजनमस्तितथापिनैकमुदाहरणंह्रस्वग्रहणप्र
प्रयोजनंयोजयति अन्यथानद्यापइत्येववदेत् नस्मादामीत्युक्तेनकिंचिद्बाधकमस्तीत्यास
त्तकारस्यग्रहणमर्थमितिचेदत्रोच्यते उत्तरार्थेस्तनकारग्रहणंकर्तव्यमेवोपथायाइतिदीर्घो
नामियथास्यात् चर्मणांवर्मणामित्यत्रमाभूदिति नुड्ग्रहणंवार्तिककृता नामिदीर्घमामिचेत्।
स्यात्कृतेदीर्घेनमुड्भवेत् वचनाद्यत्रतन्नास्तिनोपधायाश्चवर्मणामिति अत्रैवदेति वचना ७२

न भूतपूर्वगत्याम्रेडेणतत्सहवृत्त्रिरित्येतच्चित्वं गौणात्तेषट्चतुर्भ्यश्चेति नुटो प्रवृत्ताप्रियचतस्
णामित्यत्र नुडर्थं ह्रस्ववचनस्य चरितार्थत्वेन सामर्थ्योपपत्त्यात्. तत्राहि नुम्बचिरेतिवादेशास्य
वैविप्रतिषेधेन नत्वे हिष्यत इति तदयुक्तम्. कृत्वयाप्रवृत्तिस्त्वितेपि ऋटदन्तान्नुट् सिध्यत्येवेति
ह्रस्वग्रहणसामर्थ्यस्यान्यपदीणत्वादितिदिक्. परिभाषाविरोधादिति कृताकृतप्रसंगित्वेन
नामीतिदीर्घस्यानित्यत्वात्. परोपि नुपि चेतिदीर्घो न प्रवर्त्तत इत्युक्तम्. शाब्दान्तरस्याप्रा
प्तत्वात् विधिरनित्योभवतीति दीर्घस्यानित्यत्वात्. आरंभसामर्थ्यादिति नुपि चेति अस्य तु न सा
मर्थ्यं रामाभ्यामित्यादौ सावकाशत्वादिति भावः ननु छतीनामित्यत्र परत्वान्नुट्च तु र्भ्यश्चे
ति नुटि नामीति दीर्घे सन्निपातपरिभाषामवाधित्वैव प्रवर्त्तत इत्यारंभसामर्थ्यस्योपपत्त्यात्
नामीति सूत्रमपि रामाणामित्यत्र संनिपातपरिभाषया न प्रवर्त्तेत तथा च आचार्याणामिति
निर्देशेनोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य नुपि चेति दीर्घे एव परत्वात्प्रवर्त्तेत नामिति केचि

त॰ बे॰
बो॰ पि॰
७४

दत्रसमाधयंति चतुर्गृहणसाद्वयोविदुत्वं नषट् संज्ञकादेव परस्यामः षट्संज्ञाश्रयो नुट् भवतिनन
कतिशाष्टान्यरस्यामस्तथाचकृतीनामित्यत्रद्दत्वाश्रयपवनुटित्यारंभसामर्थ्यं नोपदीगामिति त
दपरेनमन्ते रेफोयथाहल्संज्ञकस्तथाश्रम संज्ञकस्तथाम्संज्ञकोपिभवतीत्यमन्तषट्संज्ञकादेवपरस्यामःषट्स
ज्ञाश्रयोनुट्भवतिनतुषकारांतानामपरस्येतिवक्तुंशाक्यतयाषण्णामित्यत्रनुडभावप्रसंगात् तस्मादिहसाहचर्ये
नग्राह्यमेव अन्येतुषट्चतुर्भ्यश्चेतिवहुवचननिर्देशात्पष्यरोयं निर्देशस्तथाचार्थप्राधान्यपत्रत्तेनेवषट्सं
ज्ञाश्रयोनटूभवतिनतुप्रियपञ्चप्रियषषामित्यादाविति सिद्धान्तात् वहिरङ्ग, षट्संज्ञाश्रयोनुट् तथाचांतर
ङ्गत्वात्कृतीनामित्यत्रद्दत्वाश्रयएवनुडितिनामीतिदीर्घः संनिपातपरिभाषांवाधित्वोवप्रवर्त्तेतेततन्त्वारं
भसामर्थ्यादितिमूलोक्तयुंथस्सनकाप्यनुपपन्निरितिसमादधुः इतरेतु आरंभसामर्थ्यादित्यस्यायमर्थः
नतिसृचतसृतिनिषेधारंभसामर्थ्यादिति तिसृणामित्यत्रद्दत्वात्तलक्षणोनुडिकृतेनामीतिदीर्घः प्र
वृत्तौहिनतिसृतिनिषेधआरभ्यते संनिपातपरिभाषयादीर्घाप्रवृत्तौतुकिमनेननिषेधेनातोज्ञायतेना ७४

मीतिदीर्घः सन्निपातनपरिभाषांवाधतइति पेलद्भवनयापठत्यत्रह्रस्वग्रहणं प्रत्याख्यायतेनैतस्तु नामीतिदी
र्घस्य ईभसामर्थ्यंनाश्रयमेव अपदान्तस्य षत्वेवसिद्धेमूर्द्धन्यग्रहणमिणः विधुमितिदन्त्यार्थं चेष्टेहे अ
ङ्गत्वःकोः समाहारद्वन्द्वोत्रेण त्विम कोः किम गवाङ्.स्त आदेशप्रत्ययोः प्रत्ययशब्दः प्रत्ययावयवेला
क्षणिकः इति सर्वेषामिति निर्देशात्सातिपदाद्योरित्यत्रसातिग्रहणाल्लिंगादिस्यापाठेनआचष्टे आ
देशः प्रत्ययावयवश्चेति यदित्वादेशावयवोगृह्येत तर्हिदत्तिसत्तिसृणामित्यादौदोषः यद्यपिसकारो
च्चारणसामर्थ्यान्नत्रषत्वंतस्यात्तथापिविसविसंसुशलंसुशलमित्यादौषत्वंदुर्वारंस्यात् आष्टमिकद्विर्व
चनस्यादेशरूपत्वात् यदितुप्रत्ययायस्सकारइतिगृह्येत तर्हिरामष्टकरिष्यामीत्यादौनस्यात् किन्तु
न्तोमावक्तादित्यादावेवस्यात् उहमनेमायामेकापिषष्ठीविषयभेदाद्भिद्यतइत्युक्तासहविवक्षाभावेपि
सौत्रत्वात्द्वंद्वइत्युक्तेनतत्रप्रत्ययशब्देलक्षणमतगीकृत्यथाश्रुतार्थाभिप्रायेणोक्तमितिबोध्यम् विहृताया
घसेति विहृतस्यसरणायोभयत्रपाठे नादेशपत्वषइति नादेशाषत्वमादेशोभवतिनान्यइत्यर्थः

ननु दधिसेचौ दधिसेच इत्यादौ प्राक्सुबुत्पत्तेः समासे षत्वं वारयितुं पदादिति पंचमीसमासो भाष्योक्तः तन
श्चेद्दधिसात्सदाद्योरिति निषेधः स्यात्कृविष्मंतीत्यादौ षत्वविधेः सावकाशत्वादिति चन्नैवम् स्वादिष्वि
ति पादपदसंज्ञानामाश्रित उक्तनिषेधो न प्रवर्त्तत इति ग्रहणेन ज्ञापितत्वात् रामस्येति दाढु.सिढु.सा स्मिना
त्स्यादिति वक्तव्ये सकारोच्चारणसामर्थ्यान्न षत्वं न भवेत् नडादिषु अमुष्येति निपातनान्नतः फगादौ
आमुष्यायण इत्यादिवार्त्तिकनिर्देशान्न अमुष्येत्यत्र षत्वे भवे यदि चेन्नहि विष्वपास्त्वित्यादि प्रसङ्गादाह ते
षं न च तत्रापि पुंस्विति वक्तव्ये स्विति सकारोच्चारणसामर्थ्यादेव न भवेदिति शंक्यं लिट्सु प्रशान्त्स्वित्य
त्र उः सिद्धु ट्न श्चेति धुटः प्रवृत्तये सकारोच्चारणस्यावश्यस्वीकर्त्तव्यत्वादिति दिक् सर्वादीनि इति
तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरयं अदः सर्वेषामिति लिंगात् आदिशब्दोत्रावयववाची सर्व आदिरव
यवो येषां तानीति विग्रहः उक्तश्चावयवभेदः समुदायः समासार्थ इति वक्तृवचने तस्य समुदायसंयु
गपत्त्वे प्रयोगाभावादानर्थक्यान्नदेगोष्विति न्यायेन तदवयवेषु प्रवर्त्तमानानां सर्वनामसंज्ञा अविशेषा

सर्वशब्देऽपि प्रवर्त्तत इत्युक्तं तद्गुणसंविज्ञानमेव तस्यान्यपदार्थस्य गुणाः वर्त्तिपदार्थरूपाणि विशेषणानि ते
षां कार्यान्वितया संविज्ञानं यत्र स तद्गुणसंविज्ञान उत्पद्वार्थः लोके वेदयोरपि तद्योगसमवायात्तत्सर्वथे
लोहितो - षाश्चरत्विजश्चरन्ति लंबकर्णमानयेत्यादौ तद्गुणसंविज्ञानत्वमेव सत्वाभिभावसर्वथेन तद्गु
णसंविज्ञानत्वं चित्रगुमानयेत्यादौ ननु सर्वनामानीत्यत्र पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वं कस्मान्न भवति सौ
त्रत्वान्नेति चेत् लोके सर्वणामन्याहुः स्वसाधुत्वाय प्रत्ययमिति चेत्सैवम् निपातनात्सत्वेनेति भाष्योक्त्यान्या
यणादिष्टसिद्धेः अत्र भाष्यानुसाराद्वा यकारात्वं निपातनान्निभवन्तीति पदद्वयाश्रितः आद्यकान्यपि निपा
तनानि भवन्तीति पदस्तु विभाषा फाल्गुनीति सूत्रेऽप्यवणीति प्रयोगेऽपि साधुरित्येव माश्रयिष्यते विशेष
णानुगुणं विशेष्यमध्याहरति शाहरूपाणीति हेहेति सहिनिषेधः समुदायस्यैव नत्ववयवानामिति
वक्तातिनचतदंतविधिं विना समुदाये संज्ञाप्रसक्तिरस्तीति भावः तन्वं गाधिकारे तदन्तविधिनैव परम
सर्वस्य यादिसिद्धे तदन्तसंज्ञायाः किं फलमित्यत आह तेनेति नचेहापि प्रातिपदिकादिग्रहणेऽतैः सर्व

त॰ त्व॰
बो॰ धि॰
७९

नाम्नातद्विशेषणेनतदन्तविधिर्भविष्यतीतिवाच्यम् समासप्रत्ययविधौप्रतिषेधइत्युक्तत्वादितिभावः अकच्चेति
चकारात्परमसर्वतइत्यत्रतसिल् असमष्टी दीर्घोच्चारणमुत्तरार्थम् वारिणी मधुनी अनेकाल्त्वादिति न
नुविहितत्वादितिभावः इत्संज्ञाप्राप्त्यभावादिति लइत्यत्रोपदेशकालएवऋकारस्येत्संज्ञाप्रीभावस्तत्सर्वादे
शत्वादनंतरंस्थानिवद्भावेनप्रत्ययत्वेलब्धेलशक्वतद्धितइतिप्रत्ययादेःशस्येत्संज्ञेतिदृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमिति
भावः अवर्णान्तादिति अवर्णान्तादङ्गात्परस्येत्यर्थः तेनयेषांतेषामित्यादौनाव्याप्तिः सर्वनाम्नोविहितस्येति
सर्वनाम्नःपरस्येतितुनोक्तम् वर्णाश्रयेतराणामित्यत्रहल्प्रसंगात् द्वंद्वेचेत्यनेनसमुदायस्यसर्वनामसंज्ञानिषे
धेप्यवयवस्यानिषेधात् विहितविशेषणत्वाश्रयणेनाश्रयणेप्रमाणंतुदक्षिणोत्तरपूर्वाणामितिभाष्यप्र
योगएव आमइति सर्वनाम्नइतिपंचम्यानिरवकाशतयाआमीतिसप्तम्यास्तेत्यइत्युत्तरस्त्रेकृतार्थायाः
षष्ठीप्रकल्पतइतिभावः पंचत्रिंशदिति पंचत्रिंशच्चेतिद्वंद्वः पंचाधिकाःत्रिंशदितितत्पुरुषोवा नचसंज्ञाया
न्तत्पुरुषस्येतिवक्ष्यमाणवार्त्तिकेनसमासांतोऽच्स्यादितिवाच्यम् तत्रैववार्त्तिकेअन्यत्राधिकालोपादित्युक्त ७९

त्वात् ननु सर्वेषां नामसर्वनामेत्यन्वर्थत्वात् संज्ञायाः सर्वविश्वपादय एव संज्ञिनो भविष्यन्तीनार्थ इति किमनेन न
पंचत्रिंशादिति परिगणनेन न सर्वादीनीति सूत्रेण वा मैवम् परिगणनाभावे कृत्स्नसमस्तादिष्विति प्रसंगात्
एवं पंचत्रिंशत्संख्यकानि सर्वादीन्येव सर्वनामसंज्ञकानि नान्यानीति नियमार्थं सर्वादीनीति सूत्रमप्यावश्यकं
नतन्नु नामिकसंज्ञासूत्रमिव मदप्रयोजनमिति वाच्यम् पूर्वपरावर अवस्थायामसंज्ञायामिति पूर्वपरावर
व्यवस्थायामसंज्ञायामिति पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि नानि सर्वादिगणसन्निविष्टानि नान्यानीत्य
र्थः सर्वनामसंज्ञा सर्वादीनि सर्वनामानीत्यनेनैव सिध्यति एवमुत्तरसूत्रद्वयेपि नोध्यम् अत एवेति द्व
यो द्विवचनस्यैव प्रयुक्तत्वादिति भावः नित्यं द्विवच नांत इति सर्वदा द्विवचनांत इत्यर्थः नचैवमुभादुदात्तो
नित्यम् उभस्य सर्वनामत्वेर्थ इति सूत्रकारभाष्यकारप्रयोगो विरुध्येत इति प्रांक्यम् अर्थपरस्यैव द्विवच
नांतत्वान्न तु स्वरूपान्तकरणपरस्येत्यभ्युपगमात् अथ सर्वादिषु उभशब्दपाठो व्यर्थः सर्वनामकार्याणां स्मा
स्मायादीनां द्विवचनेऽभावात् न च सर्वनाम्नस्तृतीया चेति सूत्रेणोभाभ्यां हेतुभ्यां उभयोर्हेत्वोरिति षष्ठी

त॰ त्वो॰
बो॰ धि॰
७८

त्रतीयासिद्धिसत्फलमिति वाच्यम् निमित्तकारणहेतुषुसर्वासांप्रायदर्शनमितिवार्त्तिकेनैवगतार्थत्वात् नच
रत्निकतासर्वनाम्नस्तृतीयाचेतिसूत्रेपठितादिदमेहेतुषुसर्वोपिवार्त्तिकंसर्वनामपवसर्वविभक्तिप्रायकं
नान्यस्येतिवाच्यम् भाष्येहेतावितिसूत्रेतदवार्त्तिकस्यपवित्वापचान्नेनकारणेनवसतिअन्नस्यकार
णेसम्मुदाहृतेहरदत्तेनेत्याशंक्याह तस्येहपाठःस्विति नन्वकप्रत्ययेनापीष्टसिद्धेः किमनेनाकजर्थ
पाठेन नचकाककयोःस्वरेविशेषोस्तीतिवाच्यम् प्रत्ययस्वरेणवाअंतोदात्तत्वेविशेषाभावादित्याशंक्याह
नचेति उभशब्दस्यद्विवचनपरत्वमकच्प्रत्ययेनविहन्यतेटेः प्राकजायमानत्वात् तन्मध्यपतितस्तद्ग्र
हणेनगृह्यतइति कप्रत्ययस्तुविहन्त्येवप्रातिपदिकात्परत्वयजमानत्वादित्याशयेनाह ·द्विवचनपरत्वा
भावेनेति अयच्प्रसंगादिति उभशब्दात्तसोःपरतःस्वार्थेयथाअयच् भवतितथाकप्रत्ययेसतिस्या
दितिभावः यद्यपिस्वार्थेऽयच्इहहांतेपिदुर्लभमस्तथापिउभादुदात्तइतिसूत्रेनित्यमितियोगविभागा
ल्लभ्यएव तथाहि उभादुदात्तःद्वित्रिभ्यामितिसूत्राद्धेतिनानुवर्त्ततेअस्वरितत्वात् अवयवद्वहतेःअं ७८

त्मावाचिन उभशब्दादयच्विध्यर्थमयच्प्रसात् उभयो मणिः उभयः पाशः ततो नित्यं उभशब्दादिति विषये नित्य
मयच्प्रसात्स्वार्थे तेन उभयतः उभयत्र उभयपदार्थविनीतेति नित्यग्रहणमिति शब्दकृत्स्नम् ननेव मकचिक्रुतेष्वयच्प्रसवोः
वृत्तिविषये स्वार्थे नित्यमिति तथैवोक्तत्वादिति चेदेवं तर्हि योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात् उभाभ्यामस्येति नि
र्देशे न च तत्र द्विवचनेन रूपं ततस्त्रैवायमिति समाधेयं तेन तद्वृत्तिविषयप्रवृत्तिभावः न दोषः तदुक्तमिति
वार्त्तिककृता नेति दोषः उभयोरन्यत्रेति उभये नियः स्वार्थिकायजन्तः सच्चान्यत्र प्रयुज्यते न तु द्विवचने परत
इत्यर्थः न चोभावित्यादौ द्विवचनपरत्वं द्रष्टव्यं पादस्य उभयतरन्यान्याश्रयणेनान्तरादिवद्भावविरहादिति वा
च्यम् उभशब्दाद्युत्पन्नद्विवचनेन लक्षणाप्रदर्शनं यत्र ततोऽन्यत्राय जितिविवक्षितोऽर्थः इति मनोरमाया
मुक्तत्वात् एवं च सर्वादिषु शब्दपाठोऽकजर्थ इति स्थितम् भाष्ये तक प्रत्ययस्यार्थिके त्वं तद्ध्यर्थाभि
धानसामर्थ्यादुभशब्दात्परस्य द्विवचनपरत्वमस्तीत्याशयेनोभशब्दपाठः सर्वादिगणे प्रमाणमतः म
नोरमायामुभयोपप्रमाण्यान्यौढिवादमात्र कश्चिमस्यैव द्विवचने परस्य हृन्दहीनमनुचितत्वादन्याः

त॰ त॰
बो॰ टि॰
७८

याचतसिलादावतिप्रसक्तत्वादितिस्थितम् उभयशब्दस्येति उभावयवावस्य उभयः उभादुदात्तो नित्यमि
ति तयपोऽयच् नास्तीति अनभिधानादितिभावः तथाचोभयशब्दस्य द्विवचनानुत्पादात् सर्वविभक्ते
र्वेनाप्ययत्वेऽप्येतद्धितस्मात् सर्वविभक्तिरितिसूत्रे कृत्तद्धितानां ग्रहणं च पाठे इतिभाष्ये कैयटेनावता
रितम् अस्तीति पचतिकल्पं पचतिरूपमित्यादिवारणेनपाठस्योपक्षीणत्वादनभिधाने प्रमाणं
नास्तीतिभावः तस्मादिति उभयशब्दस्येतिशेषः यदितूभशब्दादयच्स्यात्तत्रः न तत्र यप्प्रत्यादेश
इतिनिष्कर्षः स्वीक्रियतेनदाप्रथमचरमतयेति वैकल्पिकप्राप्तिनास्त्येवेति वोध्यम् नित्यैवेति उ
भयात्रमित्याइति तच्छान्दसत्वाद्बोध्यम् उत्तरउत्तमाविति किंयत्तदोनिर्धारणेद्वयोरेकस्यडतरच् वा
बहूनांजातिपरिप्रश्ने डतमच् एकाच्च प्राचामितिविहितौ अव्युत्पन्नाविति एतत्त्रयप्रकरणयोः कैय
टस्येष्टम् एकेइति काशिकाकाराः एतत्वमत्ये इत्युदात्तस्य अस्वतः प्रत्ययान्तस्यानुदात्तस्यादर्शनादिति
भावः एकइतिप्रथमइत्यर्थः संहितयापाठेनानत्वस्यास्फुटत्वेऽपितत्वदितितोतत्त्वेनतथः अन्यथाप ७८

कस्मुमासकृदेवपठेत् नचतांतत्वेविप्रतिपत्तिमम् त्वतत्वसमसिमेति अनच्चानीतिफिट्सूत्रात् त १०४
था च कस्ड़ं मंत्रः त्वरी अत्वद्भवतिसत अन्नादिति जयदेवेपिप्राधुक्त त्वद्यरमयुरमयुनिपिवतमितित्व
त्रोऽन्यस्याव्रयरइतिविग्रहः त्वत्तेत्वापरइति पृष्पतिटिशिरहसिभवतमितिपूर्ववाक्येनसहानन्व
यापत्तेः समइति तथाचस्मृयते मनोहृकायवक्येसमसे अतोममस्मिन्नित्यादि सिनः छान्त्वेचशत्के
वस्मान्मर्यादावद्द्योः गणसूत्रइति यद्यपिभाष्येऽष्टाध्यायीस्यसूत्रेपठीतिवक्तव्यमितिवार्त्तिकंपठि
तेनत्यापितद्गणसूत्रस्येवशेषोनतञ्जस्तिविभाषाविधायकस्यअतउत्त्यपिकृत्वजसश्शीविधाना
दानेनातप्राप्तभावात् यान्तरापामिति प्राकारद्वाभ्यायोनदन्तेवैर्त्रिंसोवेत्यर्थः लिंगविशिष्टप
रिभाषयापकादेशस्यसर्वान्ततेनयहणाद्वासर्वेनामतायाः प्राप्तिर्वोध्या त्यदन्तपतेऽकप्रा
मर्शोको तत्राद्यपक्षादशइतिगणरत्नकारोक्तिनादर्त्तव्या स्याम्छन्दसिवहुलमितिसूत्रेकंदोग्र
हणवैयर्थ्यापत्तेः एकेति एकोनार्थेप्रथानेचप्रथमेकेवलेतथा साधारणेसमानेल्पेसंख्यायां

ते·त्व·
वो·धि·
७१

चप्रयुज्यतइत्थंसर्वादिगणेव्याख्यायतेदानींतगंतत्रिसूत्रीसमानाकारामप्याख्यास्यंस्त्रिसूत्रीमचष्टे
पूर्वपरेत्याद्विना स्वाभिधेयेति स्वस्यपूर्वादिशब्दस्याभिधेयेनापेक्ष्यमाणस्यावधेर्नियमइत्यर्थः अपे
क्षतेइत्यपेक्षः कर्मणिल्युट् कथंतर्हिदिशःसपत्नीभवदक्षिणस्याइति अत्राहुः अस्त्येवात्रव्यवस्था
प्रसिद्धत्वात्तावधिवाचीशब्दःप्रयुज्यते नचसंज्ञात्वान्निषेधः आधुनिकसंकेतोहिसंज्ञानचदक्ष
णास्तीति दिक्षुचिरंतनःकृत्स्नाधुनिकःसंकेतइत्यत्रव्याख्यातृवचनमेवप्रमाणम् एतेषांविशेषा
देवानामितिआम्नातम् वेदप्रसिद्धत्वाद्देवगणविशेषविषयशब्दस्याधुनिकसंकेताभावात् दक्षिणा
गाथकाइति गाथकन्वितिशिलिनियकत् इहामुकस्मात्कुशलाइत्यवयवान्वयसंभवेपितन्नि
यमोनास्तीतिभावः एवमपरेनाबुलदागःउत्तरेप्रत्युत्तरेचप्राक्रइत्यपिप्रत्युदाहर्त्तव्यम् उत्तराःकु
रवइतिसमेहमवधिमपेक्ष्यकुरूषूत्तरशब्दोवर्त्ततेइत्यस्तीहव्युत्पत्तिस्याकिंत्वाधुनिकसंकेतोप्रसिद्धा
ङः स्वमज्ञाति आत्मात्मीयज्ञातिधनवाचीस्वशब्दस्तत्राज्ञातिधनयोःपर्युदासादात्मीयोपरि ७१

शिक्षाविताद्यपेनव्यावहे आत्मीयाद्यर्थः आत्मानद्रुतिवेति एतदाहुः आत्मनिस्वशब्दोनपुंसकत्वेनस्वेवा
इत्युदाहरणंतत्रापुरुकमिमितिनद्भसात् सोऽज्ञातावात्मनिस्वविषात्मीयेस्वोम्निपाथनेइत्यमरसिंहोक्तेरात्मन्य
पिस्वशब्दस्यपुंस्त्वात् नचस्वोऽज्ञातावित्यमरकोशेआत्मनिइत्यस्यस्वमित्युक्तेरेणानपादात्मवाचीस्वशब्दोन
पुंसकएवेतिवाच्यम् स्वः स्यात्पुंस्यात्मनिज्ञातौत्रिष्वात्मीयेस्विंधनेइतिमेदिनीकोशविरोधेनात्मनीतिपू
र्वोक्तस्मिनस्त्वरान्वयीतिव्याख्यानस्यानुचितत्वात् किन्तुविभाषाजसीतिप्रकरणेस्वमात्मीयइत्येववक्तव्येआत्मनि
इत्यंकुर्वन्सूत्रकारोज्ञात्यर्थादिस्वशब्दस्यपुंस्त्वंप्रमाणतस्मात्स्वस्वाइत्यस्यआत्मानइतिविवरणेसम्यगेव
निश्चितम् ज्ञातिधनवाचिनस्त्विति तौक्लीवेनणिनित्वाज्ज्ञातिधनयोरप्यात्मीयत्वेपुरस्तूत्पप्रक्षेतोस
र्वनामतास्यादेवेतिव्याचष्टे एतदर्थमेवहिसूत्रेव्याग्रहणंकृतम् स्वमात्मात्मीयाव्यायामितिवक्तव्येस्वा
तिधनयोःपर्युदासार्थ्यग्रहणमात्रालाघवाय नचस्वमात्मात्मीययोरित्युच्यमानेव्याख्याग्रहणंनापदितत
वाच्यम् वस्तुतस्तुआत्मीयस्यापिज्ञातित्वेनधनत्वेनविवक्षायांसर्वनामतामाभूदितितस्यावश्यकत्वात् अ

त॰ त्व॰
वो॰ धि॰
८

तदेतद्वहिर्योगोपसंव्यानयोः वहिरित्यनाहृतोदेशो वाह्यं चोच्यते तत्राद्यमर्थं गृहीत्वाह वाह्या इत्यर्थः इति
द्वितीयेनाभ्यंतराद्रूत्यर्थो वोध्यः वाह्येनद्याभ्यंतरस्य योगोस्ति अर्थद्वैयमाकरेष्यितम् इदंचार्थद्वयमन
भिनिधाय स्वतराद्याः पुरीमत्रप्राकाराद्वाह्यायां तदन्तर्वर्तिन्यामेवेति व्याख्यातम् उपसंव्यानकरणव्युत्प
त्याउत्तरीयपरः कर्मव्युत्पत्त्याउन्तरीयपरः एकशब्दस्यासहायवाचोक्तावत्र विशेषमाह संख्यायामिति अ
न्येष्वनेकस्वर्थेष्ववचनांतरमपि स्यादेव एके एकेषामित्यपीत्यस्येति भावः नवहुव्रीहौ कृते वहुव्रीहौ निषेधाय
र्थः उपसर्जनीभूतानां सर्वादय इति वक्ष्यमाणत्वादत आह चिकीर्षित इति वहुव्रीहाविति तत्रविषयसप्तम्या
श्रयणादयमर्थो लभ्यते त्वकमिति अज्ञातेकुत्सिते वाव्यपसर्वनाम्नामित्यकच् एवमहकमित्यत्रापि प्रक्रि
यावाक्ये इति अलौकिकविग्रहवाक्ये इत्यर्थः तच्च युष्मद्स्मदपि तु सु इत्याकारकम् ननु तत्राकच् प्रवर्त्ततां
कोदोष इत्यत आह सचेति न च निमित्तस्यानुपसर्जनत्वस्य विनाशोन्मुखत्वाद्वृत्तेरकृतव्यूहा परिभाषयासा ८॰
साम्राग्रेवसर्वं जायमानं भविष्यतीति वाच्यम् तस्याश्च नित्यत्वात् तत्रचैनमन्तरत्वस्यैव ज्ञापकात् अविभावका

निति इदमेवज्ञापनफलमितिभावः अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेतिप्रादिसमासः अस्याचष्टाविति छेः
स्तिङितिसिद्धमत्यग्रहणोपकृतिप्रज्ञापनिवचनेनाग्निमत्वेज्ञापकम् लक्षणानुरोधाच्चव्यवस्थेतिभावः यथोद्देशमि
ति तथाच संप्रतिभाष्यकारोक्तेर्व्यवस्थितेतिभावः गणसन्निवेशादिति एतेन पूर्वपरावरेतिगणसू
त्रेऽसंज्ञायामितिग्रहणमदःप्रयोजनमितिध्वनितम् संज्ञायायानिपूर्वादीनितेषांगणेसन्निवेशाभावात्
एवमष्टाध्यायीस्थपूर्वपरावरेतिसूत्रेप्यसंज्ञायामित्येतत्त्यक्तुंशक्यम् नचतदन्तस्मिन्भावेजसिपरतःसंज्ञा
यामन्तराः कुरवउत्तरप्राप्तविकल्पः स्यादितिवाच्यम् सर्वनामसंज्ञाअन्वर्थत्वेनसंज्ञायमप्राप्तविधेरसं
भवात् संज्ञायामेनपूर्वेणाप्राप्तासंज्ञाजसीवास्यादितिवक्तुमुचितत्वात् संज्ञाकार्यमिति सर्वनामसञ्ज्ञा
प्रयुक्तंस्मायादिकमित्यर्थः स्वन्तगणकार्यमिति अड्डत्रादिभ्यस्त्यदादीनामत्वेदोःसःसाविमाकमित्य
र्थः अतिकतरमिति अत्राद्डादेशोन अनितदित्यत्रत्यदाद्यत्वेतदोःसःसाविति सत्वेनेतिभावः तृती
यासमासे अत्रविभाषादिक्तमासइत्यतःसमासइत्यनुवर्त्तमानेपुनःसमासग्रहणं गौणार्थस्यापि सं

त॰ बो॰ पि॰ ८१

यद्वार्थमित्यभिप्रेत्याह तृतीयासमासार्थेति उहहर्वसहशेति विहितः समासोय्यं ग्रतेप्रतिपदोक्तत्वात् नन
कर्त्तृकरणेतिसमासः तेनत्वयकाकृतमित्यत्र निषेधोनभवति ओकारसकारभकारादेशोस्यपीतिसवथा
पपिपमाणात्वाविहस्तपदेः मामाकच् समुदायस्येतितत्रैवद्वन्द्वस्यसमुदायत्वात् नचद्वन्द्वेया
निसर्वादीनिइतिसंबंधकारकाणांक्रिययैवान्वयात् नचद्वन्द्वेविद्यमानानियानिइतिसंबंधः विद्य
तिक्रियाध्याहारेगौरवात् निषेधापाभवतिक्रियापायप्राधान्येतद्नयस्यैवन्याप्यत्वाच्चेतिभावः
सहूप्रसंगाइतिनि नचद्वन्द्वेचेतिनिषेधसामर्थ्याद्वर्णाश्रमेतराणामित्यादौसहूतप्रसज्यनेइतिवाच्यम्
अनागस्यत्वमित्यादेव्यावर्त्यानत्समर्थ्यस्यापद्मीणत्वात् जसाधारमिति घीभावेनजसस्यपहूतेणापचा
दिकमाधारत्वमात्रवोध्यं यद्वाजसईजसिस्तस्मिन्सोत्रः ससम्पात्लगिपर्यतोव्याचष्टे जसाधारमिति
अन्यथासत्यकचिजसः शीभस्यप्रकृतोवर्णाश्रमेतरकेइत्यादिरूपस्यादितिभावः यदाश्रज्ञानं कृसि
तोवाइतरकः इत्यकचंकृत्वावर्णाश्रमश्च इतरकश्चेतिद्वन्द्वः क्रियतेमदारूपद्वयस्यादेव परते ८१

इत्यत्र द्वन्द्वं द्वंद्वं कृत्वा अज्ञातता वर्णाश्रमेतरद् इत्यज्ञातानाद्यर्थयोगो यदा क्रियते तदा वर्णाश्रमेनेतरस्काद्युत्वे वमे
वद्रूपं स्यादिति वोध्यम् ननु द्वंद्वावयवस्येतरशब्दस्याप्यकच्चद्गतीयः अवयवस्य सर्वनामत्वानयापाद्
द्वन्द्वे चेत्यनेन द्वि समुदायस्य निषेधो न त्ववयवानामित्युक्तमिति चेत् अत्राहुः सिद्धान्ते द्विजहत्स्वार्था
वृत्तिरिति पक्षो मुख्यस्तस्मिंश्च पक्षे अवयवानां निरर्थकत्वात् ज्ञातानाद्यर्थयोगाभावेनाकचः प्राप्तिरेव
नास्ति येषां द्वंद्वे चेति चकारेणाव पूर्वेषामपि संज्ञा निषिध्यत इत्युच्यमाने तेषामजहत्स्वार्थावृत्तीतिपक्षा
भ्युपगमे पि न दोष इति प्रथमचरमेनेमपाद्युस्य नित्यं प्राप्ते अन्येषामप्राप्ते वा पमासंभः तयः प्रत्यय इति स
त्वाय्याअवयवेन पवेतयविति विहितः तीयस्येति द्वितीयः त्रेः संप्रसारणं चेति विहितस्य पूर्वजातीयार्थे
ति प्रकारवचने जातीयर् जराया जरस् अन्यतरस्याम् अचि विभक्तावित्यतो विभक्तावित्यनुवर्तमचिरक्रत इस
नोनुवृत्तेनाचीत्यनेन विशेष्यते विशेषणेनेह तदादिविधिः यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहण इत्यस्यात
दन्तविधेरपवादत्वादित्याशयेनाह अजादौ विभक्ताविति अजादौ किम् जराभ्याम् जराभिः विभ

क्वाविति किम् जरायाइदंजारम् नचजरायाश्चसङि.न्येवास्त्विति वाच्यम् जराशब्दात्सको रो तिइतिणि विणां
विष्टवच्चेतिरिलोपेनतःक्विपिणिलोपेचैकादेशविकृतत्वात्स्यान्यतयाजरितृस्यजराशब्दत्वादसङि.सतिङि.
चेत्पस्यप्रवृत्त्याजसोजसस्रुपापत्तेः उच्यते तत्रापिजरसइति नवणिलोपस्यस्थानिवत्त्वाद्विभक्तिपर
त्वाभावेनजरसाविसमाप्तिर्नसिद्ध्यतीति प्रोक्तम् कैर्लस्त्रैनस्थानिवदितिनिषेधात् यथापिक्वौ
लुप्तेनस्थानिवदितिक्वाविलेन्नथापीहतदाश्रयणेजरसितिजर्वादेशकरणमेवप्रमाणमित्यवधे
यम् पदांगाधिकारस्येति परिभाषयेयंयेनविधिरित्यस्यप्रपंचभूता अतएवमनोरमायांपदंगा
चविशेष्यविशेषणेनचतदन्तविधिरित्युक्तम् विशेष्यमितितत्प्रायेणेतिबोध्यम् तेनाल्लोपेनइ
तिसेत्येत्रंगावपवोयामितिवक्ष्यमाणग्रंथःसंगच्छते अत्रतत्त्वाः नत्वाकरेतस्यचतद्द्वरपदस्येतिप्र
त्रेरःपाठः तदन्तस्यचेतिपाठेतुवङ्गेचएर्वकेष्वपिपदांगाधिकारकार्याणिप्रवर्त्तेरन्नित्याशंक्यस
माहयुः अनभिधानात्पदांगाधिकारकार्याणिवङ्गेचएर्वकेषुनप्रवर्त्तेतेइत्याशयेनफलनार्थे

कथं न परत्वान्नदुत्तरपदस्येति पठितेन न विदमपूर्ववचनमिति सोपसर्गस्यस्यानेजरसादेशमाशंक्या
ह निर्दिश्यमानस्येति नेत्युक्तं नित्यविधिनापि जराशब्दान्तपदं गृहीतं तत्रैव निर्दिश्यमानजराशब्दे जरसादेशेन
भवितव्यम् नत्वत्रेत्यतआह एकदेशविकृतस्येति पदाधिकारेऽपि तदंतदंतविधावुदाहरणं भेदन्न
स्यापि कृत्वरत्वेदीर्घो हानिदाघइति नद्याति अलमन्तरपदइत्ययमन्तरपदाधिकारेऽपि पदाधिका
रेऽपि पदाधिकारग्रहणान गृह्यते तत्फलं तत्रैव स्फुटीकरिष्यते पदइति जरसादेशाभावे नदन्त
सारिभिरिति येन निर्जरसितेसादिमाचष्टे तेनैतन्मतानुसारिभिरित्यर्थः निर्जरसेवेति एवं विप्रति
षेधेन सादेशे कृते जरसादेशेन प्रवर्तते इत्येकमेवरूपमिति ते वामाशयः अतएवातजन्मजन्म
जरसः परेषु विद्वद्धाणः पदमिति भारविप्रयोगमसमेजसे मन्यावीनजन्मजन्मजरसइतिपठनीय
मितितेसकृत्रम् एतश्चेति भाष्यकृताहिसाङ्‌सिद्धतिस्वेश्वतानोप्रत्याख्यायनादेशमदादेशाचविधाय
नादेशोपरेपत्वमाङिःचेतियोगविभजप्रसाधितम् तथाचनिर्जरसिननिर्जरसादिस्येतज्ञाप्यविरुद्ध

तं॰ तं॰
बो॰ धि॰
८३

मितिस्पष्टमेव नचनादेशेकृते हलिलोपप्रवृत्त्याअनेनेत्येतन्नसिद्ध्यतीतिशंक्यम् नशाद्वेपरतोविशे-
ष्यानादेशविधानात्तथाहि अनाप्यकइत्यत्रअन्नापीतिपदच्छेदः नपुंसकत्वात्सोर्लुकिनलोपः
नापीतिसमाहारद्वन्द्वात्सप्तम्येकवचनम् नचङेस्मदादेशेकृते पररूपंस्यादित्यपिशंक्यम् अकारो
च्चारणसामर्थ्याद्दीर्घासंभवात् तथाजरयाजरसन्यतरस्यामित्यस्मिन्ननसूत्रेभाष्येउक्तमतिजरैरि
तिभवितव्यम् सन्निपातपरिभाषयेति ततश्चनिर्जरसैरित्यपिभाष्यविरुद्धमेव एतेनातोभिसऐसिति
सूत्रेपसिनिवकमेपस्करणानिर्जरसैरितिरूपार्थमितिकेचिद्व्याख्यानंप्रामादिकमितिस्पष्टमेव
पदन्नोशसादौवेति अनुदात्तस्यचर्दुपधस्येत्यतअन्यतरस्यामित्यनुवर्ततेतुनितिभावः अत्रशास्त्रप्र
श्नतयोर्निमित्ततयोपात्तस्यवपद्याद्यादेशानुरूपात् प्रकृतिविशेषणानादिपेतीत्याह पादन्तेति
यद्यपिशीर्षंछंदसीत्यतश्छंदसीत्यनुवर्ततेतथापिविभाषायामपिक्वचित्पदादयोभवन्तिमास
श्छंदोग्रहणसामर्थ्यादितिवदन्ति प्रमादिकमिति तथाहि आसन्नावृकस्यवर्तिकामितिनेत्रमुखादि ८३

त्यर्थः ॥ डौ विमात् वृकस्य कस्यचिद्दुर्निकामन्तरास्मादिति वह्यतिमंत्रो नरसंवादाश्च तथाहम्याञ्जुहोमस्मा
मनीतिमंत्रे मृग्या मिम्यर्थः ॥ एवमासन्यं प्राणमन्तु मित्यादावपि बोध्यम् ॥ स्डु नपुंसकस्य स्डुह्मोपुंस
यो रिति वक्ष्यमाणत्वान्नपुंसकस्येति वचनं ज्ञापकं प्रसज्यप्रतिषेधेपि नञ्समासोस्तीति कैयटः ॥ सुर्वप्रप
निम्नुलानीत्यादि सिद्धम् ॥ स्वादिष्वसर्वनाम स्थाने ॥ सप्तमीबहुवचनमिति शाकम् किं त्वसर्वनामस्था
ने इति पर्युदासात् प्रथमैकवचनमेव सर्वमित्येव सिद्धे ग्रादि ग्रहणमधिकपरिग्रहार्थमित्याशयेनाह
कप्प्रत्ययांतावधिष्विति ॥ नन्वेवं राजेत्यत्र नलोपो न स्यात् प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थाने परतया
इत्वाभावात् नैष दोषः सौ परतः स्वादिष्वित्यनेन पदत्वासंभवेपि क विशिष्टस्य स्वविशिष्टस्य अन्तमिति पद
संज्ञायां हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सलोपे एकादेशविकृतन्यायेन नकारान्तस्य पदत्वात् यदि तु स्वादिष्विति या
गेन स्वादिषु परेषु पूर्वं पदं भवति इति पूर्वस्य पदसंज्ञां विधाय यचि भमित्यत्र यचीति छित्वा यज्ञादेशस
र्वनामस्थाने परतः पूर्वं पदं निषिध्यते तदा औजसादिषु पदसंज्ञाभावेपि सौ परतः पदत्वसंभवाद्राजे

त॰ त॰
बो॰ धि॰
८४

मादौ नलोपेन कार्यानुपपत्तिः यविभन् यवीत्मत्व ग्रसेमन्नमीनिर्देशान्नसादिष्व्यिरित्याह यकारादिष्विसादि य
कारादिषु किम् गार्ग्यः वात्स्यः गर्गादिभ्यो यञिति यस्येति चेति अकारलोपो यथा स्यात् अ सर्वनामस्थाने बुक्कि
न् सुपादौ सुपादः विद्वांसः द्वित्यवाहौ द्वित्यवाह इत्यादौ पादः पत्वसोः संप्रसारणं वाह ऊठ् इत्यादयो मा
भवन्त्विति प्राक्कडारात् इह प्राक्कडारात्समास इत्यस्यानावधित्वमाशंक्याह तत्पुरुषो द्विगुश्चेति लिंगाच्च
संज्ञाद्वयसमावेशार्थमिह तत्र चकारस्तदाह कडाराः कर्मधारय इत्यत इति एकस्यैकैव संज्ञेति उभयोः सावका
शत्वे विप्रतिषेधे परमिति परैव स्याद्यतो निरवकाशत्वेन सैव तत्र परस्योदाहरणम् यत्नेषा विध्यतीति अत्र प्रा
वरणमपाये प्रत्यवधिभूतस्यैव यत्नेषोभ्य यत्ने प्रतिलायकत्वमित्युभयप्रसंगे परत्वात्करणसंज्ञाश्रया तत्पु
ल्लातीत्यादौ रषाभ्यामित्यस्याप्रवृत्तिरिति नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य लुप्तषष्ठीके इति सौत्रत्वात् न तु षष्ठी
तत्पुरुषयोः पूर्वपदेनापेक्षत्वेन समासासंभवात् प्रातिपदिकस्य पदविशेषणत्वाच्चेति भावः तदन्तस्येति ष
ष्ठीतत्पुरुषो यत्र तस्य प्रातिपदिकसंज्ञकस्य पदस्य योनकारस्तस्येत्यर्थः यदि तु प्रातिपदिकेनैव तस्येना ८४

विपदं विशेष्यते विशेषणेन न तु नन्तं तद्विधौ सोऽयं तग्रहणं शाकपार्थिवत्कर्तृमिति मनोरमायां स्थितम् प्रातिपदिके
तिकिम् महत् पदमिति किम् राज्ञो राजानः विभाषा ङिश्योः इतीनिनपुंसकाच्चेति विहितोऽयं टच् तेन न
नपुंसकोऽपि। तस्मिन्नभत्वाभावात् भसंज्ञत्वेनैव सर्वनामस्थानसंज्ञापरत्वादेशादेपात्ने दत्स्वाद् असं
र्वनामस्थानेत्यादि ककुद्दोषणी ककुद्दोषणी इति छेदः एकपदत्वे तु नपपन्निरन्तपदमेव विदधाने
आसन्नमिति यो वा भावकर्मणोरिति प्रकृतिभावान्न सन्धिरिति हि लोपो न अत एवेति ककुद्दोष
णीति प्रयोगादेवेत्यर्थः यद्यपि ककुच्च दोषा च तयोः समाहारः ककुद्दोः ककुद्दोष्णश्च ककुद्दोषणी त्येकवो
धकृते भाष्ये संयोजनमिति द्वे च ह्रस्वनपुंसकत्वेनेदं प्रमाणम् तथापि ककुदिति अस्य पृथक्पदत्वेम
वन्याप्यम् अन्यथा ह्यार्द्धित्वेन लभ्येऽपि ककुद् एकत्वेन न लभ्येतेति भावः तत्पाठवद्ध्यम्पदद्विक्षिणोर्निष्प
चर इतिरचुः अन्यथा वाङ्गेन त्र दक्षिणोदोरूवम्पतत्पाठवदिमव्ययः दोषत स्येति अंघ्रीहर्षप्र
योगः दोषं ह्लस्लेरूषणं च भजन्त न्यायपसेति संबन्धः द्वयोरह्नोर्भव इति तद्धितार्थेति समासः राजाहःस

त्विभ्य इतिरुच्च अहोन्हपतेभ्य इत्यह्नादेश: कालात् ठञ: द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुक् अह्न: साय इति स्यतेर्घ
ञि अवसानवचन: सायमह्न: संख्याविशायेतिज्ञापकादेकदेशिसमास: इत्यदन्तो: विश्वपातिरवनी
तिविग्रहे रत्नपोष्य इत्यस्माद्रातेतोनुपसर्गे क इति केनाधितात्माभ्रातोमनिपूर्वक निपवनिपश्चेतिचकारादिचइ
निष्कालात्काम्भावः इहरुंदस्मात्तोमनि निनि विचूलोकेत्वन्यभ्योके तमेभ्योपिदृश्यत इत्यन्येनेतिविवेकः
दीर्घाञ्जसिच चकारादिचीत्यनुकृष्यतेनेतिवर्त्तते तदाह दीर्घाञ्जसि इतिचेति सूत्रे चकाराभावेहसा
काराडि चिदीर्घाकाराञ्जसीतिव्यावस्याप्रभाच्चेदितिभाव: इत्याचार्यमिति नन्वस्मात्व्याल्वाद्विभ
इतिनिर्देशादिक्प्रत्याहारयोरेवनिरूढलक्षणेतिव्याख्यायतानथाचदीर्घस्याज्ज्वात् भावात् गोर्या
विभ्यासेपूर्वसवर्णदीर्घोनप्राप्नोतीतिकिमनेननिषेधसूत्रेणमैवम् अस्मादेवनिषेधाज्ज्ञापकादिग
चभिन्नेष्वपिप्रत्याहारेषुलक्षणास्वीक्रियते अन्यथा गौरी रित्यादौ शासिपरत: पूर्वसवर्णदीर्घोनस्या
त् किन्त्व उपार्द्धं तीत्यादावुरणरपर: नैषादकर्षुकइत्यादौ विसृष्टगानि ठस्यकादेशाअमीघामिसा

द्वाविणः परस्य षत्वं वचनसिद्धमितीति दिक् प्रथमयोरिति सूत्रानंतरं दीर्घाज्जसीत्येव सुवचम् दीर्घात्प्राप्ते पूर्वस
र्वसवर्णदीर्घे इति तस्यार्थः एवं च कारोऽनर्थकः नेति च नानुवर्त्तनीयमिति महल्लाघवमित्येके प्रसिद्दीर्घा
देवेति विपरीतनियमवारणायान्त्ये केचनाम्रेडितइति निर्देशात्प्रथमयोः प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति यथान्या
यमेवश्रेयः इत्यन्ये हाहानिति गंधर्वविशेषवाचकमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् हाहाहूहूश्चैवमाद्यागंध
र्वास्त्रिदिवौकसामित्यमरः केचित्तु अकारोवा सुदेवस्तेनवर्त्तेतिसाः तावसान इति प्रत्युदाहरन्ति तं श्रं
इति यच्चपिकोल्पप्रत्तः शानझौ कमश्चत्कीति निर्देशादेतस्य चेष्टानोलोपः सिद्धति तथापिकोत्सव
वतिस्रः शानज्भवतीति व्याख्यानवाक्ये घसाधुत्वशंकावारणायेदमुक्तं इत्याहन्ताः सूत्रे शेषपदमस
प्रयोजनमाह अनदीसंज्ञाविति एतौ व्याविसुत इ ङि इति ह्रस्वश्चेत्यतो ह्रस्व इति चानुवर्त्तनेतदाह
ह्रस्वौ याविन्यादिमन्त्ये इति नदीसंज्ञापदे शिष्टिसंज्ञार्थं तस्यामाएनद्या इत्याडागमेचे ङीतीतिपदानसंज्ञा
बाध्यते निरवकाशत्वाददाहरणभवतष्टशश्छेसौभवदीय इति अत्र त्विहि शितिचेति पदसंज्ञापरामपि

भसंज्ञांबाधते निरवकाशत्वात् नेरवकारस्यजश्त्वंभवतिप्रकृतेत्वपरानवकाशाभसंज्ञापदसंज्ञांबाधतइति भा
सादावचिसेवगृहीतमुचितमित्याह परेसादि यलोपप्रभृति हलिसर्वेषामित्यनेनललोपोयोर्वलीतितेनअव
न्नैतेयत्वस्यासिद्धत्वात् अल्लोपोन भस्येत्यनेनाहिप्र: प्रत्ययविशेषमग्रचेतहृयमतोविशेषणाम् अनन्त
अकारस्येत्यभिप्रेत्याचष्टे अंगावयवेत्यादि अनन्तस्यभस्यांगस्याकारस्येतिव्याख्यानेप्यनन्तरदोषोत्यादा
वतिव्याप्तिरेवेतिभावः स्त्रेनञ्समासभ्रमनिवारणायकृतपिस्येकेनतुप्रीणानीतिप्राणातेः प्रासादिप्र
त्ययेप्राणःप्राणोत्यादावनितेरितिणत्वस्यासिद्धतयाअतिप्रसंगःस्यादितितन्निवारणायेवतपरकरणमस्ति
तिचेन्नैवम् सवर्णादीर्घैकृतेतपरत्वसत्वात् नचवर्णाद्वांगंबलीयइतिसवर्णदीर्घात्प्रागेवलोपःप्र
वर्त्ततेतुमस्येवानरूपमितिवाच्यम् तथाहिसतिअवर्णालाभे तपरकरणवैयर्थ्यस्यतदवस्थ्यत्वात् व
सूतोवार्णायभिभावेहनप्रवर्त्तते युगपत्प्रवृत्तावेववर्णादांगस्यबलीयस्त्वात् किंचअनुनासिकस्येतिदी
र्घेसवर्णदीर्घात्प्रागप्यनोभावाच्च तस्माद्भ्रमनिरासार्थमेवतपरकरणंनत्वप्रणत्वम् त्यादावनोकारलोप ९८

वारणार्थमितितेषामाशयः वस्तुतस्त्वेकदेशोविकृतन्यायेनभवत्येवतत्रातिप्रसंगइतितत्परकरणमत्रावश्य
कमेवेतिनव्याः रषाभ्यांनोणः अत्रापदान्तस्यमूर्द्धन्यइत्यनुवर्त्तमानेग्रहणंपदान्तस्येतिसूत्रेचभाष्येप्रत्याख्या
तं समानपदेइति निमित्तनिमित्तिनोरपदस्थत्वाभावात् पदेइतियत्नेवसामर्थ्यादेकपदत्वलब्धेसमानग्रह
णंयत्समानमेवनिमित्तवत्पदंभिन्नपदस्थनिमित्ताभावात् एतेनसमानग्रहणमखण्डपदलाभार्थमितिव्या
ख्यापरास्तनामात्रादावतिप्रसंगेनिवारितेपिमात्रभोगीणेत्यादावव्याप्तिःस्यादेवेतिकेचित्तदुक्तिःपरा
स्ता उक्तरीत्यातत्रापिक्षिप्रकप्रत्ययान्निरवकाशत्वात् एवमिति पूषाभेङःमहामलकःएषस्तुभेदीदीपनपाचक
पूषस्तुभेदीदीपनपाचकइतिदर्शनात् पूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदिति एतत्तुन्यायसिद्धम् त्रिपाद्यामसि
द्धत्वेनतत्रकर्त्तव्येअचःपरस्मिन्नितिअतिदेशस्याप्रवृत्तेः तस्येति तस्यपूर्वत्रासिद्धेनेत्यस्यतथाचस्थलत्र
येस्थानिवद्भावोवक्तव्यइत्यर्थःसंयोगादिलोपे च ... त्रे इहाचःपरस्मिन्नितियणादेशस्यस्थानिवत्त्वा
त् स्कोरितिकलोपोन लत्वेनिगाल्यते अत्रणिलोपस्यस्थानिवत्वादचिविभाषेतिलत्वम् णत्वेमाष

ने·त·
बो·धि·
८७

वपनी इहयस्येतिचेत्सल्लोपस्यस्यानित्वात्वेननकारस्यप्रातिपदिकांतत्वाभावात् अत्राहुः सायंतेकृते
तिल्लुङुन्नेनसमासेपश्चान्ङीपियस्येतिचेति अल्लोपेकृतेनकारस्योत्तरपदांतत्वान्नणत्वप्राप्तिरस्त्ये
वेति स्यादेतत् प्रस्रङ्गादीवरुवाभ्यामित्यस्यनोपयोगः कृत्वेनैवरूपसिद्धेरतएवबग्रहणमुत्तरार्थ
मित्याकरेस्थितमितिचेत् उच्यते उत्तरार्थेनयापीवहयग्रहणंस्थितम् नतस्थपूर्ष इत्यमातीत्यादौर
षाभ्यामितिणत्वस्यप्रवृत्तिः केनवार्यतो कृत्वेनेतिचेन्न तस्यासिद्धत्वात् नचवचनप्रामाण्यात्सि
त्वेष्टांकक्रम् पृष्टः पृष्टिः षष्ठइत्यादौचरितार्थत्वात् नस्यषयोगेणइत्यस्योचरितार्थइतिचेन्नतस्य
पृथगनुवृत्तेः इहषात्पस्येत्युक्तिचरितार्थत्वस्याषिनत्सत्वाच्च एवमपिउत्तरार्थेषग्रहणमित्याक
रेविरुध्यतइतिचेन्न आकरेहीहषग्रहणंविनापुस्तातीमादिलक्ष्यस्यासिद्धिनास्तीत्येतदभिप्रेतम्
णोस्यपादेशोचमतपेइतिस्यादितिभावः आङोनपुसीतितन्नोक्तम् अनुनाश्वालेनेत्यत्रयथास्याते ८७
नेचन्नुमारूपसिद्धिःनत्वस्यासिद्धत्वादिकोचीतिनुमाऽप्रवृत्तेः नादेशोन्नासिद्धत्वम् नमुनेइति

वेधात् नचैवमनङ्गिनिषेधोनुमेव किंनस्यात् नङुत्याकारस्य विवक्षितत्वादितिवाच्यम् अमुनाद्युटेनेस्या
द्युष्मिडापत्तेः अमस्यैकलायेत्याटोनम् प्रसंगाच्च नचतत्रस्याद्यादेशोसतिनुमोऽप्रवृत्तेरितिशंक्यम् स्याद्या
देशस्यापिनावयवत्वान्नुमःप्रवृत्तेः प्राचामिति आचार्याणामितिशेषः ङःसिङःसोस्य इदङःसिङःसौहोपङ्ग्रा
वयितपोर्व्यासंख्यनञ्ञस्वमितत्वात् अस्माच्च नरस्मद्वेतोनिपातनकरणाल्लिंगादन्नत्वेयः उपसर्गोद्योः किमि
तिनिर्देशाच्च अत्रचेः अत्रक्ङुमामौद्विलिङः राक्षिन्यतोङः रितिचपदत्रयमनुवर्तते ङत्याशायेआचेष्ट इदु
त्रामनुत्तरस्मङःरोत्स्यादितियेहत्त्वेस्पतिवाल्लरसे तिप्राचांसामांनमिहतनेनक्रमम् सत्त्वेहिस्यस्पष्टनत्वा
त तेर्त्रीहस्मोदोचप्रमाणाभावात् ओषदिति सुब्रङुमान्नरसङः रितिल्लप्सेवथसत्तागणापेभाच्च पत्रुस्याचक्षुः
अतिदिति मपरत्वबुद्धाविस्यादोप्रतेकतेस्त्रियांटापमाभूदित्येतदर्थमिति तन्निन्त्यम तपरग्रहणाद्द्विटापासह
होर्वामाभूत् टापवस्यादेव लवणाद्वयवायेमानाभावात् अतएव कहन्तेजन्न उतिसूत्रेभाष्याद्योरोत्तिपातप
रिभाषापापद्दताविस्पत्रटापेनेत्युक्तम् टापाव्यवधानेनत्वनन्वयं विद्यातःस्यादितितपरकरणाद्यावभावेतत्से

निपातपरिभाषोपन्यासस्तत्रविरुध्येत यदपिव्याचख्युः ऊँ इति तकारः स्वरितार्थ इति तदपिन स्त्रीर्लोर्वर्द्दिषिसन्नि
धानेऽयला विन्याटौ स्वमिनत्वादर्शनात् नविभक्ताविति सूत्रे ऊँ इतेस्तु नकार उच्चारणार्थो नेत्संज्ञक इति स्वपमे
वोक्तत्वाच्च तस्मादुभयत्र तपरकरणमुच्चारणार्थमेवेति मनोरमायां स्थितम् अनङ् सौ नकारः सदका
र उच्चारणार्थः असंबुद्धाविति पर्युदासाद्विति प्रथमैकवचने गृह्यते न तु सप्तमीबहुवचनम् सोऽर्द्धं त्वेव सिद्धे
ऽनङ् विधानमन्यतोपि स्यादिति ज्ञापकार्थम् तेन उशनसः संबुद्धौ अनङ् सिद्ध इति प्राचः यद्यपि सोऽर्द्धं तु क्ते
अनङ् उशनेसुतरसूत्रेणापि डा स्यात् नत्स्य उशनेत्यत्र सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति दीर्घः स्यात् पुरुदंशोऽस्यत्र
तु मंतनमहन्नइति स्यात् तथापि संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इत्यादेर्गरीयस्त्वपरिभाषया वातत्समाधेयमिति तेषामा
शयः अलोऽन्त्यस्य अलइति पंचमी अन्त्यादिमनेन विशेष्यते इत्याह अन्त्यादल इति अल इति किम् शिष्टः शि
ष्टवानित्याद्यावन्यात्संज्ञानात्पूर्वस्य शकारस्य माभूत् सत्यपि हि संज्ञायां शासइदङ् हलोरिति परस्येवं स्यात्
नन्वेवमप्यन्त्यादलः पूर्वस्य संज्ञानस्य उपधासंज्ञायां शिष्ट इत्यादौ पूर्णाकारविशिष्टस्याकारस्यैत्वस्याकारस्यैवं ८८

स्यादित्यतिप्रसंगदोषस्तदवस्थएवेतिचेदुच्यते यथाहिलोकेऽमीषांब्राह्मणानामंग्रामात्पूर्वंआनीयतेतथात्राप्यु॰
न्याऽलात्मकइतितत्सर्वोलेवगृह्यतेतदाह एवोनणइति अत्राचोन्त्यादितीत्येवअलइतिनिर्द्धारणेषष्ठीत्यपि
सुवचमितिकेचिदाहुः अलांमध्येयोन्त्यस्तस्मात्पूर्वोवर्णउपधासंज्ञःस्यादितिव्याख्यायअपिसंभवद्युक्तिकत्वा
त्वात् सर्वनामस्थाने नोपधायाइतिसूत्रेदीर्घग्रहणंचानुवर्त्ततइत्याशयेनाह नांतस्येत्यादि अएकपक्ष
ल् अमुदायवाच्येकशब्दःसंख्यावाचीवा नचतत्संख्यावाचित्वेऽभेदात्तोवृत्त्यत्रहलंतात्परस्यसिचोऽप्येकवाक्ये
पःस्यादितिवाच्यम् विभक्तिसाहचर्याद्धिभक्तेरेवलोपइतिव्याख्यानात् पकालइतिकिम् जागृविः वेरपृ
क्तेसेतिलोपोन इदमेवैकग्रहणंवर्णग्रहणेजातिग्रहणंज्ञापयति इत्यमुपगम्यनिपातनप्रकारान्तराणित्य
त्रप्रकाराग्रहणंत्यक्तुंशक्यमित्यभिप्रेत्याचाम् हल्ङ्याब्भ्योदीर्घात् दीर्घादित्येतदुद्यापोरेवविशेषणंनतुहलः
असंभवादित्याह दीर्घौयाविति परमिति नत्विदंविहितविशेषणंप्रमाणाभावात् पासाकाइत्यादावव्या
प्तेश्च नचतत्रहलंताद्धिहितत्वेननिर्वाहः यःसःइत्यादावतिव्याप्तेःकर्त्तासवेत्यादावव्याप्तेश्च यद्यपिस्याद

वृत्वविधौविभक्तावितस्यविषयसप्तमीत्वेस्वीकृतेयासेमादेोनोक्तदोषः सुविभक्तेरेवंतथाहिहितत्वस्यसोः
संभवात् तथापिवङ्क्ष्येयसीत्यत्राप्राप्तिप्रसंगइतिभावः हलिति तस्यसतिसीत्येवंरूपत्वमेकदेशविकृ
तस्यानेनवोध्यम् लुप्यतइति यद्यपीहलोपोऽर्वलीत्यतोलोपइत्यनुवृत्तेनतच्चतत्रभावसाधनेह
लितिप्रथमान्तेनसमानाधिकरण्यादितिभावः निष्कोषणीविरतिस्वहइति प्रादिसमासेगोस्त्रियोरि
तिह्रस्वः नत्विहसमस्तसंज्ञावत्त्वेनास्ति नचस्त्रीप्रत्ययेतदादिनियमोनास्तीतिवाच्यम् अनुपस
र्जनेतिहितयाइहत्तपसर्जनत्वात्तदादिनियमोस्त्येव अन्यथाऽतिकरीषगंध्यापुत्रइत्यत्रष्यङः तस्यैवंपद
लक्षणसंप्रसारणप्रसंगात् समस्त तथाप्युत्तरपदसंज्ञावत्त्वेनसोऽस्ततःपरत्वात्तयाप्याद्दीर्घग्रहणा
भावेहलोपः स्यादेव नहीदृक्संज्ञावत्ग्रहणंविहितविशेषणमित्यर्थुनेवोक्तम् स्यादेतत् गंगामात्मनइच्छ
तिगंगीयति ततःक्विप्यल्लोपेयलोपेचगंगीः इहईकारस्यस्थानिवद्भावेनाप्रत्ययान्तदीर्घत्वाच्चातिव्याप्तिः
नचातोलोपस्यस्थानिवत्त्वात्सोरापःपरत्वेनेतिवाच्यम् क्कौलुप्तेनस्थानिवदितिनिषेधेनोक्तम् ङीईआप् ८९

इतिप्रश्लिष्टदीर्घग्रहणस्यप्रत्याख्यानात्तेनप्रकृतेआकाररूपस्यापोभावादुक्तातिप्रसंगाभावात् तिक्वौप्रांची
पतेः क्विपितन्निषेधार्थंदीर्घग्रहणमावश्यकमेव ईकाररूपङीवन्तत्वेनहल्लोपप्रवृत्तेः अग्रंटक्केक्विप् विभक्तावीति इदंच
प्रत्युदाहरणंचिन्त्यम् विशिष्टस्याहल्त्वात् हल्ङ्यादिसूत्रेहलितिक्लिष्टव्याख्यायातिप्रसंगाद्यादानस्यानौचि
त्यात् यत्तुव्याचख्युः सुरांसुनोतीतिसुत् तमाचष्टेसुतासप्ति ततःक्विप् सुवाः सुवासौ सुवासः इह
सुसेत्येवयवस्यलोपस्यावृत्तेःपितथासप्तग्रहणसामर्थ्यात्तदपिचिन्त्यम् परस्परसाहचर्येणसुतिसीतंवि
भक्तीनामेवग्रहणात् अन्यथासिचोलोपापत्तेरुक्तत्वात् प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैवग्रहणाच्च प
तुमित्यस्वरितमितिसूत्रेकैपटेतोक्तंनकृविदियेपरिभाषाभाष्यवार्त्तिककाराभ्यामाश्रितेति तद्भ
मात् अत्रास्वरितसूत्रेभाष्यादौतस्याःपठितत्वात्स्वपरिपितत्र्याख्यातत्वाच्च संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वा
दिति नन्नुसंयोगान्तलोपोनासिद्धःनहिःसंबुद्धौरितिसूत्रेसंबुद्धिग्रहणाज्ज्ञापकात् नचैवंगोमानित्यादाव
पिनलोपापत्तिः ज्ञापकस्यविप्रोविषयत्वात् पञ्चविभक्तौआरान्तन्तर्येनतत्रैवसिद्धत्वमितिव्याख्यानात् ।

त॰ त्व॰
वो॰ धि॰
८१

यत्त्वाहुः हे त्वसम्बित्तिन पुंसकार्थत्वान्नैतज्ज्ञापकमिति तन्न लुक्कालत्वे प्रत्ययलक्षणाभावात्संबुद्धौ वा नपुंस
कानामित्यस्याव्यापकत्वाच्च संबुद्धिग्रहणस्य नपुंसकविषयमासंभवेनोक्तज्ञापकस्य सुस्थत्वात् तस्मान्नले
पेन प्रयोजनमिति चेन्न हि अभिनो त्रेमत्र तस्य ग्रहणं न स्यात् सिपिदभ्वेतिरूत्वे विभक्तिसकारस्य संयोगा
न्तलोपेन तस्यासिद्धत्वात् तथा अविभर्भवान् अजागर्भवानित्यत्र तिलोपो न स्यात् रात्सस्येति नियमात्
तदुक्तम् संयोगान्तलोपे हि नलोपादिर्न सिध्यति रात्सेनैव लोपः स्याद्धलस्तस्माद्धि धीयते इति नलो
पादिरित्यादिशब्देनात्व संगृह्यते अत्रेदमवधेयम् ङ्यावूग्रहणे सौरेवविशेषणेन तत्ति स्याः व्यात्मोत्ता
त् तेन मालेवाचरति अमालात् गंगेवाचरति अगंगादित्यत्र नातिप्रसंगस्तथा च हल्लेनामरं सुतिसी
त्येतदप्युक्तं हल्लुप्यते दीर्घात् ङ्याप्पोन्तदन्तात्परं हत्यर्थं हल्लुप्यते इति वाक्यार्थोत्र पर्यवसन्नः यत्तु
व्याचख्युः ङ्याब्भ्यां तिसोरसंभव एवेति तन्न ङ्यन्तादसंभवेऽपि सत्यम् आबन्तात् आचारक्विबन्तात्लङ्
सिपसिपोर्लोप एव अगंगात् अगंगा इति यथा नच प्राग्याप्यवयानम् एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात्

८१

न च स्थानिवद्भावः अपूर्वविधित्वात् अनेनाङ्गः इणावुयद्ग्रहणमसंभवादेव तिस्रोर्विशेषणं न भवतीति य
यदुक्तं तत्सम्यगेव न च अगंगादेशगाऽल्पत्वसंभवोऽस्तीत्युक्तमिति वाच्यम् तत्र स्थानिभूतस्य ह्रायः पूर्वं
स्मान्निमित्तभूतादाप्ःपरयोर्स्तिस्योर्लोपे कर्तव्ये स्थानिवद्भावेनाप्याप्यवधानात्तिस्योर्लोपस्त्राप्रस
क्तेः न च फलाभावात्सप्तमीसमासपक्षो न स्वीक्रियते इति अपि वाच्यम् तत्प्रयोजनमस्य प्रागेव प्रदर्शि
तत्वादिति स्थेवेति समानं व्याख्यायते जनेरिति स्वाङि ज्वयलोप लोपलोप इति लोप इति चानुवर्तमा
ने सत्यः सचोदात्त इतिव्याख्यस्मादिरसमानशास्त्रस्योदात्तः समावष्म्य न चेह सुविभक्तिः सलिङ्गाच्यस्थान
द्विः कृतिसेनिपातनपरिभाषयाहल्ङ्याविति सुलोपो न भवतीति शङ्कयम् स्वतंत्रः कर्तेत्यादिनिर्देशेना
नावश्यकत्वकारमाश्रित्य सुलोपे कर्तव्ये तत्परिभाषाप्रवृत्तेः सल्वुरसंबुद्धौ इह ते सर्वनामस्थाने इ
त्यतः सर्वनामस्थान इत्यनुवर्तते न त्वसंबुद्धाविमनेन विशेष्यते गोतो णिदिति सूत्राण्णिदित्यनुवृत्तेस्त
मानाधिकरणेन सप्तम्याः प्रथमा कल्पतः इत्याह संबुद्धिवर्जे सर्वनामस्थानमिति सल्वुरसंबुद्धिमित्ये

त·ब·
वा·चि·
६१

वसूत्रयितेंयुक्तमितिमनोरमायांस्थितम् ननुसखेत्यत्रोपधादीर्घेबाधित्वापरत्वान्नदङुपधायाइतिह
स्वाभावम् सोर्णित्वादितिचेदत्राहुः कृताकृतप्रसंगित्वमात्रेणापिनित्यत्वस्वीकारात् अतएवतरंगत्वाद्व
सखेत्यत्रवृद्धिंबाधित्वासर्वनामस्थानेचासंबुद्धावित्युपधादीर्घेणैवभवितव्यम् सख्युरसंबुद्धावि
तिणित्ववमुपजीव्यात्रप्रवर्त्तमानस्यातउपधायाइत्यस्यबहिरंगत्वादिति अचोञ्णितीति मृजेर्वृद्धिर
त्यतोवृद्धिरित्यनुवर्त्ततेऽगस्येतिचानुवृत्तेऽचाविशेष्ये विशेषणेनतदन्तविधिरित्याशयेनमाच
ष्टे अजन्तांगस्येति व्याख्यात् पंचमीनिर्देशादेवपरस्यलाभेपरस्येतिग्रहणंप्रकः पूर्वपरयो
रितिनिर्दिष्टत्वमिहतन्नाप्यक्रियतेइतिध्वननार्थम् व्यस्यवत्यस्येतिसमाहारद्वंद्वेव्याख्यातं तत्रविवि
शब्दयोःकृतपणादेशयोरनुकरणेव्येति एवंतत्नीयशब्दयोरस्त्रीति उभयत्राप्यकारउच्चारणार्थो
नतुमुख्यपत्यादिशब्दैकदेशानुकरणमिदं सख्युयः पत्युर्नः संख्यायाःसंवत्सरसंख्यस्यच अप
त्यस्येत्यादिनिर्देशादित्यभिप्रेत्याह द्वितिपाशब्दाभ्यामित्यादि एवंयत्रयणप्रवृत्तिस्तत्रैवा।

६१

त्वेनतन्निमित्तत्वमित्यादौ नचैवंवर्णग्रहणनिर्देशस्योक्तप्रयोजनत्वात् हलोन्तरयोरेवग्रहणंस्यात्तद्दीर्घोसायारशा॰
च्छास्त्रस्यवक्तृविषयत्वसंभवेनतत्संकोचस्यान्याय्यत्वादितिभावः उत्त पतञ्जलिसूत्रेनदीसंज्ञकेष्वदुद्भ्यामितिपूर्वसूत्रे
णवाप्यने च्छित्संज्ञिकेषद्भ्योनित्यग्रहणसूत्रेण तस्मात्संज्ञाद्वयमन्यासस्यविषयः नचतादृशाकेशस्त्रीत्यतआह उका
रान्तवृत्तिरिति प्राचाल नदीसंज्ञावर्जिताभ्यामिदुद्भ्यां परस्यैत्युक्तम् तदसत् तादृशस्यपकारस्याप्रसिद्धेः तस
त्वेति प्रादिसमासेराजाहःसखिभ्यष्टजितिटचोनप्रजनास्तितिनिषेधः यो धातोमत्रामत्वीतिनाद्यप्रसक्तप्र
तिषेधः असमर्थसमासादिदोषापत्तेः किंतुपर्युदासएवेति सुसखीत्यस्यसखिशब्दाद्भिन्नत्वात् हि संज्ञा
स्यादेव नचसमुदायस्यसखिशब्दभिन्नत्वेपिसखिशब्दाभिन्नत्वेनेतिकथमसखीतिनिषेधाप्रवृत्तिरितिशं नं
कायां विशेष्यासंनिधानात् असखीत्यत्रयेनविधिस्तदंतस्येत्यप्रवृत्तेः तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह समुदायस्ये
ति एवमपिसखेत्यत्रापिसमासांतनिषेधादिकंबोध्यम् सेएातेमीति अतिदश्येमादावस्याद्यनडुवंहितिभा
वः तथात्वयेनविधिरितिसूत्रेपदमसखायावितिवर्ज्जनीहितस्मरूपहिटचाभावमितिकेचनः तथाहिनी

ने.ले.
वो.पि.
९२

याश्रितेतिसूत्रेसोमसखेतिप्रतीकमुपादायबहुव्रीहित्वान्नसमासांतइतिकैयटः मिदचोंत्यादितिसूत्रेपि
भाष्यकैयटयोःस्फुटमेतत् सपवाद अनुयुद्धोवहणङ्गुन्द्रसखा अग्नेयाहिमहत्सखा तीव्रंसोमंपिव
तिगोसखा अग्नयाहिमहत्सखा तीव्रंसोमंपिवतिगोसखायमित्यादि प्रयोगाश्चैवमेवसंगच्छंते तत्र
बहुव्रीहिप्रयुक्तस्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यदर्शनेनगौणत्वात् पत्येनघ्यिसंज्ञासूत्रेप्यभनःसखाऽसमह
सखिरित्युदाहरणेत्नोहरदत्तन्यासकारौतदनुगामिनश्चाश्रमेउपेक्ष्याः अनित्यत्वादिति प्राक्तिलागलेक्ष
शेतिवार्तिकेकैयटच्चदीयग्रहणमत्रलिङ्गम् पतिःसमासएवशक्यारमुष्टतोवधारणार्थः अन्यथासमा
सेपतिरेवेतिनियमःसंभाव्येत ततश्चमहाकविनेत्यादिप्रयोगोनसिद्ध्येत् अनन्त्वियौपानाहादेरित्यादि
ज्ञापकानुसरणेनप्रतिपत्तिगौरवंस्यादितिभावः पत्येत्यादि नन्वेवंविग्रहेषोढास्यविपतित्येवोच्यतां कि
मनेनपतिःसमासएवेतिसूत्रेणेतिचेन्न समुदायस्यपतिरूपत्वाभावेनबहुव्रचएवंकृपतिशाहस्या
पिघिसंज्ञास्यान्नतुश्चसहसखिनेत्यादि अथकथंसीतायाःपतयेनमइति नेष्टमस्तेप्रवृत्तितल्कीवचपति ९२

तेपत्नाविति परात्पूर्वस्य अत्राहुः पतिरित्याख्यातः पतिः समासएवतत्करोति तदाचष्टे इति णिचि टि
लोपेच इत्येणात्किरुएप्रत्ययेणोरनिमित्तिलोपेचनिष्पन्नोपपतिशब्दः पतिः समासएवेत्यत्रनगृह्य
ते लाक्षणिकत्वादिति एतेनकृत्समस्तस्तिरन्नेनइतिभाष्यतम् सखिवानवानेरंद्रोणतिरामायणे
व्याख्यातम् कतिशब्द इति कास्याःआयेषांतेकतिकिमःसंख्यापरिमाणेडतिचेतिडतौडित्वाट्टिलो
पः बहुगणवतुबहुगणौप्रातिपदिके संख्यावाचकेरूढेतेनतुसंचेवेपुल्यवाचकेऽपि संख्यायते
अनयाइत्यन्वर्थसंज्ञाविधानात् अतएवडतिरपिकिमःसंख्यापरिमाणेडतिचेतिडतोडित्वाविहित
स्तद्धितएवगृह्यतेषत्नुसाहचर्याच्चनतुपातेईतिः यद्यपिसंज्ञाविधौप्रत्ययग्रहणेतदंतग्रहणं
नास्तितथापीहवतुडत्योःकेवलयोःसंज्ञाविधौफलाभावात्त्वर्थेनावलाच्चतदंतयोरेवसंज्ञाप्र
वर्त्तते सानुबंधनिर्देशात्तु ब्राह्मणवत्त्वसतिरित्यादावतिप्रसंगशंकानिराकर्तुमित्याहुः नचैवं
संख्याकार्येष्वकृत्वसुजादिष्वकृत्रिमसंख्यायाएवग्रहणंस्यात्कृत्रिमायाएवचकृत्वसुज्स्यादिनसिद्धे

त॰ बो॰ पि॰
९३

त्वे कृत्रिमाकृत्रिमेकार्यसंप्रत्ययादितिवाच्यम् संख्यायाश्चातिशदेनायाकानित्यश्चातिशवेतपर्युदा
सवलेन संख्याकार्येषु कृत्रिमाकृत्रिमन्यायप्रवृत्तेः नन्वेवं भूरिशाद्वा न्कृत्वसुचूप्रसंगइतिचेदत्राहुः
अनियतसंख्यावाचिनांचेत्संख्याकार्यस्यान्नाह्विकङगणयोर्वैवमेवं भत्वानिपनफलसंख्याविज्ञाना
न्नास्त्यातिप्रसंगइति उतिच स्वान्नाषडित्यतः षडित्यनुवर्त्तते संख्येतिच प्रकृतमउतीत्यनेन विशेष्यतेत
दाह डत्यन्तासंख्येति संख्येतिकिम् पतयः प्रत्ययस्यलुक्श्लुलुपः अदर्शनेलोपइत्यतोनुवृत्त
स्यादर्शनस्यानेकसंज्ञाकरणसामर्थ्यात्तैत्त्रायाग्नित्यतन्नज्ञाविनसंज्ञाइह विज्ञायते तेन संकरोत्रनभ
वतीत्यदाह लुक्श्लुलुप्शब्दैरित्यादि सतिसंज्ञासंकरे हंतीत्यत्रश्नावल्लुपिश्लाविति द्वित्वंस्यात् जुहो
तीत्यत्रश्लोसत्यनोवृद्धिर्लुकिहलीतिवृद्धिःस्यात् अन्यथास्त्रत्रस्यनिर्विषयत्वापत्तेः नचयोतीत्यादि
रवकाशः सज्ञासंकरेतत्रापिद्वित्वस्यदुर्वारत्वादितिभावः फलेलुक् जुहोत्यादिभ्यश्श्लुः जनुप
देलुविन्यादिविपिप्रदेशास्तुमत्त्वप्राकटवज्ज्ञाविसंज्ञानामन्यामाश्रयः षड्भ्योलुक् सर्वेनामनंसे ९३

इतिवत् षष्ठोलुगित्यत्र बहुवचननिर्देशो ज्ञार्थप्राधान्यसूचनार्थः कृत्रिमाकृत्रिमन्यायेन स्वरूप
स्यैवसंसिद्धेस्तेनषष्ठ्यर्थगतसंख्याभिधायिनोरेवप्रत्यासोर्लुगित्यर्थपर्यवसानात्प्रियपंचानडुत्यादौल
निप्रसंगः जस्शसोः शिरित्यतोनुवर्त्तनादाह जश्शसोर्लुगित्यर्थपर्यवसानात्प्रियपंकुसादिति
प्रत्ययलोपे विशेषविहितान्यपिलुगादिसंज्ञालोपसंज्ञां न बाधन्ते एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र सं
ज्ञानांबाधकभावानंगीकारादितिभावः स्थानिवत्सूत्रेणसिद्धे नियमार्थमिदंसूत्रम् प्रत्ययस्यासा
धारणरूपंयत्प्रयोजकंतदेवकार्यंप्रत्ययलोपेसतिभवतिननुप्रत्ययाप्रत्ययसाधारणमिति तेनेष्टो
भनाहृषदोस्मादृषदप्रसादइत्यत्रनग्रहणाभ्यामित्यतोदात्तत्वंवापित्वासोमंनसीत्यत्रलोमेषुसीत्यु
त्तरपदाद्युदात्तरपदाद्युदात्तत्वमत्वमत्वसंतस्येतिदीर्घश्च न भवति यद्वा यत्रप्रत्ययः प्राधान्येनाश्री
यतेतत्रास्लिपाचपिविषयमिदम् तेनाक्षोहित्यत्रहलोहौपितिसार्वधातुकेविहितंतस्यलुक्यपिन
स्मिन्भवति वर्णाश्रयेनास्तिप्रत्ययाश्रयविषयकंतेनगर्वेहितेमित्यत्रावादेशोन यद्यपीदंपदत्तद

त॰बो॰
बो॰पि॰
९४

येमाकरुहंतेनथापिनियमपक्षएवप्रबलइतियड्लुकइतेनमनोरमायांस्थितम् स्यादेतत् सूत्रस्यास्याव
श्यकत्वेपिप्रत्ययलोपेनलक्षणमित्येवसूत्रमस्तां किमनेनद्वितीयग्रहणेनअत्राहः प्रत्ययस्यास्था
रणरूपयत्नत्वादिनाभावार्थमिहद्वितीयप्रत्ययग्रहणमिति नलुमताङ्गस्य लुमतेतिकिम् कार्यते हार्य
ते अत्रणेरनिटीतिणिजलोपात्प्रवृद्धिर्भवत्येव अङ्गस्येतिकिम् पंच सप्त कृतीत्यादौ प्रत्ययान्तकार्यं
स्वपिसृ नमितिपदसंज्ञायथास्यात् अस्मादिति प्राचामयस्मिन्निति पठितेनत्रअपेक्षिते स
दृशंत्रिषुलिंगेषुइतिश्रुतेर्लिंगत्रयाणामलिंगत्वात् अव्ययीभावत्स्वचनात् क्लीवत्वेपिलिंगा
न्तरभावाच्च त्रिंशाहूइति नरतडिनाडित्वाट्टिलोपः त्रेस्त्रयः त्रेरितिषष्ठीनतुपंचमी त्रयइत्यादे
तेनन्तसांते णिजंत्रयाणामितिनिर्देशादित्यभिप्रेत्याह त्रिंशाहूस्यत्रयस्त्रादेशइति ननुणिजात्र
याणामितिनिपातनादेवत्रयादेशोसिद्धेकिमनेनसूत्रेणमेवम् अवाथकात्वपिनिपातनानिम
वेतीत्यनेनज्ञापनात् तेनपुराणमितिसिद्धमिति अन्यथापुराणप्रोक्तेष्विति निपातनादेतद्बाध्येत ९४

त्रेरयङि तेवनस्त्रिति तेन नकरोतीति तदाचष्टे चेन्यर्थं न करोतीत्यादिना णिचि ततः क्विपि प्रकृत्यैकाजिति प्रकृ
तिभावादिलोपाभावे बहुलस्य सपितीति नतु किचि तनतो वद्गत्वविवक्षा म मि कृते त्रेरयङि त्रयाणामिति
पाप्रसंगात् नचवर्णाद्दांगंवलीय इति नुकं प्रागेवायस्यादिति शङ्क्यम् युगपत्प्रवृत्तावेवांगस्य बली
यस्त्वात् केचिदिति त्रेः संवेयिष्यामीति विज्ञानात् गौणत्वयादेशो न भवतीति नेवामायायः वस्तु
तस्त्विति अर्थप्राधान्यबोधकस्य बहुवचनस्याभावाद्गौणत्वे पित्र्यादेशो न्याय्यः प्रियास्थमाःदावस्या
त्वनङ्वदिति भावः स्मदादीनाम अः अपि न त्या विभक्तावित्यतो नु वर्तनादाह विभक्ताविति विभक्ता
विति किम् तदुमार्लेकाल्प्रत्ययात्मसु पल्लवाणां न द्विपर्येनानो किमितिग्रुफेद स्मदथा हेयारिरूपभा
वेपि दोषानास्ति आत्वयत्वलोपो विषो विहितो रत्वस्य बाधात् तथा किमुप्राहे पित तदोषः किमः कादे
शस्य विषो च्यविधानादिति प्रसङ्गः भवानिति भवतु सुइति स्थिते तत का रस्या नेत्वकेत ऽतोगुणेइति
पररूपे उगिदचामिति नुमि सतिसर्वनामस्थानस्त्वनेन दीर्घे हल्लोपेन लोपे च सति भवानिति

त॰ त॰
बो॰ सि॰
९५

पेक्षातिभावः उडुनिउवलोमानि यस्य तस्यापत्यमौडुलोमिः उन्वोपवाद इति तथा च बहुत्वे अकारा
न्तोयमुडुलोमशब्दः स औडुलोमि शब्दादन्य एव तस्य च अकारान्तेषु पठनात् न प्रासंगिकमिति बोध्य
म् इति दन्त्याः ॥ क्विविति तेनातो लोप इटि चेत्यालोप इति भावः त्रिचक्रवानप्रमीति मा
ङ् धातोः क्विपि ईत्वमकारान्तादाविति निषेधादीत्वं नेति प्राकाषामीनातेरेव क्विपि बोध्यः पट्वीई
प्रत्ययान्तवातप्रमीशब्दादाचार क्विं वेतात्कर्तरि क्विपु श्रेयस इति प्रश्नास्यस्य इतीयस नि
श्रीदेशः इगितश्चेति ङीपु वर्जश्रेयसीति स्त्रियाः पुंवदिति पुंवद्भावः ईयसश्चेति न कप् नाप्युपसर्जने ह्र
स्वः ईयसो बहुव्रीहौ नेति निषेधात् स्त्र्याख्यौ ईस्यउस्य्रयू आख्या नादीर्घयोरेव ग्रहणम् अविभक्तिको
ये निर्देशः इत्येके दीर्घाज्जसि चेति निषेधस्य वा छन्दसीति पाक्षिकत्वात् प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति पूर्वसवर्णे
इति पूर्वसवर्णे इत्यन्ये इह प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति परिभाषा नोपतिष्ठते नेयङुवङ्स्थानाविति निषेधाल्लि
गात् तेन प्रथ्येप्रथ्या इत्यादौ नदीकार्यं स्यादेव स्त्रियमाचष्टाते स्त्र्याख्यौ मूलविभजादिनाकं चदिङ् एयाञ्

ग्रातोलोपइटिचेत्यालोपः ईहदंताविति इहवर्णयोरपि संज्ञेत्यपि पठ्यते लिंग्राच्छीनद्योरिति सूत्रस्वरसात् न
योस्त्रौ ख्यनेनङ्याद्विषु सतः नेत्रीलेद्मीमित्याद्यौनस्त्रीवा चकवर्णसमुदायेद्यदकत्वेन प्रवेशात् तेनन यत्रा
दित्या चैनयोर्ग्रहणंतपरदिव्यवहारेणनविरुध्यते प्रवेशोवाक्यमत्तात्यत्रापि इवर्णे वर्णयोरेवविसंज्ञेतिपठ्यते
लीतिवाच्यम् तेनच्छत्रात्नाचैनयोर्ग्रहणंतपरमितिव्यवहारंसंगच्छते वर्णसंत्रापदेनःसवर्णसस्यसविभ
न्नस्यावयवइत्यर्थः ननसविशाद्धावयवेवजेयितवेति तेनसमुदायस्यसर्वविभागभिन्नमाद्वतिसवि
नेस्यादिनिर्वायमित्यवधेयम् स्त्रियामित्येवचक्रकेम्याख्याग्रहणंनित्यस्त्रीत्वलाभार्थमित्याशयेनाह नि
त्यस्त्रीलिंगाविति यूकिम् मात्रेस्त्याख्याविति किम् ग्रामण्योपूर्वविति वृत्तेग्रागित्यर्थः संज्ञायायथोद्देशप्र
प्रवृत्तेर्न्यायसिद्धमिदम् कार्यकालपक्षेतुवाचनिकमित्याहुः वर्णसंज्ञापक्षाश्रयेणाह नयेतानामिति
हेवत्रह्रस्वेयसीति इहह्रस्वविधानसामर्थ्यान्ङुणान प्रवर्तते अन्यथामवार्णमद्योर्ङुणङुत्सवङ्ग्यात् नाचला
घवाभावःशंक्यः ह्रस्वग्रहणेमात्राधिक्यात् ह्रस्वस्यङुणाङुनुत्तर सूत्रेङुणायहणात्यागेनकृतंवाला

त. त.
वो. सि.
५८

च्चैव संभवाच्च अन्येन्तु कृतेपि ह्रस्वे यदि ङमुट् स्यात् तर्हि ग्रंथार्थानां ह्रस्वइत्यस्मान्नदीह्रस्वयोर्ङमुडित्ये
व ब्रूयात् इत्याहुः तत्र परत्वाच्चैवाभावेपि प्रक्रियालाघवमस्ति परं तु जसि चेत्यत्र ह्रस्वस्येत्येकदेशानु
वृत्तौ लुके ऽणोस्तीति बोध्यम् आम्नद्या इत्येवसिद्धे वचनम् विधानसामर्थ्यादतो ङमुडित्यस्याप्रवृत्तौ यथायथं
वृद्धिसवर्णदीर्घाभ्यां वङ्क्षेपीयसै वङ्क्षेयस्या इत्यादिसिद्धेः ननु परत्वादाटानुड्बाध्यते इस्तु नरग्रभ्रष्टा
लोचनया ङे आमि कृतेनेन स्यात् तु डागमनिवारणार्थं मद्धिधरावभ्रूपवतान्सामर्थ्यमनुपदीणमिति चेदेवं त
र्हि ह्रस्वनद्याप इत्यनन्तरं ङे निं त्येव सूत्र्यताम् अमीत्यनन्तरमाङे आमोनु ह्रस्वेन्स्यर्थलाभात् तस्मादाण्नद्या इति
विधानसामर्थ्यादतो ङमुडिति न प्रवर्त्तत इति दिक आटश्च यद्यपि ह्रड पि वृद्धिरेचीत्येव सिद्धे ङ सिङ सो
ङे आमि च सवर्णदीर्घेण तथाप्येटं दिमायुर्पसूत्रमिहापि मायत्वादपन्यलम् अजादीनामटा सिद्धमा
डजादीनामिति सूत्रेमास्ति निवदतोवा न्तिककारस्य मतेन अट्श्चेत्येव सूत्रमिति बोध्यम् ङे रिति स्र
येवचनस्य ग्रहणं समानाधिकरणेस्त्रियामित्यादि निर्देशात् आटानुड्बाध्यत इति अटि कृते तु पुन ५८

नै॰

नेप्रवर्त्ततेसकृन्दतिस्यायायाश्रयणादितिभावः नस्लेलोपइति लदेर्मुटचैसोणादिकईप्रत्ययान्तोलक्ष्मीशब्द
इत्युपसर्जनह्रस्वोपिंतिवाच्यम् कुमारी यद्यपिक्विवर्थेप्रतिङ्नसोपसर्जनत्वात् ह्रस्वत्वंप्राप्नंतथापिप्रो
त्रियोमित्यत्रकर्त्रिमोपसर्जनत्वंगृह्यतेनत्वप्रधानरूपमितिनात्रह्रस्वः प्रवर्त्तते अतएवहरीतक्याः फला
निहरीतक्यइत्यत्रापिह्रस्वोनभवति लक्ष्म्यादितलक्षीत्यत्रत्वप्रधानमेवगृह्यतेनतक्षौत्रिमोपसर्जनमस्ति
भवादितिवक्ष्यामः अविस्तृ अमेस्त्रकुगितिउप्रत्ययान्तत्वान्नभ्रूम्प्रहस्वथानोष्टचगाटणाम् अमेत्वाङ्गः गोभः
कांविस्यत्रकुङ्गगमादीनामितिवक्तव्यमितिकांतिकादनुनासिकलोपेकृङादेशेचकृतेनिष्पन्नोयम
शब्दःसयाञ्चयोरत्रग्रहणेनैवसिद्धेश्च्यग्रहणंनिरर्थकमिति इणइतिवक्तव्येयोरितिदेशाद्धणस्रमाहारं
परेण्णावणाकारेणगृह्यतइतिज्ञापनार्थः इहय्योरितिधातोरेवविशेषणंनतुश्रुभुवोरव्यभिचारा
दित्याह इवर्णोवर्णान्तधातोरिति अथधातोभ्रुवामिवर्णोवर्णयोरितिव्याख्यानेतुइयङुवङोरितिव
र्णस्यस्यात् वैयधिकरण्यंचप्रसज्येतेतिभावः ननुसमानाधिकरणपक्षेपिङिन्तव्यर्थैर्निर्दिष्टपमा

त. बो.
वा. सि.
९८

नस्यादेशाभवंतीतिइवर्णायोवर्णेनयाताः सर्वेदेशानिवृत्तिसंभवादितिचेन्नश्नुभ्रुवोरपिनिर्दिश्यमानत्वेनसर्वादेशात्व
प्रसंगात् इउइत्यष्टादशानांसंज्ञेयुक्तत्वात् यथासंख्यमिहनप्रवर्त्ततइत्याह श्नांतरनस्यादिति स्थानतइतिभावः
श्वोः किम् चक्रतुः चक्रुः अचीतिकिम् आप्नुयात् शक्नुयात् एरनेकाचः इवर्णोयणितिवर्त्तते अ
चिश्नुधातुभ्रुवामितिसूत्रादिहधातुरेवानुवर्त्ततेनतुश्नुभ्रुवौसंयोगेवर्णासंभवात् धातुग्रहणंचाहृत्याभ
योविशेषणंसंयोगस्यागस्यचेतिव्याचष्टे धातुनयवसंयोगोस्यादिः नत्रयात् नासंयोगस्यविशेषणादिह
यएव उन्न्यौ उन्न्यः हरिम् हरीतित्यादिसिद्ध्यर्थंधातुनांगविशेष्यते अन्यथाप्रध्यंप्रध्यइत्यादाविवपूर्वरू
पेपूर्वसवर्णदीर्घेचवाधितत्वायणस्याद्धातवयवसंयोगपूर्वकोनभवतियइवर्णस्तदंगस्य प्रधीति प्रध्या
यतीतिप्रधीः ध्यायतेसंप्रसारणंचेतिक्विपिसंप्रसारणेपूर्वरूपेचहलइतिदीर्घः प्रदाप्रकृष्टाधीर्बुद्धि
र्यस्येतिविग्रहेतुतदापीप्राप्नोत्येवनित्यस्त्रीत्वात् प्रथमलिंगग्रहणंचेतिनित्यस्त्रीलिंगातिदेशोयथा
संभवनदीकार्यंवाप्यं प्रथमलिंगग्रहणंचेतिवार्त्तिकस्यप्रथमलिंगग्रहीत्वापुंस्त्वाख्याविषमे ९८

नन्दीत्वं वक्तुमभिमर्थ्यात् परेनेकाचूइतियण् विषयत्वे तनेपङ्वङ् इति निषेधस्याप्रवृत्तेश्येमेके त्र
म्नेवाङः प्रवेतहियघोद्देशाप्रवृत्तेनान्यायमिद्धमिदमितिमनोरमा द्दिग्रथ्यो द्देशापदेशिप्रधीमाष्ठृष्टं घेन रेग्रहृष्येत्पदो
यावचनस्यावश्यकत्वात् मनोद्दिरपसर्गेन त्वपि नदीत्वं वक्तव्यमित्युक्ते न नभेन सत्प्रो त्वमिति तस्मात्प्रथम
लिंगग्रहणमित्यस्मेन लिंगप्रवृत्तेरूयन्नदीत्वं नेतः प्राकू स्थितं तन्निदितातिदिश्यते धीशब्दं तन्नेमङ्वङ् इति निषेधे
न नदीत्वाभावान्नास्येव प्रधीशब्देन नदीत्वातिदेशात् ङिति ह्रस्वश्चेति वैकल्पिकनदीत्वमपीह नातिदिश्यते
प्रथमलिंगेति वचनं यथोद्देशान्यायसिद्धमिति येषां नरो येनकृत्वेः प्रागवस्थायामवयवत्वेनाभिमतेविद्यमा
नाया एवं नदीसंज्ञायाः सन्नुदाधेरूपेपत्वात् न च प्रकृष्टा धीर्यस्येति तस्मिन्प्रवेशतादी प्रथमान्तृ धीप्रहृश्यादि
लिपरेप्रवर्त्तमाना नदीसंज्ञा त्लोतिदिक उन्नीमिति सत्सू द्वयेत्यादिक्विप् ङेराम् इति श्रोगत्वाद्नीशाहृदयेङेरा
म् भवतीतिभावः ग्रामनयतीति ग्रामणीः अथग्रामाभ्यां नयतेरितिणत्वम् नीमिति नयतीतिनीः क्विप्
गतिकारकेतरेति गतिकारकपूर्वस्यैव यण्शिष्यते इति तन्नोक्तम् कुमारीमिच्छन्ब्राह्मणः कुमारी कुमा

त॰ त॰
बो॰ सि॰
९८

यौ क्रमात्पर्यं इत्यत्र यौ क्रमात्पर्यं इत्यत्र यणाभावप्रसंगात् मुद्धीपयाविति यदा मुद्धं त्रस्यायतीति विग्रहस्तेन तदा भव
तेव यण् मुद्धो मुद्धयः एवमग्रेऽपि कथं तर्हि गतिकारकेतरपूर्वपदत्वमिह न तावन्नियतोऽवभावमिति प्रश्नः दुर्धि
यइत्यत्र प्रादिभ्यो धातुजस्येति वार्तिकेन उत्तरपदलोपो वोध्यः इत्याशयेनाह दुर्स्थितो धीर्येषामिति वृश्चिक
शाहूस्येति भाष्यकृता दिवु द्विप मिकल्पितमयायमाश्रितः भीत्रात्यणां नामिति सूत्रे प्रत्याख्यानम् ततश्च तत्र वं य
मात्र विन्यविवक्षायां वहुव्रीहिरेवेति भाष्यकृतादि सूत्रकारकपूर्वत्वमिति भावः वृश्चिकस्यैव यपती भीरिति एवं
चभयपयोगाभावात् वृश्चिकस्य नापाटनकारकत्वमिति सूत्रमनेऽपि न दोष इति भावः ओः सुपि अतः सुपीत्यनु
वर्त्तनादाह अचि सुपीति सुपि किम् सत्ययुपास्यः वस्तुतस्तु सुपीत्यत्र नावपि न तोनैः अनेनरसेति सा
येन परनेकाचइतिङेः सुपीति सूत्रेहयेन प्रापितस्यैव यणो न भू सुधियोरिति निषेधाभ्युपगमात् एत्य
निवृत्तायण्णाप्राप्त इति परनेकाच इत्यनेन नचांतर्वर्त्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य सतो शाहूस्य पदत्वान्न य
हो नेति निषेधेनाल्लोपोनस्यानिवर्तितिवाच्यम् नः क्य इति नियमेन क्यचि नांतस्यैव पदत्वात् अंतस्था ९८

र क्रौल्लप्रभृति नपुंसके भावे क्तः क्तौ इलोप इत्यर्थः इदं सर्वं कुमारीमिच्छन् कुमारीयत्यत्रापि वोध्यम् क्रौल्लत्वमि
त्येतन्न क्त्वा वितक्म् क्तौ विधिं प्रतिनस्थानिवद्भिमप्यपरामात् अन्यथा वेभिदित्राद्यलाणकुलानीति इलेनत्वं नपुं
सके भावे क्तप्रमाणेन संगच्छेतेवामिध्यते क्विपि यत्र लोपे यलोपे च क्रौल्लप्रत्ते नालोपस्य स्थानिवत्वाभावे क
रलेनलत्वाणानम् प्रसंगात् क्तौ विधिं प्रतिनदित्त्वसादाहरणांतलवमाचष्टाणौलो अत्र णिचि यष्टिलोपः
पश्चात्क्तौ णिलोपस्तदभये च्क्लो मूर्डन्नानासिकेति वकारस्य क्विनिमित्ते अठकत्वेमेन स्थानिवद्व पेतायम्
ऊर्त्तितिवृद्धिः अत्रेदमवध्येयम् न पदान्तेति सूत्रे क्विलुगुपधात्व चङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषु पसंख्यानि मिन्न
वार्त्तिकमस्ति तदेकदेशानुवादोयम् क्रौल्लत्वमित्यादिरिति लुकालुत्वेन स्थानिवद्भावानामप्युदाहर
णान्यत्रोच्यन्ते पंचभिः पट्वीभिः क्रीतः पंचपटुः अर्हादिति ठक् तस्याध्यर्द्ध पूर्वेति लुक् लुक् तद्धितलु
कीति ङीषो लुक् तस्याल्लुकोल्लुत्वेन स्थानिवत्वाभावादत्र यणादेशो न भवति नच ङीषो लुकः परनिमि
त्तकत्वाभावात् स्थानिवत्वेन भवेदिति शंक्यम् ङीषो लुके प्रतिस्थानिद्वारा तद्धितलुकः परत्वस्वीकाराव

न.त.
बो.वि.
९९

यद्वा बुद्धिपरिकल्पितं पौर्वापर्यमभावेऽप्यस्तीति नास्मत्पक्षानुपपत्तिः नचाढे तद्धिते विवक्षिते भस्याढइति
पुंवद्भावादृकारनिषेधे विनैव सिद्धिरित्यपि शंक्यम् यत्र भाविभत्वं तत्रैव पुंवद्भावः इह तु लुकि भत्वाभा
वात्कृतः पुंवद्भावादृकारनिषेधे पटेनाकृतत्वात् तथा चैन्द्राग्नपादेवता अग्नायी चेन्द्रः सास्य देवतेत्यण् द्वि
गोर्लुगनपत्य इति लुक् तेनाग्नालुकि तस्य स्थानिवत्त्वाभावात् ङीषा संनियुक्त ऐ आनङ् न स्यादेने पुंव
द्भावस्याचरितार्थत्वापि नाप्तिर्नृ इन्द्रत्वमित्यापामिदं त्रीवमिति प्रवृत्तिनिमित्तभेदे भाषितपुंस्कत्वस्या
नभ्युपगमात् येन नाप्राप्तेति न्यायेनैव सर्वं इति ईकारप्रश्लेषकरणं तेषामिह लुग्ग्रहणेन कार्यम् उ
पधालोकत्वेनास्यानिवत् तेन पूरणाद्यायाश्चान्तर्याः केः शाकलेष्टादादकेको नेत्यादिनापि निरव
काशात्वोपधलक्षणो ब्रह्मत्ययेऽपि प्राप्नोतीत्यसिद्धमिति पूर्वत्र प्रत्यथोपधासंज्ञायाः पूर्वविधित्वेन न स्थानिकत्वेऽग्ना
यामालोपः स्थानिवत्स्यात् नन्वेवं पटयतीत्यादौ वृद्धिः स्यादिति चेन्न यत्रोपधासंज्ञायाः पूर्वविधित्वं
तेन न स्थानिकत्वेऽपामालोपः स्थानिवत्स्यादुपजीव्यप्रत्ययो विधिमित्तत्स्तत्रैवायं निषेध इति भाष्य ९९

स्थितत्वात् तत्र चङ्परनिर्ह्रासग्रहणमेवज्ञापकम् चङ्परयोर्ह्रस्वः सचङ्परनिर्ह्रासस्तत्र नस्थानिवत् वा
दितवंतं प्रयोजनं तावानवीवदद्वीणां परिवादकेन अत्र प्रथमं णिलोपस्य स्थानिवत्त्वादाकारो न उपधेति
णौ चङ्युपधाया ह्रस्वं न प्राप्नोति णिसामान्यग्रहणादेतस्मिद्धमिति चेन्न हि अन्यदुदाहरणमस्य वा रिश्राव्या
दवीवरत् न चाग्लोपित्वमिति निषेधः शाक्यः श्रावत्वाद्वदीसत्यां टिलोपत्वमुपगमेनाग्लोपिताभावात् अ
अर्चेतेरर्कः कृदाचाराद्धिकल्पकः पाचयतेः पाक्तिः इह चोः कुरिति कुत्वे णिलोपो न स्थानिवत् वार्त्तिके
स्मिन् किं चङ्परनिर्ह्रासोपधानां ग्रहणमावश्यके लुक्युङ्कारप्रश्लेषेणागतार्थत्वात् कृत्वस्सपूर्वत्वा
सिद्धीयत्वाच्चैतस्य वचनेयम् चजोः कुघिण्ण्यतोरिति कुत्वे वा उदाहरणमन्वेषणीयम् सविद्युति तेन सहेति बहुव्रीहौ चो
पसर्जनस्येति सभावः सलोपिरित्यादि रूपस्यात्मनः कृत्तु क्वचिच्चेतित्वम् दीर्घस्यापि पतद्दीर्घकृततया णाट्
णाद्वृतिभावः ननु अत्रातिसवेर्भर्ययतेरिति गणविषये श्याव... निर्देशादिति चेन्न अत्रैवं तथापि स्मी
येप्रवृत्तिः केन वार्यताम् नहि द्दस्य युणाभावे न दीर्घे ष्ठित्यत्र प्रमाणमस्ति सोऽत्र स्वाविकत्वनिर्देशस्याव्या

त॰ त्व॰
बो॰ टि॰
१०

प्रतिबध्नात्युभयथावारकत्वेसारवत्वलाभेननत्थैवेत्यादिभाष्यारूढत्वाच्च लूनमिति ल्वादिभ्यइतिनिष्ठान
त्वम् द्यामामिति द्यायोमइतिमः प्रस्तीमयति प्रस्त्योन्यतरस्यामितिमः स्तः प्रपूर्वस्येतिसंप्रसारणम्
प्रुष्क्प्रियइति स्तुघः कइतिनिष्ठातस्यकः पक्कीरिति पचोवइतिवः इयङिति संयोगपूर्वत्वादिवर्णा
सवर्णेनेतिभावः ॥ ० ॥ इतिनिष्ठान्ता ॥ ० ॥ हविरिति नह्वत्साप्यइत्यर्थः तृज्वत्क्रोष्टुः क्रुशआह्वाने
रोदनेच अस्मात्सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन्निति तुन्प्रत्ययेक्रोष्टा तृज्वत्क्रो
ष्टाहुः द्वावपिसाधूगालवत्वतो तत्राविशेषेणद्वयोः प्रयोगेप्राप्तेसर्वनामस्थानेस्त्रियांचतृजन्तप्र
वत्तृतीयादिष्वचिउभयमन्यत्रतुन्नन्तएवेतिनियमार्थंत्रिसूत्रीयमारभ्यते क्रोष्टुरितितृन्नन्तात्सप्तमी
तृज्वदितितृतीयान्ताद्वतिः निमित्तव्यपदेशानादेशव्यपदेशात्कार्यरूपविषयत्वेनातिदिशस्यानेक
विधित्वेपि प्राधान्यादिहरूपमेवातिदिश्यतेतच्चतपवादेर्येस्यकस्यचित्तु किंतुक्रोष्टोरेवोपस्थितत्वा
दर्शनमानंतरत्यापेत्यभिप्रेत्याह क्रोष्टुशब्दस्थानेक्रोष्टृशब्दइति निमित्तानिर्देशोयथाविकी १०

र्षति चिकीर्षते अत्र सन्नन्तस्य पूर्ववत्सन इत्यनेन निमित्तातिदेशो कर्त्रभिप्राये नात्मनेपदं सिध्यति न
न्तु कार्यातिदेशेनाप्येतत्कृतार्थमिति चेदत्राहुः निमित्तप्रतिसन्धानपूर्वकत्वात्तस्येति निमित्तातिदेशः
पूर्वग्रहं इति व्यपदेशातिदेशो यथा आद्यवदेकस्मिन्नित्यनेन कर्त्तव्यमित्यादौ सावकाशप्रत्यया
द्युदात्तफलक आदित्वव्यपदेशोऽपगवासावतिदिश्यते तादात्म्यातिदेशो यथा सुबामन्त्रिते परा
ङ्गवत्स्वरे इत्यनेन द्रवमाणीसुभसतीत्यत्र सुभसाब्दस्य पराङ्गवत्त्वे सति षाष्ठिकेनामन्त्रितस्यनेन प्राका
राद्युकारस्याद्युदात्तत्वं सिध्यति शास्त्रातिदेशो यथा कालेभ्यो भववदित्यनेन कालवाचिभ्यस्तत्र भवव
दधिकारे पक्वायां तत्तास्य देवतेनार्थे इति दिश्यते तेन मासिकं प्रावृषेण्यमित्यत्र यथाविहितकालात्
ठञ् प्रावृषएण्यइति सिध्यति कार्यातिदेशस्तद्वुहप्रकृतिप्रत्ययादीनां सांकर्यं स्यात् कार्यातिदेशस्तद्वु
हप्रकृतिप्रत्ययादीनां सांकर्यं स्यात् कार्यातिदेशो यथा गोतो णित् गौः गावौ गावः अत्र णित्का
र्ये वृद्धिरतिदिश्यते प्राधान्यात् केचित्तु निमित्तदेशो गोतो णिदित्युदाहरन्ति तन्मते कार्यातिदेशस्तु पर

त॰बो॰
बो॰धि॰
१९

कर्मवत्कर्मणास्यानिवचादेशइत्युदाहरन्नेव्यम् रूपातिदेशोयथा वातंडीवासौवंदारिका अत्रवातंडी
शाद्वेपुंवत्कर्मधारयेपेतिअनेनपुंवाचकवातंडशब्दरूपमतिदिश्यते इहमनोरमामन्निदेशास्यसद्भियत्व
मुक्तम् अन्येतुकार्यरूपनिमित्तार्थशास्त्रतादात्म्यशाह्लिताः व्यपदेशोऽस्त्यसत्येतानतिदेशानन्वेदंत
इतिसप्तविधत्वमाहुः अर्थातिदेशस्योदाहरणंतु गार्गीचगार्ग्यायणीचगार्ग्याः अत्रस्त्रीपुंवच्चेति
अनेनगोत्रप्रत्ययांतस्त्रीवाचकस्यवृद्धोयूनेत्येकशेषेसतिस्त्र्यर्थस्यपुमर्थोतिदिश्यते तेनस्त्रियामप्य
कृत्वदेकत्वेयञिञोश्चेतिलुकूसिद्ध्यति ऋतोङि कृत्यपतयोरनुकरणेऽऽकारांतगणनिवारण
यतपरकरणमितिवोध्यम् अहृत्ततरिष्टेमबलिवनिवत्तत्वदृत्येवसिद्धेत्ततन्द्वोर्भेदनोपादानेक्व
चित्सामान्याकावपिविशेषप्रवस्थास्यतेइतिज्ञापनार्थं तेनतुकोपधायाइत्यत्रसामान्याकावप्य
कतद्धितयोरेवकोग्रहणेतेनकमात्रम् तेनयदग्रवत्सतिकोपधप्रतिषेधेतद्धितवमग्रहणमितिमदु
पपन्नंभवतीत्येके अन्येत्वाहुः अग्रइत्येवतन्त्रेमेलत्तजृंभितेमेदेनोपादानमवश्यमितिवाहतुर्यं १९

यद्यप्यर्थवत्परिभाषयातन्निवृत्तिः सिद्धा तथापि तस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनाय नद्योः इत्युपा
दानं तेनापि नस्मात् ग्रहणान्यर्थवताचानकेन चमदंनविधिंप्रयोजयतीतिसिद्धमिति अत्रत्रिपदेतद्वि
तत्वाद्भेनतवाहाभिसेदुनप्त्रादिग्रहणमर्थमिति नप्त्राह नियमार्थमिति औणादिकानामन्येषां संज्ञाशब्दा
नाममभ्द्रिपेतदर्थः धातृशब्दस्यौणादिकः संज्ञाशब्देन भवतीति तत्र दीर्घो भवत्येव धातारौ धातारः अ
कुमत्रिपदेतेन नप्त्रादिग्रहणं विध्यर्थमिति पितृतीनादीचेश केवलनाशीतिवाप्यम् तेनेमि पितरौ पितरः
भ्रातरौ भ्रातरः इत्यादौ दीर्घो नेत्यर्थः क्रोष्टृति अनङ् हलङ्यादिलोपामरत्वाड्उपधादीर्घः सर्वनामस्थाने
चेत्यनेनयद्यपिलभ्यतेतथापिपरत्वाद्नुन्निमेवत्याप्यः कृतेप्यनङि एकदेशविकृतस्यानन्यत्वेनतृचूत्वा
त् अन्यथाग्रणोकृतेपिक्रोष्टारावित्यादौ दीर्घो न स्यादिति भावः विभाषाल् यस्मिन् विधिस्तदादावि
त्याह अजादिष्विति ऋतउत् ऋकाराकारयोरेकादेशे सति ह्रस्व एव उकारः स्यान्न तु दीर्घ इत्यर्थे क
तत्पक्षकरणेन भाष्यमाणोऽणसवर्णान् गृह्णातीति ज्ञापयते तेन यवल परे हकारे हकारे मस्य विधी

त॰ त॰
बो॰ धि॰
९२

यमान्नायवलान्नुनायवलान्नुनासिकाभवन्ति तासस्य संयोगांतस्यलोपइत्यनेनैवसिद्धेतिपमार्थमिदमि
त्याह स्वस्यैवेति नान्यस्येति ऊर्क्वपरिमार्ट्इत्यादौरेफात्संयोगांतस्यलोपोनेत्यर्थः रादेवस्येतिविपरीतनि
यमोत्रनभवति उरः प्रभृतिषुकृतसंयोगांतलोपस्यपुमानित्यस्यदर्शनात् परत्वादिति नचनुहूनित्यइ
तिवाच्यम् तृज्वद्भावेकृतेसन्निपातपरिभाषयानुडोदुर्लभत्वादितिभावः नृचविरेति वारीणां तिसृणां
क्रोष्टूनामितिक्रमेणोदाहरणानि नन्वेरेण स्वविषयेप्राप्तंसर्वंवाध्यम् वाध्यसामान्यचिंताश्रयणात् अ
तएवगुणादीर्घोत्वानामपवादः इतिवक्ष्यति तथाचविशेषान्नुडप्यनेनबाध्यतइतिकथमिहविप्रतिषेधः
उत्सर्गापवादयोगादितिचेत् अत्राहुः अतएवतदंशेविप्रतिषेधंदूषयित्वा नित्यत्वनस्यइतिज्ञापका
न्नुडितिभाष्यकृतोक्तम् एवंचतृमतृज्वद्भावाभ्यामित्येवसुवचमिति इत्युदंता ॥ हूहूरिति गंधर्ववि
शेषवाचकमव्युत्पन्नप्रातिपदिकमिदम् हूहाविति दीर्घाज्जसिचेतिपूर्वसवर्णदीर्घनिषेधेसतीकइति
यण् अतिचमूशब्देत्विति प्रथमलिंगग्रहणंचेत्युक्तेः तथाचैवमतिचमादयः इतिप्राचोक्तंनादर्त्तव्यमि ९२

तिभावः खलपिनिंखलेपुनातीति पूञः क्विप् ऊः स्वपि इकोयणचीत्यतोयण् परनेकाचइति सूत्रेचसर्व
मन्त्रेवचनेनेइयर्णवर्जम् ऊमितिमकारस्यकार्येणनिर्देशात् अचिश्नुधातुभ्रुवामितिसूत्राद्धातोः परनेकाचइत्यत्रे
वेत्येवमनुवृत्त्याशयेनव्याचष्टे यावताचपूर्वसंयोगेत्यादि वर्षाभ्वइति अत्रेकोयणचीतियणंवाधित्वाप्रथ
मयोरितिपूर्वसवर्णदीर्घः प्राप्तस्तस्यदीर्घाज्जसिचेतिनिषेधेपुनरपियणादेशस्यप्रसक्तौवर्षाभ्वश्चेतिय
णितिवोध्यम् एवमन्यत्राप्युत्सर्गापवादविषयऊह्याः भेकेमंडूकवर्षाभूःशालूरप्लवदर्दुराइत्यमरः भे
क्यापुनर्नवायांस्त्रीवर्षाभूःदर्दुरेपुमानितियादवः हंभतीति हृभीयग्रंथो करादिः हृभूर्ग्रंथकर्ता कथ
कइत्यतो भुजादितइति कुप्रत्ययोनुमागमश्चात्रनिपात्यतइत्यर्थः दृशायादीहृत्तोकदृभ्रणोभुः नुमाग
मोलकारस्यचनिपात्यतइत्यक्षरम् अथमूकारोनुपातोगिरितिउवङोप्रसंगादिकोयणचीतियण् सचामि
त्येवइत्यनेनवाध्यतइत्याह हंभूमिति प्रासिदीर्घाज्जसिचेतिनिषेधाप्रवृत्यापूर्वसवर्णदीर्घेणापिवाध्यत
इत्याह हंभूनिति हन्निति इदंचश्रीपतिमतम् माधवेनतुअग्रहहंभूइत्यादिसूत्रेणदृष्टत्वाद्धेउपपदेभुवः

त॰ बो॰
बो॰ चि॰
९३

क्रूप्रत्ययः उपपदस्य हृन्त्रादेशश्च निपात्यत इत्युक्तम् हृन्भूरिति नहसर्पजीतिभेद इत्येके कपिरित्यन्ये
वक्तव्य इति वर्षाभ्वश्चेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादिति भावः एवं च उः स्यपीति प्राप्तस्य यणो न भू
सुधियोरिति निषेधे वर्षाहृन्करपुनः पूर्वस्य भुव इत्येव तद्धि व्यर्थमिति स्थितम् अत्र नव्याः वर्षाहृन्करेभ्य
स्तु नियमार्थतां स्वीकृत्य न भूसुधियोरित्यत्र भग्रहणोन्य क्रुग्राकमिति दीर्घपाठ इति हृन्करोति पाठ इत्य
र्थः एवं च हृन्स्वपाठे करपूर्वस्यो वङेव दीर्घपाठे न्कारपूर्वस्योवङिति विवेकः पुनर्भूरिति षत्वाद्धि इत्य
मरोक्तेः पुनर्भूशब्दो नित्यस्त्रीलिंगस्तथा च स्त्रीलिंगप्रकरण एव व्युत्पादितो न त्वत्रेत्याशंकायामाह
यौगिकः पुंसीति पुनर्भवतीति पुनर्भूरिति प्रक्रियाशब्दः पुल्लिंगोप्यस्तीत्यर्थः स्वयंभूवदिति प्राचा स्वेदाम्भूका
राम्भूशब्दौ वर्षाभूवदुदाहृतौ तन्न दुष्टमिति भावः ॐ यातेति इयातीति याता अत्र जयोर्निपात्येते चल्लता
अनङ् दीर्घनलोपनलोपाः भूत्यत्तिपद इति अव्युत्पत्तिपक्षे दीर्घश्रीके वनालिस्त्रवादि पठनादिति
भावः नेति नपतेर्डिश्चेति त्र्रप्रत्ययान्तो नप्तृशब्दः अनङादिप्राग्वत् न्त्वच इइहृन्ष्टेदस्यभयमेति सूत्राद्भ ९३

यथेत्यनुवर्त्ततेऽत्यभिप्रेत्याह पादीर्घः स्यादिति च्छइह्रस्वेदसीत्यनुवर्त्तनीयं तिनेषां विनोजने हचेन सावर्ण्य
ग्रणं न्नर्णामिति सिद्धे न्न्वे चेति सूत्रस्यैव पर्यवस्यात् यद्यपि पूर्वसूत्रे तिसृ चतसृ इत्यनुवर्त्तनीयं तिनद्य
युक्तमविशेषेणाविकल्पदर्शनात् तथा च धाता धातॄणामिति मैत्रेनदीये ह्रस्वः पचते वृक्षेवस्लृदी
र्घइति दिक् ऋतिऋरद्वा ॥ प्रकृतिवदनुकरणमित्यादि यत्तदेतेभ्यइति निर्देशात्र लिंगम् भ
वति तत्र त्यदाद्यत्वकरणादनुकरणस्य प्रकृतिवत्वमेकशेषाभावदर्शनाच्च वैकल्पिकत्वेति इत्येर
परत्वमिति ऋतइद्धातोरिति वेडवणपरइति प्रसन्नम् कीरिति क्रृत्यादिग्रंथेः पूर्वत्रोरिति तृथातुः
इत्यादीति ऋतउदिति तपरकरणात् ङसिङसोः तङदादेशोन ऋः दीर्घान्तात्वादोमोननुट् क्रां ऊ
तक्रि इत्यादि इत्युदन्ताः अनङितिति ऋ ल्वर्णयोः सवर्णे दीर्घ इत्यनेति सूत्रप्रवृत्तेः गणविषयश्रुति
ऋतो ङीति गुणविषये गस्य ह्रस्वश्रुति ल्वर्णस्य दीर्घाभावात्प्रथमयोरिति यः पूर्वसवर्णदीर्घः सल्ल
काराकारयोः स्थाने ऋकार एव भवति नन्वत्र ल्कारद्वयगर्भो ल्कारदीर्घोस्त्विति चेदत्राहुः प्र

यमयोः एवं सवर्णदीर्घत्वमस्माकं प्रथमाद्वितीययोरपि एवं सवर्णयोर्दीर्घः सत्पर्यात् ऋऌवर्णयोर्वे
चनेन सावर्ण्यसद्भावात् ऋकारऌकाराकारयोः स्थाने भवति नतु लकारगर्भो दीर्घस्तस्यर्कृवस्य
ष्टप्रयत्नत्वात्प्रयत्नभेदेन ऌकारसावर्ण्याभावादिति एवं च होतृ ऌनित्यादौ रेफद्वयगर्भो दीर्घऋ
काराकारयोः स्थानेन भवत्येवेति बोध्यम् गमॄभ्यां गमॄभिः गमॄभ्यः आमि नुट् गमॄणामिति के
चित् वस्तुतस्तु ऌकारस्थाने लकारद्वयगर्भेणैव दीर्घेणैव दीर्घेण भवितव्यम् स्थानतश्चान्तर्य
स्यबलीयस्त्वात् होतृ ऌणामित्यत्र तु ऋकार एव भवति स्थानप्रयत्नोभयसाम्यात् स्यादेतत् रेफद्वय
युक्तस्य लकारद्वययुक्तस्य चेषत्स्पृष्टप्रयत्नत्वात् प्रयत्नभेदेन ऋऌवर्णाभ्यां सावर्ण्याभावेन चान्त
भावाद्धूकालोज्झित्यादिना दीर्घसंज्ञा नास्तीति कथमत्र लकारद्वयगर्भेण भवितव्यम् ऋतिऋवा
ऌति ऌवेति वार्त्तिकं प्रत्याख्यानवादिनां कथं गच्छतामकः सवर्णे दीर्घ इत्यनेन ऋकाररूपाणामसिद्धेः अत्राहुः उ
भयोरप्यच्त्वसिद्धये वर्णसमाम्नाये ऋऌक् सूत्रान्तरपाठः कर्त्तव्यस्तेन सर्वेष्टसिद्धिः नच दीर्घेण १०४

सिद्धावपिविवृतप्रयत्नसाम्यात् होतृऋकारइत्यत्रऋकारदीर्घएवस्यात्तेरेफद्वययुक्तोदीर्घऋतिशंक्य
म् ऋकारद्वयस्थानेरेफद्वयवत्त्वसाम्येनकदाचित्तस्यापिप्रवृत्तेः होतृलृकारइत्यत्रतुलृकारेणांतर्यो
कदाचित्तलृकारद्वययुक्तःकदाचित्तऋकारेणांतर्यात्हृकारश्चभवति परंतुवार्त्तिकमतेहोतृऋका
रइत्यत्ररेफद्वयगर्भोनभवति प्रत्याख्यानपक्षेतुकदाचित्भवतीतिवैषम्यमस्ति तत्रेष्टापत्तिर्वाप्रत्या
ख्यानस्यप्रौढिवादतावाअभ्युपगंतव्येति अत्रेदंबोध्यम् अकःसवर्णेदीर्घइतिसूत्रस्यभाष्येऋति
ऋवालृतिलृवेतिनप्रत्याख्यातंतुल्यास्यप्रयत्नमितिसूत्रस्यभाष्येतुनस्यप्रत्याख्यानेपिफलभेदे
नदर्शयोगात्स्वीकृतेतस्मिन्नकोकील्येवमुक्तवचमितिशेषोनपपन्नएव यदितुऋतिऋवेतिवार्त्तिकंतु
ऋतिऋवेतिपक्षेतुतदावार्त्तिकयोःसवर्णेदीर्घइतिपदानुवृत्त्यानपेक्षणात्स्ववचमेवाकोकीतिप्रकृतम
नुसरामः होतृऋतोङितिगणेलपरः गमल्लि गमल्लौ गमल्लृषु एवंशाल्लृशास्यहेपरत्स्यमु इतिलृदंताः ॥
सेरिति अस्यापत्यमिः कामः अस्यस्त्रीईलक्ष्मीस्तेनतयावासहवर्त्ततइतिविग्रहेतेनसहेतितुल्ययो

गइतिवज्रश्रीहैौवोपसर्जनस्येतिसहस्यसभावोग्राह्यणः सयइति नन्वसेइत्येकारस्यांतवद्भावेनपदांतत्वा
दयादेशोवाधित्वाजसिपरतएङःपदांतादितिपूर्वरूपमेकादेशःस्यात्तथाचसेरित्येवरूपंस्यान्नतुसय
इतिचेन्न् अत्रकेचित् एवंतर्हियासःसेईशाःसेइतिविहितादेशस्यानुकरणमस्तुनत्वहिजसिपरतोऽ
यादेशस्यनिर्वाध्यत्वादिति स्मरतेरिति उःकामःस्मरतोयेनसउंलक्ष्मीस्मरतायेमेतिवाविग्रहः निष्ठेति।
तच्छावृत्तस्यपूर्वस्यनपातः स्मरतयइति नन्वत्रपूर्वोक्तरीत्याएङःपदांतादतीतिएवंरूपेणभाव्यम् नन
यादेशेन नह्यत्रानुकरणमात्रत्वकल्पनमौचितीलभतइतिचेन्न् अत्रनव्याः उत्तरपदत्वेचापदादिवि
धौप्रतिषेधइतिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादेङःपदांतादतीत्यस्याप्रवृत्तिः किंचस्वादिष्वसर्वनामस्थानेइति
भमित्यत्रभाष्यकृतास्वादिषुपूर्वपदसंज्ञंभवतीतिव्याख्यायततोसर्वनामस्थानेयचीतिछित्वानञंच
क्रिययासंबध्यपञ्चादौसर्वनामस्थानेपरतःपूर्वपदसंज्ञंनभवतीतिव्याख्यानम् ततस्थानेनसुप्तिङंत
मितिस्वादिष्वितिविहितयापिपदसंज्ञानिषिध्यतेइतिपूर्वोक्तत्वग्रयुक्तापदांततेहदुर्लभेतिस्मरतयइति ९५

रूपं निर्वाध्यमेव तथा सप्तम्यन्ते ऽनासद्दे इति सुतन्ति पदेऽपि नानुपपत्तिः नचैकादेशस्य पूर्वान्तत्वेनाप
त्वान्मुपोल्लकस्यादिति शंक्यम् अत्रापरस्त्यायाश्रत्वंत्वेनोपसर्जनेन तदभावात् नचैवमपि सद्गुदिति स्थि
ते स्वन्तरंगत्वाद्वगुणे कृते सद्दृशाद्दृस्यादेश एव न स्यादेषास्य पराद्वित्वबाधिस्वरद्भावाभावात् पूर्वान्तत्वेन तत्
रपदत्वाभावादुभयत्राप्याश्रयणेनाद्वित्वबाधनिषेधाच्च अस्तु वा सद्दृशाद्दृस्य सभावस्तथापि द्रुत्यदंतत्वे
वद्रूपस्यान्वतसेऽश्येदंत्यमिति शंक्यमनेनद्भ्रस्य परस्यान्तन्तरपदवृद्धिः प्रतिषेधेन पूर्वान्तरपदयोः प्रथमं
कार्यं भवति तत एकादेश इति सामान्यन्यायवनादित्याहुः णोतेणित् इतोऽसर्वनामस्थाने इत्यतोऽन्ववृत्तेः स
म्यंते सर्वनामस्थाने ग्रहणं प्रथमया विपरिणम्यते णिदित्यनेन सामानाधिकरण्यात् तदाह सर्वनाम
स्थानमिति णितिपरे पूर्वस्य यत्कार्यं तत्करोतीत्यर्थः गोणित्यादि चित्रगुरित्यत्र न भवति डोतइत्यवद्भ्य
माणत्वात् न हि तोयः शास्त्रे ओकारान्तात् संभवतीत्याशयेनाह शासाहचर्यादिति सुधीत्यनुवर्तना
द्वेत्यपि काशिकायामुक्तम् कैयटस्तु न हि तो पि शास्त्रीतिकथमिकैः हृसाहचर्यात् अतः सप्तत्वमित्याश

त·त्व·
बोधि·
१९

ङ्याचीत्यधिकारादजादिः शस् सवेव संभवति न तु तद्धितः स्यादच्च्विनवमिति विनोनेर्लुङादेशः स्यमिया
निमयम् ङौनोणिादितिवाच्यमिति गोनः इत्यपह्रायपङौन इतिवाच्यमित्यर्थः एवंच गामित्यत्रपरत्वा द्वृद्धिः
स्यादिति शंकापास्तनवकाशः निरवकाशत्वयाश्चात्वेन वृद्धेरेवबाधात् ॥ इत्योदन्ता ॥ रायोहलि
अष्टनआनिभक्ताविंत्यत्राविभक्ताविति चानुवर्त्ततेनदात् आकारोन्तादेशः इत्यादिः अर्थैरैविभवाअ
पीत्यमरः राषिःछांदसइतिभाष्यम् तच्चक्त्जेनस्वैश्चाद्व सछांदसत्वपरंनत्वकेवलस्यापिवानोपीति स
त्रेकैपदः सएवकेवलोपिछांदस इति पर्यान्तरमप्याह इत्योदन्ताः ग्लौरिति ग्लौस्त्रिंगाकःकलानिधिरि
त्यमरः एवंजनानवतीतिजनौः ज्वरत्वरेत्यूठ सत्येयण्प्रत्ठक्विति वृद्धिः अच्याबादेशः जनावौ जनावः
इत्यादि नप्रवर्त्ततइति ह्रेग्लौरित्यत्राप्रवृद्धिलोपः ग्लावइत्यत्रङ्गिङ्सोम्वेति पूर्वरूपंचनप्रवर्त्तेन
इतिवाच्यम् सवर्णाभावज्ञापनादिति सुतिनुमावर्णे एव चतुर्विधानेः सत्त्वाभवंतीति वृद्धिरादैजित्येतन्न
वृद्धिरादैङिःतिपठितेप्राकृत्यवादैऔङितिसूत्रेव्यर्थसत्सावर्णाभावज्ञापयति अनएवपदेमोरोक्षेतोच्चन १९

मिथः सावर्ण्ये ऐऔजिति सूत्रारंभसामर्थ्यादित्याद्याः ऋदित्सवर्णस्येति सूत्रमप्येवोक्तमिति भावः नन्वैऔजिति
सूत्राभावेनस्याभ्यामितिसूत्रेताभ्यामैजितिप्रत्याहारोयंनसिध्येत पूर्वोक्तताभ्यांराङ्सुक्तेनविधीयमान
स्यसवर्णग्राहकतयाकरणः सोवप्यकृत्वादावेदोनाविवागमोस्तुः नन्वेदौतोनतस्यैवेपर्यायाभावादैऔ
जितिसूत्रेसावर्ण्याभावेनत्रापपत्तीतिचेन्नैवम् पूर्वोक्तताभ्यामैऔउतिपाठेनापीष्टसिद्धेस्तत्सूत्रेवैय
र्थ्यतदवस्थतात् स्थितस्यगतिप्रदर्शनमिदम् वस्तुतस्तुएओङितिसूत्रारंभसामर्थ्यादित्युक्तेनताभ्या
मैजित्यत्रानुपपत्तिर्नास्त्येव नचएओङितिसूत्राभावेऽप्यटेङ्गुणएङिपररूपमेङःपदान्तादतीत्यादा
वेङ्प्रत्याहारः कथंसिध्येदितिवाच्यम् सतिहिसावर्ण्येऽप्यटेङ्गुणापेक्षितपररूपेपेचःपदान्तादतीतिप
ठितेष्वाकत्वादतिप्रसंगस्यत्वेङ्ग्रहणोपिनत्स्पत्वात् नचैवमप्येचांचतुर्णांक्रमादयाचादेशासिद्ध्य
र्थंएओङ्ऐऔजितिसूत्रद्वयमप्यावश्यकमितिवाच्यम् स्थानेन्तरतमइत्यनेनैवयथाक्रमादयादयः
सिध्यन्तीतिप्रागेवास्माभिरुपपादितत्वात् यदाहिसवर्णानामृकारांचैवैत्सादिप्रागुक्तरीत्यावचन

त॰ बो॰
बो॰ पि॰
१८

नेरोथादेङो विवृततमावित्यभ्युपगम्यते तदात्वेदैतौरोतोस्मिथः सावर्ण्यप्रसक्तिरेव नास्तीत्यैऔजि
ति पृश्नो रि॰ निवार्यसूत्रं नोक्तं ज्ञापकमिति ज्ञेयम् केचित्तु विवृततरयोरेङोर्विवृततमत्वाभावेपि विवृत
तरे विवृततमे च विवृततत्वस्य सत्वात्तदादायकल्पप्रयत्नत्वमेङोरैचोश्चास्तीति सावर्ण्यप्रसक्तावुक्त
ज्ञापकाश्रयणं सम्यगेवेत्याहुः तदपरे न क्षमन्ते तथाहि सतिरकोगुणवृद्धी इति सूत्रस्थशब्द
कौस्तुभग्रन्थेन सह विरोधप्रसङ्गात् तत्र हि स्वराणामूष्मणां चेत्यादिशिक्षान्तरोक्तानेतानु
त्यादैङ्गुणप्रवृत्तिः स्याद्धि हृत विवृततरत्वरूपेवलक्षणपसत्वादित्तिनष्टोक्तम् विधेर्निर्विषयत्वा
पत्तेः जयः करणे धान्यानाभवन इत्यादिनिर्देशेभ्यः शिकारादिषु गुणप्रवृत्त्यनुमानाच्चेति प्रकारान्तरेण
समाहितम् तदुक्तरीत्या तुल्यप्रयत्नत्वे तच्चेमाने तत्यादैङ्गुणप्रवृत्तिप्राकनिरालं विनैव स्यात
तस्मादीषद्विवृतविवृतभेदेन स्वराणामूष्मणामिव विवृततरविवृततमभेदेन सावर्ण्याभावोत्र स्वव
मिति दिक् ॥ इति अजन्ताः पुंलिङ्गाः ॥ रमेति रमन्त इति रमा रमु क्रीडायामित्यस्मात्पचाद्य १८

चिटाप्लिंगविशिष्टपरिभाषयास्तादयः हलङ्यादिलोपः नचात्राव्येतत्वादेव स्वाद्युत्पत्तिरस्तु प्रत्ययां
तस्य प्रातिपदिकत्वेपि ङ्याप्पोः पृथग्ग्रहणादिति वाच्यम् ङ्याब्ग्रहणस्यान्यार्थत्वात् यथा प्रागेवोक्तत्वा
त्प्रत्याख्यानत्वाच्च नच ग्रहणस्य श्रीस्वादिति जसः श्रीत्वतः श्रीङ्गृत्यनुवर्त्तत इति भावः संबुद्धौ च बहुव
च बहुवचनेकलेपदाङ्ग्टिचापइत्यतपदापइति चानुवर्त्तते तदाह आपएकारः स्यादिति एङ्ह्र
स्वादिति नचात्रहल्ङ्याब्भ्य इति नैवसुलोपोस्तु प्रत्ययलक्षणन्यायेन सम्बुद्धौ चेत्येतस्यापि प्रवृत्तिसंभवा
दितिशंक्यम् परत्वात्प्रतिपदोक्तत्वाच्च पूर्वं तेकृतेहल्ङ्याब्भ्य इति लोपस्याप्राप्तेः स्थानिवद्भावादापृत्वेप्य
कारूपत्वाभावात् आम्प्रावित्याकारे प्रश्लिष्य दीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्यानात् एङ्ह्रस्वादिति लोपस्ये
वपरत्वेनाप्राप्तत्वाच्चेति भावः आङि चकारेणओसि चेति प्रकृतं परामृश्यत इत्याह ओसि च परइति
रमाभिरिति नत्विह एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादतो भिस ऐस् प्राप्नोति नच तत्परत्वसा
मर्थ्यात्मैवमिति वाच्यम् अकृतेकादेशो विषयाभिरिमादेऽकृतार्थत्वादिति चेत् मैवम् अस्तियावन्न

त॰ त्व॰
बो॰ धि॰

वचेतिप्रसाप्रवृत्तेः याडापः घेर्ङितीत्यतोनुवृत्तेर्ङितीतिसप्तम्यन्तंमापद्यतिपंचम्यन्तमापद्यतिपंचम्यन्ततयेनवि
परिणम्यतइत्याह ङिद्वचनस्येति अत्रङ्यपीचेन्यतःस्यपीत्यनुवर्त्तमानान्ङ्यपएवस्यादृतेनापिसार्वधातुक
स्याद्वित्वेपिमालेवाचतःमाल्लानइत्याहैनस्याड्ढेर्नभवति एतच्चग्गवःपरस्मिन्नितिसूत्रएवस्यास्थितिपूर्व
विधिरितिषष्ठीसमासमासपदाभ्युपगमेनोक्तम् पंचमीसमासपदाभ्युपगमेतुस्थायःस्यानिव-
त्वेनअवयवानामात्मानमाल्यानइत्यादौयाटःप्रसंगएवनास्तीत्याहः याडित्येववक्तव्येदीर्घोच्चारणंस्पष्ट
प्रतिपत्त्यर्थम् नचातोगुणइतिपररूपापत्तिः अकारोच्चारणसामर्थ्यादेवतद्वाधात् वृद्धिरेचीति
प्राचातएचाटश्चेत्यत्रपत्यस्तम् तडुपेक्षितम् याट्स्याटोष्टकारस्यसमुदायान्वयोपयत्वेनगुणाद्यभावात्
सर्वनाम्नःस्याड् दीर्घोच्चारणंप्राग्वदस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् आवन्तस्यसर्वादिगणपाठाभावात्सर्वना
मत्वेनेत्याशंक्याह एकादेशस्यपूर्वान्तत्वेनेति विभाषादिक्समासे गौणत्वादप्राप्तेविभाषेयनत्वबहु
व्रीहावितिनिषेधेप्राप्तइतिभ्रमितव्यम् तस्यालौकिकप्रक्रियावाक्यान्तर्गतसर्वादिविषयत्वादस्य ९८

चसमासविषयत्वात् स्वपदार्थमिति प्रतिपदोक्तद्विसमासविधायके दिङ्मानीति सूत्रे शेषो बहुव्रीहि-
रित्यतो बहुव्रीहिरित्यधिकारादिति भावः सङ्ख्येयमिति नचावन्तस्य द्वितीयादिशब्दस्य तीयप्रत्ययां-
तत्वाभावाद् द्वितीयाद्वितीयाद्वितीयादिति सूत्रमावश्यकमिति शंक्यम् एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादाव-
न्तस्यापि तीयप्रत्ययान्तत्वात् तीयस्येति पुंवद्भावकार्थमवश्यं वक्तव्येनानेनैव सिद्धो विभाषाद्विती-
येतिसूत्रं न कर्तव्यमिति भावः अर्धार्थं न ग्रोर्हस्वः अत्राम्बार्थं ह्रस्वः तरपदीति वचनात् ह्रस्वस्यैवा-
वार्धस्य ह्रस्वो भवति नानेषामिप्रायेण फलितमाह अखण्डकार्थेऽस्यल काराज्ञति जरेति नघवयोर्हा-
नावित्यस्मात् षिड्गौरादिभ्यश्चेत्यादि अनित्योऽङीति गौरादित्वे ते हापु स्त्रीभावात्परत्वाज्जरसित्यादि न
नस्यौङश्चापः ह्रस्वनद्यापो नुड्डाश्चेत्यापि नुडाश्रयाजन्यापांडति सूत्रस्य परत्वादस्त्वेवम् परत्वाङ्डिचापः पा-
डापः ङेरामिति विषयो जरसादेशं बाधित्वा परत्वात्स्यादिति चेत् अत्राहुः आङ्डिचापइत्येकारादेशे
कृते त्वेकदेशविकृतन्यायेन जराया इति जरसादेशप्रसङ्गा नित्यत्वादेकारादेशं च बाधित्वा जर

शे.व.
वा.वि.
१९

सादेशापवमिति नचैकारादेशोपिनित्यपवजरसादेशोकृतेपिस्थानिवद्भावेनावंततवादाङिचापप्रतिष्ठ
त्रैरितिवाच्यम् आकाररूपस्यैवायः सर्वत्र ग्रहणादित्यनुपदमेववक्ष्यतिणत्वात दप्रवृत्तेः पाडाप
उनित्याडागमेनजरसादेशेनान्तरंगत्वाद्बाधते आकाररूपायः परस्याङितः स्यायोविहितस्यपाद्ये
वह्वाश्रयत्वेनवहिरंगत्वान्नुडामपिजरसादेशेननित्यत्वाद्बाधते नचाकाररूपावन्नामरस्यडे.दा।
कृतेसंनिपातपरिभाषयाजरसीत्युक्तत्वादिष्टायाऽनित्यत्वाभ्युपगमेवाधकाभावादिति स्याश्र
यजादिसूवाश्रयस नन्निमित्तकमित्यर्थः यजादिसुप एव पप्रवपडागमापादनात्स्वप्राप्तेनतस्य
दारूप्यते स्यानिवद्भावानेति न चैवं लाक्षणिकत्वात्कथमिहयाट् स्यादितिवाच्यम् अतिदेशवि
षयेलाक्षणिकप्रतिपदोक्तपरिभाषायाः प्रवृत्तेः अतिदेशस्यैवपर्य्यापत्तेः अतोव्याचष्टे आपंते
यदंगेमिति यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादेस्तदंतस्यग्रहणमितिनियमादतिखट्वेतिपदंगनदाव
तेनभवतियच्चावन्नखट्वेतिनदंगेनभवतीति नात्रपाडागमप्राप्तिरितिभावः अत्रनव्याः १९

प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणेनावंतं न स्पृश्यते आवंतस्यांगस्य विशेषणत्वावेन तदंतग्रहणादतिखट्वायेस्पत्रेऽक्रुद्धा
श्वादयस्य मितियत्तु च्येते तर्हि अंगेन आवंतं विशेष्यतां अंगसंज्ञकेऽयदावत्तमिति तथाचेत्कातिप्रसंग
ले ब्राह्मण्या अः स्त्रीप्रत्ययेनादरि नियमो नेत्याशंक्याह उपसर्जनेति अयंभावः स्त्रीप्रत्ययेनानुपसर्जने ते
नानुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेन तदादि नियमप्रतिषेधो वक्तव्ये तेनतूपर्जने पि स्यात् एव परमकारीषगंधीपुत्र वदा
ति कारीषगंध्यब्राह्मिष्यङः तदाद्यमत्र ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे इति संप्रसारणं न भवति अ
ति कारीषगंध्यस्य हि ष्यङंतत्वाभावात् न च वङ्क्ष्येयसी तत्र ष्येयसी ह्युत्तरभागस्य ष्यङंतत्वाद्यथाहल
ड्यादिलोपः प्रवर्त्तते तथा तत्रापि उत्तरभागस्य ष्यङंतत्वात्संप्रसारणं स्यादेवेति शंक्याह पूर्वपदस्य ष्य
ङंतस्य पुत्रपत्योरुत्तरपदयोः संप्रसारणमिति ष्यङः संप्रसारणमित्यत्रैव वक्ष्यमाणत्वाद्योदृष्टोनेति पु
त्रभावेदस्य ष्ठेन युटपदेन तस्याद्यानेति विवेकः नभवतीति जघन्यस्या कुषस्यकुत्वं न भवतीत्यर्थः कु
विति ति परिशिष्टकारादयः निवृष्टिति अत्रजघन्यस्थोहीतिपदेलङं वा प्यमत् मांसहननेति हननाः

त॰ बो॰
बा॰ चि॰
११

ना नात्वं नेति अस्त्रियामिति पर्युदासादिति भावः ङिति ह्रस्वश्च वामिति सूत्राद्वेत्यनुवर्त्तते अप्राप्तविभा
षेयम् ह्रस्वयोरप्राप्तावितरयोस्तु नेयङुवङ्स्थानाविति निषेधप्राप्तावारंभात् इयङुवङ्स्थानौ स्त्रीश
ब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिंगाविति श्रीग्रामण्योर्ह्रस्वोर्विशेषणानि ह्रस्वयोस्तु स्त्रियामित्येव विशेषणं न तु नित्यस्त्रीत्व
पर्यन्तम् अन्यथा इष्टप्रभृतीनामुभयलिंगानां पट्वमृद्वीप्रभृतीनां सर्वलिंगानां स्त्रीत्वेपि नदीत्वं न स्या
त् कैयटमते हि तेषां नित्यस्त्रीत्वाभावात् मतान्तरेपि ह्रस्वांशे नित्यग्रहणं व्यावर्त्याभावाच्च अतएवाख्या
ग्रहणं विहाय स्त्रीशब्दमात्रेण सूत्रसंबंधः तेन दैनदाह ह्रस्वौ चेवर्णोवर्णौ स्त्रियामिति औत्वेप्राप्तेइति ङेरा
मिति औत्वेप्राप्तेइति ङेराम्नित्यपेक्षया परत्वादिति भावः प्राचा तु औदिति सूत्रे इदुद्भ्यामपच्चयोरिति सूत्रे
तरस्तु वृद्धयवत्तलभ्यार्थमपादाय पि नदीसंज्ञावर्जिताभ्यामिति व्याख्यानम् इदुद्भ्यामिति सूत्रवचनोप
न्यस्तमित्यसिसंजसमेतत्र त्रिचतुरो अष्टन आ विभक्तौ वित्यतो नवर्त्तनादाह विभक्तौ परत इति विभक्तौ
किम् त्रिभार्यः चतुर्भार्यः इति केचित् तन्न तस्य स्त्रियाः पुंवदिति पुंवद्भावेनापीष्टसिद्धेः ११

किंतु प्रियादौ परतः पुंवद्भावो नेति त्रिप्रिय इत्यादि प्रत्युदाहरणं बोध्यमिति तिनद्याः रुणादीर्घो नानामिति ति
सृलिङ्गत्वीत्यत्र ऋतोङीति गुणस्य तथापि रत्वमपवादः तिसृः परेऽपि तत्र न प्रथमयोरिति पूर्वसवर्ण
दीर्घस्यापवादः प्रियतिस्रः आगतः प्रियतिस्रः स्वमित्यत्र ऋत उदित्युत्वस्येति विवेकः यद्यपि समे
पवादत्वाद्येन दीर्घो नयोरेव रत्वमपवादः स्यात्तत्र ऋतो ङीति गुणस्य तथापि वाक्यसामान्यविना
माश्रित्य स्वविषये प्राप्तं सर्वमेव हि बाध्यत इति भावः त्रिचतुरोर्विशेषणादिति स्त्रीत्वाद्धि त्रिचतु
रोर्नित्यस्यैव स्त्रियामिति विशेषणं नांगस्येति भावः प्रियतिसेति प्रियाजस्त्रिजस इति स्थितेऽन्तरं
यत्र विधीन् बहिरंगो लुग्बाध्यते इत्यत्र कृतपवति साद्देशाल्लोपो लुकि कृते समासाद्विभक्तिस्तस्या प
रतस्त्रिसादेशः स्त्रियः पुंवदिति विपाश्च ह्रस्वपुंवद्भावः ऋदृशोऽनन्य ननु यद्यपि इह ऋजह्नस्वार्थो
हृति पदे त्रिपाह्रस्य निरर्थकत्वेन स्त्रीवाचिद्ययादेशो विनाप्यत्रेति अजादौ यद्यादेशो विहितः स
उपसर्जनत्वे पुंसि विद्यमानस्य डौ सादिश्च वचनं पूर्ववन्नत्वमत्र गुणनाभावादिभिः पूर्वोक्तैर्वाधनत्वादिन्य

ने·ति·
वो·पि·
११

र्थः इयङुवङुःस्थानविनस्यैवेति एतस्मा(द्)आवितनवर्तिनादियङुवङुस्थानाविति ईदूतोर्विशेषणम् ते
नेयङुवङुस्थानावीदूतावेवास्त्रीतिपर्युदासोनतद्भूतावितिभावः श्रीरिति क्विब्विचिप्रच्छ्यायतादिना
क्विप् दीर्घोऽसंप्रसारणाभावाच्चसलोपः नेयङुवङुस्थानावस्त्री निषेधोपयोगीतिस्थानौ अधिकरणे
ल्युट् इयङुवङोःस्थानाविति षष्ठीसमासः तथा च फलितार्थमाह इयङुवङोः स्थितिर्ययोरिति स्थान
ग्रहणं किम् प्रकृष्टाध्यायी·हे प्रधि अत्र एरनेकाचः इति यणा उपङो वाधनान्नेयङुवङुस्थानाविति नि
षेधो न प्रवर्त्तते यत्र यङुवङौ निष्पद्येते तत्रैव नदीसंज्ञानिषेधः यत्र त्वपवादेन वाध्येते तत्र न निषेध
इत्येतदर्थं हि स्थानग्रहणं कृतम् अन्यथा नेयङुवङौ इत्येव ब्रूयात् इयङुवङोर्निमित्तभूतौ एन
दीसंज्ञकौ नेत्यर्थलाभात् अस्त्रीति किम् हे स्त्रि वामि एतस्मादामि नदी नेयङुवङुस्थानावस्त्री तु व न
नादाह इयङुवङोः स्थानावित्यादि यद्यपि नेति प्रकृतो निषेधोनेन न विकल्प्यते तथापि निषेध वि
कल्पे विधिविकल्प एव फलतीति स एव सूत्रार्थः उक्तिन्तु न्यायेनाह वा नदीसंज्ञोक्त. इति ङितिह्रस्व ११

ष्वेति सूत्रेप्येवमेव प्रधीशब्दस्यापीति परे नेकाचृइतियणापवादयङुवङ्बाधनार्त्थे वा नदीसंज्ञेत्यस्य यङुवङ्
स्थानावितीतिनिषेधोत्र न प्रवर्त्तते यत्तत्पवादेनेयङुवङोर्बाध्यते न तत्र न निषेधइत्याशयेनाचष्टे
लक्ष्मीवद्रूपमिति अनिशास्विच विशेषइत्यनुपदमेव वक्ष्यति ध्रुवद्रूपमिति अयं मतभेदः प्रकृष्टा
धीर्यस्याः प्रकर्षेणाध्यायतीतिवा विग्रहेवोप्यः लक्ष्मीवदिति मतद्वयेपीति शेषः शुद्धधीर्यस्याइति
नन्वस्मिन्विग्रहेकैपक्षमते शुद्धीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वाभावेपिधीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात्प्रथमलिंगग्रह
णंचेति शुद्धीशब्दः श्रीवदेव भवति न तु पंचवदिति चेन्न अत्राहुः नेयङुवङ्स्थानावस्त्रीतिधीशब्दे
नदीसंज्ञानिषेधात्सुधीशब्दे प्रथमलिंगग्रहणं चेत्यस्याप्रवृत्तिस्तथा चैवं वृत्तिमतेइतिग्रन्थः स्वरसतः
सेन हृत इति मतान्तर इति लिंगान्तरानभिधायकत्वे नदीति केपक्षमतेतात्पर्यः श्रीवदेवेति शुद्धिवा
चकधीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् मतद्वयेपि श्रीवदेवेत्यर्थः स्त्रियांञ्चेत्यसर्वनामस्थानार्थमयमारंभः
तज्वत्क्रोष्टुरिति वर्त्तते न तदेवाचामिरूपातिदेशः स्त्रियामित्यर्थग्रहणं तदाह स्त्रीवाचीक्रोष्टुशब्दइत्या

त॰ त्व॰
बो॰ धि॰
११२

दि एवंच पंचभिः क्रोष्टृभिः क्रोष्टीभिः क्रीतैरथैः पंचक्रोष्टृभीरथैरित्यत्रापि तृज्वद्भावः सिद्ध इति येतु स्त्रियामिति

स्त्रीप्रत्यये इत्याचक्षते तैर्ङीब्विधौ च क्रोष्टृशब्दः गौरादिषु पठ्यते तेषामिह तृज्वद्भावो न सिध्येत तेन क्रो

नमितिदकोप्यर्द्दसूत्रेवैतिल्लक्ष्णत्वात् लुक्तद्धितलुकीति ङीषो लुकि स्त्रीप्रत्ययपरत्वाभावात् ऋन्ने

भ्यः ऋन् ऋकारः नो नकारः प्रयोगापेक्षं बहुत्वं प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तविधिः स्त्रियामिति

वाधिक्रियते तदाह ऋदन्तेभ्य इत्यादि क्रोष्ट्रीति स्त्रियां चेत्यत सांगत्वादेगेन प्रत्ययाद्यादि भक्तौ परत्र

एकेहतृज्वद्भावस्तेनो ङीविति बोध्यम् भ्रूरिति भ्रमतीति भ्रूः भ्रमेश्च डूरिति भ्रमतेर्डूप्रत्ययः डि

त्वाट्टिलोपः हेमभ्रूरिति डूप्रत्ययस्यास्त्रीप्रत्ययत्वाद्गोस्त्रियोरिति ह्रस्वो न भवति नेयङुवङ्स्थाना

विति नदीसंज्ञानिषेधेन संबुद्धिह्रस्वोऽपि नेति भावः ह्रस्वोऽत्रानुपपन्न इत्याक्षिपति कथं तर्हीति

विभ्रमानेत्रा सुभ्रु कुतः पितुर्गृहे इति कालिदासप्रयोगोऽप्यनुपपन्न इति बोध्यम् वहवइति केचि

त्तु नेयङुवङिति सूत्रे वामीत्यतो वाग्रहणमपकृष्य व्यवस्थितविभाषां चाश्रित्य समादधिरेत ११२

वस्त्र तथासतीह नगरं हृणं वा मीत्युनस्मृत्वं च चर्यं स्यात् वेयङुवङःस्थाना वित्येव वक्तंशाकयना
व अन्येतु सामान्येन पुंस्त्वकमिति कथं चित्समादधुः एकाच् एकोऽचयस्मिंस्तत एकाच् तत्तु उ
त्तरपदस्य एकाजुत्तरपदं इति वक्ष्यत्रीः हिग भौ वृक्षश्रीः उत्तरपदस्याचः समासचरमावयवे रूढः स
नादित्यः समासेनेन विशेष्यते इत्याह तस्मिन्समास इति खलाभ्यां नोर्णा इत्यतोऽणित्यनुवर्तमा
ने पिणाय हृणाति हानि स्मार्थमावश्यकमित्यापशेकाह आरंभसामर्थ्यादिति प्रातिपदिकांतनुम्
विभक्तिषु चेति विकल्पेन नसिद्धावेन दातेभसामर्थ्यादित्यर्थः स्वयं मः पूर्ववदिति मतद्वयेपि नदी
संज्ञाया अप्रभावात् ङिति ह्रस्वश्चेत्यादिन प्रवर्तते इति भावः नषट्स्वस्त्रियाय यडुक्तं तन्न भवतीति व्या
ख्यानादन्ते तरोङीब्द्विवचनमप्रिनिषिध्यत इत्याशयेनाह ङीपूर्वी योनेति स्वस्रादीनां ङीप्प्राप्तः ष
ट्संज्ञकात्तान्न स्वसा तिस्र इति नामिदीर्घे चेत्प्रतिषेधात् ज्ञापकाद् देवङीव भावे सिद्धे स्वस्रादिषु
तिस्र चतस्रशब्दयोः पाठो नकृतेऽस्मद्विसिद्धं अन्ये नेत इति सूत्रे केयरः स्वसेति मातसेकरेन ऋदन्तानेन

त. त्व.
बो. धि.
११३

ननङ्गः ननेंदा तु स्वसा पत्युः भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम् योगो गौं वदिति गमेर्डोबाहुल
कात् चुनेरपि डित्वाट्टिलोप श्रोतारो इति तिरो इड्जावाहृद्धिः गौः पुंवदिति यत्र पिपुंलिंगप
वोय समर्थ्य दैवि भवास्त्र पी न्यूमरोक्तेः भिन्नलिंगानां न द्वन्द्व इति तेन न परिभाषितत्वात् तथा
पि गल्ये नराः स्त्रीत्येके इति दीक्षित स्वामिना स्त्री लिंगतायाः अभ्युपगमादेवमुक्तम् नौग्लौवृ
ति ग्लानुदिभ्यां डौः डित्वाट्टिलोपः स्त्रियां नौ स्तरणिस्तरी विस्वमरः इत्यजन्ताः स्त्रीलिंगाः
अतोम् अत इत्येतदधिकृतस्यांगस्य विशेषणम् स्वमोर्नपुंसकादिति चानुवर्त्तते इत्याशयेना
ह अतोंगादित्यादि अदंतादंगादित्यर्थः स्वमोरिति अमोऽम्विधाने स्वमोर्नपुंसकादिति प्रा
प्तस्य लुको बाधनार्थम् अमस्यादिति पद्यपि मत्वेव छित्वा सो में इत्तेनिपातपरिभाष
या सवि से निड्दीर्घत्वाप्रसक्त्या ज्ञानमिति रूपं सिद्ध्यति द्वितीयैकवचने इत्यादेः परस्यैत्तकारस्यम
कारे अन्त्यस्य मस्य संयोगान्तलोपे सिद्धमिष्टं तथापि संयोगान्तलोपो फलत्वाभिप्रायेणादेशमाख्या ११३

तेन यदाहुः अमिति पदच्छेदाकारेणोऽतिजरसमिति न सिध्येदिति तदसमासात् सोरमि कृते संनि
पातपरिभाषया जरसादेशस्याप्रवृत्त्यातिजरमिति रूपसिद्धेवप्रमाणाभावात् द्वितीयैकवचनेनुअतोमिति
बाधित्वा परत्वाज्जरसि कृते सन्निपातपरिभाषयालुकोऽप्रवृत्तावतिजरसमिति रूपसिद्धेश्चेति दिक्
ज्ञानमिति हसिद्धज्ञानम् सुडन्तः ङनद्विमेति प्रातिपदिकत्वात्स्याद्युत्पत्तिः हल्मात्रेति हेज्ञान सङ्गतिस्थि
तेसंबुद्धिलोपापरत्वादमादेशे कृते अमि पूर्वत्वे च नसंप्रत्वनज्ञाबाद्धत्वान्नमंगोभवतीति ततः परस्यसंबु
द्धिसंबुद्ध्येनोमकारस्यलोपइत्यर्थः नपुंसकाच्च औङः शी औङ्‌आपइत्यतः शी औङिति चानुवर्त
तेइत्यभिप्रेत्याह क्लीबादौङः स्यात् भसंज्ञामिति सुडनपुंसकस्येति पर्युदासेनासर्वनामस्थानत्वा
दौङि यचि भमिति प्रवर्तत इति भावः यस्येत्यस्य प्रवृत्तस्यनदाह इवर्णो वर्णयोरिति इतिचेति चका
रेणानुक्तस्य द्वितइत्यनुक्तद्वितोनकृष्यतेनदाह ईकारेण द्विनेचेति औङः शीमिति विभक्तिपेत्तयास्त्री
लिंगनिर्देशः तेदंवचनेकत्र्येवं विभाषाङि श्योरित्यतः श्यामिति प्रकृते नसंयोगादिमतोवेति च तत्रा

त॰ त॰
बो॰ धि॰
११५

पिसंबंधमात्रं कर्तव्यम यस्येर्द्धकारेतद्धिते चलोपो भवति यथा नेत्याकारः जसःसेः जसासाहचर्यादिहस्
वेवशासः गृह्यते तेनेह न कुंडुसोददाति शिःसर्वनामस्थानम् महासंज्ञाकरणं पूर्वाचार्यानुरोधेन
नपुंसक इतिद्दोःनुमःधातोरित्यतोनुम् धातोरिति तेन नुमनुवर्त्तते उदिचामित्यतः सर्वनामस्थानग्रह
णंच अंगास्येतिवाधिकृतम् तथाकुलञ्ज अंगानपुंसकमंगविशेषणं न च तदंतविधिर्भवतीत्याह उ
लत्तस्येत्यादि अ—नरादिभ्यः पंचभ्यः पंचभ्य इति किम् नेमेयष्ठ उत्तरादयोऽन्तरउत्तमेतरान्यान्य
तरेतिसर्वादिषु पठिताः अद्डादेशः स्यादिति जिचद्वितादेशस्य रूपप्रतिपादनायष्टुत्वेनकृतम् टेः
तिविधानेपि तनोद्वितीयमनवर्त्ततेभस्येतिवाधिकृतं तत्राह डितिपरेभस्येति भस्यमाह टेरल्पत्वादित्या
दि नन्वेवंसवर्णदीर्घाभावायदादेशएव क्रियतां किमदडादेशेनेत्याशंक्याह एङ्ह्रस्वादित्यादि मा
दादेशो ह्येकतरेतिस्यादितिभावः अन्यतमस्येति एवं च अतमान्यादिषु अन्यतमोन्तमइत्यादिप्रयोगाः
प्रामादिका एवेतिभावः अजरमिति (अजरमिति) अविद्यमानान्तरायस्यतत गोस्त्रियोरिति उपसर्ज ११५

नह्रस्वेऽनोम्परत्वादिति अजरश्मिद्गुतिस्थितेपदिजरसादेशात्प्रागेवनडुंसकस्यफलं च इत्यजंतल
क्षणेपनुमागमः स्यात्तेत्वांगभक्तोंगभक्तौगमैश्चनमवद्भाव अवयवस्यतन्नरपोशोहूस्यासवथापक
पवेतिनिर्दिष्टमानस्यादेशो विषमामोनप्राप्नोति अंतादच:परत्वस्यैवान्नावयवोमित्स्यादिति
सम्मतेनवयुवावयव: समुदायस्याप्यवयवइत्यभ्युपगमेनकथंचिज्जरसादेशेजातेपिसांतम
हतइतिदीर्घोनस्यादिति भाव: सांतमहत: अत्रनोपधाया: सर्वनामस्थानेचासंबुद्धाविव्यनुव
र्त्ततेसांतेतिलुप्तषष्ठीकेसंयो स्यत्यनेनसामानाधिकरण्यमित्याचष्टे सांतसंयोगस्येत्यादि न
स्योपधायाइति नत्र्वसंतस्येत्यर्थ: अमिलुकोऽपवादमित्यादि पयेनस्यमोरमादेशकृतेचजरसिति
प्राचोग्रन्थ: प्रसंक: मांसपचस्यादिति पच्यतेऽस्यामितिपचनी करणाधिकरणयोश्चेतिल्युट् स्त्रि
त्वेपि मांसस्यपचनीमांसपचनी अत्रड.सोलुकालेवताल्मस्यपलवर्णोनेतिग्रहणस्यप्रकारार्थं त्वंवि
नामांसिस्यादेशोनस्यादितिभाव: नत्वृद्धोदरादित्वेमांसस्यपचिग्रह चेत्जगीतिवदयमाणत्वा

तं.त.
बो.धि.
११५

देतलोपेनाप्येतद्रूपं सिद्धमिति चेत् अत्राहुः एषोदरादीनियथोपदिष्टमित्यस्योत्तरपदाधिकारस्थ
त्वात् षडन्तोयदुत्तरपदं मासस्य चेन्निमासादित्यैवान्तलोपः स्यादत्रद्विडीं चेन्मुत्तरपदं न षड्डुत्तमि
तिनाप्येवान्तलोपइति मासस्यच्छन्दसीति मासशब्दस्य तकारः स्याद्वादौ प्रत्यये छन्दसीति वार्तिकार्थः
माद्भिः शरद्भिर्दुर्दोवरैतवेत्युदाहरणम् ह्रस्वान्तं पूर्वके इह ह्रस्वमुपस्थितेनाचश्चेत्यनेन प्राति
पदिकविशेषणात्तदन्तविधिरित्याह अजन्तस्येति प्रातिपदिकस्याचइति वैयधिकरण्येनव्याख्या
यां तु वाब्राह्मणकुलमित्यत्रापि प्रसंगः स्यात् एतच्चाचश्चेतिसूत्र एवास्माभिः स्पष्टीकृतम् प्राति
पदिकस्येतिकिम् प्रातिपदिकस्येति किम् काण्डकुड्ये ज्ञानवदिति श्रीपाणीत्यादावेकाजुत्तरपदे
णित्वात्तु विशेषः श्रीपेणेत्यत्रापि ह्रस्वादेशेन सह एकादेशो कृते एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादचः
परस्मिन्निति सूत्रे पूर्वस्माद्विधिरिति पंचमीसमासपक्षाश्रयेण स्थानिवत्त्वाद्वा एकाजुत्तरपदत्वम
लीतिस्यादेवणत्वम् संनिपातेति अवर्णमाश्रित्य कृतो याडागमः कथमवर्णलोपे निमित्तं स्यात् ११५

नचसुपिचेतिदीर्घार्थंसन्निपातपरिभाषाया अनित्वाभ्युपगमावश्यकत्वेवेतिवाच्यम् कृष्टायेति
निर्देशेनदीर्घविधौअनित्यत्वाभ्युपगमेप्यवर्णलोपेकार्थंतदनभ्युपगमात् ह्रोतेपिदीर्घोह्रस्व
अन्त्यापायेप्यत्वनातेरनपायादितिदिक् एतेनश्रीपशब्दान्तेयिश्रीप्यतिकेषांचिद्व्याख्यानंपरा
स्तम् स्वमोर्नपुंसकात् अयंलुक्पूर्वविप्रतिषेधेनम्वादेर्बाधकः किमःकादेशस्यस्यत्वाथकं पर
त्वाद्विष्यदाद्यत्वेनतद्दोषविति सत्वेस्यारम् भावेचसकुलमितिस्यादिष्वतेहतत्कुलमिति इकोचि वि
भक्तौ किम् मधुमद्यत्तस्यैरमधुवे अत्रवमिसतीष्टिलोपःस्यात् वृद्धौनेति अतिसखीनिष्यतस
ख्युरसंबुद्धावितिणिद्वद्भावाद्वृद्धिःप्राप्ता वामिएकत्वे तृतीयादिषुविभाषेति प्रियक्रोष्टुनीत्यादौन्तुज्वद्भा
वःप्राप्तः नचतृज्वत् क्रोष्टोःकोविशेषस्तत्राह नामितिदीर्घत्वमिति नुमस्तृज्वद्भावात्सिद्धत्वान्नामि
दीर्घोनस्यादितिभावः तृतीयादिषु यद्यत्रभाषितःपुमान्येनशब्देनसभाषितपुंस्कःशब्दः इ
तिविज्ञायेतदापीलुनेइत्यादावतिप्रसंगःस्यादतोव्याचष्टे प्रवृत्तिनिमित्तैक्यइति अयंभावःभा

त॰ त॰
बो॰ पि॰
११८

षितः पुमान् यस्मिन्नर्थे तत्तु भाषितपुंस्कं प्रवृत्तिनिमित्तं दस्या स्त्रीत्वपुंस्त्वादिना दृष्टं तेनैकस्मिन् प्रवृत्ति
निमित्ते भाषितपुंस्कं यच्छब्दरूपं तत्तुल्यमाने इकोऽचि विभक्ताविति नोचीत्यनुवर्तनादाह टादा
वचीति इगन्तं किम् सोमपेन कुलेन अचि किम् ग्रामणीभ्यां कुलाभ्याम् टादौ किम् अनादीति न
त्फलमिति पीलोः फले पीलुफलेलुगिति ओरञोलुक् प्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति पीलुशब्दस्य हि
वृक्षत्वव्याप्यजातिर्वृक्षे प्रवृत्तिनिमित्तं फले तु फलत्वव्याप्यजातिर्वृक्षविशेषप्रभवत्वं वा उभय
थापि शब्देन पुंस्त्वकयोर्नैकं प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः अस्थिदधि इकोऽचीति नुमि प्राप्ते विधिरयम्
नकारादकार उच्चारणार्थः उकारस्तु त्वादेशार्थः नह्यविषयस्यानिसंतस्येति फिट्सूत्रे
णास्याद्यपत्ते आद्युदात्ताः तत्रान्तस्यानुदात्तेकारस्य विधीयमानोऽनङ् स्थाने न्तरतमत्वादनुदा
त्तः स्यादिति उदात्त उदात्त उच्यते तत्रोदात्तत्वमस्थिनि दधिनीत्यादावल्लोपाभावपक्षे स्फुटम् दध्ना
इत्यादावनङोऽकारलोपेऽप्यनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वं ११८

प्रयोजनमितिवाच्यम् नतीयादिष्विव्यनुवर्त्तनेऽचीतिचतदाह हादावचीति हाद्यो किम् दधि
नी दधीनि अचिकिम् दधिभ्याम् तदन्तस्यापीति अंगत्वादितिभावः अतिदध्येतिदधि अति
क्रान्तेनेत्यर्थः स्त्रियामप्यतिदध्नेत्येव संनिपातपरिभाषयाङीपोऽप्रवृत्तेः प्राचान्तु प्रियद
ध्नाब्राह्मण्येनेत्युक्तं स्त्रियांतु प्रियदध्ना प्रियदध्नेऽत्याद्यपिकेचिदुक्तं तदसत् ङरःप्रभृति
षु दधिशब्दपाठात् बहुव्रीहौ नित्यं कप्यनङः प्रसङ्गाभावात् ङकरापरिभाषाया ङीपः प्र
वृत्तेर्हेत्वभावात्त्वाच्चेतिदिक् सुधिनीति परत्वान्नुमाद्यपङ्वाच्यमेव सुधियेति प्रो भनस्यान
व त्व प्रवृत्तिनिमित्तंपुंनपुंसकयोरेकमेवेतिभाषितपुंस्कत्वान्नतीयादिष्वितिपुंवत्त्वेनुम
भावान्न भस्य सुधियोरितियणानिषेधाच्चेयङ् प्रध्येति अत्रापिप्रकृष्टध्यानाश्रयत्वं सकयोरे
कमेवेतिभाषितपुंस्कत्वात्पुंवत्त्वमस्त्येयणर् नपुंसकेत्वनमितिवाच्यम् बहुव्रीहिश्रयस्यायुस्सतद्
द्वन्द्वसमासक्लीकलम् अत्रनपुंसकह्रस्वत्वेनङ्यसावद्बहुव्रीहेनैतिह्रस्वमात्रस्यप्रातिपदिकस्येत्येके अन्ये

त॰ ब॰
बो॰ धि॰
११७

नुपसर्जनह्रस्वएवनिषिध्यते नपुंसकह्रस्वत्वंतुस्यादेववहुश्रेयसीति बहुश्रेयसिनीत्यादि: मध्विति मधु
मद्येपुंस्त्वरसेमधुर्वसंतेचैत्रेच उभयत्रपुंनपुंसकयोरेकप्रवृत्तिनिमित्तंनास्तिकिंतुमद्यत्ववसंतत्वादिस्व
पंभिन्नमेव तथाचभाषितपुंस्कत्वाभावान्मधुनेमधुनःमधुनोरित्येवभवतिनतुमधवेमधोरि
तिदिक् खलपवेति मांसपचतनाशनात्तमितिवार्त्तिककारोक्तेरितिभावः स्नुप्रस्थः सानुरस्त्रिया
मितिउभयलिंगः सानुशब्दस्यनपुंसकत्वेरूपमाह स्नूनि सानूनीत्यादि पुंसितुस्नून् सा
नून् इत्यादि सुल्वेति शोभनलवनकर्तृत्वंपुंनपुंसयोरेकमेवेतिभाषितपुंस्कत्वात्पुंवत्स्येतु
मभावादेशःसुधीतिपक्षे सल्वेति यणांबाधित्वापरत्वान्नुम् धात्रेति धारणपोषणकर्तृत्वं
पुंनपुंसकयोरेवमेतिभाषितपुंस्कत्वात्पुंवत्पदेपक्षे पचः आदिश्यतेइत्यादेशः अलस्याःसाव
देशास्वह्रस्वादेशः निर्धारणेसप्तमीजातावेकवचनमनोत्याचष्टे आदिश्यमानेषुह्रस्वेषुम
ध्येइतिएवंसर्वमातोऽकारस्वादेशः उतरस्त्वुवर्णोवर्णस्यादेशः नत्राभयान्तरतमस्यह्रस्वस्या ११७

११८

भावान् पर्यायेणास्याद्दिकारोकारौ च स्थानान्तयाश्च मात्राहृदाप्यकारोऽसिद्धत्वाः उत्तरस्य इउवर्णौ वर्णा सदृशः
नत्रोभयान्तरतमस्ये भ्रद्दिति निपमार्थं यपरिभाषाइत्यभि इगेव स्यादिति स्थानान्तरतम्यादेकौ इकारः स्त्रे
कारोकारः एकभागस्यार्थे दाहरणान्न इः स्तुतो येन समस्तेः शोभवं स्तेयं स्यान नत्र स्तरतीर्मदि एतच्च
परिभाषास्त्रत्रपार्थकम् तथा च वार्त्तिककृतोक्तम् सिद्धमेङः सस्थानत्वादेचोऽर्धात्तरभूयस्त्वादिति अस्यार्थः
प्लुतप्रविप्रतिषेधनपङः उत्तरभागान्तरतमो इउवर्णौ वेति सिद्धम् एचोऽर्धिति चकारोभिन्नक्रमः उत्तरभूय
स्त्वाच्चेति दिनोरनेन तरवोप्मः अर्द्धमात्राअवर्णास्यार्द्धमात्राइवर्णोवर्णो योरित्युत्तरभागाधिक्यान्सन्नामा
दिवद्भूयसा व्यपदेशा नापि इकारोकारौ भविष्यत इति एवं नेति प्रकृष्टस्वर्गे वनादिकं यत्प्रवृत्तिनिमित्तं न
त्वत्त्वत्रैकयोः समानमिति भाषितपुंस्कत्वात्पदेषु वद्भावोऽत्र स्यादेवमानका यामाद्वयदित्त्वमिति एतच्च
रादानइतिपातो ऽप्रतिस्विद्धास्नाक्रान्तमिति प्रक्रमस्य माथवेन स्पष्टीकृतम् कथं तर्हि एवाप्रयोगाप्रयोगाप्रणापोहः
वा इत्यमुदाहृतमिति वेदित्वाद्भूः प्रकृष्टस्वर्गे यत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तैक्यात्तयोरुद्धोभाषितपुंस्कः सपवेद

त॰ त॰
बो॰ धि॰
१२८

नीमिगंतस्तथाचद्युभाद्धिविभाषितत्वंस्तपवएकदेशविकृतस्यानन्यत्वादतःपुंवद्भावोभवतीति अयं
चपुंवद्भावएजैतेद्रूणीचेमाधवमतेनाप्तिमतोत्क्ष्येन स्तलीतिवाप्यस्य प्रक्षेपोएषस्तनस्त्वनु ॐ इम
जन्तीनपुंसकलिंगाः ॐ होढः कलोकील पदस्यस्कोःसंयोगाद्योरन्तेचत्ततोकलीतिपदंस्यातइति
वानुवर्तनेनदाह कलीत्यादि कलिपरतः पदान्तेवाविद्यमानस्यहस्येत्यर्थः लिटिति लिहआस्वा
दने क्विप् लिटलिति ढस्यजश्त्वेनडकारे चर्त्वस्यासिद्धत्वान्नःपाडेवडःसीतिधुट् चर्त्वेनकारः
ततोडस्यचर्त्वेनडः धुटश्चर्त्वस्यासिद्धत्वात्तस्येयद्वितीयाइतितस्यघोन कृत्वेतनकारस्यनष्टोकम्मेव
नपदांतादितिनिषेधस्याप्नैवाक्रत्वात दादेर्धातोः धातोरित्यावर्त्ततेतत्रैकमतिरिच्यमानमुपदे
शकालेलक्षयतीत्याशयेनाह उपदेशइति उपदेशग्रहणस्याव्याप्तिमाप्नपरिहारःफलमित्याह
अधोगीत्यादिनात्रमाभूदितियत्नेन एकाचोवशो कलीतिनिहत्तमिति युष्मभ्युत्पत्ता दोषस्यान्त
इत्येवमथभावभावसिद्धेरितिभावः प्राचान्प्रातिपदिकस्यकलिपदान्तेचेतिव्याख्यानंतत्प्रामादि ११८

कमेव यथोक्तं अधोतिमाद्यसिद्ध्यापत्तेः प्रातिपदिकग्रहणस्य कलिप्रकृतत्वाच्च ननु धातोरवयवत्
तिवैयधिकरण्येनान्वये किं वेतस्य दुहेर्दोदेगिति वेतेन रूपवत्तेपि भष्भावो न स्यात् इति चेतिसमुदा
यस्य वः पूर्वावयवो दुहेत्येकाच्त्वस्य भषत्वाभावात् उच्यते त्वराव पवेन व्यपदेशसंभवादिस्मात्र
ह व्यपदेशिवद्भावेनेति न धात्ववयवो यात न पि नेकम पदिस्पष्टताम् नत्थागर्दविति सिद्धोदितिवाच्य
म् अर्थवतोहि व्यपदेशिवद्भावः न चावयवोर्थवानिति तस्य धातुत्वव्यपदेशासंभवात् भषुभा
व इति क्विपः प्राग्प्रवृत्तायाभावात् संज्ञाया निरपवादत्वेनावस्थितत्वात् दादेर्धातोरिति घत्वे कृते क
घत्वाद्धित्विभावः भृगिति इत्प्रश्रणोक्विप् वाडुहज्जिचांसायां ग्रहदे वेचिन्य भुजउद्भिरणे लि
ह प्रीतौ दुहेर्दोहित्वादिसंप्राप्ते अन्येषामप्राप्ते उभयत्र विभाषेयम् ननु दुहादयो हि वादिग्बलै
व क्रमेण पठ्याने न त्र वा दुहादीनां भिन्नमेवास्तु दिवादेवतगणस्य बाटरेतगणोहस्यादिस्ततगणो
इहादिस्तत्त्वादिगणसमाप्तये त्विहयानोरनेन रेफत्वकरणस्य कत्तवेनातिप्रसंगपेोकायानि

त॰ बै॰
बो॰ पि॰
११५

रनकाशत्वात् मैवम् तथाहि सति यङ्लुकि दोधुङ् दोधुकङ् इत्यादि न सिद्ध्येत् निर्दिष्टं यङ्गोनवेति
निषेधात् इग्यणः यणः स्थाने इ ति विधिप्रदेशेषु सूत्रशाटकवज्ञाविसंज्ञाश्रयणान्नात्माश्रयः
ननु यणःस्थानिकस्येकः संप्रसारणत्वे ग्रहु हितरापि तत्र लङो लकारस्य स्थाने उत्तमपुरुषैकवच
नमिड् तस्य यणःस्थानिकत्वेन संप्रसारणसंज्ञायां स्यादहलङ् इति दीति चेत् अत्राहवैयाटः यथा
संलक्ष्यसंवेधात् संप्रसारणसंज्ञात्र न भवतीति नन्वनुवादे परिभाषाणामनुपस्थानात्कथमिह य
थासंख्यलाभः न चैवं स्थानियोगोपि न लभ्यतेति वाच्यम् षष्ठी स्थाने योगेत्यत्र एतत्सूत्रनवकृ
व्याख्यायोन लाभात् अन्याहुः तत्राप्रवृत्ताख्याश्रये न संप्रसारणसंज्ञेति सूत्रेण ज्ञापितग्रहणाद् ङ्हि
नरामित्यत्र हलङ् इति संप्रसारणस्य दीर्घो न भवति लङ्स्थानिकस्येटः संप्रसारणत्वे नाप्रभावि
त्वात् नन्वेवमप्यहृतुवोरुमादेरूठः संप्रसारणसंज्ञायां संप्रसारणत्वेति एवं रूपं स्यादिति
चेत् न संप्रसारणत्वे नमानागयहणोकत्रेयमितिवार्तिककृतोक्तत्वात् वर्णादागस्य बलीयस्त्व ११५

हाउवेड्वस्योत स्रत्र नन्मा: ष्ठउ: संप्रसारणमिमादिविधिप्रदेशेष्वयणाइतिपठित्वा संप्रसारण
संज्ञासूत्रे स्य ऋप्रयुक्तमित्याह: वाहऊठइपमेषयोरूसितिविशेषणार्थमिक लोहलमित्रिनी संज्ञ
कस्य ग्रहमस्येत्यपिक्रियते वस्त: संप्रसारणमित्यतो नन्वेवं संप्रसारणम् द्वाविशेषणं तेनात्रलो
पस्येतिन भवतिन भवति तदेतदाह भस्यवाह ऊठइत्यादि प्राचा ऽन्ववाहौ वाड्ठाहस्य संप्रसारणस्या
दित्युक्तम् तच्चफलितार्थकथनपरतया कथं विज्ञेयमित्याह: संप्रसारणत्वमस्मिश्चेवं इतिवक्त
ते इकोयणचीत्यतो ऽचीतिच एक: पूर्वपरयोरितिचाधिक्रियते तदाह संप्रसारणाद्चीमादि
ठेदस्येवाविति विवक्ष्यते तिसूत्रे भञ्जो ऽपि प्रत्ययस्य छंदसीत्यस्य चानुवृत्तेरिति भाव: स्यादेतत् वा
ह ऊठ्येवसूत्रमस्तु संप्रसारणमेवात्र विधीयतां तस्य लेह्वपथगुणो हृते नऊढौ सिद्धम् विश्वौह
इत्यादिकिमठ्ग्रहणेनसत्यम् एवं स्थिते क्रियमाणम्ठग्रहणं वहिरंगपरिभाषाज्ञापकमिति त
स्यासत्त्वाद्वहिरंगस्य संप्रसारणस्यासिद्धत्वादंतरंगो गुणो न स्यादिति भाष्यस्थितम् मत्वनकारो

त॰ त्व॰
बो॰ सि॰
१२

पपदेऽकारांतोपपदोपपदेच रूपे विशेषः स्यादित्निकथमूढग्रहणाज्ञापकमिति चेन् अत्राहुः कैयटा
दयः आप्यकारोन्नलोपकवलेनैषताहृशस्य लेपवप्रत्ययाभावोनुमीयतइति एतेनभुववहती
तिभ्रुवाहू भहः भूहा प्रोहः प्रौहेत्यादिप्रयोगाः परास्ताः चतुरनडुहो इतोत्सर्वनामस्थानेइत्यतो
नुवर्त्तनादाह सर्वनामस्थानइति सावनडुहः अच्छीनद्योर्नित्यमित्यतोनुममनुवर्त्याह नुमस्यादिति
विशेषविहितेनयासुटासामान्यविहितः सौयुडिवनुमाप्याम्रवाध्यतामित्याशंकांनिराकरोति
अवर्णान्तादायमित्यादिनाउपजीव्योपजीवकयोर्विरोधाभावेनवाध्यवाधकतानेतिभावः आमा
चेतिविशेषविहितेनापीत्यनुवर्त्यते आमाचनमत्रवाध्यतइतिकेचित्तदेतित्सायमर्थः वहुन
डुहीत्यत्रपरत्वादामिकतेपुनः प्रसंगविज्ञानान्नुंपुंसकस्यफलंचइति नुम् भवत्येवनतुवाध्य
तेइतिनुमोदृत्वमाशंक्याह नुमविधिसामर्थ्यादित्यादिविधानसामर्थ्यात्सर्वत्राविकृतेननुमा
भवितव्यमितिभावः नन्वेवमनड्वांस्तत्रेत्यत्रनसुवीतिरुत्वमपिनस्यादितिचेत् अत्राहुर्मा १२

अकारः येविधिंप्रत्युपदेशोनर्थकस्सविधिर्बाध्यते यस्यतुविधेयेनिमित्तमेव नासौबाध्यते भवतिहि
ह्रस्वंप्रतित्वमोविधिरनर्थकः ह्रस्वंप्रतितुनिमित्तमेवेति अनड्वानिति अनःशाकटंवहतीतिविग्र
हे अनसिवहेःक्विप् अनसोडश्चयजादित्वात्संप्रसारणं अनडुह्स्इतिस्थिते आपुनुम्सलो
पेषुहलेसंयोगांतलोपः वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहांदइति प्रत्ययस्तेनतदंतेयोग्यम् समस्तजेषाहरितिसूत्राने
स्यनुवर्तते नेत्वेवमोरेचविशेषणाम् नतुस्वंसुर्थसोव्यभिचारात्तापानडुहः अग्रेभवादित्य
भिप्रेत्याह सांतवस्तुतस्येति सहेःसाडःसः सहेरितिकिंसहडेनवर्जनेनडुतिसडःयस्यनाम्निडप्राहो
स्ति यथामडुडुतिसडुमापतंसाडिःहीताः द्विवऊत्वनकारउच्चारणार्थःप्रातिपदिकस्येति अ
शुभन्वस्यदिवेर्डिविदिति न्यासोहितसूत्रणाअनुपन्नस्यकग्रहणम् ननुदिवुक्रीडादाविति था
तोःनिरनुबंधकग्रहणेनसानुबंधकस्येतिपरिभाषयातेनदस्यूरित्यादौनभवति नचतत्रांत
रंगत्वादूठेवस्यात् नतुऊत्वप्रसक्तिरितिवाच्यम् ऊठिकृतेप्येकदेशविकृतमनन्यवद्भावेन दिवऊदि

त. वे.
वो. पि.
१२१

त्यस्यापिप्रसक्तसंभवादितिदिक् दिवउत् तपरकरणमिहयुभ्यामित्यादावुकारस्यसंप्रसारणत्वाद्धल
इतिदीर्घप्राप्तेतन्निवारणायेत्याहुः वांताः चत्वारइतिचतेरुरन्निति उरन्यन्त्ययोत्तस्यतरपराहूस
तोजसिचत्वरनड्वाहोरित्याम् बहूक्त्वनुमौस्त्रवङ्गवचननिर्देशाद्वर्थस्यप्राधान्यंविनद्वितम
प्रयोज्ञामः परत्वेप्राप्तृहारकंतेनतदंतविधोसत्यपिपरमचत्वारोमित्यादावेवभवत् नब
हुव्रीहौ नह्वत्वनिमोगात्वेतन्नणेनघ्नतेइत्यादितात्विमिति अचोरहाभ्यामित्यनेनवेः स
वित्तुपीतिनप्रत्याहारः स्वरीत्यनुवृत्तेः तेनपपोभ्योमित्यादौविध्यर्थमेतन्नभवति स्वरवसानयो
रित्येवसिद्धेऽवसानारंभोत्तिपयार्थमित्याह रोरेवेति रोः सुपेवविसर्जनीयइति विपरीतनिय
मस्तुहनभवति हलोनंतराः संयोगइत्यादिनिर्देशात् शरोचि अचोरहाभ्यामित्यतोह्वइति
नाग्निर्यात्कोप्रेइत्यत्रोनेतिचानुवर्त्ततेइत्याह नहेलइति नत्वलह्वित्वमेकस्यफरोकरिस्यव
णेलोपस्सिद्धमिष्टमिदम मेवम् लोपस्यवैकल्पिकत्वेनपक्षेहयोः श्रवणप्रसंगात् प्रियाश्चत्वा १२१

रश्मवान्गिवायससप्रियचत्वाः श्वगत्वान्नदंतस्यांपिचत्वरनडुह्योरित्याम् हेप्रियचत्वयमत्रश्वंसत्व
न्नान्त्यम् तोता: कमलापतिकमलाश्रीर्हेरिप्रियेसमरः कमल्लिनितल्केरीतिन्नदाचष्टेइतिणिचिष्टव
द्भावादिलोपः णाजंताक्किपिणेरनिटीतिणिलोपः पंचमलिलमाचष्टाणाः समल्लिलन्मल्लिलीसलि
लद्भ्यामित्यादि वस्तेवेतरमाचष्टाणाजंतात्क्विपितोयोर्लोपः इतियोनाः अपिसाध्याः नचवेरप्टक्तलो
पात्पूर्वलिलोपः स्थंविप्रातिषेधेननिपतेलोपःशक्याः लोपोव्यावलीतिलोपेकृतेव्योणिलोपस्यहिलोप
स्यवास्थानिवद्भावेनयकारस्यवलस्त्वाभावादितिचेन्नैवम् नपदांतेतिसूत्रेणयलोपस्यानिवत्व
निषेधात् तस्माज्झ्लोपोव्योर्वलीतिपलोपःस्यादेवतियानानाकाः लाना: पट्टानइति प्राचानपली
त्यप्युक्तम् तन्निः फलाडुपेदै प्रशान्तिनिशम्उपशमेक्विप् अनुनासिकस्यक्वीतिदीर्घः किमः क
तिभावः नन्वत्रइमस्त्येवरूपनाम् तिमिश्छिमादीनांक्विवनानामतिप्रसंगवारणायस्पदादीनां।

ते॰ त॰
वो॰ पि॰
१२२

मित्यनुवर्त्यत्यदादीनामिमः अः स्यादिति व्याख्यास्यते नानर्थक इति निषेधादलोन्त्यविधिर्न भविष्य
ति नात्रिकादेशेनेत्यत आह अकच् सहितस्यापीति इमोऽकारस्विधौ नित्यकच्च कस्य कक इति रूप
स्यादिति भावः न चैवंगत्यकार्य्यलाभादिप्यतमनेपि स्यात मैवं त्यदादीनामित्यनुवर्त्यत्यदादीनां
कि मइति व्याख्यानात् इदमो मः इदः कमिर्नलोपश्च इद्रूपनदोः सः सावित्येतोनुवर्त्तनादाह सोप
रइति इदोयं पुंसीति किम् इयं स्त्री त्यदादेः संबोधनेनास्तीति प्रश्नस्य प्रयोगादर्शनमेतात्र मूलम् उत्सर्गे
इति तेन नदोः सः साविति सूत्रेऽत्रनेत्ययोरिति किम् हेस इति भाष्यम् भोस्युत भवन्तस्युते स्यादि
प्रयोगाश्च न विरुध्यत इति भावः अनाप्यकः आविति प्रत्याहारो न तु हापूर्वि भक्तावित्ति विशेषणाद
तोप्यावहे हाइत्यारम्भ सुपः पकारेणेति नानर्थके लोन्त्यविधिरिति न चैवं विभक्तिरित्यादेस्थ ना
मित् अनिर्दिष्टेप्यर्थेवनीते सर्वस्याभ्यासस्य त्विनाभावे केवलस्यार्थवत्वेसपि द्वित्वेसति समुदायस्ये
वार्थवत्वादित्याशंकयामाह अनभ्यासेवकारइति आचैतवत् सत्यन्त्यसिन्नभ्यासस्य एवानाति त्य १२२

वीनामिति सत्यादिः सत्यमस्मिन्नस्यपनामिति सोत्वयुक्तिलोकेप्रसिद्धम् तदुभयमेकस्मिन्नमहाधेन न
भवतीति तत्राद्येनवापरिशिष्टानिकार्याणि न स्युः अतोयमतिदेशाश्रयेभ्यते नचपरत्वात्स्थि
वेलिटीचंपस्यादलिलोपेसत्याऽभ्यामित्यादि न सिद्ध्यतीति किमत्राधतनवत्स्वोपन्यासेनेति सेक्य
म् नित्यत्वाद्दलिलोपःतस्यदीर्घात्पूर्वमेवप्रवृत्तेः एकस्मिन्नित्नुयमेयेसन्नीदर्शनात्सत्स्थ
एवचनितित्यभिप्रेत्याह आदाविवांत्रितेतकाद्भिःसपेस इदमदसोस्वेति विपरीतनियमोपिसंभा
व्येत तथाचपाचकैरित्यादि न सिद्ध्येत् किंतुइदमदसोःकाद्भि चएवसत्रनतइत्येवसूत्रंहेत्वचमि
त्याङ्कः स्यायादेशात्परत्वादन्यदेशः स्यादिति शंकायामाह नित्यत्वाद्भिस्सइति इदसोऽत्वादेशेन त्वि
दसोनुदात्तमात्रविधावपिहल्लिलोपेन आभ्यामित्यादि समीहितंस्वरूपेसिद्ध्यति एतेन एतयोरिम
त्वविशेषेणादेशाविहितः किमनेनाश्रुयनेनेत्यत आह साकचूकार्थमिति यद्यपीदशित्व
रणोस्वर्थम् अकारविधानसामर्थ्यादेवसर्वादेशासिद्धेस्तथापिद्युनुदात्तत्वार्थमेवाकारविधान

ते·त्व·
बो·धि
१२३

मित्याशंकायां तन्निवारणाय शित्करणमित्याह: अत्र इति प्रश्लिष्टनिर्देशेन अनेकालादेशसिद्धेः
शिद्ग्रहणं तु सर्वादेशार्थमित्याकरः द्वितीयाटौस्स्व इदमोऽन्वादेश इत्यतः इदम इत्यनुवर्तते अन्वादेश इति
च एतदस्त्रतसोरित्यत एतद इत्यपि तदाह इदमेतदोरेनादेश इत्यादि अनुदात्त इत्यन्ववाम इति सूत्र्यः
कार्यं विधातुमिति अपूर्वं वाच्यमित्यर्थः ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः एतमातं
ङितं विद्यादित्यत्र तदीषदर्थादर्थे तु विधीयते किं त्वनूद्यत इति न त्वेनादेशः एतेनार्तं केऽभीख
रयेत्वमेव तदिमेराधेयस्ह प्रापयेत्यपि व्याख्याते भीरुत्वस्यानुवाद्यत्वेन विवक्षितत्वात् मोता:
स्वगाणिति नचानुनासिकस्येति दीर्घे कर्तव्ये अल्लोपणिलोपयोः स्थानिवद्भावः शंक्यः दी
र्घविधौ तन्निषेधात् क्वौ विधिं प्रति निषेधाच्च णौ ताः निषेधसामर्थ्यादिति यदा तु नद्विसंबु
द्धौ इत्यत्र बहूनां तनामाश्रित्य उक्तं तस्य संबुद्धेः तस्य च पदस्य नलोपो नेति व्या— पते नदाश्रयत्वल
णोस्तलभमिति तदर्थं निषेधसामर्थ्यानुसरणक्लेशो न कर्तव्य इत्याह: पूर्वस्मादपि विधौ स्थानि १२३

वर्तमानत्वादाह नचेति षष्ठीपरिभाषामिति वाहकुठित्यत्रज्ञापितत्वेनतद्देशस्थत्वादितिभावः न
लोपः सुप्स्वरपूर्वत्रासिद्धिमित्यनेनैवसिद्धे नियमार्थोयमारंभइत्याहुः नान्यत्रेत्यादितेनसर्वेण
दीर्घे कर्तव्येन लोपोऽसिद्धो नभवतीतिभावः सर्वविधमुदाहरति आत्वमित्यादिना सुवाश्रितो वि
धिः सुविधिः स्वरविधौ तु पंचार्मेदित्येत्तलोमस्ततायामिति समासेनलोपेकृतेअवर्णान्तपूर्वपदत्वा
तमिति अर्मेचावर्णाद्युचत्र चइतिपूर्वपदाद्युदात्तेप्राप्ते नलोपस्यासिद्धत्वान्नभवति संज्ञावि
धौ यथा राजनलोपेकृतेपीत्यादीनां स्त्रीप्रत्ययेष्वदत्यतिप्रसंगः दंडिगुणेनागुणेदंडिनाविमस्मुदा
हरेति अत्रनलोपस्यासिद्धत्वाद्विसंज्ञानास्तीति हृदेचेति सूर्वेनिपातनियमानभवतीत्याहुः कृ
ति तुग्विधौ तु वृत्रहभ्यां वृत्रहसु इति विहितं ह्रस्वस्याश्रित्य ह्रस्वस्येति तुक् न इति किमर्थं वृत्रहच्छ
त्रम् इह ह्रस्वाद्वा छेचेति न तु यद्यपि वृत्रहभ्यामित्यत्रासिद्धं बहिरंगमंतरंगइत्यनेनैवनलोपस्या
सिद्धत्वं सिध्यति अनयापि विभक्त्याश्रयस्यान्तःस्य बहिरंगत्वेनासिद्धत्वाद्वाष्टन्नस्यात् एतज्ज्ञानार्थं

त॰ त॰
बो॰ धि॰
१२४

तद्ध्यैवद्विष्टप्र त्रिविंशत्यत्रयत्रांतरंगेवाग्रचोरानंतर्यमितिहरदत्तादिमतेनकेचिद्दुर्बलउत्तरकार्येत्र्व
प्रानेतद्य्यमितिकैयटमतेतुनात्रवहिरंगपरिभाषायाप्रवृत्तेः सेत्य–दापुनःसन्निपातपरिभाषा
मपिबाधित्वानपास्या इतिनिर्देशादेवसिद्धमितिज्ञेयम् प्रतिदिवेति कनिमुचूषितत्दिरदिव
त्विद्युप्रतिदिवइतिकनिन्वृत्तिचर्वोरूपधायाध्यादीर्घइकइत्यनुवर्त्ततेसिपियातोरित्यतोधातोरि
तिचनद्धूयात्तद्ग्रहणंर्वोरित्यनेनविशेष्यते विशेषणेनचतदंतविधिस्तदाह रेफवांतस्यधा
तोरित्यादि रेफांतस्यतुगीर्यति पूर्यति गीर्णः पूर्णः इत्याद्युदाहरणम् धातोः किम् रेफांतस्यप
दस्यमाभूत् अग्निःकरोति वायुःकरोतिनचतुधातोरन्त्यवर्णेनपरेणघोरित्यनेनधातुर्विशेष्य
तो रेफवांतस्यधातोरितिकिम् नइत्यग्निश्रोप्यते रेफवांतस्यइकोदीर्घःस्यात् नोचरेफवकारोधा
तोरन्त्येत मन्त्रशब्दोत्रसमीपवाचीतथाचोपधायांवेतिसूत्रेत्यनुकर्षणमनेनैवसिद्धेति हूर्च्छेतीत्या
दिरूपसिद्धेरितिचेन्नैवम् कुर्कुरायतीत्यत्रातिप्रसंगःस्यात् तस्मात्वोरित्यनेनधातुरेवविशे

ध्नः प्रनञ्चाकरेसन्नृम् यत्तत्पपायांचेतिकैश्चिदुपन्यस्तम् तन्नादिवेर्वकारस्यान्तपयत्वात् उक्त
न्यायेनेति यथोद्देशपक्षेऽग्याद्दीपरिभाषांप्रतिदीर्घेस्यासिद्धत्वपेक्षार्थः प्रतिदीर्घइतिनकुर्छुरामिम
त्येवोरित्यनवर्त्तनाद्देफवांतस्यैवभवस्यतिषेधइतिनदीर्घेनिषेधोऽत्रशाक्यः नांतस्यंहभत्वा
त् यत्वेति दृष्टवानयज्वा स्पयज्जोऽङ्कनिप् ब्रह्मणइति सर्वथान्तेभ्यो मतिन्वितिप्रकम्पवृहेन
त्त्वितिन स्यात् विधानाद्ब्रह्मन्भ्राष्ट्रौयेति अन्तः इत्सर्वनामस्थानेवासंबुद्धौउपधायानेनैवसिद्धे
नियमार्थमिदम् तदाह शावेवोपधायाइति उपधायादीर्घस्यैवायंनियमः तेनवृत्रहायनेइ
त्यत्राकृत्सार्वधातुकयोरितिदीर्घोभवत्येव वृत्रहणीमत्रअत्रतुनास्तिकस्यचित्फलोस्तीतिये
दीर्घः सोऽपिनियमेनव्यावर्त्यते उपधायादीर्घमात्रोपलक्षणयानियविज्ञानादितितन्मनोरमायो
स्थितम् शावेवेतिनियमादीर्घस्याप्राप्तावाह सौचेति शिवोरितिवक्तप्रयोगविभागउक्ताय
र्थः वृत्रहेति वृत्रंहतवान् ब्रह्मभ्रूणेनिक्विपंहनेर्दीर्घत्वेतिज्ञितिणीतासेनेहनेर्विप्रोषणाम् न

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त·बो·
बो·चि·
१२५

कारे इति ह्रस्वस्येति यथासंभवं बोध्यम् यद्वा द्विमात्राः सर्वोपि ह्रस्वेरु विशेषणम् नकारे इति ह्रस्वस्येति
यथासंभवं ञ्णिति णितीत्यशेषेण नान्यव्यवधानव्यापेन हाभ्यांव्यरयानस्वीक्रियते तेन चातःश्यानकं इ
त्यत्र कुत्वं भवति इह तु न भवति हननमात्मान इच्छति हननीयति हननीयतेर्ण्वुल् हननीयक इति
एतच्च भाष्यकैयटादौ स्फुटं हन्तेरत्पूर्वस्येति सूत्रे योगविभागेन व्याचष्टे हन्तेरिति प्रसंगादस्योदाहर
णमाह प्रहण्यादिति यकृतोपयुक्तमंशमाह अत्पूर्वस्येति एकाजुत्तरे इति न चाल्लोपे कृते तद्व
काच्त्वेनास्तीति वाच्यम् पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्वात् न च पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति वाच्य
म् तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति उक्तेः निवर्त्यत इति कुगति चेति णत्वमपि निवर्त्तत इ
ति बोध्यम् भाष्ये तु क यवायेद्धादेशोऽथ प्रतिषेधे यत्नः किंप्रयोजनं वृत्रघ्नः सुघ्नः प्राप्नोति हन्तेर
त्पूर्वस्यत्पूर्वग्रहणं न कर्त्तव्यं भवतीत्युक्तम् एतच्च वार्त्तिकाप्रायवर्णनमात्रं ननु वस्तुस्थितिः
वार्त्तिकेन सूत्रावयवप्रत्याख्यानापेक्षया योगविभागमाश्रित्य वार्त्तिकार्थोपसंग्रहस्से १२५

वस्याप्यत्वादिति तमनोरमायां स्थितम् नन्वत्र पूर्वस्मिन्नत्र न परो विवक्षितो न वा यदि विवक्षितस्त
र्हि वक्ष्यमाणप्रहाणीति न सिद्ध्येत् यद्यविवक्षितस्तर्हि प्राग्रामणीर्विवणीनेपि णत्वं स्यात् ननु अत्र कृत्य
चायिहादेशः ष्टुप्रतिषेधश्च इति वचनं स्वीकर्तव्यमेवेति किमनेन योगविभागेन अत्राहुः न
पूर्वोत्र विवक्षित एव न च वक्ष्यमाणप्रहाणीत्यत्र णत्वासिद्धिः णत्वस्यान्तरंगत्वेन तत्कार्ये प्रतिदी
र्घस्यासिद्धत्वात् न चैवं पादिके ततोगवादी परिभाषा न प्रवर्तते इति वाच्यम् कार्यकालपक्षाश्रय
णमात् न चैवमत्र मतान्तं प्राग्रामणीत्यत्रापि स्यादिति वाच्यम् पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते इति प
क्षे णत्वस्य बहिरङ्गत्वात् इष्टानुरोधेन पूर्वं धातुरुपसर्गेणेति पक्षस्याश्रयणात् भ्रष्टमादिति न
मेवहं तेन पूर्वस्मिन्नत्र उपसर्गादिति स्यान्निवृत्तिर्निःस्वीकारायायोगविभागः सम्पूर्णस्थानभूमौ प्रहृ
स्य च कान्तरेस्यादिना णत्वाभावेपि इत्यत्र च न्यग्रस्त णत्वं दुर्वारमिति कृत्वा वा यदुक्तिवार्तिक
म् स्वीकर्तव्यमेव योगविभागस्यानन्तरस्येति न्यायबाधेनापि चारितार्थत्वात् उपसर्गसंबंधस्य

त॰ त॰
बो॰ षि॰
१२८

पिबायेस्मसमर्थ्याभावात् नचव्रश्चादिषु कर्मस्वपपदेषु विधीयमानः क्विप्प्रत्ययः केवलधातोरेवस्यात् ततसोपस
र्गादिति व्रस्वग्रहणाग्रहेस्यादिरूपमेवदुर्लभमितिवाच्यम् आतोनुपसर्गेतिसामान्यापेक्षज्ञापकात्सोपसर्गा
द्धेतेरपिग्रहणाभ्रूणोतिक्विपः संभवात् अनुपसर्गग्रहणस्यसामान्यापेक्षज्ञापकत्वेनूक्तवार्तिकमेवप्रमाणम्
तस्माद्धेतेरितियोगविभागोनिरर्थकएवेत्याहुः माधवेनोक्तमिति इत्थंहितदीयोग्रंथः भसंज्ञायामल्लोपउ
त्तरपदमनन्तरंकेस्यान्निवृत्तावस्मात्क्विपिवात्रेमेकाजुत्तरपदत्वाभावान्नातिपदिकान्तत्वंविभक्तौषुचेति
विवक्ति वृत्रघ्नंवृत्रघ्नः तद्गाष्ट्रेकिंचअल्लिपिवात्रेस्यसंगतम् अल्लिपार्थमेवाचः परस्मिन्नित्यस्यारंभात्
तस्याप्रवृत्तौयुक्तंतरस्यैववाच्यत्वात् एकाजुत्तरेत्यस्याप्रवृत्तावपिकुमतिचेतिस्त्रस्यदुर्वारत्वादैकल्पिकत्वे
णत्वस्यासंगतमेव नचत्रिपाद्यामपिपूर्वंप्रत्युत्तरप्रास्त्रस्यासिद्धत्वादेकाजुत्तरपदेणः कुमतिचेत्यस्याप्र
वृत्ताप्रातिपदिकांतेतिवैकल्पिकमेवणत्वंभवतीतिवाच्यम् नहियोगेयोगोऽसिद्धः किंतुप्रकारेणप्रक
रणमितिभाष्यादोस्पृष्टत्वादितिदिक् अनिनस्मन्ग्रहणानीतिअत्र राज्ञेत्यर्थवता सान्तेनानर्थकेन १२८

इन् दंडीत्यर्थवता वाग्मीत्यनर्थकेन अस्मद्रूपयाऽप्यर्थवता हसेनाऽप्यनर्थकेन उद्दण्डरीभ्यां तद्देत्यसहन
स्तुहमवस्रशर्मेत्यर्थवता सप्रथिमेत्यर्थकेन एतच्च सूत्रेण: पीव्यमितिसूत्रे उग्रगाग्रहणेनाऽर्थवद्ग्रहणपरि
भाषा अनित्यत्वज्ञापनात्सिद्धम् वैविषीव्यमित्यत्र पीयशब्दस्य ग्रहणमा भूदिति हि तत्रोगग्रहणं कृतम्
तच्चापार्थकमनर्थत्वादेव तदग्रहणसिद्धेरतो ज्ञायते अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा अनित्येति ज्ञापनात्सिद्धम्
ति अर्थवावङ्कले अर्पणास्त्रसावित्यतस्तु उत्पन्नवसतेतदपेत्ताचमद्येवेति पष्ठ्यर्थे प्रथमा तदाहमद्यवन्
शब्दस्येति अथातोमिति अथात्र नूतपूर्वस्यापीत्यर्थः अचतिग्रहणं हि नियमार्थम् उगितोयात्तश्चेद्भव
ति नदींचतेरेवेति एवं च गोमानिवाचरति गोमानित्यादौ सप्रातिपादिकत्वपि विध्यर्थमथात्रग्रहणं एतच्च
स्थलएवस्फुटीभविष्यति नन्वेवं च तिग्रहणामौपदेशिकधातोश्चेदुगितस्तर्ह्यंचतेरेवेति व्याख्यायतां अथात्र
ग्रहणं त्यज्यतामिति चेन्न अत्रनव्याः नुमात्रविषयकोनायं नियमः धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यंचतेरेवेति नि
यम्यते तेनेह न उखास्रद्भिति उगितश्चेति सूत्रेवक्ष्यमाणत्वात् ततश्चौपदेशिकधातोश्चेदुगित्का

तं.त.
बो.धि.
१२७

मितिव्याख्यायेत तर्हि पूर्वोक्तेगोमानित्यादौत्रियामुगितश्चेतिङीप्रसज्येत आचारक्विबंतसौपदेशि
कधातुत्वाभावान्नचेष्टापत्तिः अथानोग्रहणादेवसूत्रकृतादेवसूत्रकृतानातत्रङीप्रसक्तस्तत्रनुमानादि
तिदिक् नतुनलोपिनोंचतेरेवनुमागमः स्यात् नतुहृज्जार्थस्यनकारवतोंचतेरित्येवमर्थमच्चामिति
ग्रहणस्यसार्थकत्वात्कथमेतस्यसामान्यनिपमार्थतेतिचेत् उच्यते अचामित्यत्रनलोपोऽविवक्षितः
लघावचपूर्वोक्तनियमार्थताभाष्यकैयटाद्युक्तासंगच्छतएवहृज्जार्थस्यांचतेर्नुमिसत्यपिनश्चापदांत
स्येतिसूत्रेजातिपक्षमाश्रित्यनत्वजातेरनुस्वारविधानेनसमीहितरूपसिद्धेः यत्नेपदेन अनुस्वार
स्यशार्षुपठितत्वादनुस्वारस्यशार्षुपठितत्वादनमोनुस्वारेसतिअनुस्वारद्वयवद्रूपमिष्यते अनवि
चेतिद्वित्वं नतद्रूपस्यनवापिमतेदुर्वारत्वात् नचभवन्मतेद्वित्वेनानुस्वारत्रयंस्यादितिशंक्यम् फरो
फरिसवर्णोत्पत्तिलोपेननिवाधितेशक्यत्वात् लोपाभावपक्षेत्रयाणामश्रवणंस्यादितिचेत् भा
ष्यकैयटाद्युक्तनियमानुरोधेननत्त्वीकारेबाधकाभावात् दृष्टानुरोधेनजातिपक्षएवात्राश्रय १२७

णीयः नुमागमः स्यादिति इतिनोनुम् यानो रित्यनोरित्यनो नवर्णे नेभावः ननु कुर्वन्नित्यादाविवसे
योगान्तलोपस्यासिद्धत्वेनन्नांतत्वाभावाद्दीर्घत्वं न स्यादित्यादित्याशंक्याह इहदीर्घकर्त्तव्ये इति बहुल
ग्रहणादिति क्वचिदस्मिन्देवेत्यर्थकादित्यर्थः बहूनर्थान्बलातीति बहुलम् अतोनुपसर्गे इतिकर्म
एयुपपदे कः स्तनंधुद्धानितीति स्वत्तुदनस्तघनल्लोहन लेदनस्तेहन्मू ईन मन्मननर्थमत्विश्वस्यन्योरुअन्तो
नरिश्वन्मघवन्नित्पुणादिसूत्रेणेत्यर्थः निपातनादिति मेहे ईकारस्य वकारः अवुगागमः कनिप्र
त्ययश्चेत्यस्यापि तदस्य निपातनादित्यर्थः प्रत्याख्यातमाकरेइति पर्वञ्चफलभेदेनादेशस्य प्रत्य
ख्यानासंभवादादेशपक्षेपि दीर्घाभावाद्भवादिसमनपूर्वेति बहुलग्रहणात्संयोगान्तलोपस्यना
सिद्धमित्युक्ते यत्वाङः मनुष्यदापिछांदसत्वान्नदीर्घ इत्येव भाष्यस्याशयइति नत्र मघवनस्यछां
दसत्वे मानभावात् उदाहृतभट्टिप्रयोगविरोधाच्चेति दिक् छंदसीवनिपौ निपातनादिति मतुबर्थे इव
नियोगः छंदसीतिवार्त्तिकार्थः हेमंगलीरिपिवधूः मघवानमीमहेइत्युदाहरिष्यतिवैदिकप्र

न॰ त॰
वो॰ पि॰
१२८

क्रियायां अन्तोदात्तत्वमिति यद्यपि श्वन्नुक्षन्नित्यत्र कनिन्नन्ततापतइञ्जज्जलदन्तादिगणपर्यालोचनयाश्वु
द्युदात्तत्वेलभ्यते तथापि उक्षासमुद्रोअरुणःसुपर्णः पूषावैतेनन पत्न अग्निर्मूर्द्धादिवइत्यादौसन्नत्वे
पाठान्नाम्नामक्षादीनामन्तोदात्तत्वनिर्विवादंतयाच निप्रत्ययएवोचित इति भावः श्वयुवमघ अल्लोपोऽन
इत्यतोनइत्यसमकृष्यव्यावृत्त्यअन्नन्तानामिति अन्नन्तानां किंमघवदिति यद्यपिनसतद्धितैकदे
देशविकृतन्यायान्त्यत्वाद्दन्तत्वात्अस्त्येव तथापि विशेषणसामर्थ्यात् श्रूयमाणनकारान्तस्यैव
संप्रसारणं नत्वेवमाद्यः वार्तिककृताश्वादीनांसंप्रसारणेनकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधा
र्थमुक्तम् अल्लोपोनइत्यल्लोपेऽर्वां इतिचेन्नैवम् भाष्यकृतापूर्वोक्तवार्त्तिकमत्रानुवर्त्य अल्लोपोऽनः
नकारान्तस्येतिव्याख्यातत्वात् एतच्चउरलकसूत्रेभाष्येस्पष्टम् एतेनवद्धयीवरीराजकीयमित्य
त्राप्यल्लोपाभावःसिद्धः वनोरचराज्ञःकचोत्पादेशेकृतेनकारान्तत्वाभावात् स्त्रियामघवतीइति
मघवती मघवत्सौ मघवन्तः अत्रत्सौविशिष्टपरिभाषयाउगिदचामितिनुमनप्रोक्तः विभक्तौ १२८

लिंगविशिष्टग्रहणादित्याह्नः नसंप्रसारणेसंप्रसारणमित्यतःसंप्रसारणमित्यनुवर्त्तमानेपिपुनःसंप्र १५५
सारणग्रहणान्मदेशोन्तरस्यप्रवमधानामित्यपिसंप्रसारणंनिषिध्यते तदाह इतियकारस्येनत्वमि
निमूत्तइति ननुउकारेणव्यवधानात्कथमत्रनिषेधः विव्याथ विव्यायेत्यादावव्यधानेनैनिषेधस्यच
रितार्थत्वात् नचस्वरणोक्तीर्त्येकतेनास्त्विव्यवधानमितिवाच्यम् अचःपरस्मिन्नितिस्थानिवत्वात् अ
चःपरस्मिन्नितिस्थानिवत्वात् अत्राह्नःविदेशस्यनिषेधार्थात्पुनःसंप्रसारणग्रहणाद्वेवव्यवधानेप्य वं॰
त्रनिषेधोभविष्यतीत्यदोषः नचव्यधोलिटीत्येनहलादिशेषापवादइत्याकेरस्पष्टत्वादुत्सर्गसदेशस्यैव
दइतिपरस्यसंप्रसारणंभवति नपूर्वस्येतिकैयटेनव्याख्यानतोत्वेति अचस्त्वग्रंगस्येतिसूत्रेते तद्भाव।
णविशिष्यते अतनरइत्यनेनापि तदाह जारहितस्यैत्यादि अस्यावितिपर्युदासेविभक्तोपरतएवस्या
त् ननस्थावतीत्यादोनस्यादित्याशंक्येनाह नत्वसावितिचैवमर्वप्रियइत्यादावपिप्रसंगः अंगेन
स्यनिमित्तस्यप्रत्ययस्यालुकालुप्तत्वेनात्रप्रत्ययलक्षणाभावात् एतेनवाहेरत्वप्यतम्मह सहगवे

तं॰ बो॰
बो॰ धि॰
१२५

निष्ठीव्हेषप्रयोगोव्याख्यातः नन्वेवंस्थानिवद्देशादुन्निसूत्रेषात्वेगकृत्तद्धिताव्ययनद्भितिः पदादेशास्था
निवत्स्विति प्राचोग्रंथमनूद्यतत्किंपरिगणनेनमदाहरणमात्रेवेतिविकल्प्यनेत्यः अव्ययस्यागपदाभ्यां
पृथग्ग्रहणादितिमनोरमायांयदुक्तंतत्कथंसंगच्छेतअव्ययस्योक्तरीत्यानंगत्वात् नचनलुमतेत्य
नेनांगकार्य्यंनिषेधेप्यंगसंज्ञायाअनिषेधानोक्तनिवाच्यम् प्रत्ययेपरतःपूर्वस्ययत्कार्य्यंमागम
नोगंवातन्नैवंनलुमतेत्यनेननिषिध्यते इतियदुक्तंचिचेतिसूत्रस्यमनोरमाग्रंथपर्य्यालोचनया
लुमतापूर्वहेनलुप्तेऽङ्गसंज्ञायामप्यस्वीकार्य्यत्वात् तस्यापिप्रत्ययेपरतःपूर्वस्यकार्य्यत्वात् यदिनलुकः
लुप्तेप्यंगत्वंस्वीक्रियते तदायंग्रंथोयचिभंद्रष्टव्यएवस्वस्वयोरित्यत्रद्रष्टव्यवर्षुकंयनेयस्यवृषएवद्धः द्रषा
अस्वोयस्यद्रष्टव्याऽस्वइत्युदाहृत्यभवादिहनलोपोनभवत्यल्लोपरस्तु अनंगत्वान्नेतिमूलेवैदिकप्र
क्रियायांपदमाणग्रंथेनसहविसंवादेन नचालोपोनइत्यत्रागणावयवोऽसर्वनामस्थानयजा
दिस्वादिपरोयोऽस्मिन्नितिव्याख्यानादिति अल्लोपस्यतत्रप्राप्त्यभावादंगत्वादितिसमाधाने घेमि १२५

तिधमितंअभसंज्ञैवयस्मादिड्यादिपरोयोनित्यान्व्याप्यामवद्भस्मयोः परतोयोनित्याव्याप्यानस्मापि
लाभात् तस्मात्पदान्तस्थगित्यैवचक्रमेणआगपदाभ्यांनिसंगग्रहणंरभसकृतमेवेतिचेत् अत्राङ्गःन
लुमतेतिसूत्रेलुगतात्तुप्रत्ययनिमित्तमङ्गस्यागसंज्ञकस्यकार्यंनस्यादितियदाख्यायते तदावर्ण
ङ्गिस्यायगकार्यप्राप्रवृत्तावयवगसंज्ञायानिवारयन्तादेगग्रहणंतत्रानेनसम्भवेव यदातेनामनेनगेचे
त्यादिमनोरमाग्रंथस्यानेगानादिति मूलग्रंथस्यचसारस्यपर्यालोचनयालाघवादव्ययस्यागत्व
फलाभावाच्चप्रत्ययेपरतःपूर्वस्यकार्यंनिषिध्यते तदान्वविशेषणअंगसंज्ञायाअपिनिषेधा
दंगग्रहणंतत्रारभसकृतमेव नचनलुमतेत्यनेनांगसंज्ञानिषेधेऽपिवार्तिकाविति सूत्रस्यभाष्य
केपदाभ्यांविरोधःस्यादितिवाच्यंतयोरत्रत्यप्रोढिवादेनप्रवृत्तत्वात् तथाचनलुमतातस्मिन्निति सि
द्धांतप्रत्ययेपरतःपूर्वस्यकार्यंनिषिध्यतइतिमनोरमाग्रंथस्यस्वरसतःसंगच्छताप्रति ननु अथा
नोर्विंविमुलेचअरीतिरूपंतस्मान्नतपि अंचनाविमादिसेनस्यति छंदसीवनिपाविति वनि

त. त्र.
बो. पि.
६३

पिवेदेग्र्वैवतिसेत्स्यति अथातो रेवन्तामदिपद्यंतीत्यादिनावनिपितु लोकेप्यर्वैवतिसेत्स्यति रूढिशब्द
स्यायं वाजिवाहार्वगंधर्वेद्व पुंसि यवसत्रपद्यमरकोशात् ततस्वार्थीयिनमिद्युत इति किमनेन सूत्रेण
निवेत् अत्राहुः नातन्त्रतयोः सर्वत्र प्रयोगे प्राप्ते सोपरेन जयपदे चता तस्य प्रयोगो न भवति अन्यत्र तत्रे
तस्य प्रयोगो न भवतीति व्यवस्थार्थमिदम् न त्वकोष्ठ इति चिंवदिति पन्नकेष्विद्रुक्रम अर्वतस्त्वघवर
शब्दयोर्विभाषायां साधुत्वमेव अर्वणस्तमवानश्च न शिष्यछंदसे हि नत् मतुप्रयोगविधानाच्च छंदस्य
भयदर्शनादिति वार्तिकादिति तदापातः वार्तिकस्य वनिचंतमप्योदात्तपदत्वात् छंदस्येव वनिद्वि
धानात् तथाच श्रीहर्षः वाहैरलंघ्यत सहस्वट गार्वगर्वैरिति प्रायेणेन अर्वतोऽव्यर्वैतद्वृति व्यपदेशिवद्भावेन
वंत्तवात्रादेशः न च व्यपदेशिवद्भावो प्रातिपदिकानेति वाच्यम् तस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात् पथिम
थिनमेरिति रिस्यतः इति रिति परमे किदित्यतः किदिति चान्वर्तमाने मथइत्यनेन निष्पन्नो मथिन् शब्दः
यत्नायचवामिति पथिनन्नरभुक्षाः स्वर्गविजयोः ततो मत्वर्थीये निनाजरमृत्तिविनिवोध्यः ननु अस्य इदं ६३

धीतिसूत्रउदात्तनपाठेप्यनिट्इट्समिद्वावनडुद्दात्तग्रहणंभरणात्संभेद्काइतिपदंज्ञापयतीतिनि
र्विवादं तथाचतस्मिन्पदेसूत्रे नननासिकोज्झारणोप्यंत्ररतस्मादननासिकाकारः स्यात् अतआह
आदिति इतोत्स्वतानुआदितिवर्तमानेपुनत्वचनंकिमर्थकतेप्यत्वचनेपयाइत्यत्रसवर्णदीर्घेण
भाव्यमितित्तत्रूपथादीर्घेणेतिचेन्नैवम् उरभृतानामिट्टमित्यत्रवाधपूर्वस्यनिगमइतिदीर्घविकल्पस
तिपदेत्वस्यश्रवणार्थमत्वचनस्यावश्यकत्वात् घेोघः स्यान्नादेशोह्यावप्यनत्कोघेध्यमित्येवसिद्धे
इतोत्सर्वेनामस्थानइत्येतद्भवितित्यत्रयाणामनुवृत्तावपिउरभृतिस्थानेसंभवतीत्याशयेनाह प
थिमथ्योतितिप्रसंगाद्दाहस्त्रियामितिनोत्वलक्षणाइतिनपुंसकानादितिनिषेधाद्धस्वस्य गुणस्यप्रत्यया
नेतिभावः सुपथीति इनःस्त्रियामितिकप्रत्ययनकृतः समासांतविधेरनित्यत्वात् पुंवोरनाकाविति
सूत्रेसुपथीतिभाष्याच्च नपुंसकनादितिषेधाद्दिकपूस्वननाद्यविषयाः पचः प्राचीनेष्ववसइतिवक्ष्य
माणत्वात् पथिमथ्योस्त्यापोन्यस्यलिंगविशिष्टपरिभाषयाप्राप्तेविभक्तौलिंगविशिष्टाग्रहणा

ते. ते.
वो. धि.
१३१

न्न भवति अत्रेदं बोध्यम् पंथानमात्मानमिच्छतीति पथीयति ततः क्विप् अल्लोपः यल्लोपः एकदेशवि
कृतस्यानन्यत्वात् पथिमथीत्यत थः पथाः इतोत्सर्वनामस्थाने इत्यत्वेन भवति इतइति तपरकरणा
त् परनेकाचइतियणावाप्यित्वापरत्वाच्चथोन्थः संयोगपूर्वकत्वान्न यणा पंथियौ पंथियः मस्यहेर्लो
पोपंथः पथापथीभिरित्यादि एवं मथीपतेः क्विपि मथा मथियौ मथियः ऋभुक्षाः ऋभुक्षियौ ऋ
भुक्षियः इत्यादि एतेन इतोत्सर्वनामस्थाने इत्यत्र स्थानिवदादेशोऽत्र तपरकरणमुक्तं स्वार्थमिति नि
रस्तं शेषः प्रसक्तः आदेशेन परकरणस्यानावश्यकत्वेपि स्थानिनि तपरं पथियावित्यादिसिद्धयेतस्या
वश्यकत्वात् ननु नलोपस्यासिद्धत्वात् पथिमथ्यृभुक्षामिति न स्यात् पंथाः मंथाः ऋभुक्षाः इत्येव भ
वितम् ननु पंथा इत्यादि चेदत्राहुः नलोपस्यानर्वतीत्वच् निमित्ते अत्र न्वास्य नवहिर्वतीत्वसूत्रस्याहि
यत्र एकपद स्वनिमित्तमत्र नलत्वेव नलोपः सुप्स्वरेति नलोपस्यासिद्धत्वेनान्यत्रेति नात्र नकारस्या
ते किं त्वीकारस्येति सान्ताधवृस्त्रीलिंगनिर्देशः संख्याविशेषपि तत्सामर्थ्याच्च सर्वत्र संज्ञापर १३१

मपि संख्याग्रहणमिह संज्ञिपरं संपद्यत इत्याशयेनाह संख्येति प्राचामुपदेशकाले षांतानांतानां चेत्यु
म् तत्र चेत्यत्र नलोपेऽष्टनेऽपीत्या स्वित्वमणस्वग्रे ष्टविरुद्धम् संप्रत्यनांतत्वेऽप्युपदेशे नांतत्वमा
सीदिति किमसिद्धत्वेनेति दिक् संनिपातेति तथा च उपदेशकाले इति व्याख्याने निष्फलमपीति भावः
यत्वाङ्गः परिभाषायाश्च नित्यत्वाल्लक्ष्यस्यादिति तस्माद्धसमाऽत्र इष्टस्य लेप्यप्रवृत्तौ परिभाषायाश्चाकि
चित्करत्वापत्तेः यदप्याङ्गः उपदेशग्रहणमिह कृतः समागतमित्याशंकासंगतेऽप्यतग्रहणसामर्थ्यादौप
देशिकत्वं लभ्यत इति तदपि न संख्येत्यस्याकर्षणेन संज्ञिपरत्वसंपादनेन च सामर्थ्योपक्षयात् नोपधा
याः इति लुप्तषष्ठीकमंगस्य विशेषणम् नलोपस्यासिद्धत्वान्नामीति दीर्घेन प्रवर्तत इत्ययमारंभः
गौणत्वेऽपि निबद्धवचननिर्देशस्यार्थप्राधान्यार्थत्वादिति भावः प्रियपञ्चामिति नकारद्वयमध्ये
चकारः अष्टन आ विभक्तौ सौत्रत्वादिहाल्लोपो न इत्यल्लोपो न कृतः कनि तु वृषितदीर्घतः कनि नित्य
त्वतमेमानेतत्पस्त्र्भ्यां न हूचेत्यनेन सप्तन अष्टन् नि घ्रान्नाराणयोर्हलीत्युत्तरसूत्राद्धलीत्यपकृष्यते त

चु विभक्तेर्विशेषणमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे हलादाविति हलीत्यस्यानपकर्षणे तु अष्टानामिति न सिद्धेत्
परत्वान्नित्यत्वाच्च नुटः प्रागात्वेन षट्संज्ञाभावान्नुटोऽप्रवृत्तेः न च यथोद्देशपक्षेऽन्तरंगत्वात्प्रागे
वकृता षट्संज्ञा एकदेशविकृतन्यायेन कृतात्वेपि स्यादिति वाच्यम् आत्वविधानेन तन्न्यायायोगात्
किं च प्रियाष्टामो प्रियाष्टानः प्रियाष्टः प्रियाष्टत्याद्यपि न सिद्धेत उक्तरीत्या तत्राप्यात्वप्रवृत्तेरिति
बोध्यम् अष्टाभ्य औश् परत्वात्सर्वादेशः न चानेकाल्शित्सर्वस्येति सूत्रे शिद्ग्रहणं प्रत्याख्यायत्रा
नेकाल्त्वादेव सर्वादेश इति स्ववचनम् न च सामर्थ्यात्संज्ञायामनेकाल्त्वं नास्तीति वाच्यम् शकारोच्चारण
सामर्थ्यादत्र पूर्वगत्याश्रयणात् न चैवमर्वणस्त्रसाविति त्रादेशस्यापि सर्वादेशता स्यादिति वाच्य
म् ऋकारस्यागित्कार्यत्वेन तत्र सामर्थ्योपक्षयात् न चैवमौशित्यादौ शकारस्येत्संज्ञाभ्युपगमादि
ति दिक् कृताकारादिति तत्र हलीत्यपकृष्यते इत्युक्तं तत्कथं कृताकार इत्येतत्सत आह अष्टाभ्य इ
ति सूत्रे अष्टभ्य इति कृतात्वस्येदमनुकरणम् तत्र लक्षणप्रसंगमात्रे तथाहि सति वक्ष्यमाण १३२

ज्ञापकेन तस्यैवैकस्मिन्कृतपालाच्चवार्थमष्टभ्य इतिवत्स्यादितिभावः इदमितिश्रुतमन्त्रमित्यर्थः
अष्टनो दीर्घादिति दीर्घान्तादष्टनः परा असर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता स्यात् अष्टाभिः दीर्घात्किम्
अष्टभिः मध्योदात्तमिदं षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति वा यत्वा कृतस्य पोत्तममित्यस्य प्रवृत्तेः षट्त्रिचतुर्भ्यो
या हलादिर्विभक्तिस्तदंते पदे उपोत्तममुदात्तं स्यादिति तदर्थः ननु प्रियाष्टन्या इत्यादौ विभक्तेरुदात्तत्वनि
वारणाय दीर्घग्रहणमित्यावश्यकमिति कथमस्य तत्विकल्पज्ञापकत्वमिति चेत् अत्राहुः अष्टनो दी
र्घादित्यत्रानोदात्तादित्यनुवर्त्तनीयान्तोदात्तादष्टनः परेत्यादिव्याख्यानादष्टाभिरित्यादौ विभक्तेरुदात्तत्वसिद्धौ
ति कृतादिस्वनाष्टनो नोदात्तत्वात् प्रियाष्ट्न्या इत्यादिवद्बहुव्रीहौ तत्पूर्वपदप्रकृतिस्वराभ्युपगमेन अष्टनो
न्तोदात्तत्वाभावाद्विभक्त्युदात्तत्वेन प्रवर्त्तेत इति दीर्घग्रहणमर्थवत् उक्तार्थज्ञापकमेवेति अष्टानामि
ति नुटः पश्चादेव सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वादात्वं नन्वत्र नः प्रागिति नुमनोरमायां स्थित
म् अत्र नव्याः सन्निपातपरिभाषया आत्वाभावे प्यत्र न क्षतिः नोपधाया इति दीर्घेण लोपे च पंचाना

समानामितियद्रूपसिद्धेः नचाष्टनोर्दीर्घादितिविभक्त्युदात्तत्वमात्रविधेः प्रयोजनमितिवाच्यम् षट्
चतुर्भ्यो हलादिमित्यनेनैवतत्सिद्धेरिति एतस्मादपीतिनचात्रपूर्वत्रासिद्धीयेनस्थानिवदितिनिषे
धः पूर्वंक्वः तस्ययोवः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विनुक्तत्वादितिदिक् प्राधान्यएवेति डोऽच्छहिल्ल यवि
वप्राधान्यएवभवति ननु गौणान्तेप्रष्टाभ्यइतिबहुवचननिर्देशात् अन्यथाद्विकृतात्वानुकर
णेऽपिएकवचनेनैवनिर्दिशेत् अष्टाभ्यऔशितिअष्टइतिवा एतच्चसंख्यानामषडितिसूत्रेभाष्यकैय
टयोः स्पष्टम् तथाचात्वविधौज्ञानात्वनिर्देशबलेनानुमीयमानमात्वप्राधान्यएवोचितमिति
भावः प्रियाष्टाइतिप्रथमैकवचनेऽर्थंस्मर्थस्य हलपति प्रियाष्टौराजवदिति नोतान्तादितिबुध्यतेः क्वि
नुममागमश्चादिशोः कर्मणीउन्पूर्वात्क्विः क्विन् उपसर्गात लोपः षत्वंचसर्गेचेत्सुप्युपपदेः क्विन्त्विम
र्थेः निरुपपदात्युक्तेरिति क्रुंचेरप्येवं नलोपाभावस्तुथिकः कनाविति उकारः स्वरच्चारणार्थः सं
ह्निनइति एवात्तत्त्वोयेयात्वयिकारइत्युक्तं तदसत् धातोः कर्मणइति सन्विधौधातुग्रहणसा १३३

त्तरत्रानुवृत्तेरभावेनाधिकारस्तयाभावात् अन्तेरसमासे उगिदचामित्यतः सर्वनामस्थानेऽधातोरित्यनुवर्त्ते
नोनुम् यातो नित्यतोनुमचेत्याशयेनाह सर्वनामस्थानेनुनस्यादिति क्विन्प्रत्ययस्य कुः क्विन इत्यु
क्तेऽपि प्रत्ययग्रहणेन तदंतग्रहणात् क्विन्नंतस्येति प्रत्ययग्रहणं बहुव्रीहिविज्ञानार्थमित्याशयेन
व्याचष्टे क्विन्प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणफलं तस्य कः स्पृगित्यादिस्फुटीभविष्यति स्पृगि
ति स्पृशेरुदकेति विग्रहे स्पृशो नुदके क्विन् नेनेहनेति नुट् नेन प्रत्ययस्तस्मादेव ऋत्विगादिस्
त्रे युज्जीति कनिर्देशात् खन्निति खनतीति खन् खजिगतिवैकल्ये एवं विभ्राडिति फणादिप
ठे विभ्राजेणभ्राजन्तइति विभ्राट् देवान्यजतीति देवेट् क्विपि यजादित्वात्संप्रसारणे ब्राह्मणः वि
श्वं सृजतीति विश्वसृट् क्विन्प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीह्याश्रयणात् कुत्वं के स्यान्न भवतीत्याशंक्या
नेति ह्नीवे वस्यते इति रज्जुसृड्भ्यामिति भाष्यकारप्रयोगात् यद्वा त्रस्मादिसूत्रेर स्टजियज्यां
पदांतेपत्वे कृत्वापनादरतिवद्यतइत्यर्थः परिमार्ष्टीति परिमृट् परौ व्रजेः क्विप् च विप्रच्छिस्त्रिस्तु

त॰त॰
बो॰धि॰
१३४

ह्रुञ्जां दीर्घोः संप्रसारणं चेत्यौणादिकात् स्वेसूत्रादिह क्विपू दीर्घो वक्तव्य इति तदाह क्विप्यादीर्घश्चे
ति विभ्वसाव सुरलोप इत्यतोनुवर्त्तनादाह विभ्वभ्राहृस्वदीर्घः स्यादिति क्लेः परस्येत्यनुवर्त्ततो म
लो फलीत्यतो फलीति च संयोगेति लञ्चवछ्रेकं पफलंताभ्यां विशेष्यते तदेदाह पदांते फलि च
परइति फलि किम् भ्रष्टा भ्रज्जतीति भ्रट् क्विप् ग्रहिज्येति संप्रसारणम् व्रश्चेति षत्वम् दुर्गीति उ
जेवल्पप्राणनयोः मस्मात्पुरादिएयताडाजभासेत्यादिनाक्विपिणिलोपः स च वोः कृङ्क्वेन स्थानिव
त् पदांतविधित्वात्स्वेत्रासिद्धत्वाद्कृजांतेक्रुप्रवयाः श्रवयाजौ श्रवयाजइतिनोदाहृते मंत्रेश्वेतव
हो वस्वेति प्रकृत्यश्रवयजइति विहतस्याणिवनस्तदपवादस्य पदांतेः सम्प्रछांदसत्वेनवैदिकप्रक्रियाया
मेवावक्रमचितत्वात् तदोः सः सावनंतयोः त्यदादीनामइत्यनेनानुवर्त्तनादाह त्यदादीनामिति किम्
श्राजपः तावकः सदोरिति किंयः अत्र परत्वात्यदाद्यत्वं बाधित्वादसस कारेसति हल्ङ्याब्भ्यादिनासुलोपे
हत्वा विसर्गो स्यातां तथा च हेसइति रूपं स्यात् किंच स्त्रियां सेति रूपं न स्यात् यदा तु अत्र सस्य सकारेजा १३४

नेपिडमः प्रसंगविज्ञानान्नदाद्यन्तं सकारस्यस्त्रीक्रियते तदा किं विदनिष्टमित्यनेनतयोरितिमत्कंशाकायम्
यतितनदेः सः सावित्यस्यानेमरमदसऔस्तलोपश्चेन्यत्रादस्इतियोगविभङ्गादस्यवदकारस्यसत्व
नान्यस्यदस्येतिनियमः क्रियतेतदानुसक्तहतावितिन्यायेप्यनेनतयोरितिमत्कंशाकायम् नचैवंहावात्मा
त्मनइछतिदीयति ननुः क्रियितद्इतिरूपंनस्यात् किंतुदइतिरूपंस्यादितिफलभेदान्नियमपदेन
संभवतीतिवाच्यम् गौणाश्रवसत्वयोरसंभवेनहीतिस्येवरूपस्यन्याय्यत्वादितिमनोरमायामुक्त
त्वात् मौकिं तैतिननैतान नत्वतोः सः सावित्यवसूत्रमस्तु किमनेनतदोरितिएयग्रहणेनेति
मैवम् श्रेवेष्वित्यचतकारस्यसत्वसंगात् नलोपोनजलस्यान्तुडचीत्यजाद्युक्तरपदस्यएवइत्यनुवृ
त्तेनेनत्यदादिनवर्गमान्नकारस्य नचसत्वेसतितिनेटविधानेबोध्यमितिवाच्यम् अनचइत्यादेशावका
शत्वात् तथाचतदोरित्येवसूत्रंयुक्तं ननुतस्यान्तुडचीतिसूत्रेतस्मादितिपदंपरित्यज्यलघवान्नुगची
त्येनचोच्यताम् तथाचाजाद्युत्तरपरेनजपदनगागमइत्यनेषकद्वित्यत्रनलुक्तदोपइतितचेन्न प्रवंत।

हिं नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः स्यात् विधानसामर्थ्यान्न भवतीति चेत् एवमपि ङमो ह्रस्वादचीति
ङुट् स्याद्दुर्वार एव ततश्च तस्मान्नुड्चीति सूत्रे पंचम्यंतमावश्यकमेव छिदन्त्वेवमस्त्विति तद्धोमिति सूत्रे तोरि
ति वक्तुमशक्यत्वात् अनेन यद्यत्रोक्तदोषात् अत्र कैयटः नोऽपि स्त्रुक्ते ध्वनेयद्यत्र सत्वं न भवेत् नडागमः
स्य पदद्वयाश्रितत्वेन बहिरंगत्वादंतरंगत्वे दृष्ट्वा असिद्धत्वादिति त्वसिति स्यादिति भावः अत्र सत्वेवेति
तयोः सर्वादेत्तगुणकार्य्यत्वात्सत्वं न प्रवर्त्तेते स्वाहो सावित्युक्ते न अतिस्त्वमिति स्यादिति भावः अत्व
अत्वसत्वे लेति तयोः सर्वादेत्तगुणकार्य्यत्वादिति भावः अतित्वदिति भावः अतित्वदिति ममतिक्रां
तेऽत्रतिस्पट् ङे प्रथमयोरम् युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् सोऽस्मिन्नोऽयुष्मदस्मदामित्यनुवर्त्तते ङेऽत्रातिपद्यक्ष
देत्वत्वयोश्चैकं पदम् प्रथमयोरिति द्विवचनबलेन प्रथमाशब्दः प्रथमाद्वितीयोभयार्थक इत्याशये
नव्याचष्टे युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङे इत्यस्येत्यादिना ङसोऽश् इति सूत्रं बाह्यौ सौपद्य पियुष्मदस्त्व।
माद्वेकवचनेऽत्वेनत्वादेशाः सि अत्रापि अस्मदिदानादेशार्थमिदम् किन्त्वमाविति सूत्रेणायुवावु १३५

ष्मान्वानिक्रांतोऽतित्वमितिनसिद्ध्यति एकार्थवाचित्वाभावाद्युष्मदइतिभावः युष्मदस्मदोरिति एत
त्त्वयुष्मदस्मदोरनादेशइत्यतोऽलभ्यते शेषेइत्युक्तादन्यः आत्वयत्वचप्राप्तउक्तम् तद्विषयादन्यविभक्ति
रिहशेषशब्दार्थः नदेतद्याचष्टे आत्वयत्वनिमित्तेतरेति अनन्त्येति अलोन्त्यपरिभाषेतिभावः
अतोगुणइति नव्याप्तत्वादोसाविप्रत्वाहादेशयोरन्त्योकारउच्चारणार्थएवास्तुकिमनेनपर
रूपकारणप्रयासेनेत्याशङ्क्याह महमिति ननुयुष्मानतिक्रान्तः अतित्वमित्यादौसावित्यस्यावकाशे
क्ति त्वामतिक्रान्तेनानित्यादौत्वमावेकवचनेइत्यस्यावकाशस्त्वमहमित्यत्रतूभयोः प्रसंगेत्व
मावेकवचनेइतिपरत्वाद्भाव्यम् नैषदोषस्त्वमावपिप्रत्ययार्थनेएवंविप्रतिषेधतइतिवक्ष्यमाणत्वात् अ
धिकरणात्वविवक्षयेति यदित्वशेषइतिविभक्तिविशेषणंस्यात् तर्हिमर्थमेववक्तव्यं नहिमर्थ
मेवतत् आत्वयत्वाभ्यांविशेषविहिताभ्यांस्वविषयेलोपस्यावाधसंभवात् नचैवमत्यलोपइतिप
दोसर्वनिरालंबनत्वापत्त्याद्युष्मदस्मदोरेत्यस्यलोपःस्यात् इतिग्रंथोऽयुक्तइतिवाच्यम् सामर्थ्याक

त. त.
बो. धि.
१३८

मितिसमुदायनिर्देशेनतस्यापिपदसंज्ञापितत्वात् अतोगुणेकृतेप्रवर्त्ततइतिवर्णाद्गांगंबलीयइतिन
समानाश्रयएवेति ननुव्याश्रयेइहनशेषेलोपस्यविभक्तिनिमित्तंपररूपस्यत्वकारइतिव्याश्रयत्व
मितिभावः समानाश्रयेउदाहरणंतुकारइत्याद्विवोध्यम् तत्रहियणादेशयोः प्राप्तयोर्द्विरेवभव
ति आगतत्वात्तदंतविधिमित्याह्नः परमत्वमित्यादि युवावौद्विवचने द्वयोर्वचने मदेत्तदाह द्वयोरु
क्ताविति नचात्रकृत्रिमस्यापिविरोधः संख्याः वचनग्रहणसामर्थ्यादेवतद्लाभात् अन्यथाहि
त्वइत्येवब्रूयात् अष्टमस्याविभक्ताविप्रतोविभक्ताविव्यधिकारात् द्वितीयाविभक्तिस्तस्यापरतइ
तिव्याख्यानेसंभवात् युवंवस्त्राणीति शेषेलोपः मतनयेतस्यकिमिति अधिकारसूत्रेकिमर्थमि
तिप्रश्नः युवकामावकामि ननुयुवावद्योः समुदायादेमवेपियुवकामित्यादिसिद्धेति उकारस
कारमकारादेशेपिसर्वनाम्नस्तुट्प्रागकच् अन्यत्रतद्भवेतस्यटेः प्रागितियुष्मदस्मदिविषयेअ
वस्थायास्तुयकामयकेत्यादिसिद्धयेवक्ष्यमाणत्वात्किमनेनमपर्यंतस्यस्याधिकारेणत्यपरितो १३९

षादाह त्वष्माभ्येत्यत्रेति ननु त्वमादेशयोरपि समुदायादेशत्वेन युष्मदादिसाध्यपि नेशक्यतएव
योचीति सूत्रे परित्यज्य अजादौ विभक्तौ परतो लस्य यकारादेशोऽस्त्विति प्रवृत्तेरिति पुनर्विधिरितो षाद्रा
ह युवकाभ्यामित्यादि अंगकार्यमिति एतेनांगवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिरिति परिभाषा अर्थतउप
निबद्धा अंगेंऽगाधिकारे वृत्ते वृत्तेनेयस्तदंगवृत्तेप्राप्तं तस्मिन्प्रवृत्ते सति पुनरन्यस्यांगवृत्तस्या
त्वस्य प्रवृत्तौ प्राप्तायामविधिरिति तत्परिभाषापाठार्थः एषा च परिभाषाऽस्त्राजनौ रोन्येनेन
ज्ञापिता उपपतिस्तु मुनेरामातोऽवगंतव्या नचैवं ह्याभ्यामित्यत्र त्यदाद्यत्वे कृते सुपि चेति दीर्घो
न स्यादिति वाच्यम् द्वयोरेकस्येत्यादिनिर्देशेनोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनादिति दिक् मकारा
न्तकारेतर इत्युपलक्षणं जसः शीति अत्र जसः सः सुः इति सकारं प्रश्लिष्य सांतस्य जस इति व्याख्यानात् अ
तो मिति सूत्रादमग्रहणमनुवर्त्य अमेवेति व्याख्यानाद्वेति बोध्यं एकस्योक्ताविति त्वमावेक
त्वे इति वक्तव्ये वचनग्रहणात् स्यमर्थोऽपि लभ्यत इति भावः अविभक्तिकमिति तथा च ङे प्रथमयो

ते॰ते॰
बो॰धि॰
१३७

योरितिसूत्रेणप्राप्तस्यात्मः प्रतिषेधोयमितिभाष्ये शोशिकितम् नचतत्रैवकिंनस्यात् द्वितीयायांचेत्या
त्वेपूर्वंसवर्णदीर्घेतस्माच्छसङ्गतिनत्वेचेष्टसिद्धेमितिवाच्यम् स्त्रीनपुंसकयोर्नत्वप्राप्याद्युष्मान्ब्रा
ह्मणीर्युष्मान्कुलानीत्यसिद्धिप्रसंगात् अलिंगत्वपदेत्वयुष्मान्ब्राह्मणानित्यादेरप्यसिद्धि
प्रसंगाच्चपोचिन्त्यचिकिम् युवाभ्यां यदित्युष्मदस्मदोरनादेशइत्यत्रशेयोहलीत्यनवर्त्तते त
देहचीतिमात्त्वं परिभाषादेवसिद्धेः युष्मदस्मदोरनादेशे अन्यादेशेकिम् युष्मभ्यं नचाभ्यम
पदेशआदेशोहलादिर्नेत्यग्रहणंत्यक्तुंशक्यमितिवाच्यम् योचीत्यत्रानुवृत्त्यर्थम् तस्यावश्यकत्वा
त् हलाद्यैपरइति योचीत्यज्ग्रहणात्परिशेषसिद्धमिदम् रायोहलीत्यतोऽनुवृत्त्यालव्धंवाप
तद्वयेपिसाधुरिति नन्वंतलोपपदेपररूपंवाधित्वासवर्णदीर्घःस्यादकारोच्चारणसामर्थ्या
दितिचेत् अत्राहुः वचनेफल्पदित्वनिवृत्त्याकारोच्चारणस्यचरितार्थत्वात् दिति यत्तुप्पग
एत्रपरिभाषायांपदत्वसह्यपरिहरम् तथापितस्याअतित्वेइदमप्यकारोच्चारणज्ञापकमितित १३८

त्वं युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् इति त्वं सर्वादेशार्थम् अन्यथा ह्यादेः परस्येति स्यात् न चाकारविधाने वैयर्थ्यम्
आदेशान्यपदेशेन यत्वनिवृत्त्यर्थत्वात् इदमेव शित्वं ज्ञापयति सर्वे सर्वपदादेशा इति अर्थवत्त्वं च स्या
स्यादेशाभावविसंगतिरित्यर्थः सिद्धाङ्गस्य यस्त्ववचनसामर्थ्यादनर्थकस्यापि भवतीति मनोरमा
यां स्थितम् न वममेति न चेत्रोंत्यलोपपदेस्याशः स्यादेशः स्यात् यत्वनिवृत्त्यर्थतयास्याश्रयिधाम
सचरितार्थत्वात् न च स्यादेशापवादोऽशिति घात्वम् अशादेशप्रवृत्तिकाले घलोपाभावेन
स्यादेशस्याप्रसक्तेः अत्राङ्गः अगवृत्तपरिभाषयास्यादेशो वारणीयः यदि तत्र गमस्य यत्कार्यं तद्धि
षय एव सा परिभाषा स्याप्रसक्तेः अत्राङ्गः अगवृत्तपरि) षा न त्वं गाधिकारपरेति ह्युराग्रहः नहि
अशिरात्यत्र अतो गुण इति पररूपे एमग्रकारेण तस्य शिष्यत्वकाररूपप्रवाभूत न वर्तिनन्तु विक्रियत
इति व्याख्येयमिति न त्वाकमादेशात्पूर्वमनादेशत्वाद्योचीनियत्वेन भाव्यम् तत्र स्येशाषासोपा
भावादवर्णान्तादिति विधीयमानस्य स्फुडागमस्याप्रसक्तोसाम इति स्पष्टं निर्देशो व्यर्थ इत्यावि

त॰ बो॰
बो॰ पि॰
१३८

नत्विति कृते हि शेषे लोपेऽस्त्रकारान्तत्वात्ततः सुट् संस्कृतस्य स्थानिवत्त्वेन निर्देशसामर्थ्यान्निवर्तत इति भावः
शेषे लोपस्थिलोपइतिपक्षे तु सुड् यांत्वार्थमेव आकमितिदीर्घोच्चारणं सवर्णदीर्घार्थम् अन्यथापररू
पं स्यात् नचाकारोच्चारणसामर्थ्यं पत्वनिवृत्त्याभ्यमप्रवचमितार्थत्वात् इह युवावौ द्विवचनेत्वमावेकवच
नइतिसूत्रद्वयेऽपि द्विवचनैकवचनग्रहणार्थं परौ नतु प्रत्ययपराविति व्याख्यातम् तत्फलं दर्शयति समस
मानेत्यादिना द्व्येकत्ववाचिनीइति पंचके प्रातिपदिकार्थ इति पक्षाभिप्रायेणेदमुक्तम् तस्मिंस्तु पक्षे संख्याया
अपि प्रातिपदिकार्थत्वात् त्रिकपक्षे तु द्व्येकार्थवाचिनीइति पाठ्यम् संख्याया विभक्त्यर्थत्वेऽपि संख्येयस्याप्रा
तिपदिकार्थत्वानपायात् अन्यसंख्यश्चेदिति युष्मदस्मदर्थगतसंख्या न संख्यायुक्तश्चेदित्यर्थः त्वत्त इति अर्थ
परत्वाश्रयणसामर्थ्यादेव भूतपूर्वगतेरपि स्वीकारात् युवावौ त्वमाविति तः प्रत्ययपरत्वे तु नस्यानामित्यव्या
प्तिः स्यादिति भावः एवं च तदर्थस्यैकेऽपि न युवावौ त्वमौ च नेत्युच्यते प्रत्ययपरत्वेऽतिव्याप्तिर्ध्वनिता एवं चाव्या
प्तिव्याप्तिपरिहाराय अर्थपरत्वमाश्रितमिति फलितम् नन्वेवं सुजसङेङस्स्वपि युष्मदस्मदोर्यत्वे युवावौ। १३८

स्यातामु पकार्थत्वेतुत्वमाविमाशंका यामाह रुजस्तेडेङ स्युपरतस्त्विति केते आदेशात्मत्यतआह त्वाहोयू
यवयाविमादि अत्रेत्वेंवत्वाहाद्भिर्युवावयोवयिः त्वमेतिनेभ्यः परोकाच्यतेःवाध्येताविमत्यतआहत्वमाव
पीति विप्रतिषेधपरमित्यत्रपरमित्यत्रपरपूाहस्येष्टवाविमादितिभावः अतित्वामितिभावः अतित्वामि
ति मामितिभावः अतित्वामिति त्वांमांवा अतिक्रान्तावितिविग्रहः अतियूयमतिवयमिति त्वांमांवातिक्रा
न्तावितिविग्रहः अतियूयमति वयमिति त्वांमांवातिक्रान्ताइतिविग्रहः एवमग्रेप्यूह्यं अतिविष्मकं अति
माकमिति अत्रांतलोपपदेऽग्रत्पृक्तपरिभाषानुडागमोनिवार्यः हस्वनद्यापरइत्यत्रह्स्वांताद्विहितः
स्यामोनुडितिव्याख्यानाद्वा नत्वेवंभिन्नविषयत्वेनयाप्रडेमनुडपवादत्वाभावेनावर्णान्तसर्वनामभ्योविहि
तस्यामोनुडेवपरत्वात्स्यात् नतुसुडागमस्तस्यैषां षामित्यादौ सावकाशत्वादितिचेन्न अत्राहुः स्पष्ट
देशोमित्सुडितिवक्तव्येआमिसर्वनाम्नइति सर्वनामग्रहणसामर्थ्याद्धलिसर्वेषामितिनिर्देशाच्चअवर्णा
नसर्वनामभ्योप्यामःसुडेवभवति ननुन्ह्रस्वाश्रयत्वात्तिविषयसन्नमेतेनपद्दादिषप्वामि

त.त.
बो.धि.
१३५

ननु इति एवं च सामइति ससुट्कनिर्देशेन युष्माकमस्माकमित्यत्र सुडागमः भावेनुडागमोदुर्वार इत्या
शंकयाऽपि निरवकाश एवेति बोध्यम् यत्तु वदंति साम आकमित्यत्र यद्यपि सुट्ग्रहणेन स्थानि
विशेषणं वा तथापि उपलक्षणं भवति तेन यस्मामः सुड् येभावी तस्यैवामः आकमानवितव्यं
न चैतद् ग्रहणे तु संभवतीत्याकमन प्रवर्त्तेते तस्माच्च अतिव्याप्तिमित्येव रूपम् ननु तिव्याकमन्तिमाक
मिति न दृष्टव् आकमापद्ये तस्यामः सुड् तयाभावात् आकमः सुड्भावी चेत्तर्हि तमेवोपलक्षयेत् आ
देशहारकेण परसवर्णेव स्यात् इति नत्स्य उपलक्षणमिति चेदेवं तर्हि युष्माकमित्यादौ सुट् श्रूयेत् सामइति
निर्देशसामर्थ्यान्न श्रूयेतेति चेत् न निर्देशस्य गौणत्वात् मुख्याचरितार्थत्वेन सामर्थ्याभावादित्यन्यत्र वि
स्तरः गुणीभूतयोर्युष्मदस्मदोरेकार्थत्वे उदाहरणाभावात् प्रकृतसूत्रे प्रत्युदाहरणमेव चिंत्ये उदाहरति युवामावां
वा अतिक्रान्त इत्यादिना वक्ष्यमाणे योगविभागे त्वहरेति सूत्रयुष्मात स्माचेति पदस्य अपदान्तस्य मूर्द्धन्य इति विरोधः
निर्देशात्साकाद्ध्येत्यपगाधिकारः तेन राजा राजभ्यामित्यादौ नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः सि १३५

ह्यातिनन्वुराजानौराजानइत्यत्रतथागोमान् यवमानित्यादौसंयोगान्तलोपः नन्वगोमन्तौयवमन्ताविमा
दौ तथामोनोधातोरितिनत्वं प्रशान् प्रशान्भ्यामित्यादौभवति ननुप्रशामौप्रशाम इत्यत्र तथाहरिवं
देइत्यादौमोनुस्वारः प्रवर्ततेनन्वगम्यइत्यादौमवअभिचइत्यत्र पदेइत्यधिकारात्पदेपरतोमस्यानुस्वारं
स्यान्नतुगम्यन्तइमवेति किमिहपदस्येत्यधिकारेणेतिवाच्यम् पुंसितिरूपासिद्धिप्रसंगात् तस्मा
न्मोनुस्वारइत्यनुवर्त्त्यमेव पदेइत्यसत्वेत्र सूत्रेस्याप्रयोगोनास्तीति उत्रिचपदइत्यत्रैवोचाम
इहपदस्येतिसंबंधसामान्येषष्ठी सान्तरेणवाक्येषु यथायोग्यंसंबध्यविपरिणमते एवमितिष्ठते क्वचित
स्थानषष्ठीक्वचिदवयवषष्ठीति तत्रसंयोगान्तस्यलोपः मोनोधातोःमोनुस्वारइत्यादौपदस्येतिस्था
नषष्ठी अवयवषष्ठ्यान्तुक्रान्तिप्रसंगात् माङ्उपयापाइत्यादौत्ववयवषष्ठी अन्यथाहृत्वानित्य
त्वैवमन्तयोमस्यवत्वंस्यात् ननुहृदवतौहृत्तवेतइत्यत्रपत्वान्तपदमेवोपपादयिष्यते यद्यपिष
ष्ठीस्थानेयोगेतिपरिभाषयापदस्येत्यत्रस्थानषष्ठ्यपिलभ्यते नत्ववयवषष्ठी तथापिनलोपसूत्रे

त॰ त॰
बो॰ पि॰
१४॰

अंतस्येतिग्रहणाज्ज्ञापकादवयवषष्ठ्यपिलभ्यते यदिपदस्येतिस्थानषष्ठ्येवस्यात्तर्हिनोनस्यपदस्यलोपो
भवन्नलोपस्यस्यादिति अंतग्रहणमनर्थकंस्यात् अवयवषष्ठ्यंगीकारेतुअंतस्येतिग्रहणंसार्थक
म् नह्ययानलोपसूत्रेप्रातिपदिकांतस्येत्यसमासनिर्देशः प्रातिपदिकसंज्ञकपदस्यअंतोनावयवो
नकारस्तस्यलोपइतिसूत्रार्थइति नन्वेवमंतस्येतिग्रहणमवयवषष्ठीत्वज्ञापनार्थमिति स्वीकृते
त्वात्पदस्येत्यत्रकथंनामषष्ठीलाभः संदेहविशेषस्यनिर्द्धारितत्वेनस्थानषष्ठीपरिभाषायाअनु
पस्थितेः अत्राहुः प्रयोगमूलत्वाद्व्याकरणस्यतेनलक्ष्यानुरोधेनस्थानषष्ठ्यपिस्वीक्रियते ज्ञापकसि
द्धावयवषष्ठीत्वेनसर्वत्रस्वीक्रियतइतिनलोपसूत्रेमनोरमायांमांतग्रहणस्यकंशंभ्यामित्युक्ते
र्भाष्यादौनपदस्येत्यपिकृतस्थानषष्ठीत्वमभ्युपगम्यते नतुस्थानषष्ठीत्वमितिज्ञापना
र्थमंगग्रहणम् तेनवृद्ध्वेतौवृद्धेवतइत्यत्रमादुपधायाइतिवत्वसिद्धइति पदावयवस्यमतुपः
सत्वात् अन्यथापदस्येत्यस्यविशेष्यत्वेमतुपान्तेद्वैविध्यौमत्वेनेयत्पदंतदवयवस्यमतुपोमादु १४०

यथा परस्य वर्त्तं भवतीत्यर्थः स्यात् तथा च हृद्वानित्यत्रैव स्यात् ननु हृत्त्वं नो हृत्त्वं नश्चन्यत्रेति स्थितम् प
दान्तकुन्त्र्यणगोत्रासाविन्पनः प्रागयमधिकारः यद्विनकुन्तनेच हृपीत्यत्रापि पदादिस्थितमुत्पन्न
वर्त्तेत महादेवदत्तः पचति पचतीत्यत्रैव निघातः स्यात् ननु पंचमी पतीत्यत्र अनुदात्तं सर्वमपादा
दावितिदं पदत्रयमापादसमाप्तेरधिक्रियते षष्ठीचतुर्थीति अस्याश्चनरमिति षष्ठ्यन्तस्य पूर्वं निघातः
पष्ठादेविशिष्टयोरिति ननु युष्मदस्मदोरित्युक्तत्वात् योरेव वां नावादयश्चादेशाः स्युः नच पद
स्येत्यधिकाराद्विभक्त्यन्तस्यैव पदत्वात् षष्ठ्यादिविशिष्टयोरेव स्युरिति वाच्यम् उक्तरीत्याबहन्त्र
स्याद्दोदोषाभावेपि भ्यामादौ परतो युष्मदोः पदत्वाकेवलयोः वां नावादेशप्रसंगस्य दुर्वारत्वात्
तथा च हृत्त्वं वान्नौ ददातीत्यः इति प्रयोगेन संगच्छेत नापि द्वितीयास्थयोरिति स्थग्रहणसा
मर्थ्याद्विभक्तिविशिष्टयोरेव आदेशा भवेयुरिति वाच्यम् स्थग्रहणाच्छ्रूयमाणविभक्तयो
रेवेति वक्ष्यमाणत्वात् यानत्सामर्थ्यस्योपदयातमेवम् अनुदात्तं सर्वमिति सर्वग्रहणाधिकारात्

त॰ त्व॰
बो॰ धि॰
१४१

सर्वस्यैव विभक्तिर्विविभक्ति विशिष्टस्यादेशा भवंतीति अकारस्येष्टत्वात् यदि तु सर्वस्येत्युच्यतेः सर्वस्ये
ति पदमनुवर्त्तेत तदा सर्वग्रहणमिह न्यस्तं प्राक्च मित्याद्युः उक्तानामादेशानां वचनक्रमेणोदाहरति श्री
श इत्यादिना स्वामीनेमेपीति स्वामी मम अधिपतीति षष्ठीसप्तम्योर्मया नादिह षष्ठी द्विवाचनांत
योरुदाहरणमाह पातु वामित्यादिना बहुवचनांतयोस्तु सोऽस्याह्वानमित्यादि सेवा श्रोत्रवः सन्त्विति
चतुर्थ्यैकवचनस्येति ह्यन्यानां कर्त्तरि वेति षष्ठीवेदेरप्येवेति युष्मान्नस्तु गोविंद ब्रूतिश्चायं॰पा
देशस्वरूपेति तः युष्मानित्यस्य पदात्परत्वाभावादेवप्राप्तेः अस्मात्परस्य तु पदात्परत्वेपि समानवाक्य॰
स्य पदात्परत्वाभावादेवप्राप्तेः अस्मात्परस्य तु पदात्परत्वेपि समानवाक्यस्य पदात्परत्वाभावात्
ननु युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयानामिति सूत्रतां विशेषणेन तदंतविधौ षष्ठ्याद्यंतयोर्यु
ष्मदस्मदोः पर्यवसति न च स्याग्रहणाभावे युष्मदस्मदोः सेवेयिनीमां षष्ठीचतुर्थीद्वितीयानां वांना
वावित्यस्य स्यादिति वाच्यम् सर्वस्य पदस्येत्यनुवर्त्तनादतोऽस्याचष्टेस्य ग्रहणादित्तिस्तिविद्दा॰ १४१

हानौवर्त्तेते यथाममयेतिष्टस्त्रग्रीवेतिसमयमहासीरितिविगस्यते तेननषष्ठ्यादिनविजहतोरेव
युष्मदस्मदोरादेशाइत्यर्थः इतियुष्मत्पुत्रइतियुवयोःपुत्रोयुष्माकंपुत्रइतिवाविग्रहः ननुनव
पुत्रइति तथाहिसतित्वत्पुत्रइत्येवस्यात् एवमस्मत्पुत्रइत्यत्राप्यूह्यंपदान्तरत्वेसत्यादेशविधानमि
तिप्राहुः ननुराज्ञोःपुरुषइतिविग्रहेराजपुरुषइतिनेष्यते इतिसिद्धान्तविरोधाद्युष्मत्पुत्रोस्मत्पु
त्रइत्यत्रयुवयोर्युष्माकमित्यादिविग्रहोनसंभवतीतिचेत् अत्राहुः यत्राहुः यत्रवृत्तौसंख्याविशे
षबोधकप्रमाणंनास्तितत्रैवैकत्वसंख्याश्रीयते यथाराजपुरुषइति नहिराजपुरुषइत्यत्रवि
भक्तौनिवृत्तायांराजपदार्थेद्वित्वादिप्रत्यायकंकिंचिदस्ति यत्रपुनःसंख्याभेदगमकंप्रकरणा
चास्तिभवतितत्रद्विवचनबहुवचनान्तयोरपिप्रवृत्तिःप्रकृतेत्वेकवचनान्तेनविग्रहेप्रत्ययोत्तरप
योश्चेति त्वमादेशप्रसंगादर्थाद्विवचनबहुवचनान्ता तयोरपिप्रवृत्तिःप्रकृतेत्वेकवचनान्तेनविग्र
हेप्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति त्वमादेशप्रसंगादर्थाद्विवचनबहुवचनान्तेनविग्रहेवृत्तिर्भविष्यतीति

अर्थः सामर्थ्यमर्थाधयाप्रश्रद्धैः क्रीतोमौद्गिकः नह्येकेनप्रश्रद्धेन द्वाभ्यांवाप्रश्रद्धाभ्यांक्रयःसंभवति प्रकरणाद्य
था भवद्भिरानवसरप्रश्नानाय्यवचोसितः भवतोर्मिरामिति तत्रप्यर्थः समानवाक्यइतिदेवदत्तस्यस्पयंदं
डोदेवदत्तहराःनेनेत्यत्रदंडइत्येनन पूर्ववाक्यस्यपूर्ववाक्यस्यपूर्ववाक्यस्यमितिसमानवाक्यस्यत्वाभावा
दामंत्रितनिघातोनभवति एकतिङ् नयत्रेतिवद्धव्रीहिः नतुओदनस्यपाचकव्यः तत्रभविष्यतीत्य
त्रातिप्रसंगः पक्कव्योत्यध्याहारेणभिन्नवाक्यतासमर्थनेपिपश्यमृगोयावतीत्यादावेकवाक्यत्वव्यव
हारोनस्यात्स्यात्यम् प्रकृत्यापयोगित्वेनेदमुक्तम् पश्यमृगइत्यादौतत्पैकत्वादेकंवाक्यंसाकांक्षत्वेचद्वि
भागोस्यादितिशास्त्रांतरप्रसिद्धमेवेत्येके अन्येतुआख्यातंसविशेषणंवाक्यमितिवार्त्तिककारवचपर्या
लोचनयापकतिङ् त्यत्रतिङ् तेविशेष्यसमर्थकेविवक्षितम् ततश्चपश्यमृगोयावतीत्यत्रतिङ् तहद्ये
सत्यपिपश्येत्यस्यैवविशेष्यसमर्थकत्वोनोक्तदोषइत्याहुः एकशाह्नः समानवचनेनानत्संख्यावाचीबहु
व्रीहिस्थायनेनब्रूहिब्रूहिदेवदत्तेत्यत्रवाक्याद्दामंत्रितनिघातःसिद्ध्यतीतिसमर्थस्त्रचैवैपटः युष्मदस्म १५२

दोर्विभाषाऽनन्तादेशत्वादिति वार्त्तिकमर्थतः पठन्ति एते वांनावादय इति यद्यपि सर्वस्याः प्रथमाया विभ
क्तेरन्यत्रैव तन्यमाने तथाप्यविशेषेणाविकल्पोऽयं विधीयत इत्याशङ्क्येन सर्वत्राभावेऽपि विकल्पमुदाहर
ति धाता ते भक्त इति अन्वादेशे तु नित्यमुदाहरति नसमेनेनमइत्येवेति तत्पार्थे नित्यादिवन्न चवाहा
हैवैरिति तृतीयानिर्देशो नापि युक्तार्थलाभे युक्तग्रहणमनर्थकमित्यत आह युक्तग्रहणादिति यत्र
युष्मदर्थगतानां समुच्चयादीञ्चादयो द्योतयन्ति तदा चादिभिः दारायुष्मदोः साक्षाद्योगस्तत्रायं निषे
ध इत्यर्थः हरीहरिश्चेति अत्र चशब्दो हरेहरिगतं समुच्चयमाह हरिहराभ्यां त्वस्मदः सेवेथो ननु
समुच्चयेनैतेन साक्षाद्योगः किंतु परंपरायोग इति निषेध इति भावः पश्यार्थैश्च अत एव निपातन
द्वावेपाद्याध्याये डितिशः द—नेपश्यः तच्चोऽहस्थानज्ञानमात्रे अदर्शनेन लोप इत्यत्र पश्यानतु चाक्षुष
ज्ञानमेव अनालोचन इति निषेधात् तदेतदाह अचाक्षुषज्ञानार्थैरिति परंपरासेवयेपीति सर्वत्र मु
क्तग्रहणान्नत्रापि न मेनद्रूषस्यत्र परंपरासेवयेपि निषेध इति सर्वस्याः सहश्शाह्वोऽत्र सलोपक इ

त॰ त॰
बो॰ पि॰
१८३

स्यैवविद्यमानवचनत्वेन सहेत्यत्र तुल्ययोगवचनं प्रायिकमिति वक्ष्यमाणत्वाद्विद्यमानवचनस्यापि
सहस्य समासः वोपसर्जनस्येति सभावः प्रथमायाश्चेति चप्रत्ययग्रहणान्तरं दैनाविधिमित्यालोच्याह विद्य
मानपूर्वादित्यादि प्रत्यादि एतेवंभावादयश्चादेशाद्यनाविशेषेणानेव विभाषत्यासिद्धेः किमर्थमि
त्याशङ्कां परिहरन्नाह अन्वादेशेऽपीति सकलस्त्वमित्यादि त्वं भक्तोऽहमपि तेन हरस्त्वां संत्रायतेऽस्
ति संबंधः एवं च भक्तोनत्वायच्छद्दो येन कारणेन हरेस्त्वं भक्तास्तेन नैव कारणेनाहमपीति व्याचक्षा
णानां तु यच्छब्दोऽध्याहार्यः स्यादिति बोध्यं अत्र तेनेति पूर्वं विद्यमाने पदं तेन ततः परस्य युष्मच्छब्दस्या
देशः तथा त्रायतइत्यस्मात्परस्तइति प्रथमांतं ततः परस्यास्मच्छब्दस्यादेशः सामंत्रितं संबोधने चेत्य
तः संबोधने इत्यनुवर्तते साइत्यनुवर्तते साइत्यनेन प्रथमा निर्दिश्यते महासंज्ञाकरणं सामर्थ्या-
त्संज्ञाविधावपि तदंतग्रहणं आमंत्रणमामंत्रितम् उपचारात्तत्साधने वृत्तिः विभक्त्या तेन चामंत्रिते
नतु केवलया विभक्त्येत्याशयेनाह तदंतमिति इहेति अग्नेनवदेवा स्मानित्यत्र युष्मदस्मदोर्नभव १८३

त्यादेशः अग्नेन येत्यत्र तिङ्ः तिङ् इति न तिङ्ङ्तनिघातः अप्रसङ्ग्वाहणोत्यत्र त्वामेत्रितस्यचेत्यामेत्रितनि-
घातो नेति विवेकं सर्वेषां विवेकः सर्वेषां निघात इति अपेच निघातः पदकाले अपेते मन्तु संहिताका
लेस्वीतात संहितायामनुदात्तानामिति संहितायामेकश्रुतिविधानात् अग्नेतेजस्विन्निति इहपद
त्यरत्वा तेजस्विन्नित्यस्यामंत्रितस्यचेत्याष्टमिकनिघातः सर्वानुदात्तः स्यादिति शोभनोपाठो यस्येति
वहुव्रीहिः संख्यासपूर्वस्येति पदस्यान्तलोपः पादः पत् तदवयवस्येति एतच्च निर्दिश्यमानस्यादेशा
भवंतीति परिभाषयालभ्यते इयं च परिभाषा षष्ठीस्थानेयोगेत्यनेन षष्ठ्या ज्ञापिता तथाहि अले
र्भेगैकोपत्ता चीत्यादौ सामीप्यादिसंवंधप्रसंगे पिलस्यानुरोधेन आख्यानादंतरंगस्यानिवदादेशाइ
तिज्ञापकात् स्थानेयोगात्व सिद्धे प्यारंभमाणेन षष्ठीस्थानेयोगेत्यनेन षष्ठ्या तन्मुख्यार्थमात्रमवस्था
नेनसुज्यते न तु प्रतीयमानमित्यर्थो लभ्यते तथा च निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंतीति सिद्धम् अ
लोन्त्यस्यादेः परस्येति योगे त्वारंभसामर्थ्यान्निर्दिश्यमानपरिभाषाया वाधके तेन सुमः स्वयम्भरे

उदः स्थाः स्तंभोरित्यादौ न दोष इति दिक्। दांताः अग्निमदिति मथ्नातेर्मथ्यतेश्च क्विपि एतदेवरूपम्
इति तस्य न लोपाभावादग्निमत् अग्निमथौ अग्निमथः। दांताः अनिदितामिति ह्रस्व इकार इत्संज्ञ
को येषां तानि इदितः अनिदितस्तेषामनिदिताम्। एतच्च अंगस्य विशेषणम्। हल इत्यपि तदाह ह
लन्तानामनिदितामिति उपधाया नस्येति श्नान्नलोप इति सूत्रान्नेति लुप्तषष्ठीकं पदमनुवर्तते
तच्चोपधाग्रहणेन विशेष्यत इति भावः। अनिदितामिति किम् नंद्यते हलः किं नीयते उपधायाः किं
हन्यते अच अल्लोपोऽन इत्यतो अल्लोप इत्यनुवर्तते भस्येति च तदाह भस्याकारस्य लोपः स्यादिति
अत्र नव्याः यद्यत्रांचतेर्भस्येति सामानाधिकरण्येनान्वयः स्वीक्रियते तर्हि प्रतीचः प्रतीचेत्यादि न
सिध्येत् उपसर्गसहितस्यैव भत्वेन केवलस्यांचतेर्भत्वाभावात् भस्यावयवस्यांचतेरिति वैयधि
करण्येनान्वये तु प्रत्यगात्मनेत्यादावंचतेरकारस्य लोपः स्यात् अंचतेर्न तु भस्य लोप इति व्या १४४
ख्यायां प्राचः प्राचेति प्रशब्दाकारस्यापि लोपः स्यात् तेनाविस्यादिना अचतेर्न तस्यांचतेरकारस्येति।

व्याख्यानेपिप्रसंगेचनिप्रत्ययाद् । ततः सादित्वप्रत्ययत्वः प्रत्ययत्वेन्यायाद्यवनिप्रसंग एव तस्माद्धल्लोपो न इत्यत्रे
वात्रापिप्रसंगाव यवयोः सर्वनामस्थानयजादिस्वादिषु परेषु यो चतिरुत्स्याकारस्यलोपः स्यादिति व्याख्येय
यप्रागधावगदकानीचइति निर्देशाच्चेह व्याख्याने लिगमित्याद्ध चौ च जौ रिति निर्देशाच्च वर्गग्रहणं
न भवतीत्याह लुप्ताकारमकारे च नाविति अत्राकारलोपेन कारलोपस्यासिद्धत्वानकथं न
सर्थमेव किंतु लुप्ताकारे च नाविति एवमेव च मित्याह । इलोप इति स्त्र[illegible] दृणोदीर्घ इत्यस्य चानु
वर्त्तनादाह अणोदीर्घः स्यादिति प्राचः प्राचे इति प्रतीच इत्याद्यर्थावगम[illegible] कार्थे जलोपे कृते अ
नेन दीर्घो भवतीति भावः प्राग्भ्यामिति चोः कुरिति कुत्वेन क्विन्प्रत्ययस्य तेनेन तस्यासिद्धत्वात्
विष्वग्देवयोश्च चकारेण सर्वनाम्न इत्यतः सर्वनाम्न इति लभ्यते इत्याह अनयोः सर्वनाम्नश्चेति
अपत्यये तेऽद्रवाविति अविद्यमानः प्रत्ययोऽप्रत्ययः क्विन्क्विबादिः अञ्चतौ वप्रत्यय इति पाठे तु व
प्रत्ययो तेऽद्रवाविति व्याख्येयम् विष्वग्देवयोस्तूदाहरणम् विष्वगंचतीति विष्वद्र्यङ् देवानंच

त॰ त॰
बो॰ पि॰
१४५

नीतिदेवद्र्याङ् इतिबोध्यम् अदसोऽसेः असेरितिइकारउकारउच्चारणार्थौ तदाह अदसोऽसंतस्ये
तिकिम् अमुमात्मानमिति अदसइतिदान्तस्यकिम् अमुयोरित्यत्रान्तस्ययकारस्य माभूत्
ह्रस्वव्यंजनयोरिति व्यंजनस्यहि ह्रस्वदीर्घत्वासंभवात्दीर्घस्य विसदृशाइतिभावः प्राचस्तुविधेयं
विसदृशाइतिभावः प्राचस्तुह्रस्वदीर्घयोः समाहारद्वंद्वमङ्गीकृत्यैवविधीयमानोप्यणुदित्स
वर्णान्सम्प्रत्येतीतिस्वीकृत्य आन्तरतम्याद्ध्रस्वव्यंजनयोर्ह्रस्वः दीर्घस्य दीर्घइतिव्याचक्षते अ
सेवायइतिसूत्रेअदसइतितावद्यवषष्ठी एवंहि अलोन्त्यपरिभाषोपनिष्ठे तथाच अदसो
ऽन्त्यःसः स्थानेदोनभवति दान्तस्यसः अदसोन्तोभवतीत्येवमन्वयाद्येन्त्यसमीपस्यभवतीति
तेषामाशयः उक्तंचेति वार्त्तिककृतेतिशेषः एवंच अमुद्र्याङ् इतिकेषांचिदुदाहरणम्
भाष्यादावनुक्तत्वादुपेक्ष्यमितिभावः लत्ववदितिचलीत्वप्रयत्नेऽनुप्रवृत्तयोरत्वस्तुभयोर्यथा
लत्वं तथेत्यर्थः नन्वप्रत्ययग्रहणाभावेप्युत्तरपदाधिकारस्य त्वाद्विष्वद्र्याङ् देवद्र्याङ् इत्यत्रापुत्र १४५

रपदेष्वादेशः स्यात् ननु विषयं गच्छन्तमित्यत्र अनोऽत्याचष्टे अन्त्यपद्यग्रहणं ज्ञापयतीति अन्यत्रेति
अतः कृकमीत्यादौ तेनेति अन्यथा नित्यसमासत्वेनानुवृत्तेन समासग्रहणेनोत्तरपदस्यादेशा
दन्तःकृकमीति कृधातुग्रहणे कृधातून्तरपदे कपवाद्यस्कंदित्यादौ सत्वस्यानन्तत्वणोत्तरपद
केः यस्कादिभ्यश्चेति भावः उदङ् अच इत्यस्यापवायस्कंदित्यादौ सत्वस्यानन्तत्वणोत्तरपदको
यस्कादिभ्यश्चेति भावः उदङ् अच इत्यस्यापवादः उद उदः अच इत्यनुवर्तनेन भस्येति च तदाह उच्छ
ष्टात्परस्य लुप्तनकारस्येत्यादि भस्येति किम् उदंचौ उदंचः उदग्भ्याम् लुप्तनकारस्येति किम्
उदंचः उदंचेनेत्यपि यथा स्यात् समः समि समीत्यचि विभक्तिको निर्देशः एवं तिरसस्तिरीत्यपि सगम
म् अंचतीति सम्यङ् समीचः इति अलोपे चाविति दीर्घः सह अंचतीति सध्यङ् भविषये अलो
पदीर्घौ सध्रीचः इत्यादि तिरसः न विद्यते लोपो यस्य सः अलोपः इति बहुव्रीहिः अंचतावित्यनु
वर्तमानमन्यपदार्थः अवयवहारकलोपः समुदाय उपचर्यते इत्यभिप्रेत्याह अलुप्ताकारइ

त॰बो॰
बो॰धि॰
१५८

इत्यादि अकारलोपे सतीति वक्ष्यमाणक्रमम् आम्नानात् वप्रत्ययान्तेति किं तिरोंचनीत्यादौ माभूत् तिरश्चेति लुप्ता
कारत्वात्तिर्य्यदेशाभावे सत्यसिद्धत्वेनसः नचाल्लोपस्यास्थानिवत्वात् असिद्धत्वेन स्यादिति वाच्यम् पूर्वत्रासिद्धेन
दभावात्सदीतन्निषेधित्वाच्च नांचेन्नुममेवसिद्धे प्राचः प्रांचेत्यादौ नुमाभावेपि नकारस्य श्रवणार्थः प्राङिति प्र
कर्षेणाञ्चतीति प्रत्यञ्चतीति पूजार्थादेचेद्विक्षित् प्राङ्क्ष्विति ङ्कोःकुगिति वा कुक् चयोर्द्वितीया इति पक्षे
खकारो बोध्यः एवमिति प्राङ्भ्यामादिषु प्रत्यंचः प्रत्यङ्भ्यां अमुमुयंचः अमुमुयङ्भ्याम् उदङ्भ्यामुन्मा
विशेषम् क्रुंचतीति क्रुङ् नलोप इत्यसिद्धत्वस्यासिद्धत्वादिति भावः सुहृद्घस्यतीति सुहृद् ट्विति पिच्चहिंस्येतिसंप्र
सारणम् सुहृदृक्त्विति चर्त्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वंङः सीतिवाधुट् ननस्वत्वं चोनाः निपात्यत इति पृषुसिचेत्ते
दृहृदृहो वृत्तगुणाभावः मेहेः कर्म्मणि प्रत्ययः अत एव मह्यते पूज्यते महानिति व्याचष्टे द्रामेल्लन्
ग्लादेशः चत्वारोप्यतिप्रत्ययान्ताः एतच्च उणादिषु स्फुटीकरिष्यति अनुसंतस्याचायतेः उलोपस्त्रादे
र्घस्येतो यथायाह्मृषु यात्वद्दणस्य चानुवर्त्तनादाह उपधाया दीर्घस्यादिति इह यात्नोसिन्दितयो मोदिभ १५९

अपेते तस्मान्मध्योदन्तनस्मात्संतस्यैव प्रतिषेधः नात्वंतस्येति कैयटादयः तदेतद्ध्वनयति यात्वभिन्ना
संतस्यैवेति यात्वव्यपवर्गभिन्नो योस्तदंतस्येत्यर्थः तेनउवाहत्र पर्यायवदिन्यादिसिद्धम् यात्वभि
न्नो योऽसंतस्तस्येति व्याख्यायास्त्वव्यवत्तहन्यत्रदीर्घाभावो यत्र तस्मादेवेति दिक् अत्र सर्वनामस्था
नेचेतिरित्याद संबुद्धाविमनुवर्त्तते सोवमतः सावितिचतदाह असंबुद्धासोपरइति अत्वतोभावा
दिति अत्तउत्सुकारान्तवेधस्यानुकरणाछेत्रे तस्यच भवतीत्यर्थः उभेशाहृद्धूपापेदपानगुरसकृ
निर्दिष्टाः याहृहितेति अनंतरस्यविधिर्वाभवति प्रतिषेधोवेतिन्यायादिति भावः हेतुलक्षुहूते
वसिंहेउभेगृह्णातेस्तमहदापप्रतिपत्तर्थमितिवाचष्टे उभेसमहदिनेउति अन्यथात्तेतिजतीत्यत्र
अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वप्रसक्तेः पर्यायेणास्यात् नाभ्यस्ताच्छतुरव्यवहितोपिनुमेवात्र नि
षिध्यते अन्येषामप्रसक्तरित्यभिप्रेत्याह अन्तस्यादिति ददातीतिददत् दाञोलटः शत्रादेशः
श्नावः स्तुः श्लाविति द्वित्वम् अभ्यासह्रस्वः अभ्यस्तयोरातइत्यालोपः जक्षित्यादयः षट् जक्षि

ति एयक्रपदेशतिप्राहेनपदिरेवपरामृश्यते इतिआदिर्येषामित्यतद्गुणसंविज्ञानोबहुव्रीहिः
तदेतदाह यद्धातवोन्यइति नेताः गोपायंतीतिगुपूधूपविच्छिपणिविवद्दिते आयादयआर्द्धधातुके
वेतिवैकल्पिकत्वादिहायप्रत्ययाभावः आयप्रत्ययपदेन लोपेयलोपे च गोपाइतिरूपंबोध्यं
यानाः त्यदादिषुकर्मण्यस्यत् दाहरणंनाहश्योयाद्दशस्त्यादिनत्याचनेनोक्तेहलते एतनुपयोगा
त अनालोचने किम् नेपश्यतीतिताहृशः कर्मण्युपपदे ताहृशादयस्तु रूढिशब्दत्वादसता
ष्यवपवार्थेनमुत्पाद्यते अतएवज्ञानार्थाद्दृशेरितिसंगच्छते भाष्येतुकर्मकर्त्तरिक्सुत्पत्तिर्दि
र्शितातमिवेमंपश्यंतिजनाः सद्दृशंपश्यति ज्ञानविषयोभवतीत्यर्थोदृज्ञानार्थादितिसं
गच्छते तत्र दृशेर्ज्ञानविषयतापत्तिमात्रवृत्तित्वेपिविषयीकरणवृत्तित्वात् अकारोन्ता
देशाद्विति अकारादेशोसतितनोगुणःस्यात् नचोच्चारणसामर्थ्याद्दीर्घःस्यादेवेतिवाच्यम् अ
कारस्याविधेयोहलप्रवणप्रसंगात् विडितिविभ्राप्रवेशात्तेइत्यस्मात्क्विप्तनशोवा केचित् १४७

ह फलीत्यनुवर्त्य फल्लिपदं तेन चेति व्याचष्टे तेन नत्रनष्टमिमादावतिप्रसंगात् नगीति षड्गकाः प्रा
ग्वत् स्पृशोनुदके क्विन् ककारो गुणाभावार्थः नकारस्तु क्विन्प्रत्ययस्य कुरिति विशेषणा
र्थः वस्तुतस्तु अर्थ एव सः क्विन्प्रत्ययस्य कुरित्युक्तेपि तदन्तविधेयपरिभाषया क्विन्नन्तस्य कुत्वाप्र
सक्तेः नचाद्युदात्तप्रयोजनं क्विनः प्रकृतीनामेकाच्त्वाद्धातुस्वरेणापि तत्प्रसिद्धेः दध्रगित्यत्रांत
ोदात्तत्वनिपातनादाद्युदात्तत्वेनापेक्षितमेवेति दिक् अत्र तु पीत्यनुवर्त्तते कर्मणीति तन्निवृत्तत्व
मित्यभिप्रायेणाह अनुदके सुप्युपपदे इति घृतस्पृगिति घृतं छोनेन वा स्पृशतीति विग्रहः अनुद
के किम् उदकं स्पृशतीत्युदकस्पर्शः निषेधसामर्थ्यादिह क्विवपि न भवति तस्मिन्हि सति क्विन्प्र
त्ययोः यस्यादिति कृद्बीज्याग्रहणेन कृत्वस्यावर्जनीयत्वादनुदक इति निषेधस्य फलाभा
वात् केचित्तु उदकस्पृगिति प्रत्युदाहरंति निषेधसामर्थ्यात्कुत्वमात्रं क्विप्प्रसादेवेति तेषामा
शयः प्रांताः गोपायेत्यिति षड्नेपोलक्रु षट्चत्वभ्यश्चेति बहुवचननिर्देशात्पठुर्य प्राधान्य

त. बो.
बो. पि.
१४८

एवन्तुदीर्घोभवत्येवेतिभावः पिपठिषतेः क्विपि अतोलोपेकृते दंतत्वात्सौ रुत्वेकृते पिपठिषुः इति स्थितेसोर्ह
ल्ङ्याब्भ्यादिलोपेप्रत्ययलक्षणेन पदांतत्वात्सो रुत्वंभवति नचरुत्वेकर्त्तव्ये अल्लोपस्यानिवत्वंशंक्यम्
पूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदितिनिषेधात् नुम्विसर्जनीयइण्कोरितिपंचमीनिर्देशाद्व्यवहितस्याप्राप्तौवचनं ष
त्वेनपूर्वस्येतिसनः सस्यषत्वंविसर्गयोः कृतयोर्वाशरीतिविकल्पात्पक्षेसकारः तेनशरांव्यवाये
स्यपः सस्यषत्वेपूर्वस्यषत्वं नत्वादेशप्रत्यययोरितिषः अपदांतस्येतिनिषेधादितिभावः एवंस्थिते
शाग्रहणेननप्रयोजनम् किंतुनुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेपीत्येवसूत्रमपितद्युक्तमित्येके अन्ये शर्व्यवा
येपीत्यवश्यं पृथग्ग्रहणेनविसर्जनीयस्यलाभादित्याहुः निसवेति आद्यसकारस्याप्रत्ययत्वेप्यथा
देशप्रत्यययोरभावात्षत्वंनभवति नचात्रआदेशप्रत्यययोरित्यनुवृत्त्याभावन्नुम्विसर्जनीये
त्यनेनत्यानस्सकारस्यस्यादितिवाच्यम् तस्यसूत्रस्यानुवृत्तेःणविधायकत्वानंगीकारात् अपदांतस्यमू
र्द्धन्यः इण्कोरितिवर्त्तुम्विसर्जनीयेत्यस्याप्यधिकारसूत्रत्वात् कर्त्तुमिच्छतिचिकीर्षति चि १४८

कीर्त्तेः क्विपि चिकीः एकाच उपदेशेऽनुदात्तादिति सनि ग्रहगुहोश्चेति वा सन इडभावः कोकलीति किन्त्वा
दुगणाभावश्च न गमां सनीति दीर्घः अनृत इति इत्वेरपरत्वं ततो द्वित्वं हलादिशेषः कुहोश्चुः अ
भ्यासः सोऽहं लङ्आदिलोपपदान्तत्वात् वोरुपधाया इति दीर्घः दोरिति दासतीति दोः संयोगान्त
लोप इति न चास्मिन्कर्तव्ये बहिरंगत्वेनान्तलोपस्यासिद्धत्वं शंक्यं बहिर्निमित्तापेक्षपदसंज्ञा
सापेक्षत्वेन संयोगान्तलोपस्यैव बहिरंगत्वादिति दिदिति क् विविडिति विषेः सन्नेकाच इतीति न
षेधे हलन्तोच्चेति कित्वाद्गुणाभावः द्वित्वाभ्यासकार्य्ये तदिति तदस्तन्तूकरणे इत्यस्मात् क्वि
प् गोरहतीति गोरट् कर्मण्युपपदे चासरूपन्यायेन क्विप् कुत्वस्यासिद्धत्वादिति इतरञ्च:
स्कोरिति कलोपः स्यादिति भावः पिपठिति पठितुमिच्छतीति विविक्षु दादेरिति घः एकाचो
बश इति भष्भावः दम्भुमिच्छतीति धिप्‌ धीतः स्तनस्रिति स्फुटतोऽस्तीति स्तनः वेत्तीति विद्वान्
विदेः शतुर्वसुः अदादित्वाल्लुक् पोलक् सार्वधातुकमपिदिति ङित्वान्नोपधागुणः उगित्वान्नुम्

त॰ त॰ बो॰ धि॰ १४५

सांतमहतइतिदीर्घः संयोगांतस्लोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न वसोः प्रत्ययग्रहणेन तदंतग्रहणमित्याह्वः
वस्वंतस्येति सेदिवानिति भाषायां सदवसश्रुव इति लिटः क्वसुः लिटिधातोरिति द्वित्वं हलादिःशे
षः अत एकहल्मध्येत्वाभ्यासलोपौ वस्वेकाजाद्घसामितीट् नुम् सांतेतिदीर्घः सेदुष इति नन्व
तदनुबंधकग्रहणे नातदनुबंधकस्येति परिभाषया विदेः शतुर्वसुरित्यस्यैव वसोः संप्रसारणं यु
क्तं न क्वसोः सत्यं वसोरुकारानुबंधकरणं क्वसोः सामान्यग्रहणार्थम् उगित्वस्य स्थानिवद्भावे
नापि सिद्धेः इह गमिप्रभृतिभ्यः क्वसुर्नोदाहृतः छांदसत्वात् अत एव वैदिकप्रक्रियायां तस्थि
वान् जग्मिवानित्याद्युदाहरिष्यति कवयस्तु प्रयुंजते श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते न तस्थि
वांसे नगरोपकंठे इत्यादि अत्र वदंति छांदसा अप्यात्मनेपदादयश्च क्वचिद्भाषायां भवंति मासश्
छंदसीत्यस्य सामान्यापेक्षज्ञापकत्वाश्रयणात् कथंचित्समाधेयमिति सुहिन्निति संयोगांतलो
पस्यासिद्धत्वान्नोपधादीर्घः सुहिन्विति नस्येति सस्य वा क्षुट् ध्वंसनमित्यत्र स्रंसध्वंसेत्यत्र १४५

त्वंसते ध्वंसगतेश्चेत्याभ्यां क्विप् अनिदितामिति न लोपः वसुस्रंस्विति दत्वं पुंसोऽसुङ् उगितोऽत्स
र्वनामस्थाने इत्यनुवर्त्तनादादेः सर्वनामस्थाने इति विवक्षित इति तेन परमपुमांसित्यत्रापर
त्वादसुङ् कृते समासांतोदात्तत्वे भवदसुङ् एवमकारस्य भवति परमस्य मान्यानुनेन त्रिस्त्वेन स
नामस्थानेऽसत्यंतेः प्रागेव पुमसः प्रथमोकारस्योदात्तत्वे कृते स्वसनयर्मलोहलः स्थानेतद्धर्मिणोऽत्वद
ते सैवादेशस्य प्रसंगात् नचोकारस्य कृतेऽपि स्वरोनेत्यत्वान्निवर्त्तेऽपि छन्ने असुङ् अंतत्वा
त्कैरिष्यत इति वाच्यम् अंतरंगस्वरे कर्त्तव्ये बहिरंगस्यासुङोऽसिद्धत्वादिति भावः वस्तुतस्त्व
कृतव्यूहपरिभाषाया अंतरंगपरिभाषापवादत्वात्परसप्तमीपक्षेऽपि सूपपादः पतत्त्वमनो
द्रमायोस्यहम् पूज इति यथा पुणादिषु पातेर्डुम्सुन्निति वक्ष्यति तदापि पाठान्तरमेतद् इमा
श्रोत्रमिति वाच्यम् ह्रेपुमन्निति असंबुद्धाविति नुकः सांतेति न दीर्घः पुंसिति संयोगांतलोपो
मोऽनुस्वारः नमस्यानिकसेवानुस्वारस्योपलक्षणात् न विसर्जनीयेतिनषत्वं अप्सनेतिव

त॰ बो॰
१५०

तेः कृतसिग्रहिसंप्रसारणम् असखेत्युद्धाविति एतच्चवाचनिकं हरदत्तादयस्तु सोर्ङितिवाच्ये अनङ्॥
सावितिवचनेन कचिदनङ् एवं अवरणस्यतापि तत्वादेतत्सिद्धमिति यद्यपिसोर्ङिकृतेङिच्चसामर्थ्याद्धि
लोपे सर्वनामस्थानचासंबुद्धाविति दीर्घे उपधानेत्यतिदृष्टरूपं प्रसज्येत तथापंगहत्वपरिभाषयादीर्घो
नेतिकृत्वाज्ञापकत्वसंगच्छत इतितेषामाशयः अनेहाः वेधाइति असन्त्वकरणेनजिहत इत्चवि
धानेवेधचेतिधुत्वादसनादसंततत्वेनदीर्घः अनेहाकालः वेधाविधाता अदसऔसलोपश्च अदसइ
तिषष्ठी तदोः सः सावित्यतः सावित्यनुवर्त्तते तदाद्दौकारोंतादेशः स्यात्सौपरइति नत्वदस इतिपंच
म्येवास्तु ततः परस्यसोरेवौकारोविधीयताम् त्यदाद्यत्वेनअसाविति रूपंसिद्ध्यति किंसलोपविधानेन
नचस्वरेभेदः उदात्तेनसहएकादेशे औकारस्योदात्तत्वात्सैवम् असकोस्तीत्यत्रापिप्रत्ययस्थादि
तित्वप्रसंगात् असकइति औत्वाभावे त्यदाद्यत्वम् स्त्रियांतु साद्वन्तेऽसकाअमुकाअसुकइत्यमुकी
इतिचप्रयोगोऽसाधुरेव एकमनुकप्रभामीइत्याद्यपिअदकः पामेमादेरेवन्यायत्वात् एतदिदंद्वव्वचने॥ १५०

पारिभाषिकस्यबहुवचनस्यग्रहणे अमीभिरित्यादिसिद्धावपि अमी इतिनासिद्ध्येत् नह्यत्र
प्रकारस्यबहुवचनपरत्वमस्ति अतोव्याचष्टे बह्वर्थोक्ताविति विभक्तिकार्यंप्रागिति त्यदादीनाम
इत्यादिसपादसप्ताध्यायीप्रमस्यादसोसेरिति त्रैपादिकशास्त्रस्यासिद्धत्वाद्दत्वेनविभक्तिकार्यंस्यात्त
त्वादुत्वमत्वयोरप्रवृत्तिस्त्रैतिभावः यदि तु पूर्वत्रासिद्धमित्यत्रकार्यासिद्धत्वमिष्यत तर्हि अमूस्त्र
मुमित्यामित्यादिनसिद्ध्येत् त्यदाद्यत्वे कृते पररूपात्प्रागेव उत्वमत्वयोः पश्चात्तु त्वकारयस्यासिद्ध
तया अतोगुणे इतिपररूपं अमी इत्यादिरूपसिद्धिप्रसंगात् किंचचर्ममयस्तेचमेवः हसुव से
सवः अत्रपरत्वात्स्कोरिति सलोपे तस्यासिद्धत्वाद्ध्वलङ्ग्रामिद्विलोपे उक्तरूपं न सिद्ध्यतीति कार्या
सिद्धिपक्षोहेयएव अत्रवदंति सपादसप्ताध्याय्यांविहितंकार्यंप्रति त्रिपाद्यांविहितमसिद्धमि
तिप्रक्रियाग्रंथोक्तकार्यासिद्धपक्षेमनोरमः अमुमित्यादिनसिद्ध्येदितिकेचित् तत्रप्रक्रियाग्रं
थोक्ते हि कार्यंप्रतिकार्यैकत्वमेव असिद्धत्वेन ज्ञानमित्यर्थः शास्त्रासिद्धत्वेप्ययमेवफलितोर्थः

त॰ बो॰
वा॰ पि॰
१५१

तदुक्तं कैयटेन यच्छास्त्रमुच्चार्यते तस्यासिद्धत्वमप्रकृतं कार्यम् इति सिद्धवचनातिदेशवचनातिदे।
शाच्छास्त्रीयत इति तथा चातिदेशेन कार्यप्रवर्त्तकत्वस्यासिद्धत्वधर्मः शास्त्रेऽतिदिश्यमानः कार्ये
सिद्धत्वमेव फलति एवं च मनोरथ इत्यत्र उत्वे कर्त्तव्ये रेफलोपस्य पूर्वमेवाप्रवृत्तौ रोरुत्वस्याप्रति
घातान्मनोरथसिद्धिरप्रत्यूहा तथाश्रममिमादिसिद्धिरिति कार्यसिद्धिपक्षेण काप्यनुपपत्तिरि
ति तस्यनेनेति विषयसप्तमीसाह नाभावकर्त्तव्य इति अन्यथाचः परत्वाभावान्नाभावेन स्या
दिति भावः ननु एवमपि कृते तेनाभावे तस्यपि चेति दीर्घः स्यात् दीर्घं प्रति नत्वस्यासिद्धत्वात् अतआ
ह कृते चेति एतच्च इत्यस्याप्रवृत्त्या लभ्यते एकत्र विषयसप्तमीसाश्रयणात् वस्तुतस्तु कृते चेति
व्याख्यानं व्यर्थम् सन्निपातपरिभाषया तस्यपि चेति दीर्घस्यास्य समाधेयत्वात् ननु धुनेति वद
स्तुनेत्येवोच्यताम् किमनेनासिद्धत्वनिषेधेनेति चेत् अत्राहुः नस्तुनेस्तु क्तिनेति योगविभाग
योत्तेन रामः रामेभ्यः इत्यादिसिद्धान्ति अन्यथाहि रोरसिद्धतया उकारस्येत्वस्याल्लोपो कथं स्याता १५१

म् नचानुनासिकनिर्देशसामर्थ्यादित्संज्ञालोपौ प्रतिकृतत्वेनासिद्धमिति वाच्यम् तस्य त्वं देवनिहृद्धी
मादौ हशि चेति अस्य व्याकृतये अतो भाविसत्रानुनासिकस्यैव निर्देशो न त्वत्रैव चरितार्थत्वात् पंच
म्यानिवृत्तत्वस्यापि प्रवृत्तौ पथ्यत्वाद्विसर्गो लभ्यते प्रत्ययः परश्चेत्यादिनिर्देशाच्च हलिंगमिति लिङ्
इति हलन्ताः पुंल्लिंगाः ॐ नहो धः दहमेवत्वनोक्तेनथ्याहि सति नद्धमित्यत्रारदाभ्यामिति णा
त्वस्यात् कथमसत्याग्रिति चेन्नस्यात् नहोदस्येति होरम्यतोनुवृत्तेरलोन्त्यस्येत्यनेन वाहस्येव टम्
इति भाव कलोकलिपदस्कोः संयोगाद्योरंते चेत्यतो हलपदांतग्रहणाम्यनुवर्त्तते नदाहफली
त्यादि कलिपवतः पदांते वाविद्यमानस्येत्यर्थः उपानदिती उपसर्वत्तद्देः संपदादित्वात्क्विप् नहि
वृत्तीति पूर्वपदस्य दीर्घः सोर्हल्ङ्यादिलोपः यत्वं जश्त्वचर्त्वे अचे देवोष्यम् स्वहुत्रनडुहोयस्यामि
ति बहुव्रीहौ स्वनड्वानिति पूर्ववदेव रूपम् केचित्तु गौरादिङीषं कृत्वा स्वनडुहीडुष्वदाजत्कः नदस
त् अनुपसर्जनाधिकारविरोधात् गीरिति गृ निगरणे गृणातेर्भ्रमसाहौ क्विप् ऋत इद्धातोरप्र

त॰ बो॰
बो॰ धि॰
१५२

त्वम् वोंरुपधाया दीर्घ इकः पूरिति पृपालनपूरणयोः उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वम् चतस्र इति इह चतुरन
डुहोतिस्यान्नभवति परत्वादामं बाधित्वा चतसादेशे कृते सकृद्गतिन्यायेन पुनस्तस्याप्रवृत्तेः च
तसृणामिति न तिसृचतसृ इति न दीर्घः सर्ववदिति नेनकल्पमितिवत्तिः सर्वनाम्नेहत्तिमात्रे
इति पुंवद्भावः यः सौ यत्वमिदम् स्त्रियामिव परिशेषात् इदोयपुंसीति पुंसिवचनात् क्लीवेस
लेप्रत्वाच्च एवमिति या ये याः एषा एते एताः इत्यादीत्यर्थः वागिति वचेः क्विप् वचेस्याद्दिना
क्विप् दीर्घोऽसंप्रसारणं च वचोऽकं अपशब्द इति आत्रेतिह्रस्वस्येतिहलस्याकारान्क्विप् अचउप
सर्गान्त इत्येवानुवर्तनादाह नेकारस्यादिति दिगिति किंतत्त्वाकुत्वबहुगकाप्राग्वत् उद्याः
अन्यत्रापीति सदायुपदत्वाभावेपीत्यर्थः त्विडिति त्विषदीप्तौ विन्यस्मात्क्विप् जश्त्वचर्त्वे स
ज्वृरिति जुषीप्रीतिसेवनयोरित्यस्मात्क्विप् ससजुषोरिति षस्य रुत्वे वोंरिति दीर्घः आशि
षाविति आङ्शासः इच्छायामुपसंख्यानमित्युपधाया इत्वम् शासिवसीति षत्वम् असाविति अदस १५२

सुप्पदाद्यवंवपारूपत्वंवापूर्वकादेशास्यसर्वात्त्वेनग्रहणात् अदसऊोमलोपश्चत्नदादितिसत्व
मित्येके अन्येतुपरत्वाद्विशेषविधेयपूर्वमोत्वंततोत्रनीत्वदापावित्याहुः इतिहलंताःस्त्री
लिंगाः ॥ दत्वमिति वसुस्रंसुध्वंसिनिदत्वमनडुत्स्वहानेपिप्रवर्त्ततेपदाधिकारस्थत्वादितिभा
वः सर्वपदस्यैवेति अन्यथाराजपुरुषवागाद्यपीत्यादौनलोपकुत्वादिकंयथासंभवंतस्या
दितिभावः उत्तरपदस्यैवेति उत्तरग्रहणेनोत्तरपदमुच्यते उत्तरपदस्यदत्वे पदस्यपदेषोकर्त्तव्ये
प्रत्ययलक्षणेनभवतीत्यर्थः एतेनसुधियौ सुधियइत्यत्रानवर्तितसुपापदत्वात्तदेशाकलप्रसंगः
त्याशंकापरास्ता उक्तरीत्याप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् उत्तरपदत्वेप्रत्ययलक्षणंभवत्येव उत्तरपदस्य
समासावयवरूढत्वात् दधिसेचावितिं सिंचतइतिसेचौ अन्येभ्योपिदृश्यंतइतिविच् दध्नःसेचा
वितिषष्ठीसमासः उपदसमासः उपपदसमासेनप्राक्सुबुत्पत्तेःसमासविधानात्तत्रचप्राक्सुपपद
संज्ञानास्तीति पदादिसकारस्यनस्यात् नन्वेवमुपपदसमासपक्षेदुर्वारमिति चेत् अत्राह

ते॰ त॰
बो॰ पि॰
१५३

कैयटः अनभिधानात्सोपपदाद्द्वितभावः इपिवेचाविति प्रयोगाभावादिति वस्तुतस्तु पदादादिः
पदादिति पदेनेडुपपदसमासेति षत्वं सुपरिहरम् अन्वादेशाद्युति अमेवं विधीयते नैवोह्रासा
दिष्ठफलाभावात् समोर्नपुंसकादित्यमोलुकाल्लुप्तत्वेपि प्रत्ययलक्षणमिह प्रवर्त्तते वचनसाम
र्थ्यादित्याहुः वस्तुतस्तु द्वितीयादेरेवित्तिनिसूत्रेण नदन्तमः एनः पत्नोपनानित्यादिवमदाचैवेन
सिद्धम् क्लीवेत्र मिलुकाल्लुप्तत्वेपि तकारोच्चारणसामर्थ्यादेनदादेशः नचैवमेतच्छितदत्यत्रा
प्येनदादेशापत्ति द्वितीयाश्रितेतिसमासकं तेस्तु पोलुकि द्वितीयादिविभक्तिपरत्वाभावात्
नचतकारोच्चारणसामर्थ्यादेनदादेशस्तु क्रामितिवाच्यम् एकपदाश्रयत्वेनान्तरंगत्वस्वमोर्लुं
किंच नित्यार्थत्वेन वहिरंगे समासिके लुकि तदप्रवृत्तेरितिमनोरमायां स्थितम् ब्रह्मणि भूत
वृत्रहविभाषाघ्रेः सोरित्यल्लोपेनं नसंयोगाद्वमन्तादिति निषेधात् रोसुपि अहर्भातीति अहन्नि
तिरुत्वे कृते नहल्पि चेत्सुत्वं धृत्या अहो भातीति स्यादिति भावः नलोपाभावं निपात्येति अहन्नि १५३

त्यत्रनकारांतरंप्रश्लिष्टमनांतस्याङ्गस्यहन्नश्चाह्रस्वस्यरूरितिआमेयापिहस्वरत्वयोर्नकारस्यानिकल्व
म् सेत्स्यतीतिवाच्यं तदंतस्यापीति पदाधिकारत्वादितिभावः नचात्रप्रत्ययलक्षणन्यायेनग्रे
नर्वर्त्तिनी विभक्तिमाश्रित्यसमासैकदेशस्याप्यहन्नशब्दस्य परत्वाद्रुत्वस्यादेव किमनेननतदंत
विध्याश्रयणेनेतिशंक्यम् उत्तरपदत्वेचापदादिविधावितिप्रतिषेधेनप्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः
सजुर्हस्पोरितिसूत्रइति एतच्चोपलक्षणम् सृजेर्वृद्धिरितिसूत्रेपि तत्प्रयोगात् रज्जुसृड्भ्यामि
ति ननुभ्यामप्रत्ययोऽकलादिरकिद्भवतीति सृजिदृशोरित्यमागमः स्यात् मैवम् धातोःस्व
रूपग्रहणेतत्प्रत्ययेकार्यविज्ञानात् नन्वेवमप्यनुदात्तस्यचर्दुपधस्येतिवैकल्पिकः प्राप्नोति
नह्ययोधातोःस्वरूपेणानुपादानादितिशंक्यं धातोरुच्यमानंकार्यं तत्प्रत्ययएवेतिचेत्
धियौ धियः भुवौ भुवः इत्यादावियङुवङौनस्याताम् किंतुचिदिपतः लुल्सवनरित्यादाव
वस्यातांसनंवस्नुगत्याधातोरेवोच्यमानंकार्यमियङादिकंनभवति किंतुअंगस्योच्यमान

त॰ ब॰
बो॰ पि॰
१५४

मितिवैषम्यात् कृत्वापवाद इति षत्वसूत्रे र्ष्ठजयजे इति विषि क्यप् हृण्णादितिभावः अस्त्रकृशादूस्ति
ति षतञ्चुदीरस्त्वामि ग्रे थेसप्तम् अजप्रत्ययोवोध्य इति यद्यप्यस्मिन्सूत्रे स्त्रोभिधीयते तथापिलोके
सरेस्तानादरा देदे तुवाङ्गलकादिषु स्वरः सिद्धतीतिभावः वहूर्जीति इदश्च्र्मादितिवाचनिकिम्
तथाचवार्त्तिकं प्रत्याख्यानम् एवंकृतर्जिङ्गमत्रतुमदुर्लभः किंचउर्दमानेक्रीडायांचगृहेगर्ह्याया
मिमादीनांभाष्यमतेनुमानभावमेवेतिवोध्यम् अल्लोपसस्थानिवत्वादिति कौलघ्नस्थानिव
दितितुनहाम्रीयते तस्यक्कावित्कत्वात् क्ङौविधिंप्रतिनस्थानिवदिति सेवसार्वत्रकत्वादितिभावः
जायेनेनवसीतस्मापिचनवभ्याम् भिस्भ्यसांसंगमेवहूसंख्यानि एवैवहृष्यध्यजमित्रीणपवतहू
च्छसि एतार्थन्यवचनः सकसविद्रुयाघ्नाहूसह पाणितज्ज्ञानेनुप्रतिभावेन्निगदितषप्रमासिक
त्वावपिरिति नरपतिसभायांक्कचित्केनचित्प्राचीनेनकृतस्यापेदे पस्य प्राचीनैरेवयेडिन्नैः कैश्चि
द्भवाकूहृष्टादेम्यादिनाविभावयेस्यंतेनतस्मोकद्वयेनसमासायनमुक्तं तदेवश्लोकद्वयंप्रकृतोप १५४

योगादाद् गवाकृशाह्स्वरूपाणीति अचेगतौनलोपः पूजायांतु नेत्याशयेनाह अचोगतिभेदइति
आचादित्वान्नसि पूजार्थगत्यर्थभेदेनअसंख्यवङादिभिर्नवाधिकशतंरूपाणिबोध्यानीत्यर्थः उक्त
संमेवस्पष्टयति स्वमुप्सुनवेतिप्रत्येकमितिशेषः एवमग्रेपिवक्ष्यमाणिचत्वारीत्यत्रापिबोध्यम्
रूपाणीतिसंकलनया नवाधिकशतरूपाणीत्यर्थः इहचयोद्वितीयाइतिवार्त्तिकसत्वाऽस्मिन्न
वाधिकशतमित्युक्तमितिबोध्यम् तदाश्रयणे तत्रीणिरूपाणिवर्धन्तइत नपदमेवस्वमाणत्वा
द् इत्यादीति आदिशब्देनाभ्यसिसेयति तद्यथागवाग्भिः गोअग्भिः गोग्भिः गवाङ्ग्भिः गोअङ्
ग्भिः गोङ्ग्भिः ङ्पि गोचे गवांचेगोअंचे गोंचे भ्यामिप्राग्वत् भ्यसिच गवाग्भ्यः गोअग्भ्यः गोग्भ्यः
गवाङ्ग्भ्यः गोङ्ग्भ्यः ङसौ गोचः गवाचः गोअचः गोचः भ्यामिभ्यसिचप्राग्वत् ङसिपञ्चम्येकव
चने ओसि गोचोः गवांचोः गोअंचोः(आमि) गोंचोः आमि गोचाम् गवांचाम् गोअंचाम् गोंचाम्
ङौतु गोचि गवांचि गोअंचि गोंचि ओसिप्राग्वत् सुपितुगवाङ्क्षु गवाङ्क्षु गोअङ्क्षु गो

त॰ बं॰
बो॰ धि
१५५

उ.ञु गवाञ्च गोऽ.ञ्च गोअञ्च गोञ्च ननभ्याम् त्रयोभ्यम् द्वयेऽ.सिऽ.सोरोस् द्वयेचसमानरू
पत्वात्कथमिह नवाधिकशतमित्युक्तमितिचेत् अत्राहुः अर्थभेदेन रूपभेदमाश्रित्य तथोक्तमिति
षण्णामाधिक्येन शतमितिन च तन्मध्ये ककारस्थाने पाक्षिकखकारप्रवृत्त्या रूपषट्काधिक्यं न शङ्क्य
कमित्यर्थः चतस्यासिद्धत्वादिति तथा च णत्वप्रसङ्ग ककारो नास्त्येव किं तु णकार एवास्तीति
भावः तस्यासिद्धत्वादिति कुतोऽसिद्धत्वादित्यर्थः वर्धनमेवेति एवं चत्रयाणामाधिक्यमभावात्त्र
पि दादशरूपाणि भवन्तीति संकलनया द्वादशाधिकमेतन्न नतु नवाधिकशतमिति भावः अ
स्यादिभक्तनीति सप्तविंशत्यधिकापञ्चशतीत्यर्थः सौनवानामेतस्य द्वित्वेषु द्वादश ङोङ्. चतुर्णां
मध्ये एकस्यानां त्रयाणां द्वित्वेसन्न्यातेनप्रगृह्यत्वेन नासिकत्वनास्ति प्रगृह्यत्वात् जसि
न् द्वित्वस्यानुनासिकस्य च विकल्पाद्द्वादश संकलनयासप्तत्रिंशत् एवं द्वितीयायामपि विभ
क्तौ सप्तत्रिंशत् तथा च संकलनया चतुःसप्ततिः यथा चत्वारिंशन्मध्ये एकस्यानां त्रयाणां द्वित्वेस १५५

न्नेतेषां च सप्तानामननुनासिकविकल्पे चतुर्दश। संकलनया अष्टाशीतिः भ्यामि षट्सु रूपेषु भान्तूर्व
स्य हित्वे द्वादश। तेषां द्वादशानामपि यणोमयप्रतियद्वित्वे चतुर्विंशतिः तेषामपि मकारस्य चाद्वि
त्वात् तेषां द्वादशानामपि यणो मयप्रतियद्वित्वे चतुर्विंशतिः तेषामपि मकारस्य द्वित्वे ऽष्टचत्वा
रिंशत् संकलनया षड्विंशत्यधिकं शतं भिस्यपि चतुर्विंशतिः भान्तूर्वस्य विसर्गस्य च द्वित्वात् संक
लनया षष्ठ्युत्तरशतम् ङ पि च तेणोमय्येप्रज्ञार्थानां त्र्यणां जहित्वे सप्त अननुनासिकत्वनास्ति प
कारस्यानणत्वात् संकलनया सप्तोत्तरषष्ट्यधिकं शतं भ्यामि पूर्ववदेवाष्टाचत्वारिंशत् तथैव भ्यसि
भान्तूर्वस्य च विसर्गयोश्च द्वित्वात् संकलनया त्र्युत्तरिकषष्ट्यधिकं शतद्वयं २६३ ङसौ चत
र्णोमय्येत्रद्वित्वे सप्त ७ तेषां तु सप्तानां विसर्गद्वित्वे चतुर्दश १४ संकलनया सप्तोत्तरसप्तत्यधि
कं शतद्वयम् २७७ भ्यां भ्यसोः प्राग्वदेव प्रत्येकमष्टचत्वारिंशत् संकलनया सप्तत्यधिकं शतत्र
यम् ३७३ ङसावि वङ्स् ङेस् १४ आम् १४ ङि १४ ओस् १४ सुप्यत्रापि प्रत्येकं चतुर्दश चतुर्ष्वपि
२८

त॰ ब॰
बो॰ थि॰
१५८

प्रमथ्येत्वद्वित्वेसप्त ७ सप्तानोमप्यत्यस्यद्वित्वात् १४ ङ्मोत्वसप्तानामप्यंत्यस्यागोप्रग्टह्यस्येतिवैकल्पिकाः
नुनासिकप्रवृत्तेः १४ संकलनयात्रिचत्वारिंशदधिकंशतचतुष्टयं ४४३ लृपिगतस्यैत्रयाणांकृद्विले
विघटे ६ तेषांमप्लवपःशरइतिषद्वित्वेद्वादश १२ उकारस्यानुनासिकेचत्वविंशतिः २४ संकलनया
सप्ताशत्तरषष्ट्यधिकंशतचतुष्टयानुष्टयं ४६७ ष्टजायांतकृगभावोत्रयाणां ङकारद्वित्वेऽनुनासि
केचद्वादश १२ कृकपंतेत्व चयोद्वितीयादेशोघटूयणंपाङःघयोर्द्वित्वेऽनुनासिकेचत्रष्टचत्वारिंश
त् ४८ संकलनयासप्तविंशत्यधिकापंचशतीत्यर्थः ५२७ तिरश्चीइति भवादचइत्यल्लोपःअले
पइतिवचनात्तिर्यावशाभावः ददद्विति पुंल्लिंगेष्वर्यंचमादितःपूर्णेति इरडुशनेत्यनेनङःशात्
प्रत्ययइत्यर्थः अाळीनद्योःनुमग्रहणमिहविंतप्रयोजनम् नाभ्यस्ताच्छतुर्वानत्वेसकैस्येत्य
त्रैदितोनुम् धातोरित्यतोनुमनुवृत्तेरावश्यकतयातदुत्तरत्रापिततएवानुवर्त्तते वायका
भवात प्रत्नरवयवइति तदादेशास्यअंतरंगत्वाच्छत्रादेशाकारेणसहैकादेशोकृते अवर्णो

१५९

तान्यस्य प्राप्नुमिति न संभवति ३ अथ तत्राप्त्ययणोनोनादिवदिति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः भादिति
भादीप्रो लटः शानचर्यदादिनालक्ष्ये लक्ष शाशस्यतोर्नित्यम् आरंभसामर्थ्यान्नित्यत्वे सिद्धेपि नियम
स्तणामिदं चेत्यधिकारनिवृत्त्यर्थम् अन्यथारंभसामर्थ्यादिह नित्यमुत्तरत्र विकल्पइत्यापद्येतेत पचं
तीइति कर्त्तरिशपिनित्यंनुम् दीव्यंतीइति दिवादिभ्यः श्यनि नित्यंनुम् पचंतिदीव्यंती वहुवचनेनत्वनुं
सकस्यफलत्वइति नुम्वोप्यः स्वविति शोभनाप्रापीप्यस्मिन्नस्त्वसीति बहुव्रीहिः ऋच्छ एवेति समा
संते प्राप्तेनरंजनादिति निषेधः ज्ञेनरुपसर्गेभ्यइति इत्वं भवति कृतसमासांतस्यान्तकरणमिति वक्ष्य
माणत्वात् निरवकाशत्वं प्रतिपदोक्तमिति अयःशेवयत्नः प्रवलइति छ दिरूपथिवलेटंज्ञितिसूत्र
मेनोरमायां स्थितम् यनेकृसिति जनेकृसिरित्यत्र उसिरितमवर्त्तमाने आर्ति एवपियब्जितनियमितन
पिभ्यो निर्दिष्टोणादिकेनेत्यर्थः यनुर्भ्यामिति इह वौरूपथापाउपादिनादीर्घोनश्चेकेयारेफांतस्या
यान्तत्वात् एवमिति चेद्देः शिञ्चचादुसिचतः अर्चिंशुचिहृस्रयीत्यादिनाज्ञेनेरसिः आदिशाद्वेनम

त॰ त॰
बो॰ धि॰
१५८

पिंरर्थिरादयो ग्राह्याः सप्तमोसीति पुंसोसुङिति सूत्रे सुटीति व्याचक्षाणास्सप्राचोमतेजसीहसिद्धावपि॰
प्राप्तिनैतन्सिद्ध्येत् उगिद्चामिति प्रसंगः अन्तोत्सर्वनामस्थानइति यथाश्रुतेब्रुवतांतुसर्वंहेष्टसिद्धिः इतिह
लेतान्नपुंसकलिंगाः ॥ स्वरादिनिपातमव्ययम् स्वरादयश्चनिपाताश्चेतिसमाहारद्वन्द्वः ननुचा
दिष्वेवस्वरादीन्पठित्वाप्रकृतसूत्रेपरित्यज्यतद्धितश्चासर्वेत्यादिसूत्रेचचकृष्टयमपि चादयोसत्वइत्य
स्मात्पृथक्कृत्वाव्ययप्रदेशेषुनिपातग्रहणेनैवव्यवह्रियतामितिचेन्न स्वस्तिवाचयतिस्वःपश्य
तिस्वःपततीत्यादौकर्मादिकारकेयोगेनसत्ववचकत्वात्तेषांनिपातसंज्ञानापत्तेः चादीनांह्यस
त्ववाचिनामेवनिपातसंज्ञा नतुसत्ववाचिनां स्वरादीनांतुसत्ववाचिनामसत्ववाचिनांवाऽव्ययसं
ज्ञेष्यतइतिअवश्यानपत्तेश्च अथप्राग्रीश्वरान्निपाताः स्वरादीति चादयोसत्वइतिसूत्रनाम
तथापिहिसतिस्वरादीनांसत्ववचनानामपिनिपातसंज्ञा सेत्स्यतीतिचेन्नएवंहिसति निपात १५८
एकाजनाङितिप्रगृह्यसंज्ञास्वरादीनामप्येकाचांप्रसज्जेत सोहिस्वरादिषुकिमोत् दक्षिणा॰

दाजिस्याद्दाषावेकार्थौचात्हिनोतेकिनप्रत्ययप्रकाशःहृतप्रत्ययासम्रुसेति तसिलादिस्तद्धितप्रत्ययाचपर्यंतर
तिस्सूत्रस्मत्कृत्यकारासंख्यत्वरोनत्र्तिसूत्रस्यचस्वरादिगणपठितत्वात् यद्यप्यत्रमूलेस्वरादिषुगण
सूत्रद्वयमिदंनपठितम् तथापिप्राचांपाठेत्वस्तीत्यनुपदमेवस्फुटीकरिष्यते स्वरादीनुदाहर
ति स्वरित्यादिना स्वरितिस्वर्गेपरलोकेच अंतरितिमध्येप्रान्तइतिप्रत्यूषे प्रातरित्यग्रथमेवि
शेषेच सनुतरित्यंचर्थांतेस्वरादयाः पंचरेफांताः तेनस्वर्यामि प्रातरत्रेत्यादावनुत्वंनभवति मा
नत्वेहिंसाद्देवदोषः उच्चैस्तुमहति नीचैस्त्वल्पे शनैःक्रियामांद्ये ऋथक्सत्येवियोगपृथीच्चसा
मीप्यलाचेवष्ठित्यन्ये ऋतेवर्जने युगपदित्येककाले आराद्दूरसमीपयोः पृथग्भिन्ने ह्यस्त्वती
तेऽह्नि दिवादिवसे रात्रावपितिनिशि स्यायमितिनिशामुखे चिरमितिबहुकाले मनाकूईषदर्
मावल्पेजोषंसुखेमौनेच तूष्णीमितिमौने बहिस्त्वर्भावाद्ये समयेतिसमीपेमध्येच निक
षेत्यंतिके स्वप्नंमिति आत्मनेत्यर्थे वृथेतिव्यर्थेनक्तमितिरात्रौ नञ्निषेधे हेतावितिनिमि

ते. त्व.
वो. पि.
१५८

त्रै दूरे इति प्राकाश्ये अद्धेति स्फुटयथार्थयोः तत्त्वातिप्रायोगिस्मिन्ने सामीप्यईर्जुगुप्सितयोः वत्तेन तुल्यादि
भिर्विहितोयोवतिप्रत्ययः सइहगृह्यते तदाहब्राह्मणवत् क्षत्रियवदिति प्रत्ययमात्रस्यसंज्ञाप्रयोज।
नाभावात्प्रत्ययांतमुदाहृतम् यत्तूपसर्गाच्छंदसि यात्मर्थेविहितः सइहनगृह्यते यदुद्वतोनिवतोया
सीमत्रसतयमेसलिंगसंख्यान्वयदर्शनात् अत्रवदेति नहितस्यासर्वाविभक्तिरित्यत्रोसिवतीइतिव
तिप्रयोपिपरिगणपते तच्चनकर्त्तव्य स्वरादिपाठेनैवगतार्थत्वात् स्वरादिषुयावदितिनपठनीयमि
ति सनासनातपतेनित्ये उपधेतिभेदे तिरत् अंतर्द्धे तिर्यगर्थेपरिभवेच अंतरेतिमध्येविनार्थेच
अंतरेणेतिवर्जने ज्योगितिकालभूयस्त्वप्रश्ने प्रीत्र्यार्थे संप्रत्यर्थेचकमितिवारिमूर्द्धनिंदासुखेषु प्रा
मितिसत्ये सहसेत्याकस्मिकाविमर्शयोः विनेतिवर्जने नानेत्यनेकविनार्थयोः स्वस्तीतिमंगले
सुयापितृदाने अलंभूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु वषट्वौषट्श्रौषट्पतेहविर्दाने अत्य
दित्यन्यार्थे अस्तीतिसत्तायां उपांश्वित्यप्रकाशेणच्चारणरहस्ययोः क्षमेतितोतो विहायसेतिविय १५८

दर्थे दोषेतिरात्रौ मृषामिथ्येत्येतौवितथेमृषेतिवर्थे इतऊर्द्धं क्त्वातोसुन्कसुनः कृन्मकारसंध्यक्षरांतः
अव्ययीभावश्चेतिगणसूत्रत्रयमष्टाध्यायीस्थत्रिसूत्र्या समानार्थकमिहनपठितेचेदपिप्राचीनगण
पाठेनदृष्टमितिबोध्यम् वैयर्थ्यान्नपरिहृतमिष्यते पुरेत्यविनार्थकमिहरतेचिरातीतेभविष्यदासन्नेच
मिथोमिथसूपनोरहस्सहार्थयोः प्रायसितिवाहुल्ये मङ्क्षुरितिपुनरर्थे प्रवाहुकमितिसमानकाले
चऊर्द्धार्थेच प्रवाहिकेतिपाठान्तरम् आर्यहलमितिबलात्कारे शाकटायनस्तु आर्येतिप्रतिबंधे
हलमितिनिषेधविवादयोरित्याह अभीक्ष्णमितिपौनःपुण्ये साकंसार्द्धमनोसहार्थे नमसनतौ
हिरुक्वर्जनेधिक्निंदाभर्त्सनयोः इतऊर्द्धंतसिलादिस्तद्धितएधाच्पर्यंतः शस्तसीकृत्वसुच्सुच्आस्
थालौच्व्यर्थाश्चेति प्राचीनगणपाठोस्तीतिबोध्यम् तसिलादीत्यादेरयमर्थः पंचम्यास्तसिलित्यारभ्यप
भ्यएधाच्चेत्येतदंतैःसूत्रैरुत्पादितास्तद्धिताःस्वरादिषुबोद्धव्याः तथाबह्वल्पार्थाच्छस्प्रतियोगेपंच
म्यास्तसिःतेनैकदिक्तसिश्चेत्ययमपितसिः क्रियाभ्यावृत्तिगणनेकृत्वसुच् द्वित्रिचतुर्भ्यःसुच् इण

आसिरित्युणादिसूत्रेण विहित आसिः अत्र पूर्वं विश्वेयासाव छंदसिसेपचमानेकर्त्तेरिच्चिः विभाषासीति
कान्तेर्दिदेपत्राचेत्ये नंदनाश्च पियाश्याइति अत्रापीच्छोश्लेषच आमचछंदसिकिमेतिङव्ययेति कास्प्रत्य
यादित्यादिभिश्चेति विहितावपि अमामोऽग्रे ऽप्येतइत्येके अतनयअतरेप पाचतराम् कारयामास
अतामूलामौ अथान समानार्थअतान विस्तारेमामाङ प्रतीतिव्याशंकायोः आकृतिगणइति ते
नान्यपितेयाः तथाह्निकामंत्राह्ने प्रकारमिमितमिमिप्रयि भ्यइतिपुनरर्थे सांप्रतमिति परमिति
परमितिकिंत्वर्थे साक्षात्प्रत्यक्षे साचीतितिर्यगर्थे सत्यमित्यर्द्धांगीकारे मत्त आत्तपतौश्रोत्रो सकार्व
र्थे अवश्यंनिश्चये उषीतिरात्रौ ऊमित्य द्वेंगीकारे ब्रह्मणीचे भ्रतिप्रियिव्यां भृइत्यंतरिदे कृति
तिकगितितरसाएनैश्रोत्रो सुष्टप्रसंसायाम् दुष्ठनिकृष्टे सहजायाम् कुइतिकुत्सितेषु [illegible]
अजसेतितत्यरीच्छायोः मिथुइतिद्वाविनार्थे अलमितिविनाशे स्थानेइतियुक्ते वरमितिईषद
र्थे सुकृदिमुत्कापदे इत्यादिवादीनुदाहरति चेत्यादिनाचेतिसमुच्चये अन्वाचयेतरेतरयोग

समाहारेषु वा स्याद्विकल्पोपमयोरिवार्थेपि समुच्चये हेतिप्रसिद्धो अद्धे निरुजायाम् पर्व्वेत्यव्ययार
रोग्यनवक्लृप्तौ च एवमित्युक्तपरामर्शे नूनमिति निश्चये तर्के च प्राश्वयितर्के च षष्ठ्यादिति पौनःपुन्येनि
त्यसहार्थे च युगपदित्येककाले भूयस्तु नरर्थे आधिक्ये च कूपदिति प्रशंसायां च कुवितिभूः
र्थो निदिति निशंकायां प्रतिषेधविचारसमुच्चयेषु च दिष्ट्येति यद्यर्थे च। अथे चेदर्थे णानन्वं यस्तु
निपातैर्वद्यदिहं तकुविन्नेवेत्वगिति विशेषणार्थः समुच्चयादौ त्वननन्वं यस्तु निपातैः कुः कच्चिदि
तीष्टप्रश्ने अपत्रैति अनवक्लृप्त्यमर्षगर्हास्वर्थेषु नावकल्पयामि न मर्षये गर्हेत्रास्वर्थेवा यत्रभ
वान्वृषलं याजयेत् नहेति प्रत्यारम्भे हंतेति हर्षे विषादे अनुकंपायां वाक्यारंभे च माकिः माकी
नकिरिति त्रयोपि वर्जने माङ् नञोः स्वरादिषूक्तो इह पाठस्तु निपातत्वार्थस्तेनाद्युदात्तत्वफले सि
ह्यतीति केचित् तदसत् फिषूस्वरेणापीष्टसिद्धेः अन्ये त्वाहुः सत्ववचनानामप्यव्ययसंज्ञार्थे
स्वरादिपाठ इति तदसत् लक्ष्मीवाचकस्यापि मशब्दस्याव्ययत्वापत्तेः तस्मादुभयत्र पाठस्त्वित

त॰ ब॰
बो॰ चि॰
१८

प्रयोजनः यावत्तावदेतौ साकल्यावधिमानावधारणेषु साकल्ये यावत्कार्यं तावत्कृतम् अवयोया
वद्दत्तं तावत्त्रिषु मानेयावद्दत्तं तावद्भुक्तं अवधारणे यावदमत्रं ब्राह्मणानामंत्रयस्व वैविशेषवि
तर्कयोः द्वैवितर्के त्वैदृति पाठांतरं वैदाने अनादरे च वैकरोति इदानीमर्थः नवैकिंकरिष्यसि
श्रौषट्वौषट्वतोहविर्दाने स्वाहादेवताभ्योदाने स्वधेतिपितृभ्यः श्रौषडादीनामनेकाचामुभ
यत्रपाठः स्वरभेदार्थः नुमितिनेकारे उऊहंतेश्चान्त नयाहीतिनिदर्शने स्वस्तितिनिषेधवा
क्यालंकारनिक्षेपेषु किलेतिवार्त्तायाम् अलीकेषु च अथेतिमंगलानंतरारंभप्रश्नकार्त्स्न्येषि
कारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु अथेत्स्वरादावपि तेनमंगलवाचकस्यसतोर्थांतरेप्युपयनतसिद्धमिति अ
तएवश्रीहर्षः उदस्यकुंभीरथशातकुंभजाश्चतुष्कचारुत्विषिवेदिकोदरे यथाकुलाचारम
थावनीन्द्रजांवरेण्यविद्भःस्नपयांवभूवतामिति अत्रहिअथस्नपयांवभूवेत्यस्यमंगलेत्वप
नेचकारेणार्थः निपातस्तुस्वरूपेणैवमंगलमुद्देगध्वनिचेन स्वहस्वरभेदार्थःपाठस्तत्पतीत १८

पादपूरणे च आदहेतूपक्रमहिंसाकुत्सनेषु आदहस्वधामन्विमन्त्रतुपदकारे आदिति पृथक्
ढैति अवदत्तमिति इहास्यवस्यानुपसर्गत्वाद्चपसर्गात्तइति न भवति अहमिति रूपकमहंका
रे एवं गोपकेन विनीतो वामिति युवामित्यर्थे एवं च न प्रतिरूपकमव्ययम् अस्तीति तु तिङन्तप्रति
रूपकम् एवं त्वामस्मिवचीत्यत्रास्मीत्यहमर्थे तिङन्तप्रतिरूपकम् आहेस्विचेत्यर्थे आसेति व
भ्वेवत्यर्थे इत्यादि बोध्यम् अहेषुरिति अहेस्मभयोर्थ्रम् यदि नत्वाहेतासौ विति मपर्यन्तस्माहादे
शे इहायलोपे च कते निष्पन्नोया रूपाहलस्मात्प्रत्ययः क्रियेत तर्हि सुपोलुकि असद्युरितिसा
दिति भावः अस्तिक्षीरेति तिङन्तेनैव बहुव्रीहिसमासो नोपपद्यत इति भावः अइत्विं बोधने पि
हेये निषेधे च आइति वाक्यस्मरणयोः इसंबोधनजुगुप्साविस्मयेषु ईउऊ ऊपपेडोप्रोसंबोध
नेषमुमान्यमानाः ऋकैरोक्ते यथाकथा चेत्यनादरे पाहुभ्नतयः सप्तसंबोधने वेति हिंसाप्रति
लोम्यपादपूरणेषु विधुनानार्थे एकपदे इत्यकस्मादित्यर्थे युगवृक्तायाम् आनइतोपीत्यर्थे

त॰ त॰
बो॰ पि॰
१९१

आकृतिगणा इति नघुथायत्नुदिगिहेतो अहो स्विद्धिकले सीमुसर्वतोभावे कंपादपूरणे स्वकम् अति
शापे नूकेवितर्के शुवहूअंतःकरणे आभिमुख्येच वपादपूरणे दुवार्थेव दिष्टोमयानेदे चटुचाटु
प्रियेवाक्ये डुम्मितिभर्त्सने दुवेतिसादृश्ये अद्यात्वेदुदानीमित्यर्थेचइत्यादि अत्रस्वरादिचायामाकृ
तिगणत्वाद्विपूषेपियेषांनिपातस्वरइष्टस्तेचादिषु अन्येतुस्वरादिषुस्वरद्वयमा लुभयत्रैवाध्यं
तरितस्मात्सर्वविभक्तिः सर्वेतिवचनत्रयात्मिकेत्यर्थः नोत्पद्यतइति किंत्वेकवचनमेवोत्पद्यतेइ
तिभावः तद्धितःकिंपकः हौत्रपः असर्वत्रादिकिम्न् डेपगवः नतु पंचालाःगोदोवहूणाद्यमावाव
तिप्रसंगः नचलुग्योगाप्रख्यानादितिवदत्तानेषांतद्धितांभवत्वमंगीकृतमितिवाच्यम् एवमपिप
चतितरूपम् पचतिरूपमित्यादावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिमांशंकयाह परिगणनकर्तव्यमिति तसिला
दयइतिपंचम्यास्तसिलितिविहितोयस्तसिल् तदादयोयाप्येपाशाविति विहितपाशपर्यंतायय
र्थेनाइत्यर्थः शास्त्रभृतयइति वह्वल्पार्थादिति विहितोयःशास्तदादयःसमासांतइतिसंख्याया १९१

क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुजिति विहिताः कृत्वसुजादयस्त्रयः नमिवनीइति न च कृतसेः परिगणा
नेव्यर्थम् शास्त्रप्रवृत्तित्वादेवश्चनियोगे पंचम्यास्तसिगित्यस्तलाभादिति वाच्यम् तेन तुल्यमिति वर्ते नुनात्रा
विनिविनञ्भ्यां नानाञौ न सहेति विहितौ पञ्चतिकल्पमिति अत्र पसंज्ञा योहि संख्यासुपोलुक्यादिति भावः
कृत्नेजेन अत्रैमेजैनद्वत्वे तत्स्त्रूनत्वात्कृत एव विशेषणम् नतु कृदंतस्यास्तुतस्य अन्यथाप्रतामोप्रता
मलवमाचष्टे गोणिक्विपि णिलोपेवस्यादिति ह्रस्वोचलोः अत्रापि प्रसज्येतेति भावः भवति ह्येनत्वमय
लक्षणेनवदंतमेजंते चक्ष्मयते इति तदाह केचेमांतपजंत इति स्मारंस्मारमिति स्मरेत्वाभीक्ष्णसमुल
वृद्धिः रपरत्वं नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वम् जीवसइति नुमर्थे सेनइत्यसेप्रत्ययः पिवध्यैइति नुमर्थेइत्य
नेनैव प्रायेप्रत्ययः पाघ्रेति पिबादेशः येन विधिस्तदंतस्येत्यनेन न च सिद्धेस्तत्रैव अतग्रहणमौपदेशिकप्र
तिपत्यर्थं तेनेह न आयप्रतिकीर्षये लक्षणप्रतिपदोक्तसन्निपातपरिभाषाभ्यां सिद्धे तयोरनित्यत्वज्ञा
पनायेदमिति मनोरमायां पतञ्चप्रत्ययादाप्रपइत्यत्र अप्रत्ययात्परस्परस्यसुपोल्गिति यथाश्रुतमा

ख्यानमभिप्रेत्योक्तम् अव्ययादिहितस्येति व्याख्यानेनाथयेदित्यादौ अव्ययसंज्ञायामनिष्टोत्तरमङ्गं क्रा
तो स्तन्कस्तनः कृत्वेनि समानकर्तृकयोरित्यादिना क्त्वाउटेतोरिति अपूर्वादिलोभावलक्षणोस्यैलो न्या
दिनातो स्यच्च विसर्पइतिस्तृपितृदेः कसश्च अव्ययीभावश्च अव्ययसंज्ञः स्यात् इहलुकि न स्वसरूप
चारपोर्नित्यत्वाचेतिपदगणानेकान्तेम् लक्ष्योदाहरणम् उपाग्नि अव्ययादिनित्यपोल्लुक्समत्वस्वर
निवृत्त्यावदादवति उपाग्निमुखः प्रत्यग्निमुखः मुखंस्वागमितुत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्तेनाव्ययदि
क्शब्देत्यादिनाप्रतिषेधः तथाचवहुव्रीहौप्रकृत्येतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरएवभवति पूर्वपदंचसमास
स्वरेणान्तोदात्तम् विसर्गास्थानिकस्यसकारस्यउपचारइतिप्राचांसंज्ञा तन्निवृत्त्यावुदाहरणम् उ
पपयःकामः उपपयःकामः इहअतः कृकमीतिप्राप्तेसत्वे अनव्ययस्येतिपर्युदस्तेनापरिगणने
किम् उपाग्रयीथाने इहाहतव्यमंत्रितइतिपरोगवद्भावेनषाष्ठमामंत्रितस्येत्यायुदात्तत्वेयथास्या
त् परोमवद्भावे हि अव्ययत्वात्प्रतिषेधउपसंख्यानः उच्चैरथीयानेत्यादौमाभूदितितथाउपाग्निक १६२

मित्याद्यव्ययसर्वनाम्नामिष्यत्वान उपकुंभममत्तिमनव्ययेनिवर्तमाने अरुद्विषदजंतस्येति विहितो
योमुम् तस्येह प्रतिषेधोन उपकुंभीभूतः इहत्वस्यसर्वाविनीत्वस्यप्रतिषेधोनइनवियोहित्वव्ययस्य
सर्वाविनीत्वनेतिप्रतिषेधउच्यतेदोषाभूतमहः दिवाभूतारात्रिरित्यत्रमाभूदितिस्वादेनेन स्वरादि
त्वेनैवसिद्धत्वा तद्धितश्चेमादिचतसूत्रीव्यर्थो तत्रहि तसिलादिस्तद्धितपथाच्युपर्यंतत्वात्यादिना अ
र्थेश्रेसंतेन आमिप्रत्ययमोणादिकंचवर्जयित्वा तद्धितेष्वासर्वविभक्तिरित्यस्यार्थः संगृह्यते कृन्मका
रांतसंध्यक्षरांतइत्यनेनकृन्मेजंतइत्यस्यार्थः संगृह्यते क्त्वातोसुन्कसुनोऽव्ययीभावश्चेतिसूत्रद्वयेन।
स्वरूपेणैवपठ्यतइति अत्राङ्गः पुनर्वचनमनित्यत्वज्ञापनार्थं तेनप्रागज्ञातलङ्मुखस्वरोपचारा
इतिपणिनानलभ्यते पुरासूर्यस्योदेतोराधेयः पुरामूरस्यविसृपोविरप्शन्नित्यादिसिद्धयेन
लोकाव्ययेत्यत्राव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोः प्रतिषेधइतिवक्तव्यते तद्घ्यनेनैवलभ्यतइति अम
पादाम्नुपःश्रपद्धक्रियार्थेतिसूत्रात् लमन्त्रान्नुवर्तनेत्याह लुकस्यादिति अव्ययमितिमहासंज्ञाकरणं।

त॰ बो॰
वा॰ पि॰
१८३

मन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थेन व्येति वियं विकारं न गच्छति सत्वधर्मोऽत्र लिंगसंख्यादीन्न गृह्णातीति यावत्
तेनामुच्चैः सोऽमुच्चैः सदृत्यादि सिद्धं अतिक्रान्तप्रधानसत्वधर्मपरिग्रहादव्ययसंज्ञायामत्राभावा
त् नचैवमप्युच्चैःशब्दस्याप्रत्यानुपाय्यान्लोपोऽलुक् दुर्वारइत्यत आह विहितविशेषणादिति अ
मुच्चैः साविति नन्वात्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति तेन समस्यन्ते उच्चैस्तु दिक्करणशक्तिप्रधानइति कर्मत्व
योगान्न तस्य द्वितीयान्तता समे शक्तिप्रधानान्यपि कानिचिदव्ययानि चिदव्ययानि वृत्तिविषये शा
क्तिमत्प्रधानानि कानिचिद्भवन्ति यथा दोषमन्यमहो दिवामन्यारात्रिरिति ततश्च प्रक्रियादशायामु
च्चैःशब्दस्य द्वितीयान्तत्वं संभवतीति दिक् ननु स्वरादिषु उच्चैःशब्दः पठ्यते तत्र कथं तदन्तस्य प्रसंगइ
ति चेन्न अन्वर्थसंज्ञयैव तदन्तविधेरपि ज्ञापनात् अन्यथा उपसर्जने उपसर्जनेऽप्रसंगाभावेन तन्निवृत्य
र्थाया अन्वर्थसंज्ञाया वैयर्थ्यापत्तेः तेन परमस्वः परमोच्चैरित्यादौ सत्वधर्मापरिग्रहादव्ययत्वं सिद्धं
तदेतदाह अव्ययसंज्ञायां यद्यपीत्यादि अव्ययादापोलुग्वचनानर्थक्यं शांक्यं लिंगाभावादिति १८३

वार्त्तिकम् मनस्मिनियायाह आवृग्रहणाद्यर्थमितिसूत्रस्योपत्तिसंभवत्त्वस्त्रियामीतिसूत्रे स्त्रीसमानाधिक
रणाद्दितिपदं गृह्णीयेतिवोध्यः सचनस्यितः भूतमिंयद्ब्राह्मणीमादावनिमाप्तिः यदि तु आम् इति
सूत्रानंतरं स्वचायात्प्रातिपदिकयोः अव्ययादितिसूत्रे तदा स्वकृग्रहणमपिअर्थंस्य परत्व
नुवृत्तिसंभवादितिनव्याः आलिंगत्वे आर्थ्रवणप्रणवविद्यागतश्रुतिविरोधमाशंक्याह सदृशमि
इतिपतेष्वयत्रव्येतिकिंतु सदृशंपकप्रकारतटव्ययपितियोजनायद्वायस्मान्नेतितदव्ययम् लिं
गकारकेतिविभक्तिवचनमाहे कारकसंख्यापराविततिभावः यद्यप्यव्ययीभावस्यलिंगसंख्याकार
कयोगोस्ति तथापिवचनादव्ययत्वेअव्ययविशेषेकार्यांतरमाह वष्टीति भागुरिराचार्यः आप
चैतिवष्टीत्यत्रवज्यते यथावाचेतिपरिगणनमिदमित्येके अन्येतूदाहरणमात्रमित्याहुः वग
हइति अपिनासाहचर्यादादेरेवाकरोल्लुप्यतो नांत्यइतिभावः इत्यव्ययानिश्रज्ञात्राद्यतः ॥०॥

रामरामरामरामरामराम
रामरामरामरामरामराम॥
रामरामरामरामरामराम

नै.बो.
बो.पि.
१८४

नैषबोधनी

१८४

अजशब्द आदिर्यस्येति बहुव्रीहिः अच् आदिर्यस्येति नार्थः अजादीति निर्देशात् गणपाठसामर्थ्याच्च आदि
तिन स्वरूपग्रहणं मेत्यायादिति लिङ्गात् अजादिभ्यः पृथक्पाठसामर्थ्याच्च इहड्याप्प्रातिपदिकादि
कादित्यधिकारेऽपि ड्याप्योर्न संबध्येते इहैव तयोर्विधेयत्वात् अपितु प्रातिपदिकमेव तच्चाकारेण वि
शेष्यते विशेषणेन च तदन्तत्वलाभः तदाह अजादीनामकारान्तस्य चेति सूत्रे अत इति षष्ठी तदर्थस्य
वाच्यवाचकभावः स्त्रियामिति तत्पर्यंप्रयात्तो निर्देश इत्याशयेनाह वाच्यायां स्त्रीत्वमिति एतच्च लिङ्गं
प्रातिपदिकार्थ इति पक्षाभिप्रायेणोक्तं कस्माद्भवतीत्याकांक्षायां सन्निधानादजादिभ्योऽकारान्ता
द्वेति बोध्यम् इकोयणचीत्यत्र कस्मादचि परस्येत्याकांक्षायामिक इतिवत् टाषः पकारः स्वार्थः
डीङ्याप्ः याडापस्त्यादौ सामान्यग्रहणार्थश्च तद्विघातार्थः टकारः आवित्युक्ते हित तदन्तवेयर्थ परि
भाषायाम् आपइत्यादाव यमेवस्य स्येत डाप्चापाप्स्त्वग्रहणं न स्यात् नन्वात्येव सिद्धे अजादिग्र
हणं व्यर्थम् नच क्रुञ्चा उष्णिहा इत्यादिषु हलन्तेभ्यो टाप्प्रवृत्त्यर्थं तदिति वाच्यम् तथाहि स

त॰त॰
बो॰वि॰
१८५

त्रिकुं चेत्यादिरेवमस्त्येतन्न त्वजादिरतो मा चेष्ट अजाद्युक्तिङीषोङीपश्चेति चेद्वेति एवदूआकांक्षायाम्
अप्सूमुषिलटिकणाद्वटिविशिष्टः क्वन् नन्वचेतनानां वेदादिशब्दानां कथं लिंगमवस्थेति चेत् उच्य
ते लोकप्रसिद्धस्तनाद्यवयवसंस्थानविशेषात्मकम् लिंगं न व्याकरणेनाश्रीयते दारानित्या
नत्वाभावप्रसंगात् तटस्तटीतटमित्यादौ यथायथं लिंगत्रिनयनिर्वचनकार्याणामसिद्धिप्रसं
गाच्च किंतु पारिभाषिकमेव लिंगत्रयम् तच्च केवलान्वयि अमर्थद्वयव्यक्तिरिदं वस्तितिशब्दा
नां सर्वत्र प्रतिपदप्रसरत्वात् तत्र कश्चिच्छब्दस्तस्मिल्लिंगे युक्तः कश्चित्त्रिष्विति लिंगानुशासना
दिभ्यो निर्णीयम् कुमारब्राह्मणादिशब्दास्तु लौकिकमस्त्वविशिष्टे शास्त्रीयेपुंस्त्वे शक्ताः लौकि
कस्त्रीत्वविशिष्टे तु शास्त्रीयस्त्रीत्वे कथमन्यथा कुमारीकुमारकुलादयः प्रयोगा व्यवतिष्ठेरन् क
रेणुरित्यास्त्रीनेभेदस्यानवस्थाप्यप्रथमे कथं ननुणांविघमनेतिप्रसक्ते विवक्षितमिति मीमांसकोक्तेषः
कथं योजनः पारिभाषिकस्याभाववर्नेकतयातद्विवज्ञायाश्च किंचित्करत्वात् लौकिकस्यैव लिंग १८५

स्यपश्मश्रुग्राह्यात्प्रतीतेरिति चेत् अत्राहुः छागो वा मंत्रवर्णादिति षष्ठ्यांस्माधिकरणव्यापेन पुंस्त्वस्य विषमो वाऽय ः
छागशब्दस्य लौकिकपुंस्त्वविशिष्टपारिभाषिके शक्तत्वादिति तच्छ्रागित्रयमित्येके उक्तं च हरिणा लिंगा
नयपर्वतेन्ताः केषांचित्समवस्थिताः अविरुद्धा विरुद्धाभिर्गोमनुष्यजातिभिः भाष्येत्प्रकारान्तरमुक्तं संस्त्या
नप्रसवौ लिंगमास्थेयौ स्वकृतान्ततः संस्त्यानं स्त्यायतेर्ड्रट् स्त्री सूतेः सप्प्रसवे पुमान् उभयोरन्तरं यच्च तदभा
वे नपुंसकमिति अस्यायमर्थः संस्त्यानं स्त्री सत्त्वरजस्तमोलक्षणानां गुणानामपचयः प्रसवो गुणानामुपच
यः स पुमान् सूतेर्धातोः सवप्र सवः सकारस्य पकारादेशश्च डुम्प्रत्ययः औणादिको मसुग्रहणं योऽर्हस्य स्वपांगलक्षा
दिति केचित् स्त्यायतेर्ड्रट् स्तन्वितमाथवः तयोरुपचयापचयोरभावे सति यदुभयोरन्तरं साम्यं तन्नपुंसकम्
नञ्प्रत्ययान्तानि निपातनादिति भावः तथा च स्थितिमात्रं नपुंसकम् अत एवाविर्भावतिरोभावयोरपि
स्थितिसामान्यविवक्षायां संभवान्नपुंसके लिंगं सर्वनामेति सिद्धान्तः तृतीयार्थे स्त्री पुमान्नपुंसकमिति शास्त्र
मुक्तादिशब्दवदमीषां मिलितानां वर्तन्ते स्वकृतान्ततः इति वैयाकरणसिद्धान्त इत्यर्थः शान्तोऽयं सिद्धान्तविस्तर
रः पंचाजीति पंचाजीति पंचानामजानां समाहारः इति तद्धितार्थेत्यादिना द्विगुः अकारान्तोत्तरपद इति

तं॰ बं॰
वो॰ वि॰
१६६

स्त्रीत्वेद्विगोरितिङीप् नचात्रप्रत्ययविधोनदंतविधिविरहादेवटापोप्रवृत्तौङीवेवस्यादितिवाच्यम् अमहन्
वंग्रहणेन अनुपसर्जनाधिकारेणचास्त्रीप्रत्ययेनदंतविधिज्ञापनाप्राप्तेःसत्वात् समासार्थसमाहा
रनिवृत्तिमिति नचजहत्स्वार्थायावृत्तौसमाहारोप्यजाद्यर्थएवेतिचेन्न मैवम् तथापितस्यपदांतरसमभि
व्याहारापेक्षयावहिरंगत्वात् टाब्विधेस्तुतरंगेचरितार्थत्वात् कथंतर्हिपरमाजेतिचेत् प्राग्उत्पन्नस्यैव
टापस्तत्रश्रवणात् अत्यजानिरजेत्यत्रतु अदंतप्रयुक्तोष्टावित्यवेहिनचपंचजीत्यत्रापि तथास्त्विति
वाच्यम् द्विगोरितिङीपावाधित्वात् चरकेति नचात्रप्रत्ययस्यादित्वीकारःपाक्यःचरकापापरमितिलिं
गादिष्वेवनिपातनाद्वानवप्रवृत्तेः एवंचद्विपकादिषुचटकेतिपठनेनातीवावश्यकमितिनव्याः मू
षिकेतिवृष्णिकृषोःकिकन्निमपिकारे मुषेर्दीर्घश्चेतिकिकत्रिकुकारमध्यामूषिकशाकृःयस्तुमूषेस्त
पडुतिदीर्घोपधात्संज्ञायांकुनिमूषकशाद्वौमायवेनोक्तस्तेनोप्ययंटाप् प्रत्ययस्यादितीत्वंनविशेषःके
चित्तु कुन्नंतोसावजादिगणेपाठेनप्रयुक्ते गणेनपाठस्याजातिलक्षणङीषुवाधनार्थत्वात्संज्ञाया
स्याजातित्वात् तथावादंतत्वादेवकुन्नंतानाद्यप्रसिद्धत्वात् तत्रिमस्यम् बायीत्यादिवत्संज्ञात्वेपिजा १६६

तिवानयायात् भस्त्रफलेति भस्त्रफलानियस्याइति विग्रहः द्वापोरितिपनत्रफलनिष्पन्नाविति या
नोमाथवग्रंथस्थितेयाकतकारौ मत्र भाष्ये न दीर्घ एव दृश्यते सदकाइडेतिसत्प्राकाइडेतिपाठो नादर्तव्य
इति यत्तु यत्नदाहरतिप्रत्यक्षुष्यतिस्त्र तस्याः समस्त्रेत्यादिवचनद्वयमस्त्रान्तप्रकृतिवद्साम्पा चयाक
कतौत्यनेनैवप्राप्तस्यईषान्तिषेधार्थं तत्रैवसूत्रेभाष्येपठितमपिफलेविशेषाभावादिहैवग्रंथकारैः
पठितम् न चैतावताताद्यंतगणसूत्राणांनिप्रमंः कार्यःतथात्वेमानाभावात् किंतुवार्त्तिकान्येवमानी
त्याड्ः शूद्राचेति शूद्रशब्दाद्यामनुत्पादयति जातिरश्वाद्वीतीहापि संबध्यते तेन महती शूद्रा महाशूद्रेतिभव
त्येव पुंयोगे त्विति पुंयोगाच्छूद्रशब्दस्य पूर्वं एवेति नियमः किंतु जन्यजनकभावे पि गद्धीति तथा च स्मृतिः
वैश्यायां शूद्रात्संजन्मा महिष्यामुपाम्नोस्त्वाविति महाशूद्रीजातिप्रयोगयोः तमेव पमरः इत्याम हत्त्वेति
वार्यां महाशूद्रशब्दो हि सम्मुदितएवाभीरजातौवर्त्तते तत्रावयवस्यानर्थकत्वपायशूद्रशब्दार्थसमवेत
त्वीत्याभावेनटापः प्रसक्त्यभावात् न च तदंतविधिज्ञापनाय तदितिवाच्यम् अनुपसर्जनाधिकारेणै
व तदंतविधिज्ञापनादितिदिक् अत्र तस्याः शूद्राचेत्यादिवचनमजाद्यतष्टाप् इति सूत्रस्थवार्त्तिकमेव नविदं

गणसूत्रमित्याहुः क्रुंचेत्यादित्रयो मीहलंताइत्येके भाषोक्तं क्रुंचानालभेत उष्णिहककुभावित्यादिप्रयो
गास्तुदाहृतत्र्यदंतात्रापि स्त्रीकृताः यचाद्यंचाऽरूपं यत्लक्षणेन कप्रत्ययेन च यथासंभवमदंतत्वात् पुंयो
गेपीतियदाज्ञेष्वदयः प्रथमजातादौ वर्त्तते तदात्रादंतत्वाट्टवराप्रसिद्धः यदा तज्जेष्टस्त्रीत्वादिविवक्षान
दा पुंयोगलक्षणोङीष् प्राप्तः सोनेन वाध्यत इति स्त्रचपितमपि ग्राह्यः म्लानान्नजः नञः किंशाल्मली अ
मूलेति ओषधजातिरियं डमीचकृ हेन प्रातिपदिके विशेष्यते विशेषणेन तदंतविधिः नच प्रत्ययविधौ
प्रतिषेधः शंक्यः अनुपसर्जनादित्यनेन स्त्रीप्रत्ययेषु तदंतविधिरस्तीति ज्ञापनात् उगितश्च ग्रहणवर्जमि
त्येतन्निषिद्धिरिति स्वपदोक्तं त्वात्वस्याप्रायेणाह उगितश्चादिति अत्र उगित्प्रातिपदिकप्रत्यययस्येति हि
विशेषणं भवति आद्ये उगिदंतं भवंतं महांतं वातिक्रांता अतिभवती अतिमहती इत्युदाहरणं सर्वादिग
णो भवत्विति पाठः अवच्छेदहृत्सोभित्वव्यपदेशः महच्छब्दस्य अरंतवद्भावात् नचैवं व्यपदेशिवद्भावो
प्रातिपदिकेनेति निषेधात् केवलाभ्यां भवन्महच्छब्दाभ्यां ङीप् न स्यादिति वाच्यम् प्रातिपदिकाप्राति
पदिकेति निषेधात् केवलाभ्यां भवन्महच्छब्दाभ्यां ङीप् स्यात् यापेनशब्दमात्रमनिमपदाभिधेयमित्युक्तं नि १९७

षेधाश्रवणेनेत्याशयेनोदाहरति भवंतीति द्वितीयमुदाहरति पचंतीति पचेर्लटः शतरि शप्
यदिनुसर्वादेशो भवतीति यउमित्यस्थितः समातेईचक्र रिति सुन्यायेन तदा भवंतीति द्वितीयो मिदंत
स्याप्युदाहरणं भवत्येव शाचेतान्नुभवतेङीपिशाप्स्यानोरितिनिषेधान्नुम् भवंती उक्वास्त्वित्यादि उक्ता
याः स्त्रमते परतेभ्यो यस्मतेनेत्वसंस्थं सन्नप्रवस्मसने वहत्वस्त्विति दत्व वतो स्वच्छत्तिति प्रत्ययेनत्वत्वंते प्राति
पदिकं गृह्यते वर्तनेनन्वविहत प्रातिपदिकविशेषणात्तदंतविधिरित्याशयेनाह वत्तेनात्तदंतात्तदंताच्चे
ति येन विधिस्तदंतस्येत्यत्र स्वं रूपमिति सूत्रात्स्वमित्यनुवर्तस्वस्य चेतिमाष्योनादुभयं लभ्यतेइति
भावः यदिङवन्तमेवमपदेशिवद्भावेनवत्वेनातमित्युच्यते तर्हि येन विधिविषयत्वात् वत्वंतस्य
वत्वतः प्रातिपदिकत्वेपि सूत्रेगृहीतस्य वत्वस्य प्रातिपदिकाभावाच्चेत्याह सामान्यग्रहणमिति सूत्रे
वनङ्गन्वंधरहितस्य ग्रहणात्तदंतवंधपरिभाषा नोपतिष्ठत इति भावः वत् ग्रहणं वत्वंतानेचकथं
लभ्यत इत्याशंकायामाह प्रत्ययग्रहणइत्यादि तेनेतिवत्वंतेनेत्यर्थः तदंतोनमपि लभ्यत इति स्त्रियामि
त्यधिकारेग्रहणवता प्रातिपदिकेनेतिनिषेधोनप्रवर्त्तते अमहत्सर्वस्मादित्यापकादिति भावः अत्वसंतस्य:

के. व.
वी. पि.
१६८

सर्वेमहीतस्यवनइत्यस्यप्रातिपदिकत्वेनास्तीमुक्तत्वात् ग्रहणवतेतिनिषेधप्राप्तौकेवनात्तीतिसत्वानमि
तिसङ्ग्रहोर्वनिप् अप्राग्र्यादयः क्तान्ताद्यर्थइतिसमासः अतिधीवरीतिदधातेरन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिक्व
निप् घुमास्थेतीत्वंभाष्येत्वम्यापतेः क्वनिपिसंप्रसारणमितिस्थितम् तस्यरेफादेशोक्ततेसोकदेश
विकृतस्यानन्यत्वादल्लोपोनइतिक्वनिप् घुमा प्राप्नोति अनेनान्नकारान्तत्वविशेषणात्तुनभवतीति
स्यग्रवमयोनामिन्यत्रैवमुक्तादित्यम् शार्वरीति मृधातोरन्येभ्योपीत्यनेनैववनिपश्चतोक्ततेरप
रपरत्वेचदृष्टान्तात्परत्वेपिदृष्टतान्द्विर्हितत्वाभावात्तङीप्रत्ययोरत्रनिषेधेनत्वनोनदृश्यइति अवह्वी
हार्थायमारंभः वह्वयज्वेत्यादौत्वनोवह्वीहेरितिङीपनिषिद्धेरेफस्याप्यप्रवृत्तेः राजयुध्वेति राजानंये
ध्यितवती राजनिधुध्यिवहाजइतिडु निपवह्वीहौवेति अन्यतरस्यामितियोगविभागादिदंलभ्यतेनचए
कैवचनमितिवस्पने वह्वधीवरीति वह्वोधीवानोयस्यां नगर्यामितिविग्रहः पचेड्वावितिङाच्चत्यत्वम्या
मितिसूत्रेण तथाचद्विवचनेचवह्वधीवचनेवह्वधीवर्यौवह्वधीवानौ वह्वधीवइतिरूपत्रयंभवतीभ
वः द्विपादिति दौपादौअस्याइतिवह्वीहौसंख्यासुपूर्वस्येतिपादस्यान्त्यलोपः ङीपिमसामाद्ध · १६८

एव ता तृचि सूर्वेण प्राप्तस्य ङीपोपवादः यद्यपि पदमध्यवर्तिनस्त्राणस्यानलद्योच्चिव स्तुप्रित्रिकोशात्पद
समानार्थकः पदयाहेतोऽस्तीति तेनैव द्विपदाप्यकपदेति रूपं सिद्ध्यति तथापि ऊरविवाच्यापाद्विपदी द्विपादि
ति प्रयोगनिवृत्तये सूत्रारम्भो वा समावश्यकः असिद्धत्वादिति एतच्चासिद्धत्वोपवर्णनेकार्यकालपक्षएवो
पयुज्यते न तु यथोद्देशपक्षे सकृत्कृतायाः संज्ञायाः सर्वार्थत्वेन तस्याः पुनरपेक्षाभावात् न च यत्त्वितिनात्तस्य क
तायामपि संज्ञायां पं चेत्यदन्तस्य नहृतेनिषेधः स्यात् एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादित्याद्युक्तलक्षणत् एकदेशविकृत
स्योपसंख्यानं हि स्यान्निवृत्तादेशोनास्त्वियाविन्यत्रपठ्यते तत्रास्त्वियौनप्रवर्त्तत एवेति यथोद्देशपक्षेप्यसिद्धत्वव
र्णस्याप्युक्तत्वात् नङीविति पूर्वसूत्रात्तेनानुवर्त्तते इति भावः अनोबहुव्रीहेः नन्वराजद्यन्तादिसिद्धये ऽवश्य
वक्तव्येन वनो न हश इत्यनेनैव सिद्धे किमनेन सूत्रेणामेवं अन्नन्ताद्बहुव्रीहेर्ङीब्वाभ्यामिति ङाप्रियानार्थमेत
त्सूत्रस्यावश्यारभ्यत्वात् तथाचानेन ङीपि निषिद्धे तत्स्तेनियोगे न प्राप्तौ वनोरश्चेति योरेफः सोपि दुर्लभ एवे
ति वनो न हश इति वार्तिकमबहुव्रीह्यर्थं फलितम् बहुयज्वा नाश्विति न संयोगाद्धितिनिषेधात्स्वायमुपधा
लोपो तेनात्र अन उपधालोपिन इति विकल्पमाणविकल्पेन प्रवर्त्तते डाबुभाभ्यां उभाभ्यामग्रहणमर्थमनन्तेन

त. त्व.
बो. धि.
१८५

योरनवृत्त्यैव तत्फलसिद्धिरित्येके उभयोरनुवृत्तिसूचनाय तद्ग्रहणमावश्यकम् अन्यथा सन्निहितस्यान्तो।
नस्यैवानुवृत्तिरिति शंका स्यादित्यन्ये ननु निषेधपक्षे पर्यवचनसामर्थ्यात्पर्यायः सिद्ध इति तत्किमन्यतरस्याग्रह
णेन सत्यं अन्यतरस्यामिति योगो विभज्यते तत्र मन इति निवृत्तं अनो बहुव्रीहेरित्यस्मात् पूर्वेणोक्ताविधि।
सिद्धे पुनर्विधानमिदं ऋन्नेभ्य इति ङीपा सह विकल्पलाभार्थम् अन उपधालोपिन इति सूत्रे तु नियमार्थ
म् अनो यो सौ विकल्पः स उपधालोपिन एवेति एवं बहुधीवर्यौ बहुधीवानौ बहुधीवे इत्युक्तरूपत्रय
सिद्धमिति बहुव्रीहावित्येतेन जापर्वैचनमिति बोध्यम् उपधालोपिन एवेति नियमात्तु सुपर्वा चारुपर्वेत्यादा
वनुपधालोपिनि ङीप् न भवति किं तु डाप्प्रतिषेधावेव भवतः अयं च योगविभागोऽवश्यमभ्युपेयः अन्यथ
बहुधीवरीत्यत्र प्रकरणान्तरस्थेन अन उपधालोपिन इति वचनमात्रेण पाक्षिके ङीपि कृतेऽपि ऋन्नेभ्य इति ङी
ङीपन्न तत्संनियोगेन द्विविधीयमानो यो वनो यो वा वनो र चेति रेफः स न सिद्ध्येत् ननु वनो र चेति सूत्रमेव
ङीब्वा विधत्तामिति चेन्न उभयविधेर्योगगौरवं तु किंच उभयविधायकत्वेऽप्यनो बहुव्रीहेरित्यनेन ङीपि निषिद्धे रो
पि दुर्लभः सन्नियोगशिष्टत्वात् भाष्ये तु अनो बहुव्रीहेरित्यस्यानन्तरं उपधालोपिनो वेति सूत्रमस्तु अन उप १८५

येन्यादिप्रदेशान्तरस्थं सत्तत्वम् उसन्तेष्वन्यतरस्याग्रहणं च माभूदित्युक्तम् अनउपधावद्भ्रीदेरूपसोऽमुषि
त्यनोवद्वशीदित्यग्रहणं सेमाभयादेष्टावित्यतोङीपूर्वान्नवर्णेनद्भ्याम्यायेनाह अन्नेताविन्नादिति पमार्थ
मिदमित्युक्तं न चैवं पूर्वेण सत्वे णत्वविकल्पसिद्धाविहान्यतरस्याग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् अमतिद्वान्यतर
स्याग्रहणं विधिविवापंसान्न तु नियम इति प्रत्ययस्थात्कादित्यकार उच्चारणार्थः व्यंजनमात्रं विवक्षितम्
अन्यथा पत्तिकाम्बरीत्यादावकचित्त्वं न स्यात् तत्र हि अकारविशिष्टककारस्य प्रत्ययस्थस्याभावात् न
चाकच्यपि अकार एव प्रत्ययस्थो भवतु अतो गुणे इति पररूपे सत्येतिकाद्यात्वादिरूपसिद्धेरिति वाच्यम् पच
नकीत्यादिवत्समासस्यासिद्धप्रसंगादित्याशयेनाह ककारादिति वर्णनिर्देशो हि कार प्रत्ययो विहितः
कचित्समुदायात्प्रयोगस्तु उत्वे सत्येवापदककारद्व्यादिति निर्देशात्स्वपयत्नसाध्य इति भावः आपि परइति
पनच्चाकारविशेषणम् तत्सामर्थ्यात्ककाराकाराभ्यां व्यवायेऽपि भवति ननु पुत्रकास्यारथकठेत्यादौ त्रि
त्रिचतुरादिव्यवाये अत एव सर्पिष्केत्यादावाद्याकारस्य न भवति नेदं तदुक्तमकारः स्यादपि परइति य
दिनापीति ककाराविशेषणं स्यात्त हि रथकठोत्यादावतिप्रसंगः व्यवहितस्यापि परत्वानपायात् नचति

त॰ त॰
बो॰ धि॰
९०

दिष्टपरिभाषयानिस्तारः अनुवादेपरिभाषाणामनुपस्थितेः नचआपीत्यस्यआकारविशेषणत्वेपितद्दोषा
तादवस्थ्यमितिवाच्यम् अनुवादेपरिभाषाणामित्यत्र अनुवादइत्यस्य अनूद्यमानविशेषणेष्वित्यर्थात्स्व
पगमात् कात्पूर्वस्यातइदित्यत्रहि अतइत्यनूद्यैवविधानादनुवाद्यत्वमेवातइत्यनत्वनूद्यमानविशेषण
त्वम् कात्पूर्वस्येत्यनूद्यमानविशेषणत्वेस्पष्टमेवेतिननत्रनिर्दिष्टपरिभाषोपतिष्ठतइतिवैषम्यात् अनू
द्यमानविशेषणपरिभाषानोपतिष्ठतइदीचामातइतिसूत्रस्थानेअग्रहणेनज्ञापयिष्यते यद्यस्यप
इतिपर्युदासःस्यात्तर्हि बहुपरिव्राजकेत्यत्रापिस्यादेव उत्तरपदस्यह्रस्वत्वेपिसमुदायस्याह्रस्वत्वा
त्तनःपरिशिष्टावितितेनात्रप्रसङ्गप्रतिषेधइत्याहसम्आप्पुपःपरोनचेदिति ह्रस्वेतात्परोनचेदित्यर्थः
सर्विकेतिअत्रयपसर्वनाम्नामित्यजातार्थेअकच् कारिकेति करोतेर्ण्वुल्णिनावाद्धिः नौकेतिनौशा
ब्दात्स्वार्थेकः शाकेतिपचाद्यच् बहुपरिव्राजकेतिपूरिशब्दाद्व्रजेर्ण्वुल् बहवःपरिव्राजकायस्यामितिब
हुव्रीहौतदवयवस्यापुत्पोत्वक्विकृतेपिप्रत्ययलक्षणेनोत्तरपदस्यह्रस्वेनवाह्यायःह्रस्वतवादायःह्रस्वेतात्य
रत्वमसतीतिइत्त्वमत्रनभवति नंदनेति नंदयतेर्ल्युःवस्तुतस्तुसूत्रेप्रत्ययस्थेकीतिसप्तमीनिर्देशमेवक्तु ९०

त्वात्सर्वस्येति ग्रहणं तत्समर्थमित्याहुः सर्वस्येति किमिति अर्थात्सर्वं लभ्यते टाबेकादेशे कृते परत्र ह्रस्वाकारा।
भावादिति प्रश्नः इत्तरे तेन निर्दिष्टपरिभाषया कात्पूर्वस्येति न लभ्यते किन्तु टाबेकादेशो वा धित्वा कात्पूर्वस्ये
वाकारस्य स्यादित्याशयेनाह परस्येत्यादि कात्पूर्वेति कान्तेन रचकाद्रप्रवर्ती अज्ञाताद्यकः स्यादकेति कृत्वा
धाराचिकलिप्सः कः वहुलकादित्मिकाभावः संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात्केणा इति ह्रस्वान मामकनर
कारयोरिति ककारस्य प्रत्ययस्थत्वाभावात् प्राप्तवचनम् मामिकेति ममेयं मामिका युष्मदस्मदोर
न्यतरस्यां खञ्चेत्यण् तवकममकावेकवचने इति ममकादेशः आदिवृद्धिः केवलममकेत्यादिना संज्ञा
छन्दसोरेवेति नियमान्न ङीप् नरिकेति कैशाद्वे आदेच उपदेशे इत्यात्वं आतोनुपसर्गे कः अतो लोप
इति चेत्याल्लोपः टाप् इत्वम् क्षुत्वपोम्म उपसंख्यानमित्यनुवर्त्यते उदीचामातः इति विकल्पापवादः दक्षि
णात्यकेति दक्षिणस्यां महाराष्ट्रे दक्षिणाद्दक्षिणादाच्च दक्षिणाभावेनेति विग्रहे दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्
किति चेत्यादिवृद्धिः टाप् न तो ऽज्ञातादौ घर्यकः केणा इति ह्रस्वः टाप् प्राचामतः दक्षिणस्यां दिशि भवेति विग्र
हीनम् तच्च मनोरमायाम् हृषितम् त्यगिव यत्त्वाधाववक्ष्यसाहचर्यादानेनासेव दक्षिणाशब्दस्य ग्रहणात् अ

त. बो.
बो. धि.
१७१

नयासर्वनाम्नोवृत्तिमात्रेपुंवद्भावापन्नेश्रेति इहत्विकेति अप्ययाम्पूर्तयास्योः प्रत्ययस्थादिति प्राप्ते
निषेधोयंयासेतियत्तदोरुपलक्षणमित्याशयेनाह यत्तदोरितियकासकेति यत्तदोरकचत्यास्यघेत्व
यापूर्वरूपस्याविवक्षायांफलमाह यकातकामिति यद्यपितयत्तदोरित्येवसूत्रयितुमुचितम् तथा
पिसन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थम् तयास्योरितिन्नमित्याङ्गुक्तमित्याद्यः वस्तुतस्तु यत्त
दोरित्युक्तेप्युनित्यत्वंसिद्धमेवअन्यथाअनपोरकारस्याप्यरत्वेड्लभमितिकिमनेननिषेधेनेति
त्यकन्प्राप्नुतिषेधइति ननुस्वट्टत्तिकर्वितिवत्प्रक्रियालाघवायत्यकात्तिनिवक्रम्यमत्यकन्निमकारेति
दृष्टासामर्थ्यादिताबावेसिद्धेकिमनेननिषेधवचनेनमैवम् पंचभिरुपत्यकाभिःक्रीतःपंचोपत्यक
इत्यादौतद्धितलुकिस्त्रीप्रत्ययस्यालुकिअकारस्यश्रवणार्थत्वेसात्तस्यत्यकन्नित्युक्तेहिपंचोपत्यिक
इतिस्यात् इष्यतेतुपंचोपत्यकइतितस्मादावश्यकमेवनिषेधवचनेम् व्यत्यकन्नित्यत्रापि इकारोच्चार
णांतद्धितलुकिश्रवणार्थेनतुप्रक्रियालाघवार्थम् अन्यथापंचभिर्मेत्रिकाभिःक्रीतइत्यत्राप्टितिच
काध्यर्धपूर्वेतिलुकिकृतेलुतद्धितलुकीतिटापोलुकिनिमित्ताभावात्प्रत्ययस्थात्कादितीत्वमस्यात् १७१

ष्यतेतत्पंचोपत्यकइतितस्मादावश्रूपकमेवनिषेधुवध्वनेमदलिकन्निनत्रापिइकारोत्रारणांतद्धितलु
किन्त्रषणार्थेनतत्प्रक्रियालाघवार्थम् अन्यथापंचभिर्भर्टत्रिकाभिःक्रीतत्रूतद्धादिनिचकोप्यर्थएवं
तिलुकिकृतेलतद्धितलुकीतिटापोलुकितिमित्राभावात्प्रत्ययस्यालुकीतीत्वमसात् पंचभर्टत्रिका
लत्रतत्वलुकःप्रागेवांतरंगत्वात्प्रत्ययस्यादितीत्वंसिद्धमेवेतिवाच्यम् अंतरंगानपिविधीनबहिरंगो
लुग्बाधतइत्यभ्युपगमात् अतएवसनीसंक्रमइत्यादौनेलोपाभावःसिद्धइतिपंचभिःक्रीतःपंचलव
ह्वइत्यादौटापामहपकादेशोपिनभवति अन्यथापकादेशस्यादिवष्टावाटाबुग्रहणेनग्रहणाल्लुः
कुद्धितलुक तपसर्जनेनस्त्रीप्रत्ययस्यलुकिकृतेअकारस्यश्रवणंनस्यात् एतच्चभाष्यकैयटयोःस्प
ष्टमुपत्यकेतिउपाधिभ्यांत्यकन्नासन्नारूढयोः आशिषीति आशीरर्थेविहितस्यतनप्रत्ययस्यअतइ
त्वंनभवतीतिवक्तव्यमित्यर्थःजीवकाभवकेतिजीवतात्भवतात्इत्यर्थेजीवतिभवतिभ्यामाशिषिचेतिवुन्
नस्याकादेशेकृतेटापदवकेति देवदत्तशब्दात्स्वार्थिकःकःअनजादौचविभाषालोपोवक्तव्यइति
प्राग्दीव्यतीयेष्वजादिमात्रोहितीयादचऊर्ध्वस्यदत्तशब्दलोपःदेवदत्तिकाशब्दस्योपमासत्तदत्तलोपम

न॰ त॰
वो॰ चि॰
१८२

भिध्यके तदभावे इत्वनिषेधाभावे च दर्शोपितेः द्विपकादीनामिति नेत्यनुपपद्यते द्विपकेत्यादिद्विपेरिगु
पयलक्षणः कः एवं ध्रुवस्थैर्ये इत्यस्मादप्यकः पद्दाध्रुगतिस्थैर्ययोः पचाद्यच कुपदित्वाडित्वनगुः
णाभावे उवङ् चटभेदवे एवाद्यच्चततष्टाप् अज्ञातार्थेकः केणइति ह्रस्वः पुनष्टाप् तरतोष्विल् अकारेशः
नदत्रं नेत्रकनीनिका च ज्योतिः वर्णकेति प्रावारविशेषः वर्णवर्णक्रियाविस्तारवचनेषु इति चौरादिकात्
ण्वु नंदूर्नान्दिकाम रत्नाने अन्यत्रवर्णकेति ग्रंथविशेषस्य व्याख्या स्तोत्रक श्रीचवन्नेपतीवर्णकाः शाकुनाववर्णा
श्चार्थविकल्पः अन्यत्रतु नित्यमेवेन्नवाध्यम् अष्टकेति पितरस्तदेवता अस्येत्यष्टदेवतानदर्थे कर्मपितृदेव
ते देवतानामाद्यदर्थे इति पत् अष्टेति ब्राह्मणः पस्यासा अष्टका इत्यशिभ्यां तनकन् अष्टिका परिमाणमस्याः
संख्यायाः अतिशदन्तायाः कन् सूत्रकेतिसूत्रप्रत्यान्तार्थेकन् वृंदमस्यास्तीति मत्वर्थे मेगवृंदाभ्यामिमा
रकन् देवतावाविहेदारकशब्दस्य पुलिंगत्वेपि रूपिणुरूपं वा वितोः स्त्रीलिंगत्वेसंभवत्येव अत एव त्रिस्वरे
इत्युपक्रम्य वृंदारकोप्यमरस्यादिति अमरेणोक्ते उदीचायकाएवीयस्या साश्रेयगतेह्वीत्वअकाआकारा
ष्पपकपर्वायाइति स्त्रीलिंगनिर्देशात्तनस्त्रीप्रत्ययोलभ्यत इत्याहस्त्रीप्रत्ययाकारस्येति अत्र तथास्याभित् १८२

णेनेनिवर्त्यते एकदेशस्याप्रत्ययाकारस्य स्थानेयोकारस्तस्यकारस्यैवस्थोदीचामितेरूत्वेनेत्यत्तत्त्वार्थः प
र्वस्थितेफलितमाह रूहाम्मादिति एवमग्रेप्यूह्यम् षष्ठीस्थानेयोगेत्यनेनैवलब्धेमसूत्रेस्थानग्र
हणामनुच्यमानविशेषणोभुपरिभाषावीतापतिः एतेनेति ज्ञापनार्थफलंतदंगदिसंज्ञायामपिपरिभाषानुप
स्थानाच्छालीयाद्यसिद्धिः परित्र तत्रेरूकपरिभाषाउपतिष्ठतेतदाऽपगवीयरूस्यादेवेवदृद्धात् तत्रुशा
लीयोमालीयरूमादौ तत्रेद्यकारच्छदेरूकस्थानिकस्याभावात् तथाच नोऽमुपयुक्तत्वेत्रपरिभाषोपस्थि
तौ एवेषपरेषजेरूस्यादावेवपरत्वेस्यात् दितश्चात्मनेपदानामिति रूप एतेनेतोरूकस्थानिकत्वादेका
रग्रहणस्यभवेतिचेत्तोस्यादौतु नस्यात् तत्रैकस्थानिकत्वाभावादकारग्रहणस्याप्यवोध्यं नचास्तुवृद्ध
च्छेवापितावश्रणागयनादिभ्यरूरतिश्रणप्रत्ययोपयास्यादितेतदर्थमृगायनादिगणोव्याकरणशास्त्रःप
यते एवं च व्यमानविशेषणोभुपरिभाषाउपतिष्ठेरन् तर्हि नतु ठवं अर्थस्यात् तत्रेकारच्छदेरूकस्था
निकत्वाभावेनदृहस्तंज्ञायाअभावात्छस्याप्रवृत्तिः तथाच तस्मादेव पाचाद् ज्ञापनसंभवेस्था
नेग्रहणमिहस्पष्टार्थमित्याहुः संकाशिकेत्यादि संकाशेननिर्वृत्तंनगरंसांकाश्यं बुञ्छणादिसूत्रेणसंका

त॰ बो॰
बो॰ धि॰
१८३

ण्यादिभ्यो णपः ततो भवार्थे यत्न योपयाद्धन्न अकादेशः स च सोकाश्मभवोस्त्रियमाहेति तदकारस्यापि
विकल्पिकमित्येस्मात् तस्माद्दानद्रह्मकंयत्रवदेति यथायमकारस्यानिकपवेस्त्रीप्रत्ययस्यानिकोपि
नतिह्यागविकल्पमेतत ऋकेतिसमुदायस्यस्त्रीवाचककृतः स्थानिकत्वेप्यकारमात्रस्यातथात्वात्त्वस
दानदूतिस्पष्टार्थमेवेति अनेभ्योपि दृश्यतइतिविच् अभमितिमो तो निपातस्तु नयकेतिलक्षनया।
यस्याः स्तनपाननः कः के अइतिह्रस्वः एवं स्तुष्टयाकोयस्याः सामस्त्रघाल्लत्तषष्ठीकमितिकेचिदिह
सः इतिछित्वाषष्ठ्याः स्थानेसोत्रत्वाद्धुस्पेनजक्षितिमाचक्षते प्रत्ययस्यादित्यतोनुवर्त्तनादाहच्च
तइहास्याहिति ननुतत्सर्वीणामपीत्यपिमपिशब्देनकवेलानांसंग्रहः क्रियते ततनुभिन्नस
र्वीणामपि तथाच भस्त्रिकेत्यादि न सिद्धे दतस्तद्देतविधिरावरूपकइत्याशयेनाहतदंतविधिरा
वरूपकइत्याशयेनाहतदंतविधिनेत्यादिश्रिगतात्वितिभावः एवंचतत्सर्वीणामित्यस्यनियमार्थत्व।
शंकानिरस्ता निर्भस्त्रिकेत्यादावव्याप्तिप्रसंगात् अन्यस्यत्विति अनुपसर्जनस्यत्वभाषितपुंस्काद्वे
त्यनेनसिद्धमित्यर्थः एतयोस्त्विति भस्त्राजाज्ञानात्तसर्वीणामपिरत्वंभवत्येव तत्रदापकः प्रत्य १८३

यात्वरत्वेनासृपः परत्वादेङ्पदइतिनिषेधाप्रवृत्तेरिति भावः सपूर्वयोरिति पूर्वपदसंहितयोर्विद्यमान
पूर्वपदकयोरितियावत् अनेनवैर्त्तिनीभिरित्यादिनसृपतदसृइतिस्थितेत्रकचिकतेत्रकचः प्रागेवत्वा
नत्वात्तस्यरूपेकतेश्चनतरगानपीतिसायेवसदाद्यत्वप्रवृत्तेः प्रागेवसामासिकेलौकिकविग्रहेष्टानुनः
मुमसयत्वेपररूपेचकृतेतत्रतदाषहृपःपरइतिभावः अत्रेषिकेति अत्रानापवाणाषिकानपचिा
कात्रनेषिका अत्रानात्रनेषाम्नेनषकेतिवालोकिकविग्रहोत्रवाच्यः एवमत्रेप्यद्यस्वयावस्या
नोविशेषणामिति यद्यपिहरदत्तग्रंथेत्रातःस्यानइत्येतन्नस्वराद्धसविशेषणमित्युक्तम् तथापि
तत्रस्वराद्धसेस्यनन्तरमतइतिषोषावोप्यइतिभावः अर्थोन्तरेविनिश्चात्मजातिपनेोष्ठित्वर्थः नि
त्यमेवेतिस्वैकल्पादावकविहूनेत्रातःस्यानिकाःकारोद्गुहंभइतिप्रकृतस्त्वस्याविषयत्वात्मस
यस्यादितिनिसत्वप्रवृत्तेः एवंचहसंततेनासन्निहितेचरतमनेर्मनोवृत्तिरिवस्विकायातितिश्री
हर्षस्लोके भस्त्रैषेतिवैकल्पिकमितिकेषाचिद्याख्यानेनादर्शव्यमितिभावः वस्तुतोहसंतता
वितिश्लोके स्विकायामितिप्रयोगेःसाधुरेवस्त्रात्मीवार्यास्वशाद्धसस्त्वेनामत्वात् स्याउागमेकृते

त॰ व॰
बो॰ धि॰
१८४

रितिनद्याः प्रत्युदाहरणमप्राप्ताउदाहरणान्याह निर्भस्त्रिकेति निष्क्रान्ता भस्त्रायाः निर्भस्त्रा निरादयः क्रा
न्ताद्यर्थे पंचम्येति समासः उपसर्जनह्रस्वः टाप् ततोऽज्ञातादौ कः केऽणः इति ह्रस्वः प्रत्ययस्थात् सूत्रेणैवेत्वि
कल्पनिर्देशो विवक्षितविषयो न तयास्ययोरितिवदुपलक्षणमिदमित्यभिप्रेत्याह हृतनषत्वनिर्देशादिति इ
ह अज्ञातेति स्त्रीलिंगनिर्देशादजादयः स्त्रीलिंगा एव गृह्यन्ते तेनेह विकल्पो न अज्ञो जो यस्याः सा अज्ञ
ज्ञिका ज्ञानाज्ञी निःस्वः दुःखपचेति कः प्रियो ज्ञो यस्याः सा प्रियज्ञिकेति निःस्वकेति स्वस्याः निष्क्रान्तेति वि
ग्रहो न त्विह स्विकस्य स्वं निष्क्रान्तेति तिनया विभ्रूपसर्जनेऽपि निःस्विकेत्येकमेव रूपं स्यात् अजस्याज्ञिका
कारस्य तुल्यभत्वेन सूत्रानिषयत्वात् अभाषितपुंस्कादिति निमस्त्रीलिंगादित्यर्थः विहितविशेष
णतया व्याख्यानस्य फलमाह वहुव्रीहेरिति ततो विहितस्य नित्यमिति अविद्यमाना एव द्वायस्याः सा
अस्वहेत्वत्र प्राग्वाद्विभाषेति समासान्तस्य कपो वैकल्पिकत्वात् कप् अभावपक्षे गोस्त्रियोरित्युपसर्जनह्र
स्वे कृते पुनरपि कर्णहर्षाद्वा ह्रस्वात् तपुंस्यात् टापि सति अज्ञातादौ कप्रत्यये केऽण इति ह्रस्वे स्वविकल्पा
प्रवृत्तेः प्रत्ययस्थादित्युत्सर्ग एव प्रवर्त्तते परिनिष्ठो षणान्वेतपे विकल्पः स्यादेतन्निभावः वहुव्रीहिरित्युप १८४

सर्जनोपलक्षणम् तेनातिखट्विकेत्यादावपि नियमेव विकल्पप्रवेति अखट्वेतिवक्तव्येहेन सखट्वा
सूइति स्थिते सुपो धातुतिनिसो लुंकुपसर्जनह्रस्वत्वे वाधित्वा प्राधाद्विभाषेतसेमानातेकापि परत्वा
त्कृते स्त्रीप्रत्यया तत्वाभावाडुपसर्जनह्रस्वो न प्रवर्त्तते किं तु केणः इति ह्रस्वस्य नकपि आयोपान्तरस्यामि
ति वैकल्पिकनिषेधान्यादिके ह्रस्वे सत्यभाषितपुंस्काच्चेति विकल्पः प्रवर्त्तते तत्र हि खट्वह्रस्वह्रा
ह्रस्वटापोभाषितपुंस्काद्धि हितत्वादिति भावः ह्रस्वाभावपक्षे त्वखट्वाकेत्येतद्रूपान्तरम् अधिकारेय
मिति सस्तित्वप्रतिज्ञानादिति भावः अभिप्रायोऽयं न प्रवङ्गयुवावाघ्नाले यत्र पूर्वनस्तिप्रति न प्रव
र्त्तेत इति प्राचः तन्वात्र नलोपस्यासिद्धत्वान्नान्तो न लक्षणा ङीप्प्रा दितिप्रोक्तम् तत्सापः सुप्स्वरसंज्ञे
ति नियमेन ङीपे प्रत्ययसिद्धत्वाभावादिद्धत्वाभावादित्येके अन्ये तु उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रति
षेध इति प्रत्ययलक्षणनिषेधेनान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वाभावान्नलोपस्याप्रसक्त्या
ङीप्प्राप्त एव परत्वेनो बहुव्रीहेरिति निषेधात् ङीवभावे डाप् निषेधाविह भवत इत्याहुः अयमेवपि
अनुपसर्जनाधिकारफलं तेनार्थः टिड्ढाणञ् टिड्ढादयः प्रत्यया स्रैत्तदैन गृह्यते तदन्तवर्त्तमानस्य

त॰ त॰
बो॰ पि॰
१७५

प्रातिपदिकस्य विशेषणम् अजाद्यनुवृत्तिस्त्वादनुवर्त्तमानमप्यतदन्तेन प्रातिपदिकस्य विशेषणम् ।
तावतदन्तविधिः अतोऽस्याचष्टेयदिदादित्तदन्तं यदन्तं प्रातिपदिकमिति नदष्टकेवड्याद्यौ प्रत्ययस्यैव
टित्त्वमिति टिदन्तं प्रातिपदिकमिति व्याख्यानेसंगच्छत एव स्तनंधयीत्यत्र तु प्रत्ययस्य टित्त्वाभावे
पि यातोऽशित्त्वस्याचरितार्थत्वात् समुदायात्स्यादेव ङीवितिवस्यति अन्ये तु टाद्यत एव प्रत्ययाः
टिदितितु प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणम् तेनटित्त्वं यत्प्रातिपदिके दृश्यते तत्प्रातिपदिकमित्यर्थः टि
त्वेन प्रातिपदिकस्य क्वचित्प्रत्ययकृतम् क्वचित्स्वतः क्वचित्स्वतः क्वचित्प्रकृतिकृतं भवति अव
यवधर्मस्य समुदायेउपचारात् तत्राद्यस्योदाहरणं कुरुचरीति द्वितीयस्योदाहरणं नदट्
ति पचादिषु टितोऽस्य पाठात्स्वतस्त्वावदित्वे तृतीयं त्वयेदं शिष्टत्वात्स्तनंधयीति कृदंते उदाहृमे
ष्यतीत्याह कुरुचरीति कुरुषु चरतीत्यधिकरणोपपदे चरेष्टइतिकर्त्तरिटः उपसर्जनत्वान्नेदे
तिबहवः कुरुचराः यस्याः सा बहुकुरुचरेति बहुव्रीहिरित्यपदार्थप्रधानः तथाच टिदंतस्योपस
र्जनत्वात्प्रत्येऽनर्थः बहुमातोतिव्रजेनोल्टिल्टः सहेतिप्राप्तेनच तुवोवचिरितिवचाद्देशः वचपर १७५

भावणोऽस्यस्यात्कर्मणिवाल्लुटः श्वानच स्यतासीति सः कुत्वेषत्वे ञ्णनेमुगिति सुकुटित्वाद्गुणित्वाच्चे
तिस्यानिवद्भावेनेत्यर्थः नचात्रिपित्वात्कथमिह स्यानिवद्भावइति वाच्यम् नह्यपीतिज्ञापका
दनुबंधकार्ये स्थानिवद्भावातिदिष्टमिति प्राप्रवृत्तेः अत एव रमापामित्यादौ परत्वान्नुटा मिकृतेस्या
निवद्भावेनामोऽङित्वाद्याडापङ्नियाडागमः सिद्धइति ज्ञापकान्नसंभवतीति लिङ्गादेशे परस्मैपदा
नांस्यानिवद्भावेनैवङित्वलाभात्तदागमस्य यासुटो ङित्वमर्थसत्वात् आश्रयानुबंधकार्यमादेशानां ने
ति सामान्यतो ज्ञापयतीति भावः पिच्च ङिन्नेत्यदादिगणोवद्यमाणत्वात्तिवादि स्वोपदेशिकेनपि
त्वेनातिदेशिकेङित्वे वाध्यत इति यासुटो ङित्वस्यैवेष्यभावात्तत्र ज्ञापयतीत्यंक मानेप्रत्या
ह स्यः प्राक्तचः श्चित्वेनेत्यादि सोपरार्थ्यामीति कङ्ग्यैवेत्यर्णीति पृतेः स्वपरीयोऽङ्गादपत्यर्थस्थीम्या
टकुश्रापेनेयीत्ययादेशः नत्वत्रनिरनुबंधपरिभाषया शिलापाठः यस्त्वत्र साधुरित्यपिकारेस
मायायदस्तुंदसीतिविहितस्तयोरिवटयोग्रहणेनभवितव्यनतुठकः सत्यंशिलापाठस्यस्वभावा
त्तुंडुसकपवग्रहत्नेः स्त्रियामसंभवात् सभायाटसचसभेयीतिस्त्रियांछेदस्तिप्रयोगदर्शनादेत

ते त्व·
बो· धि·
१७८

स्य हि निरनुबंधकस्यासंभवादगत्यासानुबंधको गृह्यते ऐंद्रीति इंद्रो देवतास्याः सा सांदेवतेत्यण् इंद्र·
स्येयमितिवा विग्रहस्तस्येदमित्यण् अत्राचष्टे केचित् ग्रहणेगतिकारकपूर्वस्येत्यस्य प्रवृत्त्यभावे स्त्रियामणं
तस्य प्रातिपदिकविशेषणात् तदंतांतमपि गृह्यत इति कुंभकारशब्दात्तु ङीप् स्यादेव अस्तु वा कारशब्दा
देव ङीप् न यथापि कुंभकारीति रूपसिद्ध्यत्येव न च कारशब्दात् ङीपि तदंतात्स्त्रीभ्यो ढगिति ढक्प्र
त्यये कौंभकारेयो न सिद्ध्येदिति वाच्यम् अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेतदादिनियमाभावात्तत्सिद्धेः नापि
नियमाभावे कारीशब्दात्कदाचिदपि कुंभकारेय इति रूपसिद्धिरिति न शंक्यं समर्थपदविधिरिति व
चनमाणत्वेनासामर्थ्यात् हितान्नुत्पत्तेरिति मनोरमायां त्विह सूत्रे अनेकवाक्यं तत्र अनुपसर्जनम
णपाकारस्तदंतादिति व्याख्यानात् नेह आपिशलमधीते आपिशला ब्राह्मणीति अत्र हि प्रोक्तार्थ
यो णरूपमाणः स तु उपसर्जनेयस्तप्रधानोत्रत्वप्रोक्तालुगिति स च पुनः वर्णाप्राधान्यात्प्रत्ययल
णमतस्यामवतीतिस्थितम् नन्वेवमापिशलेति रूपसिद्ध्यर्थम् अनुपसर्जनग्रहणस्यावश्यकत्
त्वे न समासमर्थ्यापत्तपाकायमेनस्यतदंतविधिज्ञापकत्वेतिचेत् अत्राहुः स्याद्विनत्वप्रातिज्ञयात्रयिकं १७८

रोप्रमित्यधिकारत्वाच्च यणादेशनपसर्जनग्रहणस्य ज्ञापकत्वं संभवत्येवेति ङीप्सानि उत्सेभवाउत्सादिभ्योऽञ्
नचनेनैवसिद्धे शार्ङ्गरवाद्यञ इत्यत्राञ्ग्रहणमर्थं अञंतस्याद्युदात्तत्वेनङीप्ङीनोः स्वरे विशेषाभावात् मैवं
तमेवम् उत्सस्यापत्यं स्त्री औत्सी अत्र अञंतेनलक्षणत्वाङ्ङीपेवाप्यत्वापरत्वाजातिलक्षणोङीषप्राप्नोतेनह्याथनार्थ
तस्यावश्यकत्वात् नचैवंशार्ङ्गरवाद्यञइतिङीनासिद्धमिदंरूपमित्यञ्ग्रहणमिहनकर्तव्यमितिवाच्यम्
तत्रजातेरित्यनुवृत्तेः अन्यथाशार्ङ्गरवस्यस्त्रीशार्ङ्गरवी औत्सस्यस्त्री शार्ङ्गरवी औत्सस्यस्त्री औत्सीत्यादौ प्रयोगेपिप
रत्वान्ङीप्स्यात् नतुङीष्प्रकृष्यतेन प्रयोगेङीषेवतस्मादञ्ग्रहणंवाद्यर्थे सजातित्वेनापरिभाषणाभवाद्यर्थङीवर्थमि
हाप्यञ्ग्रहणमावश्यकमेवेतिदिक् ऊरुद्वयसीत्यादि ऊरुप्रमाणमस्याःसा प्रमाणेद्वयसच्मात्रचः यद्यत्र
चः यद्यत्रनलोकेतिसूत्रेतद्धितेतिचद्वयसजितिमात्रचश्चकारेणप्रत्याहारोगृह्यते तेनतदाद्वचतञ्मात्रग्रहणमि
हाकर्तव्यं शाकंपचतपीतिपचतपीतिपचअवयवायस्याः सेयंव्यायाअवयवेतपप् आस्तिकीति तेनदी
व्यतीतिटक् लावणिकीतिलवणंपण्यमस्याः लवणाट्ठञ् टकृटञोर्भेदोपादानेठक्लित्वंतथैतेनेहन
दंडोस्त्यस्याःदंडिकाअतइनिठनौइतिठन् अतएववटिटेपिनङीप्रकाशिवभवाकाशिकाकाशणादिभ्यष्ट्यञिटो

त॰ त्व॰
बो॰ धि॰
१८८

याहृशीति त्यदादिषु दृशा इति कञ् आ सर्वनाम्न इत्याकारः इत्वरीति पतितच्छीला इण्नशजिसर्तिभ्यः क्व
रप् क्वरपोन्त्यतरान्वेषोपादाने सप्रयोर्थम् एकेनैवचरचो प्यवृत्तिसिद्धेः विन्यस्तमहौषधिरीश्वरायाइति
भारविः तत्रस्थप्राभासेति विरचू ईश्वरीति त्रेयाप्रयोगलक्षणङीपेतोदात्तमेकम् इत्वोपधायाइत्यन्त
वृत्तोऽस्य लोते शाप्यकर्मणि वरड्डित्वाणादिके वरटि टित्वाड्डीपि मध्योदात्तपरं ईशेः क्वनिपि वनिपि ङी
लयोराद्युदात्तत्वम् ताच्छीलिकेति अयंभावः शीलछत्रादिभ्यो णइतियोणस्तस्मिन्नपकार्यंभवति
कामिसत्वच्छील इति ज्ञापकात् तत्रहि अन्निमित्तणाविहितं प्रकृतिभावं बाधित्वेटिलोपो निपात्यते यदि त्व
ण प्रत्यये आपकार्यं न स्यात्तर्हि किं तेन ताच्छीलिके पचत्र पकार्यज्ञापनान्नेह देङः प्रहरणमस्याः क्रीड
याद्ंगतदस्याः प्रहरणमिति णः छत्रादिभ्यो णेतिवस्त्वमस्तु किमनया क्रुस्तेयोतिन्तु वहवः चोरीति चु
राशीलमस्याः न जस्तत्र वृत्तिकृताच त्रमरश्चुतेग्रहणांस्तेपत्तिप्यकारपूकुनामिति पठितम् तत्त्वभा
ष्यविरुद्धमित्यतत्तरत्रस्पष्टीभविष्यति स्त्रैणीपौंस्नीति स्त्रीपुंसाभ्यामिति नञ्स्नञौ शाक्तिकीति शक्तिः प्र
हरणमस्याः शक्तियष्ट्योरीकक् आढ्यंकरणीति अनाढ्यः क्विपतेः अनपेत्यर्थे आढ्यसुभगेत्यादिनाख्यु १८८

नः । उभनग्रुवोरित्यनादेशः । अरुर्द्विषदिति नरूणीनल्लुनी नरूणानल्लुना गौरादिषु पाठान् ङीप् ङीषोः
पर्य्यायो वा । अः सेरेविशेषः हृदामिभ्यष्तुनन्त्रेम्भ्यातिनरूणानल्लुनयोरुनम्प्रत्ययान्तत्वेन नित्वाद्यु
दात्तत्वो सङ्ङीपिङीषिनिनोदात्तत्तेतियङम्य्योगविभागस्तत्रार्थः प्राचांष्फतद्धितइत्यत्रयञ्यवान्वृत्ति
र्यथा स्यात् हलस्तद्धितस्य हलइति पंचमीपष्ठी चेति सूत्रादीतीत्यनुवर्त्तते न तद्धितइति नानुवर्त्तते
आपमस्येतसूत्रत्रयसूत्रेपुनस्तद्धितग्रहणमनत्तदाह हलउत्तरस्येत्यादि तद्धितइत्यनुवृत्तेनोविहापिस्या
त् सांकाश्यकः कांपिल्लकः संकाशादिभ्यण्यः ततो यत्वयोपधायादितिज्ञ उपधाम्भ्त्तस्येति सूत्रे नित्य
तउपधायामपूर्वमनुवर्त्ततइतिभावः ननुयस्येतिचेतियत्नोऽकारलोपेकृतेपकारसयकारपरत्वमस्ते
वकिमुपधाग्रहणानुवृत्त्यानचाल्लोपस्यस्थानिवद्भावः यलोपेतन्निषेधात् अत्राहुः पलोपके
तव्येअल्लोपस्यासिद्धत्वादुपधाग्रहणानुवृत्तिरभ्युपगन्तव्येति अन्येत्वाहुः सूत्रारंभस्य
मर्थ्यादल्लोपस्यासिद्धत्वेनभवति तथाचोपधाग्रहणंविनापिनात्रक्षतिः एवंचसूर्य्यतिष्येविषसूत्रेषु
पधाग्रहणंत्यक्तुंशक्यमतएवाक्रेरिति गार्गीति गोत्रप्रत्ययान्तस्यजातित्वेपियोपधत्वादत्रजाने

त·व·
बो·धि·
१७८

रितिङीषू न भवति तथा च ऋग्युदात्तमेवेदं पदं अत एवापत्याधिकारे इति यञ्ग्रहणं कर्त्तव्यमित्युक्त्वा वार्त्ति-
केन तथाप्यपत्याधिकारविहितपरं तत्ताद्दृश्याद्गर्गादियञेव न तु देवाद्यञ् तस्यापत्याधिकारात्प्रा-
गेव पाठात् अत एव भाष्यकृता यञश्चेत्यत्र ककारोऽपो यञश्चेति गर्गादिभ्यो यञिति सूत्राय जिति च
अकारः प्रश्लिष्टः एवं यञञोश्चेति सूत्रेऽपि यस्कादिभ्यो गोत्रे इत्यत्र यञञोश्चेत्यकारः प्रश्लिष्टः एतच्च म-
नोरमायां स्पष्टमनुगुणं येनोक्तं तथा तत्राधिकारग्रहणमिहापार्थकम् यथाश्रुतवार्त्तिकेनैव द्वीपमे-
—द्वैप्यतिरूपसिद्धेः न च देवस्यापत्यं स्त्री दैव्यतिरूपासिद्धिः शंक्या अयञश्चेति भाष्यकारीयनिष्क-
यां तत्सिद्धेः नहि देवाद्यञञावित्यत्रायञित्यकारः प्रश्लेष्टुं शक्यते किंचाधिकारग्रहणे अ जाते
पत्ये स्त्रीत्वमाणानां स्वार्थे अभिजिद्विदभृदित्यादिना यञि ··· भिजतीति रूपं न सिद्ध्येत् श्रमदणोऽय-
ञित्यकारप्रश्लेषेण भाष्यकारीयापि ष्फङीपः संभवात् इत्याहुः स्यादेतत् अकारप्रश्लिष्य ग-
र्गादिभ्योऽयञिति कृते गार्ग्य इति रूपं न सिद्ध्येत् मैवम् वार्त्तिकप्रत्याख्यानाय भाष्यकृता अकारप्रश्ले-
षे कृतेऽपि तस्येत्संज्ञत्वेन तदुच्चारणादिष्टसिद्धेः एवं च चक्करपूजुनामिति पाठः ककारपोऽयञश्चेति भाष्ये १७८

हृद्वृत्तिस्पष्टमेव प्राचांष्फतद्धितः तद्धितग्रहणांष्फप्रत्ययांतस्य प्रातिपदिकसंज्ञार्थं येन षिद्गौरेति
ङीष् सिध्यति ननु प्रातिपदिकसंज्ञां विनापि षित्करणसामर्थ्याद्वङीष् भविष्यति किमनेन तद्धि
तग्रहणेन नच यञ्जेतयस्येति लोपार्थं तद्धितेति वाच्यम् सर्वर्णादीर्घेणापि रूपसिद्धेर्लोपस्यानावश्य
कत्वात् एवं तर्हि तद्धितग्रहणं अञ्जेतादपि क्वचित् ष्फो भवतीति ज्ञापनार्थम् तेन आसुरेरूपसं
ख्यानमिति वक्ष्यमाणं सिध्यति षः प्रत्ययस्य आदिर्ञिटुडवः उत्पत्न आदिरित्यनुवर्त्तते तु प्रत्यभिप्रेत्या
ह प्रत्ययस्यादिरिति प्रत्ययस्यादिरिति प्रत्ययस्य किं षोडशः षषउत्वमित्यत्र उपदेशस्योंघषकारः प
तेन्न्च कोस्त्वभेस्यिते आदि किं अविषः महिषः अविमह्योष्टिषच् तत्व प्रयोजनाभावादेव षकारस्ये
त्संज्ञा न भविष्यति टित्वादेव अविषीमहिषीति रूपसिद्धेः नच पढेर्ङीषं तोदात्तः प्रयोजनमिति
वाच्यं अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणापि विसः परस्य ङीषो प्युदात्तत्वात् अत्रा
ह्नः वितिगमनाभावेन पढेष्टकारस्यापि अवर्णं स्यात् तथाच षित्वान्ङीषविवीत्यादिरूपसिद्धिः स्या
दत्तः षकारस्यैव अवर्णं भवतु माकदाचिट्टकारस्य अवर्णं भूदित्येतदर्थं मादियहणान्नेहृत्तिरिति

ते॰ त॰
वो॰ धि॰
१७५

मायतेआपनीनोर्मकारस्यनोर्मकारस्यनेत्वंषि॰नोतिकरणसामर्थ्यात् फकारउच्चारणार्थः तेनठकु
फिनादीनामादेशः सिध्यतिआदिग्रहणं किं उरुदंनमित्यादौमाभूत् प्रत्ययेतिकिम् यातेत्यादीना
माभूत् फक्कनिढौकतेलवनतिछादयतिचूर्णानेयजादिषुन्वजोः कुत्वएपतोरित्यादिनिर्देशोनडुत्संज्ञ
याभावमित्यादेशाभवः शमेठः पुंटइत्येवमादीनामेते आदेशानभवंति उणादयोबहुलमितिब
हुलवचनादितिदिक् क्रमादिति फस्यायन्ढस्यएय्खस्यईन्छस्यईय्घस्यइय् इत्यर्थः स्त्रियामेवघप्र
त्ययविधानादत्र ङीष्नस्यादित्याशंक्याह वित्वसामर्थ्यादिति एकमेवस्त्रीत्वेनभाव्यास्वच्यतइतिभा
वः सर्वत्रग्रहणंउत्तरत्रादिदापकष्यते बाधकबाधनार्थं तेनगर्गाइतिवत्सामाणपरमपिचापंवाधि
त्वाप्राचांमतेआवट्यशब्दादपिष्फएवभवति चापूर्वविधेस्तु दीचामतेसावकाशत्वात् आवट्याप
नीसर्वेषांत्यजभ्याविषयेपिप्राचांष्फएवशाकाटास्यायनीतिग्रथा सर्वत्रसर्वेषांमतइत्यर्थः तेदे
तत्फलितमाह नित्यंष्फःस्यादिति नन्वारंभसामर्थ्यान्नित्यत्वेसिद्धेसर्वत्रग्रहणंव्यर्थमिति चेदत्राहुःपू
र्वसूत्रेबाधकबाधनोपयुक्तस्यतस्येहस्पष्टार्थमभ्युपगमान्नवैयर्थ्यमितियत्तुडत्यनुवर्त्तनाद्दाहयत्ते १८५

नेभ्य इति लोहितादिर्गर्गाद्यन्तर्गण इति भावः लौहित्यायनीति सांशित्यायनी बाभ्रव्यायणीत्यादागेपि
ष्फः ननु गर्गादौ कतन्त एव शाकलेति पठ्यते तथा च शाकल्यायनीति रूपं न सिद्ध्येत् यदि लोहिता
दिकार्यार्थं कतन्तशब्दात्प्रागेव शाकलशब्दः पठ्यते तर्हि शाकल्यस्य छात्राः शाकला इत्यत्र कण्वादि
भ्यो गोत्रे इति केन्द्रादिकार्यमत्र न सिद्ध्येत् उच्यते कतन्त एव शाकले निगणपाठे कण्वशब्दात्परं वै शा
कलं तेन इत्यत्र कतन्तस्यान्तः कतन्तो येषां ते कतन्ताः शाकल्यादिन्त्वात्तत्र रूपं कतन्तं नस्य कतन्तश्चेति वङ्।
ब्रीहितत्सरूपयोरेकशेषो वाभ्युपेयः तथा कण्ड्वादिभ्य इत्यत्रापि कण्डु इत्यादिः कण्ड्वादिः कण्डुशब्दादिर्येषामि
ति वङ्ब्रीहितत्सरूपयोरेकशेषः तथा च सर्वेष्टसिद्धिरिति कौरव्यलापङ्गीवाभीतियाप यत्वेन जातेरिति
ङीषः प्राप्त्यभावात्कौरव्यशब्दाद्धाप् माण्डूकात् ङीषिति भावः यत्तु पीह हापूङीपाविति पाठः प्रायेण दृ
श्यते तथापि तत्र ङीषिति लेखकप्रमाद एव पारिभाषिकस्य गोत्रप्रभृति गोत्रस्यैव जातित्वान्ङीषः
प्राप्तिर्नेति मतान्तराभिप्रायेण वा तथा क्रौष्टिकि वाक्यम् कौरव्यशब्दाच्च ष्यान्माण्डूकशब्दाच्च प्यपत्यया
न एवेह सूत्र्यते ननु तस्येदमित्यण्णान्तत्वेन यत्तु सोक्तरूपं माण्डूकिनये इति महति प्रयोगाः सिद्धाः तत्र हि मण्डूक

त. त्व.
बो. पि.
१८

सेयं भार्य्येति विवक्षयात सेदमित्यादि वयसि कालकृता शारीरावस्था वयः यस्त्वर्थप्रकरणादिकमनपे
क्ष्य श्रवणमात्रेण वयः प्रतीतिः स वयोवाचीत्युच्यते अन्तरङ्गत्वान्नेह उत्तानशयादावुद्दत्र प्रकरणादि
वयसः प्रतीतावपि शब्दादप्रतीतेः अल्कोपि ह्यन्यायादि वशादुत्तानः शेते अलक्तकेन चरणा
सवतिप्रथमेति किं वृद्धा कुमारीति प्रथमवयोवचनप्रत्यायंशाह्यो न तु रूढत्वप्रयुक्तः पुंस्यपि कुमा
र इति प्रयोगात् वृद्धकुमारीति न गौणः प्रयोगः वयस्य चरम इति यौवने न प्रथमवयः किंतु द्वि
तीयमिति वार्त्तिकारंभः उपचयापचयलक्षणे द्वे एव वयसी इति पक्षे यौवनस्यापि प्राथम्यात्स्त्रे
णोव सिद्धतीति बोध्यम् वयांसि चत्वारीत्येके यदाहुः आद्ये वयसि नाधीतं द्वितीये नार्जितं धनं
तृतीये न तपस्तप्तं चतुर्थे किं करिष्यसि इति त्रीण्येवान्ये यदाहुः पिता रक्षति कौमारे भर्त्ता रक्षति
यौवने पुत्रस्तु स्थविरभावे न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हतीति त्रिलोकीति त्रयाणां लोकानां समाहार इत
द्धितार्थेति द्विगुः अकारान्तोत्तरपदो द्विगुरिति स्त्रीत्वं त्रिफलेति अत्र द्विगोरिति ङीप् प्राप्तस्तत्
पाककर्णेति ङीष् न तज्जातेरित्यनुवृत्तेः अनीकेति अनीकमग्रं तात्रयाणामनीकानां समाहारः १८

प्रजादेशात्कृतिमाणत्वाद्दाविति श्मनीकाथिकद्रोणो मीमांसकाः पंचाश्वैति न त्वत्र द्विगोरिति ङीपमा
भ न त्त्वेन त्वाच्चस्यादेव न चापरिमाणेति निषेधस्य निरवकाशत्वेनेति वाच्यं पंचानामजानां निमित्ते
यन्यातिसंयुक्तिः पंचाजा पंचोष्ट्रत्यादौ सावकाशत्वात् तत्र द्विगोश्चेत्यौऽसंख्येतियठ्रन्तस्य यस्या अ
र्थपर्वैरूप्यादिनाल्लगिति चेत् अत्राहुः ठकोरदितिम्नाम्नानात् टगंते लहृणोऽङ्गीव्रेति द्विविले
ति स्वर्णविस्तादेस्तत्परः आचितो दशभागः स्सः द्विकेवलेपति द्वाभ्यां केवलाभ्यां क्रीतां केव
लमूर्णापलस्तात केवलाच्चेसंज्ञायामिति यत् ततः क्रीतार्थस्य ठञो लुक्यां ठकीति द्वावाठकोवप
चतीति विग्रहे आढकाचितपात्रात्षोऽन्यतरस्यां द्विगोष्ठंश्चेति खठनोवद्वितेनाभ्यामनुक्रैशाध्व
नीपष्टत्ततस्याध्यर्द्धेतिल्लुक् पतेनद्यातेनाख्यातास्यातास्यादेजन्त कांशेनादिसूत्रस्त्रेपरितः
सर्वतो येन मीयते तत्परिमाणमाढककुडवादि न तु परिच्छेदकमात्रमिति मनोरमायां स्थि
तम् तथा चापरिमाणत्वादेव सिद्धे विस्तादिग्रहणमिह व्यर्थं स्यात् अत्राहुः उन्मानस्य
निषेधे विस्तादीनामेवेति नियमार्थं तद्ग्रहणम् तेन द्विकौधापकौच द्वैमादि सिध्यतीति

काण्डेनाव षोडशहस्तप्रमाणोयं काण्डम् यद्यपि विशेषणेनतदंतविधिः सिद्धः तथाप्यसत्यंतग्रहणेतिरेकृत्ये
नकृतत्वात्काण्डस्यैव विशेषणं स्यात् न तु काण्डान्तस्य ततश्च द्वाभ्यां काण्डाभ्यां प्रमिताभ्यां क्षेत्राभ्यां क्रीता द्वि
काण्डी वडैवमात्रनिषेधः स्यात् डुह्ननिषेधो न स्यात् द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिरिति अत्र हि काण्डः प्रमाणेव
त्तेने काण्डान्तलुक् चेत्र्येतेनग्रहणाकृतेऽहद्विगुरित्यनुवर्त्तनेन तद्धितलुक् कणिच तदाह द्विगुस्तेनात
ड्डीविधानादि मात्रचइति तयसवोलुगितिप्राचोक्तेनादन्तेयम् प्रथमस्य द्वितीयस्य उर्द्धमानेमतौमेति स्ति
योनादिति भावः द्विकाण्डीरज्जुरिति द्वेकाण्डेप्रमाणमस्याः पूर्ववत्तद्धितलुक् द्विगोरितिङीप् तन्विहापरि
माणान्तादिति पूर्वेण निषेधः स्यात् काण्डशब्दस्यायामपरत्वात् परिमाणार्थत्वात् परितः सर्वतः आ
रोहतः परिणाहतस्य येन मीयते तद्धि परिमाणं आढकखार्यादि न तु यथाकथंचित्परिच्छेदकमात्र
यदाहुः ऊर्द्धमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः आयामस्तु प्रमाणं स्यात् संख्या बाह्या तु सर्वत इति अत
एव द्विहस्ता भित्तिरित्यत्र ङीप् भवतीति चेत् अत्राहुः नियमार्थमिदं तेन एव निषेधो यथा स्यादिति तथा च
द्विकाण्डी रज्जुरित्यत्र ङीबेव सूत्रारम्भस्य फलमिति पुरुषात्प्रमाणेऽत्र परिमाणत्वान्निषेधे प्राप्ते विक

त्वार्थं वचनपुरुषप्रामाण्यद्यपि लोकेनातिवचनं तथापि हैः पुरुषैः प्रमाणमस्मादिति वाक्ये प्रमाणशब्द
सामानाधिकरण्यात्प्रमाणे वर्त्तेन पश्चवृत्तौ लशास्त्रशास्त्रि सामान्यादेव तथा च मूलसूत्रे उपचारलिंगु
रुष इति द्विपुरुषीति अत्र प्रमाणे ले द्विगोर्नित्यमिति वचनस्य चोलुगिति त्वामस्कारः नन्विहन्तोइ
नद्वितलुमतुलंभः पुरुषशब्दस्य प्रमाणवाचित्वाभावेन प्रमाणेलदिति श्लोकवार्त्तिकस्याप्रवृत्तेः ये
द्विशमादिवत्प्रमाणत्वेन प्रसिद्धाः तत्रैव तत्प्रवर्त्तेन तत्पुरुषशब्देपि अन्यथा पुरुषद्वयसमित्यत्र
पि लुक्स्यात् न चैवं द्वयसच्चट्रन्नचानपि नास्यास्त्यात्तामितिवाच्यम् ऊर्द्धमाने मतोममेति वचना
त् एवं पुरुषात्प्रमाणइति वैकल्पिकस्यापि ङीपः सामर्थ्यादेव प्रवृत्तिः किंतु तद्धितलुग्गेव दुर्लभ इति चे
त् अत्राहुः अस्तिह प्रमाणेलदित्यस्य प्रवृत्तिः तथापि स्वलभप्रवल्लकृपुरुषात्प्रमाणइति सूत्रे द्विगि
गोस्तद्धितलुक्कीत्यनुवर्त्तेते तत्सामर्थ्याल्लुक्कीत्येव समाहारेपि च पुरुषीनन्विहपुरुषशब्दः प्रमा
णेनवर्त्तते इति चेमाविकल्पमेतदिति चेत् अत्राहुः प्रमाणार्थवृत्तीनामेव पुरुषाणां मत्र समाहा
राद्वेगाविकल्पता ननस्थान द्वितत्लुक्कीत्यत्र क्रोपपपुरुषप्रमाणमस्यादितिवाक्ये पुरुषशब्दाद्धि

त॰ बो॰
बो॰ पि॰
१८२

कल्पः स्यान्नञ्पूर्वात्तु द्विगोरिति नित्यं ङीबिति ऊधसोऽनङ् । देशेनैव सिद्धेऽनङ्करणं यत्र षष्ठ्यन्तत्रार्थं
अन्यथा शार्ङ्गधन्वेति न सिद्ध्येदिति ऊधः । वस्तुतस्तु रूढार्थमप्यावश्यकमेव अन्यथा अनो लाक्षणिकत्वे
नत्र अल्लोपाप्रसंगादित्यन्ये इह बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरित्यतो बहुव्रीहावित्यनुवर्तते इत्याह ऊधो
नस्य बहुव्रीहेरिति समासान्तप्रकरणस्थत्वेऽप्यनङो न प्रसज्यते अनुपादिङ्त्वैव यथोपपन्नमिति
प्राग्वत् । वस्तुतस्तु घटोघ्नीव प्रयत्नेऽप्यावश्यकमविरुद्धम् कुण्डोध्नीत्यत्र ङीबिकृते स्वरे विशेषाभावादि
ति बोध्यं स्त्रियामित्युपसंख्यानात् सत्यमेतत् डाप्ङीब्निषेधेष्विति डाबुभाभ्यामिति वैकल्पिको
डाप् उपनत उपधालोपिनोऽन्यतरस्यामिति विकल्पेन ङीप्प्राप्नोति बहुव्रीहेरित्यनेन नान्तेभ्य इति प्र
प्रसक्तङीपो निषेध इति विवेकः ङीप्स्यादिति प्रकृतेनोङीवैव त्वनविहितः स्वरे विशेषात् कुण्डोध्नी
ति कुण्डमिव ऊधो यस्याः सा बहुव्रीहेः किं प्राप्ता ऊधः प्राप्तोधाः प्राप्तापन्ने चेति समासः घटोघ्नमिति
अविद्यमानहलीति समाहारार्थे टकु इत्यत्र क्रात्रात्कः स्त्रियामित्युपसंख्यानादिति नन्विह बलाद्यवाप्यबहु
व्रीहे ऊधसोऽङीप्सनम्नेति स्त्रत्वात्तौ नङ् चेतिवा समान्ते ऊधसोऽनङिति च स्यात्क्वा यन्त्रयोऽनङिते

१८२

१८२

वपठांतमेवम् कवभावेसावकाशस्यास्य पदेकपावाधापत्तेः सिद्धांतेनअन्तः समासांतनपाक्षेपत्वमे
वेहलास्तीतिनकपृसंख्यामाश्रादिग्रहणसंदोन्तरमवथानेपिसादेवद्विवधोद्वीदामवहुव्रीहि
विशेषणानादेवसिद्धेऽत्रग्रहणंस्पष्टप्रतिपत्यर्थम् सोख्यादेरितिसमासांतनिर्देशोपिसंख्यातत्त्वलादेश
शवानुवर्ततेनउदितिभावः अनेनन्तुडीरितिभाष्यस्थानाअनेनवर्णितवादितिभावः पर्वकोदामसत्रदाम
दायनांताद्वेत्यस्मात्प्रवृत्ताटवेंकेऽपङाभुडी पूर्वनिषेधे नानृक्षवद्गरजीवह्रूपत्रपेभवस्मृतोव्यावष्टेडा
पूर्वनिषेधावधीतिनित्यसंज्ञाउभनउपधालोपिनइतिविकल्पस्यापवादः आरंभसामर्थ्यान्नित्युपनित्य
ग्रहणमन्त्रेतरत्रविकल्पानन्नवृत्तिसूचनायकृतमित्याहुः शातमूर्ध्नीति इहपेचदाम्नीतिकाचित्पाठः
सचापुक्तःइमहायनोनाचेतनेवसिद्धत्वातकेवलछंदसिमामकीतनमित्रावरुणयोभागधेयी न
न्वःसंततुपापीःउलापरीभ्यःसमानाचआकृतिः आर्यकृतीसुमंगलीसुमंगलीसिपवधरित्यत्रतुछंदसी
वनिपावियावितिमत्वर्थेईप्रयोवोप्यःशेषावाइहसंभवजीअन्यत्रकेवलीसादीतिमामकतरक्षेयोरू
रूपसंख्यानादित्ये मामिका भागधेयाव्यासुलिंगात्वार्थेयेयप्रत्ययःस्वार्थिकाःक्वचित्प्रकृतितोलिं

त. बो. १८३

गवचनात्मनुवर्त्तनइतिस्त्रीत्वेभागधेयाश्चभेदोपचारान्नेमानःपापशाह्योपिप्रोष्यनिर्ऋः पापाग्रपरासमानात्र्या
ध्येणाकृतेतिप्राक्तनवृत्तेः छंदेतेनसमासः दाक्षुश्चाकृनाभिधज्ञइयमित्यणाभ्यादिदृदेरपरवादेः स्मा
देवनिपातनादेकारः संज्ञाछंदसोरितिनियमादत्रचमेधशीप्रत्युदाहरणत्वितिअन्तर्वत्नीपतिवत्नी
तिवत्नीप्राचोक्तंप्रात्युदाहरणमयुक्तमितिभावः विभाषासपूर्वस्य अप्राप्तविभाषेयम् अपत्न
संयोगत्वात्पूर्वेणासंहितः सपूर्वत्वस्ययस्यसमुदायस्यपूर्वावयवोविद्यतेतस्येत्यर्थः सचसमुदायः
पतिशब्दोनभवतीतिपतिशब्देनतदंतविधिरित्याह पतिशब्दांतस्येतिपत्युरितिप्रातिपदिकवि
विशेषणेनतदंतलाभात्प्रत्ययनस्येवेत्येवासिद्धेकिमनेनसपूर्वग्रहणेन अत्राहुः केवलपतिशब्दस्या
पिव्यपदेशिवद्भावेनपत्यंतत्वादतिप्रसंगः स्यात्तद्वारणायसपूर्वग्रहणमिति अत्रपूर्वशब्दः पूर्वा
वयववपरइतिध्वनयन्नुदाहरतिगवांपतिर्गवांपतिः स्त्रीतिपात्नीतिपतिरितिक्रियाशब्दस्यत्रिलिं
गत्वात्त्रिलिंगत्वादिहस्त्रीत्वे तथाचेतेत्तिरीयेनपुंसकेपिप्रयुज्यते अग्नेसाम्राज्यानामधिपतिन्मा
वनितिव्यस्तेकथमितिप्राचामसमस्तेष्वुपचारइत्युक्ते नद्दष्येवेतिभावः नित्यंसपत्न्यादिषु आरंभ १८३

शार्ङ्गरवमिश्रेदेनित्ययहणांस्यष्टार्थमनिपात्यतः इतिरहग्गाग्रोसमानः एकवीरभर्तृपुत्रेतिसमानादयप
वपदं तेन तस्यसमानादिष्विति विक्रमे सपत्नी हि श्रिमुक्तिः समभावनिपातनार्थमिति भावः सपत्नी हि
षु वक्ष्ये नीहि राष्ट्रीय तद्रूमाम्ये नाह समानः पतियेस्ताः सन्तिस नकारोवै प्रकारस्त्रावेशो नतत्प्रम
यः उक्तस्तस्मैद्वदान यहणात् नविति त्रस्यपालेद्योचेतद्वृति मध्योदृषाकपिउदात्तत्वंप्रयोजय
ति अन्यादिषुत्रिषुस्थानेतरतमश्रुत्येवसिद्धमितिवृत्त्यादिग्रंथालेद्याचंतद्द्रतिमध्योदृषाकपिउ
दात्तत्वंप्रयोजयति अन्यादिषुत्रिषुस्थानेतरतमश्रुत्येवसिद्धमितिवृत्त्यादिग्रंथाविरुद्धेरतिभा
वः उदात्तेकार इति मरुत्स्विहीत्यादिनामनेहप्रत्ययविधौयान्येतियंत्यपिकाराद्तमनुप्राह
आद्युदात्तः समासनिर्देशोनैनद्रूपयति उदात्तद्भुपनवश्चैमानेमेवेधानवृत्तेकारेणवसंव
ध्यते नवैकारेणापीति नतस्यैकाश्रुदात्तोलइतिप्राचोक्तत्वात्त्रिपदमेजपूर्वादिविरोधाद्
पेत्यमिति भावः मनायीति मध्योदात्तमिदं इतरत्पदद्वयमाद्युदात्तं पताकवेरवर्णानामिति
पतः श्रोणाः शितिः पृश्निः पृषदिति क्रमेणोदाहरणानि आद्युदात्तइति अनुदात्तंपदमेकव

जेमितिशे॰ – निद्यातेनानुदान्तात्तपूर्वाद्धूइति भावः त्रिणेपतिस्त्रत्रपतशब्दस्योपसर्जनत्वेपिसमासस्यात्वप
सर्जनत्वमितिभावः पूर्वपदात्संज्ञायामितिणत्वेप्राप्तेमितिभिद्धूयद्धूणोऽरदुपथाद्वात्कपिहृत्तेरिति
करपूत्रीएपेतान्यस्मादूतिननुचित्रंकर्मीरकल्माषपूर्वलेतास्युकर्वूरइतिचित्रपर्य्यायपतशाहृः न
याचपालत्वाचित्रदर्पाभावादर्थासंगानिशित्पापूंकाकेचिदिहमाचक्षते पत्रपाद्येत्रपतावय
वपरइतिरत्पत्रर्थासंगतिः नचैवमपिणत्वाविधेनपुंसकप्रयोगोनसंगच्छते गणोप्रश्नादयः पुं
सीत्युक्तेरितिवाच्यम् पतानिपतावयवाधिकराणीतिभ्यासमाम्नायाङ्गणिलिंगपरत्वादेतशाद्धूस
नपुंसकत्वमप्युपपद्यतइति पिशुंगादिति लघावेतइतिपिशंगशब्दस्यसम्योदात्तत्वादन्यतोङी
वुपसंख्यायनेस्वरेविप्रोधः क्रमेकाइति असितपलितयोस्तकाःस्यवर्णादनुदात्तादितिनकारे
प्राप्तेवाधित्वातकारस्यानेक्रमादेशोतत्सन्नियोगेनङीषचेष्टेत्येकेप्राचार्य्याइत्यर्थः अत्रछं
दस्येकेइत्यन्वयाद्भाषायांक्नोभवत्येवछंदस्येवेकाइछंनन्येनुभाषायामपीत्यर्थपर्यवसानात
अन्यथापकग्रहणाभावछन्कारोनकार्य्यात् नहिछंदसिपलिक्नीविग्युवनयइत्यादिप्रयोगेष्वक

१८४

स्त्रियां हि प्रतिपद्यते एवं च गतो गणस्त्रणाम सिद्धिकालमिति प्रयोगो नानुपपन्नः विमृद्ववाचीति दैपृष्ठो र्थेन
रसक्तेः श्रमे रेणानुविमृदुत्वसाधर्म्यादवसानः सितो गौरदृत्वमुक्तमिति भावः लक्ष्यावतरति अनेकस्मि
न् लक्ष्ये भूलयोः पदनोवक्षेषो वक्तव्यः स्यमकृतत्वात्स्याव अपि च शार्ची संज्ञाकृ समासादि कृ...मिन
कुमार्य कपश्चिमसौ आद्याह्यातासेणादिकदुलविवक्षासक पिलावनोदात्तो पिङ्गलास्निनन्त्रेकौति शिल्पिनि
ष्कक्षुः पितमवघवेचरितार्थनाम्नेषतमूलननडीपुमृत्त्रेः पिमभनार्थमिहाहोम्रजेति पाठादित्याहुः मृजेः
पिनादेवाद्दुभिदादोम्रजेति पाठस्तु नार्थश्च मयोगौरीति गौरमाहस्वर्णवापिविपिप्रातिपदिकस्वैणा
नोदात्तत्वादेस्मात्ङीषि निङीषितिङीषु नप्राप्नोतीति उद्गणे पाठः अनडाही अनडुहीति अनकारान
त्वाज्जातिलक्षणस्यप्राप्तौ योगलक्षणस्य च ङीषो ऽप्राप्तेन पाठ एभ्यस्मिन्नद्यतैः प्रत्ययसंहितपाठस्तु ङीषिप
देश्चासिकस्यामनुष्यञ्ञागगवपहपमुकपञ्चनड्वाही अनडुहीनरूपाणलने अनपिप्पलादयश्च
पिप्पली हरीतकी कोशातकी पथिवीमातामहीत्यादिपञ्चप्राचाञ्जन्ते भोङीविभाषाम्नीमुदाहृतम्
तत्त्वगौरादिगणे ष्वनपाच्च पाठादर्शनं प्रक्रमित्याहुः अत्र केचित् नित्यस्त्रीत्वाज्जातेरस्त्रीविष।

ष्टी ४

त॰ त्व॰
बो॰ धि॰
१८५

यादित्वप्राप्तेर्ङीषि पिप्पल्यास्योर्गौरादिषु पठेनेङीषंतपाठस्तु चिंत्यप्रयोजनः। नच पिप्पलीभार्यायस्य
सपिप्पलीभार्यं इत्यादौ पुंवद्भावेनाप्यित्वाङीषः श्रवणं यथा स्यादित्येतदर्थः स तु निवार्य्य भाषितपुंस्क
त्वाभावादेव पुंवद्भावनिषेधसिद्धेः। किंच अवान्तरगणत्वाभ्युपगमेपि पिप्पल्यादेरैक्यमेव नचैवं
ज्ञानाधिकारे चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानमित्यत्र पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वात्सुतः ङीषि
ति वक्ष्यमाणग्रन्थोविरुध्यतइतिवाच्यम् गौरादेराकृतिगणत्वादित्याङ्गः स्यादिति ष्यत्र भसेन
नुवर्तमानमपि न संबध्यते विषयपरिगणनेनैवातिप्रसंगनिवारणात् प्रत्ययस्थाज्ञामिमि नेहम
त्स्यस्येदं मात्स्यम् ङे चड्डा चेति स्त्रीः स्त्री आगस्तीनेह सौर्य्यं च कआगस्त्यं नत्तआणीति नत्तत्रसं
वधीयाण नवत्रेणायुक्तः काल इति संधिवेला पूर्णनक्षत्रेभ्योणातिच विहितः तस्मिन्निसर्थः न
त्रतिष्यस्य यलोपो निपात्यते पुष्यस्य तत्प्राप्तो विधीयतेति ष्यणायुक्तः कालस्तैषः पुष्येणायुक्तः का
लः पौषः तष्यातिष्यभवस्तैषः पुष्येभवः पौषः नेहतिष्यस्यापत्यं तैष्यः मत्सीति योपधत्वाज्जातेरङी
विषयादित्यपरेत्रगौरादिपाठान्ङीष मातरिपित्रेति पित्रमातलमातामहेतिरत्रस्यमिदंवच १८५

नम तद्य पितामहीनिरूपसिद्धार्थमवयपं पक्तव्यमितितन्त्वार्मिकस्यैवेयर्थम् येतुपितामहशाहमपि गौरा १८६
दिषुपठंतितन्मतेवचनमिदं स्वरसेनानसंगच्छतेयदितुअनित्यत्वज्ञापनमेववचनस्य फलमितिब्रू
येनहिंषिद्धोरेतिसूत्रपवानित्यःषितइतिवक्तव्यंकिमनेनचिकमार्गेणेतिदिक्कुहृणपनेःनेपादंशुद्धा
चीशाक्षिन्यादिनाकरेणान्तुन्नानपदेभ्यावृत्तिस्त्रियेदितिचनातेअनयेति वृत्तिनीविका कुंडीति अ
स्त्रीकमडलुःकुंडीत्यमरः कुडान्येति त्रिसाशुशोपेच्अतपवाह कुंडिदाहमादियस्तुअटपर्यायःकुंड
शह्वःसनप्रत्युदाहरणं पिठर स्तुत्वाकुंडमितितस्यनपुंसकत्वात् अस्मालयादिपर्यायोपिकुंडशुद्ध
नपुंसकलिंगेनिपतःकुंडमग्न्यालयेमानभेदेदेवजलाशयेइति मेदिनीकोशात् आवपनेचादिति
आद्रःपूर्वाहयेःअधिकरणेल्युट् डप्यतेनिक्षिप्यतेधान्यंयस्मिन् गोणान्येति यस्यायाहृच्छिकना
मञ्जह्य त्रिमेतियथासैषास्थलीयत्रविचिन्वताम्वामितिस्थालान्येतिक्षत्रिमापुरुषेणसंस्कृताश्र
एमपक्वान्नयेविकारेइति कालइतिसिद्धःकृष्णान्येति छेदोणाःसोत्रीणाणनार्थानोहुंवरात् शंकु
नकुशाइतिव्यवहरंतिअतःकुमीतिसतेअप्रसिद्धपवायकान्येति मेथुनादन्यद्वनादिकंकामयितु

ते॰ त॰
बो॰ सि॰
१८८

यस्याः शीलयपतेमुकन्न शोणात्वशोणाःकोकनदछविरितिकोशाच्छोणशब्दस्य वर्णवाचित्वात् वर्ण
नोत एतेपाद्युदात्तनपाऽन्यतोङीषितिस्त्रियामेवङीषू नान्येषामितिनियमार्थमिदम् वोतोगुण
णवचनात् गुणोनामनेहादेङ्‌यउनउत्तिविशेषणाद्‌ युनग्रहणाच्चनापिविशेषणमात्रमिदम्
आद्युदुव्यमित्यादावतिप्रसंगादितिचेन् स्त्रत्राङ्गःसंज्ञामात्रक्रियाशब्दान्‌हित्वान्यगुणवाचिनः च
तुष्टयीशब्दानांप्रवृत्तिरित्याकरग्रंथनिष्कर्षोदेषनिर्णयइति भाष्येनसत्वेनिविशतेपैतिपृथग्जा
तिषुदृश्यते आधेयश्चाक्रियाजश्चासोसत्वप्रकृतिर्गुणइतिस्थितम् सत्वेद्रव्येसत्वएवनिविशतेइ
तिसावधारणव्याख्येयम् एतेनसत्त्वावर्त्ततेसादिनकेवलेद्रव्येवर्त्तते किंतुद्रव्यगुणकर्मस्तुन
नेद्रव्यमितित्रातिव्याप्तिः अतआहअपैतीति अपगच्छतीत्यर्थः अर्थान्तरत्वादेवयथापीततायांजा
तायांफलादेनालता नैवंद्रव्यत्वंद्रव्यान्दपैति एवमपिगोत्वंगोषुवर्त्तते अस्मादेश्चापैतितत्रातिव्या
प्तिरतआहपृथग्जातिषुदृश्यतइति गोत्वंहिद्रव्यत्वावांतरस्वानाजातिषुनदृश्यतेयथा अश्वेपा
नीलमाम्रणादिश्चपिदृश्यते एतेनपूर्वार्द्धेनसकलत्वानेव्यवच्छेदः एवंतर्हिकर्मद्रव्येवर्त्तते तत्रोपैतिप १८६

थग्जातिशूद्रस्पनेवेति नत्रातिव्याप्तिरतस्त्र्याह आयेयस्या क्रियाजस्येति उत्पाद्यानमाद्यन्त्यर्थः उत्पाद्योय
याद्भूतादेः पाकजोरूपादिः अक्रियाजस्त्वनुत्पाद्यः स यथाप्याकाशादेर्महत्त्वादिः क्रियानस्वाप्युत्पा
द्यैव न नित्येमित्तस्याद्वैविध्यभावाद्गुणत्वाभावः एवमपिद्रव्यस्यगुणत्वप्राप्नोतिश्चवयववद्द्रव्यंहि स्व
वयवद्रव्येषु निविशते अस्तमवाप्यिकारणसंयोगनिवृत्तौ विनाशणान्नेनोपैतिभिन्नजातीयेषु च
चहलपादादिशूद्रपूपेते द्विविधंचभवति नित्यानित्यभेदान्ननिरवयवस्यात्मपरमाण्वादेर्नित्य
त्वादतस्त्र्याह असत्वप्रकृतिरिति अद्रव्यस्वभावइत्यर्थः पर्णेवरेति एवंच पाणिग्र हणेनान्कंठाभि
धापित्वाद्गुणवचनोयमितिभावः वह्व्यादिभ्यश्ववरुप्राह्वसषुणावाचित्वात् वेणासिद्धेप्युत्त
रार्थं ग्रहणं नित्यंछंदसीत्युत्तरसूत्रेणवक्रशाह्वो नित्यंछंदसीतिसूत्रेयर्थमेव सर्वविकल्पा
नोछंदस्यिअवस्थितत्वात् गणसूत्रमाह कृदिकारादिति सर्वतोक्तिन्नर्थाक्तिन्नर्थादित्यपिगण
सूत्रमेव अवस्थितविभाषात्वादिहनस्यात्त्रयः अग्निकर्तिर्वेष्णाअजनरिति आक्रोशेनजनिरिति
जनिरितिजनेरनिप्रत्ययः इहान्यान्यपिगणसूत्राणिसंतिशक्तिःशास्त्रमाक्रोशाहेकिशक्तिः सामर्थ्य।

त॰ त॰
दी॰ धि॰
१८६

प्राक्तिः प्राग्दीव्यतीति पाठे न प्राग्वद्वयंशास्त्रिः प्राग्दीव्यतः प्राक्संयोगात् यमनियमनीचेद्भागानद्यां चेद्भागी चेद्भा
गा अत्र न शङ्क्योन्नयपठ्यते सामर्थ्यान्तरदेतोवङ्कवीह्रिदाहार्थः अन्य पसर्जनाधिकारवा यस्य दीर्घा ह्रीप्रा
वृद्धपद्योङापङ्कीप्र निषेधः वङ्गपद्गनियमि विकटौवपालकल्याणपुराणचेडकपणोऽत्र नुन्नमारि
पुंयोगादाख्यायाम् इह पुमितिलुप्तविभक्तिकं पृथक्पदम् तच्चावर्त्तते योगादिति हेतौ पंचमी आ
ख्यायामिति न पंचम्यर्थे सप्तमीत्याशयेनाह यापुमाख्योत्यादि पुमाख्या पुंवाचकशब्दः पुंयोगात्स्त्रि
यां वर्त्तते तुल्यतेन गोणीवृत्तिरुक्ता यदि तस्मा आख्यातस्येदमित्यण् तदामोपीत्येव भवति योगः संबंधः
स चेह दंपतिभाव एवेति माग्रहः किं जन्यजनकभावोपि गृह्यते संकोचिमानाभावात् तेन कौशल्य
यास विभुविनरामः प्राक् केकयीतो भरतस्ततोऽभूदिति भट्टिप्रयोगः संगच्छते केकय… इना केकयी
जनपदशब्दात्क्षत्रियादञित्ययन्यप्रत्ययेन केकयीति स्यात् न चेह मतस्येति तद्राजाकारस्य लुक्शंक्यः
नद्याचगर्भाभौदीति प्रतिषेधात् तथाच कालिदासस्येति एतेमदेवक्यपाख्याता पुंयोगात्किं देवता॰
अर्येति संज्ञाशब्दः सभावात्स्त्रियमाह न तु पुंवाचकशब्दयोगात् आख्यायां किं प्रसूता अर्येहिजा १८६

तप्रसवामाह सच प्रसवो गर्भवारणद्वारा पुंयोगः किंतु नायं पुंसो वाचक इति न ङीप् सूर्य्याद्देवतायामि
ति ङीपोपवादः सूरीति (सूरीति) सूर्य्यतिष्यति मलोपः आनुगिति अन ह्रस्वादिवेलाचेयादन्तस्व
केव्यः किमनेन दीर्घोच्चारणेन क्षत्राद्धः अनु किं कृते अनेनाऽण इति परस्वरूपं स्यात् नचाकारोच्चारण
सामर्थ्याद्दीर्घो भविष्यति अन्यथा हि न कमेव कुर्य्यादिति वाच्यम् अल्लोपेनान्त्यस्य वाच्येन चरिता
र्थस्मात् पत्नेदुतिषदाहेङ्केक नेत्रमागमहिंगककारोच्चारणसामर्थ्यादेव अल्लोपो न भविष्य
तीति चेन्न शार्षप्राह्वेककारस्य चरितार्थत्वात् नहिर्वप्राह्वेककारस्य चरितार्थत्वात् नहि न अल्लोपे
स्ति न संयोगादिति निषेधावतस्मात् ककाराकारयोः सामर्थ्यविरहे पररूपबाधनार्थं दीर्घोच्चा
रणमावश्यकमिति केचित्तन्न किं कृते लाक्षणिकत्वादल्लोपो न ङस्य प्रवृत्त्या सवर्णदीर्घ एव
अनु किं कृते भविष्यत्कारोच्चारणसामर्थ्यात् एवं सत्यानुगिति दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् आ
अनुगिति पदं विभज्यते तत्रैवाद्वीनाम न केचसिद्धे आकारादेशविधानसामर्थ्यात् क्वचिदन्य
तोपि विधानमनुमीयते नेन ब्रह्मणः स्त्री ब्रह्माणीति सिद्धान्तीत्याहुः अत्र नव्या स्तुवन्तीमा

दीर्घोच्चारणमन्त्यलोविधानार्थमेव परंत्वाच्चानुगितिपदं विभुत्य तकारस्याऽऽदेशोक्तौ तु दीर्घग्रहणसामर्थ्या
दनेनतस्याप्यनुकि ब्रह्माणीति सिद्ध्यतीति न व्याख्येयं उभयत्र विधौ वाक्यभेदापत्तेः किंत्विन्द्रमाचलाणः इ
न्दुः तत्करोतीति तदाचष्ट इति णिच् तस्मात् क्विप् तस्य इंद्रा स्त्री इंद्राणी सिद्ध्यतीत्येव व्याख्यायां दीर्घोच्चारणसामर्थ्या
दतद्भूत्यधिकारोऽनुपसर्जनाधिकारश्च बाध्यत इति स्ववचनात् न चोभयबाधाभ्युपगमापेक्षयाऽत
द्भूत्यधिकारमात्राभ्युपगमेन ब्रह्मणः स्त्री ब्रह्माणीति सिद्धये आरादेशोऽनुक्च भवतीत्येव व्याख्याय
तामिति वाच्यम् वाक्यभेदापत्त्यपेक्षया उभयबाधनगौरवस्य सहत्वात् एवं च ब्राह्मणमानयतिजी
वयतीत्यादिवन्माणाग्रेष्यापि स्वरसतः संगच्छते इन्द्राद्रुः हिमानीति महत्त्वयोगे हिमारण्ययोः स्त्री
त्वं दुष्टो यवो यवानीति जात्यंतरमेवानेनाभिधीयत इति अपरे एवं चास्य दोषाय स्यात् हूपवत्त्वजातेर
भावे पितद्दाकारानुकृतिः यवनानीति तस्येदमित्यणो वा यकोऽङीप् चाङी वाच्य इति इदं च तुञ्जियाय
कस्य च स्यवार्त्तिके वदन्ति च तत्रापादाने स्त्रियामुपसंख्यानम् तदंताच्चवाङीषिति उपाध्यायी उपेत्य
अस्मादधीयत इति विग्रहः स्वार्थ इति पक्षे तद्योगाभावार्थं विधिः स्यात् मुद्गापितत्रिपस्य भाष्यान्त्रि १८८

ग्राणी स्यात् ब्राह्मणभार्या च क्षत्रिया क्षत्रियाणी स्यादिति भावः वैश्यपक्षेऽप्यर्थद्वये निग्रर्थः स्वामिवैश्य
योरिष्यात् नादिति भावः अत्रामरससंग्रहः अर्याणी स्वयमपि स्यात् क्षत्रिया क्षत्रियाणपि उपाध्या
यी स्यादाचार्यापि च स्वतः आचार्याणी तु पुंयोगे स्यादर्यी क्षत्रियी यथा उपाध्यायान्युपाध्यायीति
कथमिति सखेद्रष्टव्युन्स्त्र स्याद्यद्वाणादाननुगतमपपन्नः इति प्रश्नः उत्तरं तु ब्राह्मणमानपतीत्यादिरूपेण
न दृष्टा उत्स्वात्कमेण गिराणो रोहन्तीनिलोपे दिष्टा णीति ङीषि सर्वपदान्तस्वात्याभिनिणत्वे ब्राह्मणीति रू
पसिद्धेरिति भावः क्रीतात् करणपूर्वात् अतदन्तानुवर्तते प्रातिपदिकादिति च तदाह अदन्तादिति प्राति
पदिकादिति शेषः वस्त्रक्रीतीति वस्त्रैर्भिः क्रीनीति वस्त्रैर्भिः क्रीतः इति स्थिते प्राकु सुबुत्पत्तेः कर्तृकर
णेति समासे अदन्तत्वात् ङीष् क्वचिन्नेति कच्चित् करणोक्तौ वाक्ये लक्षम्ये इति वङ्गलग्रहणाद्द्रव्यकारको पपदे तिव
द्यमानस्य क्वचिदपवृत्तो पूर्वं तेन समासः तत्र च सुपः प्रागेवान्तरंगत्वादप् ततोऽदन्तत्वाभावान्न ङीषि
ति भावः करणपूर्वादिति किं गवा क्रीता अश्वेन क्रीता इत्यादि विग्रहमाभून् पूर्वमात्मेनावयवे च न स
मासप्रातिपदिके चान्यपदार्थः करणं पूर्वं यस्मिन् प्रातिपदिके तद् करणपूर्वं तस्मादित्यर्थः क्रीत।

त॰ त॰
बो॰ धि॰
२८९

स्याख्यायाम् अत्रत्माचरम्मुः अल्पाख्यामितिसमुदायोपाधिः अल्पैरत्रैर्लिप्ता अल्पलिप्ती कृद्ग्रहणे गति
कारकपूर्वस्यापिग्रहणमितिसमुदायस्यापिङीन्तत्वान्ङीष् यद्यपिपूर्वपदार्थस्याल्पत्वमेवाल
त्वंगम्यते तथापितदस्यत्वेसति तद्वलेपपनस्याप्यल्पत्वमवश्यंभावीतिसमुदायोपाधित्वमल्पत्व
स्यसंगच्छतइति तेनवह्निमिश्रंयंभावः बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि नञ्जस्भ्यांङ्गीतिपूर्वपदादिस्वरेणैव
ह्लादिपूर्वकस्यार्थोह्युदात्तइतिस्वस्वादिपूर्वोन्तेतिस्वस्वादिभ्यःकर्त्तवेदनायामित्यत्रमेपठिताःस्वप
ड्ःएकक्कादयस्तेत्रगृह्यन्तेस्वयाताड्ःस्वयातास्वेड्ःस्वेद्यायातेयाभ्रमतयेतिविग्रहः अस्व
गपूर्वपदाद्वेतिविकल्पस्यवहुमादिहस्वांगपूर्वपदयोरुदाहरणमाह उरुभिन्नीति भिन्नाहूरुयस्य
इतिवहुव्रीहौभिन्नशब्दस्यनिष्ठेतिपूर्वनिपातेप्राप्तेजातिकालसुखादिभ्यःपरानिष्ठावाच्येतिपर
निपातः वहुकृतेतिवहूनिकृतानियया सा जातोताभ्रेति वर्णाद्नुदात्तादितिवत् वहुव्रीहे
रुदात्तादित्येवसिद्धेअन्तग्रहणंनितिपत्प्रतिपत्त्यर्थंवाजातइतिवैकल्पिकउदात्तोतनतिसइ
तिभावःपाणिगृहीतीति यस्याःपाणिरभिसाक्षिकंगृह्यतेतनसांवाच्यायांपाणिगृहीतमशक्ताहृन्ङीष् २८९

शक्त्याश्रयः इत्यर्थः अन्यत्रिकोणत्वादिना पाणिनिस्मृतेर्ता पूर्वेणा नित्ये प्राप्ते आह इति एतेन विकल्पोऽप्ययं जा
तिसूत्रीयं देवतेति ध्वनितं कथं तर्हि पुत्रहतीमत्र अप्रसंगः पूर्वपदादिति ङीविति केचित्पठः पुत्रश्चाह इत्यजा
तिवाचकत्वादन्यथा पुत्रादिना सत्रसमज्ञानाविति णानि नेस्यात् यदि तु वदन्माह सोऽस्याः स्त्री
त्यादिना पुत्राणामादितीतिविग्रहः इयकथं चिन्त्याधिते पिजातिकालसुखादिभ्य इत्यतो दान्त विध
पकस्य त्वेजाते किं पुत्रजातइति वृत्तेर्भाष्यमूलत्वे षोविरुद्धनपर्वतिचेत् उच्यते प्रादुर्भावविनाश
भ्यां सत्वस्य युगपद्गुणैः अस्त्वलिंगान्व हृयात्तं जातिकवय्योविदुरिति भाष्ये लक्षणान्तरमुक्तं सत्व
स्य द्रव्यस्य प्रादुर्भावविनाशाभ्यामुक्तं सत्वस्य द्रव्यस्य प्रादुर्भावविनाशाभ्यामाविर्भावनिर्भावतिरो
भावो याः प्राप्नोति यावद्द्रव्यभाविनीत्यर्थः गुणैर्युगपद्द्रव्येण सर्व व्यते वहृर्थास्तर्क्यक्तिव्यापिनी
त्यर्थः तां जातिमित्यादिके पदे व्याख्याते एवं च पुत्रत्वस्य यावद्द्रव्यत्वेनोक्तलक्षणलक्षितत्वात् जा
तिवाचक एव पुत्रशब्द इत्यस्योगेतिवाङीषि नित्येष्य स्त्रजनविरुद्धानि आकृतिग्रहणाज्जातिरित्यादि
मुख्यपक्षाश्रयणेन पुत्रत्वस्य जातित्वाज्जातेः किं पुत्रजात इति ग्रंथोपि संगच्छते इति दिक् के

विद्वांचीनामत्र पुत्रजग्धीत्यत्र क्रादल्पाख्यायामित्यनेन ङीषमाह्वः सुरापीतीति पीता सुरा यया सा जाति॰
कालेति सूत्रवार्त्तिकाभ्यां निष्ठाया अन्तोदात्तत्वपरनिपातौ च सिद्धे चेति बहुव्रीहिस्वरेण पूर्वपदप्रक
तिस्वरेणैव निर्वाहे च कृते अनुदात्तान्तोयम् स्वांगाच्च इह बहुव्रीहेरिति नानुवर्त्तत इति ध्वन
यन्नुदाहरति अतिकेशीति शिखेति षीडः स्वाङ्गस्यैवः तदन्तादाप् अन्यथा टापं बाधित्वा
ङीष् स्यादिति भावः यद्यत्र स्वमङ्गादेरेव स्वमुखाम्बसेत्यत्रापि स्यात् मुखस्य प्राण्यङ्गत्वात्
सकेशी रथ्येत्यत्र च न स्यात् केशानां रथ्यांगत्वाभावात् अतोऽत्राप्यतिव्याप्तिपरिहारार्थ
माह स्वांगं त्रिधे रिहारार्थमाह स्वांगं त्रिधेति मूर्तिमद्दिति स्पर्शवद्द्रव्यपरिमाणं मूर्त्तिः प्राणि
ति पृथुनासिका सञ्चारी वायुः प्राणः स्पन्दमुख्या प्राणलेति एवं च कलंमुखीकारणमुखी चा
नवस्य स्यादिप्रयोगाः प्रामादिका इति भावः प्रतिमादिगतस्तनस्य प्राणिस्थदृष्टत्वात् स्वांग
त्वेन प्राप्नोतीति स्तनी पलदत्तेत्याह तेन चेदिति येनांगेन प्राणिरूपे वस्तु यया पूर्वेन तस्य
इष्टेनांगेन तदप्राणिवद्युतम् युक्तं चेत्तदप्यप्राणिनि दृष्टस्वांगमित्यर्थः मङ्खेऽपवादः पूर्वी॰ १९०

न्वियीन्वार्थंतेनोन्नतानितिनातमर्थादित्यर्थः उरः क्रोडेति स्त्रीलिंगोयमिति हरदत्तादयः तत्रोपसर्जन
ह्रस्वत्वे कृते अदंतत्वात्तः प्राप्तिः अमरस्तु नानाक्रोडं भजोत्वमित्याहरत्वमनिस्तपुंलिंगत्वमाहमाह
गहे च क्रोडेति प्रातिपदिकमात्रेपठतेन न तटावृत्तमिति गणरत्नमहोदधिकारः एवं चाविशेषाल्लिंग
त्रयेप्युदाहरणं बोध्यमाथवस्तनु दागणोक्तइति मन्नत इति थानावाह क्रोडः पन्क्रोडा अस्यानामरः
टावंतो येस्वभावतो विशेषयः क्रोडादिषुटावंतमात्रस्योपादानात् भुजांत्वमात्रवचनस्य क्रोडशाह
स्यवद्न्वीदोत्संगालत्वणोङीषिकल्पोभवत्येवकल्पोभवत्येवकल्याणक्रोडीकल्याणक्रोडामरी इति
केशोः सहवचनेन इति सकेशासविद्यमानाकेशायस्याः साअकेशासरूपणावेति पूर्वपदात्संज्ञाया
मितिणत्वंपदांतस्यैवनत्वाण्वानियमस्याइतियोगमात्रेविवक्ष्यते नुन्नुसंज्ञा ततोसंज्ञात्वान्नङीषु इति
षेधोनवाणत्वे नेनराहस्यपियोगरूपासस्यैनखीतिभवतीत्याहुः ङीपोङीवादेश इति अन्य
तोङीषित्यनुवर्तनेतदिकारं वपरस्यादिति पंचङीषिति प्रथमायाः षष्टीकल्पत इति भावः पदिन्नु
स्वतंत्रोङीप्स्यात तर्हि प्राक्कुलायाप्राक्रोडेत्यत्रापि प्रसज्येत पूर्वांक्रोतयोगोपधादित्यस्य निषे

ना॰ व॰
बो॰ षि॰
१६१

थानोचानुवृत्तौ प्रतिपत्तिगौरवमिति भावः वाहः शिवप्रत्ययान्तस्य वहेरनुकरणमिदं वहश्चेत्यनेन
कर्मण्युपपदे प्रवहेर्ण्विप्रत्ययविधानात्केवलस्य संभवो नास्तीति सामर्थ्यात्तदन्तविधिरित्यभि
प्रेत्याह वाहन्तादिति नङीबिति अग्रे रनत्वादिति भावः त्रियाहीति ङीषिभसंज्ञायां वाह
ऊठ् संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपम् पत्येपत्युर्दितिवृद्धिः सख्यशिश्वीति सखिशब्दात् शिश्
प्राप्तौ च ङीप् निपात्यते न विद्यते शिशुर्यस्याः साऽशिश्वी भाषायां किं सखी सप्तपदी भव
तीत्यतिरस्त्री जात्या स्त्रीवाचकशब्दो लक्ष्यते अर्थकार्यासंभवात् स्वरूपेण न गृह्यते अस्त्री
विषयत्वादित्यादेरयं वैयर्थ्यापत्तेरित्याशयेनाह जातिवाचि यदिति आकृतिग्रहणेत्यनुवृत्ता
मात्रेनपुंसकम् आकृतिग्रहणायस्या इतिवद्व्रीहिः तदेतत्फलितमाह अनुगतसंस्थ
नेत्यादिवृषलेगाद्यासु मादिव्याहृ संस्थानाभावादव्याप्तिरितिलक्षणान्तरमाह लिंगानां
चेत्यादि चकारोभिन्नक्रमः निर्दिष्टेत्यस्यानंतरं वोध्यः लिंगानामिति कर्मणि षष्ठीनसर्वे
भाक् सर्वाणि लिंगानि न भजतीत्यर्थः सर्वशब्दस्य लिंगापेक्षत्वेपि गमकत्वात्समासः सविः स १६१

मासस्यभवत्येवेतिनात्रसामर्थ्याभावः शंकाः वृषलीति एकस्याहि व्यक्तौ वृषलत्वे कथितेतदपत्यत।
त्वे हेतत्वे कथनेविनापितस्य तद्ग्रहणात्वादिति भावः देवदत्तेति नन्वत्र परिमाणभेदेन द्रव्यभेदाभ्यु
गमे स्यादेवातिप्रसंगः एकस्याहि व्यक्तौ देवदत्तत्वे कथिते व्यक्त्यन्तरे कथनेविनापि तस्यास्तद्ग्रहत्वात् मेव
म् परिमाणभेदेन द्रव्यभेदस्य प्रामाणिकैरनभ्युपगमात् अभ्युपगमे वा समानकालतया व्यक्त्या
न्तरस्य विशेषणात् तथा च एकस्यां व्यक्तौ देवदत्तत्वे गृह्यते तत्समकालमन्यादेवदत्तव्यक्तिरप्रसिद्धेति तेन
देवदत्तत्वं जातिः वृषलत्वादित्तु भवत्येव तदीयपितृभ्रात्रादिषु तस्य सद्ग्रहत्वादिति दिक् उक्तलक्षणाद्
यानाक्रान्तत्वात् तृतीयं लक्षणमाह गोत्रं च चरणैः सहेति अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकम् गोत्रं चरणाः
णाख्याध्येतात देतत्फलितमाह अपत्यप्रत्ययान्तइत्यादि अत्रव्याचख्युः नाडायनेव [illegible] इदमिति तन्नपुं
सकप्रयोगदर्शनात् सर्वलिंगो गोत्रचरणौ अतः पृथग्लक्षणं कृतं तेनात्र लिंगानां चनसर्वभागिति।
द्विनीपलक्षणेनगताध्येतानपाकेय औपगवीति अणन्तलक्षणेन तल्लक्षणाङीपपरत्वाद्वयवाच्य ते एवं चापा।
त्याधिकारे औपगवी ति प्रत्येकमप्यादापरिहृत्य [illegible] जिन्यादिनाङी विनिवाचक्षणाउपेत्याउ ति भावः के

विन्नु अपत्याधिकारादन्यत्रैव लौकिकगोत्रग्रहणं लभ्यते नान्यत्रेति पारिभाषिकगोत्रप्रत्ययान्त एव जा-
तिकार्यं लभते न त्वपत्यप्रत्ययान्तः गोत्रं च चरणैः सहेति वचनस्यापत्याधिकारान्तर्भावित्वात् तथा चापु-
त्रस्याध्येतौपगवीति ङीबेव तदुक्तं प्राचामुक्तिः सम्पद्येत्यादि कठीति कठेन प्रोक्तमधीयाना काला पिवे-
शंपायनान्तेवासिभ्यश्चेति वैशम्पायनान्तेवासित्वस्मिन् तिससः कठचरकाल्लुगिति लुक् अत्र एव
लुगिति तेन च बह्वृचीति बह्वृचः ऋचोऽध्येतव्या यस्यासेति विग्रहेः अत्र एव बह्वृच्या चाधीयते नैनेति बचनाद्
कारक्त्रुरिति अपस्प्रत्ययसमासान्तः यद्यपि स्त्रीणामध्ययनं प्रतिषिद्धं तथापि पुराकल्पेषु नारीणामौ-
ञ्जीबन्धनमिष्यते अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवचनं तथेति यद्वामाना माधिगीष्टे तदाध्यपत्यान्तानाऽ
त्राभविष्यति यथा अनधीयानेऽपि ब्राह्मणैव केवलाब्राह्मणी त्रैति एवं च प्राचोऽङीष्वुदाहरणप्रामादिकमि-
ति भावः मुण्डेति मुण्डगणायोगात्पुंयोगवलाकाविसकंटिकाद्रत्रिपेति तत्राथ इत्यपत्ये ह्यविधानाङ्गी
त्रैलक्षणालिङ्गानोचनसर्वत्यादिलक्षणा वा जातिः अपथप्रतिषेधेयतुल्यादिगोशादिषु गवयादयस्तदन्तेषु
तनैः प्रत्रि स्रावत्यस्माटेव वार्त्तिकाद्विज्ञायते ड्रतिके घटादयः पाककर्णजानेयत्पन्तहृत्त्रिनेह वक्ष्यमु १५२

आवहूफलाशाखा पर्वदिह पूर्वणोवसिद्धे किमनेनसूत्रेणेत्याशंक्याह स्त्रीविषयादपीति इञोमनञ्च
इतः किं विद्दद्दरद्दविद्दयाष्टात् जनपदप्राप्त्यर्थं तत्रियादिति जद्रस्कन्दशाखाद्यस्मगपेत्यणत्तयोरत्न
श्चेतिलकुयप्लवेक्षपपर्यायाविद्दशाहः सोपिप्रत्युदाहरणमित्याह दाक्षीति अइज्गोत्रल
क्षणमाजातिः अदन्तत्वाभावादप्राप्तेङी ष्यियीयतेयोपधादपीतिजातेरित्यनुवर्त्ततेपुनर्जातिग्र
हणादितिभावः उदकस्येतिउदकंमेयंयस्याउदमेयः उदकस्योदःसंज्ञायामित्युदादेशः इञउपसं
ख्यानंअजात्यर्थं सौतंगमीनितंगमाद्येवत्राङ्मणादिसूत्रेणसुतंगमादिभ्यइञ्चेनचायमिञ्जेतोजातिः
कुटुनःइकारोनोड्धातोरितिविशेषणार्थः अन्यथायवाग्वायवागेइत्यत्रापिस्तनिवेधःस्यात् दी
क्षादयःअत्रमाचक्षतेप्रत्येकादेशस्यपूर्वान्तत्वेनग्रहणत्वादयपुतिवाम्यायेनतर्हि कोडेकुंडेइ
त्यादावपिएकवचनमन्तर्गतइतिसूः प्रवर्त्तेततद्वारणायप्रत्ययइतिप्रसज्यप्रतिषेधाभ्युपगमेतप्र
त्ययेदोषःस्थाद्रित्यत्रएकादेशाभावाल्लिंगविशिष्टपरिभाषयाप्याबन्धकत्वाच्चअत्नपवरमाइ

त.त्व.
बो.षि
२६३

तत्र प्रकारे द्वाभ्यां पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात्स्वादय इति मनोरमादौ न व्याख्यातमिति। अथ श्वश्रुरिति। अथ
यं: स्त्रावा यत्री अथ श्रुणा स्वाध्यापि वपूरोह्ववेत्यर्थः चरणसक्षणोयं जातिः अश्वश्रूपातीनिर्दिष्टे
गवाहृत्य अश्मैणादिके नेत्र अथरश्चाहूः स्वानलोपः पाधातोः कृप्रत्ययस्य पर्श्रुदा सा द्वितीयद्विस्कचाङ्
नद्रूनिवृद्धेन ततर्हि अलम्याहाद् ऊङः संभवो नेति भावः अलाबूर्मादि प्रथमान्तद्वितीयान्तेवा नेत्याह
तैर्वद्यमाणप्रयोजनस्य तत्रासंभवात् नोङ् धात्वोरिति ऊङः धात्वोर्यणः मेरेभ्रासादयः उदाहरणान
स्पष्टमितिस्त्राश्वः पंगोश्च अजात्यर्थमिदं पंगुशब्दो हि गुणवाचीत्यश्वशुरस्येति पुंयोगलक्षणो ङीषि प्राप्ते
ऊङ् तत्सन्नियोगेन च विधीयमानो लोपः सन्निहितत्वात् अन्तस्यैवाकारस्य न त्वाद्येः एतच्च वचनेभ्य
स्त्ररः श्वश्वेति निर्देशात् सिद्धार्थकत्वं न परं अतो पि प्रथमाकारस्य लोपो न शंक्यः ऊरूत्तर उपमीपमेऽत्र ये
स्त्रुपमानस्याभावद् औपम्य उत्तरपदेन पूर्वपदमित्याहादित्यनेन दकलितमाह उपमानवाचिपूर्वपद
मिति करभोरूरिति मणिवंधादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः तद्वदूरू यस्याः सा यात्री करभोरू
करभोपमोरूरित्यत्र ऊङ् न करभशब्दस्योपमानवाचित्वेपि पूर्वपदत्वाभावात् औपम्ये किं वृत्तोरूः २६३

उरंताद्दितिवक्ष्यमाणे उत्तरपदग्रहणं हलिसा— रूरित्यत्रमाभूत् उनेवमर्थमत्रहिहलिनउवसामृश्रसा
उतिविग्रहः तथाचोवं नेवापिउत्तरपदत्वमिहनास्तिसाम्रूरुशब्दस्यैवोत्तरपदत्वात् संहितादिसूत्रेप
दस्तरूत्तरेयत्मातिपदिकेतस्मादृहरस्यानच्शफाविति पद्यप्यवसरेणशफक्लीवेखुरः पुमानितिन
पुंसकतोक्तातथापिशफशब्देपुल्लिङ्गपिप्रामाणिकमेवपक्षफाविवजंघेयस्याः इतिश्रुतेः शफः
खुरेगवादीनांमूलेविटपिनामितिहेमचन्द्रकोशाच्चवामोरूरिति वामौसुंदरौऊरूयस्याः इति
विग्रहः कथंतर्हिपीवरोरुपिवताच्चवर्हिणा इतिकुमारः ऊङ्भावेपीवरोर्वा इतिस्यात् ऊङोह्रवि
धायकत्वास्तिअत्राहुः संज्ञापूर्वकविधेरनित्यतया सेवुद्धिगुणाभावादितिस्थितस्यगतिरन्वेषणीया हि
तेनसहेतिसमोवाहितततयोरितिवुमादितः संहितशब्दस्तेनेहगृह्यते एकदेशविकृतत्वात् तयासंहि
तग्रहणाद्देवतास्मिन्नर्थेनिभावः कमंडलुरिति चतुष्पाज्जातिवाचकोयमत्रतएवचतुरष्टाठत्रिंश
त्वकामंडलेयइत्युदाहरिष्यति पात्रपर्यायस्तुनप्रत्युदाहरणंतस्यस्त्रीलिंगाभावात् अत्रछंदी
छंदसीत्येवमिति वेदेतुकद्रुकमंडलोश्छंदसीत्यनेनसंज्ञायामसंज्ञायांमसंज्ञायांचऊङ् सिद्धानो

त० त्व०
बो० धि०
१९४

तिभावः अजोः कारइति अजो अकारविप्रोषणां किंसूरसेनी जनपदशाह्वादिभ्यः नः अतस्मृतिल्लकि
ज्ञातिलक्षणो ऋङ्गीषुप्राङ्कः वेति मृगारूशाह्वादयस्येऽण् आदिवृद्धिरोगुणाः टिङ्ढाणञितिङीपं वाधित्वा
परत्वाज्जातेरितिङीषिप्राप्ते ङीपविधीयते तेननित्वादाद्युदात्तः ङीषितुप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः
स्यात् वैवीतिविदस्यापत्यं स्त्री अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ् एवंवज्जातिलक्षणोङीषिप्राप्तेङीपि
पीयते शार्ङ्गरवकापरवब्राह्मणगोमण्डलवगोत्रमेत्यादि भृंगहकपङ्गुत्रस्त्रान् गण्डलशाह्वेभ्यः प्रा
द्वीपतेणोः गोत्रमशाह्वः अरण्यात् अपगोरादिषु अपिपठितइतिपक्षे अत्र ङीषपिभवतिङीषेवेति
जातेरित्यनेन वृत्तौ तुप्राङ्कः वस्य स्त्रीवेदस्य स्त्रीतिपुंयोग विवक्षायामपिपरत्वान्ङीब्वस्यादितिभा
कः न्यरयोवितिनृशाह्वाह्वेनभ्यइतिङीपिनरशाह्वाज्ज्ञातिलक्षणोङीषिप्राप्तेवचनेवृद्धिविधानार्थं
चनलनरशाह्वेअलोन्त्यस्यवृद्धिःस्यात् अचाञ्चः वर्णादांगेवलीयइत्यकारस्ययस्येतिलोपेनापहृ
रात् अनेनस्यापिअकारस्यवृद्धिर्भवतीति पक्षान्तरस्य अः नरः कतेतवत्परस्येनाचनरसेन्स्यपर्णव १९४
तो ग्रहणाद्वानरशब्देनातिप्रसंगइतिवाच्यम् यचयम्यन्तरोपादानेनापिनारीतिरूपसिद्धान्तितय

अनन्तरस्यानिषद्धरूपनिवृत्त्यर्थं द्वयोरुपादानं कथं तर्हि किंनरीणामित्यादिप्रयोगः अत्राहुः नरस्य स्त्री
नारी पुंयोगाल्लक्षणो ङीप् पूर्वके विन्नत्र निर्दिष्टस्यानिकत्वादिकारि भावोपस्थितो न प्राप्नोति स च वृद्धिः
नारीति भवति नरशब्दाद्ग्रहणात् ङीवर्षमेव तत्रानितिको हृस्वभावान्नरीत्येव भवति तत्किमित्याहुः
तदपरैर्नेत्थमेतेषां द्विङीवर्ष्यमेव नरशब्दग्रहणं स्यान्नर्हि प्राङ्गः रवादिगणेप्ययोगेव पठेत् वृद्धि
विधायके तत्प्रशास्त्रे तत्पाठस्यैव यच्छांपत्तेरिति पुत्रप्राहोत्रगणेपठानेन तत्स्त्रियां ङीन्न पुत्री न
वपुत्रप्राहुः केन्यायां नास्तीति प्रकाम् आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी आहुर्दुहितेत्यं
सर्वे इत्यमरोक्तेः तेपुत्रीवद्यर्थं हृद्दयेतनोति कुर्वंतं दुर्वीपतिपुत्रिसर्वमित्यादिप्रयोगानिर्वाया
पव यत्तत्रहरदत्तेनोक्तं केवलः पुत्रप्राहुः स्त्रियां नास्तीति तदुपेक्ष्यं दाहृतकोशविरोधात् स्मृति
कापुत्रिकेत्यत्र स्वगंथविरोधाच्च एवं च सत्योग्रभोजकुंभ्येडुहितः पुत्र इति कारे सत्यागदस्य निर
त्रस्येवातिके कथमिति मनोरमायांस्थितं पद्मः श्वापूपकारे त्रहलज्ञाविति स्मामान्यग्रहणार्थं
च द्धमारस्त्रदविद्यातेन चमितार्थं तेपि परत्वाच्चित्स्वरं वाधते श्रावश्वेति श्रोवश्वस्यान्यपत्यस्त्रीशू

त॰ बो॰
बो॰ चि॰
१९५

द्वन्द्वेऽसमासे लेतिन्मूड् कारीषगंध्येति करीषस्येव गंधोऽस्य करीषगंधिः उपमानाच्चेति गंधस्येदन्तादेशः तस्य
गोत्रापत्यं स्त्री अस्तत्र अणिञोरनार्षयोरिति ष्यङादेशः स च यद्यपि स्त्रियामेव विहितस्तथापि ङित्करण
सामर्थ्यात्तदन्तादपत्ये चाप् चाद्य न्ऽशति एतच्च आद्येति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाल्लभ्यत इत्याहुः
यातिमाव्येति एतिमाष्यङ्होगार्ग्यादिः तद्धिताः बहुवचनमुक्तानामुपसंख्येयानां संग्रहार्थं महासंज्ञा
करणं तु तेभ्यः प्रयोगेभ्यो हिता तद्धिता इत्यन्वर्थलाभाय तेन यथाप्रयोगमेव स्युः ननु टापः प्रागेवाप्यम
धिकारोऽस्तु ष्युंविधौ तद्धितग्रहणं यस्येति लोपे उक्तग्रहणं च माभूदिति चेन्मैवम् यद्वीमहेः स्यादावाजं स्त
प्रसंगात् यदि तु यस्येति चेत्यत्र ईङ्ग्रहणमेव ङीष्यतद्धितकार्याभावं ज्ञापयतीति स्वीक्रियते तर्हि हट
यः तद्धिताधिकारेऽपि न कश्चिद्दोष इति केचित्तन्न त्रिंसकन्स्यादौ ङोगुणादिप्रसंगादिति नव्याः यून
स्त्रिकृत्वेऽभ्युपगतेऽङीयोपवादः युवतिरिति स्वादिष्विति पदत्वान्नलोपः कथं तर्हि युवती करतिमेषि
नमिति प्रयोगः अत्र केचित् सर्वतोक्तिन्नर्थादिति वह्नादिगणसूत्रादेकल्पिका त्वङीपूनचतिभूत
येनैव स्त्रीत्वस्योक्तत्वान्ङीप् न भविष्यतीति धात्रोकाव उक्तोऽपि भवत्येतिभाष्यात् न चैवमपि युवतीना १९५

समस्हायेवनमितितमिद्धान्त किन्तुनस्यसम्हद्धत्यापि मस्याटेनद्धितइतिप्रवङ्गावोनपोवतोमेत्येवस्या।
दितिवाच्यम् वाङ्कलकाद्यतेरोगादिकेकतिप्रत्ययेस्तितेणुवनिषाद्वहूत्समादायन्तत्स्तिद्धेरिति इमेलो
शेपरिहरन्नाह ग्राञ्चेतादिति योनिमिस्वीकरोतिविग्रहे लडूस्थानः पानच्चविषु तरिङगितप्रत्येति।
ङीप् एवंहियोवतमितिप्रयोगोपिसुलभः स्वतादणितुर्वङ्गावाद्यौवनमिसेवभिद्दादिपाठ
सामर्थ्यान्नपुंवदितिवृत्तिकारोक्तिः स्त्रयुक्तेति भिद्दादिभ्योणान्तत्रैवोपपादयिष्याम इतिस्त्रीप्र
त्ययः ॥ स्वौजसमौट्छष्टादिनातावत्स्वादयोङ्याप्प्रातिपदिकोद्दिष्टाः तेषामर्थविशेषव्यवस्था
दर्शयितुमारभते प्रातिपदिकार्थमादिकार्थमादिनाप्रथमादयः सप्तम्यन्ताः प्राचांसंज्ञास्ताभिरि
हाभिव्यवहार इतिस्वौजसमौट्छ इति मलककतोक्तेकोसुभेतत्रह प्रथमादयः प्राच्यैः स्वपत्रिकेसुवे
ततोसमंस्यादापूनतादितित्यापादितुक्रम् तप्यन्वस्यायसिद्धत्वादस्मिन्शास्त्रेप्रथमादिसंज्ञाना
मकरणेपिनहानिमतितिजेपम् पदाहिपंचकेप्रातिपदिकार्थमितिग्रहेत्त ततोलिंगवचनग्रहण
मनर्थकंप्रातिपदकार्थइत्येवसिद्धेःमात्रग्रहणाच्च कर्मादिमवच्छेदोनस्यात्प्रातिपदिकार्थाद

त.त. बो.पि. १९८ निनरेकान्तत्रिकपक्षेपि लिंगग्रहणमनर्थकमेवेत्याशंक्य विवक्षितं दर्शयति नियतोपस्थितिक इति यस्मि
न्प्रातिपदिके उच्चारिते यदर्थस्य नियमेनोपस्थितिस्तत्प्रातिपदिकार्थः इत्यर्थः प्राञ्चः इति नन्वेवं सिंहो मा
णवकः इत्यादौ प्रथमा न स्यात् तत्राङ्गः शाब्दान्वयार्थमादाय प्रथमाविभक्तेः तस्मौ समं पश्चात्सम्प्रदातस्समभि
व्याहारे लक्ष्यार्थबोधे विभक्त्यभावादिति मात्रग्रहणस्येति तत्स्येति तत्सर्वा त्रासंप्रयारणामर्थः मात्रं कार्त्स्न्ये वधा
रणे इत्यमरः प्रातिपदिकार्थलिंगपरिमाणवचनान्येव प्रातिपदिकार्थलिंगपरिमाणवचनमित्येवं
कारेणास्वपदविग्रहः समाससमभएकसकादित्वाद्बोध्यः प्रत्येकमिति द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वादिति भा
वः ननु वीरः पुरुष इत्यादौ अभेदसंसर्गस्याधिकस्य भानात्प्रथमा न स्यात् न च पूर्वापरेत्यादिना वीरशब्द
स्य समासविधानं प्रथमोत्पत्तौ लिंगमिति वाच्यं द्वितीयाद्येतानामपि वीरः पुरुषमा मध्यापादौ तद्विधानस्य
चरितार्थत्वात् इति चेन्न संसर्गस्य वाक्यार्थत्वेन बहिरंगत्वात्प्रथमप्रवृत्तेः संस्कारबान्धपयत्नेप्यदसंस्कारस्य
तस्यैवेहाभ्युपगमात्र पदेन कर्माद्याधिक्ये प्रथमा न भवेदपि लिंगपरिमाणग्रहणाल्लिंगाधिक्ये परि
माणाधिक्ये च भवत्याह लिंगमात्राधिक्ये इति पचपि लिंगमात्रपरिमाणमात्रे इत्येवास्तु आर्थः तथापि १५६

प्रातिपदिकार्थं विना लिंगादिप्रतीतेरसंभवादाधिक्ये तदुक्तम् उच्चैरितिपदवादिरूपत्वविसर्गौ भवतः
किंच अस्य प्रथमान्तत्वाद्दामाउच्चैरत्नवस्तु ग्रामउच्चैस्त्वमिति स्वपूर्वाया इति सूत्रेणातस्ययादेशस्यो
विकल्पाद्विरपिफलेष्वस्यमिति यद्यपि नीलरूपमस्यमनियतलिंगत्वात्तथापि वासुदेवे भगवति
नियतपुंलिंगः इतिभावः ज्ञानमितिभावे ल्युडन्तत्वाद्लटीति द्वितीयपदे नियतलिंगस्य न प्रातिपदि
कार्थत्वेनैव गतार्थता द्रोण इति न चेह प्रातिपदिकार्थमात्र इत्येव प्रथमास्तीति वाच्यम् तथास्तिप
रिच्छेद्यपरिच्छेदकभावसंसर्गविषयाभिधानायोगात् नामार्थयोरभेदसंसर्गव्युत्पत्त्यत्वात् व्रीहि
रिति मानाश्चेकवचनम् व्यक्तिविवक्षायां तु द्रोणो व्रीहयः इति भवत्येव अभेदेनेति न च प्रकृतिप्र
कृति प्रत्ययार्थयोरभेदान्वयोद्भुलंभः पचति पाचकः औपगवः इत्यादौ सर्वत्र भेदान्वयस्यैव दृष्टत्वा
तन्नेति वाच्यम् देवतार्थकतद्धितादावभेदान्वयस्य दृष्टत्वात् पंकेहविः इत्यत्र हि इन्द्रेन ताकेहवि
दितिवाच्यः सर्वैरेवाभ्युपगमान्द्विनाशंकावसर इति भावः वचनसंख्येति वाच्यवाचकयोरभेदा
ध्यवसायेन तथैव पूर्वाचार्याणां व्यवहारादिति भावः अप्राप्तावचनामिति सूत्रे वचनग्रहणमित्य

ते. त.
वो. पि.
१५८

र्थः वस्तुतस्तु मन्त्रमात्रग्रहणं च्यर्थविशेषविहितैः कर्मणि द्वितीयेत्यादिभिर्वाच्यत्वेन कर्मादौ प्रथमाया
अप्रवृत्तेः कर्मणि द्वितीयेत्यादिना कर्मणि द्वितीयैव कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यादिना तत्र तत्रेति प्रत्ययनियमस्य पदेऽत्र प्र
थमायाः अपि कर्मादौ प्रवृत्तिसंभवात् मात्रग्रहणमावश्यकमेवेति वाच्यम् प्रथमानियमपदेऽपि प्रा
तिपदिकार्थ एव प्रथमा स्यान्नान्यत्रेत्यर्थः पर्यवसानात् कर्मादौ प्रथमायाः अप्रवृत्तेर्वचनग्रहणमपि व्य
र्थम् न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति निषेधादेव प्रथमोत्पत्तिसिद्धेः न चैवं द्विशब्दाद्बहुवचने बहुश
ब्दादेकवचनम् एकशब्दाद्द्विवचनमित्यव्यवस्था स्यादिति वाच्यम् अनतिरिक्तार्थकविभक्तिप्र
योगापेक्षया अनुवादकविभक्तिप्रयोगस्यान्याय्यत्वात् गौर्वाहीक इतिवत् द्रोणशब्दस्य तत्परि
मिते उपचाराद्द्रोणो व्रीहिरित्यपि सिद्धमिति मनोरमायां प्रमाणग्रहणमपि प्रत्याख्यातम् नन्व
स्मिन्पक्षे द्रोणपरिच्छिन्नाभिन्नो व्रीहिरित्यभेदान्वयः अर्थयोरभेदान्वयात्तात्परिमाणप्रत्यया
र्थे इति पक्षे तु द्रोणरूपपरिमाणेन तत्परिच्छिन्नो बहुव्रीहिरिति प्रत्ययार्थेनामर्थयोरभेदान्वयः न
चात्र फलभेदकरणे प्रयोगस्याख्यानमिति चेत् नञः शाब्दबोधप्रयुक्तं वैलक्षण्यमिहानादृत्य परिमाणग्र १५८

हरणपुत्राल्मा नमनमेव डौपगवादौ तस्येदमित्यनेनवाऽऽग्रन्ययसिद्धेः तस्यापत्यमितिसूत्रं किमर्थं
मित्याद्गेपो मत्वर्थीयेतिनेवसिद्धेमरिवृत्तोरधकृत्याधिकारेणोडुकेवलादिनिरिनीतिप्रत्ययवि
धानं भवेदितिसमाधानस्योऽणोवाथनार्थमितिप्रत्ययविधानमितिसमाधानस्य चैवेमर्थ्याम
न्नेरितिचेदत्रव्याचख्युः स्वार्थद्रव्यलिंगसंख्याकारकात्मकः पंचकः प्रातिपदिकार्थः इथि
मथिमथित्यादौ विनापिविभक्तिप्रतिपादिकादेवनामर्थानांप्रतीतेः वृक्षोवृक्षाःवृक्षंवृक्षेणे
त्यादौ यद्यपि विभक्त्यन्वयोपि विप्रतीयते नेयतावृक्षात्यर्थत्वहानिर्यो नकेनेनवोपयोगादितिभ
घकारो मन्यते आदिनचतुष्टमिति केपटः तत्रोपपदेसप्तमी स्यमित्यत्र च नष्टपदेवाप्रातिपदि
कार्थमित्यर्थमित्यभिधानात् आदिनस्त्रत्रिकमिति वृत्तिकारः अचयवरेकाभ्यांसंख्याका
रकयोर्वित्यर्थत्वनिश्चयात् नचयदिइथिमथित्यादौ विनापिविभक्तिंसंख्याकारकयोर्वित्यर्थ
त्वनिश्चयात् नचयदिइथिमथित्यादौ विनापिविभक्तिंसंख्याकारकेचप्रतीयेते नेयतावृक्षावृ
क्षोऽग्न्यादावपिविभक्त्यर्थत्वंहीयते नहिंगगोऽग्न्यादौ विजापियजपत्यगम्यतेऽग्नितदपिप्रकृत्या

त॰ त्व॰
बो॰ पि॰
१९८

र्थः नचाविभक्तित्वादौऽत्रनरेणापि प्रत्ययकर्त्रा प्रतीयते इत्यभिमेतेत्यादावपि कर्त्ता प्रकृत्यर्थमेवेति युज्य
ते वक्तुं अत एव क्रममेव प्रातिपदिकार्थसंख्या कर्मादयस्तु विभक्त्यर्थाः लिंगं शब्दादिवाच्यमिति पक्षे प्रातिपदिका
र्थिकमेवेत्यन्ये तत्र स्वार्थो विशेषणं द्रव्यं विशेष्यं लिंगं स्त्रीत्वसंख्याएकत्वादिः कारकं कर्मादिः संबोधनेऽपि च
मात्रग्रहणात्प्रत्याख्यानपक्षेऽपि प्रातिपदिकार्थ एव प्रपञ्चमितिनियमाद्वा संबोधनाधिक्ये प्राप्ते अत्र स्वार्थ
मः इह संबोधनप्रकृत्यर्थप्रति विशेषं क्रियाप्रति विशेषणं तथाच व्रजानि देवदत्तेत्यादौ कतिङ्वाक्य
मिति वा क्यन्ते सिद्धे आमंत्रितस्य चेति नियोगो भवति क्रियाप्रत्यय विशेषणत्वे तु भिन्नवाक्यत्वान्निघातो न स्या
दित समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशाश्च वक्तव्याः इति वार्त्तिकात् तथाचोक्तं संबोधनपदस्य
दंपचन्त क्रियाया विशेषणम् व्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथा सती मिपवं चराममापाहीति वा
चरामसंवेपिसंबोधनविषयामन्त्कर्मकंरक्षणार्थम् व्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथा सती प
वं चराममापाहीति वाक्यरामसंवेपिसंबोधनविषयामन्त्कर्मकंरक्षणार्थं व्रजानि देवदत्तेत्यत्र
तदेवदत्तेत्यत्र तु देवदत्तसंवेपिसंबोधनविषयामन्त्कर्तकं गमनमित्यर्थः इति प्रथमाकारकेऽस्मिन् १९८

कर्म कर्त्तुरिति कृत्स्य च वर्त्तमाने इति कर्त्तरि षष्ठी आप्नोतेस्सन्नन्तादुत्वयापृजयामीत् अत्र लोपोऽभ्यासलोपः मति
बुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्त्तमाने क्तः मतिरिह इच्छा न तु बुद्धिः पुनर्बुद्धिग्रहणात् तेनाप्तिप्रायेण तमविष्टतामि-
त्यतिशयेन तमम् एवं च कर्त्तुराप्तुमिष्यमाणतमं कर्मेत्यर्थः कर्त्तुश्च धात्वर्थरूपात्तव्यापाराश्रयः (कर्त्तुश्च धा-
तूपात्तव्यापाराश्रयः) स च केनाप्तुमिच्छति करणकारकाख्ये विशेषणे मूलव्यापारेणात्यर्थाल्लभ्यते तेरन
दाह क्रिययेति क्तप्रत्यये नोपस्थितं वर्त्तमानत्वं चेह न विवक्षितं तेन विवक्षितेन तेन कुर्वेहनवान्करिष्यतो
पादितस्य कारकमिति एतच्च कारकग्रहणाधिकाराल्लभ्यते तत्र हि तस्य येन प्रथमार्थं सप्तमी प्रतिसूत्रेवा
कुंभेन नाकारकं कर्मसंज्ञातेन विधीयते न च यथा अपायेऽध्रुवं कारकसंज्ञास्यात् ततः अपादानत्वकार
कमपादाने स्यात् पुनः कारकशब्दात् तन्त्रिम समासंज्ञादिविशेषसंज्ञाभिः सह समावेशसिद्धिः ततः तेवेर
मत्यत्राधिकरणत्वात् सप्तमी कारकत्वादतिकारकोपपदात्कृदिति कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरश्च सिद्ध इति
अन्यथा तस्य हयेत् स्यार्थे मादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् न चात्रोपपदस्वरेणान्यथासिद्धिः श्रोका
लवकर्णायोरिति निर्देशात् प्रातिपदिकसोपपदत्वेपि सप्तमी न स्यात् तथात्वात् यद्यपीह यथाया विस

त.बो.
वा.प्र.
१५५

रेणोवांतोदात्तत्वेसिद्धाति तथाप्यप्रत्ययस्वादश्चर्थेणापरत्वमेव तत्रोपायान्तराभावात्क्रियाद्यादिस्वरेणतस्मि
न्नित्याहः अन्वर्थाचेयंसंज्ञाकरोतीतितेनब्राह्मणस्यपुत्रंपश्यतीत्यत्रक्रियान्वयिनोनभवतिब्राह्मणोह्य
त्पुत्रविशेषणत्वात्क्रियान्वयीतुपयसेतिमज्जितिक्रियाप्रतपयसःप्रकृष्टोपकारकत्वेपिओदनएवात्रईप्सिततम
मःपयस्तुसंस्कारकरणम् नह्यसौकेवलपयसःपानेनसंतुष्यतिकिन्तुमत्स्यस्कन्नेनौदनेनयदात्वपा
यसएवईप्सिततमस्तभवति यदाकर्मत्वंभवत्येवपयसःपिवतीतिकर्मसमन्वितानाविति अथपीड
स्यासांकर्मेतिसूत्रादनभिहिते नतुवङ्कषड्डुरित्यादोवङ्कचूप्रत्ययेनोक्तार्थत्वात्सवादयोयथाप्र
वर्त्तन्ते तथाक्रियतेकेयदङ्ग्यादावपितिसाद्विभक्तार्थत्वाद्विती न भविष्यतिकिंचकटंकरोती
त्यादौसावकाशाद्वितीया कृतःकटंकृत्यादौनिरवकाशापाप्रथमैवावधिष्यते नचप्रवहवःसंद्व्या
दिप्रथमायाःअवकाशः तत्रापिप्रतीयमानास्मस्तिक्रियाप्रतिकर्तृत्वेनतत्तीयाप्रसंगात् अथोच्यत
नीलमिदंतनुरक्तामित्यादौपिविशेषणांतरनिवृत्तिमात्रार्थेकेअस्तिक्रियायाअनावश्यकत्वात्प्रथ १५५
मायाअवकाशाइतिनद्वितीयायोःसावकाशत्वेपरत्वात्प्रथमैवस्यात् तथाचानभिहिताधिकारो

वृद्धेव चेदत्राह। संख्याविभक्त्यर्थ इति पदे तेन सूत्रारंभस्यावकाशः तथा हि सूत्रारंभे कर्मण्यद्वितीये त्यस्यानभि
हिते कर्मणि पदेकत्वे तत्र द्वितीयैकवचनमित्यर्थः सूत्रारंभे च कर्मणि पदेकत्वे तत्र द्वितीयैकवचनमि
ति वाक्यार्थः तथा च सति कृतः कटः इत्यादौ तत्र कर्ममात्रोक्तावपि नैकत्वस्यानुक्ततया अम् दुर्वारं
स्यात् न च परत्वात् प्रथमैव स्यात् इति वाच्यम् इति वाच्यम् कर्तव्यः कट इत्यादौ तत्रापि परत्वेन कृद्यो
गलक्षणषष्ठीप्रसंगात् कारकविभक्त्यर्थ इति पदेन तु कारकस्यैव प्रत्ययादिनैवोक्तत्वात् प्रातिपदिका
र्थप्रवृत्तायाः प्रथमायाः एकत्वादिबोधनसंभवाच्च अमादिविभक्तेरप्रवृत्तत्वात् सिद्धिर्हि तदुक्तिसूत्रेप्रसा
ख्यातमाकरे इति कारकप्रातिपदिकार्थ इति पदेऽनभिहिते इत्यस्याद्यांशे इत्यर्थः तथा च तत्प्रत्ययादि
भिरद्योत्ये कर्मणि द्वितीयेत्यादि वाक्यार्थः तत्राप्येकेन द्योतिते द्योतकांतरस्याप्रवर्तनेऽभ्युपगमे तु
नभिहिताधिकारो नाश्रीयतापि युज्यते इति दिक् हरिं भजति भजन क्रियया हरेराप्ततमत्वात् प्रीतिविशि
ष्टतया इच्छया प्राप्यत्वेन हरिः कर्म तद्विशिष्टभजनं वाक्यार्थः हरिनिष्ठप्रीत्यनुकूलैकदेवदत्तादिनिष्ठा
वर्तमानो व्यापार इति बोधः हरिः सेव्यते इत्यत्रापि एवमेव क्रियाप्रधानमाख्यातमिति सिद्धान्तात्

तै· तै·
बो· थि·
२००

धात्वर्थस्यिनाक्रि इत्यर्थंप्रतिबंधिन्यायनात् प्रागिनि विशिष्टतयाक्रियोपास्थानतत्कृदर्थंप्रतीत्वस्य विशेषणमिति हितस्या
र्थः अत एव पाचको व्रजतीत्यस्यार्थः एककर्तृकपाकविशिष्टा एककर्तृकागतिक्रियेति पचतिव्रजत्योरथो
वार्थः एवं च प्रथमान्तविशेष्यको बोधः इति नैयायिकोद्घोषो भाष्यादिस्वारसिभिन्नादन्नेयः तन्मते हि पा
ककर्तृकव्रजनानुकूलकृतिमानिति पाचको व्रजतीत्यस्यार्थः पचति व्रजत्योस्तु पाकानुकूलकृतिप्र
तीत्यर्थः इत्येवरूपेणावाक्यार्थपर्यवसानात्तस्य भाष्यादिग्रन्थविरोधात् किं च हृषिभजति देवदत्तः इ
ति: सख्यतेदेवदत्तेनसत्रचपकरूपएवपगाहबोधयइत्युक्तम् नैयायिकानाममतेभिद्यतएवहर्षिनिष्प्रीत्य
नुसारिभिन्नादन्नेयएव पारस्कोप्याह भावप्रधानमाख्यातं सत्वप्रधानानिनामानि इति पस्यमस्या
धावतीत्यादौ तु स्वगकर्तृकं गमनं हृष्टिक्रियायां कर्मप्रधानेऽहृष्टिक्रियैव उक्तं चाख्यातं हियथा
ने के लिंगानसविशेषणान्याख्यातं नमित्याङ्खलिङ्. तस्य विशेषणमिति लौकिकप्रयोगेष्विति. तस्यति
ङन्तविशेषणान्तेङ्गलेभमिति तिमनुष्य पुरीमवस्कंदलुनीहि नंदनमिति माघस्याकस्यपुष्पवस्कंदन २००
नंदनादिकपाश्रस्तस्य क्रियेत्यर्थः इति सम्मतं येनान्तरस्यामिति रूद्रेस्य हीमविष्यमाणत्वात् एवप

वतिभवतीत्यस्य पचिक्रियाभवतीत्यर्थो भाष्यमतेनोप्यइतिदिक् अभिहितमिति नन्वेवं पक्वमोदनं
भुंक्तेइत्यत्रापि द्वितीया न स्यात्तेनैवमेवम् इदं हि पचिभुजिनिरूपितेहेकर्मत्वमत्रोक्तं तत्र प्रधानीभूतभु
जिक्रियानिरूपितामनभिहितां शक्तिमादाय द्वितीया स्यादितेः अतएवासनेऽप्यासितइत्यत्र संग्र
मी संगच्छते लादाधिकरणत्वस्योक्तत्वेऽपि तिङ्तोपस्थाप्यक्रियानिरूपिताऽधिकारस्यानुक्तत्वात
सप्तमीति शतानुद्रव्यनावक्रान्तइत्यत्राप्यानेदइति इह गमयाकर्मकेतिकर्त्रेरितिः आनेदकर्म्मक
प्रामिकर्मीभूतइत्यर्थः यद्युक्तं प्रायेणोतिनस्यलमाह क्वचिन्निपातेनेति विषद्वृक्षोऽपि इति सेवह्यं
इतस्त्वचेच्छेत्तुमिमच्चचाद्यान्हि षड्वृक्षमितिगम्यतेइतिवेयंयुज्यतइत्यर्थः पनेननिपातानांद्योतक
त्वमेवेतिनिपतोनाम्निइतिर्यत्नेन तथायुक्तं तपेसुतेनकथं युक्तमितिजिज्ञासायामाहइत्यनि
ततमवरितिसूत्रेराहोंपिभाष्यार्थवत्तेतइत्यिधनयन्नाह अनीप्सितमपीति इत्यनीप्सितादन्यदनीप्सि
तम् यथैवदाससोऽयंनेयद्द्रपैतेयद्भदेव्यतद्यमपिइहहरेद्युनेइत्याशयेनाप्रमुदाहरति ग्रामंग
च्छंस्तृणमिति यथासप्रयमानग्रामान्ग्रामादेदीप्सितस्यक्रियायोगपन्नजन्यसंयोगाश्रयफ

त.त.
बो.पि.
२०१

लाधारत्वात्तेनतथैवानीप्सितस्यतृणादेरितिभावः ग्रामंगच्छंस्तृणंस्पृशतीतितत्रदीपकत्वा
न्यस्तात्तृणमीप्सितत्वमेभवतिग्रामंपूर्वंगोवंशितुं उपेत्यचनोपेक्षाबुद्धिविषयः नदीकूलेकष
तीमचेतनेनतत्संभवात् किंतुयत्रेप्साद्वेषयोरभावस्तदुपेक्ष्यमितिविवक्षितम् विषमितिअत्र
विषद्वेष्यमप्योदनवद्भुञ्जिनासंबंधात्कर्मनेनयएवपुरुषेव्याघ्रादिनापीड्यमानोमरणमेव
श्रेयोमन्यतेतस्यविषयीप्सितमेवयोपिभ्रान्त्याभक्षितस्यापिमण्डादिवुध्यदिवदवसीमानवि
षमीप्सितमेव कथमन्यथाप्रवर्त्तेततस्मादिदमुदाहरणमयुक्तमेवनिचेदत्राहुःयस्यकस्यचिन्म
रणकातरोपिवैरिणागृह्यमाणोविषंभक्षयतीत्येवमुदाहरणमिति अनीप्सितस्पष्टप्रतिप
त्त्यर्थम् तथायुक्तमित्यारंभोदेवदत्तसिद्धिःस्यादेतद् यात्वपूपस्याप्यफलाश्रयःकर्मत्वंवास्तुकिं
मनेनकर्तुरीप्सिततममित्यादिसूत्रद्वयकथनेनचेत् अनेनमाणवकंवारयति उत्तत्रवारणा
र्थानामीप्सितइतिसूत्रेणमाणवकस्यापादानत्वंप्राप्तंतद्बाधायकर्तुरीप्सिततममितिपर्त्ते
व्यमेव एवंचद्वेष्यादासीनयोःसंग्रहार्थंतथायुक्तमित्यावश्यकमेवेति प्रकथितेचकेते

२०१

कथितमित्याकांक्षायामाह अपादानादिविशेषैरिति अपादानं संप्रदानमधिकरणं कर्त्रा
हेतुरित्येतैर्विशेषैरित्यर्थः अविवक्षितमिति अपादानादिविशेषैरिति विवक्षायां तु गोर्दोग्धि
पयः वलेर्याचते वसुधा व्रजेअवरुणद्धि गामित्येवं पंचम्यादयः एव भवन्तीति भावः एते
न पाणिना कांस्यपात्र्यां दोग्धीत्यत्र करणाधिकरणयोरेव प्रसंगः नयोरनुदंडेन करो
ति कैटेति एतीत्यादिरवकाशो दुहादिपरिगणनादित्याक्षेपो निरस्तः करणाधिकरण
संज्ञयोरिह विवक्षितत्वात् यदि तु सूत्रे अकथितशब्दो प्रधानपर्यायः न त्वनुक्तपर्यायस्तम्भु
पगमोऽनन्तदानप्रवापमाहेपानत्वापकारकमिति ततश्च ब्राह्मणस्य पुत्रं पृच्छतीत्यत्रनाति
प्रसंगः दुह्याच्जिति दुंदेंड्वनिपातने घातने घातने धातस्तुरादिः दुहत्वेदंडि ग्रहणाद्यान
नुनियद्वार्थे प्रयुज्यते कर्म्मयुक्त तत्स्यद्विषेत्यादिषु मादिनाक्षिप्तकर्म्मणाप्युज्यन्ते इति मुख्य
कर्म्मणा सह क्रियया संबन्धाभावे कारकमेवापादानादिविशेषैरकथितं सत्कर्मसंज्ञकं भ
वतीत्यर्थः एतेन दुहादीनां द्विकर्मकत्वे स्फोरितम् अत्रेत्याहुः कर्मयुगित्यत्र कर्मपाह

त॰ त्व॰
बो॰ पि॰
२०२

नक्रियोच्यतेदुह्यतिनेनक्रियात्वपीडनार्थः परिगणनमितितेननदूस्सम्प्रणोतिमायामित्यादौनातिप्रसं
गडुभिभावः इहदुहिगणयाकर्मकंनदसंबंधपिदोहनमर्थः प्रयोजनमुख्यकर्मकर्त्रीप्सिततमत्वात् गौणत्
पपसोनिमित्ततामात्रेणाद्यातानन्तुवस्तुस्माप्यवधिभावेनेनापादानसंज्ञायामप्रवृत्तेरनेनकर्मसं
ज्ञिकाभवति तदुक्तंहरिदत्तेन। यद्यपिगोरवधिभावोविद्यतेतथाप्यविवक्षितेनस्मिन्निमित्तमात्रवि
वक्षायामुदाहरणोपपत्तिरिति एतेनावधिमत्तायांगोरितिपंचम्येतिस्पष्टम्। यदानुगोरितेनतपसा
संबंधेनेनदोगोगाश्चात्मबुद्धेयभवतीतिबोध्यम्। यत्तुप्राचाडुक्ताचार्यरूपिप्रपिप्रछिचिञ्ब्रूशासुजिकर्म
गुरुः नीहृकृष्यंवहदंडमुचिकर्मभाणितिपठितम्। तत्रग्रहेयोऽप्रमाणिकः इतरेषांतुद्विकर्मक
तेचयद्यपिप्रामाणिकंतथापिसंदर्भोशुद्धिः तथाहिदूस्मादीनस्मादीश्चद्वैराख्येनयद्वित्वाभावकर्मक्रि
याशेषकृत्स्नकत्वाएवलक्ष्याः किंद्विकर्मकेभ्योमुख्येकर्मणिस्युः गौणेवेत्याकांक्षायांस्वयमेवपठितम्
एपादपोणपतनिः कर्मगत्यार्थानामुख्येकर्मणिप्रत्ययोयोति इत्यादिगौणेऽन्येतयथारुचीति एवंचदं
डिमथिभ्यामपिमुख्येस्यान्नेत्येवापत्तिः गर्गाशतंदंडतामितिभाष्यविरोधात्। प्राजेश्चतत्रप्रधानेनत् २०२

गर्गाः अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ती तीव्याकुशेषात् दे दिरञ्चग्रहणार्थः इत्युक्तं अत एवात्र सम
दायेवाक्यसमाप्तिपरिणानुरोधेन प्रधानादरनवसंभवात् तथामेश्वरपिप्रधानस्यात् इवाजेनुगौरो
नधाचभावस्थितिः येनापुविद्वसलिलस्फुटनामासह्यादेवासुरैरमृतं मंथनिधिममंथेति अत्राम
नेमुख्यउदेयमात्वात् अत्र तु निषिद्धगौणः बलिं याचते इति अत्र प्रार्थनार्थस्य याचेर्वसुधा मुख्य
कर्म तेन युक्तो बली वसुतो वधिरपि नदविवक्षितामनेन कर्म भवति अवनीं नीनीति अनु
नयार्थस्य पाचेट विनीतो मुख्यकर्म अवनीं तेविनयान्नयतीत्यर्थः विनयस्य नादृष्टा विव
क्षितापामकथितं चेति कर्मसंज्ञा तंडुलानोदनं पचतीति तेनार्थस्य पचेरोदनो मुख्यकर्म उदने नि
वर्त्तयतीत्यर्थः तंडुलास्तु करणत्वाविवक्षायामकथितं कर्म अन्ये त्वाहुः द्व्यर्थः पचिरिति भाष्य
पर्यालोचनया तंडुलानोदनं पचतीत्यस्य तंडुलान्विक्लेदयन्नोदनं निवर्त्तयतीत्यर्थः दुह्यादेः प
चेः परिगणनमाप्रामाणिकं भाष्ये कैयटादिभिरनुक्तत्वादिति गर्गानिति ग्रहणार्थस्य दंडेः शास्ते

ते.ते
बो.धि.
२०३

मुख्यंकर्मगांगोत्रव्रजादानत्वाविवक्षायामकथितंकर्मव्रजमिति अत्रगोमुख्यंकर्मव्रजेत्वधिकर
णत्वाविवक्षायामकथितंकर्मचेति एवमग्रेप्यूह्यं अर्थनिबंधनेति ननस्वरूपाश्रयद्विमपीदमेवा
चहूतितद्राजस्त्रभाष्येप्रच्छपर्यायस्यचुदरपिद्विकर्मकत्वदर्शनादितिभावः अतएवस्यात्स्वरूपेण
स्रवम्बाजगादमारीचमश्वैवंवचनंमहार्थमितिभट्टिः प्राग्रुक्तोपवचनाद्युत्पादयोर्वद्दयोर्द्वि
कर्मकाःज्ञेयाःस्यादेतत् यद्यर्थनिबंधासंज्ञानहिंतीवग्राप्यमन्यतरीनपठनीयः उभयोरेकार्थत्वा
दितिचेत्सत्यम् भारवाड्डित्यत्रविलक्षणोर्थोनभूयतेतद्धाद्धयमपिपठनीयमेवयदित्वमानुभ
यतेतर्ह्यन्यतरोनपठनीयः उभयथापिलक्षणाःस्तुनिर्वाधत्वादप्रवदेतिजयादित्युनशाकमिनु
दाहरणमध्यमपिमनोरमायामुक्तं चित्यमेवसंज्ञायाअर्थनिबंधनार्थत्वाच्चेति बलिभिक्षते
इतिभिक्षभिक्षायाम् अलाभेलाभेवाभिक्षतेत्यर्थः देशाइति कुरुपांचालादिदेशेवहदरद्यतेतेना
पिद्मीडस्यासामिमत्यसनवैयर्थ्यम् अर्थपरत्वादेवसामाथाऽरःकर्मेतिनियमार्थत्वाभ्युपगमे २०३

पिवैकुंठवर्त्तिनेऽस्मादिप्यतिप्रसंगः स्यादेवमभिप्रायेणाह तथैवोदाहरति क्रोशमिति गोदोहमि
ति नचेह कालत्वासिद्धिः लोके कालत्वेन प्रसिद्धमासादेरेव कालशब्देन ग्रहणात् तेनच
रमासेऽस्यादि न भवति जन्यमात्रे कालोपाधिर्मितिचयेदरपि कालत्वात् यत्तु प्राचामकर्मक
धातुभियोगे देशकालाध्वभावेभ्यो द्वितीयेत्यकेविदित्युक्तं नदीमास्तेऽस्याद्युदाहृतं तदसंगत
म् ग्रामसमस्तहक्रुर्वादिरेव देशो गम्यते ननु प्रदेशमात्रे तेन ग्रामेऽस्वपितीति न भवतीमाकृत
दिति अपेति मूलमध्यानेऽस्वपित्यपिप्रसंगात् अत एवाकर्मकेष्वभांगानत्वेन विशेषितः गत
त्वेन प्रसिद्धोनियमितपरिमाणक्रोशादिरिति च व्याख्यातम् द्वितीयप्रसंगाते कर्मसंज्ञा
याम विहतत्वात्कर्मणिलादयो न स्युरिमासऽस्मादिप्रयोगाभावप्रसंगात् किंचिदित्युक्तिः
तेषां मते दौर्बल्यसूचनायेति कश्चिद्विद्यारव्याय पूर्वोक्तदोषपरिहारेपि नदीमास्तेऽस्तु

त. ते.
बो. धि.
२. ४

दाहरणस्यासंगतत्वबलादवस्थापवेति ध्येयं गतिबुद्धिप्रत्यवसानभक्षणार्थशब्दकर्मकाणामिति श
ब्दः कर्मकारकं येषामिति अर्थः कर्मग्रहणं चात्र कारकपरं ननु कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे इत्यत्रेव क्रि
यापरः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययात्कर्मग्रहणसामर्थ्याच्च अन्यथा हि गतिबुद्धिप्रत्यवसानश
र्थाकर्मकाणामित्येव ब्रूयात् अणौ यः कर्त्तेति अनुमन्ते णिचि प्रवृद्धिपानुवाच्या क्रियाप्र
तिपः कर्त्ता सः णौ तथात्ववाच्या क्रियाप्रतिकर्मसंज्ञः स्यादित्यर्थः नियमार्थमेतत्सूत्रमिति
प्रांचः णिजर्थेनाप्यमानस्य प्राप्तिर्भवति तर्हि गत्यर्थादीनामेव कर्तुरिति तेन याचयति देव
दत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र प्रयोज्यो कर्त्तरि प्रयोज्यत्वं प्रतिकर्तृत्वस्यैव वृत्तिरपवादत्वेनावस्थानादती
यामिसिद्धाति उक्तं च गुणक्रियायां स्वातंत्र्यात्प्रेषणे कर्मतां गतः नियमात्कर्मसंज्ञायां स्वधर्मे
णाभिधीयते इति कर्त्तुः स्वधर्मेणान्तरीयेत्यर्थः ननु णिजर्थं प्रति कर्मत्वे वाच्ये नाप्रकृत्यर्थं २०४

प्रतिकर्मत्वेपरत्वादेवसिद्धे अंतरंगत्वाच्चस्वकारकत्वसिद्धाद्धि क्रियाणांजन्यत्वेनसंबध्यतोद्दे
त्वमतिगिरिक्रियानामकर्तृत्वे प्रयोजकस्यहेतुत्वात् अतएवोपजीव्यापिकर्तृत्वेसंज्ञाएवं च परत्वा
दंतरंगत्वाद्दुपजीव्यत्वापिचप्रयोज्यस्यास्तुकर्तृत्वं गत्यादेर्विधिपतो विना पद्यपि विधि
पदेपिलक्ष्मनिर्वाधमेवतथापिनिपातनस्सूत्रमिदमितिप्राचांग्रंथाविरुध्यंतचेदुक्ताङ्गः णि
जर्थस्यप्राहप्राधान्यपुरस्कारात्प्रधानानुरोधित्वात् कर्मसंज्ञायाः प्राबल्यात्विप्रतिषेधएव
नास्तीतिपरत्वात्कर्तृत्वसिद्धिरित्येतन्नसंगच्छते अंतरंगोपजीव्यत्वेपिप्रधानेप्रतिप्राबल्येन
प्रयोजयतः ततश्चनियमार्थोक्तिः प्राचानिर्वाधैवेतिगम्यादिग्रहणतात्कर्मेणोदाहरंति प्राञ्चोनि
ति अत्रणात्र्वः स्वर्गंगच्छन्तात्श्रीहरिः स्वर्गमगमयत् इतिगमेरणौपतावस्यायांणावः क
र्तारस्तंणौपतावस्याया कर्माभवत् स्वर्गकर्मकंस्वर्गनिष्ठंयद्गमनंतदनुकूलोयन्निष्ठोव्यापारः
सः श्रीहरिर्गमयतीतिरितिवाक्यार्थः एवमग्रेपूह्यं वेदार्थमिति सेवकीयाः वेदार्थमविदस्तान्

त॰ त॰
बो॰ पि॰
२०५

श्रीहरिर्वेदार्थमवेदयत् तथाहि देवाः अस्मरन्नम्नतानाशयन्निविधिवेदमथैनं तं ब्रह्मणो वेदमध्या
पयद्याठयत् सलिले पृथिवीआस्तां तोयोऽहरिरासन्तस्याः पतिस्स सः हरिर्मे गति तिमापूयः न
नपुंसकाच्छ्रणामनेन कर्मत्वे कृते कर्म ईप्सिततमः न तु कर्तुरितिकर्तुरीप्सिततमत्वाभावात् स्वर्गस्य
कर्मत्वं न स्यादत्र केचित् गतिबुद्धीति कर्मत्वस्य बहिरंगत्वेन ततः पूर्वत्वमेव यात्त्व थैआपारप्रयुक्ते
कर्मत्वे स्वर्गस्य निर्वाधमित्यसेषुः इति अन्ये तु कर्तुरीप्सिततममिति सूत्रे कर्तृग्रहणात् स्वनन्तसोपल।
क्षणाम् स्वतन्त्रस्य चयात्पातयापाराश्रयत्वमेवतत्त्वप्रयोजकस्स सन्निधानेऽपि प्रजस्यास्वेवतिम
कारानुपपत्तिः न स्वतन्त्रे सति तस्य कर्तृपदस्य तत्रैव लक्षणा न संगच्छते एकस्यैकस्मिन्नेवार्थे श
क्तिलक्षणोभयाभ्युपगमस्य शास्त्रकारासम्मतत्वादिति वाच्यम् सन्ज्ञान्तरानुपहितस्वतन्त्रसंकेति
तस्य तरोपहितेस्यावच्छेदकोस्वस्य तन्त्रेलक्षणाभ्युपगमे वाधकाभावात् अत एव जियातोर्नेयेश।
क्तिः प्रकृतिजन्यबोधे लक्षणाशत्रत्वादनेन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणेति तेन प्रजयतीत्यत्र प्रयोज्योचान २०५

कः प्रकृष्टजयोस्तु जितेरेवार्थः इति नेयापि कोक्तिः सङ्गच्छते नापि कर्तृपदस्य स्वतन्त्रलक्षणा
यां प्रमाणाभावः शङ्क्यः प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुः द्विकर्मकाणां प्रधाने दुहादीनां तु
न्नीण्यर्पने कर्तृत्वस्य कर्मणा इति वदतो भाष्यकारस्यैव प्रमाणत्वात् न हि लक्षणां विना णिजन्ता
द्विकर्मता लभ्यते येन ण्यन्ते कर्तुरिति वचनं सावकाशं स्यादित्याहुः नीवह्योरिति यद्यपानवाः
प्रापणमर्थानुगतिस्तथापि गति रूपविशेषणीभूय प्रापणमध्ये प्रविष्टं तेन तावन्मात्रेण
प्राप्तिमत्वाप्रतिषेध उक्तः नियन्तेति नियन्ता प्रयोजकः ननु सारथिरेव नेनवाहयतिवदीन्म
वाहयति बलीवर्दान्प्रवातिनिति सिद्धान्ति अस्मादेव भाष्योदाहरणात् ढियागमपहरति इति
न्यायात्र सोक्रियते अस्य विषय इति प्रयोज्यः कर्मेति वक्तव्यमिति फलितोर्थः यस्तु प्रापणं गति
ग्राह्यं न स ग्राह्यते तेषामनावश्यकमिति वोध्यं स्वतन्त्र इति नियन्ता प्राज्जिलार्थता सूतः क्षत्ता च सा
रथिरित्यमरः प्रत्यवसानार्थत्वात्कर्मत्वे प्राप्ते निषेधमाह आदिखाद्योरिति आदिभक्ष्ये

त॰ त्व॰
बो॰ धि॰
२०९

त्वादिभवतेंभवतातो प्राचामनुत्रादीतिपठ्यते तत्रएपेनावस्यान्वकारणमितिबोध्यम् आदयतीतिइह
निगरणचलनार्थेभ्यश्चेति परस्मैपदनियमेनप्रवर्त्तते अतेः प्रतिषेधइतितस्मान्निषेधात् तेनक
र्त्रभिप्राये फलेशेवाः कर्त्रीतिपरस्मैपदम् क-भिप्रायेणणिचश्चेत्यात्मनेपदंभवत्येव
तिबोध्यम् भवतेरितिशुद्धीतिसूत्रेणणौकर्त्तेसणौकर्मत्वंविधीयते ननुणौकर्त्रेरितिप्राप्तैरेवा
भावान्निषेधोयंव्यर्थः इतिचेदत्राहुः हेतुमणिजन्तेविधिरितिषेधोप्येणाविसंयतन्निषेधा
नाद्धेतुमणिजविषयेपवर्त्तितुंपतीप्राप्तिः सत्वात्प्रतिषेधउपसंहरन्पातः इतिभवपत्तीवदी
सस्मैभवयतितान्भवयतीत्यर्थः देत्रस्यानोयवानोभवमाणानांहिसाज्ञेया तस्याभव
स्यायोतेषांचेतनत्वात् जल्पप्रभृतीनामिति जल्पव्यक्तायांवाचि जपव्यक्तायांवाचि पुत्रोध
र्मंजल्पतितंदेवदत्तोजल्पयतीत्यणौतावस्यायांपुत्रःकर्त्ताणौतावस्यायांपुत्रःकर्त्ताणौतावस्था
यांकर्माभावात् तथापुत्रोधर्मंभाषयतिदेवदत्तः नचजल्पतिभाषयोः प्राप्तक्रियत्वेनगति २०९

बुद्धिसूत्रेणैव सिद्धे उपसंख्यानमनर्थमिति भ्रमिनवं प्राह कर्मणाभिमसंप्राप्तः कर्मका रकं ये
षामिष्टमर्थानाम् अन्यथाविदमध्यापयद्विधिमित्यादिरसिद्धप्रसंगात् एवं पुत्रोयं किंचिज्जल्प
यति इत्याद्यप्यनूद्य स्मारयति अध्ययनार्थस्यैव स्मरतेर्वा दादेयामितः इतिमित्त्वम् नचिनार्थ
कस्येतिभावः देवदत्तेनेति स्मरयत्येव नगुल्लाऽत्यत्र नयोरणाविति सूत्रेभाष्यप्रयोगादेव
कर्मत्वंबोध्यम् प्राह्वापनीतिप्राह्वेकरोतीत्यर्थे प्राह्ववैरित्यादिनाक्यङ्तेनोहेतुमित्यणिचू पा
त्वर्थसंग्रहीतेति स्तेनप्राह्वापनीयोनिकैरिति कर्मप्रचुनापरास्ताः परास्ताः नन्वविवक्षितक
र्माणोपीति यथाकालः कर्मणि चेति सूत्रेऽविवक्षितकर्माणोप्यकर्मका इति गद्यमेतत्येवा
हापि यदिग्रहे २ ननदाओदनादिकर्मणो विवक्षायां पाचयति देवदत्तमिति स्यात् ननुदेव
दत्तेन पाचयति एवं गत्यर्थाकर्मकेति सूत्रे विवक्षितकर्मणोपि चात्र कर्मकाः इति नगद्यते
दत्तवान् पक्ववति त्यर्थेदत्तः पद्यः इत्यापत्तेः पक्व प्राचान्यथात्रादपाह्वापद्वेनेनिलकेनदृत्ते

त. त.
बो. पि.
२८

अयतेनिषेधस्य निर्मूलत्वेऽप्यणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वस्य तत्रेष्टत्वात् कं दुहेर्ज्ञोस्तुप्राव्दक्रियते यिशाद्दः कर्म
कारकेनेति प्राप्तेरेवाभावाद्वेति सिद्धं तमनोऽस्मापाम् यदपि ग्रहहद्रष्टाभिति कर्मत्वमुक्तम् तत्र
चैत्रोऽग्रहणं प्रामाणिकमेव गौणेनेत्यस्य ग्राहूकर्मत्वात्सिद्धग्रहेः द्विकर्मकत्वं यच्च प्यजिग्रहहेतेजन
कोऽयं तु स्तादिति भट्टिप्रयोगस्य अयाचितारं नहि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं प्रशाकेति कालिदा
सप्रयोगस्य चानुगुणं तथापि बहूनामसंगाज एव अन्नपवनेयन्वरजिग्रहहोऽपि तवान् सुताग्रा
हयितुमहाद्य तेन वोऽथ पितुमित्येवमुक्तप्रयत्नप्रयोगसमर्थयांचक्रिरे न च खड्स्वार्थत्वेविनापिय
याम्नुतेर्थैवग्रहेः द्विकर्मकत्वमस्त्विति वाच्यम् तथाहि ग्राहितं गंधमाल्यादुत्पत्रक्तप्रत्ययेनाभि
धानेप्रयोज्यकर्मीभूतधनोःस्यात् नन्वगंधमाल्यकर्मणः ण्यन्तेकर्तृस्थकर्मणाउक्तुक्तेजींयाप्रेरत
हितेनगंधमाल्यंप्रतिमद्ज्ञातीति भवत्येवायं तु प्रयोज्यकर्मत्वम् ज्ञापयत्यागंधमाल्यंप्रतिग्राहिताभि
तिस्यात्तक्तप्रत्ययानभिहितत्वेन गंधमाल्यकर्मणो द्वितीयायाः प्रतिपत्तेः सिद्धांतेऽवज्ञायया प्रतिग्रा २८

हितेगंयमास्येप्रयेतिविग्रहः द्विकर्मकत्वाभावेनगंयमानस्यैवक्तप्रत्ययेनाभिहितत्वात् यद्येतिन
तीयान्नणिजर्थप्रतिज्ञायाःकर्तृत्वेपिणिप्रकृत्यर्थग्रहप्रतिषेधेनोःकर्तृत्वाडुपपद्यते एवंचजाया।
निष्प्रेरणाविषयीभूतेगंयमानात्मकमेकेरात्प्रतिग्रहणोकर्तृमितिवाक्यार्थः यद्यपियेनुकर्तृकंजा
यानिष्प्रेरणविषयीभूतेनपतिग्रहणेनतत्कर्माभिभूतेगंयमानस्येइतिविग्रहः तथाप्यनादाप्यांतर
भावेणैवविशेष्यभाववैपरीत्येनप्रकार्थीभावःकल्पतेइतिसिद्धान्तगतिबुद्धीत्यादिइहनानुवर्त्तते
तेचउभयत्रविभाव्यम् अभ्यवहरतेभक्षणार्थस्यविकारार्थस्यकरोतेश्चाकर्मकत्वात् ग
तिबुद्धीत्यादिनाप्राणौकर्तृणौकर्मकत्वप्राप्तेत्रअर्थांतरेचानयोःसकर्मकत्वादप्राप्तेत्रस्यारंभात्
अप्राप्तावुदाहरणमाह हारयतीति हरतिकरोतिवाकृटेभ्यःपड्गणपतावस्याद्याभृत्यःकर्त्तास
एवंसंपत्तावस्यायोगकर्माभूतम् प्राहेतदुदाहरणम् हरणमभ्यवहारयतिसैंधवंविकारयतिसैंध
वैरीतिवोध्यम् ननयदिगादिबुद्धिरित्यादिरिहनानुवर्त्ततेतदेतदस्वरूपस्यात् तत्रैवमामाने

त॰ त्व॰
बो॰ धि॰
२८

नपश्यामः इतिचेन्मैवम् नवेतिविभाषेपिसूत्रेउभयत्रविभाषास्वभाष्यकृतास्यपिसूत्रस्यागणितत्वे
नोक्तशंकयानवकाशात् अभिवादीति वद संदेशवचने चुरादिराधृषीयः अभिपूर्वान्नमस्कारा
र्थेतस्याभिवादयतेरप्राप्तौदृशेस्तुप्राप्तावयंविकल्पः अभिवादतिदेवंभक्तंप्रेरयत्यन्यः अभिवादय
तेणिचश्चेत्यात्मनेपदम् परस्मैपदेन अभिवादयतिदेवंभक्तेनेत्येव तथापश्यतिदेवंभक्तः दर्शयते
देवंभक्तंदर्शयतेदेवंभक्तः इत्यादौभिन्नेअल्पाच्पूर्वंनिपातेकर्त्तव्येविपरीतोच्चारणमीदृशास
यानविवक्षार्थमित्याह संचान्तश्चेवसति नेनेहनिवसतेयदिश्रुकशिवोपदे इतिक्वचिन्नेति पश्यै
षभिनिविष्टानामितिसमर्थसूत्रभाष्ययोगोत्रमानमितिभावः उपान्वत्यग्निकरणादल्पमिवक
रणंवबलीयः इतिवसनिवासेइतिभौवादिकएवगृह्यते नतुवसआच्छादनेइत्यादिकइत्यभि
प्रेत्याणायानिर्देशमाह उपादिपूर्वस्यवसतेरितिवसेरर्थस्यप्रतिषेधः इतिवार्त्तिकमर्थतोव्याचष्टे
अभुक्त्यर्थस्येनेतिवार्त्तिकेअशब्दोनिवृत्तिवचनः भोजननिवृत्तिर्वाचकस्यवसेराधारकर्मेनेत्य २८

र्थः वनेउपवसतिइतिकथम् नहिगत्यर्थकर्मकेतिसूत्रेहरिदिनमुपोषितइत्युदाहरणासंगा।
च्छतेभ्रंतिचेदत्राहुः वसेरत्रस्थितिरर्थः भोजननिवृत्तिस्तु कीर्तिनेदोषः इतिउपपदविभक्ति
माह उभसर्वतसोरित्यादिनाउभसर्वयोस्तसौतदन्तेनयोगेद्वितीयाकार्येत्यर्थः प्रकृतिद्विवे
ननुसोरितिद्विवेननुसोरित्यादिनाउभसर्वयोस्तसौतदन्तेनयोगेद्वितीयाकार्येत्यर्थः प्र
तिद्विवेनतसोरितिद्विवनिर्देशः अत्रउभमग्रहादचनकृतः अनेकरणाद्विनासाम्भवाद्वि
ततनथाचउभग्रहेनउभयग्रहोलक्ष्यते केवलात्परस्यतसोः संभवादित्येके वस्तुतस्तुप्रकृतिवि
षयेअपचप्रकृतावपिउभयग्रहाद्द्विरितोलंदरतमस्तेवेति यथाप्युनेसाधिधिममनोरमायास्थि
तम् धिगिति धिकृशब्दयोगेपिद्वितीयाकार्येत्यर्थः अत्रप्राचः धिगित्यविभक्तिकोनिर्देशोग
विस्यकेमाहितिवनदस्याजः तन्नतथात्स पदेनतथाहष्टातेलोपःसालस्यैवदाष्टीतिकेजस्त्र
साप्यप्रवृत्तिप्रसंगात् नचायंगकारांतपवास्त्विनिर्देशकथम् कस्यवस्तुइतिसूत्रेधिगिदितुदाह

त॰ब॰
बो॰वि॰
२॰९

रस्यांसंगतिप्रसंगात् कस्य चद्दूत्यनेन द्विकंताव्ययस्याकचूसन्नियोगेन दत्त्वविधीणितिविभ
क्त्यंतमेव पदंन प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेनाव्ययत्वात्सपोलुक् यदि नु धिणित्यविभ
क्तिको निर्देशः इत्येतावानेव प्राचांग्रंथस्तदासम्यगेवात्मत्वान्नु पोल्लुक्यविभक्तिको निर्देशः
इति वक्तुं शक्यत्वात् उभयतःकृष्णमितिकस्य पाष्ठ्यर्थे ह्येविद्वत्यर्थः आचादित्वात्त्वसिः षष्ठ्यर्थे
द्वितीयेपमपपदविभक्तेः सर्वत्रबाध्यम् अत्रव्याचक्षते उभसर्वयोगेणपरस्परसाहचर्यात्
सिद्धेनरसूत्रेनत्वाद्यादिभ्यस्तसिः तथाचोभयतःइत्यादैतसेस्तेषामेनतसिलादेषोक्तान्त
तद्धाःतिनयत्र संज्ञा यतस्तेन तसिलदिष्णाभाव स्तत्र द्वितीयाइत्येके कथंधिङ्मूर्षे संबोधने
चेतिप्रथमैवभवति क्रियापदंच कोऽपि विच्छून्नकश्चिदादिभ्रमम् तथाच धिङ्मूर्ख निषिद्धा
चरणमित्येवं तद्दिहकल्पे मूर्खसंबोधक निषिद्धाचरणस्य निंद्यत्वेतिवाक्यार्थः प्रथमाध्यया
योगे द्वितीयेतिवादिनां तु मूर्खसंबोध्यके निषिद्धाचरणं निंद्यमितिवाक्यार्थः पत्रपपदविभक्तेः

२९

कारकविभक्तिर्वलीयसीति संबोधने प्रथमैव भवति संबोधनपदस्य कर्तृकारकवाचित्वा-
दित्याहुः तच्चिंत्यं संबोधनस्य कर्तृकारकत्वे उक्तिसंभवात् नच देवप्रसीदेत्यादौ वस्तुगत्या
देवपदकर्तृत्वस्य संबोध्यत्वे उक्तसंभव इति वाच्यम् वास्तवकर्तृत्वेपि कारकविभक्तित्वस्यालाभा-
त् देवत्वाभावेति भक्त्याद्यत्यादौ संबोध्यस्य देवस्य वामपि कर्तृत्वेनाल्पीयस्त्वात्तावत् पर्यु-
परीति कथं तर्हि उपर्युपरि बुद्धीनां चरंतीश्वरबुद्धयः इत्यत्राहुः उपरि बुद्धीनामन्त्राने बुद्धी-
नामुपरि चरंतीत्यर्थः तेनाम्रेडितत्वाभावान्न द्वितीया पद्य प्रातिपदोक्तस्य पर्यस्य प्रथमं
मा श्रेण्यादि इति कृतद्वित्वस्य वा तिकग्रहणादिह चाश्रीयमाद्विर्वचनत्वान्नास्ति द्वितीयाप्रसक्ति-
रिति अभितः परितः इति पतञ्जलिः यत्रापि दृश्यते पूर्वोक्तस्यैव प्रपंचभूतमिति व्याचख्युः
अभितक्रमिति पर्यभिभ्यां चेति तसिल् समयानिकषाशब्दौ सामीप्यवाचिनौ अभ-
यो विलेखले कांनिकषा हनिष्यतीति व्याचख्युः हेतिखेदे तदेतदाह तस्य येन चेति वृभ

त॰ब॰
बो॰धि॰
२९

द्वितमिति त्वमद्वितस्येत्यर्थः एवं प्रतिशब्दः क्रियाविशेषकत्वादुपसर्गः न तु कर्मप्रवचनीयः तेना
त्र कर्मप्रवचनीययुक्ते इत्यनेन न गानार्थेनान्नं भक्षका अन्तरान्तरेण प्रति पदोक्तत्वान्निपातयोरेव ग्र
हणं न तु यथवेन्तरीयान्तयोः परस्परसाहचर्यानुवृत्तत्वात् यथा गङ्गा भोगवानिसद्धेऽत्र हयोरेव प्रतीतिन ।
त्वाचार्यपरशुरामयोः तेन किमनयोरन्तरेण गतेनेति द्वयम् किमनयोर्विशेषणज्ञानेनेत्यर्थः
अन्तरा त्वां मां मितिलब्धं ममचमध्येत्यर्थः हरिस्त्वाह्यान्नहिमीघा प्रथमा या एवाम्न्तैः अन्तरेण ह
रिं मिति हरिं विनेत्यर्थः मध्ये इत्यर्थे पञ्चमं तरेणपाह्वावर्जते मण्डलस्ववामलमन्तरेणास्थित
म्बलज्वामरयोर्ह्वयसः इति चलज्जामरयोर्हपनस्य मध्ये इत्यर्थः प्रकृते यद्ग्रहणान्नेह अन्तरा त्वां मे
कृष्णस्य मूर्तिः इहकृष्णात्र द्वितीया अन्तराभ्यां प्रयोगान्तरे तत रनेनान्वपात् कर्मप्रवचनी
यो कर्मप्रवचनीयाः इत्यधिकृत्येति शीघ्रराज्ञोगतिवोयधंगरुसंज्ञाकरमन्वर्थत्वाय कर्म
क्रियां प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीयाः नालकाकेनेकर्त्तेर्दिग्न्यनीय इत्यनेन संप्रतिक्रियां न द्यो। २९

तर्पेनिलभ्यते तथा च हरिः क्रियाया द्योतको नायं संबंधस्य न कः नापि क्रियापदापेक्षी संबं
धस्य तु भेदकः इति तथा हि जपमनुप्रावर्षदित्यत्रानुनाम क्रियाविशेषो द्योतयते न स्वयमने
त्वमित्यादौ यथा नापि च वसंबंधउअते हि तीपवत सोक्तत्वात् नापि प्रदेशाविपरि लिख
ति विद्युदुपरि लिखति इत्यत्र विशेषहेतुनमान क्रियते यत्क्रियानरमा हि प्यत्नेकारक विभक्ति
प्रसंगात् किंतु जपसंबंधि वर्षणमिति द्वितीयया वगतः संबंधी लक्ष्यलक्षणभावरूपे
त्यवगमात् संबंधवानुना विशेषो वेद्यस्यापत्ते ह्युचितक्रियागतविशेषद्योतकोपीयं स
ह्यावचनात् प्रवर्तते सः संज्ञायामतिक्रमणापि वेति यथा तत्संज्ञः इति कर्मप्रवचनीयसं
ज्ञ इत्यर्थः गत्युपसर्गसंज्ञापवाद इति ननु तत्र मनुवर्षदित्यत्र वृष्टिप्रत्ययोर्योगाभा
वेभावादेतयोः संज्ञयोः प्राप्त्यभावात् कथं तदपवादत्वमस्याः संज्ञाया इति चेत् अत्राहुः गा
मानि निर्णमनाति क्रियामपेक्ष्य तयोः प्राप्तिरस्तीति संभावनामात्रेणास्मल्लक्ष्याणि बाधकत्वात्

तः बः
वोः पिः
२११

चैवं कर्मत्वादेव द्वितीयासिद्धेः किमनया संज्ञयेति वाच्यम् जपस्य निशमनप्रयुक्तेहेतुत्वाख्यसंबंधविवक्षा
यां कर्मत्वाभावेन तृतीयाप्राप्तायां तदर्थं भावात् चैवमपि जपमनुनिशम्य देवः प्रावर्षदित्यत्राविगमात्
त्वपक्षे योयं चम्यपवादार्थैवेयं संज्ञास्त्विति वाच्यम् लक्षणे यं हि कर्मण्येव विकरणेचपंचमी जपस्य तु कर्मत्वा
दिना विवक्षाभावादिति परापि हेतौ तृतीयेत्यादौ अयं भवः लक्षणे कर्मप्रवचनीयसंज्ञापाप्रवकाशः
यो न हेतुः वृक्षमनुद्योतते विद्युत् हेतुतृतीयात्र अवकाशो यथा नेनकुलमित्यादि जपमनु प्रावर्षदित्यत्र हेतुभू
ते लक्षणे परत्वात्तृतीया स्यात् तां बाधित्वा अनुर्लक्षणे इति पुनः संज्ञाविधानसामर्थ्यात् द्वितीयैव भवतीति
न च तृतीयार्थ इति सूत्रेण हेतुतार्थेन तस्य पुरस्तादपवादन्याये न सहयुक्तेऽप्रधाने इत्येतावन्मात्रबाधका
त्वात्सामर्थ्यादिति अत एव हेत्वनुपर्यन्तमपि ग्राह्यं वा येवि षय इति स्वीक्रियते इति भावः नदीमन्विति
द्वितीयाः संबंधोर्थः षष्ठ्यापवादत्वादेतद्वितीयायाः स च हह संबंधः साहित्यरूप एवे समनुनाद्योतते हीने उप
प्रादेव द्वितीयानन्तपक्षाष्टान प्राक्तिस्यभादित्याप्राप्ये उदाहरति अनुहरिमिति उपाधिकेचचकारेणही २११

नेदमनन्वकं अनेन तदाह अधिपर्वकेहीनेति अधिपरिकर्मसंज्ञाविधानेद्वितीयार्थमित्याह स प्रमीवदत्वेतेइति यस्मादधि
कमित्यनेनेतिभावः तस्मिन्नपि सूत्रे कर्मप्रवचनीया इत्यनुवृत्तेरधिपरिकर्मसंज्ञाविधानमावश्यकमेवेतिध्येयम्
उपद्रवीमिति पूर्ववदनुवृत्तो द्वितीयालक्षणेत्थंभूतप्रतीतितुल्लसेवेवधद्योतनमर्थः संवर्धश्चलक्षणालक्षण
भावः इति प्रत्यादयोद्योतयंति भक्तो विष्णुप्रतीति विष्णोर्भक्तेरपि विषयविषयिभावः प्रत्यादिद्योत्यः भक्तः
किंचित्प्रकारं प्राप्त इत्यर्थः लक्ष्मीं हरिं हेमप्रतीति लक्ष्मीरूपस्य भागस्य हरेर्णा सह स्वस्वामिभावः सूत्रे
हृतमिति इह वीप्सादिवचनेनैव द्योत्यते प्रत्यादिशब्दास्तु क्रियया संबध्यते कर्माणीपद्वितीया कर्मप्र
वचनीयसंज्ञापाउपसर्गसंज्ञायाः बाधार्थत्वेना पतदर्थमेवलक्षणादयो विषयतयोपात्ता इति व्याख्या
नमाकरे पंचम्या इति पमिभिरितिन भवति वर्ज्जनार्थेनापस्य नेसाहर्षपात् परिषिंचतीति सर्वतःसिंचती
त्यर्थः उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं ममाभिप्यादित्यिमममभा— स्याः इत्यर्थः प्रांच सुममभित्यादित्यि प्रसूदा
हरंति तत्रमाप्राप्तयादित्यर्थः उपसर्गात्सुनोतीति षत्वं ममाभिप्यादितिममभो वशेनाक्षेः सकर्मकत्व

त. बो.
बो. षि.
२१२

न्नामिति द्वितीया अत्र च भमभागतः इत्यर्थः एषोऽर्थः वमानादिति कर्मप्रवचनीयत्वे निषिद्धे उपसर्गप्रादुर्भ्यां
मिति षत्वे कृते ऽभ्यवगाहतीतीह प्रजयति परीमतिवृत्तं भवति प्रति विद्योतते इत्यत्र प्रादेर्विशेषद्योतक
त्वादधिपर्यो रिह विशेषद्योतकत्वादनर्थकत्वम् यात्वर्थवत्तास्वेवेति बोध्यं गतिर्गताविन्यत्र पदादिम
थि क्रियते इति पदान्तरत्वसंपन्नं पेक्षत इति प्रयुक्ते अतिरतिक्रमणे च चकारेण पूजायां चेति अतिक्रम
णमनुचितादधिकस्यानुष्ठानमर्द्धं येऽप्येकमेवोदाहरन्ति अतिदेवानिति अन्यदुदाहरन्ति अन्यसिक्त
मिति स्तुतमिति वहुतरवासमीचीनं वासिक्तं स्तुतं चेत्यर्थः वहुतरार्थे निक्रमणे समीचीनं स्तुजेनेति
विवेकः अपिः पदार्थे चेति सर्पिषोपि स्यादिति सर्पिर्विंदुः स्यादित्यर्थः अपेः कर्मप्रवचनीयत्वे फलमा
ह अनुपसर्गान्नषइति उपसर्गसंज्ञाभावात् उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिरतीहन प्रवर्त्तते इति भावः सं
भावनायामिति संभाव्यते इति संभावनाप्राधान्येसुञ्च भवन क्रियासंभावनायां भवस्य विषयत्वादाह
तस्यापवेति संभावनायापद्येत्यर्थः कर्मदोलंभ्याद्भवनक्रियायाः द्योलेभ्य द्योतयन्नपि प्राद्भावनक्रि २१२

याचाविनास्यादित्यनेनसंरभ्यते इत्यर्थः अवयवावयति समिरवयवीविंदु रवयवीविंदुरवयव
इयमेवेतिविंदुदौर्लभ्यद्योतकत्वेनेत्यर्थः द्वितीयेतिकर्मप्रवचनीययुक्ते त्वमेनविहितत्वमपि तेनेतिन
चविंदुनायोगेनद्योतकापिशब्देनापियोगोजातएव अर्थद्वाराशब्दानांयोगस्याभ्युपगमादितिभ्र
ष्टोंकच अपिशब्दस्यविंदुद्योतकत्वाभावात् कथंतर्हिविंदुप्रतीतिरितिचेच्छृणु अपिनाद्योत्य
भवनदौर्लभ्यमेवकर्तृदौर्लभ्यमेवकर्तृदौर्लभ्यमाक्षिपति कर्त्तारिहविंदुप्रतीतेरेवेतिसप्रती
यते अतएवापिशब्दबलेनगम्यमानस्येतिउक्तत्वादितिउक्तप्रायत्वादित्यर्थः अपिशब्दस्यादित्य
नेनैवसंबध्यतोइत्युक्तेस्यापिनायोगेनतस्यापिषः इत्यस्यत्यर्थेपर्यवसानात् अपिस्तुयादिति अ
वाङ्मनसगोचरंविस्तुमपिस्तुयादित्यधिकारेरुक्तिः एतादृशस्यानदीपस्तवुनेमामयोग्यामहीस
वकिंवक्तव्यमितिभावः इहसंभावनाद्योतकोपिशब्दः सर्वत्रतुसंभावनाविषयपदोर्वस्यद्योत
कइतिमहान्भेदः उपसर्गान्तनेनातीत्यादिनाबवंसनभवरानेकर्मप्रवचनीयसंज्ञायाबाधात्

त॰ त्वं॰
बो॰ धि॰
२१३

एवमन्यत्रापिबोध्यम् अपिसिंचअपिस्तुहीचेत्यर्थः कालाध्वनोः अत्यंतेविराममतिक्रांतात्यंतःचासौ
संयोगश्चात्यंतसंयोगः निरंतरसंनिकर्षइत्यर्थः केनेत्याकांक्षायाम् गुणक्रियाद्रव्यैरितो विना
द्वैधत्र द्वितीयास्यादितिसूत्रतनात्कालाध्वभ्यामेवस्वरूपग्रहणात्विहणात्विह न भवति का
लाः अत्यंतसंयोगेचेति समासनिपातिके कालाइतिबहुवचननिर्देशाद्द्वितीयाविधौस्वरूपवि
धेर्नेतिज्ञापकात् अतएवसमासप्रमितः मुहूर्त्तंसुखमिति द्वितीयासमासविधानान्नेहकर्मसा॰
द्वितीयेतिद्वितीयेतिद्वितीयाप्राप्नोतीतिभावः समासस्यहितिदिति कृत्वोर्थप्रयोगेकालेऽधिकर
णाइत्यनेनषष्ठीतिप्रोचः तलतत्रशेषग्रहणानुवृत्तमाद्विरह्नोभोजनमिति कृदंतेनसहसमासनिषेधस्ये
वफलत्वात् तस्मादिहषष्ठीप्राप्तः इतिसूत्रेशेषषष्ठीभवत्यंतरंगत्वादित्याहुः अन्यार्थमारब्ध
स्यापिकृत्वोऽर्थप्रयोगइतिसूत्रस्यद्विरह्नोभुंक्तेऽन्यत्रविषयविहितत्वात्बाहुल्यबाधकेनास्तीतिके २१३
चित् इतिद्वितीया स्वतंत्रःकर्त्ता प्रधानीभूतयातयोग्यतेस्वातंत्र्यम् आहचायात्तवान्नोक्तः क्रि

येनित्यंकारकेकर्त्रैनेष्यते इतिस्थाल्यादीनांवस्तुतःस्वातंत्र्याभावेपिस्थालीपचति काष्ठानिपचंति
इत्यादिप्रयोगोपिसाधुरेवेतिधनपतिविवक्षितोर्थइति साधकतमंकरणम् प्रकृष्टेति यद्व्यापारानं
तरंफलनिःपत्तिस्तत्प्रकृष्टम् उक्तंच क्रियायाःफलनिःपत्तिर्यद्व्यापारादनंतरंविवक्षितेन यदायत्रकरणं
तत्तदास्मृतं विवक्ष्यतेइत्यनेनस्थाल्यादीनामपिकरणत्वमप्लीपति सूचितम् आहचावस्तुतस्त्वदनि
र्देश्यंनहिवस्तुव्यवस्थितम् स्थाल्यापच्यतइत्ये— विवक्षाहृश्यतेयतः इत्ययंभावः कारकत्वत
स्याप्यकर्त्रैत्वादिषट्कंचवस्तुविशेषणाभाववत्त्वानिपतम् किंतुविवक्षितंनहिगोःसर्वप्रतियोगि
वत्तत्वंकंचित्प्रत्ययोगिनिविवक्षितविशेषणम् सर्वप्रतिविशेषणामेवेतिवक्ष्यशाक्यम् तथाच क्रियाथ
त्वक्रियाश्रयस्यापिनेर्थे किं कर्त्रादिकमितिप्रश्ने प्रकृतधात्वर्थतत्ताप्रयोज्यव्यापाराश्रयत्वयाविव
क्षितःकर्त्रार्थव्यापारःअधिकरणंफलाश्रयःकर्मकर्त्रैकरणाद्वारकणद्वारकसंबंधेनव्यापारस्यफ
लस्यवा आश्रयोधिकरणमितितिस्थितिपर्यायोर्थो व्यापाराश्चानेकधाएवंचपचेरधिश्रयणात्तदु

त॰ त्वे॰
दी॰ पि॰
२१४

लावयन योप्रकर्षणादिव्यापारकत्वेनदाश्रयोदेवदत्तः कर्त्तारः स्थाल्यां पचतीत्यत्रतृतीयोपात्तव्यापा
राश्रयोपि स्थालीकरणमेवननुकर्त्ती अवविभागादिपरत्वेतंडुलाः कर्त्तारः स्थाल्यां पचतीत्यत्रतृ
तीयोपात्तव्यापाराश्रयोपि स्थालीकरणमेवननुकर्त्ती देवदत्तादिव्यापारस्यैव तद्वाचानुपात्त
त्वात् तथा आदित्यादिभ्यांमनुपात्तेर्थप्रयोज्यः कर्त्तातस्मिन्नेवार्थेभक्त्ययतितेनोपात्तप्रयोज्यः
कर्मैत्रपिपूर्वैः श्रीहरादिभिरनुपात्तेर्थव्यापारः कर्मकेवल्ले पातेत्रथिकरणमित्यादिज्ञेयम् प
तेनज्ञानस्यस्वप्रत्वेकर्त्तृकर्मविरोधइतिकेषांचिदुक्तिः परास्ता यदात्मपात्तक्रियायाः यदाश्रयस्य
स्यात्तेत्रविवस्त्वेतेनतात क्रियायां सकर्त्तायदुपाकर्त्तेः क्रिययापद्मामाप्नुमि तमत्वेउपद्दिवद
ते तदातत्कारकेनक्रियायांकर्मत्वेवशास्कविप्रोयोपाधिकस्यकर्त्तृत्वादेः प्रत्यदेउक्तसंभवात्
यत्तुकेचित्परसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वंचेत् वृत्तात्मत्वपततीमाहोसस्वसमवेतक्रियाजन
परिभावास्वफलशालिनिकर्त्तर्यपत्याप्तमभावेअपादानेतिव्याप्तिः स्यादेव ततश्रयात्वर्थता २१४

वच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वमित्येवाभ्युपगंतव्यं एवं च सति ग्रामं गच्छतीत्यादिस्थकर्मत्वे गमनजन्य
संयोगाधिष्ठानत्वेन यथेनावच्छेदकत्वेऽभ्युपगमेति चैत्रात्स्पंदं जनतीत्यादौ कर्मत्वे कथं तन्नादि
जन्यविभागादौ तदवच्छेदकत्वात्कल्पनानापादनेऽतिव्याप्तिर्न वा ग्रामं गच्छतीत्यादौ कर्तृत्वप्राप्तिः सं
योगादिकं लक्षणकीभूतधात्वर्थस्य परसमवेतत्वविशेषणेनानुक्तत्वेनाभिमतत्वम् यत्तु द्विष्ठस्य
रथाद्यैस्तत्र विवक्षितत्वादित्याहुः तदप्यनेन प्रयुक्तं ग्रामं गमयति देवदत्तमित्यादौ गंतर्यव्याप्तेः लि
जन्यप्रयोज्यव्यापारेण गमनादौ धात्वर्थतावच्छेदकत्वाभावात् तत्त्वाभ्युपगमे तु देवदत्तेन पाच
यतीत्यादौ प्रयोज्यव्यापारेण गमनादौ धात्वर्थतावच्छेदकत्वाभावात्तत्त्वाभ्युपगमे तद्देवकर्तृत्वप
त्त्याप्तेः गतबुद्धीत्यादिसूत्रस्याभ्युपगमे विनापि क्वचित्प्रयोज्यकर्तुर्मिकर्मत्वे क्वचित्तत्कर्तृत्वा
मिति निर्द्धारयितुमशक्यत्वात् तत्र स्वतंत्रस्यापि तिप्रयस्य त्रिमतेरेणाहारयति वा कटं भृत्येन भृत्य
मित्यत्र चैकल्पिककर्मत्वस्यानुपपादकत्वाच्च एतादृशा वैयाकरणोक्तो च निर्वाहः इति चेन्न

हिंस्राकडारादेकासंज्ञा यापरावकाशाचेतककत्वान्निरवकाशया अपादानसंज्ञया बाध्यतो क्रान्तिमा
न्निरिति किमनेन यावद्यावच्छेदकेत्यादि परिश्रमेण स्याद्देनत् आत्मानमात्मना वेत्ति सृजत्या
त्मानमात्मन् इत्यादि प्रयोगाः कथं सेरु इते एकस्यैव वस्तुनो गुणप्रदेकाक्रियानिरूपितकर्तृ
त्वकर्मत्वादेरसंभवात् परपाकर्तृसंज्ञयाकर्मकरणादिसंज्ञायाबाधा नैषदोषः अहंकारादुपाधिभेदेना
त्मनोपि भेदेनात्मनोपि भेदमाश्रित्यात्मानात्मना इत्यादि प्रयोगस्याकरेसमर्थितत्वात् ननु साधककरण
मित्येवास्तु कारकाधिकारादिह कारकमिति वर्त्तते साधकं कारकेहि पर्य्यापल्लया वोभयोपादानेन
प्रकर्षो लभ्यते इत्याशयेन पठति तमप्ग्रहणमिति इहेतरस्तु कारकप्रकरणे गौणमुख्यन्याय
एतस्मात्रादन्यत्रात् अन्यत्र न प्रवर्त्तत इति ज्ञापनाय तमप् ग्रहणमित्याशयेन ज्ञापनफलमुदाहरेति
गंगायां घोषः उक्तसंज्ञामंगीकारे त्विहाधिकरणसंज्ञा न स्यात् तिलेषु तैलम् दधिनि सर्पिरित्यादौ
मुख्याधारेनस्यादौ मुख्याधारे न स्यादित्यर्थं शिद्धिति भावः अत्रभाष्यादु: यदा च वीरं यम संज्ञाधार

नेसामीप्यप्रवाहरूपार्थेनेनेदंप्रयोजनम् यदा तु गंगायामाद्रापवमीवर्त्तेनेनदातु प्रयोगं तीरसमु
त्वेपारत्वानेत्राद्युपदेविभक्तिलेविशिकोस्यादि रामेणेति रामेणेति यद्यपि विभक्त्युपस्थितानां
कारणां क्रियाप्रतिविशेषणतैव तथापि कृदुपस्थितानां विशेष्यतैव सत्वप्रधानानि नामानीत्युक्तेः धा
तूपस्थाप्ययोः फलव्यापारयोर्हत्यनेनद्रूत्यादिकमेव्याप्तिसमभिव्याहारे विशेषणविशेष्यभावव्यत्य
साभावेदित्तेत्यादिकमेकान्तमपि — हारेव्यमासेऽस्त्वेवातथाचरामनिष्ठोयोव्यापारः शरीरभेदना
दिः नत्साप्राविधोगाप्रयोवालीनिवाकारणे: वालिनं हन्तिवालीहन्यते इत्यादेतुवालिनिष्ठः प्राणा
वियोगानुकूलोव्यापारः शरीरभेदनादिव्यापारलब्धिविषयकोरामनिष्ठ एव तु राकर्षणादिव्यापार
इत्यर्थबोधः अत्रेदमवधेयम् फलव्यापारयोर्धातोराश्रये तु तिङः स्मृतः फलेप्रधाने व्यापारेस्ति
ङर्थस्य विशेषणम् इह धातोः स्मृतः इत्यन्वयः वाचकत्वेनेति शेषः आश्रयेतु तिङ इति विभक्ति वि
परिणामेन स्मृता इति संबध्यते वाचकत्वेनेति शेषः एवन् तिङः इत्युपलक्षणम् द्वितीयातृतीयात

त॰ त॰
बो॰ षि॰
२१८

तीयादीनामपि केषांचिदाश्रयमात्रार्थत्वात् नचैवमात्रार्थकत्वेनैवं द्वितीयापात्तृतीयासप्तमीनां सांकर्यं
स्यादेवम् निरूपकत्वभेदेनाधारभेदात् फलनिरूपिताधारो द्वितीयार्थः व्यापारनिरूपितः फ
लनिरूपितस्तु सप्तम्यर्थः इति चेदभ्युपगम्यते फले प्रधानमिति पक्षे तु प्राप्तिकं कर्मकृत्समभिव्या
हारे त्वन्यासोस्येकेन्नकत्वात् हरिं भजतिश्वदकं भूमादौ तु व्यापारस्य प्रधानमस्त्वेव प्रकृतिम
त्ययार्थयोराधारयोर्द्वदत्तिद्रुच्यायरयाभेदवह्नसंसर्गो तथाहि याधारिकाप्रीतिस्तद
न्नकूलप्रवेदेवदत्ताधारकोवर्तमानो व्यापार इति वाक्यार्थः नचाधारत्वेव वाच्यमितिमतम्भम् न
त्निष्ठधर्मस्याधारस्य वाच्यतावच्छेदकतापत्त्या विनिगमकत्वात् कर्मणि द्वितीयेत्यादिसूत्रस्वरसभंग
पत्तेश्च अत एव भाष्यकारोप्याह सापेक्षमर्थं कर्मादयोप्यर्थाः संज्ञाश्चैवं तथा तिङामिति अनभिहिते
किंहिः करोतिपाचकः कर्त्तरि ण्वुल् इत्यादिकः प्राह्द्वईरं करोतीतिढक् कृते विशेषेण संकृत
विधः विप्रकर्मकृत्ताश्रयः इत्यर्थः जीवत्पनेनजीवनं करणोल्युट् प्रकृत्यादिभ्य इति आ २१८

कृतेनगणोयंतेननाप्राप्तीत्याभ्युपितेननसंतः इत्यादिसिद्धंचाद्वमिति अभिरूपइत्यर्थः क्रियायाःप्राप्त
यत्नात्कर्तृकरणयोरभावात् प्रौढप्राप्ताः एतच्चगम्यमानंकरोतिक्रियाकरणत्वान्सिद्धम् कर
णेनरथ्युद्यमायद्दिकृतेरेककारणेभिवदितम् स्वभावेनाप्यभिरूपः कृतेनत्वलेकारादिनेम
धेनानाप्रायेणयाज्ञिकइति एतदपिगम्यमानज्ञानक्रियाप्रतिकरणत्वात्सिद्धम् आचारादिवाङ्गल्ये
नयाज्ञिकोयमितिजनैर्ज्ञायतइत्यर्थात् गोत्रेणगार्ग्यइति गार्ग्योस्यगोत्रमित्यर्थः प्रष्ठात्रप्राप्ताभ्या
चैणाहेज्ञापेइत्यर्थादिहापितृतीयासिद्धा पयोपिगमनेकरणत्वाभ्युपगमात् द्विद्रोणेनेति द्व
योर्द्रोणयोः समाहारः द्विद्रोणम् पात्रादित्वात्स्त्रीत्वाभावः द्रोणद्वयसंबंधिधान्यमित्यर्थः इहषष्ठी
प्राप्ता द्विद्रोणपरिमितः धान्यार्थंसत्ते द्विद्रोणशब्दःनस्यक्रियाप्रतिकरणत्वमितीहापितृतीया।
सिद्धेति दिक् चाद्ब्धितिकरणधान्यानुदूनत्यापरिक्रयणेसंप्रदानमन्यतरस्यामितिसूत्रे सूत्रस्यान्य
तरस्यांग्रहणंपक्षेणेनवासंज्ञयोः पर्यायित्वेनचेचग्रहणंसमुच्चयार्थम् तेनमनसादीव्यति

ने. त.
वो. धि.
२१८

मनसा देवः । इत्यत्र कर्मणः करणे तृतीया चोभयं प्रत्युपतिष्ठति मनसः संज्ञायामित्यलुक् । किं च यद्दै
देवयते देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र सकर्मकत्वाद् णौ कर्त्तुर्णौ गतिबुद्धि इत्यनेन कर्मत्वं न अण्यवकर्म
कादिति प्रसंगे पदमपि न भवति ननु कर्मकरणसंज्ञासमावेशस्य मनसा देव इत्यत्र कृत्यथाद्द
ताद्दीयतीत्यत्र परत्वात् तृतीयैव स्यान्न तु द्वितीयेति चेदत्राहुः कार्यकालपक्षे कर्मणि द्विती
येत्यत्र पदस्योपस्थाने तस्यानवकाशत्वाद् द्वितीयेति स्यात् मेवं पक्षे चत्वत्र ब्रुवतेः संज्ञाद्वयो
मिनी तथा चैकस्याः शक्त्यावभिहितायामन्यस्याश्चाभिधानाद् उभयत्राप्यभिधानमेव नत्वभिहि
तत्वं सहयुक्तेऽप्रधाने इत्येव वाच्ये युक्तग्रहणमित्याह सहार्थेति सहार्थकशब्देन सहस्रा
केसाहंमित्यादि तेनायमर्थः पुत्रेणेति पितुरागमनक्रियासंबंधः शब्दः पुत्रस्यान्वार्थत्वेनावतेव
तस्याप्रधानमुच्यते अप्रधाने ग्रहणात् एकेनाप्रधानकं न चैव पितृतीयापत्तिः तत्र प्रातिपदिकार्थप्र
मात्रेऽस्मिन्नंतरंगत्वात् प्रथमापत्तेः न च यत्र प्रधानमानं प्राप्नोति पुत्रेण सह पितुरागमनमित्यादौ २१८

नप्रधानाभिहितोपाद्यादतः वारणायाप्रधानग्रहणायाञ्चवष्ठकमितिवाच्यम् कारकविभक्तेर्ब ने॰२
लीयस्त्वात्कर्तृकर्मणोस्तृतीयेतिषष्ठ्यापवादत्र प्रवृत्तेरितिदिक् येनाङ्गेति सर्वनाम्नामप्रकृत्यर्थं
भूतोऽवयवएवपदार्थ्यतेसन्निधानात्तस्याचावयविकृतत्वएवयस्यविकृतेनावयवेनशरीरस्याविकारः स
भवतीत्येतदाह येनाङ्गेनविकृतेनेति इत्थंभूतेतिसूत्रेगमकत्वाद्योऽर्थश्चाध्याहृतइत्थंभावः ज
टानामित्थंभूतलक्षणत्वमुपपादयति जटाभिस्तापसमिति जटाभिस्तापसंयत्रापसत्वेतद्धि इत्थ
र्थः संज्ञो वा अववोधनतत्रूपमेवगम्यते नतुजटाप्रादुर्भावः इतितथाकर्मकत्वात् डः सः प्राप्य
णस्यवृत्तत्वम्भस्याञ्ज्ञापेनोनिपन्नतयालादेशाकत्वाभ्रायेणाह जानातेरितिसंजानीतइतिसम्प्रति
स्यामनाम्नावइति तदुक्तयोगेपरत्वात्कर्तृकर्मणोरितिषष्ठ्यांप्राप्तायां संज्ञातश्चाध्यानेतुपिर
वासंजानातिहरिदन्नेस्नाह अध्यानेपरत्वादधीगर्थेतिषष्ठीमातुःसंजानातीति तत्रशेषा
धिकारादितिमनोरमायांस्थितम् हेतौ हेतुरिलौकिकःफलसाधनीभूतोगृह्यते ननुतत्

नै.त.
बो.धि.
२१८

योजकोदेहस्येतिकृत्रिमः तस्यचकारणकर्तृत्वादेवतृतीयासिद्धेरतस्माह हेत्वर्थइत्यादिनतु लौकिक
हेतोरकरणत्वादेवतृतीयासिद्धेः किमनेनेत्याशंक्याहेतुत्वयोर्भेदमाह इत्यादिति आदिशब्देन गुण
कैयेयाद्युद्ग्रहणं क्रियानिरूपितेनिर्व्यापारवृत्तिचतद्धेतुत्वमित्यर्थः करणत्वंतुनिक्रिया
मात्रेनिरूपितंव्यापारवद्वृत्तिचयतत्करणत्वमित्यर्थः एवंचहेतुकरणयोर्भेदादन्यतरेणान्यथा
सिद्धिर्नेत्याशंकेतिभावः उक्तंचइत्यादिविषयेहेतुत्वमुदाहरतिदंडेनघटइतिदंडहेतुकोघटइत्यर्थः
अत्रेहव्यापारोवाभासाद्वाक्रियान्वयिताभावात्करणत्वंनास्तीतिभावः क्रियाविषयेउदा
हरणमाह पुण्येनदृष्टइति पुण्यशब्देनेहपरमापूर्वमुच्यतेतस्यचहरिदर्शनरूपक्रियान्वयि
त्वसंभवेपिव्यापारावत्त्वाभावान्नकरणत्वमितिभावः यदातुयागादिकमेवपुण्यशब्देनविवक्षि
तंतदातस्यव्यापारवत्त्वमस्त्येवेतिकर्तृकरणयोरित्यनेनैवतृतीयासिद्धा गुणविषयेतुपुण्ये २१८
नगौरवमित्यस्याप्युदाहार्यत्वम् जटाभिस्तापसइत्यादौतुलक्षणाभावविषयत्वादेतल्लक्षणा

भावविवक्षायां हेतुत्वाविवक्षणादनेन प्राप्नोति तृतीयेति तत्र भूतलक्षणाद्यादव्यमित्यङ्गः अत्र के-
चिदाहुर्हेतौ इत्यादिसाधारणत्वाद्धेतुलक्षणस्य हेतानित्यनेनैव वाणेन हतमित्यादिप्रयोगसि-
द्धेः कर्तृकरणयोस्तृतीयेति सूत्रे करणग्रहणं त्वनुपाकयम् करणसंज्ञावाप्रपकीकरणाधिकरणा-
योश्चेत्याद्यर्थमिति अन्ये त्वत्र क्रियासाधकत्वमेयनद्व्यापारवत्वेन विवक्षितं चेद्धेतुः द्रव्यसा-
धकत्वमस्य दंडादेस्तु व्यापारवत्ते हेतुत्वमेव पर्वं च सति नेन वाणेन हत इत्यादौ हननेवाणादि-
निमित्तमित्येतावदेव मया विवक्षितो नेतदा हेताविसनेनैव तृतीया वाणव्यापारसाध्यप्राण-
वियोगाश्रयत्वमेवमापारा विवक्षायां तु हेतुत्वाविवक्षणात्कर्तृकरणयोस्तृतीयाथेत्याहुः फल-
मपीति एतच्च प्रत्ययपृत्तिके यटेस्य छेत्र अध्ययनेनेति तादर्थ्ये विवक्षायां तु चतुर्थ्यपि भव-
ति इति च तदर्थ्यं सहेत्यतृतीया विकल्पनेत्र अध्ययनाय वसति अत्र केचित्परिकर्वेति अ-
ध्ययनेन वसतीत्यत्र दंडहेतुको घट इतिवदध्ययनहेतुको निवास इत्यर्थः स्वीकारोप्ययं

तं॰ तं॰
वो॰ टि॰
२१९

विशेषः अध्ययनस्य फलेन सहाभेदः संसर्गः उपकारकत्वे सहत्वं निरूपितात्तस्य फलाभिन्नाध्ययने
निरूपितोपकारकत्वाश्रयनियासत्वानुकूलो व्यापार इत्यर्थः दंडेन घट इत्यत्र तु दंडनिष्ठोपकारकता
निरूपितोपकार्यत्वाश्रयो घट इत्यर्थः उपकार्यं साध्यं हि फलमपि न देवेति गम्यमानापीति अपिश
ब्देन श्रूयमाणक्रियासम्बध्यते न केवलं श्रूयमाणक्रियासम्बध्यते न केवलं श्रूयमाणैव क्रिया
सम्बध्यते न केवलं विभक्तेः प्रयोजकं किंतु गम्यमानापीति भावः साधनेति साध्यमित्यत्र प्रकृतौ यो
ग्यात्तत्तदर्थप्रतीतिभावः अशिष्टेति एतच्चोदाहरणाश्वसाधिच्चनर्थार्थं इत्यनेन ज्ञाप्यते इति मनोरमायां
स्थितं केचिदिह पठंति कुर्वंति अशिष्टव्यवहार एतच्चोदाहरणाश्वसाचेत्र तत्त्वो हार इत्यसंबंधो वाक्यनिकप्रवा
न्यामल्पत्वापकर्ष इति दास्यासंप्रयच्छ इति दाणश्च साचेदिति तिङः पाठ्या पठेति पञ्चादेशाकाम इति ल
घनपदेत्यादिना कर्मत्वकत्व इति तत्तीपाकर्मणा महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थं सम्यक्प्रदीय
ते अस्मै तत्सम्प्रदानमिति अतएवाह दानस्येति दानक्रियाकर्मणः कर्त्तायमभिप्रैति संबध्नातीप्सति।

२१९

कात्कारकं संप्रदानसंज्ञं कर्मित्यर्थः तेनाज्ञां नयति ग्रामं हस्तेन निदर्शयतीत्यादौ नातिप्रसंगः दानेचापुनर्ग्र
हणाय स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वापादानमतएव रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यादौ न भवति नन्वहि ददातिभाज्ञ
पतञ्च वृत्तिमतं भाष्यमतेन तु तादर्थ्यं तापामांग्रहः खण्डिकोपाध्यायशिष्याय चपेटां ददातीति प्रयोगात्
रजकस्य वस्त्रं ददातीति प्रयोगस्तु शेषत्वविवक्षायां भविष्यति न चैनमजां नयति ग्राममित्यादावजाप्रसंगः।
शेषत्वः अजां प्रति ग्रामस्य शेषित्वाभावात् यमभिप्रैतीत्युचमिति भिर्देहस्य शेषित्वं कर्मणाश्च शेषित्वं
लभ्यते गां प्रतित्तु विप्रस्य शेषित्वमस्तीति भवति तस्य संप्रदानसंज्ञा अत्र सूत्रे अभिप्रैतीत्येतत्पदद्वयेन त
समासः उदात्तवत्ता गतिमता चानिष्णुगतेः सः मासोवक्तव्यः इति वार्त्तिकस्योदोविषयत्वादिति हमिद
न्नेः भाषाविषयत्वेन यत्प्रकृतेरुत्पादो समासत्वात्सोत्रत्वात्तिः स्यात् यत्तु कुर्वारन्निमत्र त्वन्ते लोपः स्या
त्तस्मादङ्क्त्वा वार्त्तिकस्याक्षेदोतिक्रियायाः कृत्रिमकर्मत्वाभावात्तयात्र अभिप्रयमाणसूत्रेण संप्रदानप्रा
प्रातीतिवचनं यत्तु क्रियार्थोपपदस्य कर्मणि यार्थोपपदस्य कर्मणिस्थानिनइत्यनेन सिद्धं य

ते·त·
वो·पि·
२२·

तेषां तेष्वपादानोपतिमन्तरूलपितं षोतेऽस्याद्यर्थाभ्युपगमेवाधकाभावात् भाष्यकारमतेनाकर्मणाय
मभिप्रैतीति सूत्रेणोक्तमसिद्धं संप्रदानं प्रार्थनाध्यवसायेराप्यमानत्वात् क्रियापिष्टत्रिमकर्मतितेस्तां
त्वाव् नैवमपिरुदाविकर्मत्वात् क्रियुपायमभिप्रेत्येन द्वकमकार्त्तमेवेतिवाच्यम् भाष्येऽन्वर्थसं
ज्ञात्वास्वीकारात् नचैवं कटं करोतीत्यादने पचतीत्यादावपि संप्रदानत्वप्रसंगात् तथा च वचनद्वयव
लात्कर्मसंप्रदानयोः पर्यायत्वे कटापकर्येतीत्या घ्वनिष्टप्रयोगादिति चेत् तत्राहुः पत्येषोतेस्त्यक
मेकस्यत्वेसावकाशयासंप्रदानसंज्ञया निरवकाशारकर्मसंज्ञया वाधान्नबातिप्रशक्तिः नचैवं गु
रुर्घकर्मणीहिती चतुर्थ्यापितिसूत्रमावश्यकमेवेति तत्प्रत्याख्यानेभाष्यस्यन संगतेरिति वाच्यं
भाष्ये तत्प्रत्याख्यानस्य प्रौढवादमात्रत्वादिति स्यादेतत् दानस्य तादर्थ्यं च तद्योगी सिद्धे घर्कि मनया संप्रदा
नसंज्ञया नैवं दानक्रियायोर्हि संप्रया नैवं दानक्रियार्थे हि संप्रदाने तत्तद्दानीक्रियानद्धाकाम्यक
गोविया घंत्वात्कर्मणः करणसंज्ञेत्यादि क्रांदसमेतत् अतएव कस्यप्रयोजनसिद्धत्वात् इति प्रमाघ २२·

ते रुच्यर्थानां हरिर्येषां ये धातवो रुच्यर्थाः तेषां प्रीयमाण इति प्रीञ् तर्पणे कर्मणि लट् हरये रोचते इ
ति हरिं प्रीणयतीत्यर्थः कर्मैवात्र प्रीयमाणाख्यावचनेनायद्यपि हविर्दानाव पिपठनेन यापी हरि
प्रीतेर्विवक्षितत्वात् अन्यकर्तृकोभिलाषश्च तु नरावश्यादिष्वा रोचते दिक्ष्व इत्यत्र दीप्त्यर्थे
संज्ञा न भवति हरिर्निष्टं प्रीणातेरिति एतेनान्यकर्तृकत्वमिह प्रीत्याश्रयात्मकर्तृत्वे भवति मो
दकः पथ्यैति देवदत्तस्य प्रीयमाणत्वेनानुपपत्त इति न तस्य संप्रदानत्वम् प्रीयमाणपदाभावे
न पथ्योपि स्यादिति भावः श्लाघृ कत्थने ह्नुङ् अपनये स्था गतिनिवृत्तौ शप उपालम्भे ज्ञीप्स्य
यते इति ज्ञप्सतीत्यर्थः कर्मकत्वे प्राप्ते वचनमिदम् अन्ये त्वाहुः ज्ञाप्य आत्मानं वक्ता ज्ञा
पयितुमिच्छतीत्यर्थः इति अस्मिंस्तु पक्षे शेषषष्ठ्यां प्राप्तायां वचनमिदं कृत इति सपत्नीभ्यः श्ला
घृतवानात्मेवार्थं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः यस्य कस्यचिद्ब्रह्नुतिं बोधयतीति वा तिष्ठत इति स्थि
त्या स्वाभिप्रायं कृष्णं बोधयति प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्चेति ह्नुङ् शपते इति उपालम्भेन स्वाभिप्र

त. त.
बो. धि.
२२१

यंवायततीत्यर्थः धारेरुत्तमर्णः पृदुत्यवस्थानोद्देनमर्णः तः उत्तमर्णो धनस्वामी अन्येकः ऋण ऋण
माधमर्ण्यंइत्यत्रव्यवहारविशेषोवोपलक्षणार्थं माधमर्ण्यग्रहणमतिव्याप्त्यार्द्धतमर्णोपिनिष्ठान
त्वेभवति अस्मादेवनिपातनादत्रवहुव्रीहौनिष्ठान्तस्यपरनिपातोबोध्यः भक्त्यायेनाहिरेदमक्त
उत्तमर्णोपिदिदित्वेनसंज्ञास्यादितिहरिदत्तः ततस्थोत्तमर्णग्रहणाविहेतुसंज्ञापाक्षिकत्वाधिकरण
संज्ञायाश्चप्रथममपवादस्यात् तद्वारणायोत्तमर्णग्रहणेतत्प्रयोजकोहेतुसंज्ञायांतद्दायता
पनिदंसंप्रदानसंज्ञा वचनमितितिनिष्कर्षे माङ्ः मनोरमायांतुवष्टोआम्नायामिदंवचनमिति
स्थितम् स्पृहेरीप्सितः स्पृहईप्सायाम् चुरादावदन्तस्तेनस्पृहयतीत्यत्र लघूपधागुणेन
परत्वादिति तेनपरस्मैपणस्पृहयतीयत्रोमहात्मभिरिनास्तैकमेणपुनीपहस्मिस्त्राति यो
धनविवक्षायांतकुमार्यैपुष्पविकांतस्पत्रस्येतिस्पृहेतिचमत्रषष्ठापिस्यन्तीतिहरिदत्ताद
यःवाकृतादीपदेलायजीपगयपयोस्तस्पृहपतियोगेकर्मसंज्ञायाः शेषषष्ठाश्चवाध्यकेप २२१

संप्रदानसंज्ञेतिस्थितेऽप्यकर्त्तैवेतन् क्रियया यमभिप्रैतीत्यनेनैवेष्टसिद्धेः स्पृहेरीप्सितइत्येतत्सूत्रस्पृह
रिदत्तादिमतेवैषष्ठीप्रसंगात् तस्माद्वाक्यपदीयादिग्रन्थानुरोधेन परस्परेणस्पृहणीयशोभिम
त्यादौ धातूनामनेकार्थत्वात्संप्रदानत्वमनीप्सितेति व्याख्येयम् कुमार्य्यइत्यकर्मत्वेसंप्रत्ययत्वं संमती
येतदर्थन्त्याक्रुद्धार्थस्यकोपितस्येतिषष्ठ्यानस्येति षष्ठ्यन्तस्यविभक्तिपरिणामेनकोपातायस्पृहेतीविद्या
यमित्येकेव्याख्यानमितिकेचित् क्रुधद्रुहयक्रोधो द्रुहजिघांसायाम् ईर्ष्योर्ष्याक्षमाऽसूयेत्यत्रऽसूयति
काद्युद्दिश्यमानः प्रयासमर्थोऽवार्थोपपर्यार्थानांनामित्यर्थः द्रोहोपकारइति द्रुहद्रोहेइतिपाठाभि
प्रायेणोक्तंजिघांसासाक्षादपवादप्रयोजनाभावेन वा अत्रमेतिपरसंपन्नस्पृहनसंहननामित्यर्थः क्रु
धद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्मेत्यानयोयोगेषष्ठीप्राप्ताऽस्तेयोगेषष्ठीप्राप्ताऽस्तेयोस्तुसकर्मकत्वाद्वितीयाप्राप्ता
ननुक्रियन्तदोषार्थत्वेनौवियोगेकोपादानेनेतिचेतन्नत्राकुः द्विषादावतिप्रसंगवारणायविशेषोपा
दानम् तेनक्यासानत्वे शिष्यंचवधेद्विष्यः इत्यत्रचतुर्थीनभवति नत्राह्यतामिनेदंतन्द्विषेरर्थः अतप

त॰ बो॰
बो॰ पि॰
२२२

वस्त्वचेतनेषु न प्रयुज्यते उ एवं देवहविर्देवद्रव्यमिति कोऽयं प्रभावापवेति कथं तर्हि कृष्णस्य कस्यचि
दिति वाहको यः कोऽयं प्रभावः अत्राचक्षते कपिरमद्रोहार्थ इति पत्येनेति वत् क्रियया यमि
मेव सिद्धेदिहोयहणं प्रयोजनमित्याहुः राधीक्ष्योः राधसेसिद्धोईदर्शने अनयोस्तिह शुभाशु
भपर्यालोचनमर्थस्वरूपपरत्पूर्वकमित्याशयेनाह ऋषिणा गीरीइति शुभाशुभस्त्वयोः कर्म
णोः धात्वर्थेनापुत्रस्य हादकर्मकादेवत द्विधानात् कृष्णमेवं यस्भाशुभमित्यर्थाभ्युपगमा
त् यष्णा सा यागा यावचनमिदेग्रन्तप्रतिगरणाइति प्नोमनुकरणाख्यातास्वष्टी अस्मादग्भ्यामिति
पूर्वसूत्रे द्विवचननिर्देशात्प्रत्येकमेव धातुसंबंध इति निर्द्धारितेमत्सोह चर्म्यादिहोयिप्रत्ये
कमेव धातुसंबंधः इति होत्रेइति कर्मत्वे प्रवचनेप्रक्रोशाउत्यदानेमामतस्वीकारः कृपः तस्य
समीपं परिशाह अग्राच्छेष्ट्र नियतकालात्मकपणात्मविक्रयणस्यन्स्पन कालत्वादित्याशयेनाह
नियतेति भृत्यावेतनादिना नादथेइति तस्मै कार्याय देनदर्शपठनस्य भाववलार्थ्य न् ब्राह्म २२२

णादित्वात्समन्त्रकृतद्धितसमासेभ्यः संपद्याभिधानं भावप्रत्ययेनेति तद्धितात्मजाः संबंधोऽभिधीयते स
चसंबंधोऽत्रनैकत्विनञ्कार्थैकरणाभावप्रत्ययेनेति पक्षेनैनब्राह्मणायदधीमायद्यपिसिद्धम् ब्रा
ह्मणस्यदध्यजनत्वेनन्संनपेक्षत्वात् नचैवंदधिशाङ्खादोषनभवति हेत्वाविनितत्तीयापिबष्ठी।
विषयएवभवतीति साऽपीहनचभवति किंतुप्रातिपदिकार्थेप्रथमैव नचैतद्वार्तिकस्याव
पकत्वेचतुर्थी संप्रदानेइतिसूत्रंचमर्थमितिभुमितत्वम्— हरयेरोचतेइत्याद्यर्थतस्याप्यावष्ट
कत्वात् विप्रायगामित्यत्रापितादर्थ्यचतुर्थ्याप्राप्तिर्नास्तीतिप्रागेवोक्तत्वाच्चेतिदिक् क्लृपी
ति संपदादिक्तिवाभावेक्ति पितदंतात्सप्तमीसंपत्तिरिहाभूतप्राङ्भावः तृमर्थथायात्प्रयोगो
यः संपद्यते तच्चचतुर्थी विकारवाचकाच्चतुर्थी त्वर्थः सहितंपद्यतेप्राङ्भवतितमुदाहरतिभ
क्तिर्ज्ञानायेति ज्ञानात्मनात्मनावतिष्ठामइत्यर्थः प्रकृतिविकृत्योर्भेदविवक्षायांविकृतिवा
चकाच्चतुर्थी अभेदविवक्षामात्रपरत्वात्प्रथमैवविभक्तिर्ज्ञानेकल्पितेइति यदात्रजनिकर्तृमिति

त· त·
बो· धि·
२२३

भक्तेरपादानत्वं विवक्षिते तदा विज्ञानस्याभिहितकर्तृत्वात् प्रथमैव विभक्तेर्ज्ञानेन कल्प्यते तृपीत्यर्थग्रहणाभि
प्रायेणाह संपद्यत इत्यादि पद्यमिनादर्थ्येव न तु थ्येव भक्तिर्ज्ञानायेत्यादिप्रयोगः सिध्यति तथापि परि
णामत्वप्रकारकबोधार्थमिदं वचनमित्याहुः प्राणिनां शुभाशुभसूचको भूतविकार उत्पातः तेन ज्ञा
पितेर्थैवन्नेमानाच्चतुर्थीवाच्येत्यर्थः वातायेति वातज्ञापकेत्यर्थः हितेति चतुर्थीसमासविध
नात्ज्ञापकादेतल्लभ्यमितिभावः एवं सत्वयोपि चतुर्थीयोग्या क्रियार्थोपपदक्रियार्थः प्रयोजनेय
स्यासा क्रियार्था क्रियायाक्रियाउपपदे यस्या यद्यपि क्रियायाउपपदत्वं न संभवति तथापीह तद्वाच
कशब्दद्वारा तद्बोध्ये क्रियाफलके क्रियावाचकमित्यर्थः क्रियावाचकस्यापि धातोरुपोच्चारितपद
स्योपपदत्वं यद्यपि न संभवति सुप्तिङन्तस्यैव पदत्वात् तथापीह क्रियावाचकप्रकृतिकमित्यर्थो विवक्षि
तः तदाहत्त्मनुपपदस्य स्यतुगन्तस्य कर्मणः चतुर्थी भवतीति निःकृष्टोर्थः तमनुष्येलोकिपयामितिसूत्र
माहित्या क्रियार्थकमुपपदं क्रियावाच्येव फलतीत्याशयेनाह क्रियार्थाक्रियेति स्थानिन इत्यस्यैवार्थ २२३

कथन्नमप्रयुज्यमानस्य तुमुन्निति एवुलोप्युपलक्षणम् फलेपातीत्यस्य फलान्याहर्त्तक इति विवर
णो वाधकाभावात् कर्म्मणीति तथा चह्वितीयापवादोयमिति भावः यत्तु प्रमादकृता व्याख्याऽप्र
प्रयुज्यमानस्यैव कर्मणि यथा स्यात्प्रयुज्यमानस्य कर्म्मणि भूदिति नियमार्थं सूत्रमिति तदसत् अ
अप्राप्तस्य नियमायोगात् नचेह तादर्थ्ये इति प्राप्तिः प्रभक्षयान क्रियायाः फलार्थत्वाभावात् आ
हरणार्था हि यानक्रिया आहरणं तु फलकर्मकमित्यन्यदेतत् क्रियार्थोपपदस्य किम् प्रविश
पिंडीं गृहप्रवेशने यद्यपि भक्षणार्थं तथापि भक्षि प्रति कृत्रिमोपपदत्वेनास्ति नच तुमुनः कर्मणि
चतुर्थ्या प्राप्तिरेव नास्तीति प्रदाहरणमिदम् न संगच्छत इति वाच्यं सति तु क्रियार्थोपपदस्ये पदे
तुमुन् एवुलौ क्रियायामित्येतिह्यषयकमेवेदं सूत्रमिति तुमुनः इति लभ्यते नान्यथेति प्रत्युदाह
रणस्यासंगताभावात्तुमर्थात् अव्ययकृतो भाव इति तुमेनोपवविधानात् तदर्थस्य भाववच
नत्वे सिद्धे पुनर्भाववचनग्रहणस्य विशेषपरिग्रहार्थमिमाह भाववचनाश्चेति नचतादर्थ्य इ

त॰ त्व॰
बो॰ पि॰
२२४

त्वेवगतार्थत्वाच्छेषात्क्रियोपपदकेन भाववचनाश्चेतियन्नालमनेनैवतादर्थ्यस्यद्योतितत्वात्प्रातिपदिका
र्थमात्रप्राप्ताविव तन्त्रस्यारंभात् यत्तु प्रसादकृतोक्तं भाववचनादेवयथास्यात् पाचको व्रजतीति ण्वुले
ताव माभूदिति नियमार्थमिदंसूत्रमिति तन्न ल्युट्कर्तृवाचकतया तुमर्थकत्वाभावेन नियमार्थता
योगात् ण्वुलं नेककर्तुः प्राधान्यात्कर्तारं प्रतिवचनादर्थ्याभावात् गमिगाम्यत्र पाकं प्रति तादर्थ्यसंभवेपि
पाकवाचकधातोस्तदर्थ्ययोगाच्चतुमर्थात्क्रियार्थे चनेवन्निति भाववचनात्किं पाकत्यागः अत्र वदन्ति
क्रियार्थोपपदस्येतन्नवन्त्रे पेचम्यविपरिणामपमाख्यानेवाधकाभावात् भाववचनादितिस्य
क्तशक्यं नचैवं तुमर्थादिभ्यवचनवचन्त्रमिति वाच्यम् वर्णालाच्चवसंभवे गौरवमाश्रयणाद्योगा
दिति बलीयस्त्वमिति हरये नमः इत्यत्र उद्देशेन क्रियाद्वारा हरिनमस्कारयोः संबंधः हरेरुद्देश्यको न
मस्कार इति एवं चोद्देशेन क्रियावगतौ विलंबइति कारकविभक्तिर्बलीयस्त्वमित्येके अन्ये तु उ
पपदविभक्त्या संबंधसामान्यमवगम्यते न विशेषावगमस्तस्तदर्थ प्रकरणादिपर्यालोचनाधीनः का

एकविभक्त्यानुकर्मीत्वादिसंवेधविशेषोकः तेवारगम्यतेइतिनस्यावलीपत्नमित्याङ्गः षष्ठ्यपीन
तप्रभ्वादियोगेषष्ठ्योवाक्य अलेषाष्टस्तपर्यापन्नीतार्थकपवगच्छतामित्यादेकाह तस्यैभवती
तिनत्वांतृणमित्याद्विनत्वतृणादिवः पुष्पच्छेद्यादपियदेचनथाभावमेवम् अनादरस्तुतस्यक
र्मविशेषणात्वेनअनादरद्योतकंयत्कर्मतत्रचतुर्थीतिव्याख्यानात् तृणंध्यत्रानादरद्योतकेन
नयुष्मदर्थः स्यादेतत्त्वांतृणंमन्ये तृणायैवत्वद्यद्विपताकिमनेनतत्रप्रयोगेणआत्राङ्गः प्रकृष्ट
कुत्सितयदसंकर्त्तव्यमितिवान्निमस्तितेनपद्दाचितस्यैवचतुर्थीभवति ननुसाम्यपिवद्वाधानादृष्टी
कुत्साप्रतीतिर्नस्यः प्रयोगेकृतिस्येवभवतीतिनत्वामित्युक्तेइतिश्वपनादिनिर्देशात् नचमुन्यतइ
ति प्रकारनिर्देशः किं देतस्यादितिवाच्यम् अनभिहितइत्यधिकारात् नह्ययकारयोगेअन
भिहितंकर्मसंभवति श्वपनुपिदेवादिकेयानुपदानमात्रेननुस्यैवविहितः तेनतृणायरक्षुन
दनोपिवाणेनरुद्धः प्रयानान्निराश्यतइतिभट्टिप्रयोगः संगच्छते नौकाकालतिमवस्थितवि

भाषाविज्ञानवेतिभावः गत्यर्थकर्मणि·गत्यर्थेतिकिम् ओदनंपचतिकर्मणीतिकिम् अश्वेनव्रजति
अनध्वनीत्यत्राध्वनीतिनस्वरूपग्रहणम् तथाहिसत्यनध्वन्येवावक्ष्यत् किंत्वर्थग्रहणंसप्तमीनि
र्देशात्कर्मणीत्यनेनसामानाधिकरण्यात् अर्थस्यैवहिकर्मत्वसंभवइतिनप्राप्तंस्वरूपस्य तेनाध्ववा
चिनामेवसर्वेषामेवनिषेधः तथाचवार्त्तिकमध्वन्यर्थग्रहणमितिगंत्र्यपिपथिमेवेति आस्थि
तप्रतिषेधोवक्तव्यइतिवार्त्तिकादितिभावः आस्थितःसंप्राप्तः पन्थानंगच्छतीत्यत्रहिपथाप्राप्त
एवेति नपदेचतुर्थी यदात्वयाप्राप्तत्वेनविवक्षातदापदेभवत्येव साऽऽहाध्वनीत्यप्रमीय
संप्राप्तइतिदृश्यते तेनस्त्रियंगच्छतीत्यत्रस्त्रीप्राप्तैवेतिनचतुर्थी अत्रभाष्येचन्द्रायते अजांनयतिग्रा
ममित्यत्रतेनभवत्येनचतुर्थीगत्यर्थत्वात् आदेत्यादिनाह्यत्रप्रतीयते गतिनत्वसौनयतेरर्थः
प्रापणंवाचित्त्वादितिगत्यर्थकर्मणीवेतिवक्तव्येद्वितीयाग्रहणमपवादविषयेपिद्वितीयायथा
स्यादित्येवमर्थंतेनग्रामंनेतव्यत्रकृत्ययोगलक्षणाषष्ठीनभवतीतिहृत्रिक्तानोक्तेइतिचतुर्थी २३५

ध्रुवमपाये ध्रुवमिति विश्लेषयोः अस्मात्तच्चापायवि कृतादित्यात् तिष्ठते ध्रुवत्वं ध्रुवस्थैर्ये अधियोग्ज्ञतिकेचित्पठं
ति तदेतत्तयपये तिकं ध्रुवं स्थिरं यस्मात्पायेनाहेनविवद्विमाह विश्लेषक्रुति एवं च प्रकृतं तथा त्वर्थो
नाश्रयत्वेमतिनज्जन्वनिभागाश्रयोर्धं वमिति फलितम् तच्चार्थाविधिरेवम्ह अवधिभ
तमितियावत् इति दृष्टथा च न क्रियाविशिष्टामस्य प्रकृतत्वात्पात्तक्रियाप्रत्यवधित्वे न विरुध्य
ते परस्परस्मात् मेषावपसरत इत्यत्र तत्स्थात् नागतिर्हयस्यापादानात् एकनिष्ठां गतिं प्र
तीत्य स्यापादानत्वं न विरुध्यति उक्तं च हरिणा अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाचलं ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमु दं६
च्यते पतितध्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात्पतत्यसौ तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमिष्यते २ मेषान्तर
क्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् मेषयोः स क्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथक् एवं तावत्पततीतो
अश्वात्पतितेत्यत्र तत्र पर्वतादावाधिक्य पतनाश्रयोऽश्वः तदपि केदेशेषत्वादिति पतनमश्वः एवं चाश्वस्य
अवधेश्च भेदेन संसर्गेण प्रकृतत्वर्थः पर्वतादिविशेषणप्रत्ययार्थस्तु पतनक्रियायां स चावधि

त॰ त्व॰
बो॰ सि॰
२२९

रूपोधर्मीनतुधर्मीनतुधर्ममात्रं उद्धृतौदनास्थालीत्यत्र ओदनकर्मकोद्धरणावधिभूतास्थालीति सामा
नाधिकरण्यपदप्रयोगादेतच्च मनोरमायां स्थितं नन्विह ध्रुवग्रहणं किमर्थं ननु च ग्रामादागच्छति श
शाकटेनेत्यत्र शाकटे प्रतिव्याप्तिवारणायतदिति वाच्यम् परत्वात्तत्र करणसंज्ञाप्रवृत्तेः नच सं
ज्ञिनिर्देशार्थं ध्रुवग्रहणं कारकाधिकारात्कारकमिति लभ्यते इति ध्रुवग्रहणं चिंत्यप्रयोजनं
मिति चेत् अत्र वदंति कारकरूपव्यापकधर्ममात्रविवक्षायां साधकतमत्वेन विवक्षाभावद
शायां करणसंज्ञाप्रसंगेन शाकटस्यापादानत्वं स्यात्तस्माद्दृढिम्नेनर्थं ध्रुवग्रहणम् जुगुप्सेति जु
गुप्सानिंदा विरामो विरक्तिः प्रमादोनवधानता एतदर्थकानां धातूनां कारकमपादानसंज्ञं
स्यादित्यर्थः संयोगपूर्वको विश्लेषो विभागः स चेह नास्तीति बुद्धिकृतस्तु गौणस्तात्वमट्ह्येन इति सू
त्रेणाप्राप्तौ वार्त्तिकारंभः भाष्यकारस्तु कारकप्रकरणे गौणमुख्यन्यायो नाश्रीयत इति तत्सूत्रग्र
हणेन ज्ञापितत्वात् जुगुप्सादीनां तत्पूर्वकनिवृत्तिवाचित्वमाश्रित्येदं वार्त्तिकं भीत्रार्थानामित्यादि २२९

स्त्राणि च प्रत्याचष्टे एवं हि वृक्षापायसंप्राप्य ततो दोषदर्शनाभिवर्तनेऽपायसंभवात् बुद्धिकृतोपा
यः भीत्रार्थकस्य विभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगेऽजितरामायणो नकस्येमस्य संयुगे नान्वयात्
सि भवति षष्ठी प्रयोगे ररंगच्छत्यपवाने चैवं संयुगस्यापादानत्वापत्तिरिति वाच्यम् परयाधिक
रणात्संज्ञया आपादानसंज्ञा वाधात् अधिकरणत्वाविवक्षायां तु षष्ठ्यापत्तेः भीत्रार्थेति किम् आद्रे
पश्यति न च कर्मत्वेन वाधः श्रोक्तः कर्मत्वाविवक्षायां षष्ठी वाधित्वा पंचमीप्रसंगात् त्याज्ञं
भयहेतौ किं प्रयोजनम् अरण्ये विभेतीत्यत्र परत्वादधिकरणसंज्ञा प्रवृत्तेरिति चेदत्र वदंति भ
यहेतुग्रहणाभावे कारकशेषत्वविवक्षायां मति प्रसंगस्यात् तथाचारण्ये चौराद्विभेतीति
प्रयोगो न स्यादिति पराजेरध्ययनादिति अध्ययनस्यैव न्तीग्लानिरित्यर्थः कारकशेष
ते न षष्ठी प्राप्ता ह्यामिदम् पराजयतेऽत्र विपराभ्यां जेरिति तङ् अससोढ इति कार्थाभूतेका
लोन विवक्षितः तेनाध्ययनात्पराजिष्यतेऽस्मादि सिद्धम् न त्वसोढग्रहणं व्यर्थम् शत्रून्पराजय

त॰ ब॰
बा॰ चि॰
२२७

तेषामिहान्यत्रकर्मत्वात्कर्मसंज्ञासिद्धेः अत्रवदंति कर्मत्वविवक्षायां षो---ष्ठीवाप्यनापंचमीस्यात्समाभ्रदिति
कार्त्स्न्येनैवाप्सोढव्यं ग्रहणमितिवारणार्थायवेभ्यः इति यवसंयोगात्प्रागेव गां निवारयतिइति ध्रुवमपा
यद्रूपेनेनासिद्धावपमारंभः बुद्धिपरिकल्पितापायमंगीकृत्यैवाभाष्यकारेणमतेनचैवयत्थमेतत्स्यसूत्र
मेव गां वारयतीति हृत्स्वरणोच्चरादिः गोत्रमिमस्यई प्सितत्वप्रयुक्तापादानसंज्ञानभवति ईप्सितम्
त्वाविवक्षायां परस्मात्कर्मसंज्ञाजस्तृत्तेः नन्वेवमीप्सितग्रहणमेवमर्थम् तेनैवारयतीयत्रपरत्वाद
करणसंज्ञाप्रवृत्तेः सत्यंअधिकरणास्प्रेषत्वविवक्षायामिदंप्रत्युदाहरणमिति पूर्वोक्तरीत्यापदप्रयो
नस्येहापिकल्पितंशक्यत्वात अंतर्धीयेनेति कर्त्रीप्सिततीयानचकृत्योगिषष्ठीप्रसंगः उभयप्राप्तौ
कर्मणपवेतिनियमात् अत्रग्रात्मनइतिगम्यमानत्वादस्यभयोःप्राप्तः निलीयतइति ङुलीङ्श्लेषणे
दैवादिकः मन्यतद्दर्शाविलितिग्रार्थनदिदृत्ततइत्ययमर्थोविवक्षितः तत्रकर्मणःशेषत्वाविवक्षायामि
दंपूर्ववत्प्रत्युदाहरणमितिशब्दकौस्तुभेतंतद्दर्शाविलेच्छितप्रयोजनमितिस्थितम् आख्यातोपयोगेनिय २२७

सपूर्वकेति तत्रैवोपयोगग्राह्योहृदइतिभावः प्राप्ताप्रातेत्यस्येनन्तजेत्यस्मित्याह वक्ष्येति उपाध्यायादि
दितिउपेत्यास्मादधीयतइत्युपाध्यायः इइ स्त्रेति चन्द्रस्य प्रथयन्तेत्तद्गुरुश्चारस्तानिपमसूर्वकत्व
नटस्येति गाथाः कर्मकेनतहेस्तेवंपिश्रवणमित्यर्थः नटस्य गाथान्वयेत्तकारकत्वाभावात्प्रवा
प्राप्नेहपयोगग्रहणमर्थितस्मात् जनिकर्तुः जनिकर्तुः जननेजनिरुत्पत्तिः इत्राजादिभ्यःइ
तिजनेर्भविइभजनत्वधोस्त्रेति वृद्धिप्रतिषेधः तस्यार्कर्तेति शेषषष्ठ्यासमासोनत्तकारकषष्ठ्या
तृजकाभ्यामिति निषेधात् एवंचोपत्याश्रयस्ययोहेतुस्तदपादानमितित्रर्थाल्लब्धं तत्रस्योगेप्या
दानत्वमवत्यवच्श्रगादेगात्संभवतीतियथातदेमदाह जायमानस्येति एतेनेकुत्सितपोयात्तनिर्देशो
इलीकानिर्देशोपत्न जनिरित्याश्रित्यगमहतेत्युपधालोपमर्थास्यगतिसमासात्प्रपत्तिचोद्भाव
व्याकरणाधिकरणेगर्जेतामीमांसकाःसमाहिताःइतिभावः इहप्रकृतिग्रहणंहेतुमात्रपरिमिति
वत्तिकृन्मतेतोपुत्रात्प्रमोदोजायतेइत्युदाहरणात् उपादानमात्रपरमितित्तभाष्यकैयटमतेन

दुभयसाधारणमुदाहरणमाह ब्राह्मणइति ब्रह्माहिरण्यगर्भः सचहेतुरेवनतूपदानंकिंचमायोप
हितंचैतन्यंब्रह्मतद्धिसर्वकार्योपादानमितिवेदान्तसिद्धान्तः भुवःभवनंभूरितिसंपदादित्वाद्भावेक्वि
प एवंसूत्रेसमासनिर्दिष्टमपिकर्त्तृग्रहणमनुवर्त्तते स्वरितत्वादित्याह भूकर्त्तुरिति प्रभवत्यस्मा
दितिप्रभवः कर्त्तरिचकारकेऽप्यपिकारादपादानेऽर्थे ऋदोरप् जनिकर्त्तुरित्येवसिद्धेरनर्थकमि
दमित्याशंकांपरिहरन्नाह अत्रप्रथमेहस्यपतइत्यपिकारादपादानेऽर्थे ऋदोऽर्थः एषचार्थोयथातूना
मनेकार्थत्वाल्लभ्यते तथाह्यभूतप्रादुर्भावोजनिः अन्यत्रअभिव्यक्तस्यप्रथममुपलंभःप्रभवइ
त्यर्थभेदोऽस्तीतिभावः भीत्रार्थानामित्यादिर्भयेयसप्तसूत्रीभाष्येप्रत्याख्याता तत्रत्यमुपपयतिसंभवेः
चौरेभ्योबिभेतिभयान्निवर्त्ततइत्यर्थः त्रायतेरक्षणेनचौरेभ्योनिवर्त्तयतीत्यर्थः पराजयतेग्ला
न्यानिवर्त्ततइत्यर्थः वारीयतप्रवृत्तिंप्रतिबध्नन्निवर्त्तयतीत्यर्थः निलीयते निलयनेननि
वर्त्ततइत्यर्थः अधीतेउपाध्यायान्निःसरितंशास्त्रंगृह्णातीत्यर्थः ब्रह्मणःप्रपंचोजायतेइत्यत्रापितनो

पक्रामतिनिर्गच्छतीत्यर्थः प्रभवतीत्यपि भवनपूर्वकं निःसरणमर्थः तथा च ध्रुवमपाय इत्यनेनाभि॰
वेशपुरस्कारेणापञ्चमीप्रयोगो दुर्वारः नटस्य गाथां शृणोतीतिवत् न चोपाध्यायनटयोः क्रियानु
कूलव्यापारो येन विशेषेण वक्तुमशक्यः अनभिधानन्त्वत्र ज्ञापकमस्मिन्प्रयोगे आख्यानेऽनातीवमनोर
मं पवेर्जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामिति वार्त्तिकमप्यावश्यमारभणीयम् तथास्तु वार्त्तिकमतमेवेह प्रबले
तपाद्युवे भयहेतुरसोऽट्टमादिसंज्ञिनिर्देशोऽपि सार्थकः परत्वात्संज्ञाप्राप्तानविशेषत्वविवक्षा
यां न भाषाणामश्रीयादित्यादावेव षष्ठ्याद्युत्पत्तये पातत्रायादानसंज्ञायाः वारणीयत्वात् पतन्त्वश
ह्वकोऽस्तत्रमे स्थितम् लघ्वोपद्रनिस्यवेतस्माभ्यमानार्थत्वादप्रयोग इत्यत्र अत्यवर्ज्यपरेतिकोपि
लोपेस्थिप्यति अस्त्वेतस्थितप्राप्तेतोत्रास्त्रान्त्रद्वोतेइनिपतत्स्वीति यद्यपितत्वेनाश्रितात्वनःका
लस्यानिमात्तायपरिच्छेदः प्रतिपाद्यतेनेत्यर्थः ५ तेनपेचमप्तताथेतार्थेद्वाशग्रक्रान्तिर्मीयमानार्थ
वाचिनः प्रथमासप्तम्योस्तः कालात्किति इत्यपितपुष्यकान्दिस्यपेक्तत्ते आग्रहायणीति अथेहाप

ते॰ बे॰
वो॰ सि॰
२२५

नमस्यामासप्रज्ञादेशाकृतगणात्वात्स्वार्थिकोण् एवं पदात्संज्ञायामिति णत्वं अन्याराध्यर्थेग्रहणमितिव्या
ख्यानादितिभावः प्रपेचार्थमिति नन्वत्रतरस्त्वन्नीचयोरित्यरोक्तेनीचार्थस्येदं ग्रहणमस्त्विति वा
च्यम् अस्यानारोहोवेतिवित् पंचमीविभक्तिःइत्यनेनैवमसिद्धत्वात् अन्योभिन्नइतरोवेति न
चैवं च्युटः च्युटेनेत्यत्रातिप्रसंगः नञोपिभेदेशाकृत्वादिति चं निपातानां द्योतकत्वमेवमत्रवाच
कत्वमित्यभ्युपगमात् आराठनादिति इत्यइशंनिकार्थेथवत्स्यन्तरस्यामितिप्राप्ते अत्रेत्रेह्यस्यामिति
कथ्यतर्हिफलति प्रहवाराथतपातेइतिप्रयोगइतिचेत् प्रमादोयमितिहरदत्तः अन्येतुतत्तोप्यत्रा
पिहृष्यतेइतिदृष्टिग्रहणाद्वैवेयावच्छीतमित्यादाविवात्रअतेयोगेद्वितीयापिसाध्वित्याहुः अ
स्मिन्व्याख्याने अतेद्वितीयाचेतिचोद्दूस्यत्यमनुइत्यंलादिसिद्धत्युतिहरदत्तेतिग्रोघः नैनेडाटइयोनाचम्य
द्योत नन्वेवं ककुभादिग्रहणप्रसंगइतिचेदत्राहुः अवान्तरसाहचर्याद्यामानाद्यादिभिन्नेर्थेयोगार
हः सोत्रनगृह्यतेइतिदिक्शब्दत्वेपीतियत्प्र्यादिक्शब्दोप्यचेत्रेरपदमस्ति सच्यपडिःत्यादिक्शब्दस २२५

हवर्ण्यादेवृतरप्देवप्रागिमादिदिकुशाद्धेपवमद्युनोतेनसम्पूर्द्धेवदन्तेन वनाम्नि प्रसंगाइतिभावन
दहिण्णग्रामादितिदिकुशाद्धैनेवासिद्धे अजादिस्थैर्ह्णाचित्प्रयोजनमिमाङः प्रमन्नयोगइति प्रम
मर्थेयोगइति प्रमन्नपर्थेयोगइत्यर्थः तथाचकार्तिक्याप्रभृतीति माध्यविशुद्धाक्वताकेषचेन नत
आरभेत्यर्थः इतिप्रयुक्तम ग्रामाद्वाहिरितिद्वापकसिद्धम सर्वत्रतेनकरभावहिरितिसिद्ध
म अपपरीवर्जनेकिम परिषिंचतिसर्वनः ईत्यर्थः अन्नोपसर्गत्वात्वत्वम वचनयहणादि
ति विनातेनेतिमर्यादासहतेनेत्यभिविधिस्तत्र उपात्तोविशेषणरूपमात्रनगृह्यतेवचनग्र
हणासामर्थ्यांत्किंत्वव्रवधिमात्रंविवक्षातेविषयत्वार्थेम परिहरेति हरिवर्जिपित्वोनत्यर्थः परिव
र्जनेवाचनमितिवार्तिन्पदेद्विवचनाभावः परिस्त्रेति अत्रपंचमीविधेयोवर्जनार्थंनापतसा
हचर्यादितिभावः आमुक्तेरिति मुक्तिमर्यादीकृत्येत्यर्थः आसकुलादिति सकलमभिव्याप्ये
त्यर्थः प्रतिनिधिप्रतिदाने अस्माद्वेवनिर्देशाल्लिंगादाभ्यांयोगे पचमीद्वापकसिद्धेनसर्वत्रेति

ते त्व
बो धि
२ ३

हृस्यायप्रतिनिधिरित्यपि सिद्धमित्याहुः अवधित्वाभावे तत्संहृष्टानुपादीयते सप्रतिनिर्यातनंचेत्र
कर्त्तरि हिहेतुमन्नमितिहितावत्तृपवर्त्तते इतिभावः पंचमीस्यादिति तृतीयापवादोयं ज्ञातेनेति ज्ञा
नमिहउत्तमर्णयथार्थमाणावदणा तत्प्रयोजकोहेतुश्चेति चकाराक्तर्त्तसंज्ञा चैवं धिपिन्न इतिसंप्र
तेप्रयोजककर्तुः प्राप्तस्यहेतुसंज्ञा मा स्त्विति पंचमात्रस्यादेवा तोत्रकर्तृहेति उत्तक्तमितिभावः येषां
विभागादिति पृथग्गुहेतुमनुष्ठेभ्यः इतिसूत्रेपदमंजर्यामस्पष्टम् स्त्रियांचेति बाहुलकम् प्रकृतेत्व
नहेष्टोविनिवार्त्तिकनिर्देशोयीहज्ञापकः पृथग्विनामन्तृतीयाभावपत्तेयनपादित्तीचैवस्यात् य
दित्तुद्वितीयाविकल्पेनभवेत् तदापंचम्यपि स्यात्सान्तुनिमेन तस्माद्विभक्तिसमावेशोदुरुपपाद
प्रस्मतमाह अन्यतरस्यांग्रहणंसमुच्चयार्थमिति निश्चितानामनेकार्थत्वात् इतिभावः पंचमीति त
त्रमंडूकप्लुत्यापंचमीद्वितीयानुसंनिहितेवाइह पृथग्ग्रहणेरितिसूचपितन्ये पर्यायत्रयोपादानेप्रयो
योजनेनिवृत्त्यर्थम् नहिनृग्गेवदन्नसेमत्र नेत्याह पृथग्विनानाभिस्तृतीयान्यतरस्यामितिसूत्रवच २ ३

नारेवं३

नात् प्रत्यये ग्रहणे मंदत्वेयो विनानाना नाशाहृयोले भाव नानेति हि रुरु नानावर्णे नेत्यमरः नानानारी
निष्फला लोकयात्रा इति प्रयोगः कारणे च अस्मात् तस्मात् सिनिवर्त्तते पंचमीति च तेन करणे तृतीया प्राप्ता
यां पंचमी विधीयते तयामुक्ते करणेन्तो पाप्तिसिद्धेऽस्मिन् शाख्येनाह तृतीयापंचम्योरत्नः इति लोकेनेति अ
नायामेवमुक्तः इत्यर्थः हरेर्हरात् हरेणवेति इहसत्त्वमपि विवक्ष्यते किंच हरात् स्तिकार्थ्येभ्यः इति सूत्रस्य
सप्तम्यधिकरणे च सुत्रस्यत्रेऽप्यनुवर्त्तमानाधिकरणेभ्यो विभक्तिश्च न स्तूयवोध्यम् तथा च प्रयुज्य
ते हराद्दावमयान्मत्रेऽद्भुरात्पादावसेचनमिति आवसथस्य हरेरित्यर्थः असत्ववचनस्येति सत्ववचन
वचनत्वमिहसत्वविशेषणत्वम् एवं सामानाधिकरण्ये न प्रातिपदिकार्थविशेषके युदस्येतेनदा
हरः पंथा इति एतेनकरणे च लोके निष्ठत्रेकरणे किंक्रियाविशेषणे कर्मणि मा भूत् लोके पच
क्रियानद्भुत्वमिति प्राचा ग्रयोमिति व्याख्यानं न च क्रियाया विशेषणे नैतन्न द्रव्यस्यावश्यंभावात् नैसुदाह
रणे युक्तमिति वाच्यम् धातुवाच्यायाः क्रियाया असत्त्वरूपस्याकारे प्रसिद्धत्वात् न विशेषणेन तदनुपप

त॰ त॰
बो॰ धि॰
२३१

त्रिःकर्तृकर्मभेतस्य लिंगानन्वयित्वमात्रेण सत्त्वरूपास्य क्रियाकलापारकारकं कर्मव्यापारापारकारकं
त्वेति विवेक इति पंचमी षष्ठीशेष उपयुक्तादन्यः शेषः कर्मादयः प्रातिपदकार्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति प्राधा
न्यादप्रधानादेव षष्ठीप्रत्ययात्तिद्दपुरुषविशेषणम् राजनिरूपितसेवकसंबंधवान्पुरुषः इत्यर्थः
विवक्षायां प्राधान्यात्पुरुषशब्दात्तु षष्ठी उक्तन्यायविरोधात् शेषत्वाभावाच्च राजपुरुषमिच्छतीत्या
दौ पुरुषशब्दाद्धि प्रातिपदिकार्थमात्रवृत्तित्वेन राज्ञः पुरुषेणाकृतमित्यादौ तत्कारकार्थकः यत्पुरुषनि
रूपितः सेव्यत्वसंबंधनात् राजेत्यर्थविवक्षा तदा पुरुषशब्दादपि षष्ठी भवत्येव प्रसंगात् नच प्रथमा
याः बाधः तस्याः प्राधान्ये ह्वकेश्चिदुक्तात्तन्न प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रयुक्ताच्च इः प्रथमोच्चः इत्यादौ वि
शेषणे षष्ठीप्रसंगान्न चरितार्थत्वात् कर्मादीनामपीति यथा विवक्षायां रूपवानिति प्रयुज्यते वि
शेषविवक्षायां तु नीलपीत इत्यादि तथा इदमपि न्यायसिद्धमिति भावः सतोगतिरि सत्पुरुषसं
बंधिगमनमित्यर्थः संतेगच्छेतीत्यत्र सप्तम्याः तेन कर्तृत्वरूपसंबंधमात्रविवक्षाकं केन शक्यते॥ २३१

ति षष्ठीह न भवति किंत्वतिपरिष्कार्थमात्रे प्रथमैवेत्याहुः सर्पिषो जानीत इति वस्तुतः करणस्य संबं
धमात्रविवक्षायां षष्ठी सर्पिःसंबंधप्रवर्तनमित्यर्थः अकर्मकाच्चेति अत एव सर्पिःसंबंधिज्ञानमित्यर्थः
इति ज्ञाज्ञ इत्यनेन तङ् जानीते इत्यत्र तु. अन्ये त्वाचचक्षुः कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी सर्पिःसंबं
धिज्ञानमित्यर्थः इति पयोदकस्येति पयश्च उदकं च तेषां समाहारः पयोदकं ज्ञातिरप्रा
णिनामित्येकवद्भावः यद्वा राज्योः उदकं चेति विग्रहे पूर्ववदेकवद्भावः उदकपर्यायोदकशब्दो
प्यस्ति तथा च हलायुधः भुवनममृतं जीवनमुदकं चेति उदकपर्यायोदकशब्दोप्यस्ति तथा च ह
लायुधः भुवनममृतं जीवनमुदकं चेति उपाकृत इति ह्रस्वयनादि सूत्रेणात्मनेपदम् उपात्प्रति
यत्न इति सुट् न चैवम् ज्ञोविदर्थकरणे अधीगर्थदयेशां कर्मणि कृञः प्रतियत्ने रुजार्थानाम्
भाववचनानामज्वरेः आशिषि नाथः क्राथपिषां हिंसायां वा बहुपूर्णसमर्थयोः कृत्वोर्थप्रयोगे काले
धिकरणे इति षष्ठीविधानार्थं यमष्टसूत्री निष्फला स्यादिति वाच्यम् सर्पिषो ज्ञानमिसा

मै. व.
बो. चि.
२३२

तस्याः समासनिवृत्तिफलकत्वान्नदाहिसो विदर्थस्येत्यादौ शेषत्व इत्यनुवर्तते शेषित्वे विवक्षिते तत्कारणाद्वै
षष्ठीमिहेवतद्वयमर्थः इह षष्ठ्या वनतुल्लक् तथा च लक्षः प्रयोजकीभूतः समासप्रवृत्तभवतीति नो ष
ष्ठसूत्रमालक्ष्यात्र निरतिफलकमेवास्तु समासस्तस्वीकृत्यतामिति वाच्यम् इष्टान्तरोयेन समासप्र
वर्तनभवतीति व्याख्यानस्योचितत्वात् तथा च वार्त्तिके प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यत इति ह
रिस्वाह कारकैर्व्यपदिष्टच श्रूयमाणक्रियेपुनः प्रोक्ता प्रतिपदं षष्ठी समासस्य निवृत्तये वृत्ते
वं शेषत्वविवक्षायां सर्पिषो ज्ञानम् मातुः स्मरणमित्यादीन्यसमस्तान्येव साधूनि हरिस्मरणमि
त्यादि तु शेषत्वाविवक्षायां कृतयोगषष्ठ्या समासे योज्यानि तत्र च कारके इत्यादिनाद्धाङ्गत्वरप्रदप्रकृ
तिस्वरेणामध्योदात्तत्वं भवति शेषषष्ठ्या समासे तु अन्तोदात्तत्वं स्यात् तच्चानिष्टम् तथा च स्वार्थेयमष्ट
सूत्री निष्कर्षः किं च मातुः स्मृतमित्यादौ समासाभावोपि फलं न हि तत्र कारकषष्ठी लभ्यते न लोकेति
निषेधात् आहाव निष्ठायां कर्मविषया षष्ठी च प्रतिषिध्यते शेषलक्षणया षष्ठ्या समासस्तत्र नेष्यते इ। २३२

ति एतच्च मनोरमायां स्थितम् षष्ठी हेतुप्रयोगे हेतौ द्योत्येऽनुवर्त्तते तथा हहेतोर्द्योत्य इति अन्नस्येति हेतु
विशिष्टनीयायां प्राप्तायामनेन षष्ठी हेतुके किम् अन्नशब्दात् षष्ठी यथा स्यादित्येके अन्नस्य हेतोर्व
संतमः इत्यत्र षष्ठ्या च्छेत्युभाभ्यामपि वा सर्वनाम्नस्तृतीया च इति प्रयोगापेक्षया षष्ठी पंचम्यौ तु
हेतुशब्दस्य पंचम्यन्तत्वेऽपि हेतुशब्दस्य विशेषणत्वे समानाधिकरणत्वादप्युपपद्येते इतिन्न तृतीं
तथापि विशेषणत्वे त्वपं विधिर्न स्यादिति वाच्यम् निमित्तपर्यायेति पर्यायग्रहणस्य फल
माह एवमित्यादिना एतद्वार्त्तिकेन षष्ठी हेतुप्रयोगे सर्वनाम्नस्तृतीया चेति सूत्रद्वयं गतार्थमि
मिति वाच्यम् षष्ठ्यन्तस्य हेतिणान्तराभ्यां मतस्य जितिनस्यायोर्थादिग्देशकालरूपः सोऽर्थो
यस्य सोऽतस्मथ्यप्रत्ययोऽस्तीति रयं च तद्धेतेन योगः इत्यर्थः अतस्तचोऽस्तीत्यत्वेऽपि लाघव
नरोधेन अस्तीत्यस्यार्थेति नोक्तमित्याहुः पंचम्यापवादः इति नतः पश्चात्तस्य सेति भाष्यप्रयोगात्
पश्चाच्छब्दयोगेन पंचमी साधुः अस्मादेव भाष्यप्रयोगात् पश्चाच्छब्देनाव्ययीभावो न भव

त॰ त॰
बो॰ पि॰
२३३

तीति वक्ष्यते प्रत्ययग्रहणे किं दृढमाभूत् — माकृते । प्रत्ययग्रहणे कृते नैनत्वेदत्राह । कैयटादयः
प्रत्ययग्रहणमपि केचित्प्रमाणमूयमाणप्रत्ययग्रहणार्थं विज्ञास्यत इति लभ्येश्रुतानो षष्ठ्यभावः
अन्याराद्दीनमत्रोचूत्तरपदस्यापि कुंदप्रयोजकमक्तो मत्रान्यतरच्छकामवक्रमेकप्रयोजनादिति
प्रत्ययग्रहणे चिंत्यप्रयोजनमिति तु मनोरमायां स्थितम् । पूरइति पूर्वापरावराणामित्यसि प्रत्य
येपुरादेशः पुरस्तादिति दिक्शब्देभ्यः कुम्पादिनाप्राप्तातिः चेति पूर्वस्य पुरादेशः एतपाकथ
नर्हि मत्रागारे यत्नापि मद्द्वार्द्धतेरणामदीर्घमिति उत्तरेणेति एतन्मूढराल्लब्धस्तुरपतियत्नुप्याह
णानुरणेनेति दक्षिणस्यामहूरइत्यर्थे एनबन्यतरस्यामित्येनपू हूरोनकार्थेः षष्ठ्याः प्राप्तायां
पहे यत्नम्पर्थेवचनमिह्यान्यतरस्यां ग्रहणं सम्बद्धायार्थं तेन पञ्चप्रकृष्टापि पञ्चमी समुचीयते
व्याख्यानात् । न प्रमत्तके सति हते अपि द्वितीयापान्तीयेत देतदाह पंचमी वेति सर्पिषा ज्ञानमिति वत्तु
नः करणीभूतय सर्पिर्लत्तवे धितीयेति रितिसर्थः ज्ञानपूर्विकायां प्रवृत्तौ ज्ञानानैर्लक्षणं अर्थोगार्थे ग्र्प्य माहे २३३

ज्ञारणमिद्भिकावधूपसर्गेनव्यभिचरन्तइतिचापयास्मरमर्थस्येशणमिनेवब्रूयात् दिगर्थेतिवाऽष्टमोनै
हंज्ञापकंमितिचेदिंतंदृशोणारम्भयनेवद्विमत्राणिशाघ्रोहोञ्चोरणाज्ञापकमत्लअत्रव्याचख्युः कर्मणि
णिक्विंकरणेशेषत्वविवक्षायामाभूत् मातृगुणस्मरणे अत्रमानाकर्मत्वणात्नकरणाउभयत्र
शेषत्वविवक्षायामपिमाभूत्शाङ्गादेवानेनसूत्रेषष्ठीगणाप्राप्ताषष्ठीशेषतेऽनेनगणमध्येसम
सोनभवति रुजार्थानाम् रुजोसंयोगमित्यादिपाठादिनप्रवर्तिपानताहाअडिटापृजाद्यधिरथो
पातेषांरुजार्थानांभाववाचकत्वाव्यभिचाराभावप्राप्तेनात्रघञादिवाच्यः वाच्यःसिद्धरूपोभाव
उच्यते चक्रीतिवचनव्याकुलकान्कर्त्रिल्युटाप्रकृत्यर्थस्तुनहिभावोचक्रास्तेभवतिनस्मात्प्रयस्य
युत्वनिर्वाहायैवचविरितिवाच्यम् तथाप्यमर्थभावोवचनःकर्त्तायेषांतेषांभाववचनामिति रुदे
नव्याचष्टे भावकर्त्रकाणामिति रुजार्थानांभावकर्त्रकाणामित्येवसूत्रेपिनेयुक्तं चौरस्येति उ
रापीलमस्येतिचौरः अत्रकर्मणिशेषत्वविवक्षयाअनेनषष्ठी रोगस्येति पदरुजेतिघञारोग

त॰ बो॰
कौ॰ पि॰
२५६

भावोभिधीयते स च कृज्जार्थो कर्त्राकर्तृकर्मणोरिति रोगश्चाख्यायां षष्ठी भावकर्तृकाणां किं श्लेष्मणा चौ
रं रुजा माघुः पित्तेन कफः श्लेष्मणा समरः चौरं ज्वर इति उत्तरचौरस्याश्चाद्रुजार्थानामिति षष्ठ्या अप्रवृत्तौ
षष्ठी शेष इत्यनेन षष्ठीति समासो भवत्येवेति भावः सर्पिषो नाथनमिति सर्पिर्मा भूयादित्याशा
सानमित्यर्थः माणावकनाथनमिति यद्यपि कर्मत्वविवक्षायां कर्तृकर्मणोरिति यदा षष्ठी तदाशिषि
पि समासोस्त्येव तथापि तत्र गतिकारकोपपदात् कृदिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः समासान्तोदात्तत्वं
तु याज्ञादावेव न नाम्नि षष्ठीति निषेधे इति कौस्तुभे स्थितम् जासिजसुनाउक्ते ज्ञहहिंसायामिति चुरा
दिः तस्येदं ग्रहणं न तु दैवादिकस्य जसु मोक्षणे इत्यस्य तीसीति निर्देशाद्यायामिति वचनाच्च निप्रहस
नमिति इतेरपूर्वस्येति णत्वम् प्रणीति नर्तेरिति णत्वं चुरादिरिति नटनृत्तावितिनघटादेर्घ्यतेदीर्घे नि
दैन्यादिविभावः क्राथनमिति क्रथ हिंसायामिचुरादौ पठ्यते तस्यामित्येव इह निपातनाद् वृद्धिः मि
तफलेत्तनिथाननाभ्यवात्विणमलोदीर्घेच रितार्थमिति चटोवदपीति यत्रहमित्येतेनो क्रोचटा २३४

रिपाठः वृद्धादयः पितृस्मातिदेशाकस्मिन्नुद्वास्यादित्येतदर्थं तन्नैकंदेशदायादयः पितृतिदिमध्यमत्रि
वेनेनपूर्वेषांज्वरेनाम्नामेवपितम नतन्नेषादीनांपरे— मितिश्रनपवज्वरस्येता त्तयोदशानुदान्
नः पितृश्चेतिचदादोवक्ष्यति पणानमिति स्तनावेतिवक्ष्यमाणत्वात् आयस्याभावः आम्नाणः प
णानमिति आयादयः आद्यैयानकेचेत्यायस्यविकल्पः दिवसदन्नकुद्धेन वावद्धपणैपरोस्यपे
तेमोचयोतेक्रयविक्रयव्यवहारेचतुल्यांशैःएवंसूत्रेविभागाशयेनाह यूतनिःस्वं सूत्रपदवद्दिवं
पाठेतदर्थंस्येतिनकर्त्तव्यमिति यद्यपिलाघवेनतथापियोगविभागउत्तरार्थः कर्मण्यीति उहवेपर
विसंबध्यतेउत्तरसूत्रेविकल्पारंभसामर्थ्यात् अन्यपक्षेविकल्पितायोगतयास्केभ्येषविभक्तेः
तरस्याप्राप्तिःपृथग्विकल्पारंभः अन्यत्वाङ्गः लाघवात्सूत्रेपवद्दिवोग्रहणोकर्त्तव्येपृथग्योग
करणसामर्थ्यादत्रशेषउतिनसंबध्यते नवोत्तरार्थसामर्थ्यात् पृथग्योगकरणस्यनोक्तार्थत्वाप
कमितिवाच्यंसंकोचेमानाभावेनफलद्वयस्यापिसहवचनावाप्तिरितिशेषः अन्यस्यासंबंधादिह त्रि

ते. त्र.
बो. थि.
२३५

मृत्यांगिडं तमुदाहरति प्रातरुपदीव्यति प्रैषमनुवोः इष्मतैदेवाधिकसलोहमथमपुरुषैकवचनं प्रैष्ये
तितन्माहवर्णाद्दु विरपितथाम्मतपतन्नूह्यते अनपवेहणं नसंवध्येततिङं तेन सह समासप्रशक्तत्वा
प्रैषमनुवोः किम् अग्नयेऽक्षागसाहविर्वेपामेदोजुषि ह विष किं अग्ने पेगोमयानि प्रेष्य देवतासंप्र
दानं किं मात्वमृचोर्थेद्दूवाध्यायेषां प्रसयानां तेकुर्वोष्याः ग्नेपेइतिइ हविरेवसन्दर्थं सोमादिस्वत्रय
हूतेनविदित्वमपिविशेषग्रहणमनुवर्त्ततेव्याख्यानानापं चम्कृतः इति साख्यायाः क्रियेमादिनाक
तस्यचहिरितिहितिन्नेषनुर्थ्याः सुचकार्त्स्नेकमेणोः कृतिः शेष इति निहूतेकंतंरिचव्हृ तीतिस्तत्रे
वकारेणाग्रधीगर्यं तिसूत्राद्ब्रुतर्थ्यौ वहुलं छंदसीति पर्येतमनुवर्त्तमानस्यकर्मणो त्यस्यान
कृषणासंभवे तिपुनरवककर्मग्रहणादिसाङः तस्मादंसं निहितस्यापि करणप्रसंगेन नन्ताविद्द
तपेकर्मग्रहणासंभवात् तस्माद्व्याख्यानमेवात्रशरणमित्यपरैः कर्त्तृकर्मणो प्राप्तेरणाभेनाहे
तिरितिकरणम् कृतिः स्त्रियां क्तिन्वरसोत्रवक्तोकर्म — क्रिदाहरतिजगतः इति निष्ठचा तिहीनता २३५

ततः षष्ठी न भवति कृतीति यत्तिलेनेहर्द्वे कर्मभूतां क्रियामादिश्यते तद्वाचीयात्तद्वेवथानेम्बह
ये प्रत्ययाः कृतस्तिङः स्मृतत्वात्तिङः प्रयोगे कटं करोतीत्यादौ न लोके इति प्रतिषेधेन भाव्यं तत
स्य परिहारार्थात् योगाएव षष्ठी भविष्यतीति किं कृद्ग्रहणेनेति प्रश्नः कृतपूर्वी कटमिति अ
त्र करोति क्रियापेक्षमानाभिहिते कर्मत्वं कस्यास्मेवेति षष्ठी स्यात् हिताथिकेनमामर्दिसे
तदर्थं कृद्ग्रहणमिति भावः ननु कृतः कटः पूर्वमनेनेत्यस्मिन्विग्रहे त्यक्तस्य कर्मणि विधान
तेनैवाभिहितं कर्मेति नैव द्वितीया प्राप्नोति नापि तद्वाचकस्य षष्ठी ग्रहणमनभिहितो षि
कारात् किं च कृतनप्राक्ष्यस्य कटस्यापेक्षत्वाभावात् समासतद्धितो भवत एव तथा च कृतपूर्वीय
प पूर्वं कृतवानित्यनेन समानार्थः संपद्यते गुणभूतयापि यया कारककारणे संबंधस्य
कटं कृतवानित्यादौ दृशन्तादित्यापि क्रियापेक्षं कर्मत्वं कटस्याभ्युपगम्यते तत्त्व कर्मत्वेन के
नापि अभिहितं भावे क्तस्य कर्त्रेरिदुनि प्रत्ययस्यान्वयविधानात् अतोऽसति कृद्ग्रहणे षष्ठी

त॰ त॰
बो॰ टि॰
२३६

सादेवेति एवंच ओदनस्य पाचकतमइत्यत्र षष्ठ्याः असाधुत्वेइष्टापत्तिरेव शरणमुक्तत्वं सर्वेषांमत्रसतद्धि
तोभवतः एवेसुकृः तत्रसमासस्तुप्रसुपेतिवाच्यः तद्धितस्तुसर्वादित्तिः सहसर्वाश्चेतिकर्तरीतिस
मासेतद्धितेष्वमाद्गमनेनेतिरूवाद्नेनेत्यनुवृत्तेस्याद्देनत भिदेर्पनार्योप्यसौोत्यविधि
तिरावविभक्तिकादेवदत्तस्यपत्नयज्ञदत्तस्यकापूतामिसभाभ्यामित्यनेनकृत तयोगषष्ठीज्ञा
पनतत्रमुख्योमुख्यमसत्तियोमुख्येस्यैवकार्यसंप्रत्ययात् प्रयोजककत्वेवाचकादेवस्यात् अ
न्यथापाचयत्योदनंदेवदत्तेनयज्ञदत्तइति अत्रप्रयोज्यप्रयोजकयोरुभयोरपिलकारवाच्य
त्वेउभाभ्यामपिकर्तृवाचकाभ्यांप्रथमास्यात् नैवंप्रयोज्यप्रयोजकवाचकाभ्यंभेदेनषष्ठीज्ञा
पते तत्वेकेचेतिनेदमुख्यमत्तपवृत्तिः तत्रलकारस्यैकत्वात्कर्तृत्वेसद्वाच्यत्वकल्पनायां मु
ख्यायः प्रवृत्तेनइतिवेद्यास्यात् एवंचओदनंपचतिदेवदत्तेनेत्यादिउभाभ्यामपितृतीयापि
स्यात् इतिवाच्यम् अत्रव्याचक्षते तद्दृहेमितितिर्दिष्टात्कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेनविभक्ति २३६

तस्याश्चैराणामोदनमपमितिभट्टिप्रयोगः संगच्छते मृत्युभयप्राप्तौ कृतीत्यनुवर्त्ततेपि नान्यपदार्थत्वा
भावद्दृश्यौ हृरित्याह उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्निति उभयप्राप्तेन कर्त्तृकर्मणोरुपगमस्यैपेतेन नेक।
स्मिन्कृत्ये कर्मणोः प्राप्तिरितिलाभादाश्चर्य्यमिदमोदनस्य पाको ब्राह्मणानां च प्रादुर्भाव इत्यत्र
नायं नियमः प्रवर्त्तते तत्स्वरूपेण स्यादेवा प्राप्तिप्रसंगः इति भावः पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे निय
मार्थमिति ध्वनयति कर्मण्येवेति एवं च कर्त्तरि षष्ठीप्रतिषेधो नास्य सूत्रस्य फलेन तु षष्ठीकर्म
णि विधानमिति स्थितम् स्त्रीप्रत्यययोरिति स्त्रीयां क्तिन्निति अधिकारे विहितयोरित्यर्थः ना
यं नियमः अकाकारयोः प्रयोगे कर्मण्येव षष्ठी न तु कर्त्तरीति नियम उक्तः स न प्रवर्त्तते किं तु
कर्त्तर्यपि षष्ठी प्रवर्त्तते इति फलितोर्थः कथं तर्हि सुक्रियायामिति सूत्रे सुब्दासीयुटो राधानेति
हरिः अत्राहुः कर्त्तुः करणत्वविवक्षयापाबोध्यमिति भेदकेति भेदने भेदिकापर्य्यायेणात्र त्विषितिप
वृत्यातयोनिर्देशोपपत्ते वक्तव्याः स्मनेन पत्रलिखके ग्रवारनाकोस्त्रियां यापि प्रत्ययः स्यादिती

त॰ त॰
बो॰ पि॰
२३७

ते विभक्तमिति भक्तमिछा भिदेः सनिहलन्तावेति किंत्वाद्गुणाभावः अप्रत्ययादिति अकारप्रत्यये टाप् पोषेउ
ति अकाराभ्यामन्यस्मिन्क्रियनादावित्यर्थः कर्तरि षष्ठीनिषेधफलकस्योभयप्राप्ताविति सूत्रस्य
तत्रैव षष्ठीसंपादनफलकस्योभयत्राविभाषा अनेन विप्रोष्य वचनेन क्रियते न तु कर्मणीत्यापि भ
येनादास्यति जगतः कृतिरहरहं गिरीणा विति अविशेषेणेति अकारभिन्नेत्यन्नाचैवमर्थः अनुशा
सनमिति अनुशिष्यते अत्र साधुत्वं वेद्यम्ः प्रविभज्य वोच्यते येनेति करणल्युट् राद्धान्तमतउस्मादि
मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्तमाने क्तः पूजितो यः सुरैरपि च पूजितो यः सुरासुरैः इत्यादौ लभ्यते
क्तः न तु वर्तमाने तेन तृतीयोपपद्यते न च मतिबुद्धीति सूत्रेणाक्तस्य बाधः शङ्क्यते मन्यधिकारे उपपत्ती
नपुंसके लिङ्गेनानाबाधज्ञापनात् अधिकरणाश्रयमपि निवेयापवादः आसितमिति आस्यतेऽस्मि
स्मिन्नित्यधिकरणे चेत्यधिकरणे क्तः इदमेषामिति कर्तरि षष्ठीयं कर्मके भ्यत्वधिकरणे क्ते कृ
ते कर्तृकर्मणोर्द्वयोरपि षष्ठी अभिहितत्वाविशेषात् इदमेषामनुक्रमोदनस्य उभयप्राप्तोक २३८

मंगाणीत्ययं नियमस्तु नेह प्रवर्त्तते कर्त्तृकर्मणोः कृतीत्यनेनं तदुस्यापवादषष्ठ्या सन्निपमाभ्युपग
मात्वयनत्वकोस्तु भेसष्टम् नलोकनिष्ठ्ठ तनेह पविनाशाप्रसंगात्कन्नेना मित्यत्र गात्वेन क्तान
म् उभ्यद्रुकश्च कौलश्च उकोलेति विग्रहः लडु निलङादीनमसामान्यग्रहणेन वाषाच सामा
न्ययोगोन संभवतीति निन्दादेष्ठागरद्यते इत्याह लादेश इति उदाहियते उतिष्णोषः कटकारयो
चकार इत्यत्र कृत्स्नक लिङ्ता मातं नयोगपि कटस्य कर्त्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी न भवती
ति श्चापल्लुकोपिलादेष्ठान्वादित्याजः नेत्वेवमपि वश्चिवेदुपपत्तिः सामेदादिगाइत्यत्र नलोकेति
निनिषेधाप्रवृत्तेः षष्ठी दुर्वारैव न हि किंकिनो लकारो नापि तदादेशो नैष दोषः किंकिनो
लिङ्चेत्यनेन लिङ्कार्यातिदेशः क्रियते नन्नु लिङ्स्वं तथा च विशेषातिदेशाच्च सामान्य
मित्यतिदिश्यते इति नानुपपत्तिः द्विरुक्ते गेति सनाशेषा भिदाकृउकारेण कृतो निश
णात्वं दंनमपिलभ्यते इत्याशयेनाह अलंक इति अलंकञ् निराकृतम् इत्यादिना सुन्

त॰ त॰
बो॰ सि॰
२३८

घातकइतिलषपतेत्यादिनाउकञ् ईषत्करइतिईषद्दुःस्वसुलोष्विमादिनाखल् खलर्थग्रहणादीषत्पानःसोमोभव
तेभ्यस्त्वदादायंश्चाप्राप्तिंयमिहतेमामाह प्रहारइति पचमानःइति लडःशतृशानचौ नचइतिमडिभक्षाया
मित्यादिनान्तम् नाच्छीलवयोवचनेनचानशास्त्रथीयत्रइति इडुःयातेरिकिशानाप्रानना द्विसुलटइम्
तृत्यालादेशाइतिमडिभक्षायामित्यादिनान्तम् नाच्छीलवयोवचनेनचानशआत्रथीपत्रइ) समिद्धःप्रत्याहर
ग्रहणमाम्नीयतेइतिभावः लृन्वितिनाच्छीलादिषुलृन्वितिविहितलृस्त्रस्य लृन्वितिप्रत्याहारग्रह
णान्नित्येनिषेधेप्राप्तेविकल्पमाह द्विषइति द्विषअप्रीतौइत्यस्माद्विषोमित्रइतिविहितायःशतृप्रत
यत्प्रयोगेवाषष्ठीनिषेधइत्यर्थः सर्वोयमिति अनेनसर्वस्येतिन्यायादितिशेषः शेषषष्ठीतितिमा
हृवोवैलक्षण्यमस्तीतिभावः एवंचात्रप्रयोगवादोदाहृतोगोपेनेत्यत्रशेषषष्ठीभवत्येवेतिबोध्यम् अकेनोः
आधमर्ण्याकस्याकुसंभवादाहभविष्यत्कस्येति इनस्तुउभयोःसंभवादाहभविष्यदाधमर्ण्ययो
नप्रयोगइतियथासंख्येनभवति भाष्यअकस्यभविष्यति इनःनस्याधमर्ण्येचेतियोगविभज्यम्या। २३८

ख्यानात् इह भविष्यदिति तत्र्यर्थे तेनेन भविष्यति गम्यादय इत्यधिकारे विहितत्वमनुत्पन्नत्वमिति एवं लेव
गद्योते इत्याशयेनोदाहरति सतः पालक इति शतेतेयस्त कालसामान्ये एवुलतृचाविति एवुल
कस्तत्र न निषेधः उदनस्य पाचकः पुत्रपुत्रौ दर्शक इति भावः ग्रामंगामीति आवश्यकाधमर्ण्य
योर्णिनिरित्यावश्यके णिनिः पद्यप्रयं कालसामान्ये विहितत्वद्यापि भविष्यति गम्यादयः इत्यनेन
भविष्यदर्थकः गम्यादयः केचिदत्र व्याचक्षते इति हरिदत्तः न लोकाव्ययेत्यर्थकर्मणि च तृषी चेत्येव सि
द्धे द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेऽपि द्वितीयाप्राप्त्यर्थमिति ग्रामंगामीति सिद्धत्येवेति चेदत्राहुः इ
हैव सूत्रे ग्रामंगामीति भाष्योदाहरणात् तत्सूत्रेणोगीक्रियतेति षष्ठ्येव साधनं तु ग्रामंगतेति
द्वितीयेति शतंदायीति आवश्यके साधमर्ण्ये णिनिः भविष्यदाधमर्ण्यर्थगम्ययोगादिन्कृत्वा
न्नेदन्निषेधः अवश्यंकरोति अवश्यंकारी कटस्य गम्यादित्वाभावाद्वर्तमाने प्यघं कृत्या लोक
रेकर्मणोरिति नित्यप्राप्ते विभाषेयं सेवायाम् हलोरिति कर्मणि ण्यत् योगो विभ

जातेइति भाष्यकारैरिति शेषः उभयप्राप्तावित्यनेन कर्त्तरि निषिद्धे कर्मणि निषेधाभावमिदं गुणक
र्मणि वेष्यसत्युभयप्राप्तिरहितस्थले नैनाथ्रुसे नैनाथुसे आदा चरितार्थमिति दिक् तुल्यार्थैः शे
ष षष्ठ्यां प्राप्तायां विकल्पेन तृतीया अनेन न विधीयते तथायुक्ते षष्ठ्येव भवेत्तदाह पदे षष्ठी
ति बहुवचननिर्देशादेव पर्याय ग्रहणे सिद्धे तुल्यार्थैरिति अर्थग्रहणं पदान्तरनैरपेक्ष्येण गो
तुल्यार्थानां ग्रहणार्थं तेन गौरिव गवयः इत्यादौ नेत्याहुः कथं तर्हि तुलां यदारोहति दन्तवा
ससा इति कालिदासः तथा च स्फुटोपमं भूतिसितेन शंभुना इति माघः उच्यते सदृशयुक्ते अत्र
थान इति तृतीया न चात्र सम्बन्धयोगो नेति शंक्यं विनापि तद्योगं तृतीयेत्यनुपगमात् वेतिव
र्त्तमाने अन्यतरस्यांग्रहणमनुवर्त्तते तस्य स्यानुकर्षणार्थं अन्यथा हि तृतीयैवानुकृष्येत
संनिहितत्वात् तुल्य इति तुलासंमितः तुल्यः नौवयोधर्मेत्यादिना यत् तुला उपमा वेदितो
लनेन तुलाशब्देनेव सर्वेणोल्यगडो निपातनात्साधुरिति माधवः उपमितिरुपमा अतस्मो २३६

पसर्गइत्यत्र हितयोगे चेत्यनाप्त्रियाश्च चरितार्थमित्याशिष्यायं विकल्पइतिभावः आत्मनादिति
सूत्रे ष्टस्य दृष्टिर्मित्रेनेत्यादेरप्युपवाचनत्वं यथाष्टेनवक्तव्यो हितिभावः इतिषष्ठीत्राधारः आधियन्तेऽस्मि
न्निसाधारः स्वध्यायनत्वापत्तिसूत्रेऽव्यवहाराद्यधारेत्युपसंख्यानादधिकरणोपञ्ज आधारकसंज्ञा
कांक्षायाम् कारकात्क्रियायाः इतिलभ्यते अयं च संज्ञात्संज्ञानिक्रियायोरेयार्नसंभवतिपराभ्या
वाधितत्वात् अन्तो मोऽच्चेष्ट कर्तृकर्मद्वारेति एवं च भूतलेघटइत्यादो अस्तीतिक्रियाया आहारो वा
ध्या त्रिधेति एतच्च संनिहितायामतिसूत्रेस्फुटम् नयामात्मइत्यादावर्थसामीप्यमधिकरणं च
नर्थमधिकेचिदिक्ष्वति कटेआस्तेइतिवाह्ने द्वाराक्रियाधारस्योदाहरणमिदम् कर्मद्वाराक्रि
याधारस्योदाहरणमिदम् कर्मुतस्थलेपचतीति वेष्टपिकारमुदाहरन्ति मोक्षेऽभिव्यापस्य
तु सर्वस्मिन्नितिलेषु तैलमभिव्यापकस्योदाहरणमाद्यः चतस्रइति प्रातिपदिकार्थमात्रइत्य
र्थः हरोतिकार्थभ्यः इत्यस्योदाहरणमस्यार्थः अन्येत्वाद्धरितो विषयइतिषष्ठीसमासः विषय

त. त्व.
बो. धि.
२४.

शाठ्येनेह प्रवृत्तिरुच्यते क्तांतस्येनः प्रकृतत्वादिति अधीती व्याकरणम् इति भावे क्तः प्रत्यये न तदुष्टादिभ्यश्चे
ति कर्त्तरीनौ कृते पश्चाद्गुणभूतक्रियया संबध्यमानं व्याकरणमनभिहिते कर्मेति कृतपूर्वी कटमिति
यावत्प्राप्तामासमधीती व्याकरणे इत्यादौ तु कालकर्मणो बहिरंगत्वादिह ग्रहणाति सप्तम्यभावः
न चैवं तत्र द्वितीयापि स्यादिति वाच्यम् लक्षणानुरोधेन द्वितीया विधानेप्यक्तिपदाश्रयणात्
एतच्च कौस्तुभे स्थितम् साध्वसाधुप्रयोगे चेति अत्राचीन विवक्षिता किंतु न कथनमात्रं तथापि
सप्तम्यपवार्तिकेस्मिन् साधुग्रहणम् साधुर्भृत्यो राजनीत्यादि यथासाधुर्निपुणाभ्यामिति सूत्रे सा
धुग्रहणं त्वर्चायां विवक्षितायां प्रतियोगे सप्तमीनिवृत्त्यर्थमिति विवेकः निमित्तं निरूपकत्वमिति प
दितत्कारणमित्युच्यते न हि जाड्येनुपहत इत्यादाविति प्रसंगः स्यादिति भावः चर्मणीति च चर्मणीत्वि
मे द्वीप्यादीनां समवायः संबंधः भेदेन वृत्तिमिति तादर्थ्ये चतुर्थी तु पिबाध्यम् सीमोंडकोशः इ
ति तथा च मेदिनीकारः सीमा घाटस्थितौ क्षेत्रे षंडकोशेषु च स्त्रियामिति अथ पुष्कलको गंधमृगोह २४.

पदाणाकालयोरितिच हरिदत्तलघुश्कलःप्रोक्तःसोन्विसामज्ञानार्थहतोनिहितनिष्ठातद्भ्यादस्त्र
स्मिंस्तुपक्षेसीमपुश्कलकयोःसंयोगः यस्यच निर्ज्ञातकालादिक्रियात्रनिर्ज्ञातकालायाःकालप
रिछेदकत्वात् लक्षणेनत्वप्रसिद्धत्वि पाप्रयोकर्त्तृमणोवाचकाब्राह्मणादिष्वाद्धाल्लक्षणाभाव
मेवंवे षष्ठ्याप्राप्नोयामियमप्रमीलक्षणाकत्वमिह क्रियायाःसाताद्दाश्रयस्तत्वब्राह्मणादेःक्रि
याद्वारेणनिवाप्यम् ब्राह्मणेष्वाधीयानेषुगतइतिकर्त्तर्युदाहरणेकर्मण्याह गोष्वित्यादि अर्हा
णामित्यादियस्यांक्रियायायेउचितास्तेऽर्हास्तेषांकर्त्तृत्वेचसप्तमीकार्यांऽइत्यर्थः आपमुदाहर
ति सत्सुतरत्सुतरत्सुइति संतोहितर्णांक्रियाहाः कर्त्तारष्वद्वितीयमुदाहरति असत्सुतिष्ठत्सि
ति अवतरणात्क्रियायाअसमर्थास्तेषांकर्त्तृत्वेतिष्ठत्स्विति अनेकप्रतिपत्तेकप्रतीयतेनाद्यु
परीत्येप्रथममुदाहरति सत्सुतिष्ठत्सुवृत्तिसंतोहितरणमुचितम् येषांकर्तृत्वेतिष्ठत्स्वित्युन
नचोत्पन्नेद्वितीयमुदाहरति असत्सुतरत्सुइति असतांहितरणमनुचितम् तेषांचकर्तृ

त॰ बे॰
बो॰ पि॰
२४१

तेनतरस्त्वित्यनेनगम्यते यद्यपीदंयस्यभावेनेत्येवसिद्धम् तथापिलक्ष्यलक्षणाभावोविवक्षायांस
म्पम्पर्थमिदमितिकेचिद्यद्यः तन्नतस्त्वर्थमेवेदमित्यन्ये षष्ठीचानादरे अनादरइतिच यस्य
चभावेनेत्यनेनसतिसप्तमीचानादरेसप्तमीयोभावलक्षयतिइतितद्देतत्फलितमाहअनादरे
पिकथइतिकेवललक्षणासप्तम्येवअनादरतापिकेयन्नषष्ठीसप्तम्याविति निष्कर्षः स्वामीश्वरर
वामर्थेवक्तव्येस्वाम्यादित्रयग्रहणंपर्यायांतरनिवृत्त्यरूपाणामपिसमानार्थानामेक
दोषोऽत्रनभवतिस्वरूपपरत्वेनसमानार्थकत्वाभावात् दायमादत्तेइतिदायादः सोपसर्गादप्य
दन्तात् अतएवनिपातनात्कः गवांगोषुवादायादइत्यत्रयद्यपिगामामित्येनत्सम्बन्धदायस्य
विशेषणम् तथापिदीयतेऽसौदायाः इतिव्युत्पत्त्याश्रयपदार्थैकदेशसम्बन्धस्यैवतथाच
गवांत्यक्तस्याप्यस्याऽऽदानेतिफलितम् पंचमीविभक्तेःभेदएवेति ननुप्राप्तादुत्तरोपात्त
सामान्यकांतेतिभावः अत्रपंचमीस्यादिति नन्वेदमप्युदाहृत्यत्रापिपंचमीस्यान्मैवम् ॥ २४१

वंसूत्रमिदानुवर्त्ततेतेनपतोनिर्द्धार्यते ततएवेत्यर्थात् निर्द्धारणावधेरेवपंचमीप्रवृत्तेः
अनभिहिताधिकारान्माथुराइत्यत्र नातिप्रसंगः इत्यन्येमाथुराइति नह्यत्रनिर्द्धारणावधे
र्निर्द्धार्यमाणस्यगवादेःक्षेत्यादौविवक्षासामान्यानिष्ठेषाभावोस्तिकिंतुप्रकृष्टोपात्तयो
र्थमेयोविरोधएवउद्देचउद्दिष्टपरिकल्पितापमाश्रित्यअपादानप्रकरणेभाष्यप्रत्याख्या
तम् माथुरनिपुणाभ्यामर्च्चायांनिपुणिकर्मणिशुभेअस्मानिपूर्वादिगुपयलक्षणाः कः
अर्चेपूजायांपस्माद्वौवादिकेरुरोऽस्मद्दलइत्यप्रत्ययेदायुचौरादिकान्तापासम्बंसइतिप्रचार्चेनीत
तिस्यात् निपुणेनवाइतिसाधुशद्वप्रयोगेनवचोविनासप्तमीभवत्येवासाध्वसाधुप्रयोगेचेत्किंतन्नि
कात् अप्रत्यादिभिरिक्ष्णलक्षणोलभिनिसूत्रापात्प्रस्तुत्वाप्रसितोत्सुकतत्परेप्रसिताशक्ताविस्म
मरः उत्सुकस्मादेवपदात्प्रसितोतत्परपवर्गदेतेनचकर्मणिषष्ठिः अस्मिन्नित्यर्थेनभवतिनतेतेवल्लुपि
लपशाहोत्रार्थविशेषलक्षणिकइत्याशयेनाहयोऽस्येमानतेत्यादिअधिकरणेकिंमूलप्रतीक्तनेम

न्या· ते·
बो· पि·
२४२

लायस्त्र्यहयति मुक्तोनेतिन्नत्रैणाध्वक्तः कालः इत्यणो लवविशेषे लुप्तन्तत्रइति किन्न पंचालेषु तिष्ठती
हजनपदे लुबिति सप्तमीपंचम्यौ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग इत्यतः कालाध्वनोरिति वर्त्तते तच्च पंच
म्याविपरिणम्यते तदाहयोः कालाध्वनोः ताभ्यामिति इह कालाध्वाभ्यां यथासंख्येन भवतस्तत्त्वनित्वात्
अद्यभुक्त्वायामनन्त्र्यहकर्त्तोपकएव तत्कर्त्तृ कारकयोर्मध्ये कालः सप्तमी नात्रैषा कथमत्र पंचम्येकास्व
मितियवह्रियते किं तर्हि शक्तिरेव साच कालभेदाद्भिद्यते एवएका हि अद्य भजः साधनम् अपराद्व्य
हेतीते भुजे न देत ह्याचष्टे कर्त्तृशक्त्योर्मध्ये काल इति यस्मादधिकं उपपरार्द्धे इति उपोऽधिके चेत्यनेन उ
पेयस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यस्य चेश्वरवचनमित्यस्य तेत्राद्रिनार्थे हृयेविवहितम् तथाहि यस्मादेन
स्वं निर्दिश्यते यस्य स्वस्य संबंधी ईश्वरस्य उच्यते ततः सप्तमीति आख्याने स्वकात्सप्तमी व्याख्यानेमेको
पंः ईश्वरस्याहोभावप्रथानो यन्ति षष्ठी ईश्वरत्वमुच्यते ततः सप्तमीति आख्याने स्वामिवाचकात्सप्त
मीत्ययरः पर्वंस्थितेफलितमाह स्वस्वाभ्यां पर्यायेणेति अन्यतरस्या इत्यत्रयेव सप्तम्या उत्पत्तरनि

२४२

निश्संबंधस्याप्युक्तत्वात् युगपदुभाभ्यां सप्तमी न स्यादिति भावः ग्रामाधीनेति विभक्त्यर्थेऽत्राधीभा
वेदधिरामेषत्रेधेतियोमाधिक रिष्यतियोऽस्यभ्ते तस्य विनयोक्तरीहरत्वेगम्यते इत्यर्थः तिङ् वोदा
त्तैति उदात्तवतितिङ्परे गतिर्निहन्यते इति सूत्रार्थः अत्र करिष्यतीति तिङ् न उदात्तवत्त्वात् तिङ् ति
ङ् इति निघातस्य निपातैर्यद्यदिहन्तादिना निषेधात् निघाते नित् प्राप्तमिति द्वितीयात्कर्माणि द्वि
तीयेत्यनेनैव सिध्यतीति भावः इति सप्तमी इति कारकप्रक्रिया समाप्ता ॥ समासार्थपदविधिः

ते. ले.
वो. षि.
२४३

विशेषणानान्वयेति

सा च

सामर्थ्यं च द्विविधं व्यपेक्षालक्षणम् एकार्थीभावलक्षणं चेति तत्र स्वार्थपर्यवसायिनां पदानाम् आकांक्षादिवशाद्यः
परस्परं संबंधः स व्यपेक्षा यथा वाक्ये राज्ञः पुरुष इत्यादौ तत्र हि व्यपेक्षायां सत्यां यो यः सन्निहितयोः स्वस्वार्थमपे
क्षते तथा राज्ञः पुरुषोऽश्वश्च राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुषश्चेत्येकार्थीभावस्तु राजपुरुष इत्यादिवृत्तावेव स
च प्रक्रियादशायां पृथगर्थत्वेन प्रथमं गृहीतस्य विशिष्टैकार्थरूपः अत एव राजपुरुष इत्यत्र आ
र ऋद्धस्येति पदार्थैकदेशत्वात् न चैवं देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादावनन्वयापत्तिस्तत्रापि देवदत्ते न्च
नर षष्ठ्यर्थस्य गुरुणान्वयादिति वाच्यम् देवदत्तस्य प्रधानभूतकुलेनैवान्वयात् संबंधरूपस्थिते
म स्वहारकमेव षष्ठ्यर्थो न तु तदितरः उक्तं च समुदायेन संबंधो येषां गुरुकुलादिना संस्पृश्यावयवां
स्तेषु युज्यते न ह्वतास्वहेति षष्ठ्यासंबंधिकपदार्थस्यैकदेशत्वमपि भवत्येव विशेषणत्वं यतः उक्तं स
बंधिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते वाक्यवत्सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते इति नन्वेवं रा
ज्ञोऽपि नित्यसापेक्षत्वादेकदेशत्वेऽपि ऋद्धस्येति विशेषणान्वयोऽस्तु मैवम् ऋद्धत्वं प्रति संबंधिनः प्रतिसा
कांक्षत्वेऽपि ऋद्धस्य प्रतियोग्याकांक्षत्वात् ननु वाक्ये ऋद्धस्य यथा व्यपेक्षा तथैव वृत्तौ विशिष्टार्थविषयत्वात् कथं न मे २४३

मास्तु सत्यं बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनेनैव चासाधनेस्यानमहद्गौरवम् तस्मादेकार्थीभावः आश्रितः चका
रादिनिषेधोप्यवक्तव्यो भवति भजनपक्षेप्यनेनन्यायप्रसिद्धम् त्वमस्माकं तवचेति स्थितम् तथाहि यत्तस्व॰
राविति वृत्तिसमे वक्तोड्डीकृतार्थत्वाच्चकारेणप्रयुज्यते तथाहि त्रागवादोयनपदंत्वया तद्वचनेकर्तव्यम् ति
रूढलक्षणानुशङ्कितोनातीर्वाभवते किंच प्राप्तमुदकं यमिति अस्तेसमीनमुदकमितिविशे
षणावत्यासस्तेपिउदकविशेषणावत्समस्तेपिउदकविशेषणप्रयोगायोगेनेतिवचनेनैवचार
णीयः नामार्थयोरभेदान्वयः प्रत्ययार्थः प्रधानमितिव्युत्पत्तिर्याराम्यशौन्नोदकादृष्यादौ उदककर्तृ
कप्राप्तिकर्तृत्वाद्यर्थास्वयमामात् एकार्थीभावितलाघवमिति दिक् पदग्रहणं किम् वर्णविधौस
मर्थपरिभाषया माभूत् तिष्ठतु दध्यपनेय तत्रेह इहस्थादेव यणोविधिग्रहणात्पदस्य विधिः प
दानां विधिः इत्यनेकविभक्तेन समासलाभार्थं पदसंस्त्कतानु उपपदमतिङ् त्यादौ एवापस्थितिः
स्यादिमाद्भः इहत्रेसमर्थग्रहणोलातणाकः इतिय्यत्तयत्नाह समर्थाश्रितत्वति समर्थतिपप्रपति

त॰ बो॰
बो॰ वि॰
२४४

कृष्णं श्रितो देवदत्त इत्यादौ कृष्णश्रित इत्यादिसमासः स्यात् न स्याच्च वस्त्रमुपगोरपत्यं चैत्रस्येत्यत्र तस्यापत्युपगवश्रा
द्वेदगामाभूदिति कश्चित्सापेक्षत्वेपि भाष्यप्रामाण्याद्वृत्तिर्गीक्रियते तथा किमोदनः शालीनां के
शालीनामोदनः इत्यर्थः पाककर्त्तृकमापणीयानां सक्तूनामाढकमित्यर्थः कुतो भवान् पाटलिपुत्र
कः किं पाटलिपुत्रे तत्र कस्मात् पाटलिपुत्राज्ज्ञाता आगत इत्यर्थः रोपयेतोः प्राचामिति वृक्ष प्राक्कडारात्स
मासः प्राग्ग्रहणमावर्त्तेते तेन पूर्वं समाससंज्ञा ततः संज्ञान्तरमधीति लभ्यते ततोऽव्ययीभावादि
तिभिः समावेशः सिध्यत्यन्यथा पर्यायः समसनं समासः भावे घञ् अन्यथा पाङ्क्तेन समस्यते इत्युत्तर
ग्रन्थेन संगच्छेत न मन्त्वर्थत्वात् समाससंज्ञाया प्रत्येकमप्रसंगात् ग्रहणं व्यर्थमित्याशंक्याह योगो
विभज्यते इति सुवामन्त्रिते इत्यतः सुवित्यनुवर्त्तते तदाह सुबन्तमिति समस्यत इति समस्यत इति स
पूर्वादस्यतेः कर्मणि तङ् आचार्यप्रोक्तमिति स्वार्थः समर्थेनेति तत्सह योगे तृतीया समस्यते क्रियाग्रतिस
वते कर्त्तेयपि सर्वतस्यकर्त्तृत्वाभ्युपगमे सुपसर्गादस्यत्युह्यौमिरिति यच्चतुर्लेया त्रिकेन समस्यते २४४

मेत्रात्मनेपदंलभ्यते तथापिसमासइतिव्याख्येयंग्रंथेकर्त्तरिचञइलेभःवाङ्गलकेतत्प्रगतिकगा।
तिरितिकर्मत्वाभ्युपगमएवज्यायान् सचेतिपत्तदपियोगविभागस्येष्टसिध्यर्थत्वादेवलभ्यते
छंदस्येषति यद्यपिलोकेपिस्यात्तर्हियत्प्रकृतेतस्मादेवाद्युतत्रिःस्यात् लिंगसर्वनामनपुंसकता
मभ्युपेत्यसत्त्वमोनपुंसकादिति नित्यंकिंकृतेपिद्रव्येनपुंसकइतिह्रस्वःस्यादित्यादिदूषणम् क
र्मणापमपिप्रेतीतिसूत्रेत्रस्माभिरुद्भावितम् अन्वगवचलादिति सुवृत्तिस्त्वकस्यविवक्षितत्वात्पर्यो
पूरणसमासोवोध्यः समासांतोभ्दातत्वेप्राबविद्यातःइतिकुगतिइतिसूत्रेकैयटः सुपोधातुसुप्
इतिप्रत्याहारस्यग्रहणम् पंचम्यास्तोकादिभ्यइत्यत्राद्यस्तकृसमासविधानात् ज्ञापकात्तिदूषणा
दिति अन्यथाहिप्रथमानिर्दिष्टत्वाविशेषेणुपसर्जनसंज्ञायाम् अनर्थत्वेनपूर्वशब्दस्यैवएव
प्राहुस्यैवपूर्वनिपातःस्यादितिभावना स्वेनेति अयमपिसमासःपूर्ववत्काचित्कएव ते
नजीमूतस्येवेत्यादौतेत्तिरीयाणांएकपदत्वेनपाठः उदाहृतेश्चवामनः इत्यादौत्र्यस्तप्रयो

गः संगच्छते इति मनोरमायां स्थितम् विभक्त्यलोपश्चेति समासावयवसुपो लोपे(ऽपृ)थक्पदत्वेन पाठो
विधानेपि समासद्वन्द्वस्य समासाद्वन्द्वस्य समासोरव्ययादिति लुग्भवत्येव अनुपसर्जनेतदंतस्या
व्ययत्वादिति बोध्यम् अव्ययं विभक्तिरिह कारकशक्तिर्विभज्यते अनया प्रातिपदिकार्थ इ
ति व्युत्पत्तेः अतएवव्वदति विभक्त्यर्थादिषु विद्यमानमव्ययमिति प्रथमानिर्दिष्टं अत्र समासप
दे तद्विधायिके लाक्षणिके अन्यथा विकीर्णेन समासे यत्प्रथमांतमिति व्याख्यानप्रभाजन्याकु
मारि तद्व्यादौ स्त्रितादिस्त्रिति प्रसंगः इत्याशयेनाह समासप्रत्ययविधाविति विग्रहे इति अनुवर्त्त
माने न समासग्रहणेन विग्रहोऽत्र लक्ष्यते इति भावः नञ्तत्सस्येति अनेतरसेति न्यायात्सर्वं सूत्रे विहि
तस्य एवं निपातनेन निषिध्यते नकुमारी स्वितइत्यादौ न दोषः गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति गोस्त्रि
यो विशेषणमेकवचनेन प्रत्येकमभिप्रायेण गोस्त्रीभ्यां प्रातिपदिके विशिष्यते विशिष्यते स्त्रिप्र
त्ययेन तदंतविधिरित्याशयेनाह उपसर्जनस्य इति उपसर्जनमिह प्रास्त्रीपं गृह्यते न तु प्रथमा २४५

नलक्षणं तेन कुमारद्दवचनत्रयाप्रसंगः कुमारीत्यत्र न दोषः अस्तु स्त्रीप्रत्ययांतमिति तस्याधिकारोक्तत्वादाद्य
नमित्यर्थस्तेन नालक्ष्मीरित्यादौ नातिप्रसंगः न वैषम्यपि राजकुमारीपुत्र इत्यादावप्रसंगः इति चेदत्राहुः उ
पसर्जनस्य सर्वविधिक न्यायस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वो विधीक न्यायस्य प्रातिपदिकस्य प्रातिपदिकस्य ह्र
स्वो विधीयते तेन तदर्थं प्रतियदुत्तरपदयोर्गोस्त्रियोर्गुणीभावस्तदैव ह्रस्वत्वमिति भाष्याशयः कृत्वा न्वदा
वः भाष्यादावपि उत्तरपदस्य तन्नयो गित्यर्थलाभस्तु क्वान द्विन्यत समासपदानवर्त्तना द्दोष्यमिति
नाव्ययीभावः अत्रायं पंचम्या इति प्रतिषेधोऽनंतरत्वादमा एव न त्वमव हितस्याल्लुकोपि अन्यमेवा
र्थयोतयितुं सूत्रे तत्प्राहुः तस्य पंचमीविनेति एवं चादंतादव्ययीभावात्परस्य पंचमीभिन्नस्य सुपोलुङ्
पंचम्यास्तु लुगभावे शांतभावपि भवतत्त्वुति स्थितम् अतः किमपि हरतीदि प्रापोरिति दिशामिति
ह्रलेतेन विग्रहेपि पतदेवरूपम् दिशाशब्दस्य पूर्वदादिषु पाठाद्दच् अपदिशमिति पंचमीति पंचमी
अतिरिक्तविभक्तीनामुदाहरणमिदम् पंचम्यास्तु अपदिशादिशा दिषुक्तेदाहार्यम् विभक्तौ तावदि

त॰ बो॰
बो॰ पि॰
२४९

ति तावच्छृङ्गः क्रमार्थं लौकिकविग्रहवाक्यं प्रदर्शयति हराविति प्राचां त्वद्दरौ अधिकृत्येति विग्रहे तेन
दसत अधिहरीत्यत्र अधिकृत्येत्यत्र अधिकृत्येत्यर्थस्याप्रतीतेः हरिविति अलौकिके ङिप्राह्सेवप्रवेशउचि
तः अन्तरंगानपिविधीन्बहिरंगोबाधते इति न्यायात् अन्यथा ङेः रौत्वे कृते अधिहरीति समासे हरिशब्दात्ङिकारोडलभःभाव
इह हरावयाति सुप्तेऽइति प्राचोक्तमुचितम् नित्यसमासे ऽस्वपदविग्रहस्यैवोचितत्वात् अभिहि
तेपीतिचेत्तनेपोत्यर्थः वचनसामर्थ्यादितिस्पष्टमेवत्वनवेनेनसमासविधान सामर्थ्यात्सप्तमी
स्यादेवेतिभावः नन्वभिहितेधिकरणे प्रातिपदिकार्थमात्रे इति प्रथमैवं स्यात् न तु सप्तमी चेद्यत्राह
अधीतस्य स्वं वेतेन समासावयवपकत्वे अपि प्राहृद्योत्याधिकरणार्थवाचकविभक्तेरेवेह स्वीकर्तुमुचि
तत्वादिति यत्तु प्रसादकृताव्याख्यातं तिङ्कृत्तद्धितसमासैरिति परिगणनाभिहितेपि सप्तमीस्या
देवेति तन्न परिगणनस्याकरे प्रत्याख्यानत्वात् कर्मणि द्वितीयेति सूत्रे स्वग्रमपि तथैवोक्तत्वात् क्रम
दमुर्नार्द इत्यत्र वेधिसः इति प्रयोगविरोधाच्च अत्र व्याचक्षते वचनग्रहणं विभक्त्यादिभिः प्रत्येकं २४९

संबध्यते साकल्येनेत्यस्यैववचनमेववचनग्रहणात् एवंतत्सामर्थ्याद्विभक्त्यर्थमात्रवृत्तेरव्ययस्य
ग्रहणेतेनतृतीयस्यापरिहृतत्वात्सुपुरःसूत्रत्रसमासोनभवति उपर्यधसोर्योर्हिर्दिग्देशकालेष्वपिवर्त्त
नेनतु विभक्त्यर्थमात्रेअतएवकर्मादिकनामस्ट्त्रत्ववेष्टिसः इत्यादौनातिप्रसंगः इतिशब्दस्यसर्व
नामवत्प्रकृतिपरामर्शकत्वेनकर्मत्वमात्रानभिधायकत्वात् एवंचविभक्तिशब्दःसप्तम्यामर्थेऽव
वसति अतएवपरिशिष्टेऽव्ययिकरणेइत्येवसूत्रितंपाणिनस्तुमात्रालाघवमभिप्रेत्यविभक्तिश
ब्दंप्रायुङ्क्तेति अन्येतुलाघवात् द्विःसमीपसमृद्धीति एकस्यैवविभक्तिग्रहणेद्विभक्तिशब्दोनसप्त
म्यांपर्यवसति नतस्यैककर्मत्वमात्रद्योतकतायामितिनारदमितिसमासोभवेत्पदेवेत्याहुः नपुंस
कस्यादिपतञ्चसनपुंसकमित्यनेनोलभ्यतेसमीपइत्यव्ययीभावइत्यर्थसंज्ञाप्रयाणात्समीपरूपाव्यया
र्थप्राधान्यमेवाव्ययसमासस्समीपवर्त्तिप्राधान्येतुसंख्ययासन्नेति बहुव्रीहिंवक्ष्यत्युपदशाइतियथावि
धानसामर्थ्यादिति नक्षसमयाग्राममित्यादौद्वितीयाविधानसामर्थ्यान्नात्राव्ययीभावः आरा।

त.स.
बो.धि.
२५७

नादित्वात्सर्वेना देवग्रन्यारादिति पंचमीविधानसहार्थकाराच्छयोगे सावकाशत्वादिति च दत्रकेचिदुक्तं
दूषयंति हूरांतिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्यामिति पंचम्याः प्राप्तयोस्तदपवादत्वात्पंचम्येवतेन विधीयते तथा
चांतिकार्थकाराच्छरूपेण षष्ठ्यपवादत्वात् पंचमीविधानाभावात् अन्यारादित्ति सूत्रस्यानर्थक्यं च
कृतार्थत्वाच्च सामीप्ये ग्रामादारान्नित्यमव्ययीभावो दुर्वारः एवं त्रिपर्वं द्विव्याकुर्वतां पदस्यैकपकर्षाभावे
तिपर्वं द्विव्याकुर्वतां पदस्यैकपकर्षाभावे भूतार्थे साक्षात्प्रयोगे यद्यपि पौनःपुन्येपरेण द्विर्वचनेवा
प्येतेति नित्यवीप्सयोरिति सूत्रस्य मनोरमायां यथोन्नकूलइति समइति उत्तरपदार्थप्राधान्येनक्र
गतिरूपेण तत्पुरुषसमासस्य मद्भास्यमद्भः द्विर्वचनमिति न चार्थाभावेनेह सिद्धिः पिनसमस्येतौ नदीपा
र्थाभावेनात्र समासीकारात् नचेह प्रवचनान्नासमभावोयेनार्थभावे समासस्यात्केन नदीयाश्च हेरभा
वइतिनिमेदिकामितिसमर्गाभावे अयं समासोनत्वन्योभावे पित्रर्थयग्रहणसामर्थ्येन समस्यमा
नपदजन्यप्रतीतिविषयोप्यविरोपिनस्यषाभावस्य ग्रहणमतु अन्योन्याभावस्य प्रतियोगिनाव २५७

च्छेदकेनैवविरोधात्तस्यप्रकारत्वेथविशेषात् येतुवदंति घटः घटोमेत्यत्रापिपदत्वात्पंताभावएवार्थः
आकांक्षाधिकरणान्वयेनज्ञातपदार्थत्वादितितेषामपिमअर्थग्रहणासामर्थ्यादेवापिन्नयमेभावेनांप
समासेनानन्वयमभावइतिदोषः अन्यथइतिस्पष्टार्थमेतत् अर्थाभावेनगतार्थत्वात् अर्थाभावेन
गतार्थत्वात् अर्थाभावेनसंसर्गाभावोविवक्षितोनत्वन्योन्याभावः घटः घटोनेत्यत्रातिप्रसंगादि
ति निसंप्रतीत्यव्ययमिदादीनामित्यर्थे एतर्हिसंप्रतिइदानीमितिअमरोक्तिः पञ्चाधिकरणाशक्ति
प्रधानत्वात्क्रियापदेनैवान्वयार्हनिषेधापिक्रियायाएवोचितः तदेतदाह युज्यतइति असंप्रतीति
सोत्रप्रयोगोनयुज्यतेक्रियायांतभावोनेनसमासःइतिवोध्यम् पनुप्रसादकृतोक्तेश्च संप्रतिसंप्रतिसंप्रत्य
भावःइत्यर्थअनेनउपभोगवत्त्वेनायोवर्त्तमानकालः सनिषिध्यते नन्वअर्थिकेनशक्तिप्रधानस
क्रियायैवान्वयार्हस्यनिषेधप्रतियोगित्वेनान्वयस्यायुक्तत्वात्नहिभूतलेघटोनास्तीनेन भूतले
निषिध्यतेइतिकश्चिदभ्युपैतियेनात्रवर्त्तमानकालनिषेधोयुक्तार्हःस्यात् इतीहरीति स्वरूपयेशा

त॰ त॰
बो॰ पि॰
२४८

षष्ठ्यं तेन हरिशब्देन सहप्रकाशार्थस्येति प्राक्तस्य समासः ततः पश्चादिति सति चात्राव्ययीभावे पश्चाच्छब्द
स्य पूर्वनिपातः स्यादिति भावः भाष्यप्रयोगादिति अनेकमन्यपदार्थ इति सूत्रे सर्वं पश्चादिति भाष्य
प्रयोगादिति चेन्नपि वाध्यम् प्रत्यर्थमिति वृत्तेनावीप्सान्तरभावान्न द्विवचनं प्रतिशब्दस्येति यथा
ग्रामस्य वृत्तस्य प्रतीत्यत्रमायेतत्वे समासाभावे द्वितीयाविधाने साकांक्षामिति तत्र नित्यसमासे
भूमविशेषाणां मां वृत्तिनेत्यस्याहृत्तेस्तत्पूर्वमेणेति अन्त पूर्वस्य भावः आन्वपूर्वम् ब्राह्मणादिना
त्यात् चक्रेणयुगपदिति अत्र केचिदिति युगपच्चक्रमिति समासेनैव भवितव्यं युगपच्छब्दस्य
प्यव्ययत्वात् किंतु चक्रेणैककाले इत्यादिविग्रहीतमुचितमित्याहुः सहपूर्वाह्णमिति साकल्ये
व्ययीभावः तृणमप्यत्यजतीति यदि साहचर्य इति नोच्येतानर्हं यत्र साहचर्यं प्रधानमवगम्यते तेनी
यात्स्वपीपि प्रधानत्वात् अव्ययीभावे औत्सर्गिकत्वादिति भावः अत इति इदानीमेतावान् प्रदेशो
व्येतव्यः इति येवतोऽग्रे यप्रदेशस्य परिग्रहः कृतसत्ययेताम समाप्तिरिहा नरसाहेन विवक्षितास्त्वा २४८

सकलेष्वध्ययनेन भवेतिइतिसाकल्यान्तव्ययमुच्यते साग्नीति अग्निशब्दस्तत्प्रतिपादिकग्रंथेवर्त्तते स
चतृतीयांतेनाभिन्नेसमस्यते नचैवमग्निनासहेतिप्रयोगः इतिवाच्यं साहित्यमात्रविवक्षायांतत्प्रयो
गस्योगस्यापपत्तेः अंतविवक्षावासमासस्यानित्यत्वादग्निग्रंथपर्यंतमित्यस्वपदविग्रहोदर्शितः
यत्तुकेचित्सहाग्निरेतोसीतिप्रथमांतेनत्रयग्रेरंतत्वमितिषष्ठ्यंतेनवाविग्रहःसमासोपिप्रथमांते
नषष्ठ्यंतेनचेत्याहुः तेत्र सहशब्दस्यांतवाचकत्वाभावात्तत्त्वस्यतस्तत्त्वामलाभात्सहयुक्तेतृ
तीयास्यात्ताच्च मतुप्णमनीयत्रसाकल्यस्यैवसाग्नीत्यत्रांतस्यापि साहित्यमत्र्यात्पद्यानत्रतृतीयां
तेनसमासंस्वीकृत्य इह तत्परिमाणस्यनिष्प्रमाणाभावाच्च तत्रेदंबोध्यंतदधीतइत्यर्थेत्तृ प्रत्ययस्य
वैकल्पिकत्वात्साग्नीत्यत्राणाभावोक्तः कालेप्यध्येत्रणिस्सर्वादेः सादेश्चलुग्वक्तव्यः इतिवक्ष्यमाण
त्वात्साग्नीत्येवनिरूपणम् इतिपद्यसाग्निः संदेहाय मसादृश्यप्रयोगेष्वेववक्तव्यविपरीतोच्चारण
तम्भवत्वलाभार्थमितिव्याचष्टे असादृश्यइतिपावंतपरिमाणमेषांतेपञ्चदेवतेभ्यः इतिवे

त॰ बो॰ सि॰ २४९

त श्लोकमिति यावदित्यर्थे समस्यते विग्रहस्तु तद्धितान्तेनेत्यस्वपदविग्रहमस्त्येव अवधारणे किम् या
वद्दत्तं तावद्भुक्तम् कियद्भुक्तं वा नावधारयतीत्यर्थः सुप्प्रतिना इह विभुनुवर्तमाने पुनः सुप्ग्रहणा
अव्ययनिवृत्त्यर्थमिति यत्तु दाहरति शाकप्रतीति नत्वारंभसामर्थ्यादव्ययभिदभिन्नमसु
ते तु विवेचकत्वात् पुनः सु ग्रहणाभावे दोषा मन्त्वमहर्दिवारात्रिरिति वृत्तिविषये सत्त्वप्रधाना त्ता
दर्पीतानाहश्चाव्ययान्येव मात्रार्थे प्रतिनामकःसोरन् तथा च दिवसस्य लेशः द्विवाप्रतिदोषाप्र
तीत्यादीनामेवोदाहरणत्वं संभाव्यतेति वृक्षंप्रतीति तु लक्षणादौ प्रतौ कर्मप्रवचनीयसं
ज्ञाविधानसामर्थ्याद्द्वितीयागर्भवाक्यमेव स्यात् ननु समासस्य लेशार्थे सावकाशत्वादिति
चेन्नैवम् वृक्षं प्रतीसिंचतीत्यादौ षत्वनिवारकत्वेन कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानस्य चरिता
र्थत्वान्मात्रार्थे ग्रहणाभावे लक्षणादावप्यनेन समासप्रसंगात् वीप्सायामव्ययीभावत्व
प्रत्यादेः पूर्वनिपाततत्वे प्रत्ययपार्थे सिंचतीत्यादौ षत्वाप्रसक्त्या कर्मप्रवचनीयविधान २४९

स्याचेतिनार्थंतस्मामर्थ्यात् द्वितीयागर्भंवाक्यमपास्यक्रमम् मत्कृतानन्यं विभक्तीति अत्रनभाः प्रत्यर्थमित्य
व्ययीभावे वीप्सायां द्योतकत्वेन विद्यमानमव्ययं समस्यते वीप्साद्योतकस्य यदि कर्मप्रवचनीयसं
ज्ञायां विधेयमन्तायां प्रत्यादेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधिः मन्तायां प्रत्यादेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञातेन
वीप्सायां द्योतकस्यैव वृक्षं वृक्षं प्रति सिंचतीत्यत्र द्विर्वचनेनैव वीप्सा द्योत्यते प्रतिशब्दस्तु क्रियां सम्बध्य
कर्मणि द्वितीया कर्मप्रवचनीयसंज्ञयोपसर्गसंज्ञाया बाधात्त्वेनेति मनोरमा ग्रंथलक्षणेत्थंभू
तेतिसूत्रस्थ स्येदं जसोज्ञेलिः स्यात् ततश्च संज्ञाविधानसामर्थ्यादपायपद्दीनं अर्थमर्थं प्रतीत्यादि
भाष्यप्रयोगाद्देव द्वितीयागर्भवाक्यमपि भवत्येवं व्याप्यमेयमित्याहुः परोऽजयं द्योतयितुमाह विपरीतवृ
त्तिमिति पूर्वं जयेयथा वृत्तं तथा वृत्तमित्यर्थः एकविपरीत एकेन विपरीतवृत्तमित्यर्थः एवं विपरी
तादिविभाषा विपर्याविहितिनियोगं विभज्य व्याचष्टे विभाषेति इतः प्रचीनानां समासानां द्युमादिसं
ज्ञानामिव यद्ग्रहणाभावाविद्वित्स्य तेन्यायत एव सिद्धम् तच्च लिंगेनापि द्रढयति यनदिति तन्वेवं

तै.त्र.
बो.धि.
२५०

सुपेत्यपि नित्यसंज्ञादिशापत्तेर्न पूर्वंभूतो भूतपूर्वः सुप्सुपेति समासः वृत्तिग्रंथो विरुध्येत तथा शाकलसूत्रे
सि नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधइत्यत्र नित्यग्रहणेनानर्थकः इति सोपि ग्रंथो विरुध्येतेत्याशंका
यामाह सुप्सुपेविति नन्वकिंप्रमाणमित्यत आह अव्ययमित्यादीति सुप्सुपेत्यनेनैव सिद्धे समासे
अव्ययमित्यादिसूत्रैः पुनः समासविधानेप्राचीनसंज्ञाविकल्पं ज्ञापयतीत्यर्थः एवं चइवेन सह समास
स्यापि वैकल्पिकत्वाद् इत्थं ददृशिववामनः इत्यादि सिद्धम् इवेनेति वार्तिकं तु यदापि क्रागतीत्यत्रपठ्यते तथा
पि सुप्सुपेत्यत्र मेवनित्याधिकारे स्मारितमिति कैयटः एवं स्थिते इववामनः इत्यादिलोकप्रयोग
सिद्धये इवेन सह समासः स्याद्वैदविषयत्वे कल्पतः इत्युक्ताः छांदसापि तत्समासस्यानित्यत्वानभ्युप
गमात् जीमूतस्येव स्त्र हिवङ्कैः समासमाभ्युपगमेतैतरीये वैलुसेवपादात् एतन्मनोरमायां स्थित
म् अपिपरवहिः अपपरियोगे पंचम्यपाङ्परिभिरिति पंचमी विहिताश्चूतरपरियोगेप्यनारादि
त्यादिनाविहितेवतेनात्रपंचम्येवेति ग्रहणंवहिर्योगे पंचमी भवतीति ज्ञापनार्थं ज्ञापकोऽसिद्धम् नसर्वत्रे २५

निकारस्यकारस्याभावहितिं स्यपिसिद्धस्य आवालम्मिति आपरिणामोराचभ्रूगोलमिति किरणावली
प्रयोगस्तुप्रामादिकः समासमध्ये चस्याद्युप्रयोगासंभवात् आचभ्रूगोलकादिदितिपाठस्तूचितः
लक्षणेन चिह्नं लक्ष्मलक्षणमित्यमरस्तदाह चिह्नवाचिनेति इहाभिप्रतिलक्षणाभावत्राभि
प्रत्योः कर्मप्रवचनीयसंज्ञाभावे फलितम् अग्निमभित्र अग्निंप्रति अभिरभागे लक्षणेत्थंभूतेत्यनेन च
अभिप्रत्योः कर्मप्रवचनीयत्वात्द्वितीयालक्षणेतिकिम् स्रुघ्नंप्रतिगतः तमेवप्रतिनिवृत्तः उत्पर्थः अत्र
हिस्रुघ्नः कर्म नतुलक्षणं अभिप्रतिविषिं पताग्निस्तेनगतः येनयथा अग्निं गतस्तेनगता नतु तिप्रतीते भव
ति गमनस्याग्निलक्षणमभिमुख्यमपत्तीति पत्तनेन प्राप्तेन समासः स्यात् आभिमुख्ये किम् अभं
गकाः गावः प्रत्यंगकाः अभिनवः प्रतिनवः अकसामिति वहुव्रीहिसमासे अत्र कोऽत्र नभवति गवां लक्ष
णाम भिमुख्ये तु नास्ति गतत्वेवं तत्र अव्ययार्थप्राधान्ये अव्ययीभावस्वीकारात् कथमिह प्रसंगः अत्रा
ह इह प्रकरणे वहुव्रीहिविषये अव्ययीभावो भवतीति ज्ञापनार्थमिदं तेन नस्त्यावस्थेन [illegible]

त॰ त॰
बो॰ धि॰
२५१

व्याकरणमित्यादि सिद्धमिति अन्वर्थत्वादिति समर्थयोगे द्वितीये ध्वनयति यं पदार्थमिति यस्य पदार्थस्य समी
पमित्यर्थः लक्षणेनाभिवर्त्तेन इत्याह लक्षणभूतेनेति चिह्नवाचिनेत्यर्थः अव्ययं विभक्तीत्यनेन न सिद्धं
विभाषार्थं सूत्रम् तेनह्येवन्नस्यात्तदुदाहार्यमिति मनोरमायां स्थितम् अत्र वदन्ति वनस्येति ष
ष्ठी हि दुर्लभा कर्मप्रवचनीययुक्ते दुर्वारत्वात् तत्सामर्थ्यात्सूत्रमयालेकामिति वत्समासवाधे प्रसक्तेऽस्य
स विधर्यर्थत्वान्न चायमन्तः सामीप्यमात्रद्योतकोऽनलक्ष्यलक्षणभावस्येति वाच्यम् लक्षणेने
त्यनुवृत्तिवैयर्थ्यान्नैवमपि लक्षणमात्रद्योतकेनानेनेति वाच्यम् लक्षणेनाभिमतप्रमात्रपदाभावा
दन्निमभिप्रत्यग्निप्रतीति पूर्वसूत्रस्योदाहरणवाक्यविरोधाच्चातोऽत्र पदेन वनमतित्युदाहार्यं वनस्य
समीपं गतः इति सूत्रस्य विवरणवाक्यं तु लक्षणभूतस्य वनस्य समीपं गत इति व्याख्येयम् अ
त्वित्रिकिम ग्रामं समया समये यत्पिकिम वृक्षमनुविद्योतते विद्युत् लक्षणेन किं अनुवनम् उप
कृष्टसमिति वदन्ति समव्ययीभावः यस्य चदानरित्यनवर्णमत्राहुरित्येकं नदीयां ततस्त्वे विपरिमण्या

२५१

म्याचष्टे अनुनेति लक्षणभूतेनेति लक्षणेऽत्वनुर्वर्त्तते इति भावः अनुगङ्गमिति गङ्गायामोलक्षणत्वेषा
नुना योगेनेति लक्षणसमासार्थः अत एव वाराणस्या सामानाधिकरण्यमेवं स्थिते फलितमाह गङ्गादैर्घ्ये
ति वाराणसीति वरवृत्तव् अत एव वाराणस्यां प्रेक्षोदकं अतः क्लीवजलेऽप्राये योकेमान्तृस्यदयो दैर्घ्यो
गिति रभसरूढेनस्यादूरेभवाः अदूर एवश्रवणमादिवृद्धि पूर्वपदान्तसंज्ञायामिति णत्वम् गङ्गाया
अन्विति समासासाभावपदे प्राग्उक्तरीत्या गङ्गामन्वितस्वदाहार्यमर्थमित्याहुः तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च
चकार एवकारार्थे तेनैषां वृत्त्यन्तरं न भवति परमतिष्ठद्गु इत्यादि न भवतीत्यर्थः तिष्ठद्गु इति गो
स्त्रियामिति ह्रस्वः प्रथमासमानाधिकरणे शत्रादेशस्यासंभवादाह इहशत्रादेशः कृतो निपातादीनि
आदिग्राह्येन खलेयवं खलेबुसं सप्तम्या अलुक् लूनयवम् लूयमानयवमित्यादिग्राह्यं पा
रेमध्ये निपात इति यत्र सप्तम्यर्थो न संभवति तदर्थमेकारान्तत्वं निपातितम् सप्तम्यर्थसंभवे
तत्पुरुषे कृति बहुलमिति बहुलग्रहणादलुकासिद्धेरतोऽत्र सप्तम्यर्थाभावसूचनाय पे

त॰ बो॰
बो॰ पि॰
२५२

चमध्यंतमुदाहरति पारेगंगादिति महाविभाषयेति ननपवादेऽव्ययीभावे महाविभाषया विकल्प
तेपक्षे तदुत्सर्गः षष्ठीतत्पुरुषः प्रवर्त्तते तस्यापि विभाषाधिकारस्थत्वेन वैकल्पिकत्वात्पक्षे वाक्यम
पि सिध्यतीति सत्येवाग्रहणं व्यर्थमेवेति चेत् अत्राहुः महाविभाषयाव्ययीभावस्य पाक्षिक
त्वे विवक्षिते यदाव्ययीभावस्तदा षष्ठीसमासं विधाय तन्नित्यमव्ययीभावे वेति चेत्पक्षे षष्ठीसमास
स्यावाप्त्यर्थमिह वाग्रहणम् अपेत्यस्यार्थमेके इति पक्षे न वृत्तावविसमपेक्षालक्षणमेव साम
र्थ्यमिति विभाषास्यमित्यबाधप्रसक्तेन या वृत्तिर्विकल्प्यते तथाव्ययीभावो विकल्प्यते पूर्वोक्तरी
त्या पक्षे तत्पुरुषः तथापि वैकल्पिकत्वाद्वाक्यमपि सिध्यत्येव तथापि यथोत्सर्गापवादौ महावि
भाषया विकल्प्येते तत्रापवादेन मुक्ते पुनरुत्सर्गो न प्रवर्त्तते इति विज्ञापनायेदं तेन पूर्वकायस्येत्येकदे
शिसमासेन मुक्ते षष्ठीसमासो न भवति द्वन्द्वस्यापवादाद्दिसित्यत्र अमहुमुक्ते अपुनर्भवतीति इति विं
हभयचवाक्यमेव निसंख्याविंशत्येन त्रेधाः संतानस्य चभवः तेषप्तः दिगादित्वाचत् द्विमुनीति पाणिनि

२५२

कात्यायनो त्रिमुनीति नोद्दोपतंजलिश्चेति त्रयोवंश्याः व्याकरणस्येति संवंधे षष्ठी स्वपदप्राधान्य
एवायं समासस्तत्र यदा समस्यमानपदार्थप्राधान्यविवक्षा तत्र येषां मुनयो वंश्याः यस्येति तदा बहुव्रीहिरेव स्यात्
त्रिमुनिव्याकरणमिति यद्यप्येतद्बहुव्रीहिणाप्युपपन्नं तथापि विभक्त्यन्तरेषु रूपविशेषोऽस्त्येवेति भा
वः वस्तुतस्तु लक्षणेनाभिप्रतीतिस्त्वेत्र्याभिमत्यग्रहणाद्बहुव्रीहिविषयेऽव्ययीभावो न भव
तीति द्विमुनिव्याकरणमित्यादिसिद्धमित्यन्नोचामः अन्ये तूदाहरन्ति एकविंशतिभारद्वाजमिति
एकविंशतिभारद्वाजमिति एकविंशतिर्भारद्वाजा वंश्याः इति विग्रहः नन्वभारद्वाजाद्विदायञ्जो
रेवेति लुक्प्राप्नोति नच वर्तिपदानां स्वार्थोपसर्जनेनैकत्वविशिष्टार्थगमकत्वेऽपि संक्रमात् लुगभाव इ
ति केपदोक्रमादर्तव्यम् वृत्तिप्रवेशात्प्राग्भवतानेगगस्य लुकोदुर्वारत्वात् अन्यथा गार्ग्यकुले
गार्गकुलमित्यपि न स्यादत आहः भाष्यकारप्रयोगादेव लुगभावो वोध्यः इति एतच्च तृतीयास्त्र
मोरिति सूत्रे स्पष्टं रूपस्य संतानयोश्चेन ग्रहणं वहुवचननिर्देशात् किन येस्यनचनसस ।

ते. त्वे
वी. सि.
२५२

मासः स्ते भवति अतस्तद्बाधित्वानामपं समासः नचकेवलं विशेषणाद्यू एव किंतु सामान्यशास्त्रेऽपि तेन पंचनदम् स
प्तगोदावरमितिसिद्धम् गोदावर्याः नद्याश्चेतिवत्समासेनसमासांतोचकारेणसंख्यासमवद्वक्ष्यतेइत्याह
संख्येतिस्यादेतत् पुरस्तादपवादन्यायेनपूर्वकालेनैवेदंबाधकंस्यात् नतस्मैकनदीअव्ययीभावेनद्वि
वेचनस्य नदीपौर्णमासेति टचः प्रसंगः समाहारेनपुरस्तान्नद्विरुद्धेवस्यादिस्मीरसमाहारेचायमिम ते
नकार्वषम्यकारः पंचद्विगोरपवादोयमव्ययीभावैकफलितम् अन्यपदार्थे संख्येतिनिवृत्तेननदीग्र ति रा
हणमनुवर्तते तदाह संवंतं नदीभिः सहेति अन्यपदार्थइतिकिम् कृष्णवेणी संज्ञानवगमादिति सम्य
ग्ज्ञायतेइतिसंज्ञा आतश्चोपसर्गेइतिकर्मण्यङ् संज्ञितो देशविशेषस्यानवगमादित्यर्थः अन्यपदार्थो
नवगमादितितत्क्रम् यस्येत्यादिपदांतसमभिव्याहारेणान्यपदार्थप्रतीतेः अतएवबहुव्रीहिरितिस्म
समासः इतिभावः संज्ञायां किं पंचगंगोदकाः अव्ययीभावे साधारणान्समासांतानाह अव्ययीभावे श मावेश्त्यादिः २
रदादिभ्यइतिवक्ष्यमाणेनपर्यातेभुल्लाद्यवचितानाद्रियतेइति प्रसंगेनकृतं प्रसंगेग्रहणं कृतं टच्स्यादिति २५३

राजाहःसखिभ्यः इत्यतष्टजनुवर्त्ततइतिभावः समासांतइति समासस्यसमासार्थोत्तरपदस्यवाचरमावय
वइत्यर्थःतेनोप शारदमित्यत्रनाव्ययीभावादित्यस्य स्थित्यव्ययीभावःस्यात् अगतानद्विगः पुरीक्ष्य
म दोतु कृत्य द्विगुउत्तरपदस्यावयवइत्यन्यकारांतोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामितिस्त्रीत्वेद्विगोरितिङीप्
सि अनतीतिवोपम प्रतिविपाशमिति लवणोनाभिप्रतीतिसमासः विपाशानविपाड्दस्त्रियामित्य
मरः गणेपठंतिशरदित्यादिना अपेक्षयेनालेषांकयइतिविकल्पे प्रतिगिन्यर्थः पाठः इत्युहजरायाः
जरसप्रतिपरेतिचद्वयंगणसूत्रे उपजरसमिति जरायाःसमीपमित्यर्थः यसेतिचेतिटचसद्दित
त्वान्नस्मिन्परेलोपइतिभावः प्रत्यक्षमिति वीप्सायांयथार्थत्वेनसमासः अक्ष्णोरभिमुखमित्यर्थे
लवणोनाभिप्रतीतिवोसमासः समक्षमिति अक्ष्णोरभिमुखयोगोत्रनदीपमिति अक्ष्णःपश्चाद्दित्यर्थेऽव्ययी
भावः नलोपइतिनेनभसेत्यधिकृत्यविशेष्यत्वेनविशेषणेननतद्दंतविपिरतः आहनोनसमसेति।
न नयराजमित्यत्रनेभस्त्वादिनइतिवार्थेऽव्ययाभावमात्रइतिटिलोपेनैवसिद्धेःनचाव्ययत्वे विशिष्टप

त॰ त्व॰
बो॰ चि॰
२५८ चमि

र्यीभावमितिवाच्यम् अव्ययीभावसंज्ञाया उपजीव्यत्वेन स्वचः पूर्वभा[ग]स्याव्ययत्वानभ्युपायात् अत्राङ्
भाष्यलङ्गः स्वत्वस्वरोपचारेषु त्रिषेवकार्येषु अव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञां विनानदोषइतिध्वनितं चे
तत् अन्यथा उपसर्गविंमर्यादोटिलोपः प्रसज्येत यद्यव्ययसंज्ञां विनान दोषइतिकं चैतत् अन्यथा
उपसख्याङः तेस्मापिर्त्वमन्नदीर्घोच्चारणं नस्यावपवेनपोवापर्यन्ते नास्तीतिज्ञापिते अङिःस्युके
पिमदादिग्रहणेनाह्निरिष्टस्यागत्वादमोहीचैयमितिदीर्घेसिद्धे तथाप्यङ्गपूर्वैरेवेतिलिंगात्
अथ्यात्यमिति आत्मनि अध्यात्मविभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः नपुंसकात् इत्यन नपुंसकग्रहणमनक्रमस्य।
विशेषणम् नाव्ययीभावस्य अव्यभिचारादिमाह अनेनपतत्स्त्रीवमिति अनेनेनचाव्ययीभावः विशे
षणात्तदंतविधिरित्याह तदंतादितिउपवं[illegible]मिति टचिलोपे तत्राभावप्रनदीपौर्णाउ ह्रस्वरू
पस्यैवग्रहणेनसंज्ञायाः पौर्णमास्याग्रहायण्योः एथग्ग्रहणात् उपनदीति टजभावेनपुंसक
ह्रस्वः अत्रव्याचक्षते हेतृत्रिंशेयमनन्तरयोगम् अदंविकल्पकार्यनपरेमार्थस्तेनेहान्यत्तरस्यामित्य २५८

मी ३ त्रं

त्यनुवर्त्तते। बहुग्रहणेतिसूत्रस्यभाष्यविरोधात् तत्रेहि नदीग्रहणेननदीविशेषाणांगंगाप्रभृतीनान
दीनांग्रहणंआरम्भसामर्थ्यात्प्रभृतिषुविपाट्शब्दपाठान्वेति समाहितम् नचैवंभाष्यनदीपौर्णमा
सीत्यत्रटचःप्रादिकतेसंगच्छते तिमार्थंतपानत्पाठोपपत्तेः अतएवसेनकग्रहणमुद्भूतमरत्रा
पंवत् कैयटस्तुव्यवस्थितविभाषामाश्रित्यतूनिग्रंथैकंपूर्वचिन्त्यमर्थितवानिति एजायामिति
अन्यतरस्यामित्यनुवृत्त्याविकल्पसिद्धेरितिभावः इत्यव्ययीभावः ॥ ० ॥

चकारबलेनसंज्ञासमावेशस्येति नचैवंद्विगुतत्पुरुषयोःपर्यायतास्यादितिशंक्यम् योगेविभज्य
संज्ञात्मापूर्वस्यतत्पुरुषसंज्ञांविधायपश्चात्द्विगुसंज्ञाविधानेचकारएवनेमेतरेणापिपर्याय
यत्वसिद्धेःनापिद्वौअन्योन्यस्यद्वंद्वः इत्यत्रातिप्रसंगःशंक्यः तद्धितार्थोत्तरपदइतिसूत्र

ले२

इति

ते के
वो पि:
२५५

मनुवर्त्तन्तद्धितार्थेत्यत्रउक्तस्त्रिविधःसंख्यापूर्वइतिव्याख्यानात् द्विगोस्तत्पुरुषत्वेफलमाह समासांतइति
टजचाविंशत्यर्थः अस्योदाहरणम् तत्पुरुषस्याङ्गुलेरित्यत्र द्व्यङ्गुलमितिनिबोधम् पंचराजमिति समा
हारद्विगौ राजाहस्सखिभ्यष्टजिति टच् समासस्यैवायमंतावयवइतिउत्तरपदस्यनकारांतत्वात्स्त्री
स्त्रीत्वाभावः समासार्थोत्तरपदांताः समासान्ताइतिपक्षेतु अकारांतोत्तरपदत्वेपि पात्रादित्वान्
निबोधम् काशिकायांतुपंचमीत्युदाहृतम् सर्वकाचित्कोयपाठः इतिहरदत्तः अत्रकेचित्पात्रा
दित्वकल्पनेमानाभावात्पंचराज्ञीतिकाशिकोक्तोदाहरणमपिसंगच्छतेत्याहुः द्वितीयाश्रितातीत त
तेश्रयादीनांप्रतिविशेषणवाच्यङ्गत्याकर्मकेति कर्तरिक्तप्रत्ययग्रहणात्तदंतग्रहणमित्याशयेनाह
द्वितीयांतमिति श्रितादिप्रकृतिकैरिति यद्यपिसंबोधनेस्त्वेनतत्संभवतितथाप्यन्यत्रापिसमा
समस्येष्टत्वात् श्रितादयस्तद्घटितंइतिसमुदायपत्नावगाहकाइत्युष्टेइतिभावः एवंचखट्वादेये
गर्गादिभ्योयजित्यादावपिइष्टम् नहिखट्वाइत्यस्यद्वितीयान्तत्वम् गर्गादीनांषष्ठ्यंतत्वंवासंभवति सा २५५

ति
त्वा

रव

देतन द्वितीयांतस्य श्रितप्रकृतिकत्वं तेनसमासे । काष्टश्रितेयोनसिध्येत् श्रितशब्दाट्टापितनःस्वार्थिका
ष्टंश्रिताकाष्टश्रितेनिसमासेश्रिताशब्दस्यैवटावेतत्वात् ततःस्त्रीभ्योढगिति ढकिकाश्रितेयइतिस्या
त् गतिकारकोपपदानांमिति सूत्रस्यतेःश्रादेनेनसमासेद्वश्रितांतस्यटावेनत्वादिष्टंसिध्यतीतिचेन्नैवम्
प्रधानस्त्रीप्रत्ययेनतदादिनियमाभावेनकाष्टश्रितेयस्यनिर्बाधत्वात् नचकदाचिनाशब्दाट्टापिढक्
स्याद् इतिवाच्यम् जहत्स्वार्थायांवृत्तौश्रिताशब्दस्यानर्थकत्वेनाप्रयोगासंभवात् जहत्स्वार्था
यामपिनदोषः समुदायावयवसन्निधौसमुदायस्यैकार्थप्रयोजकत्वात् अन्यथासुंदरदृढहेतुर
पत्वंस्यदसैद्विवद्भावापत्तेरिति ॥ श्रितस्य इतिप्रथमानिर्दिष्टमितिद्वितीयांतस्यपूर्वनिपातः यद्य
पीदश्रितशब्दोपिप्रथमानिर्दिष्टस्तथापिसमासविधायिकेप्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनमित्युक्तमि
तिनाल्पतिप्रसंगः नन्वेवमव्ययादीनामुपसर्जनसंज्ञार्थमव्ययत्व विभक्त्यादिनासंविधान मारू
स्यावश्यकत्वात् सम्प्रेपतिसमासस्यानित्यत्वे ज्ञापकं नसंभवत्येवतथाचाव्ययीभावं न

सा

तुरुषादिसमासाभावप्रसङ्गे स्यादिपक्षेऽपि तिसमासस्य च न्यासप्रव विसोढासांश्रितः रात्तः अत्रचः उत्पादिवि
ग्रहवाक्यानि न सिद्ध्येरन्निति चेदत्राहुः पुनः समासविधानेन केवलमुपसर्जनसंज्ञार्थं तस्याः प्रक
रणे तोऽपि हि सिद्धेः तथापि हि सिद्धेः तथापि हि सिद्धेः तथापि हि प्राक्कडारात्समास इत्यनेन तदंश
प्रमानिर्दिष्टमुपसर्जनमेकविभक्ति चापूर्वनिपात इति पठित्वा समासोपकारेण प्रथमानिर्दिष्टमि
यमानिर्दिष्टमुपसर्जनमेकविभक्तिचापूर्वनिपाते इति पठित्वा समासे तस्य समा
तिव्याख्यायामुपसर्जनं सिध्यत्येव विभक्त्यर्थादिषु विद्यमानमव्ययं पूर्ववत्तेन चेत्समस्यते समा
सोऽव्ययीभावः स्यात् द्वितीयान्तेन चेत्समासस्तत्पुरुष इत्येवं व्याख्यायां भावतत्पुरुषादिसंज्ञापि
सिध्यतीति पुनः समासविधानं व्यर्थम् तदाहापयति तत्र अयं विभक्तीन्यान्तां समासविधायक
ते सिद्धे भवतु क्रमेण तत्स्यात् तत्रेयमानेन पश्यामीति चेदत्र केचिदुक्तरीत्यैवोपसर्जनसंज्ञायां
सिद्धायां प्रथमानिर्दिष्टमिति सूचेत् समासग्रहणं व्यर्थं सत्समासविधायके प्रथमानिर्दिष्टमित्य
र्थे तेनामीषां समासविधायकं सिध्यतीति अथ वा सप्तम्येपितिसमासस्यानित्यत्वे ज्ञापके यथाप

त·व·
बो·पि·
२५८

व्यी
दी

२५८

वग्रमाणम् अन्यथाऽसिन्नित्यसमासप्रकेगीतिवार्त्तिके नित्यग्रहणेनानर्थः इदमपि सिद्धं भवति
वाप्यामश्वो वाप्यश्वः इत्यादिप्रागुक्तभाष्यैकदेशोदितत्त्वसमासांमतत्स्यापत्तेरितिदिक् ननु कष्ट
श्रितश्रितम् अस्यस्पृष्टं सकर्मकश्रयणाकर्त्रैतिवाक्यार्थः सचकृष्टश्रितोयेनेनिकर्मणाक्तः
लेनवन्नव्रीहिणापि सिद्धलभइतिकिमनेनसमासारंभेण मेवम् बहुव्रीहौ कृष्टइतिनिष्ठान्तस्य
पूर्वनिपातप्रसंगात् वोषाद्विभाषेतिसमासांतःकः प्रसज्येतेतिदिक् दुःखातीतइति अतिश
र्वकादिणःकर्त्तरिक्तः अविशिष्टाद्युदाहरणान्यूह्यानि कृपपीततीः पद्येपीतिदर्शितास्तिवि
कल्पेतेहान् यस्माद्विभाषेति कृणोनिषेधेनभाव्यंतथाप्यत एव निपातनादित्याहुः वक्त
तेक्तचरादावसेषिचनितक्रमः सोपिगानि विशेषणपूर्वनिकर्त्तरिक्तः आदिकर्मणिक्तोवा ग्रामसुपेयः स्वप्र
ग्रः स्वापन्नः गम्यादयश्च प्रयोगतोज्ञेयाः ग्राममीति गमेर्निनिर्देशेणादिकइतिसचभविष्यति
गम्यादयः इति भविष्यति काले अस्तद्भ्रायोः एपउपादानादिति भावः मिश्रं चेति पुणोवंधेनेका ध्यः

त॰ बो॰
बो॰ सि॰
२५७

संधिः तत्राप्रयुज्यमानोभिप्रायमाह उपसर्गरहितो नोदात्तः इति सूत्रार्थः स्वरस्येति अत्र व्याचष्टे अना
र्येति वसि इत्यादिकं स्तुत्यमेव नचावदात्र इति सूत्रार्थः स्वाहा स्योना पेकत्वम प्रसिद्धमिति वाच्यम्
समहृदयावग्राः प्राग्रमाशीरन्नतिस्मृतौ अन्यक्रान्तकणात्व्यजवृरायादिति सूत्रे चतस्र सिद्धेरिति कर
णे समाहारद्वंद्वात्सप्तमीत्यभिप्रायेणाह कर्तरि करणे चेति अत्र केचित् कर्तृकरणे इति प्रथमा द्विवच
नेन तृतीया यथा विशेष्यते विशेषणेन तदंतविधिः तेन तृतीयांते कर्तृकरणे कृदंतेन समस्येते इति व्याख्या नं
नरमित्याहुः सर्वोपाधीति कर्तृकरणे च या तृतीया तदंतमपि बहुलग्रहणात्क्वचिन्न समस्यते क्वचि
त्तु विभक्त्यंतरमपि समस्यते बहुलग्रहणादेवेत्यर्थः समासाभावं प्रदर्शयति दात्रेण लूनवानिति स
दावितिआदिशब्देन दात्रेणाच्छिन्नवानिति इत्येतेन कुर्वन्नित्यादि ग्राह्यं विभक्त्यंतरमपि समस्यते इत्यस्यो पि
दाहरणं तु पादहारकः गलेचोपकः इति हारकः वाहुलकात्कर्मणि ण्वुल् पादाभ्यामिति
पादानपेचम्यंतसमासः उपमंदाया गतौ इति असिंजेनात्कर्मणि ण्वुल् आमर्दमल्लकादिसुलक्

कर्तृत्वकरणत्वयोः क्रियानिरूपितत्वेन क्रियासमर्पककर्तृत्वेनैव भवेत्समासः स्यादित्यधिकाराति
र्दु तेनत्वनातिप्रसंगः तृत्यायाथेन सूत्रे इति कृताकिमिति तृतीयास्त्वति मिप्रकृतिकस्यैवं तेनासमास
स्त्वकृतलमिमात्रायेन प्रस्तुतृहरति काष्ठेरिति कृतैरधिकाद् एवं सूत्रसेव प्रयोगेऽनन्तनियमा
र्थमिमाङ्गः काकपेयेति शकिलिङ् चेति प्रक्यार्थेकृत्यः पूर्णतोयत्वाज्ञैः स्यः काकैरपिपातुं
शक्येति स्तुतिः तृत्यायाप्रपत्वेन निंदावा वाति च्छेद्यमिति एवं वत्कृत्यः कोमलत्वादतिनापिच्छेद्यं
शक्याते र इति स्तुतिः वातेनापिच्छेद्यं शक्याते निश्चलत्वादिति वाच्यानेन भिन्नाक्षी भक्तम योऽत्र भाद
नेस्त्रीत्यभवः व्याख्यानान्नेस्वरूपग्रहणं तदासंस्कारकेऽस्मादि भक्ष्येणव्यञ्जनविशदमभ्यवहार्यं भिट्टौ३
भक्ष्यं व्यञ्जनं कठिनविशदविवक्षावयवे साध्यमित्यर्थः यत्प्रत्ययान्तस्यरञ्जनस्य च भक्षयते लत्रेव
प्रयोगात् अन्नन्नहरित्यादिप्रयोगस्त्वभाक्तः गडुच्यानाइति ननु यानानामेकत्वविभक्तावयवत्वोक
भावकल्पेन तदुहरणं संगच्छत इति चेन्नैवम् भक्ष्यस्यसमुदायस्य याक्ष्यात्समर्द्दविनामवत्वाद्वे न

ना पव

ते॰ त्रि॰
बो॰ धि॰
२५८

दुपपत्तेश्चतुर्थी नचक्ष्हेन प्रकृत्ताचतुर्थी परामृश्यते प्रत्ययग्रहणान्नदेन ग्रहणं चतुर्थ्यंते न सामर्थ्यात्त
दर्थालक्षतनइत्याशयेनाह चतुर्थ्यंतार्थायेति चतुर्थ्यंतार्थायचर्चादिति चतुर्थ्यंतवाच्यायरूपायेत्य
वोदिति तद्विनाचतुर्थ्यंतं समसस्यते इत्यर्थः बलिरक्षितग्रहणादिति निर्हितसुखग्रहणं तु ज्ञापकं त
द्योगेचतुर्थी चाशिषीति अतादर्थ्येपि चतुर्थी संभवादिति भावः ननु चतुर्थी चाशिषीति विहि
तायाचतुर्थीतदंतस्य समासो न भवति समासादाशिषो नवति समासादाशिषो न वगमादिति
केचित् आहुरिति वैयर्थेनोक्तम् ततस्तत्तम्हेतं हितसुखग्रहणमपि बलिरक्षितग्रहणवज्ज्ञापकमे
वेति चेदत्राहुः नमः श्राह्मणाय हितम् गोहितं गोसुखमित्यनादर्थ्येप्य नेनापि समासः स्त्रीक्रिय
ते साचातादर्थ्ये चतुर्थीति योगे चेति वार्तिकाच्च चतुर्थी नादर्थ्ये इत्यादिना हितसुखशब्दाभ्यां
स समासविधानात्ज्ञापना ह्यसंभवति हितसुखग्रहणं न ज्ञापनमिति सम्यगेवेत्याहुः यूपायेतिमादर्थ्ये
चतुर्थी एवमग्रेपि यथासंभवमूह्यं अश्वयासादयः पतञ्जमाष्यकृतोक्ते नेत्थं वैरयनादयस्मा २५८

लीत्यत्रापिषष्ठीसमासः स्यादेवेति प्रकृतिविकृतिभावपवेतिनियमोक्तिः फलप्रवनवस्त्रेरविशेषः चतु
र्थीनादृर्थ्यइति एवं पदप्रकृतिस्वरस्यापि प्रकृतिविकृतिभावपवेष्टमाणोदत्ताद्भः संवेयथनादा
र्थेनवैलत्तएोनोक्तः विषयमस्पापत्स्मान्नदोषः अत्रच मातेमेनदेचमाष्नमाषाणाम्प्रीयान् दास
स्यायमैथिलीमित्यादिप्रयोगा अपिद्रन्यमेवविवद्राभेदेननिर्वाह्याः एवंचपूर्वसहृष्टोतिसू
त्रेसहृष्टग्रहणांकर्थमितिचैत् पटहहरिदत्तादीनामन्वितिः ग्रामादिकीत्यवध्येयस्तान्हृवोयहरात्तवैल
त्तएयेत्रापिसत्वादिति अर्थेनतिन्येति अन्यपाविभाषाधिकारपदेहिजायाथिइतिप्रयोगः
स्यादितिभावः विशेषलिगतावेतिवचनाभावेनत्र्यंपाहूस्यनित्यपुंस्त्वात्तेरलिंगमितिसर्वत्रपु
लिंगप्रयोगएवस्यादितिभावः पंचमीभयेन भयेतिसहसूत्रेग्रहणेनार्थस्यप्रमाणाभावाद्भय
भीतेतिवार्तिकारंभाश्रवेनेनहृकात्वासडूत्याहोसमासेन कथंतर्हि भोगेपरतोग्रामनिभातइत्यादि
प्रयोगाः अत्राहुः वहुलग्रहणात्कचिद्विभक्तौ तरमपिकृतासमस्यनेइतिप्रयोगेचोक्तत्वात् स

ल्या

ते.व.
वो.धि.
२५१

सूपेत्यनेनवानडुपपत्तिरिति अपेतापोढपंचमीतिप्रवर्त्तने प्रत्ययग्रहणान्तदंतग्रहणात्र अल्पशः

इत्यत्रचक्रत्योर्योस्तंस्कारार्थितिशास्त्र यद्यपिवक्त्व्यार्थोन्मंगलवचनमितिवह्यतितथाप्यत्र एव

निपातानान्वकर्मसिन्निवोधकारकत्वंतत्समभित्रक्रियांप्रतिपंचम्यंतस्यकर्मत्वान्नदभिधायित्वाच्च

ल्पशाद्वस्यतदेनदाह अल्पंपंचम्यंतमिति लोकान्वक्तेइत्यादिकरचैस्तोकान्मितिपंचमी दूरा रमा

दामनइत्यादौनदूरांतिकार्थेभ्यः इत्यनेनराजपुरुषइति राजन्नसपुरुषमुइत्तलौकिकवि

ग्रहे समासेकृतेसुपोल्लुकंतर्वर्तिनीविभक्तिमाश्रित्यपदत्वान्नलोपः पामकादिभिश्चयुत्तेक

क पूजेपरचारिपरिवेषकस्त्रानकाग्रथ्याउत्पादकाहोत्त्पोनृभर्त्तश्यगणाकष्ठाणानुरेतेति

पतच्चवार्तिकेसर्वगणस्यत्वात्रपठितम् कृद्योगाषष्ठीतिकृत्स्यकर्मणोः कृतीतिच्छलेतियो

गोकृतेत्यर्थः यदाअप्रतिपदविधानेतिषुयर्वनमारभ्यतेतदेदंतद्दायनापारभ्यक्यानसैवाना

तेश्रों रभ्यतेमनुपदेवद्याननः इत्यमवस्थानःघृष्वतेभियर्तेनेतिवृष्वनः(अनेतेश्रियतेनअनेननेतिअवके) २५१

॥यक

च
ते१

कुमारादिः करणोत्सृष्टध्या नामित्यिकमेवषष्ठ्यां तस्यानेनसमासः नृणामिति यतश्च निर्धारणमि
ति षष्ठी द्विजश्रेष्ठेनात्र समासप्रसंगात्तद्वेदा षष्ठीश्रेष्ठत्वे द्विजेतरमनुष्येभ्य अपलेखा सामान्यस
हेतोपस्थितत्वात्तान्विहायान्तु पस्थितकालिनायाः अन्यापेक्षा अथ कथं गुरुणोत्तम इति य
स्मान्निर्धार्यते यस्त्वेकदेशो निर्धार्यते पक्षिनिर्धारणहेतुः पतत्रिगणसन्निधाने समवायनिव
य इति द्विवचनविभज्येति सूत्रे चेत्यपदः अन्येतु गुणेषूत्तम इति निर्धारणसप्तम्याः संज्ञायामि
ति समासः न चैवं न निर्धारण इति व्यर्थं स्वरे भेदात् सप्तमीसमासे हि तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्या
दिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरः षष्ठीसमासे त्वन्तोदात्तत्वं स्यात् अत्र ज्ञापनिष्ठमिमाङ्गः तदन्तसंज्ञापनमिति
समासस्य नित्यत्वेन स्वपदविग्रहासंगतिप्रसंगात् तस्मात्केपूर्वैरुक्तसमाधानमेव समीची
नमिति वाच्यम् प्रतिपदविधानेति पदे पदं प्रति विहिता प्रतिपदविधाना षष्ठी शेष इति वि
हायान्येन ज्ञोऽविदर्थस्येत्यादिना विहिता षष्ठी त्वेव ज्ञोऽविदर्थस्येत्यादिना षष्ठी विधीयते इति

त॰ त॰
बो॰ थि॰
२८

भवतितस्याः प्रतिपदविधानत्वेनतत्वेनैवगतार्थत्वात् न निर्द्धारणइतिवक्तव्यमितिचेदत्राहुः यतश्च
निर्द्धारणमितिसूत्रेनषष्ठीविधत्ते किंतुसप्तमीमेव षष्ठीत्वनयाभावार्थे निर्द्धारणे पतनुसमस्येतत
एवंस्वामीश्वराधिपतीत्यादिसूत्रेपितेनमहस्वामीसर्वेश्वरः निर्धारणाधिपतिरित्यादिसिद्धमि
तिवक्तव्ये नत्वज्ञोविदर्थस्येत्यादिचनतु ईदृशसूत्रीमध्येदिव तदर्थस्येत्यादिषष्ठीसूत्रीविहाय
या शिष्टामष्टसूत्रीयोगोषष्ठीतिवक्तव्ये तथाच नमाधाणामाश्रीयादित्यादाविवषष्ठीसमासवसिद्धेति ज्ञेय
यमार्थप्रकरणमिहषष्ठीवनतु तल्लुकइति तथाचलुकः प्रयोजकीभूतः समासएवनेति
फलितार्थः नतश्चप्रतिपदविधानाचेतिवचनेनकर्तव्यं एवंस्थितेकृद्योगाषष्ठीतिवचनमपि ६
मास्तुकर्तृकर्मणोः कृतीत्यत्र द्विशेषवृत्तिनिवृत्ते तथाचाप्राप्तषष्ठीविधानार्थमेवनदितिस
मासनिवृत्तिप्रसंगाभावात् षष्ठीत्यनेनैवसमाससिद्धेः तदपिषोडत्वानमिति वस्तुतः कारणस
संबंधमात्रविवक्षयाततोविदर्थस्येतिषष्ठीसविधिःसंबंधिमितार्थः इत्यागतप्रयोगोप्राप्तसूत्र २८

संवेधादाद पूरणाद्यैरिति चप्रावोक्तं नदर्शेषष्ठीनसमस्यतइति तन्मूलंनतयादिकृद्धितानामेवग्रहणं।
स्यात् तावतामेवार्थप्राधान्यसमस्तनत्वादिति यत्नयत्नाद सादादिभिश्चेति ष– पूरणःषष्ठ्ःनसपूरणे
न षष्ठइति कतिपयपचनरोगुकृकथंतर्हिरतानंगुरुषष्ठांकिनसैकिनानीति प्रामादपवायमित्यके
उक्ते षषष्ठः उक्तान्मकः षष्ठः इतिमात्मेयं इतिमतोरमायांस्थितम् गुणातिशयेतिविशातेपेती स्या।
दि लक्षणालक्षितोगुणोग्राह्यगृह्यते ननुदेङ्लक्षणः अर्थग्रहणमपिसंस्मात्क्रोशमतेयोरितिवा
तिकनिर्देशात्काकस्यकालिमा ब्राह्मणशुक्लाइतिमाप्नुयात् केवलगुणवाचीगुणोपसर्जनद्र
व्यवाचीगुणशब्देनगृह्यते इतिभावः ननुब्राह्मणशब्दस्यदन्तेनैवान्वयात्ब्राह्मणस्यैवदन्तालेशु
क्लाः इत्यर्थादन्तंत्याह यदेतिशुक्लपाह इहवेदविशेषसमर्थकइतिभावः चंदनगंधः इदंरूपमि
सालायानेनविवेचनस्यैवगुणोःसमासोवक्तव्यः इतिवार्त्तिकेनसमासप्रतिप्रसूयते गंधेनप्रती
प्रसूयते गंधेनप्रतीयमानोगंधोनकदापिगुणासमानाधिकरणः किंतुसप्रयातः इदमेवहिनास्त्री

नामनत्वपि नष्टिगंधानिति प्रयोगादर्शनात् शुक्लशाट्यादिवत्पदवर्गेयथाशाट्योननतस्यगुणवचनत्वमिति
चेत्तन्नपि नष्टीति प्रयोगे हि गंधानीति गुणशब्दः मालतीकुसुमादिषु गंधप्रयोगादर्शनात् किंतु चेदन
नादिजातिनिमित्तकोन्यपदस्य तस्माच्चंदन—धर्मादौ तस्यैतस्यमेव नष्टं घटरूपमित्यादाव
पि नत्वेवमपि बलाकायाः शौक्ल्यं वेष्टासने मत्स्यमित्यादावपि प्रसक्तिः प्रसंगइति चेदत्राहुः गुण
वत्त्ववचनादुत्पन्नत्वजात्याशुक्लादिगुणस्यैवाभिधानान्नद्वाचकपदानां गुणसामानाधिकरण्यप्रस
क्तान्न दोषः तथा चाप्राधान्येनाप्राधान्ये न वा गुणप्रतिपादकत्वे सति गुणप्रतिपादकत्वं तत्स्य गुण
वाचित्वमित्यर्थः इति फलमिति करणशेषत्वविवक्षायां षष्ठीत्वे षष्ठीत्वे विप्रोपक्रमति तत्पुरुषेत्तु
न्यायेति सर्वपदप्रकृतित्वे वाच्यत्वाययादि सूत्रेण तोदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादेन तृतीयाकर्मणीति
नेन सर्वपदप्रकृतिस्वरे समासाद्युदात्तत्वे प्रष्टेः षष्ठीसमासे तु थातोदात्तत्वे स्यादिति नेष्यत इति भावः तृतिभा
वः तृपिश्च सकोपलिपितनतानापीत्समत्वं च तिति भहि प्रयोगात नमास्यात्कर्मणि क्तो नास्तीति

त्रिनरोकनीयन द्विजस्यकुर्वन्कुर्वाणः इतिनेयंषष्ठ्यपेक्षायांषष्ठी द्विजस्यघटंकुर्वन्निति तथा
द्विसमसामर्थ्यादेवसमासाप्रसक्तौनिषेधोयंव्यर्थः स्यादतो व्याचष्टे किंकरः इत्यर्थः इतिप्राप्तार्णस्य
कृत्वेतितादर्थ्यरूपसंबंधस्यसामान्यरूपेणविवक्षायांषष्ठीप्राप्ताणसंबंधिनीयाक्रियातदर्थेनतृच्छ
ब्दार्थः कृद्योगषष्ठ्येति अनेकमन्यपदार्थइतिसूत्रेपस्वादितिभाष्यप्रयोगादितिभावः इत्यादीति
तथाचभट्टिः प्राप्तुकामः पश्चाद्गतेरीत्रिवेष्टुकामः आदेयाः किंकृतेभोगाः कृत्कर्मत्वयाविनेति रघितं
इतिकैयटहरदत्तौ तथान्यप्रति"येव्हतेस्यापरित्वमुदाहरतो अकृत्यव्ययेनापिनिषेधमन्य
ते ज्ञौवप्रागक्रमाश्यप्रयोगविरोधाद्रूपेक्षायामितिभावः तत्रमतालभवतस्वेतिसूत्रेनिरस्तंचयघट
नादितिभावः स्वतंत्रमिति कर्तृषष्ठ्याः समासः स्वतेभेदइति कृद्वृत्तरपदप्रकृतिस्वरेणातित्स्वर
स्यावस्यानादंतेस्वरितद्रूष तत्रैवनञ्समासेमध्योदात्तत्वंस्यात्तेनेष्यतेइतिभावः सोप्यनेनैव
ति षष्ठीसमासेनपोदात्तवतीतिसमासोवारितः सोपिषष्ठीसमासः पूरणगुणेत्यनेनवार्यतेइ

त्वर्थः केनचप्रज्ञायां स्त्रोपलक्षणे ष्ठजाग्रहणाख्यास्यानादित्याह मतिबुद्धीति राज्ञामिति क्तस्यचवर्त्त
मानकालः भूतकालत्वाबाधनेतु निर्वाह्यम् तेनैनेकादिगिमगः तैनेत्यधिकारेतृपञ्चानद्य इति निर्दे
शोनेभूतकालस्याबाधज्ञापकात् उपज्ञानउत्पश्येहिम्तेक्तोनत्वमानेग्रन्थयावत्सपचुक्तेमाने
दृविषष्ठीविधानादुपज्ञातप्राद्वस्यतेनेतिहृतीयायोगान्तस्यात् नचैवमपिज्ञानार्थ्येष्वेवज्ञाप
कमस्ति निर्वाह्यम् पूजितोयःसुरासुरैरिति प्रयोगानुरोधेन सामान्यविषयकज्ञापकत्वस्यैव
स्याप्यत्वात् अन्येकारकषष्ठ्याप्यवसमासनिषेधोयेष्टोषषष्ठ्यानसमासःस्यात् एवंत्वाङ्गःक
लहंसराममहितकृतवानितिमहिप्रयोगस्यास्यातःसममहितासःकलहंसकृतवानिति
महिप्रयोगस्यास्यातःसममहितासःकलहंसकृतवानित्यन्वयः अधिकरणवाचिनाश्च
वाचिग्रहणंचिस्तप्रयोजनमितिहरिदत्तादयः इदमेषामिति क्तोधिकरणेचेत्येवसिद्धस्त्रत्वः
हयेवाचिग्रहणंस्पष्टार्थमितिन्यासङ्कः नन्वाकिंचतेयहत्तमित्यत्रानकर्मणिक्तःहेतेःकर्मक

स्यात् तथा चाधिकरणक्तेन कथमिदं समासः इति चेन्नैवम् नायमधिकरणे क्तः किंतु भाव
र्थे इदं कर्मकाद्येति कर्त्तरि किं मा भूत् निः पत्नमित्यनवर्त्तते ष्ठः कर्मणि च क्तेनेति नानुवर्त्तते
क्तिन च पूजायामिति निषेधवैयर्थ्यप्रसंगात् षष्ठीत्यनुवर्त्तते किं तु सामिधाकांक्षितकर्म
णि षष्ठी न गृह्यते अपां स्रष्टेत्यादावनेनैव सिद्धेः तृणजकाभ्यां कर्त्तरीति निषेधवैयर्थ्यापत्तेः
किं च इध्मव्रश्चन इत्यादौ समासमसिद्धये वचनं कर्त्तव्यं स्यात् न च कृद्योगलक्षणा षष्ठी समस्यत
इति वार्त्तिकमस्त्येवेति वाच्यम् तस्य सिद्धांते प्रत्याख्यानात् तत्स्थमिधातानामनेकार्थत्वा
प्राह्योयं तदाह कर्मणीति या षष्ठी सा सप्तम्येकवचनांतपदमुच्चार्य या षष्ठी विहिता परिशेषि
ता इत्यर्थः नियमस्य सूत्राणां विधिरूपेणैवेति द्वेधा ह्यूने स्वीकृतत्वात् गवां दोह इति
गोपनेतु पत्या सह क्तिहृउभयप्राप्तिप्रदर्शनार्थः अथ कर्मणि षष्ठ्यां शासनमिति ग्रंथं व्याचष्टे

प्राप्तानामितीयं षष्ठी कर्तृकर्मणोरिति विहितानन्तरमुभयप्राप्ताविति नेत्याचार्यस्य कर्तुः वल्लनः सव
इहानुपादानात्कृतोर्थः प्रयोगः इत्यत्र प्रयोगाद्युत्पन्नत्वेनात् कर्मणोरुभयोरुपादानमेवार्थनि
यमः इतिस्वीकारात् आश्चर्यो गवां दोहः इत्यत्र हि आश्चर्यं प्रतिपाद्यं न त्वपूर्वविशिष्टो
दोग्धा दुर्दोहाः गावश्च दोग्धव्यास्तदेव निर्वहेति ननु अन्यथान्तरङ्गकर्तृकर्मणोर्विशिष्टोपा
दानादस्तुभयप्राप्तिः इदं शब्दानामिदमनुशासनं न तु शब्दानामित्यर्थे निवृत्तिपर्यन्ते तानास्तुभ
यप्राप्तिः अस्तु वाचयाकथंचिदुभयप्राप्तिस्तथापि न तत्तिः उभयप्राप्ताविति सूत्रेण विशि
ष्टविभाषेति पक्षस्यापि विद्यमानत्वान्नियमाप्रवृत्तिपदेशाचार्यस्य शब्दानुशासनमिति यो
गसंभवात् यदिवा लक्षणा षष्ठीति विज्ञायते तदानुसन्निषेधप्रोक्तैवात्र नास्तीति त्यजका
भ्यां इह कर्तृषष्ठ्यां तृजकाभ्यामिति निवृत्तिकारव्याख्यानमयुक्तमिति ध्वनयन्नाह कर्त्तर्येनं

जकाभ्यामिति कर्तृग्रहणात् तृजकयोरेव विशेषणमिति युक्तं तयोरेव श्रुतत्वात् ननु षष्ठ्या तृजका
भ्यामिति भावः पत्यर्थिकर्तरीति तृचो न विशेषणमव्यभिचारात् याजकस्य विशेषणत्वे न त
दावप्यकमित्याह भर्तृकेति पूर्णायाहेणेति भावः अखुल कर्मणि च षष्ठ्यासमासः ननु वज्र त्वा
स्य भर्तृत्व दास्यहरणमयुक्तम् भर्तृशब्दस्य याजकादित्वेन समासावष्टंभावादित्याशंक्याह मिरि
पत्यर्थभर्तृशब्दस्येति यद्यपि याजकादिषु अर्थविशिष्टतया भर्तृशब्दो न पठितः तथापि इह देव
लीयसानपतिपर्यायस्यैव तत्र ग्रहणं ननु यौगिकस्येति भावः शेषषष्ठ्येति न्यासकारस्तत्र
न मेतत् न लोकेति निषेधस्तु नित्यः अत्र काभ्यामिति वक्तव्ये अल्पाच्चः सानुबंधकग्रहणे स्यान
त्रापकादित्याहुः केचित्तु जनिकर्त्तुरित्यत्र प्रयोजके हेतुश्चेति निर्देशादनित्योयं समासनिषेध इत्या
हुः तन्मन्दाः शेषषष्ठी समासेनोक्तनिर्देशोपपत्तेः नेहतज्जितिं नचोत्सर्गार्थशङ्कोत्तत्वं च क्रीडा
जीविकल्पयोनान्तलीनिज्ययादित्वेनोक्तत्वादिति भावः वामनस्तु अत्र के जीविकार्थद्वन्द्वात्राक

त्र

ले० त०
बो० धि
२६४

इति किं रमणीयकर्तृत्वमिति प्रत्युदाहरणं जीविकायां च मिद्धतिभावे खलु लिति भंजनं भंजकाः पुष्पाणामि
ति कर्मणि षष्ठीभावः इत्युपलक्षणं अपि करणे भावे ल्युट् अपि बाधकाभावादिति मत्वा संज्ञायामिति सू
त्रे कृदंते मनोरमायां स्पष्टं उद्दालकपुष्पभंजिकाः नस्य पुष्पभंजिका इति पूर्वपरएकदेशसमासो
वपूर्वे रूढः अत एव तस्य कर्मधारयत्वेपि तेनामत्वर्थीयः कृत्स्नसर्ववानित्यत्रेव न कर्मधारयान्म
त्वर्थीय इति निषेधरूढेष्वप्रवृत्तेः यद्यपीह एकगोपूर्वादिति ठञ् उद्धृगाणां कर्मधारयेपीव
सिद्धेः पूर्वकाय इतिवत्समुदाये हि वृत्ताः शब्दाः अवयवेष्वपि प्रवर्त्तंत इति न्यायाद्वत्राह षष्ठीसमा
सापवाद इति यथा च कायपूर्वं इत्याद्यनिष्टप्रयोगनिवृत्तये सूत्रमिति भावः पूर्वकायस्येति प
चम्यन्याराहितिसूत्रे दिग्ग्रहणं दृष्टः पूर्वाह्णः दिक्शब्दाः इति व्याख्यानेन संप्रत्ययादिग्वृत्तिनापि यो
गे पंचमी स्वीकृतेति षष्ठी इले भानत्यापितं परमात्मेऽतिक मिति लिंगाद्द्वयवयवाचिदिक्शब्दयो
गे पंचमीनेत्युक्तत्वात्षष्ठी वमवतीति भावः पूर्वं नाभेरिति नाभेर्यः पूर्वो भागः सः कायस्यावयवः २६४

इत्यर्थः नाभेरिति दिग्योगलक्षणा पंचमी तेनाधस्तस्य भागस्य नाभित्वाच्च पूर्वः छात्राणामिति
नासौ निर्द्धारणे षष्ठी किंतु समुदायसम्बन्धे सर्वेद्वेकवचने तु छात्रावयवभेदसमुदायविवक्षया न
तः छात्राणामेकदेशिनेसमप्येकत्वे विशेष्याभावान्न समासः पूर्वकायीत्यर्थः एवं देविन्नोपीत्यर्थः
ज्ञापकादिति अन्यथाऽह्नस्सर्वैकदेशेत्यत्र सर्वग्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः मध्याह्नः राजाहस्सखिभ्य इति टच् अह्नो
ह्नः इत्यह्नादेशः अयं चादेशः मध्याह्नशब्दयोरूर्ध्वकायवत्कर्मधारयेण निर्वाहः तस्यैकदेशिसमा
मासप्रवृत्तेर्वादतोऽत्रज्ञापकाश्रयणं ग्रहणमेवेति बोध्यमित्याहुरिति नचैवं दिनमध्यो रात्रिमध्य इत्यादि
सिध्येन्नपुंसकः स एवेह गृह्यते सर्वे पदार्थं प्राह्यो नित्यनपुंसकः ग्रामार्द्धो नगरार्द्ध इति यथा समांश
वाचीत्यनित्यनपुंसकः स एवेह गृह्यते एवं परैर्वत्रयवाद्यर्धशब्दे पठनीये अर्द्धमिति योगविभा
गनिर्देशान्नपुंसकत्वे लब्धे पुनर्नपुंसकग्रहणादित्याशयेनाह नित्यं क्लीव इति नित्यनपुंसकलिंगः
समांशवाचीत्यर्थः प्रागुक्तवदिति एकत्वविशिष्टेनावयविना समस्यते इत्यर्थः अन्ये त्वाचख्युः अर्द्धमिति निर्द

ते. त.
वो. पि.
२८५

नैकदेशादेव नपुंसकत्वे सिद्धे नपुंसकग्रहणं सूत्रे पुंलिंगनिर्देशो न विवक्षित इति ज्ञापयितुं तेन द्वंद्वसदृशमित्या
दिल्लिंगत्रयेपि भवतीति अर्द्धपिप्पलीत्यत्र एकविभक्तिचाप्येवं निपातनमुपसर्जनसंज्ञायां गोस्त्रियोरि
ति ह्रस्वः स्यादित्याशंक्य समाधत्ते अर्धषष्ठंतवचनमिति तेन पिप्पलीशब्दस्योपसर्जनत्वाभावान्न दोष इति
ख भावः नन्वेवं पंचानां खट्वानां समाहारः पंचखट्वीति न सिध्येत् उपसर्जनसंज्ञानिषेधेन खट्वाशब्दस्य।
ह्रस्वाप्रवृत्तेरदंताभावेन द्विगोरिति ङीपोऽप्रवृत्तेरत आह एकदेशिनामासविषयकोयमिति पंचखट्वी ख
ति भाष्योदाहरणमेव अर्धषष्ठांतेनास्य संबंधो वा लिंगमिति भावः अर्द्धपिप्पलीति परलिंगत्वात्स्त्रीत्वं
अर्द्धं पिप्पलीनामिति समासे अर्द्धपिप्पलीत्येव स्यात् विशेष्यकात् परवल्लिंगमिति दर्शयितुं विवक्षा
तिदेशात्त्वेति भावः अर्द्धपिप्पल्य इति प्रयोगस्तु अर्द्धानि पिप्पलीनामित्यादिविग्रहात् एकदेशिनामिति विग्र
हे त्वसाधुरेवेत्युक्तसमर्थ्यवेत्यवशेव अर्द्धपिप्पल्यामर्द्धपिप्पली अर्द्धपिप्पलीनामित्यादिविग्रहात् एकदे।
शिनां किम् अर्द्धपथ्योर्देवदत्तस्य अत्र देवदत्तः स्वामी न त्ववयवीति नानेन समासः इदं द्वंद्वपरवल्लिंगमि २८५

तत्र भाष्यप्रत्याख्यानेन ग्रन्थाग्रद्वंपि पालीनिदिकसंधारयेणसिद्धम् समुदायेदृष्टांशाह्नाः अवयवेवे
षु पिवर्त्तंते इति न्यायात् समविभागादन्यत्रतथाप्येष वर्गतिः अर्द्धाहारः अर्द्धोभुक्तमर्द्धकितमि
त्यादिप्रयोगादर्शनात् नचसमप्रविभागेषष्ठीसमासंबाधित्वमिदं सूत्रमितिवाच्यम् षष्ठीसमासस्या
पीष्टत्वात् अत एव कालिदासः प्राग्रंजप्रमेणाभ्रीरर्द्धहरोहरस्य इतिद्वितीया ॥ ० ॥

तृतीयाषष्ठीसमासापवादोयम् योगइतिवृत्तिकृतोक्तमयुक्तमितिध्वनयन्नाह निषेधेबाधित्वेति ग्रा
मणीविकइति गोस्त्रियोरित्युपसर्जनह्रस्वः द्विगुप्राप्ताप्नेन्नेति वक्ष्यमाणोनपरलिंगनिषेधः नचेदं
बहुव्रीहिणागतार्थमितिवाच्यं स्वरे विशेषात् प्राप्नस्वरइत्यादौ निष्ठान्तस्यजातकालसुखादिभ्यः इ

त॰ त॰
बो॰ सि॰
२९८

तिपरनिपाताप्यनेश्च प्राप्तापन्ने चेति चकारेण। विधेयसमुच्चयोर्थेनाकारप्रश्लेषानमानात्प्राप्तापन्नेसे
भस्येतेश्च चश्चत्वं चतयोस्यादिति भाष्येस्थितम् तत्र चकारात्पूर्वमेवाकारप्रश्लिष्यत्वात्सौ ‾ त्वात्मकृतिभा
वेनेति प्राचः। इमं क्लेशं परिहरन्नाह द्वितीयया अ इति प्राप्तापन्नाविति प्रकोटस्यासमूर्ध्वमितत्वेन ग्रहणात्।
लिंगपरिभाषयावाटावेतयोरिति प्राप्तापन्नयोः समासः कालपरिमाणिना परिमीयते परिच्छिद्य
तेयत्तत्परिमाणं परिच्छेदकं तद्वान्परिमाणीतदाह परिच्छिद्यवाचिनेति कालाइति कालविशेष
वाचकादित्यर्थः सूत्रे चकवचननिर्देशात् कालसामान्यस्यापरिच्छेदकत्वाञ्चसमासो जातस्येतिष
ष्ठी समासोप्राप्नुवन्नेतन्नजातः पुरुषस्यसे हन विभक्त्यादिकेपरिच्छेदकान्तकालः तस्यक्रिया
मात्रपरिच्छेदकत्वादितिचेदत्राहुः सा हि क्रियापरिच्छिन्नापि कालसंबन्धाद्देवदत्तपरिच्छिन्ना
ति यस्य हि जननाद्द्वैमासौ गतस्सः मासजातः इति व्यवह्रियते तत्र व्यवहारकालजननलक्षणया
रतसाल्लभावीमासोजननद्वारा जातमपि परिच्छिन्नमेवेति इह विग्रहे षष्ठी निर्दिष्टस्यापि द्वितीयोच्यते। २९९

विग्रहस्य इत्युक्तम् अलौकिकेन प्रक्रियावाक्येनास्य प्रवेशः एवं बहुव्रीहावपि बोध्यम् तत्र
जातस्य मासस्य इति विग्रहे तु नो मासप्राप्तस्यैव निपातार्थमेतत् न सूत्रारंभस्यावश्यकत्वेऽपि मा
सविशेष्यकबोधितः इति किमनेन न जातस्य यस्य स इति चेदत्राहुः मासजातो मृत इत्यादिप्रयो
गानुरोधेन विग्रहे सत्वीयत इति मासजातः यत्र मासो जातो यस्येति बहुव्रीहिणापीदं सिध्यति
कालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्येति वचनान्न च स्वरे विशेषः वा जाते इत्यन्तोदात्तत्वस्यापि सिद्धि
रित्याप्यषष्ठीसमासापवादार्थमिदमारंभणीयमेव किंच मासो जातवतो यस्य सः मासजातवा
निति इदं तदर्थमपीदमवश्यारंभणीयमिति दिक् उत्तरपदेनेति परिमाणपुत्रहेतुकद्विगुसिद्धे
पेत्रिपदतत्पुरुषोऽवयवः इत्यर्थः सापेक्षत्वविवक्षितमिति ज्ञायते तावदप्राप्ते वचनेऽस्मादे
ववार्त्तिकारंभात्सापेक्षत्वस्याविवक्षितमिति ज्ञायते अहरादित इति त्रिपदतत्पुरुषे सत्युत्तरपदे
परतस्तद्धितार्थेत्यनेनाहर्द्विशसतीतिभावः एवं त्रेति द्व्यहजात इत्यत्रेत्यर्थः सप्तमीशौण्डैर्वङ्

त॰ त॰
बो॰ पि॰
२९६

वचननिर्देशाद्गुणपाठसामर्थ्याच्च आद्यर्थोयगतिरित्यभिप्रेत्याह शौंडादिभिरिति अक्षशौंडा
इत्यत्रशौंडः प्रवीणः इह अक्षशब्दात् क्रियारूपा क्रियाध्याहृतावेतन भवतीति नह्यकं च सामर्थ्यम् तेनकारणे
क्रिययैवसंबंधइतिनियमस्यानव्यभिचारः अधिश्राविति आधेयप्रधानइतिशेषः अधिकर
णप्रधानस्त्वव्ययीभावः अधिहरीति यथास्वइतिनित्यमितितिशेषः विभाषेचेदिति वि
भाषाग्रहणसामर्थ्यादितिवक्ष्यमाणत्वात् अतश्चात्रपक्षेतेसच्चाधिकरणप्रधानःमध्यप्र
र्यान्तरयोगेअवयविनःआधारत्वविवक्षायांसप्तमीयथावृक्षेशाखेतिवनप्रतवर्तनीतवसति
पुष्पस्याधिकरणमात्रवृत्तित्वेतःशाकल्यस्यत्वविभक्त्यर्थः इतिनित्यमव्ययीभावइतिहरिदत्तेनोक्तंत
च्चिन्त्यंतत्पुरुषस्यैवैकल्पिकत्वेपिअव्ययीभावस्यनित्यत्वाद्धन्तेअन्तरितितदुक्तंस्वपदविग्रहस्या
योगात् किंचविभक्त्यर्थमात्रवृत्तेरव्ययीभाववचनग्रहणसामर्थ्यादन्यथावृत्तस्योपरिष्टात्प्रासाद्भाव
तिप्रसंगात् ततश्चमध्यवाचिनःप्रसंगेनास्तीतिदिक् पारेडपूर्वेकिंनवक्ष्यादेप्रवीणसंवीतअन्तर २९६

श्चापि पंडितकुमारलचपलनिपुणाहृतकुत्सैः यत्प्रत्ययान्ते नैव समासइष्यते अस्य प्राडुत्पत्तुहृत्ते
बहुवचनेनत्प्रकृतिभेदाभिप्रायम् तथैवोदाहरति मासदेयमिति नन्वहृषेकृती मलकृनेहः
मासदेयनव्यम् नियोगोपलक्षणार्थमित्यर्थमित्यसमासोयमिति अत एव प्रहृसूत्रमड्
नित्यपदविग्रहोसंगतइत्यवाचानः अवचनप्रइति नकलेनस्थितनकुलस्थितकाके करणे
कृतीतिसमासः कृतग्रहणपरिभाषयानकुलस्थितिशाद्वापिकृत्तेतइति तेनसदृससप्तम्यंत
स्यसमाससत्स्वहृषेकृतीतिसप्तम्याअलुक् अव्यवस्थितत्वप्रतिपत्त्यान्निदावगमपात्रेस
मतादयस्त्वसपूर्वोदितिणःकृ गेहेनर्देति नर्दशब्दः इत्यस्मात्स्फजातांविनिणिनिः चेत्कृत
याप्रवेषानेतिपरमाःपात्रेसमिताःइतिवाक्यमेवभवति ननुसन्नहदित्यादिनासमासात
मित्याहः पूर्वकालेकपूर्वकालनिर्देशाःइतिवाक्यमेवतरेषातषत्रासरूपग्रहणपूर्वस्य स
संबंधित्वात्पूर्वकालेनसमस्यतेनतथैवोदाहरति स्नातानुलिप्तः इत्यत्रक्रियाशब्दत्वात्याच

कपाठकवत्पर्य्यायः याज्ञिकाद्युत्पादि यज्ञमधीयते विदन्ति वा याज्ञिकाः क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् एवं नै-
यायिकाः ज्ञियतेऽनेनेति न्यायः तमधीयते तद्वेत्ति वा नैयायिकास्ते जीर्णा नैयायिका इत्यर्थः मी-
मांसकाः क्रमादिभ्यो वुन् नवपाठकाः इति पठन्तीति पाठकाः पञ्चसञ्चाविति ण्वुल् सेत्स्या-
वाचीनवपाठस्यात्र मत्यात् दिक्संख्ये संज्ञायामिति नियमात् समानाधिकरणेनेति पक्तस्याः
शाङ्कम् षष्ठीसमासो विग्रहे न भवति पूरणगुणेति निषेधात् दिक्संख्ये संज्ञायां नियममि-
तिद्वसो न स्यात् तस्मादेतावेति स्त्रीत्वपदे द्विगोरित्यदन्तलक्षणो ङीप् स्यात् सा वयानैत्व-
नेकविभक्तित्वादुपसर्जनत्वमसमाहृतमेव समाहारापेक्षया नियमेन वर्त्तिपदानां षष्ठ्य-
तेसात् तथा पञ्चषष्ठीत्यादिरूपं निर्बाधमेवेति दिक् सनपुंसकमिति एतस्यार्थोऽग्रे स्पष्टी-
स्फुटीभविष्यति कुत्सितानि कुत्सनैः अत्र वदेपणे कर्मणि क्तः स च गतबुद्धीति सूत्रे चकारस्या-
नुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्वर्तमाने विहित इत्याशयेनाह कुत्स्यमानानीति तत्प्रातिपदिकानि २९८

रर्थः उभयत्रवचननिर्देशः स्वरूपविधिनिरासार्थः वैयाकरणाख्यस्त्रिविगिति सूच्यते स्वयं ते यः पृष्टस
न प्रश्नं विस्मारयितो वा स्वसूचयत्याभ्यासवैयर्थ्यात् सूएवमुच्यते ननु वक्तव्यो व्याकरणं तदध्ययनं वा
कुत्सितं वेदांगत्वेन तस्य प्रशस्तत्वात् तथापि प्रतिभानाभावेन निःफलत्वात् कुत्स्यते दुर्दुरूढ
दुलडदेये दुरः पूर्वः ऊणादिकः कूटप्रत्ययः वक्रलमन्यप्रायीति णलेकत्वलयोरेकत्वस्मरणाद्यः स्म
रः विशेषणस्य पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रं प्राप्तप्रवृत्तिनिमित्तकत्वाय यामेवम् स्वनियानीतेह नैयायिको
दुराचारः पापाणकेपन्नैक्कत्वनाभिधायिनोक्तरूपकत्वनाभिधायिनोक्तरूपक्तां त्समावयवे
हंग— णाकाः समाः इत्यर्थः ननु स्थानयोः पूर्वसूत्रेण समासे परनिपातः स्यात् तस्मात्पूर्वनिपात
नियमार्थमिदं सूत्रमुच्यते इत्याशयेनाह पूर्वसूत्रापवाद इति उपमानानि उपमीयते येन तदुपमा
नं उपपूर्वान्माङ् करणे ल्युट् प्रादिसमासः उपपूर्वको मातृसादृश्यपहे नके परिच्छेदे रूढः येन वस्तुत
त्त्वं सादृश्येन परिच्छिद्यते तदुपमानमित्यर्थः यथा गौरिव गवयः इह गोः करणं सादृश्यपहेतुः पुर

त॰ बो॰
बो॰ पि॰
२९५

षः परिच्छेत्ता साहित्ये गोसादृश्येन वयं परिच्छिन्द्म इति सामान्यवचनैरिति सामान्यो धर्मः सामान्यम् चा
तुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ् उपमानोपमेयसाधारणो धर्मस्तद्विशिष्टवचनैरित्यर्थः नतु साधारण
धर्ममात्रवचनैरिति एतच्च वचनग्रहणाल्लभ्यते सामान्यमुक्तवन्तः सामान्यवचनाः बाहुलकात्
कर्त्तरि ल्युट् ये पूर्वं सामान्यवचनाः बाहुलकात् कर्त्तरि ल्युट् ये पूर्वं सामान्यमुक्त्वा लहति द्रव्यमेव
ध्यं वदंति ते तत्र प्रोक्ताः तत्र सामान्यविशिष्टमुपमानप्राधान्यस्य संबंधत्वादिद्वारकमेवेहणादृश्य
गच्छतेः सन्निधानात् सादृश्यं गम्यत इति उपमेयमेव विज्ञायते लात्तिणाति अत एव सामानाधिकर
णात् स्त्रीवचपलादयश्चाद्यौ पुंवद्भावः उत्तरपदे स्थितस्यामत्वचपलात्वादिद्वारकमेवेह सा
दृश्यमस्त्यनेसन्निधानात् कथं तर्हि उपमानपरतेतिचेत् अतोगत्याशङ्कामाह यतत्परत्वेन व
हि पूर्वनिपात इति अन्यथानियमः स्यात् वेजकुक्कुटवदिति भावः किंच नमुत्पत्यल्याधंतनीयास
समुपमानान्यये तिसूत्रे प्रतिपदोक्तस्यासैवोपमानग्रहणे ग्रहणार्थमपीदं सूत्रं अत एव मयूरव्य २९५

सकारादित्वात्समासोउपमानस्येवानवर्त्तते इतिसिद्धान्तउपमितमुपमेयमुपमितेभक्तकालोऽत्रविव
क्षितः तच्चसंबन्धिशब्दत्वादुपमानमाक्षिपति तथाचोपमानमृतेव्याघ्रादिभिरित्यर्थः पुरुषो
व्याघ्रइवशूरः इतिकैयटः सामान्यप्रयोगाः सत्वान्नास्याप्राप्तेः केचिदत्रप्रमादत्त्रप्रमादपवायमि
त्याहुः इहगार्भायेणसादृश्येनविवक्षितेकिंतुविनतदुःखगाहत्वादिनातस्यविहितत्वादेरप्र
योसेवेतिविवायः समासइतिमनोरमायांस्थितम् विशेषणंविशेष्येणेयेनतादृशेषणंकर्तृक
करणैर्तविवक्षायांलुङ् तदाहभेदकमितिव्यावर्त्तकमित्यर्थः विशेषणविशेष्ययोः ससंबन्धि
कतयाव्यन्यतरोपादानमात्रेणतवादेपसंभवेउभयोःपादानस्यष्टार्थमित्तिकैयटः एतच्चकु
त्सितानिकुत्सनैरित्यत्रापितुल्यम् हरिदत्तस्त्वाह समस्यमानपदद्वयजन्यबोधप्रकारयोर्वि
शेषणविशेष्यभावयोर्यत्रपरस्परव्यभिचारस्तत्रैवसमासयथास्यान्नान्यत्रेत्येतदर्थमुभयो
पादानंतथाचनीलोत्पलमित्यादौसमासोभवति नतुतक्षकःसर्पइत्यादौनहितक्षकत्वसर्प

नै.त.
वा.पि.
२७.

सकादित्वात्समासोऽउपमानैस्तैस्थ्यिचरतीतिमेत्वंहेकैवेलाष्टाद्भिःमेदराद्भिःसाचपदार्थस्तर्कविद्या
व्याकरणशास्त्रेभोजराजवृत्त्यादिःप्रयोगाणामसंगमापत्तेः ननुविशेषणविशेष्यभावकाम
चाराभ्यनुज्ञापाचककृपाठकादाविवनीलोत्पलादावप्यव्यवस्थितएवनिपातःस्यादितिचेद
त्राह ज्ञातिशब्दस्यगुणक्रियासमभिव्याहारेविशेष्यसमर्थकत्वेनैवतेननीलोत्पलपाच॰
कब्राह्मणाइत्यव्यवस्थितएवप्रयोगःगुणशब्दयोःक्रियाशब्दयोश्चानियमःएव खंजकुब्जः
कुब्जखंजः पाचकःपाठकः पचकेपाचकइतिपाचकखंजइति मूलमुपसर्जनमितिमहा
संज्ञाश्चप्रधानेनोपसर्जनेगुणक्रिययोश्चद्रव्यप्रत्यधानेस्पष्टमेवेति अपरस्यार्द्धइति एत
स्मादिसत्त्वेभाष्येस्मान्त वाकुलकादिति एकेषुमुख्येषुवीरयतेपराक्रमतेइतिवाच्यःअत्रसया।
स्याद्यव्यादिशब्दोव्यवस्थावाचीद्वितीयस्तुप्रकारवाचीत्रगणपादयःपठ्यन्तेकृतादिगकृतिगणाइ
तिभाष्यात् वृद्धिःश्रेणिपकपूगकंदकमिविव्यनिवयनिधानादिःश्रेण्यादिःकृतमितिभज्या २७.

रिः कृतादिर्यदातुसिद्धएवश्रेणयः सम्यक्कृतास्तदासमासोनेष्यतेतुल्यार्थेनाह श्रेण्यादयः श्रेण
पडूतेन एकेन शिल्पेन पण्येन वा ये जीवंति तेषां समूहः श्रेणिः इत्यतो नोत्क्रगतीति नित्यसमासः
परत्वात् श्रेणीकृते इत्यत्र च्वौ वेति दीर्घः क्तेन विशिष्टेनानञ्जवधारणार्थः नञ्मात्राधिकेन न
ञ् इति ते समस्यंते इति सूत्रार्थः तेनेह सिद्धं चानुदिष्टमधिकेनापीति वाच्यं अशितं चानशितं क्लि
ष्टाक्लिशितं क्लिशः क्त्वानिष्ठयोरिति वेट् कृताकृतमिति एकदेशाकरणात् कृतेनैकदेशांतर
स्याकरणात्तदपाकृते शाकपार्थिव इति पृथिव्या ईश्वरः पार्थिवः तस्येश्वर इत्यण् शाकप्रिय
इति बहुव्रीहिस्तस्य पार्थिवशब्देन समासे यः उत्तरपदे प्रिय इति तस्य लोपः यथा देवब्राह्मण
इत्यत्र देवस्य पूजको देवपूजकः इति पूर्वस्मिन् षष्ठीसमासे य उत्तरपदे पूजक इति तस्य लोपः द्वे
यः सन्महद्ग्रहणात्क्रियाशब्दैः सह समासे सदादीनां पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् कतरकत
मौ जातिपरिप्रश्ने किंकतरो देवदत्तः वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमप्रत्ययः साहचर्यान्नात्र प्रसे

वकतरशब्दस्यापिग्रहणोऽस्मिन्देजातिपरिप्रश्नेग्रहणंज्ञापयति कतमशब्दोऽप्यनेनापिसाधुरिति तथा
च प्रत्युदाहृतंप्राचीनवृत्तिषु कतरोभवतोर्देवदत्तः कतमोभवतांदेवदत्तः इति किंद्वेपेकिम् राजे
ति किमः क्षेपः इति समासांतनिषेधः क्षेपेकिंराजा पाटलपुत्रेएवंकिंसखायोद्रुह्यतीति किं
गौः योनवहतीत्युदाहरणेबोध्यम् नत्पुरुषसमानाधिकरणादक इत्यर्थः भाषितपुंस्का
द्विम्यादिप्रत्ययस्त्रियाः पुंवदितिसूत्रेसूत्रंटीकरिष्यते नन्वनेनैवकर्मधारयेपि सिद्धे जातीयदे
शीययोस्तुतसिलादिष्विति सिद्धे नकिमनेनसूत्रेणेत्यतआह प्रशंसाप्रियादिष्वितितथेति
च महानवमीति नवानामरणी नस्यपूरणोऽड् नांतदसंख्यादेमट् टित्वात् ङीप् महतीचा
सौनवमी चेतिविग्रहे पुंवद्भावेकृतेवक्ष्यमाणेनमहतः आकारः कोपधायेति नकोपधा
याः संज्ञापूरण्योश्चेतिनिमित्तस्यचतद्धितस्यारक्तविकारेसांगाच्चेतः जातस्येतिपंचसूत्र्या
प्रति॰ इत्यर्थः क्रमेणोदाहरति पाचकस्त्रीति जातीययोरपिप्रतिप्रसवमुदाहरति एवमि २७१

नियान्विकाप्रकारवती माचिकाप्रकारवती पाचकजातीया प्रकारवचने जातीयर् पटुप्राचदेशीयेति ईष
दसमाप्ताविति देशीयर् रूपउभयत्र तसिलादिष्विति पुंवद्भावस्तु न कोपधाया इति निषेधः प्राप्तः प
टुजातीया पटुदेशीया इत्यादौ तसिलादिषु चरितार्थत्वात् इत्यादिति आदिपदात् दत्तजातीया पञ्चम
जातीया स्त्रौघ्नजातीया सुकेशजातीया सुकेशजातीया एवं दत्तदेशीयेत्याद्युदाहार्यम् स्त्रीपुं
सलक्षणेति लनसमर्थादिषु कास्तूत्तमपः उदश्विदिति नक्रेद्वदस्विन्मथित पदार्थ इत्यादौ वुनि जे
लेमित्यमरः कठपर्ज्ञेइति नाजकाठत्वेक्कात्सि न अतः क्कात्सितानीति कल्मनेरिति गता थैतान
शाकृता प्रवृत्तिनिमित्तकल्मायामेवतस्य प्रवृत्तेजनपतिक्रमदधायं तेवक्षेवा त्वमस्यानार्थमत्र
पञ्जेवकइत्यसाधुरेव प्रसंसावचनैश्च वचनग्रहणात् दृष्टपरिग्रहार्थं तिनेयोगिकाः प्रश्नाला ।
शोभनरमणीयादयः ये च विशेषवचनाः रुचिरहृद्यादयः ये च गोपपादूताः प्रसंसागमयति
सिंहो माणवकः इत्यादयस्ते सर्वे ग्रहन्ते गवोक्ष इति अवङ् स्फोटायनस्य इत्यवङ् आदिग्रहणं

त॰ त्व॰
बो॰ पि॰
२७२

मतल्लिकामचर्चिकाप्रकाण्डमुद्घतल्लजौ प्रशस्तवाचकान्यमूनीत्यमरः ग्रवङ्स्फोटायनस्येत्यव
द्रि॰ प्रशंसावचनैश्चेत्यनेनापि प्रवृत्तीत्येकयोगसंभवो॰ पृथग्योगकरणं चिन्त्यफलं युवाखलतीति छूदि
कारान्निन्तूतिङीप् पुंवत्कर्मधारयेति शाहूस्य पुंवदिति शाहूवद्भावः जरतीति जीर्यतेरन्तृन्
उगितश्चेति ङीप् एवं युवपलितः युववलिनशाहूः पामादिः कृत्यतुल्याख्याअजात्या तुल्यसम
हान्सदृशाः महानित्यादौ तु परत्वादनेन समासः इति वाच्यं ते नसमसन्नत्यप्राप्तेर्नत्विति भट्टिप्र
गेतु सतां कृत्यमसत्कृत्यमिति षष्ठीसमासो वा ध्यः उतेषपरमपूज्यप्रत्यादिष्वपि वेमी समाधिक
रणेन वर्णो वा चिसमस्येनेत्यर्थः विशेषविशेषणेत्यनेनैव सिद्धे पृथग्विधानं वस्यासमान
धिकरणा वा चिना वर्णो वा चि समस्येतेत्यर्थः विशेषविशेषणेत्यनेनैव सिद्धे पृथग्विधा
नेवर्णेष्ठ ननत्विति एवपद प्रकृतिस्वरे विधीयमाने प्रतिपदोक्तत्वादनेन समासपूर्वपदस्यै
व भवतन्नान्यस्येत्येतदर्थम् कृष्णसारंगः चित्रपर्या येसच गुणोपसर्जनद्रव्यपरः कृष्ण २७२

न्वेऽपिकृष्णावयवके भक्तः एवंचगौणामामानाधिकरण्येपिविशेषणेऽन्यतरेसमासेसमपादमारभ्यमित्याहुः
ननुतृतीयानञ्कृतेनैवाप्समासःसिध्यति सांरंगत्वस्यकृष्णादिकृतत्वात् नापिस्वरेभेदः नत्युरुषेत
त्पाथेतृतीयापूर्वत्वेनान्यतैनपूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धेरितिचेदत्राहुः कृष्णसारङ्गेत्यत्रमाद्यर्थेस
मासोनेनावश्यंविधेयः नहीहतत्कृतत्वमस्ति यद्यपीहविशेषणविशेष्यत्वेनसमासःसि
द्ध्यति तथापीहस्वरोनसिध्यति नचप्रतिपदोक्तसमासःअकिंचित्करः आवर्ष्यालामादितिवा
च्यस्य कृष्णसारङ्गोऽप्रत्यादेश्याङ्गतिसंभवादिति कृडारादयः इतिबहुवचननिर्देशादितिभावः आदिश
ब्देनगौरखण्डिलः प्रोक्तिल्पगौरलोहितादि एतच्चभाष्येस्पष्टम् एतदेवेतिएवकारः अदष्टसिद्धत्वद्योत
नवधारणार्थः युवाखलतीतिसूत्रेजरतीश्रवणात्सापिज्ञापकसंभवात् नहियुवत्प्राहप्रेत्तेजरती
समानाधिकरणसंगच्छतेचतत्ःयादेयमतुकेतुतात्र्यत्रजातिरित्यनुवर्ततेइत्याह जातिवाचीति
जातिःकिंकलालीगर्भिणीप्रत्युदाहरणंविशेषणमितिसमासःस्यादेवागर्भिकालालीनादिश्र्व

त॰ त॰
बो॰ पि॰
२७३

निपातनेविशेषः मयूरचकारोत्रावधारणार्थः तेनपरममयूरव्यंसकइत्यादावुपमानानिसामान्यवचनै
रितिसमासत्यवचनैरितिसमासापवादोयंतेनसमासेत्यनेनोदात्तत्वमिहसिध्यति ननुरूपेतस्यार्थेऽ
नुपमानपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्योपमानसंशब्देन विहितेप्रतिपदोक्तसमासेचरितार्थत्वादित्याहुः
स्त्रा— तपिवर्तेतनिरूहक्रियारूपस्यान्यपदार्थस्यप्राधान्यात् स्त्रीत्वात्तदाप एवमग्रेपिराजान्तरमि
ति अन्तरपाहोत्त्वभिन्नवाची चिन्मात्रमिति मात्रेकान्तेवधारणेऽत्यमरः अन्तरमात्रपाद्वाऽन्या
सहनित्यसमासः इत्युभयत्रास्वपदविग्रहः प्रियः नित्यसमासत्वेनअवधारणार्थकचकारेणाल
ब्धमित्याहुः उद्धरकोष्ठादित्यादि उद्धरोत्तरंज्येत्येताभ्यामेवविग्रहः उत्तरंज्येत्यस्यापिवरणाम देही
तिकोष्ठादिभिरुद्धरेत्यस्याकांक्षापूरणार्थमत्रक्रम समासेनचेत्कर्जेति जहिजोडमिति आभीक्ष्ण
नयञ्चात्रासजहिजोडः एवंजहिस्तम्बमिति यस्याहसजहिस्तम्बः ननुइहनलोपेनभुद्भव्यत्र
विशेषणार्थेनकारः तत्फलनैकयेनत्रालोपः अव्ययेनञ्कृनिपातानामित्यव्ययपूर्वपद २७३

प्रकृतिस्वरार्थं नकारोच्चारणमित्यन्ये सुपासमस्यते उत्तरपदार्थप्रधानोयं समासः तथाहि आ
रोपितत्वेनतादृशोप्यते तथाचअब्राह्मणम्माहाद्वारोपितोब्राह्मणत्वमिति वाधेअर्थोब्राह्मणभिन्नइति
वप्पति अतएवात्रुपसर्जनत्वात् असदृत्यादौसर्वनामकार्यंसिध्यति तत्पुरुषसोत्सर्गिकमुत्तर
पदार्थप्रधानमप्येवंसतिनिर्वाधं एतत्दोषितिसूत्रेअनन्समासग्रहणाच्च हलिंगमित्यादिम
तोरमायामनुसंधेयम् नलोपोनञः नञोघितिवक्तव्ये नलोपवचनेसाकल्कार्थ्येतेननञो
अकविअकब्राह्मणः अकनस्य उत्यादिसिद्धमित्याहुः उत्तरपदेइतिपिकारादितिभावःउत्त
रपदेकिं ह्यदोनास्तिनचैवमपिह्नेणार्थइत्यत्रनलोपःस्यादितिचेद्याहुः उत्तरपदाहि एष्टव
परेनञंविशेषपूर्वंभक्तस्यनञः इतिव्याख्यानंभवतितदोषेसामर्थ्यामितिपरिभाषाज्ञापतिष्ठ
ते नचप्रत्ययप्रत्ययग्रहणमानेतदन्तग्रहणानञ्प्रत्ययान्तस्यपूर्वपदत्वेसंभवत्येवइतिप्रत्यया
प्रत्ययोगितेतङ्घतिष्ठतेपवेतिवाच्यम् हृदयस्यहृल्लेखेतिसूत्रेअण्ग्रहणात्पृथक्कृतेनो

त.त.
बो.धि.
२७४

त्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणेन तदंतग्रहणं नास्तीति ज्ञापकात् यद्वाऽस्मद्धं मत्तकात् विभक्त्यप्र
यमास्यमित्यादिज्ञापकात् नलोपो नञ इत्यत्राप्ययमेव नञ् गृह्यते नतु प्रत्यय इति तस्मान्
नुड् विट् सिध्यति अत्रैवाचीति सप्तम्या षष्ठी प्रकल्प्यत इत्याह अचोत्तरपदविशेषणाद्यस्मिन्न
त्ययनिमित्तेति तदादिविधिर्लभ्यत इति भावः अनश्व इति नुटः परादित्वेन अपदान्तत्वात्
ह्लोड्ह्स्वादिति ङमुट् न भवति ननु विद्यानामभावोऽविद्यमित्यत्रापि परत्वान्नपुंह्रस्वः स्यात्
अव्ययीभावस्य निर्मक्षिकादौ सावकाशत्वात् अनुपलब्धेरविवाद इति न सिध्येत्साक्षेपं कयाह
अर्थाभावे न सहेत्यादि अविद्यमिति यद्यप्यविद्यमाना विद्या यस्मिन्निति बहुव्रीहिणा अ
विद्यकर्मेत्यादिप्रयोगाः सिध्यन्ति तथाप्युत्तरे कर्मण्यविद्यमस्त्वित्यादिप्रयोगः अव्ययीभा
वः नञ्तो नलोपः इति तिङन्तेन समासाभावाद् प्राप्ते वचनम् अपचसीति कुत्सितं पचसी
त्यर्थः नपाहृत्येतेन जासमासेन नेकधेत्येवस्यादिति भावः नभ्राट् सत्कसाध्यः सत्याः नत्रसा २७४

धुरिति ग्रसत्याः असत्याः न असत्याः नासत्याः इहैव द्वचनमविवक्षितम् तेन नासत्यावश्विनौ दस्रा
विति सिद्धम् नमुचिरिति सर्वधातुभ्यः इन् इत्युणादौ यथा किंचिदित्ति किंचित्वा नलमरुणाः द्दतैः क्षिपतेर्वेति देव
सेचलने भ्वादिः दिनिवासगत्योः तुदादिः कुगति कुशब्दो ग्रामपरत्वेन पृथिवीवाचकः ग
त्यादि सहचर्यात् ऊर्यादिच्विडाचश्च उपसर्गाः क्रियायोगे इत्यतो नु वर्त्तनाह क्रियायोग इति
च्विडाचोः कृभ्वस्तियोगो विहितो न तत्साहचर्यादूर्यादीनामपि तत्रैव गतिसंज्ञा तेनेह न कुमारी
पत्का मथवादिर्ग्रंथे न आविः प्रादुः प्रादुर्भूत्वा अन्ये षष्ठीं करोतीति नैव योगे गतिरिति स्थितम् न
घेवा घरहरति ऊरीकृत्ये न प्रवृतः ... सेत्ताफलेस्मामासलक्षणेचास्य मिति
वोश्यम् भ्वस्तियोगे तयेन न निस्योमनि ... कथं तर्हि वारुणी मदविश्रकम घाविः चेद्रेषा भ
यद्रसाविरागाः इति वेदकाङ्गः नैषा प्राप्ता नो रितिस्त्र त्रस नियमार्थं प्रकृतेश्च अनुपपन्नावपि से
ज्ञा नियमार्थं तत्पदेषु पलेशोपि नास्ति मन्त्रीति कृभ्वस्तियोगे संपद्यमानेकर्त्तरि च्विः अस्य च्वौ

लै.त.
बो.यि.
२७५

वितीकारः पटपटाकृत्येतिडाचि वहुलं द्वे भवतः इति पटच्छब्दस्य द्वित्वं अमक्तानुकरणात् द्धानवा
र्हीदितिडाचि लोपः नित्यमाम्रेडितेडाचि इति तकारपकारयोः पकारः पकारादेशः निपातसंज्ञायाः
समावेशार्थं सूत्रे चकारः तेन हरीकृत्य इत्यत्र गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे क्रियमाणे
निपातप्रयुक्तमाद्युदात्तं भवति कारिति केति भावे गर्यायाद्दूर्णोते एव च तदाह क्रियायामित्य
नेन कारिकामाहस्य विशेषणात् श्लोकवाचीकारपाठाद्धोत्र नगटचेत्तेति भावः क्रियाशब्द
स्यात्र मर्यादास्थितिरर्थः यत्कृत्वैत्यनुकरणं च तेप्रागप्यातोऽशित्य संज्ञानिषमपदे अनि
तीअर्थमिति मत्वा एच्छत्यनितिपरं किमिति इतरस्तुप्रयोगनियमपेतरवादित्यनुकरण
स्य प्राप्नेमति संज्ञानिवारणायानितिपरमित्यावश्यकमिति प्रस्तुदाहरंति खाडितिकृत्वेतिस
त्यासंज्ञायां एवं प्रयोगो नैव स्यादिति भावः नचेति खाडकृत्येत्येव स्यादिति भावः नचेति खा
टकृत्येति न भवतीतेः परस्यानुकरणस्यानितिसंज्ञानिषेधात् इतिवाच्यम् अतिपरमित्यत्र चडीतेः प २७५

रोयस्मात् तदितिपरंइतियमनिति परमितिवद्गृश्रीहिंयटितनजतत्सृहषा अघणात्स्यादेत
त अनुकरणस्येति प्राहपरत्वेक्रियायोभावाङ्गीति सत्त्वानालीति खोडितकृत्वेतिरूपेनिवेथ
किमनेनानिनिपरिग्रहेणेतिचेदत्राह इतिकृत्वेतिसमुदायएव कृत्वेत्यर्थ वत्रेते तथाचेति
प्राहुः क्रियाविशेषक इति मतद्यदितिसमुदायक्रियावाचकत्वादस्यैव क्रियायोग इति हनयपि
गृह्यते हत्वागमनेहित्वायाहततस्मात्कापरिगृह्यचेति आद्यमुदाहरणेहितीयत्नुप्रत्युदाह
रणेत्रपरिग्रहेइतिचप्रत्ययोपिः ननुवाच्यकेइति विषमितिभावः कणेहत्येति अ
मेतमभिलष्यततन्निरवृत्तिपर्यंतपिवतीत्यर्थः तथाचअद्वायाः अपगामात् तत्रातिद्या
नैगम्यते प्रत्युदाहरणेहत्वागतःस्वस्मैलेङलावयवः कणास्मिन्हत्वेत्यर्थः पुनस्कृत्येति
स्वर्वोयरावराणामित्यसिप्रत्ययोनोपदव्ययम् नमस्पुरसोरितिविसर्गस्तः अमेपुरः पपपसीत्व
चनेस्थितमित्याध्याहारेणहर्षोप्रतिअगतिनोभावः अव्ययेकिंपुरंपुरोपुरंकृत्वागतः अस्तच

ते० त्व०
वो० थि०
२८९

अव्ययमिति किम् अकृत्वा कांडं गतः द्विन्नमित्यर्थः अच्छमिति सत्यां हि गतिसंज्ञायां निपातसंज्ञावत्वेना
व्ययत्वात्सुबलुक् स्यादिति भावः अदः कृत्येति यदात्वयमेव पर्य्यालोचयति तदेवेदमुदाहरणं अ
दः कृतमिति गतिरनंतर एवं पदप्रकृतिस्वरेणाद्युदाहरणानीति अदःकृत्वा अदःकृवीनेत्यादिषु
इत्यर्थः तिरोन्तर्द्धौ अनन्तर्द्धौ किम् तिरोभूत्वा स्थितः पार्श्वे विभाषा कृञि गतित्वाभावपक्षे तिरसो
ऽन्तरस्यामिति सत्वमपि न भवति तद्धि योगतिग्रहणानुवृत्तेः मायवस्तुपराभवेतिरस्यात्कृतिप्रयो
दर्शनात् सत्वविधौ ग्रहणानुवृत्तिके चिन्नेत्याहु उपाजेन्वाजे एतौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ दुर्ब
लस्य साहाय्याधाने वर्तेते तदाह दुर्बलस्येति साक्षात्प्रभृतीनि साक्षात्मिथ्याप्राकृतिगणोयम् साक्षा
त्कृतिः असाक्षात्भूतम् यथा साक्षाद्भवति तथा कृत्वेत्यर्थः च्व्यंतेषत्पूर्वविप्रतिषेधाद्गतिसंज्ञा
द्विविधा चेति नित्यं संज्ञा तेन लवणीकृत्येत्यत्र मांतत्वं न भवति न हि प्रादिकगतिसंज्ञासन्नियो
गेऽदन्तगणे निपातनात् भाष्यकृता लवणमाचाष्ट इत्यलवणीशाद्वस्य विकल्पेन लवणं शाकं ग्राद्धिष्यु

२८९

ते नञ्समासे संज्ञाविकल्पइत्युक्तम् उभयथापि त्रैरूप्यं निर्वाधम् अनन्ताउरसिमनसीविभक्तिप्र
तिरूपको मध्यमपदे विभाषा कृञीति वर्ण्यते चकारादनन्त्याथानइति च एषामनन्त्याथानरूपान
र्थविशेषे वर्तते तत्वमविशेषेणा निपात्यते नञ्गतिसमासस्त्रियोगेन अनन्त्याथानेकिंपदेकृत्वावि
शेनमति वाचनियमेति निवचनेहि वचनाभावः अर्थाभावे अव्ययीभावः नित्याहस्ते उपयमस्व
पार्थ्य एवैतयोरेदन्तत्वं च निपात्यते हस्तेकृत्य परिणीयेत्यर्थः उपयमनेकिम् हस्तेकृत्य कार्षाप
णं गतः स्वीकारमात्रमिति यत्नेनालम्भिति वृद्धापराकृत्य दार्थं गतनइति योज्यं एवं तावद्गजसम
सान्तदाहृत्य प्रादिसमासान्वक्तुमारभ्यते प्रादिग्रहणमिति सपुरुषक्रियायोगाभावाद्गतित्वा
भावः अव्ययस्य यासमासप्रसक्तौ अव्ययस्यार्थवचना निपठ्यते प्रादयइति प्रादिशब्द उभयत्र प्र
कारे तेन दुराचारः पुरुषो दुष्पुरुषः इत्यादि सिद्धम् प्रसक्त आचार्य इति अनेन गतार्थे हृति अ
स्वपदविग्रहेणा नित्यसमासता च दर्शयति एवं प्रगतः पितामहः प्रमातामहः इत्यादि अत्या

त० त्व०
बो० पं०
२८८

दयः आदिपदादभिगतोमुखः उन्नतोवेलांमुद्वेलः प्रतिगतोक्षं प्रतिमत्यतः इत्यादिसिद्धम् अतिमा
लइति गोस्त्रियोरितिह्रस्वः अवादयः इति अपपदात्परिणाद्धौवीरुद्धापरिवीरुत् सन्नद्धोवर्म
णासंवर्मेति पर्यायास्य इति आदिपदादद्युक्तःसंग्रामायउत्संग्रामः अनोर्येति तादर्थ्ये चतुर्थी
ग उरुकुल्वासादिना परिग्लोऽध्ययनायेः निरादयः इति आदिपदादुत्क्रान्ताकुलात् उत्कूलनि
र्गतमंगुलिभ्यो निरंगुलम् तिष्ठेयुरिति कुगतिप्रादयः इति प्रसक्तसमाससूत्रवक्तव्यः प्रतिषे
धः सचसुराजा अतिस्वेति भाष्यादिप्रयोगात्स्वतिभिन्नानामेव कर्मप्रवचनीयमित्यर्थः
वृत्ते प्रतीतिलक्षणोत्थंभूतेतिकर्मप्रवचनीयत्वसामर्थ्यादिह समासोनेनेतिचेन्नाहि अपि स्त
तिमित्युदाहार्य्य अपि स्तुयाद्धिस्तुमित्यादावपि पदार्थसंभावनेत्यस्य साधकाप्रामाण्यस्वरेवि
शेषमत्वाच्चेत्याहुः तत्रोपपदं सप्तमीस्थमित्यत्र याचष्टे सप्तम्यन्तइत्यादिना तत्राचकुम्भमिति
पतत्रोपपदमित्यन्वर्थसंज्ञावलाल्लभ्यते अतएवसंज्ञाविधावपिसप्तमीग्रहणं न सप्तम्यन्त।

२८८

सद्यते धातोरिति पृथग्योगाधिकारबलात् निर्दिष्टे धातावधिकारे इति लभ्यते तेन ञ्जिलुङीत्यस्य लुङ्ङन्ते भ-
अभूदित्यादावुपपदे धातोश्चिरित्यर्थो न भवति तत्र ग्रहणाभावाच्चेत् तस्मिन्नित्येवेति उपपदे सप्त-
वात्मर्थः तत्र ग्रहणाभावेन थकर्मणीत्युत्तिमातावपि कर्मण्युपभिधेये अणीत्याद्यर्थाः स्यात् त-
द्यातच कर्तर्यण्प्रसंगो न स्यात् किं च सप्तम्यन्तनिर्दिष्टस्योपपदसंज्ञार्थत्वात्तया चरितार्थ-
त्वात्केवलात्कृत्प्रत्ययपाठः कर्मण्यण्प्रत्ययः संभाव्येत तस्मात्तत्र ग्रहणे कुंभादि उपपदस्य प्रत्य-
योपपदत्वं निमित्तत्वप्रतीत्या केवलात्प्रत्ययप्रसंगो नास्ति एवं स्थिते अथः कर्मणीत्यादौ
कुविदर्थग्रहणं व्याख्यानादित्याहुः अन्ये तु तत्रोपपदमित्यस्य कर्मण्युपपत्तिमात्रादेशाविकवाक्य-
तया प्रवृत्तावुपपदसंज्ञायां निर्विघ्नायां तेन तत्र ग्रहणं विनापीष्टसिद्धत्येवमाहुः समर्थ्येति
तेन महान्तं कुंभं करोतीत्यादौ नातिप्रसंगः अतिङ्ग्रहणीति इवितित्वन्नुवर्त्तनमेवेति अतिङ्-
तमिति नोक्तमिति भावः कुंभमयमिति अमिति तन्नोक्तम् कृद्योगे षष्ठीविधानात् अतिङु

त॰ त॰
बो॰ धि॰
२८८

किमितिसूपेत्यधिकारात्किमनेनेतिप्रश्नः उत्तरोवत्यमाणज्ञापकंमनसिनिधायप्रत्युदाहरति मा
भवानितिसमर्थसाभावस्यचनायभवानितिमध्येप्रयुक्तं पूर्वंसूत्र इति कुगतिप्रादयः गतिश्चेति
योगंविभज्यकृठातिप्रादयः सर्वेनेसमस्यते गतिस्तु सर्वेनेतिङ्. तेसमस्यन्तेइतिव्याख्येयमित्यर्थः
तथाचेति यद्यपुक्तरीत्यागत्युपपदयोरेवलाभस्तथापित्रितयविषयिणीप्राचांपरिभाषा प
कदेशानुमतिद्वाराहापितत्राप्यतेइतिभावः कारकांशेतुकृतेनेकरणोक्तेनेतिसूत्रस्यवद्ग्लमूता
र्थसाधकमित्यपिमनोरमायांस्थितम् प्रामितिकृहनाश्चरमदात्तश्रुमतेः पूर्वसमासरूपमर्थ
प्रथमंसुवन्यह्णादितिज्ञानव्रतेनेपव तेनराजदर्शीत्यादोएवंपदेनेत्यापादिकार्यंसिध्यति
परिभाषाफलंदर्शयन्नाह गतिमुदाहरति व्याघ्रीति व्याजिघ्रतीतिव्याघ्री अत्रनम्बोपसर्गेइति
कः पाघ्राध्माधेत्रितिशस्तस्मैसात्योनभवति व्याघ्रादिभिरिति निर्देशादिति वक्ष्यतेगुरुहेन
गतिसमासःसुपरिचप्राहस्यासुवन्तस्यैव व्याघ्रीत्येतेनततःप्रागेवलिंगयोगइति लिंगनिमि २८८

त्तप्रत्ययेनयापाभाव्यम् ननु ङीषाग्रशाखस्य जातिवाचित्वाभावात् ततोऽग्राशाखेन समास इत्यदंत
त्वाभावाज्जातिलक्षणो ङीष् स्यादिति भावः यद्यप्युपपदेनाप्येतत्सिद्धम् तथापि गतिग्रहणमा
ङोऽग्रशाखेन समासे परत्वाग्रशाखेन विशिष्टस्य समासार्थमावश्यकमेव आङ् पूर्वाद्धातोः कप्रत्ययवि
धानात्कृत्सूपपदसंज्ञाभ्युपगमे विशिष्टेन तदन्तस्योपगमामिति बोध्यम् कोरकमुदाहरति अश्व
क्रीतीति अश्वेन क्रीताकर्तृकरणेति समासः क्रीतात्करणपूर्वादिति ङीषुनस्यादिति ज्ञेयं उपपद
मुदाहरति कच्छपीति कच्छेन पिबतीति कच्छपीति योगविभागात्कः द्वाराप्येष समासस्य सुबन्त
पेक्षायामपवस्थात् नङीषित्यादि व्याघ्रीमत्रैव बोध्यम् प्राचोत्पदमतिङ् तेन समस्यतइत्यनु
क्रान्तम् तथा सति प्रथमोत्तमपदग्रहणानि कृत्स्नापत्याराजदृषी चर्मकार इत्यादौ न लोपान
स्यादपदान्तत्वात् प्रादिस्यादावपि नोक्तं इति परस्पर पचस्यात् स्यादेतत् कच्छेन साधनेन पिबती
त्यर्थाभ्युपगमे कच्छस्य कारकत्वेन कच्छपीति रूपसिद्धौ नेच ममपदस्या साधारणोदाहरणमिति

सि. कौ.
बा. पि.
२७५

वेदेवं नहि मध्यावापिणीनु दाहन्नेवम् सुप्यजानाविव्यणी नैौ कृते मध्यो पपदस्य कृदंते न समासे प्राति
पदिकांतेत्यादिना एवं पदस्यान नेति मिनात्य स्यस्य समासस्य प्रातिपादिकांतन कारकस्य णात्वं सिध्यति
सुवंठनसमासे त्वनंतरंगत्वान्नालहणोंऽपिपिपम्धाद्यापिनीपाहेन समासे मर्गभागिनी त्यत्रेवणत्व
नेस्यादित्येके अन्येतु कछेनदेहेन नाप्रिवर्तीत्यर्थ विवहायां कछस्या कारकत्वात् कछपीत्युप
पदस्योदाहरणो समगे वेत्याह्नः अमेवत्याह्नः अमेवाव्ययेपनएवं पदेयेनवाक्येन अमेवविहि
तस्तेर्देवोपपदमव्ययेन समस्यतेनान्यदित्यर्थः नियमवललभ्योयमेवकारो नतुसूत्रस्थः
स्वादुकारमिति स्वादुमितिणा ल अव्ययेनेति किंकुंभकारः अमितिह्यव्ययग्रहणं अमेव
वयतुल्यविधानेतदेवकेनचित्समर्थेन समसेत तथा सतिस्वादुंकारमित्यत्रेवसमासः स्यान्न
तुकुंभकारः इत्यत्र अथएवं स्वेवपूर्वमभीत्यादिव्ययविषयिकएवनियमः इति चनहि अमंतवि
षयिकएवकिं न स्यादमंतेनसमासोमेवतुल्यविधानस्येति तथाचाग्रेभोजमित्यत्रसमासोमाभू २७५

दग्धे भक्तुं का कालो भोक्तुमित्यत्र तु स्यादेवेति भावः तदेवेति किम् कालो भोक्तुं समये भोक्तुं अमै-
वेत्येवकारेणामाघेयं अमैव तुल्यविधानस्य प्राप्तेः अमा चान्येन च तुल्यविधानस्य प्राप्तेश्चारं-
भात प्राप्तेर्यथा उपदंशस्तृतीयायामित्यत्र मूलकेनोपदंशं मूलकोपदंशं अन्यप्राप्तेर्यथा अव्य-
येऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ उच्चैःकारं इह समासपदे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं आदि-
णमुल्यन्यतरस्यामित्याद्युदात्तत्वं असमासे तु उच्चैरित्यन्तोदात्तत्वं फिषिरिति सूत्ये निपद्यते अन्य-
यतरस्यां सुत्यनिपद्यते तु फिषः इत्यस्य च प्रवृत्तेरित्याहुः मनोरमायां तु उच्चैरित्यन्तोदात्तं स्वरा-
दिषु तथा पाठादिति स्थितम् अमैत्यनुवर्तत इत्याहुः अमैतेनेति नेह पर्याप्तो भोक्तुं पर्या-
प्तवचनेष्विति तुमुन् क्त्वा च अलंतिस्तृतीयान्ते आत इति योगविभागादालोपः क्लिस्वदिस्फदो-
रिति यदिति हरिदत्तः तन्न सर्वदीर्घेणापि तृतीयान्तत्वोपपत्तेः अलंकृत्येति अलंकृत्वा म-
ति अलंखल्वोः प्रतिषेधयोरिति सूत्रस्योपदेशस्तृतीयामित्यस्मात्पूर्वत्वान्नेह समासः

त. त.
बो. धि
२८

तत्पुरुषेऽसाधारणान्समासान्तानाह तत्पुरुषस्येति अलोन्त्यविधिं बाधित्वा प्रत्ययपरस्येति परत्वात्तत्पुरु
षान्त एवाच्प्रत्ययो भवति यथा गायोष्टकः किं तेपि गायाभ्यां परपुंवद्भून भवति नन्वेतावपवादः
अमस्तु अनुबंधकरणसामर्थ्यात्परविधिर्बाध्यते एवं लाद्यवात्तत्पुरुषस्याङ्गुलेरिति वक्ष्यमाणेन तत्पुरुष
स्याङ्गुलेरिति तत्समासान्तापेक्षयावयवषष्ठीमाहुः द्व्यङ्गुलमिति तद्धितार्थे समासः द्विगोर्नित्यमिति
मात्रचो लोप इति कृते मनोरमायां तु द्वयसचो लुगिति निर्दिष्टम् देहार्थमिति तत्पुरुषस्यासंभवादिति भा
वः नन्वहः शाहृस्या हृस्वल्पतायां गौणत्वं सदकृष्णासौ राविधेरिति कर्मधारयोस्त्विति चेन्न सत्वसंभवे
गौणाग्रहणाग्रहणायोगात् हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च चत्यत्र द्वन्द्वे समासान्तदर्शनोच्च अहोरात्र इति
जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः सनपुंसकमित्येनद्बाधित्वा परत्वाद्रात्राह्नाहाः पुंसीति पुंस्त्वे तेनैकवद्भा
वात् क्लीबतेति प्राचोऽन्ययः परास्तः मा भेन स्यादहोरात्रः सूत्रादिश्चेयं विरोधाच्चा सर्वरात्र इति पूर्व
कालैकेति समासः पूर्वं रात्रिः शब्दोपरायोत्तरमित्येकदेशिसमासः यदा त्वरात्रिशब्दैकदेशोलक्षणा २८.

स्वीकृत्य कर्मधारयो ऽभ्युपगम्यते तदा सर्वरात्र इत्येव भवति द्विरात्रमित्रिसंख्याव रात्रे क्लीबमिति
वक्ष्यमाणेन अह्नष्टखोरेव न स्यादित्युक्त्येव सिद्धे नियमार्थमिदमेवकारस्तद्रूपवटखयोरिति
विपरीतनियमशंकानिरासार्थः आत्माध्वानौ खे इति प्रकृतिभावविधानेन तन्निरासे प्रतिपत्ति
गौरवं स्यादिति भावः टखोरेवेति किम् अह्ना निर्वृत्तमाह्निकम् कालादिभ्यष्ठञधिकारे तेन निर्वृत्तमि
ति ठञ् टिलोपोऽनत्यकारलोपः उत्तमाह्न इति सर्वैकदेशसंख्यातेभ्यस्त्र उभशब्दस्याद्यादह्नादे
शेन ह्रस्वीकारे तेन निर्वृत्तमिति ठञ् टिलोपाभावोऽल्लोपाऽनत्यकारलोपः उत्तमाह्न इति सर्वै
कदेशसंख्यातेभ्यस्त्र उभशब्दस्याद्यादह्नादेशो न) इति समासांतविधेरनित्यत्वान्नटच् सति
तस्मिन्नह्नादेशः प्रसज्येत न चानांतस्यैव परे टिलोपविधिसामर्थ्यान्नटजिति वाच्यम् अहीन इ
त्यत्र सावकाशत्वादिति अत्र च लिंगं शक्तिलांगलांकुशेत्यत्र यष्टीग्रहणम् महाराजीति यद्यत्रा
स्यात्तदा भस्याटड्डत्ति पुंवद्भावे टिलोपे च महाराजीत्यनिष्टरूपं स्यादिति भावः अह्नोऽह्न एतेभ्यः एत

त.त.
बो.धि.
२२१

ष्ठ्हेजाह्नः सर्वैकदेशेतिसिद्धत्वस्याः परामर्शंत्तेस्तत्रेव प्रसिन्नदरादयो निर्दिष्टाश्चकारेणाचसंख्या
यैपत्र अनुकूलेनतत्र सर्वेषां वृद्धिस्यानाविशेषेप्यह्नः शाहवृहन्नगृह्यतेअसंभवादिमाशयेनाह स
र्वादिभ्यः इतिसमासांतेपुरइति एतच्च प्रकरणालयभाष्येनअह्लादेशः प्रत्याख्यातः अहूपभः
अच्यात् टचोपवादः इतिव्याख्यायामदृष्टत्वोरेवेति नियमात् टलोपाभावेअह्लोपोनइत्यका
रलोपात्सर्वाह्ना इत्यादिरूपसिद्धेः रेफादिति यदितलवैअह्नः स्वभवः इत्यादिव्युत्पत्त्यालद्याकि
इत्यादिप्रयोगोस्ति तर्हिषादिति अपिवाथ्येरावास्याधित्वधिकारात् ठञोलुगिति अणोलुगि
ति अणोलुगिति इकारायुक्तमयुक्तमितिभवः प्रसंगादाह स्त्रियामिति नन्विहस्त्रीत्वंडुर्लभम्
राजाह्नाहाः पुंसीतिवचनात् इतिचेन्मैवसर्वमह्नः सर्वाह्नः इत्यादावुपदीर्णास्तत्तदचनस्तत्पुरुषत
द्विनापामप्रवृत्तेः लुग्निमित्तं क्रियदितिलिंगानुशासने लघ्नप्रत्ययेष्वन्तदैयर्थ्यापत्तेः अतएवल
वणाः सूपः लवणायवागूरित्यादीनक्लीवत्वं किंच द्विगुप्राप्तापन्नेत्यादिनापरलिंगत्वप्रतिसि २८१

द्वेनदृपवादस्य मत्वाद्गेन्सा प्राप्तिरेवेति द्व्यहः द्व्यह्नोयं विशेष्यनिघ्न एव न तु नियतपुंलिंगः एवं चात्र भवार्थ
कनह्निनेलुप्ते प्रियः स्त्रियां सत्त्व एकमानार्थाभिध्यापीतिन्यायेन भवार्थवतनिष्ठस्त्रीत्वाभिधान
मपि न्याय्यमेवेति दिक्‌ गच्छतीति न चेह टजेनत्वात्‌ ङीप्स्यादिति शंक्यं टजोलुप्तत्वात्‌ न च प्रत्ययलक्षणे
वादर्मांस्यत्वाव टजोयोकारत्वेदेतान्‌ ङीविति न त्र्यम्भाख्यानत्वात्‌ अतएवं वृत्तिकारा युक्ताणे
लक्‌ पदेनेङीवणोपाकारस्त्विति तत्र स्याख्यानत्वात्‌ नैवेवमपि टजन्तत्वात्‌ ङीप्स्यात्‌ एवंति वाच्यं
टचः समासांतत्वपातदंतस्य तद्धितार्थप्रत्युपसर्जनत्वात्‌ अत एव द्विश्रापिशिलिना प्रोक्तमधीया
नाव्राह्मणीश्रापिशलेत्युदाहृतंभाष्ये द्विगोरितिङीप्न एकस्य एवं अपरिमाणेति निषेधात्‌ अतः
यवेवात्रतथैवोदाहरंति द्व्यहेति अह्नोह्नः इति सूत्रे अह्नादेशप्रस्तावे अयं एव चेष्टस्तोचमा
न्नवर्तत्वं टजः एवादोष्टिमिश्याचताणस्य भाष्यकारमतेन निर्वादपवादात्राटापू कथं तर्हि कालम्
णीनपदीपिकायोहहीति प्रयोग इति प्रयोग इति चेदत्राहुः ह्रस्वदन्तीयस्यांतिथ्यो इतिवद्व्री

त॰ त॰
बो॰ वि॰
२८२

हीनांतल्लक्षणोङीपूर्वोत्र्थः द्वयोरङ्गोभवद्वृति स्मात्वात्तनत्र्थस्तु फलितार्थकथनपरतयातेयद्वृतिसे
ष्यादिभिन्नस्य तत्पुरुषस्य समाहारे वृत्त्य संभवादाहस्पष्टार्थमिति पुराणाहमिति पुराणहीदनाम्या
मितिक्लीवत्वे वक्ष्यति उपांतस्यापीति यथाप्रथमाद्वितीययोग्रहणे द्विवचननिर्देशात्तथैव द्वापि
उत्तमग्रहणसामर्थ्यादंत्ययोर्द्वयोर्ग्रहणम् उत्तमो चैकस्येति विग्रहे सोत्रे द्विवचनमितितेषा
माशयः अप्रायांपंचम्यर्थे सप्तमीअग्रे प्रधानम् अग्रवाची अग्रः उदक्प्राक्: तेरनातस्वरूपाहत्
अग्रासंख्यायां किं देवदत्तस्य रो देवदत्तोरः ग्रामकोटोजातिसक्षकौरिति नानुवर्त्तते ग्रामेति
किं राज्ञः तक्षाः राजतक्षाः अतिष्ठ इति स्थानमतिक्रांतो जवेनेत्यर्थः अतिश्वीतिनीचे त्यर्थः
आकर्षश्चेति उपमितं व्याघ्रादिभिरितिसमासः आकृष्यतेत्र नेन खलादिगतेयाम्यमित्याक
र्षः काष्ठविशेषः उपमितेकिम् निःक्रांतः स्तुतोनिष्कः फलकसदृशमिति अत एव त्वापक्ष
दसामान्यवचनेन नानिपातनमात्रमपवर्गः केचित्नेनेतिभावः उहर्ष समासार्थस्यवाप्रष्टैलिंगाति २८२

देशः उत्तरपदार्थस्य वा उभयथाप्यव्ययीभावो ग्राम्यनाविष्प्रयोगेपि पुंस्त्वं सिध्यति ननु समासार्थपुंस्त्वे
विहिताश्रयणीत्वस्य चानिवर्त्तेनाहादेशः प्रवृत्तप्रसंगः नचातिदेशो वैयर्थ्यप्राप्तिर्न त्वप्रवृत्त्यात्र तत्प्रयो
गे पुंलिंगत्वालाभेन च तत्सामर्थ्यं न वाक्यादिति चेदत्राहुः इहैव निपातनादव्ययपूर्वपरायत्तेतरा
धरोत्तराणामित्यत्र निपातेनाहादेशो निवृत्तिरिति अहोरात्र इति प्राचामप्यहोरात्रमित्युदाहृतम्
तत्केन त्वत्रागतो लोके प्रत्रवदेति रात्राह्नेत्यनेन रात्राह्नादीनामेव पुंस्त्वं विधीयते नैदंतस्य तत्पूर्ववल्लिंग
मित्यपि सिध्यति अत एव भिन्नविषयत्वाद्धि प्रतिषेधे परेकायमितिनः प्रवर्त्तते एवं रात्राह्नेति पुंस्त्वा
प्रवृत्त्या समाहारे नपुंसकमेव भवति परलिंगापवादत्वादिति तत्र उक्तरीत्याह्वा
हः व्यहाहश्चापि नपुंसकत्वप्रसंगात्तचेष्टापत्तिः ह्यहस्त्र्यहः इति प्राचामुदाहृतत्वेन सस्थलग्रंथ
न सह विरोधापत्तेः तेन त्रिंशदहोरात्रस्त्वादिकेशविरोधात्तस्माद्रात्राह्नेत्यस्यैवायं पुंस्त्वविधिर्द्वं
द्वं तैन तु तद्भूषयोरिति प्रक्रमणात्तथा चाभिन्नविषयत्वाद्रात्राह्नेति पुंस्त्वं समाहारे नपुंसकतापर

त॰ त॰
बो॰ वि॰
२८३

तेनवाथतएव संख्यापूर्वमिति अत्रचापथपुराणयाद्दोनपुंसके संख्यापूर्वा रात्रिरिति लिंगानुशासन
सूत्रमूलम् संख्याग्रहणाच्छुक्लात्रिमन्यायो न प्रवर्त्तते द्व्यष्टनः संख्यायामिति सूत्रेअष्टीति पर्युदासा
दिन्याप्रायेणोदाहरति द्विरात्रंगणरात्रमिति गणाह्नो रात्रीणां समाहारः इति विग्रहः अपथन
पुंसकल्तत्पुरुषे इत्येवत्ति द्वंद्वग्रहणांस्त्वनानुवर्त्तते अपथादिनिभावः अपथाइति पथो विभाषे
तिसमासांतविकल्पः इदं सूत्रेप्राक्यमवक्तुमथः सख्यादेरिति वत्प्रमाणं वार्त्तिकेन गतार्थत्वात्
संगतान्याह अर्द्धर्चा इति इह केषांचिदर्थभेदेन व्यवस्थेष्यते साचव्यवस्थामद्यमकरंदमतिकाण
वाचीपाद्योद्विलिंगः क्रियावचनस्तुविशेष्यलिंगवाचीत्येवयथायथं ज्ञेयाः अर्द्धर्चाः पुंसि च न
पुंसकमित्यनयोर्मध्ये आत्माख्यमिति चतः सूत्रासंगतिरिह व्यसावहूनां वचनप्रतिपादनमिति
चतः सूत्रासंगतिरिदमसावहूनांवचनमिति आख्यानात्फलितोत्त्रोदिदप्राङ्मत्प्रायेणाह प
कोपधेषोवद्भवदिति एवंचविशेषणादपिसिद्धमितियनयन्नुदाहरति ब्राह्मणाः पूज्याः इतिज्ञात्या २८३

ख्यायां किं देवदत्तो यज्ञदत्तः एकस्मिन् किम् व्रीहियवौ अस्मदो द्वयोश्च वादेकस्मिन्द्विवचनम
न्यतरस्यामिति चानुवर्त्तते तेनैतदाह एकत्वे च विवक्षित इत्यादि फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च चकारेणाह
योरनेकत्वमादाह द्वित्वे तु लोत्वे मामागाविके इति फल्गुनीशब्दान्नक्षत्रेणयुक्तः काल इत्यण् तस्य
लुबविशेष इति च लुप् ततो जातार्थे सन्धिवेलादि इति सूत्रेणाण् तस्य श्रविष्ठाफल्गुन्यनुरा
धेत्यादिना लुक् नक्षत्र इत्यनुवर्त्तमाने पुनर्नक्षत्रग्रहणं पर्यायाणामपि यथा स्यादित्येतदर्थमि
त्याकरः एवं तिष्यपुनर्वस्व इत्यपि सिध्यतीति दिक् बहुवचनस्य किम् इदं तिष्यपुनर्वसू चा
र्थे द्वन्द्व इति समाहारे द्वन्द्वोऽयं नपुंसकम् अनन्तरस्येति न्यायोऽत्र नाश्रीयते तथात्वं द्विगुसंग्रहो
न स्यात् इष्यते हि द्विगोर्द्वन्द्वस्यैवेति अत एवाचष्टे प्रकरणादेवानुषाद्यलाभे संग्रहणमेत
त्प्रकरणानुपातस्यापि समाहारद्वन्द्वस्यापि संग्रहार्थं तेन संज्ञापरिभाषमिति सिद्धमिति एवञ्ग
वमिति तद्धितार्थेत्यादिना समाहारे द्वन्द्वः एवाधीति उपसर्जनह्रस्वत्वे समस्यन्ते तात् द्विगो

त॰ बो॰
वी॰ पि॰
२८४

रितिङीतपदेङीप अतोनलोपश्च इतिउत्तरपदादिषियावितिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्प्राप्नोनलोपइति
भावः इह्वाप्राहुः स्त्रियामित्यनेनेतिसंव—तेनतुपूर्वेणतेननित्योपइत्याह पंचतक्षमिति इह्वाप्रा
हुः —पात्राद्यंतस्येतिङीतमितिशेषः आकृतिगणोयम् स्त्र्यदिनाहमिति प्रशाह्लपर्यायः स्त्र्यदिनमाहुः
स्त्र्यदिनामसमासकार्यमेतत्रप्रविशिष्टतः स्वयंचेमादिप्रयोगात् पथः संख्याव्ययेति संख्याव्ययपू
र्वकोयः आदिस्त्रि स्मादिविपथंविपथमिति ऋक्पूरब्धूरित्यप्रत्ययः सुपंथाः अतिपंथाः इतितत्पुरु
षादिसमासस्यातनिषेधः कथंतर्हि विधोडरथ्याविपथः कदथाकपथसमाः इत्यमरः इतिचेत्प्रमा
दएवमितिवहरः मनोरमायांतुपथेगतौइत्यस्मात्पचाद्यचि पथतिआप्नोतीतिव्युत्पादितः पथशब्दो
स्ति तथाचत्रिकाण्डशेषः अवाटःपठःपथश्चमार्गेस्यादितितेनपथिशब्देनसमासपुंस्त्वसंपयत्ते
नचैवंविपथमित्यत्रापि कापथेनस्यात्कादेशस्यदुर्लभत्वादितिवाच्यम् ईषदर्थेचेतितत्संभवात्पु
षमानस्यसमासइतिभावः द्वितावहुव्यइतिदेहमनच्छेभ्यः इतिरूपः पंचमारिति आहीयष्टकः अ २८४

थाई पूर्ववत्तिलुक् एवार्थाः द्विगोरिति स्वारीप्राह्णोनान द्विगोरित्यर्थः द्विगाविति द्विगावितिकिम् द्वयोरंज
लिः घंजलिः द्व्यंजलमिति समाहारे द्विगुः को स्यैवेति एतच्च पूर्वसूत्रेपि वोध्यं अंजलिभ्यां क्रीत इति मा
त्रांजलिः पाणिद्वयनस्पम् लत्वासंभवात् किंतु अंजलिपरिमितो व्रीह्यादि विपदितं तत्त्वतस्त्वपरिमा
णान्नात् द्व्यंजलिरित्यत्र ठञ् तस्य लुङ्गो द्वेः पूर्ववत्तिलुक् ब्राह्मणो जनपदे भवो जानपदः द्व्येकमारिति
वद्वाव प्रधानो निर्देशः स्वस्याख्यायां प्रत्यासत्त्या समासे तेस्मेन लक्ष्यते तद्धितसमासे न जानपदत्व
मितिक समाकात्ता यां सन्निधानात् ब्राह्मणाद् इति समस्यते तुराष्ट्रब्रह्म इति सप्तमीति योगविभागा
त्समासः जानपदेति किं देवब्रह्मानारदः कुब्रह्म इति ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्मन् शब्दः अत्र महत्त्वः त
कारस्योच्चारणार्थो न तु सर्वादेशार्थः इत्याह आकारान्तादेशः स्यादिति इहोत्तरपदाधिकारे पूर्वपदमाक्षि
प्ते तत्र महता विशेष्यतिनदंतविधिलभ्यते ग्रहणवतेति निषेधस्तु प्रत्ययग्रहणविषय इत्युक्तत्वात् तेन महावाहु
वादिति महावाहुरिति प्रयोगो भवति परमहत्परिमाणमित्यत्र तु परममहतो द्रव्यस्य परिमाणमिति

त. त.
बो. धि.
२८५

षष्ठीतत्पुरुषोऽभ्युपगम्यत इति न तेचात्मप्रधान्क्रिरि उद्धाः पञ्चवर्द्धमानेक्के इष्टकेषीकामालानामित्यत्र
न विभुपसंख्यानसामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारेप्रयोजनमिष्टकचितम् इत्तविधिर्नास्तितेन परमहत
त्वात्तेनेति न द्राघ्य कैयटविरुद्धं तथा हि येन विधिरिति सूत्रे पदाधिकारे प्रयोजनमिष्टकचितम् प
क्वेष्टकचितमिति भाष्ये उदाहृतम् कैयटेन च पदस्याहृेन उत्तरपदं गृह्यत इति व्याख्यातम् एतदेवा
नःकाशिकायामुपनिबद्धम् नन्विष्टकेषीत्यत्र कात्यायनेनोक्तमुपसंख्यानमस्ति नन्प्रतिपदो
क्त समासेयउत्तरपदं तस्मिन्नेव परे ह्रात्वंस्यान्नान्यत्रेति किमनेन सामानाधिकरणग्रहणे
नेत्यत आह महावाहुरिति वहुव्रीहिरयम् च सामान्यशास्त्रनिवृत्तत्वात् लाक्षणिक इति भा
वः अष्टनः कपाले इति कपालेउत्तरपदे हविष्यवाच्यष्टनआत्वंवक्तव्यमिमर्थः अष्टनकपालं
निसंस्कृतम् भतादन्यलाः हिगोल्लेगनपत्य इति लकु अप्यहं हवेत्यणो लुगिति केषांचिद्व्याख्याने
नग्रामादिकं संस्कृतमित्यणो न हीयत्वात् केवलयः संध्यवेदादिषु त्रयोदशीति पाठान्तं तोयम्

देशादितिध्वनयन्नाह अयस्मादिति समर्थं च बहुव्रीहिरिति संख्यायामव्ययासन्नेतिप्रोषः एकादिरिति
अदुगिति छेदः पररूपत्वकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भवति यावदेवनिसंख्यायो विधार्थइत्यादिना
विहितस्य धाप्रत्ययस्यैव ग्रहणम् प्रत्ययाप्रत्यययोरिति परिभाषया तेनेह न षट्‌ट्यातीरिति य
दृथा स्त्रातेनुपसर्गेकः सपूर्वोऽन्निति षट्‌देताश्रसेतिदत्रादेशः परलिंगद्वन्तरेतरयोगेद्वं
द्वौ च गृह्येते न समाहारे द्वन्द्वः सनपुंसकमित्ययवापदस्य वक्ष्यमाणत्वान्न तेतत्पुरुषयोरिति निस
प्तमीद्विवचनम् तथा तेद्वन्द्वेतत्पुरुषे च यत्परं पदं तद्वल्लिंगमेवं पदस्यातिदिष्टमपि तु परपदस्य से
वयिषाद्वत्वेन पूर्वपदाद्योपकत्वात् ततश्च समस्तीकृदभावित्यत्र पूर्वपदे ईकारनिवृत्तिप्रसंगः कु
क्कुटमयूर्यौ अर्धं पिप्पल्या इत्यादौ तु पूर्वपदे स्त्रीप्रत्ययश्रवणं स्यात् किं न षष्ठीद्विवचनमित्याशयेनाह
द्व एतयोरिति द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्यर्थः एवं चानुप्रयोगेऽपि न देवलिंगसिद्धम् उपमेयषष्ठ्या भ्यु
पगमाद्वतिरतिषष्ठ्यानादेवेत्याशयेनाह परपदस्येवेति भाष्ये लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वात् लि

ते· त·
वो· पि·
२८६

णस्येति प्रत्याख्यानमिदमुक्तं अस्मिंश्च प्रत्याख्याने तुल्यन्यायत्वाल्लिङ्गानुशासने सर्वमेव प्रत्याख्यात
म् तथापि तन्त्रोच्चमात्रे अन्यथाव्याकरणस्यैव वैयर्थ्यप्रसङ्गात् गतिसमासेष्विति गतिग्रहणं
प्रादीनामुपलक्षणं मत्वसमासनिरसंभवात् इत्याशयेनाह इति निष्कौशाम्बीति अनेत्रमि
ति अत्र लिङ्गस्य पूर्वपदग्रहणं अन्यथा तत्कुत्सायामर्थः पर्वश्चवसानादिति स्थितम् केचित्
पथः संख्येतियाग्निके कृतसमासांतस्यैव ग्रहणं न तु पचाद्यजंतस्येति अत्र वाजाभावाद्विपथं
कापथः कापथः इति प्रयोगो रूपयादयैवत्याङ्गः अत्र मायवः परलिङ्गापवादत्वानत्रमूष एवेदंव
त्वेते नान्यत्र विपथानगरी बहुव्रीहिरयम् पथ्यानमभिक्रान्ता अतिपथा इहापि नद्विउप्राप्नेत्या
दिना परवल्लिङ्गताया: प्रतिषेधादिति सामान्ये नपुंसकमिति अनियतलिङ्गविषयकमिदम्
तेनापि पचति प्रातरादिति प्रातरादिति प्रातरादितिपुंस्त्वमिति मृदु पचतीति क्रियाविशेषण
नातनद्वियानथानूपाजनो प्रति हि फलोद्देशः कर्मभूतः तथा च फलसामानाधिकरण्येष्ट्वनी २८६

या अतएव सकृत् त्वाविन्यादौ तूकारस्य पूर्वत्वात् यणादेशः परत्वात् तु भावना प्रतिकरणान तथा यथा तवर्ग्यविशे
षोनेति तत्र तर्हि विशेषणानात् तृतीयान्तेनैव ज्योतिष्टोमेन यजेतेति तथा पतञ्जलिकरणो यज्ञ इति सूत्रे त्रेदृ
तिपदमग्रहणे यो षः स एष एवम् नसु रूपेण मन्त्रसमासः कर्मधारयभिन्नस्तत्पुरुषो वक्ष्यमाणकार्यभा
वे भवतीति सूत्रार्थः उपज्ञा उपज्ञायत इत्युपज्ञा आतश्चोपसर्गे इति कर्मण्यण् उपक्रम्यत इत्युप
क्रमः कर्मणि घञ् नोदात्तोपदेशस्येति वृद्धिप्रतिषेधः उपज्ञा च उपक्रमश्चेति समाहारद्वंद्वः सर्वोऽन्वव
न्तेमानस्यात तत्पुरुषस्य विशेषणेन च्छन्देन उपज्ञोपक्रमौ परामृश्येते तदन्तस्य कलमभिप्रस्थाद
उपज्ञातादव्यादि आख्यातुमिच्छा आख्यासा सेइच्छासना इह विवक्षेव शब्दप्रवृत्तौ नियामिकान
तु वस्तुस्थितिरिति लक्ष्यते नेनत्वदुपक्रमम् सोऽजन्त्रमिसा घृपिस्थ्यति पाणिनेरिति क
नेरिषष्ठी नंदोपक्रममिति नंदोपक्रममिति नंदोपक्रममिति नंदस्योपक्रममिति विग्रहे
छायाबाहुल्ये सति छायान्तद्वाचीयः छायान्तस्तत्पुरुषः इत्यर्थः इहकस्य बाहुल्यमित्येषा

मावरकउग्रमिमितत्वानच्छायायासद्दाङ्गत्वपु तिगम्यते तच्चावरके पूर्वपदार्थः स्मृतमेवन्याघाये
ने.त. नावरकतूमिमितत्वान्नच्छायायाः सद्दाङ्गत्वेकिंकृतं सच्छायाङ्कुलच्छायाप्रश्लेषोवोध्यः इतिकेचित्तु
वी.थि. नाह पूर्वपदार्थवाङ्गत्वमुतिवाङ्गत्वेकिंकृतं सभा इनसभमिमादि इनग्राहेत्र राजपर्यायईश्वरशाहस्य
२२८ दच्छायानिषादिनः इतिचपठंति
ननुसंस्वरूपमितिवचनाद्राजशाहेवग्रहणंयुक्तम् नपर्यायस्यैवेष्यतइतिएवकारेणस्वरूप
पस्यविशेषाणांचविनिरासः कथंतर्हि नृपतिसभामामत येपमानः इतिकीचकवधेपघ्नत्रके
चितनापतियस्मात्सभायामितिवद्ध्रीहोहृतेपश्चात्कर्मधारयः अनञ्कर्मधारयइत्युक्तेर्भक्तीव
त्वमित्याद्यः रहितनत्वात्स्वाह गजपतिरपिराजविशेषसेनाचनोनानुपतिरिति अष्टशालाचष्टा
लावाचीसेत्यातवाचीचसमासः तत्र राजामनुष्यपूर्वेत्वेशालावाचिनः क्लीवत्वमकमनेनतु
त्यातवाचिनोविधीयते इत्याह सेत्यानार्थेतिविभाषासेनाप्रथमार्थेषष्ठीसेनादिभिस्तस्यसेषा
विधीयते विशेषणेनतदंतविधिस्तदाह परलिंगंनद्रति ग्यनिश्रामनिकृत्स्यचतद्दंष्पनस्यकिलके २२८

चिह्नान्तउपवसंति एतच्चह्यशावरभाष्येतिर्यगाधिकरणेस्पष्टम् तत्पुरुषद्वन्द्वाच्च्यधिकारस्तत्रस्या
त्रैवप्रयोजनम् नतत्संज्ञायाम् कंधोपलिनेरेधिलाद्दिपंचसत्यात्तत्पुरुषसामान्यसमासकर्मधा
रस्य चतस्यासेभवादित्याकरेस्थितम् तथैवप्रमुदाहरति द्वंद्वोनद्भूति ननुवहुव्रीहोविग्रहे
न्यायप्रोक्तेति किमनेनतत्पुरुषग्रहणेनैवमेवम् न्यायावचनस्यबलवत्त्वात् किंचासतितत्पुरु
षग्रहणेद्वंद्वेनपुंसकतास्यात्परवत् लिंगापवादत्वादस्यप्रकरणेति इति तत्पुरुषः ॥०॥

शेषोबहुव्रीहिः शेषश्चसर्वोपयोगोधात्वकर्मणिच्युत्तरश्चहृत्तिभृत् यत्रान्यसमासोनोक्तः सः शेष
इत्याह एषोपदानाम्यस्मिन्नर्थे अव्ययीभावादिस्तत्कः समासोनविहितः सः शेषश्चसचेद्गत्य

वै·ल·
वो·थि·
२८८

र्थः इति हरदत्तव्याख्यानात् एतच्चकडारात्परं कार्यमिति पाठाभिप्रायेण बोध्यम् अस्मिंस्तु पक्षे शेषग्र
हणाभावे उन्मत्तगंगमित्यत्र परत्वाद्बहुव्रीहिः स्यान्निरवकाशत्वाच्चाव्ययीभावः उन्मत्तगंगादुत्पा
द्यनिष्टपक्षेविभज्येत आकडारादेकेति पाठाभ्युपगमपक्षे संज्ञाधिकारेणैवोन्मत्तगंगमित्यादि
सिद्धेः शेषग्रहणं व्यर्थम् निरवकाशाया अव्ययीभावसंज्ञाया अभावात् अतस्तत्रापि प्रयोजनमाह द्वि
तीयाश्रितेत्यादिनेति शेषाधिकारस्य बहुव्रीहेरेव शेषाद्विभाषेति कप्रत्ययस्य बहुव्रीहिरित्येतज्ज्ञा
भार्थमपि शेषग्रहणमावश्यकमिति बोध्यम् यस्य त्रिकस्येति यद्यपि प्राद्ययोगतार्थं प्रथमयेत्युक्तम्
तथापि द्वितीयाश्रितादिभिरितिवत्प्रथमाकेनचित्सहसमस्यत इति नोक्तमित्यर्थः वार्तिककृता प्र
थमायेत्युक्तावपि सूत्रकृता नोक्तमिति प्रथमान्तमिति कण्ठेकाल इत्यादिबहुव्रीहिस्तु ज्ञापकसाध्य इ
तिभावः अन्यस्य पदार्थस्येति समस्यमानपदार्थ इति पदेन द्विप्रभृत्यर्थस्तथापि तस्याः प्रकृत्यर्थप्र
तिविशेषणत्वात् प्रकृत्यर्थोपसर्जनकः प्रत्ययान्तस्यास्ति एवंच द्वितीयान्ताद्यर्थ इति फलितं तदा २८८

अप्रथमाविभक्त्यर्थेइतिसमासोनेति एतस्यैवोषग्रहणाल्लब्धं अनेकंकिम् वहूनामपियथास्यादेत
तत्त्वमूलएवस्फुटीभविष्यति अनन्तिवेथा केवलग्रहणाज्ञापकीकृत्यानेकग्रहणमिहस्तुसजमित्याङ्ः
अन्यग्रहणंकिम् वहुव्रीहितत्पुरुषयोर्विषयविभागोयथाजायेत सपदार्थेहिसावकाशान्तत्पुरुषे
यदन्यपदार्थेवहुव्रीहिर्वाध्यते असतित्वन्यग्रहणेकण्ठेकालः इत्यादिव्यधिकरणपदेवहूनांसमुदा
येचसावकाशंचवहुव्रीहिरन्यपदार्थइवान्यपदार्थेऽपिनीलोत्पलेत्यत्रः इत्यादौसमानाधिकरणेतत्पुरु
षोवाध्येत पदग्रहणंकिंवाक्यार्थेमाभूत् ग्राहवतीनदी इहतोमासीतिवाक्यार्थोगम्यते अथग्र
हणंकिम् यावतापदेपदान्तरस्याहृतस्यसंभवाद्द्विपदार्थोभविष्यति अत्राहुः प्रकृत्यर्थविशिष्टप्र
त्ययाभिधानेयथास्यादन्यथाग्रामात्प्रत्ययार्थमात्रेस्याच्चेनेतीज्ञापतेन चित्रगुरित्येतत्प्रत्ययार्थेसं
वृत्तमात्रपरस्मात्तथाचद्वेवहूनामादिभिःसमानाधिकरणेनस्यादिति अत्रेदमवधेयंसुपेत्येतत्रानुवे
नेने नात्रानेकंप्रथमान्तमित्यर्थः समस्यतइतिपर्यवसानोर्थः एवंचद्विपदवहुव्रीहिरवायपर्यंचेत्

त॰ बो॰
बो॰ पि॰
२८९

सम्प्रुपेत्यनुवर्त्यप्रनेकं सुपासद्दे तिष्ठा चक्ष्यते तेषां तद्द्वियद्वज्रश्रीर्द्धि दुर्लभपवेति द्वितीयादिविभ
क्तार्थकमेणोदाहृवति प्राप्तमित्यादिग्रामकर्मकप्राप्तिकर्तृकमुदकंविग्रहार्थः उदकर्तृकप्राप्तिक
र्मेति समासार्थः विग्रहवाक्यसमुतिप्रयोगोन्नसाप्यर्थमेवार्थः अनडुत्कर्तृकोदृह्नकर्मीभूतोरथः
रथकर्मकोदृहकर्तृकोन समासार्थः रुद्रसंप्रदानकोपहरणकर्मपशुः पशुकर्मकोपहरणसंप्रदाने
त समासार्थः स्थाल्यपवर्षिकोद्धरणकर्मओदनः ओदनकर्मकोद्धरणावधि स्थाली समासार्थइत्या
दिदृहकर्मादीनां समासेनाभिहितत्वात्प्रथमा ननु वाक्यथात्वर्थप्रतिपदोक्तप्रत्ययार्थस्यकर्तुः
कर्मणोवाविशेषत्वाहूतावपितथैवाविवेतिप्राप्तोदकोदकर्यादौउदककर्तृकप्राप्तीत्यादिवर्णं
नेन प्रयुज्यत इति चेद्दुच्यते एकार्थीभावादिभिहत्त्रानां विशिष्टार्थविषयिकशक्तेर्नरसिंहवस्त्रीक्रिय
ते नत्वपवस्त्राक्रियेइतिनात्रप्रपत्तिः व्यपेक्षावादिभिस्तु गत्याभिन्नेव शुल्पत्तिः स्त्रीकार्याचकर्तृवि
शिष्टप्राप्तेर्विशिष्टार्थविषयिकशक्तं तमेव पदार्थत्वेन स्येवनामार्थमाद्दुदकस्यतन्नेदोवाच्यः स २८९

चवाधितः नहि कर्तृविशिष्टप्राप्तिर्हृदकमिति संभवति अत एव बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने
स्यान्महदाद्वात्स्यैव नामार्थत्वादुदकस्य तद्भेदो वाच्यः स च वाधितः नहि कर्तृविशिष्टप्राप्तिर्हृदकमि
ति संभवति अत एव बहूनां वृत्तिप्रसंगवारणाद प्रथमाविभक्त्यर्थ इति वचनेन कर्तव्यमभितिम
थिकरणानामित्यादि इह शेषपदेनैव व्याप्तेर्नातिप्रसंगः इति समानाधिकरणानां बहुव्रीहिरिति
पि न कर्तव्यमिति भावः यत्रान्यसमासेनानोक्तः स शेष इति वृत्तिकारादीनां मते प्रथमानामेव ब
हुव्रीहिरित्यलाभात् कर्तव्यमेवेदं वचनमेवेदं वोध्यम् प्रादिभ्यः इति प्रादिभ्यः परे यद्धातुजं तद
न्तस्य पदान्तरेण बहुव्रीहिर्वाभिधेय इति सिद्धान्तवादः वार्तिकमिदं त्वाचनिकम् पूर्वपदान्तर्गत
स्योत्तरपदस्य धातुजस्य लोपो वाच्यः इत्यर्थः एतच्च प्रादीनामेव बहूनां विशिष्टार्थ इति भावमाश्रित्य स
मजम् नञोऽस्त्यर्थानामिति नञः परेषामस्त्यर्थवाचिनां पदान्तरेण बहुव्रीहिर्वाभिधेयः अस्त्यर्थ
वाचिनां नवालोप इत्यर्थः अस्त्यर्थानां किम् अनुपपन्नीतपुत्रकः नञः किं निर्विद्यमानपुत्रः

त॰ त्व॰ नत्विह समुपेत्य नन्वनूङ्गावपि समुचित्य तदनुवर्त्यते तथा चास्ति दीर्घेति प्रयोगः दुर्लभः इत्याशंक्यते सा
बो॰ धि॰ धयति विभक्तिप्रतिरूपकः इति स्त्रियाः पुंवदिति निपातनादिति एतच्च सर्वं त्रापियोऽयमन्यथा।
२५॰ अधिकरणानां बहुव्रीहिः समस्तेनानसिद्धेन लगिति प्रथुद्धिमानेषप्राप्नोति हगिदन्तः एवं च
सत्येकेषां चिद्भूनुङः समानाधिकरणाकरणइति षष्ठ्यन्तपाठोसंप्रदायिक इति भावः कल्येइत्या
दिभाषितः पुमान्यस्मिन्निपातनाद्यादिम्याल्यादयमर्थः लभ्यते इति तृतीयादिषु भाषितपुंस्कमि
त्यत्रोपपादितं यद्यत्र भाषितः पुमाननेन तद्भावितपुंस्कमिति लक्ष्मतक्ष्णीभावः द्रोणीभार्य इत्या
दावतिप्रसंगस्याप्राप्तवदिति कुटग्राहेद्रायेपुंलिंगो हेन स्त्रीलिंगः द्रोणशब्दस्तु परिमाणविशेष
पुंलिंगोगणवाद्यत्यांतस्त्रीलिंगः इति डउभावोपत्रेति यदित्कुडोन्योन्यदि विपर्ययदास्यः स्यात् नहिंदा
व्यांतमेवमस्यैततः किमिविचेत् दविधापत्यदाशिः द्वाजगयेत्यण तस्यां स्त्रियामनश्चेति स्तुक्
दारत्वसाचासौहेदाम्रिकाचदारदत्वेदारकेन्याहिन सिद्धमेव नष्टत्वदर्शनाभार्यायस्यदर्शनीयभावः २५॰

ह्रस्वादाविव स्त्रीप्रत्ययः स्त्रियदस्तीतिभावः ननु कोपधायाश्चेत्येव सूत्र्यतामिति चेन्न बाधक
बाधनार्थं न पुंवत् कर्मधारयत्वेनानावामोरूभार्य इति त्रुक कर्मधारये पुंवद्भावापत्तेः पृथक्
प्रतिषेधसामर्थ्यात् सिद्धान्तेन न दोषः स्त्रियाः इत्यस्य स्त्रीप्रत्ययस्य रन्तायाः यति स्त्रीवाचकस्येति स्त्री
प्रत्ययस्य पुंवद्भाव इत्युक्ते तु स्त्रीप्रत्ययस्य रन्तालोप इत्येवार्थः पर्यवसाने कुमारिकेति न सिध्येत
किंच पटुभार्य इत्यत्र उत्तरपदनिमित्ताया ङीषो निवृत्तोरच्वः परस्मिन्निति स्यान्निवद्भावाद्युणस्यात
अपि च वतण्डस्यापत्यं स्त्री वतण्डा चेति यञ्मिति न स्यात् लुक् शार्ङ्गरवादिपाठान्ङीन् वतण्डी चासौ वृन्दारि
का अत्र पुंवद्भावेन ङीनो निवृत्तावप्यर्थगतस्य स्त्रीत्वस्यानिवृत्तेर्वा लुक् स्त्रियामित्यनेन लुक् प्रस
ज्येतेतिभावः इत्यनेन प्रथमानिर्दिष्टत्वात् प्रथमानिर्दिष्टमित्येकविभक्ति चेति वा गोण त्वेऽप
सर्जनत्वादिति भावः चित्रा अस्मिन्निति चैत्रः रंगा नपीति न्यायादिह पूर्वं सवर्णे दीर्घो न प्रवर्तेत अस
धा एकादेशस्य परादिवत्वेन समलोपो ल किंचित्रगुरित्यत्र अकारो न लभ्येतेति भावः नेहेति सत्रे

त॰ बो॰
बा॰ पि॰
२९१

अतएव पट्वीमृद्वीभार्य्या अस्येति द्वंद्वगर्भितबहुव्रीहौ पट्वीमृदुभावः इति भाष्योदाहरणादिति भावः
अन्त इति तथाचसमर्थसूत्रेभाष्ये होतृपोतृनेष्टोद्गातारः उभयत्रचव्यासो द्वंद्वे तृतीयस्यानङ् उ
दाहृतः पूर्वपदान्तेपित्वनसिध्येत् नह्यनन्तरेणापूर्वपदेद्वंद्वेऽस्त्येव पूर्वपदत्वादिति भावः अतएव
वेति पूर्वपदत्वानन्तेपि द्वंद्वेस्यार्थः चित्रगुरिति द्वंद्वान्तर्गतेत्र स्थूलदृढस्योत्तरपदत्वेन सामानाधि
करण्यपत्तेष्टापोनिवृत्तिः नचैवमपि द्वंद्वात्मकस्य पूर्वपदस्य सामानाधिकरण्यादुत्तरपदप-
त्वात्पुंवद्भावेटापनिवृत्तिर्दुर्वारेतिवाच्यम् द्वंद्वान्तर्गतचित्रजरत्यूढ्योः स्त्रीप्रत्ययप्रत्येकं भा
षितपुंस्कत्वेपि द्वंद्वात्मकस्य पूर्वपदस्यान्यथात्वात् द्वयोरपीति पूर्वपदान्तर्गतमुत्तरपदमा
श्रित्यप्रत्यासत्त्या पुंवद्भावः जरच्चित्रेति पूर्वकालैकेति समासः लिंगविशिष्टपरिभाषया जर
तीशब्दस्यापि ग्रहणात् चित्रजरद्गवीकः जरती चासौ चित्रा जरद्गवी गोरतद्धितेति टच् टित्वात्
ङीप् चित्राजरद्गवीयस्येति बहुव्रीहौ नद्यृतश्चेतिवत्समासान्तःकप् वामोरुभार्यः ऊङ्सहितस्य २९१

फलवत्त्वादिमादेशस्य लुङः प्रधानमिति भावे ल्युडन्तेन नियमन पुंस्त्वं पंचमीति तस्य पूरणाड्डिति डट्
नोतात् हसंख्यादेरिति डटो नोतात् संख्यादेरिति डटो मडागम षि ह्रिदिति डीप् प्रमाणी निकरणे
ल्युडन्तेन स्य विशेष्यलिंगत्वमस्त्रियां ङीप् कथं तर्हि प्रमाणस्य ताविनिवेदत्र भेदाः प्रमाण
मेव तेयानि मल्लभन्तां श्रुतिम् यतः शिवं तादयतेनस्मात्प्रमाणस्यति रुच्यते इत्यत्राहुः
नेत्रायतेः किं पिडस्य सापति कृतीति नुं किटाद्द्वलभः नेयाप्यागमशास्त्रस्यानित्यत्वाद् ड्डु इति
वाच्यम् किं विवाचरतीक्विप् विज्ञितार्थः इति व्याख्येयम् अन्येतु प्रमाणी वेदः त्वहृदाचरतौ सा
चारः किं वेतार ह्विं वि नात्प्रशाह्योमचाचवू हावित्याहुः प्रधानस्य पुरुषस्यामेवेति प्रधाने कार्ये सं
प्रत्ययात्न्यायसिद्धं नच यनः तपरत्वस्य स्पष्टार्थम् नचुत्तरपदाधिकितिना क्रम् कपुत्रमयेन सम
सेकृते पङ्क्तीहेर नचेतनाद्दुत्तरपदत्वनद्य तभवतेव मेव समासांतः इति पक्षाश्रयणादिः
तिवाच्यम् हृद्यमिति अस्यादौ नित्यनिपरत्वेनात्रहृदन्यादाहृत्प्रयोगानलिंगविशेषविवक्षायां

त· त्व·
बो· षि·
२९२

नु हृटाभक्तिरित्यादिसिद्धये प्रियादिषु शाहृपाठः तसिलादिषु कृत्वसुजं तेष्विमर्थः अव्याप्तिव्याप्तिवा
रणायेति वृकतिवत्त आवङ्घशाङ्गत्रा व्याप्तिः तसिलादिषु कृत्वसुच पर्यन्तेषु तिलच्छन्द शाखापाठा
भावात् पद्दीयपाघाश्व्रारूप्यङ्गत्राति व्याप्तिः ईषदसमाप्ताविति देश्यषष्ठ्यास्रूपपस्य च तत्र पाठा
दतस्तन्निवारणाय परिगणनमित्यर्थः परिगणनं तु तसादीक्रमेणोदाहरति वह्वीष्विति यद्यपि
वह्व्यादिषु ङीषो वैकल्पिकत्वात्तदन्तादेव बहुत्वेत्यादि सिध्यति तथापि पदे त्वाद्यनिष्टवारणायेदं
ततस्त्रेति प्राचोक्तमुदाहरणमत्रापेद्रितं सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावे न तार्थं त्वादिति मनोरमायां
स्थितम् पट्टिमरेति प्राचा तु पटुतरेत्युदाहृतम् तत्प्रमादिकमिति भावः पटुचरीति भूतपूर्वे च
रट् चरट् पटुजातीयेति प्रकारवचने जातीयर् पदर्शनीयरूपेत्यादि प्रसंज्ञायां रूपरूपा पेया प्राशंश
वह्वयेति प्रकारवचने थाल् तत्र हि किं सर्वनामबहुभ्यः इत्यपि कृतं विकृतिरिति वृकज्येष्ठाभ्यां ति
ल्तातिलौ च छन्दसीति तल् अजस्याति अजेभ्यश्छन्द शासीति बहुल्पार्थादिति यथाशसमस्तसि २९२

लादिषु ज्ञातव्यः इत्यर्थः उत्तमादिषु परिगणनेनैकवचनत्वमिति यावत् त्वतलोर्गुणवचनस्य उणास्येति
वक्ष्ये वाच्यमहणाप्रसिद्धगुणपरिग्रहार्थमनतत्त्वैवोदाहरति । शुक्लत्वं शुक्लतेति नत्विह जातिसं
ज्ञाव्यतिरिक्त धर्ममात्रं गुणइतिवचनस्य गुणस्येति यत्राबेरुक्तेनतत्स्वीकर्त्तव्यम् अन्यथा निरीक्ष
मेनेशावदः कृतार्थता सामान्ये चरतिडुः एणीमलतामित्यादिषु पुंवद्भावप्रवृत्तौ दीर्घश्रवणस्यादि
ष्टतः आह सामान्येन पुंस्त्वकमिति चनेष्टप्रयोगः दारवतीत्वमासीदित्यादिप्रयोगानिर्वाह्यमिभावः हलि
कमिति अवितहत्स्त्रियेनोरितिदक् नचात्र यस्येतिलोपेन निर्वाहस्तस्यासिद्धवदत्रेत्यसिद्धत्वाद्च
परस्मिन्निति स्थानिवद्भावाच्च नत्वद्धित इति टिलोपापत्तेः नचटक्कृछ सोम्रेत्यनेनैवात्र पुंवद्भाव
सिद्धाभावाच्छ सामाहवर्योद्भवतष्टकस्तत्र ग्रहणात् नापि जातेश्चेति पुंवद्भावनिषेधः शंक्यः
तस्मादेव भाष्योदाहरणात्सौत्रस्यैव निषेधनत्वोपसंख्यानकस्येति ज्ञापनात् रोहिणीयः इति रो
हितशब्दाद्धरणाहन्नुदात्तादितिङीप्प्रकारो सतिपुंवद्भावेनत्योनिवृत्तौ रोहितेयः स्यादिति भावः ॥

त॰ त॰
बो॰ षि॰
२९३

ह्यनेइतिव्याख्यानादितिशेषः अग्नायीति अग्निशब्दाद्वृषाकप्यग्नीतिस्त्रियांङीबैकारादेशो आग्ने
यइतिपुंवद्भावाभावेन आग्नेयइतिभावः शाङ्गरव्यायञदिति अत्रचव्यवस्थसपत्नेइतिनिर्देशो
लिंगात्सपत्न्यादिष्विहृदेषणान्नुईट्इत्यमरः विवाहनिवेयनमिति तन्नसंस्कारविशिष्टरू
ढमितिसर्पत्नःसपत्नइति अभाषितपुंस्कत्वाद्वोनभवति सतिपुंवद्भावेनकारादेशोभावात्साप
त्नइतिनस्यात् आद्यस्यतुपुंवद्भावेपिसापत्न्यइत्येवभवतीतिभावः रूढयोरेवेति आद्यस्य
प्राप्नोरूढः द्वितीयस्तुयोगारूढः तेनसमासः पतिर्यस्याइतिविग्रहोनविरुध्यतेइतिदिक् ठक्छसो
श्च अस्मतार्थ्यआरंभः भावत्काइति भवतष्ठक्छसौ भवस्यायामेवपुंवद्भावहेतोत्थेष्वसत्तिइकादे
शो वाधित्वात्तो न्नुलणः इस सकोत्तानठकंकादेशः नत्विकादेशो भस्यावइतिपुंवद्भावसन्निका
देशप्रवृत्यारूपसिद्धौकिमत्रठयहणेन नैवम् मध्यितपणमातिकष्ठइत्यत्रेवालिंगयितेस्या
निवद्भावायोगात्सान्निर्यात्परिभाषयावाकादेशप्रवृत्तेर्दुर्लभत्वादत्र सोसिद्धकठग्रहणंकर्त्त २९३

यमेव भवदीया इति कस्मिन्क्रियमाणेति चेत्तिपदसंज्ञातेनात्र न संज्ञा भवति एवं च पदसंज्ञावायाङ्ग
स्यात्स्वतन्त्रस्याप्रवृत्तस्यावृत्तिकेष्वमग्रहणात्तेन भाष्यकारेण षष्ठमिति अनेन सूत्रे वार्त्तिकेया तत्संभवे
चेन्नितः अत्र वृद्धस्याप्युत्तस्याप्रवृत्तत्वात् निष्कर्षेत्वमर्थमेवमाह गतार्थत्वादिति इष्टोदाहरणान्याह
सर्वमयः इत्यादिना तत्रागत इत्यर्थे मयट् चेति मयट् तस्मिन्नादिषु मयडादिप्रत्यये क्विनत्वात् ने
नेदंसिध्यतीतिभावः सर्वकभावः सर्वकभार्य इति न च स्त्रियाः पुंवदिति सूत्रेण गतार्थत्वात् कोप
भार्याविषयात् वेदस्यैवाव्यवचनारंभसामर्थ्यान्मात्रग्रहणाद्वाक्यचित्सर्वनामत्वेन दृष्टान्तास
प्रतिसंज्ञाभावेपि पुंवद्भावाभ्युपगमात् अतएवेन रयूर्वाद्वेमत्र संज्ञाभावेपि पुंवद्भावः सर्वनाम
काचित्तस्याः पुत्रः सर्वापुत्रः इमत्र तु नातिप्रसंगः अस्या उच्छेतस्मिन्प्रकरणे असमाविष्टत्वात् न
च वृत्तेनगतस्य सर्वनामसंज्ञाभावात् पुंवद्भावो न भवति संज्ञोपसर्जनयोः सर्वादिगणावहिर्भूतत्वेन
प्रवृत्ते पूर्वं मध्यासर्वनामत्वाद सर्वप्रिया इति स्त्रियाः पुंवदित्यत्र प्रियादिपर्युदासात्स्वरूपवतीप्रिय

त· त·
बो· थि·
२९४

उत्पादावुपयुज्यतइतिभावः तदिनगतदत्त्येत्यादावुत्तरपदेति प्रसंगमाशंक्याह पूर्वस्येवेति वृत्तिविषरि
कानकभावविषये किंचिदपेक्षया पूर्वस्येत्यर्थो लिंगादिरिति अन्यथापथाद्दापनयोः कालपूर्वस्याप्यापि
विधीयमानमित्वे निर्विषयेस्यादितिभावः दादिग्गपूर्वीग्रामिविभाषेत्यादाहरणमपीह लिंगमि
तिबोध्यम् यत्तु प्राचा सर्वनाम्नः समासे पूर्ववत्पुंवद्भिन्नक्रमम् यच्चवृत्तं वार्त्तिकद्वयमर्थमित्याद्यपि प्रा
मादिकम् वार्त्तिकयोरोपत्तरभावात् नचसर्वनाम्नोवृत्तिमात्रइत्येतद्वार्तिकमेव नतुभाष्य
कारेणनिराकृतम् ठक्छसोश्चेतिवार्तिकस्यनिरालंबनतापत्तेः भाष्यकारेष्टिसेनवार्तिकस्याति
संभ्रमउक्तपूर्वप्राक् कण्ठानिनोप्यन्निपातायनइत्यादिकार्थः कयङ्सलोपश्चेतिक्यङ्पुंवद्भाव
कृते पत्नसंतयोरक्तत्वात्तितिदीर्घः मानिनग्रहणोसामानाधिकरण्यार्थमस्त्रीचेत्याशयेन पथार्क्षम
मुदाहरतिस्वभिन्नामित्यादिना दर्शनीयमानीनीति मनइतिणिनिनान्तत्वान्ङीप् श्यातान्मानसे
वदर्शनीयंमन्यतेनत्वस्त्रियाः पुंवदित्येव सिद्धे यकस्यापिईप्सितनमन्व्यायाराग्रपत्नविवक्षयाभेद २९४

नकर्मत्वयोः सत्वेपि वास्तवाभेदेन समानाधिकरण्यादिविद्युतादितिभावः पाचिकाभार्येति पचती
तीपाचिका ण्वुल् युवोरनाकावित्यकादेशे टापि प्रत्ययस्थादितीत्वं रसिकाभार्य इति रसोस्त्यस्याः इति मि
काद्यतः इनिठनाविति ठन् मद्रिकायत इति कचश्चानिनेत्यस्मिन् पुंवद्भावप्राप्तिः मद्रेषु भवा मद्रवृज्योः क
न् सतिन पुंवद्भावइत्वेन श्रूयतेतिभावः तद्धितग्रहणमिति द्वंद्वांते श्रूयमाणः प्रत्येकं संबध्यतेन द्वि
तेवग्रहणं चेत्यर्थः पाकभार्येति अर्भकपृथुकपाका वयसीति कप्रत्ययांतो यमुणादिषु निपातितः
नचायं तद्धितस्य ककारो नापि वोवयसि प्रथम इति ङीप्रवाप्ति — टाप् संज्ञापूरण्योश्च यत्नेदत्ताय
ते इति कवठे तमपि हृत्वादिषु दाइतेतम् नत्वविशेषाभावादिद्वेत्यहितम् पंचमीयापूर्वेतिपुं यो पाशपुत्र
मिलादिलादिष्विति प्राप्तिः वृद्धिनिमित्तस्यस्तोद्वीति स्वेच्छभवा तत्र भवत्यर्था दिद्वेति ङीप् माथुरीय
ते इति मथुरायां भवा माथुरी सेवा चरतीत्यर्थे कर्तृः काठिति कवठ मथ्ये भवाम ध्यात्मः इति मः
कांडलावति कांडं लुनातीति कांडलावी कर्मण्यण् कृतये तत्पदेतिततः स्त्रीमाणमस्यास्त्रीचीप

तं॰ बो॰
बो॰ चि॰
२९५

देतेभ्यः इतिवक्तव्यमिति सर्वनाम्न इत्याकारोन वृद्धिःशब्देन विहित इतिभावः कषायीति कषायेनरक्तः इत्यर्थे तेनरक्तं रागादित्यण् ङीप् हैमीति हेम्नोविकार इत्यर्थः अनुयीनवेति वैयाकरणी तदधीतेतद्वे देत्यण् स्व-स्वापत्यमित्यण् उभयत्र णौत्वा प्राप्ता विद्धृद्धिः नयाभ्यामित्यनेन प्रतिषिध्यत इतिनो येवृद्धिप्रतिफले पिविहितः किंतुस्वतत्प्रयोगः यथाप्येजामामनितिमित्तवाद्वृद्धिप्रतिफलोपि विहितो पिभवत्ययं तद्धितः तथापिवृद्धिशब्देन विहितो वृद्धिप्रति न भवतीतिभावः अत्रव्याचक्षते स्वरे निमित्ताहुः फलोपिविहितपरः अन्यथा निमित्तग्रहणमनर्थकं स्यात् वृद्धेस्तद्धितस्य निमित्तेपि नि मित्तत्वमेवसंबंधः इति वृद्धिनिमित्तः यस्तद्धितनिमित्तः यस्तद्धितः इत्यर्थः लाभान्तेन वृद्धिनिमित्तस्य मर्थंतालभ्यते अन्यथाफलोपि विहितपरं तेलाभोनिफलःस्यात् अङ्गोदोषास्यवस्यादिति सौकर्यी ति सागाद्योपसर्जनादितिङीप् श्रकेशीति सहनञ्विद्यमानेति याद् ङीषभावः नानिश्चयच्च उत्ता नेपितिविहितरुत्यायाः अध्यायनतद्धिताद्रूपसिकामिनुदाहरेडोधस्यानिकस्यनायेनिपयः इति

भाष्योक्तिनसंगच्छेत हस्तिनीभार्यः भवनीभार्यः प्रभावावपि निषेधः सिध्यतीति भावः प्रत्ययः इति
दावादिः प्राचात्ङीन पुंवत्तेनैष योपाङ्गः तद्युक्तमिति यन्नयन्नाह मद्राभार्य इति ब्राह्मणीति।
शार्ङ्गरवादित्वात्ङीन् प्राचात्ङीन पुंवत्तेन विलोपिकायाः यमेवलोपिकमिति सिद्धम् पद्मग
महिषादिभ्यः इत्यणि पुंवद्भावः स्यादिकारोत्र न श्रूयते यत्तच्चनकोपधाया इति सूत्रे भाष्ये स्प
ष्टम् प्रासंगिकं समाप्य प्रकृतमनुसरति संख्ययेति समानाधिकरणस्यान्यपदार्थे वृत्तेरभावि
रहो पूर्वेणाप्राप्तौ वचनं दशानामिति उपदशायेषामिति विग्रहे नम् पूर्वेणैव सिद्धे उ
पदशा इति उपदशाः समीपसमीपिमिच्चवर्त्तते अव्ययीभावः द्वितीयेन बहुव्रीहिरिति
विवेकः नवप्रकादशा वेत्यर्थः संख्याद्वावेकसे वेयस्यान्तरत्वादिति भावः येन दशानामाद्रा
रीनाः समीपस्तिगवादयस्ते उपदशा इति न प्रयुज्यते सूत्रेतिस्त्र षष्ठीकमित्याशयेना
ह निशा इत्संख्ये इति विंशतिः इति लोपान्तरमनोरण इति परस्य पमेप न्त्र सि लोपः त्रिना

त॰ बो॰
पि॰
२९८

पस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात् नचात्र पररूपमपि नस्यात् टिलोपस्यस्याभीयत्वादिति प्राच्यं अल्लादेशो न भवती
त्यचः परस्मिन्नित्यस्याप्रवृत्तेः स्थानिवदादेश इति नन्वप्रवर्त्तनमशास्त्रीये कार्यैकत्वेऽपि तत्प्रवृत्तिः नन्वेवं
तार्थमिति सिद्धान्तात् विंशतिरितिद्वहापि आसन्ना विंशतिर्येषामिति तत्र बहुव्रीहौ तमन्तसंज्ञकेः अदूरेत्या
दि अदूरा त्रिंशतः अधिका अष्टात्रिंशदादिति विग्रहे द्वौ वा त्रयो द्वित्राः इति चार्थे बहुव्रीहिः सचवार्थेन
विकल्पः पक्षे वचनस्याप्राप्तेः किन्तु संशयः स चानियतसंख्याविषयत्वात् त्रयोऽपि सर्वदा भासन्त इति त
द्येतां बहुवचनमेव आनयनादिक्रियान्वयस्तु द्वयोस्त्रयाणां वेत्यनियतमेव तस्मात् द्वित्राः इति
तु जर्थे बहुव्रीहिरित्यर्थः वृत्तौ तु संजर्षान्तराभावेऽपि वैकार्थ्याभावात् अयथाशब्दत्वाच्चाप्रयोगः संख्येये
नि किम् अधिका विंशतिर्गवां संख्यार्थे संख्येति न समासः आसन्नाः संख्या संख्येये वर्त्तते न तु सं
ख्याया विंशत्यादेः संख्यास्तु संख्यसंख्येययोर्वर्त्तते यदा तु संख्येये विंशतिशब्दस्तदा च भवत्येव स
मासः अधिकविंशा इति अचेद्ग्रहणविषयत्वबोधाय इति गृह्यते इति ग्रहणं वेषादिति द्विषयोर्वाच्यो २९८

योऽलेकसरूपे प्रत्ययेनेत्यनेन निग्रहणं दण्डादिन इति तद्विषयविशेषः सूत्रादेरैः कथं लभ्यते आह इतिशब्दादिति
स हि लौकिकार्थविवक्षां द्योतयति लोके केशाकेशीत्यादिप्रयोगयावानर्थः प्रतीयते तावत्यर्थे बहुव्रीहि-
र्भवति चैनेषामपि हूयते अत्र प्राचा दृष्टिमहणात्कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घत्वमा
त्वेवानचेत्युक्तम् तत्राप्तवे स्यपाणिनीयमपवमुष्टामुष्टीत्युदाहरणमप्प्रामाणिकमेव यत्तच्च म
नोरमायां स्पष्टमेव उभेडणः तद्धितेकिं पक्षीवावाभ्रुणेणक्रिमेनिसूत्रेणेपि भस्यातद्धितउत्येवरूपं स
ज्ञापूर्वकत्वमस्त्येव तथापि विषये समर्पकं पदं यत्र सर्वमा पूर्वकोविधिर्यमितिभावः पद्मपिरादिति न
परः तत्कालस्य सेत्येव तथापीह तकार उच्चारणार्थः न परत्वे फलताभावात् उभेडनेवा स्वस्वरूपग्र
हृस्येति तप्रत्याख्यानमितिभावः स्यादेतत् तपरस्तत्कालस्य संज्ञा भवतीति गडेबन्त नडितिह्लननि-
येयस्यापि संज्ञा पूर्ववत्वेनाम्नित्यत्वात् क्लिष्टशिरोवस्मत्र तु न सिद्धे नक्ष्रल्लकसूत्रे अकारान्त
यत्वलेकारोपदेशो व्यर्थः सावर्ण्यसत्वकतरीत्याल्लकारस्यास्तु न सिद्धेरनित्यत्वज्ञापनस्यानिष्फल

त॰ त॰
बो॰ चि॰
२९७

त्वान्न चैवमपि ऋतोल्लृत्का ॐकारयिवम निमित्तज्ञापनमावश्यकमिति वाच्यम् राजृ भ्राजृ गम्लृ शक्लृ
ति पच्यमानत्वेऽथ करणामामर्थ्य नाम्नेऽपि शास्त्रे दिनान्त दिनः परस्मैपदेष्विति पृथग्गानुवादसामर्थ्या
च्चान्नकार्याणामणकार्ये सिद्धे विति चेत्तत्राह गरोरनृतउत्पेने नतस्ट ह्नि नस्यरउरोः प्लुत विधानाद्
नृतउत्पेतदनूद्यमानगुरुविशेषणत्वेनानुवादरूपमेव न तु विधेयसमर्पकसंज्ञास्यपदमिति
ऋस्यानिकन्नुतनिषेधस्यानित्यत्वात् सिध्याक्ति प्रशिष्वाद्धस्वरत्वल्प्तेनासिध्यति ततश्चतत्सिध्यर्थमु
कज्ञापनायोभयोपदेशावश्यकत्वमेतन्नऋकारात्पृथक्लृकारस्यालाभात् न च ऋलृवर्णयो।
मिथः सावर्ण्यमिति वचनाल्लाभः श्लोकवार्तिके दृष्टास्त्वऋलृतोपदृत्ते विधाह तेन सदेहत्तिन्नुल्स
यागोकिं सहैवदशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी इह शाक्तोत्नत्तुल्ययोगेऽवचनः भारकर्मवहनक्रि
यायोपुत्राणामनन्वयात् किन्तु विद्यमानवचनः रूपापुत्रेषु विद्यमानेष्वत्यर्थः एतच्च सदृशाद्दस
विद्यमानत्वमप्यर्थोऽस्तीति विवक्षितमुक्तं एतदुदाहरणं शरीरेन सह सुपुत्रैरिति वेति वाच्यम् तृतीयात्म सह २९७

शक्तं उत्पन्नेनैव वोपसर्जनस्येति सहविशेषणमव्यभिचारात् किं तत्पदेन संनिधानेपि तस्य समासस्य न त्वा-
वयववदारकं उपसर्जनेन सर्वोवयवकसमासस्येत्यर्थः नदेव फलितमाह बहुव्रीहेरिति नेन सह तुल्या
सजनिसर्वेथिकःस्यकृतः सहेचेतिवक्तव्यपि ड्यपूर्वसमासाविमास्सहस्य संज्ञायामित्यतो न्ववर्तमानावाह
सहस्य सः स्यादितिप्रापिकमितिविभाषा सपूर्वस्यन्यादितिभावः सकर्मकं उत्पर्थः प्रकृत्याषिकथत-
ह्रियमानस्य सपुत्र स्य समात्कस्य सपरिवारस्यापुरापेकैश्वर्याभिवृद्धिरस्तित्याद्विप्रयोगाः संगके
नेडनिवेडुच्यते येश्वर्यादिभिर्वृद्धिरस्त्विति भवं तेन न गत्वं विप्यनन्याप्रार्थनाबाम् नत्वाशीर्वाचनेयत्वाशी-
र्वाचनेयत्वाशीःकथंनेनत्याशितिनहिसपुत्रके उत्पादिनानप्रयुज्यत एवेति नकाप्युपत्तिः बहुव्रीहौ से
ख्येयं व्यसंख्येन पंचमर्थे सप्तमीत्याह यावद्बहुव्रीहिस्तस्मादिति उपगणा उत्पचिसत्यसनि सरूपे विशे-
षानास्तीति अतः आह स्वरे विशेष इति उविवर्ति विनिडत्यतोहानत्तस्यात् असमिन्नुयथैव मदप्रकृति
स्वर इत्यर्थः नचसस्यापि दुनिपरत्वात्पूर्वं प्रकृतिस्वर एव स्यादिति शंक्यं वितीति स्वरस्य सतिशिष्टत्वात्

त॰ बो॰
बा॰ पि॰
२९८

इच विस्वनक रणस्यैवेययायन्ते संख्यायाइति संख्यातस्यनतुरुपस्यचरमावयवोऽव्चरन्नव्यर्थः एकविंश
तीत्यादौडभवति अन्यत्रापिकल्लोपादित्तिवौर्त्रिक करोत्रैः प्रत्ययेन षष्ठीतिपतञ्चोपलक्षणं सप्तम्यपि
ठात्ययेनेवतदाहसंगवाचीत्यादिलक्षणालक्षितंस्वांगंगट्ठातिजेनसोभगाहीप्रतिमन्यादिप्रयोगाति
वीथः प्वेत्याहुः चस्मादितिषाडीवर्थः चक्षुचितः इत्यंतोद्यतार्थः नेनात्रएवंपरभक्तितिस्वरोनभवति
स्थूलादेति स्थूलानिअक्षीणिपर्वत्रिकाणियस्यासता प्राचाभस्य लाक्षीविद्धविति प्रमुदाहृतेनतन्न
अक्षिणोदर्शनादित्यवोडुर्वीवत्वात यद्यपिसमासांतविधेरनित्यत्वात्सह्वतइतिकेष्विहत्याख्यात तदसारप
वेषतत्पितथैवभविष्यतीतिप्रसंगात् होगउलेति मात्रचोह्विगोनित्यमितिलुक्केनोडरितिनायकः नक्षत्रे
योनित्यशादृशाहेलाहडुकीहेरित्यर्थः स्यगनेत्रेति स्यगोस्यगाघ्रौषेन क्षेत्रेचेद्यनेनतायस्यामृ
गनक्षत्रमपचेद्धनेनास्यगोऽऽइत्यत्रनभवति इहहिनक्षत्रेवर्तेतेनलढनेत्रशाकःइति खुरखराभ्यामिति ज्ञा
यिकायाइतिवर्तमानेकेवलादेशावचनंप्रत्ययम् खराणाइति प्रत्ययमनसेतिदीर्घः उपसर्गाच्च उपयद २९८

णंप्राचादीनामुपलक्षणम् नासिकाशब्दस्य क्रियापार्थनत्वेप्रत्युपसर्गावायोगात् नचक्रियायोगात् न
चक्रियायोगाभावेप्युपसर्गत्वमस्ति इतिशंक्यसावकेऽपिसावकाशोऽन्यथाऽव्ययीभावेउपसर्वोन्तः
नोतीतिसम्प्रत्ययप्रसंगात्भेदात् प्राद्ग्रमिति उपसर्गादनोपरः अनोपरः किम् प्रनोगेचनमित्यत्र
णत्वंमाभूत् तद्धितेअनोपरइत्यपनीयवद्धलग्रहणंचकृत्वेमर्थः अन्यथाप्राणानयत्पादावव्याप्तिःप्र
नः पृषत्पादात्वत्तिव्याप्तिः अमेउपेतेतिभावः प्रणसः इतिप्रगतानासिकाअस्येतिविग्रहः कथंतद्धितइति
प्रत्ययोरन्तरवेणाभावमितिप्रसंगः नासिकेयत तथाविनसेत्विनप्रथमांतृकिकथंयदन्तइतिनसादेशो
न्त्येयोंतमितिभावः शोभनेप्रातरणशक्तिप्रधानस्यसामानाधिकरण्यासंभवात्मातस्तनेकर्मल
क्षणइत्याहुः प्रातःकल्पमित्यत्रैव प्रातश्शब्दोद्वृत्तिविषयेशक्तिपरः इतितनसामानाधिकरण्यात्
दपतिरित्यत्र पदणीपदादिषुनिपातनान्नत्वभावः तत्रइः सुसम्भ्योनत्वत्रहलिग्रहलिग्रहणंव्य
र्थम् हलशब्दमादाय हलइतिप्रयोगसंभवात् नचमहद्धलेहलिस्तत्रतन्तुर्हितोहलिस्तत्रैवार्थह

त॰ स॰
बो॰ पि॰
२९९

लइतिप्रयोगार्थेनग्रहणंतद्वाचाम् अहलइत्यत्रमरुद्दलरहितइत्यर्थाप्रतीतेः नचैवमप्यंतोदात्तार्थ
मचप्रत्ययविधानमावश्यकम् अन्यथाग्रहलइत्यत्रपूर्वपदप्रकृतिस्वरःस्यादितिवाच्यम् तस्य
भाषिमात्रेणनेनांतोदात्तत्वविधानात् अत्राहुः छौलिकस्यकयोनिवृत्त्यर्थंहलइत्यत्रान्तोदात्तत्वार्थंच
तदितिवाक्ये रिति आचार्येणाकेचित्क्वाग्राहलशाक्यो रितिपाठेनाइतिभावः नियमार्थश्च आका
रोच्चारणमक्त्वसंपादनार्थम् तेनसप्रजसाविन्यादोयसंतिचेत्राकारलोपःसिध्यति अस्तिदितः
त्वादेवान्यतरस्यांग्रहणातन्नवृत्तिरित्युक्तो नित्यग्रहणमन्नतोविधानार्थम् तेनास्मेयसइतिसिध्य
ति इति विन्यादोयस्यतिचेत्याकारलोपःहृत्रिकारादयः धर्मादनिच् अनिचाऽकारस्तत्प्र
योजनइत्येके अन्येतुधर्मकरोत्याचष्टे वानावत्करोतीतिएजेन्तात्क्विप् धर्मपरमोधर्मयस्यसः
परमधर्मा एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् धर्मशब्दोच्चारणमितदसप्रयोजनमेवमाहुः बहुव्रीहिस्थ
प्रथमंशब्दाद्धर्मांतपदमात्रित्यइत्यन्तुपदेमवचाति नच्चकेवलादितिनेनविशेष्यतांकेवलात्पूर्वं

२९९

पदादित्यप्रावात्तत्पूर्वपदमविशेषितंप्रसादकृता केवलादिति धर्मग्राहकस्यपूर्वपदस्यचविशेषण
मिनित्याख्यातम् तदुभयमपिचिंत्यम् ग्राहकत्वेप्रमाणाभावात् धर्मपदविशेषणेप्रयोजनाभावाच्च
नचधर्मग्राहकेतियत्नोत्तरपदेतद्व्यावृत्तिःफलमितिवाच्यम् तत्रबहुव्रीह्यवयवीभूतपूर्वपदा
त्परत्वस्यधर्मपदेऽसंभवादेवतान्मयमत्वादिति नचसर्वनामसंज्ञाव्यावृत्त्यादितिस्वग्राहकस्यपूर्वा
निपातार्थमुक्तः आदितासंज्ञाहतमामात्वादितिहृषितद्वंद्वादिभिःसमाहितत्वात् अपचिकमिति नच
तपुनएवकेवलग्रहणेऽस्य पूर्वपदग्राहकस्यसमासप्रथमावयवेस्वरूपेनैवमध्यमपादाख्यावृ
त्तिसंभवादितिचेदत्राहुः पूर्वपदादपिपतनात्यग्राहकत्वेनकेवलपदस्यमार्थकत्वादिकमेयास्य
पूर्वपदइति नन्वत्रानिवडुलेभः केवलादित्यस्यसमानात्मकादित्यर्थादितिचेन्नैवम् केव
लग्रहणस्यसमानात्मपूर्वपदपरत्वमानाभावात् निमित्तधर्मोहिस्थानीभवतीत्यादिप्रयोग
विरोधाच्च अस्मदकार्थस्त पृच्छयारणाइतिधातोमाधवग्रंथेस्पष्टः एतेनसाधोधर्मात्रसेपि

त॰ त॰
बो॰ चि॰
३००

साम्यधर्मासंदिग्धस्मात्सो साम्यधर्मास्मेति विग्रहः स च संदेहः साम्यधर्मद्वारक एव पर्यवस्यतीति केचां विद्या
ख्यानेपरास्ते उक्तरीत्यैव साम्यस्य साक्षात्संदिग्धत्वलाभेतत्स ··· र्थेन प्रयासस्य व्यर्थत्वात् साध्येवेति प
रस्मात्सो स्वस्य परस्वः स धर्मो यस्येति यदा विग्रहस्तेन देत्यर्थः दण्डामाल्लव्योमायः तद्योगादेव धर्मेनिष्या
तानिपातनं ननान्यदेत्यर्थः तदेतदाह व्यायेनेति चली हेमाञ्जमाली रुणान्तिर्यिरिष्णुणा निर्मितोदधि
तो मैप्रयोगोस्यौपचारिकरूतिकथं चिन्त्येयः केशाकेशीति तत्रेनेदमिति कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहिः उच्च
प्रत्ययस्य तिष्ठद्गुप्रभृतिषु दव्ययीभावत्वेऽप्रत्ययत्वं नन्वेवमिवस्मिन्करणे मर्थमव्ययीभावसंज्ञया
वाधात्समासान्तरेणानोदानवसिद्धेः अत्राहुः विशेषणार्थंतदावश्यकमेव तिष्ठद्गुप्रभृतिष्विकारमा
त्रेण पाठे हिस्तनेष्विनित्यादावतिप्राप्तिप्रसंगात् किंचात्राव्ययीभावसंज्ञया बहुव्रीहिसंज्ञा वाध्यते किं तद्द्व
योः समावेशाउपजीव्यविरोधस्यान्याय्यत्वादेवं च स्वरार्थमपि चिन्तकर्तव्य एवेति द्विदण्डीति सम्प्रदाय
निपातनस्याविषयविशेषपरिग्रहार्थत्वात् द्विदण्डाशालेत्यत्र तिच्न भवति उभाहस्त्याद्युभ्यादि उहनि ३००

पातनादेशावचः पादिकत्वेप्रसंगाभ्यांजान्नुशाहूकत्वेपुपपदनिर्वेधनेह्निमाष्विम्यजान्नुनेऽशेतिह्निवच
ननिर्देशः तत्फलेतुस्यानेषष्ठीवस्फुटकरणंजान्नुनऽत्वक्तेनविमिघेपंचमीप्रत्ययार्थिकारात् रोधप्र
त्ययइत्येदेसेदेहः स्यानन्तदेतद्ध नयत्नाह जान्नुशाहूयो रादेशाइति शार्ङ्गःयत्वेनिकण्यंतर्हि स्त्लावराया
संप्राप्तनधातुघमहालायत्नणांवदिति प्रघ्वादेनप्रयोगइति चेदत्राह समासांतविधेरनित्यत्वान्मात्रा
नुपपत्तिरनित्यत्वेप्रमाणं नस्वादिमेनोभाजनवृशाहूपाठः महिप्रेतेरम्यादयस्तत्स्वरूपेइत्येतोदात्तः राजा
हः सखीतिटचोनित्यत्वेनकिंतेनेति लोपोव्योर्वलीति योर्लोपइतिवत्कार्येयरपक्षेलोपाद्धलिलपः श
र्वप्रतिषेधेनेतिज्ञापयितुमादोविधेयनिर्देशः कृतः तेनसखायनेक्किपिसखीर्गिपिसिद्धम् गंधस्येति
नकारउच्चारणार्थः इत्याभ्यायेनाह इकारोनादेशः श्रुतिग्रादेः परस्येतीहनभवति । समासांतइत्यर्थके
रात् ध्वजकेविदाङ्ग इकारस्यप्रत्ययत्वेपिनन्नतिर्यस्येतिलोपेनोङ्घ्रिधिमित्यादिरूपसिद्ध नन्वतिन्त्वरित
मित्येतस्मिन्नताप्रत्निर्नंशोका नकारस्योच्चारणार्थत्वाभ्युपगमात् नापिषष्ठीनिर्देशादेशात्वमे

त.त.
बो.धि.
३०१

वनप्रत्ययत्वमितिवाच्यम् गायोक्तृगित्यादिप्रत्ययपवित्यिप्रपिषष्ठीदर्शनादिति अविभागेनेति एवंचगु
णवाचिन एव ग्रहणेनतद्द्रव्यवाचिनः इतिफलितोर्थः द्रव्याणीति अस्तिगंधशब्दोद्रव्यवचनं वह
तिजलमियंपिनष्टिगंधानितिप्रयोगात् गंधस्तुसौरभेस्त्स्यगंधके गर्वलेशयोः स एव द्रव्यवचनः
वक्त्वेपुंसिचस्मृतः इतिचकोशात् केचित्तुगंधस्यैवद्रव्यवार्तिके तद्धैकांतशब्देनस्वाभाविकत्वे
विवक्षितम् तेनागतकस्यैनेत्याहुः तथाचभाष्टिः आघ्रापिवान् गंधवहः सुगंधः इति
व्याख्यातंच जयमंगलायाम् गंधस्येत्यादिनाइकारः समासांतोनान्यस्येत्येतदेकांतग्रहणाभि
तिवचनात्सुगंधिः आपणिकइतिपठ्येति अतएवशवालसहकारसुगंधाविमादीनाप्रामादि
कत्वंडुचुटवृत्तिकतोक्ते अल्पाख्यायाम् अल्पवाचिनोगंधस्यइकारांतादेशः स्यादन्नब्रीहो
रूपगंधइति अतएवनाप्रकांतव्यपिकरणपदोबहुब्रीहिः यद्विवाफलितार्थकथनमेतत्
रूपगंधोयस्मिन्नित्येवविग्रहः गंधशब्दस्यविशेषणत्वेपिसमादेवज्ञापकात्परनिपातः स्यादस्यपद्य ३०१

यलोपः समासांतो न स्यादादेः परस्यादेः स्यात् शेषिकः कप्प्रसङ्गेनाशेषाद्विभाषेत्यत्र समासांतापे
क्षस्य शेषस्याग्रहणादत आह समासांतस्तु इति कथं पुनरभावो भावस्यापवः स्यात्तत्राह स्थानि
द्वारेणेति वचनबलादौपचारिकमभावत्वं गृह्यत इति भावः कुंभपदीषु बहुवचननिर्देशाद्ग
णपाठसामर्थ्यादाकृतित्वमभिप्रेत्याह कुंभपद्यादिष्विति इह गणे कुंभपदी जालपदीत्येवं स
मुदायापपठ्यंते तस्य च प्रयोजनं विषयविशेषपरिग्रह इत्याशयेनाह स्त्रियामिति यथेहोपसर्जनपू
र्वं संख्यापूर्वं च पठ्यते तस्यासिद्धे लोपो नित्यं ङीवर्थवचनं तेन पादोऽन्यतरस्यामिति विकल्पो न भवति
द्विदन्निति द्विदंतो यस्य जातापन्नापि सुत्वावस्था त्विह गम्यते उगितश्चेति नुम् संयोगांतलोपस्यासि
द्धत्वाल्लोपो न षोडन्निति षष उत्वं दतृदशसुनेनोत्वप्रवृत्ते सुदती उगितश्चेति ङीप् समदंतीति
नासिकोदरेत्यादिना ङीप् पूष्पावदंतीति श्यावः स्यात्कपिश इत्यमरः अरोकदन्निति अरोकाः
अरोकाः अच्छिद्राः दंताः अस्य सः इहानुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः तेन सूषदन्निति सिध्यतीत्या

ते॰ स॰
बो॰ धि॰
३०२

ढः अज्ञानेति अज्ञातेककुदमस्येति विग्रहः इह द्विवाल्यावस्थागम्यते उरःप्रभृतिभ्यः कप् उरःप्रभृत्यंता
द्बहुव्रीहेः कप् स्यात् समासार्थोत्तरपदांतः समासांता इति पक्षे तु बहुव्रीहिस्थ रमावयवेभ्यः कपिति व्या
ख्येयम् तद्धितत्वात् कस्य नत्वं व्यूढोरस्कः व्यूढं विशालं उरो यस्य सः सोपदादाविति विसर्ज्जनीयः
स्य सः प्रियसर्पिष्कः इणः षः इति विसर्गस्य षत्वं एकवचनांततानीति न नद्युतश्चेति सिद्धे लक्ष्मी
शब्दपाठस्तिदेकवचनांतलक्ष्मीशब्दावयवकबहुव्रीहेरेव नित्यं कप् अन्यत्र शेषाद्विभाषेति विकल्प ए
वेति नियमार्थः तेनाकृशमाकृशलक्ष्मीश्चेतसा संश्रितेन सहितिभारविप्रयोगः सिद्धः अकृशपलक्ष्म्या
यस्येति विग्रहः यत्तु प्राचोक्तं नद्युतश्चेति कप् बहुलक्ष्मीकः इति तदयुक्तम् संख्यावाची बहुशब्दस ए
कवचनांतत्वाभावात् प्रभृतिनियमेनत्वागितत्वात् बह्व्योऽधिका लक्ष्मीर्यस्येति विशेषविवक्षायां।
यत्तेन उरःप्रभृतिभ्यः कपित्येवव्यक्तमुचितत्वात् यदा तु नियमाप्राप्त्या णोनिषेधः एवमेव प्रभृति
तित्वाभ्रीयते तदा प्राचोक्तमपि सम्यगेवेति ज्ञेयम् अर्थान्नञः गणसूत्रमिदम् अनर्थकेनापी ३०२

ति कथं तर्हि सुपथी नगरीति हलंतेषूक्तम् कपस्तु दुर्वारत्वान्न च नपूजनादित्यनेन उरःप्रभृ
त्यप्रत्ययस्यैव कपोपि निषेधः षचः प्राचीनामेन सन्निषेधः इति वक्ष्यमाणत्वात् कप्रत्ययस्य च वचः
उक्तत्वात् तस्य समासांतविधेरनित्यत्वाच्चेति समाधेयम् यद्वा रनाकीविवितिस्त्रेते सुपथीति भा
ष्याच्चेति उक्तम् वज्रवाग्मिकेति वचोवाग्मिनिः शेषाद्वि यदत्र प्रागुक्तं कपूमात्रापत्तः शेषः शे
षः स्यात् न तर्हि व्याघ्रपात्सुगंधिरित्यादाववशिष्यात् अतः समासांतापत्तः शेषादुहृत्यादाह अ
नुक्तसमासांतादिति व्याघ्रपादित्यानिवत्तद्वारालोपोपि समासांतश्चेत्युक्तम् सुगंधीति गंधस्ये
त्यादनाद्युत्समासांतः प्रियपथ इति अकृतस्तिवत्प्रत्ययः समासांतः उपवहवदिति संख्याव्ययेत्या
दिनासमासः उत्तरपूर्वेति दिङ्नामान्यन्तरालेति समासः पुत्र इति तेसहेतीत्यादिनासमासः अर्थभाव
शोषावज्रश्रीर्विदिरित्यसः शेषषष्टेमनेकमन्यपदार्थ इत्यनेनसिद्धवसते नघनेन संख्याव्ययासन्न
त्यादिषु च निवर्तते तथा च शेषाधिकारस्थत्वादुपवहवः स्यादिषु कप्रत्ययो नेति एकचानेकम्

त॰ बो॰
बो॰ पि॰
३०३

न्यपदार्थइतिसूत्रान्तस्थकृत्संख्यापासन्नेप्यादीनामारंभः कथभाषार्थमप्यावधूपकइतिस्थितम् ननुसह
इत्यादितस्यापूर्वशास्त्राप्यनञ्समासोनपरत्वेचकथमित्याह तत्रादिनेति अर्थभेदेनशास्त्रभेदः सत्य
पर्थभेदप्राहस्यभेदइतीतिमतद्वये आद्येशास्त्रवृत्तिः द्वितीयेमंत्रमितिविवेकः यत्त्ववदेतःप्रतिपदो।
क्ताः समासांताः स्वविषयेबाधकाः भवेतितत्किमनञ्समासांतपरेणशेषग्रहणेनेतितन्नतत्कृ
पूरिण्यादीनांसमासांतत्वेचरितार्थतयाप्रियपथइत्यादौपरेणकपाबाधापत्तेः ईयसश्चेतिमावे
कल्पिकत्वम्बसर्वोपिनिषिध्यते बहुश्रेयानिति अतिप्रायेणप्रशस्यश्रेयान् द्विवचनविभज्येति
यन् प्रशस्यस्य श्रः शेषाद्विभाषेकः प्राप्तः बहुश्रेयसीति नचतन्मेतिनिसंप्राप्तःक पूलिंगवि।
शिष्टपरिभाषया ईयसश्चेतिप्रतिषिध्यते बहुनाडिरित्युपसर्जनह्रस्वः स्त्रीप्रत्ययांतत्वाभावा
त् इतिअन्तस्तनत्रिभ्यः इतीअन्तस्तनत्रिभ्यः इतीतिप्रत्ययस्यस्त्रियामित्यधिकारे अविहितत्वादि
तिभावः सप्तमीविशेषणेयदाकेठेकिंचिदस्तीतिज्ञानम् तस्यविशेषणेकालइति तदेदंसप्त

नोपग्रहणमन्यदाहुतेनविनापिविशेषणात्साटेवसिद्धं चित्रगुरिति नचोपसर्जनं पूर्वमित्येवेदं सिध्य
तीतिवाच्यम् बहुव्रीहौ सप्तमीपूर्वनिपाते त्वकौडिन्यन्यायेनोपसर्जनपूर्वत्वस्य बाधापत्तेरतो विशेष
ग्रहणं कृतं सर्वनामेति कथं तर्हि तःपरो यस्मात्स तत्परः कथं जहत्स्वार्थावृत्तिरिति उच्यते जह
त्स्वपदं यं जहत्स्वः सोऽर्थो यस्या इति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः तयोश्च स्वपरपदयोः सर्वनामत्वा
त्पूर्वनिपातेन भाव्यमिति चेदत्राहुः स्वत्र भाष्यप्रयोगः पूर्वनिपातः राजदन्तादित्वाद्वा सिद्धं द्विशुक्ला
मिति यद्यपि सर्वनामत्वेनैव द्विशब्दस्य नियतत्वं सिध्यति तथापि त्रिशुक्लरक्तादिसिद्धये वार्त्ति
के संख्याग्रहणं कृतम् अल्पाच्तरस्य सर्वनाम्नोरिति वाच्ये विपरीतोच्चारणमयुक्तमित्याशं
क्याह मित्येत्यनयोरिति विपरीतोच्चारणमेवात्र लिंगमिति भावः अल्पीयस्या इति अल्पार्थवाच
काइत्यर्थः गडादेरिति च्यादिशब्दः प्रकारवाचीतेन पद्मनाभो यस्य सः पद्मनाभः ऊर्णनाभोऽय
स्य स्तायोरिति जितस्वः ऊर्णनाभः इति सिध्यतीत्याहुः जातिकालेति प्रतञ्च जातिकालसुखा

त॰ त॰
बो॰ टि॰
३०४

दिभ्योनाछादनादित्यनेनज्ञापकादितिभावः सारंगजग्धीतिसारंगःजग्धोययासाऽस्वांगपूर्वपदाद्वेति ङीष् का
ष्ठंतदृहिचाहहसितःइत्यादि आत्राह्मःनपुंसककेभावेक्तःइतिक्तस्यनपूर्वतःनिष्ठाशाहेनविहितस्यैवेहग्रहणा
दिति कश्चिन्नेति आहिताग्न्यादित्वकल्पनादनभिधानाद्वेतिभावः इतिबहुव्रीहिः ॥०॥
चार्थेद्वंद्वः अनेकमन्यपदार्थःइत्यतोऽनेकमित्यनुवर्तते तत्र इत्यस्मात्सुवपिसमासःइतिविभाषेतिचा
पिक्रियतएव तदाह अनेकसुबंतमित्यादिचार्थाःइतिचशब्दस्यार्थाइत्यर्थः एकस्मिन्निति भाज
नाद्यावित्यर्थःईश्वरंगुरुंचभजस्वेति क्रियायांद्वयोःसमुच्चयोयंतथाराजोगजाश्वाश्चेति द्वयोर्द्र
व्ययोःसमुच्चयः शुक्लोरक्तश्चेति द्रव्येति द्रव्यगुणयोःरक्तःपटःकुंडलंचेति गुणोद्रव्ययोरिसमुच्चये
भिक्षामट गांचानयेति अन्वयदर्शनाद्वामनानपत्रपिभिक्षामटस्यैवानंगत्व भिक्षानगामानयेति
तथाऽन्वयनानिष्यमानपत्नोभिक्षाटनस्यैवप्राधान्यंगवानयनस्यतुआनुषंगिता असामर्थ्यादिति
एकार्थीभावादित्यर्थःतथाहिबहुव्रीहिघटकपदानांकर्माद्यर्थेनभावेपिबहुघटकपदानांचार्थेन ३०४

तेर्भावेणैकार्थीभावश्चावयुपक्षः समर्थः पदविधिरिति परिभाषितत्वात् चार्थे द्वन्द्वः इत्युक्तेस्मिन्न चेद्द्वन्द्वेपर
स्परनिरपेक्षाणामेकार्थीभावः संभवतीति येन समुच्चयान्वाचययोरेकार्थीभावानभ्युपगतोस्यातातनस्मिन्नितरेत
रयोगे च परस्परसाहित्यसत्त्वात्समासो भवति तत्र समुच्चयान्वाचययोः परं त्वितरयोगसाहित्यमतविशेष
णाम् इत्थं तु विशेष्यसमाहारेतरसाहित्यप्राधान्येनोक्तं विशेषणानामिति विवेकः वक्ष्यति नीलोत्पलमित्यादौ च।
शब्दान्तर्भावेण विग्रहदर्शनादेकार्थीभावसत्त्वाच्च द्वन्द्वो दुर्वारः स्यादेवम् विशेषणं विशेष्येणेति स
समानाधिकरणेऽपि विहितत्वात् तत्पुरुषसंज्ञया द्वन्द्वसंज्ञाया बाधात् तस्मात्सामानाधिकरण्ये साकाङ्क्ष
त्वात्समानाधिकरणपदाभावविवक्षायां तु प्रमाणप्रमेयत्वादाविव नीलोत्पलत्वमित्यादावपि द्वन्द्व इष्टापत्ति
रेव होतृपोतारिति उक्तपदपरत्वाभावाद्नयोरानङ् राजदन्तादिषु इह द्वन्द्वगतरूपयोः पाठोर्थ्यर्थमो।
वित्याद्यपि प्रायेणास्य द्वन्द्वोदाहरणन्यासः द्वन्द्वोपि च नैकमिति सर्वेषामेव प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्जन
त्वाविशेषादस्य द्वन्द्वे पूर्वनिपातनियमप्राप्तावयमारंभः यत्र त्वनेके चातत्रान्तद्वयोरपि पूर्वनिपातनियमस्सा

दतेत्याह अनेकप्राप्तावेकत्रेति अत्रमाचख्युः आकृतौपदार्थे सकल्लक्षणानाम् प्रवृत्तिमेवेति न पुनः
प्रवर्त्तते यत्किंपदस्मिन्निह नश्रीयते लक्ष्यान्तरेधादिति हरिहरगुरुशातृयोर्न नियमः प्रवर्त्तत इति भा
वः अजाद्यदन्तं समुद्रभाद्यलक्षणाद्धेतोः क्रियाइत्यादिनिर्देशाद्वनिमित्तं प्रकरणेनेतु ससोष्टवोध्या
यं विषयालिनीमितिभावः विप्रयोगसंगाह्रुतो अल्पाच्तरम् अत्वापववविपातनान्नास्वार्थेनरप कुत्व
वन्वयोरभावश्च यदितप्रकर्षेनरप्रस्यात्तदा द्वयोरेव नियमः स्यात् द्विवचनोन्तोपपदत्वविषयपव
तरयोर्विधानात् ततश्च यवखदिरपलाशा इत्यादौ बहुनियमो न स्यात् अन्दश्चऋतुनक्षत्राणामिति
ऋतूनामानुपूर्व्यं प्रादुर्भावकृतम् नक्षत्राणां तूदयकृतम् अभ्यर्हितं च वासुदेवार्जुनाभ्याव
त्विति निर्देशेनेदं ज्ञाप्यते इति चतुर्थे भाष्यम् अल्पाच्तरमजाद्यदन्तमितिसूत्राभ्यामर्जुनस्य पूर्वनि
पाते प्राप्ते तमबर्च्चन्नं ज्ञापयति सर्वतोऽभ्यर्हितं पूर्वमिति तेन त्रैवरूत्रेवदत्पने युधिष्ठिरार्जुनाविह
इन्द्रपुत्रतामहिम्नोऽर्थेशान्वाद्वा अभ्यर्हिततमर्थत्वेऽप्यसीतिति न नियमः सिध्यतीतिभावः दद्दस्मयो। ३०५

गिनतूर्यसेनांगानामिति बहुवचनांगग्रहणेन षष्ठीसमासः अंगशब्दस्य प्रत्येकमन्वय इति प्राण्यंगानां प्रा
ण्यंगैरेव सेनांगानां सेनांगैरेव यो द्वंद्वः स एव भवति न तु व्यतिरेके । तेन हस्तमार्दंगिकाश्वारोहे
ष्वत्र प्राणिसेनांगयोरंगानामेव यथा तूर्यसेनांगानामोपकारकत्वं बोध्यं पर्वाणमिति प्राण्यंगानां द्वंद्व
इत्यर्थः द्विवचनैकवचनेमिमनः एकवचने प्रवर्त्तते नैत्रैकवत्त्रीतिवृत्त्यापकत्वविशिष्टः समा
हाररूपोर्थस्तत्प्रातिपदिकः स्यादित्यर्थं मत्वा फलितमाह तत्स्यादिति पाणिपादमिति
यद्यप्यत्र जातिरप्राणिनामेव सिद्धम् तथापि द्वन्द्वप्राधान्यमपि भवतीति पाणिग्रहणमित्येके
पाणिपणवावपि तिमतिकरेमाभूदिति नियमार्थं वचनमित्यन्ये मार्दंगिकेति मृदंगवादनशि
ल्पमस्येति अर्थे शिल्पमिति ठक् पूर्वपाणविक इत्यपि रथिकाश्वारोहमिति रथेन चरंतीति
रथिकाः पर्पादिभ्यः ष्ठन्निति ष्ठन् ते चाश्वारोहाश्च तेषां समाहारः नन्वचार्थे द्वंद्वः उक्ते तेन
समाहारे द्वंद्वः साधुस्तस्य चैकत्वादेकवचनमपि सिद्धमिति किमनेनेत्याशंक्याह नियमार्थमिति स

समाहारएवेति समाहारे प्राण्यङ्गादीनामेवेति विपरीतनियमोऽत्र न भवति तिष्यपुनर्वस्वोरिति सूत्रे
बहुवचनद्वन्द्वपद्द्विवचनम् माभूदिति कृतमन्यथा तिष्यपुनर्वसू इति न स्यादिति एवं च द्वन्द्वश्च
प्राणितूर्यसेनेति प्रकरणाद्बहिर्भूतानामपि समाहारद्वन्द्वो भवत्येव तेन सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवती
तिनाप्येवं वचनमिति ज्ञेयं चरणानामिति पाठस्वामस्य तु वाचिनामित्यर्थः स्थेणोरिति छायतीति
वृत्तौ गणगतौ स्याप्रकृतिकरूसाप्रकृतिकलङ्लुङेडुपपदे सतीत्यर्थः स्थेणोः किमत्र भवत् कठकाल
लापाः स्तुतिः किंति एत् कठकालापाः अगादिति उदहपदाकंठे कालापे च प्रतिष्ठिते चाद्वेष्वा
वा भ्यांतं त्र्यंगतव्यमिति संकेतं पिता तस्य केतं विसृतासीनं प्रतीदमुच्यते कठेन प्रोक्तमधीयते
कमवेशंपायनान्तेवासिभ्याणिनिः तस्य च स्कादिति लुक् अत्र ण्येणस्त प्रोक्तात्लुगिति लुक् कला
पिनो णस्याद्वहचारीत्यादुपसंख्यानाद्धिलोपः यजुरिति अथर्वप्राह्वोयज्ञवैदलस्य करूतिभावः
पदकेति पदान्यधीते पदकः क्रमादिभ्यो वुन् एवं क्रमकोपि पदान्यधीते क्रमोऽप्येतव्यः इति स

शाप्रत्यासत्तिः अध्ययनतः किम् पितापुत्रौ प्रविप्रकृष्टेति किम् पाद्विकनैयायिकौ जातिरजातिर्वा।
अवयवकृद्देहोपि जात्याख्यायामेकस्मिन्निति द्विधा मेनात्र चेंगविकल्पेनेति भावः द्रव्यजातीना
मेवेति अप्राणिनामिति पर्युदासाद्विजवप्रकृत्यायेन द्रव्यजातीकनामेकवद्भावो न तु गुणा
यानामिति भावः जातिः किम् नंदिकृष्णौ च जैन्यौ सत्तावेतो जातिप्राप्त्य एवेति एतच्च जातिग्रह
णाल्लब्धम् अन्यथा पर्युदासेनेव ज्ञातुं पसर्जनद्रव्यवाचिनोपि ग्रहणे किं तेनेति भावः द्रव्यवि
शेषेति नन्वेवं रंजिताः विविधा लूरुशीलाः इति भावविप्रयोगसंगच्छते एवेति किं मिति न रूपसिद्धि
नाः शेलाइति मेना रमाणां समर्थितमिति चेद त्रोह्नः सकृत नस्तशीलाः जनंतच्च विवद्दितं वकंकेषां
चित्ररूपशीलविशेषणामिति जातिप्राधान्यादेकवद्भावमाशंक्य तत्र योक्तमिति बदरामलकामीति
फलेलुगिति लुक्नहितत्लुकीति स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुकि फलत्वजात्युपसर्जनद्रव्यवाचिना
वैनाविभागात्वृत्तमत्रगोमत्रेव बदराणि चामलकानि च बदरामलकम् जातिप्राणिनामित्येव

ते·त्व·
बो·पि·
३०८

म्रा — इतिवद्यानेनसूत्रेणावैकल्प्येनविरुध्यते फलत्वजातिवाचिनांबहुवचनांतानामेवद्वंद्वएकवदिति म
त्वेकवचनांतानांद्वंद्वइतिफलसेनावनस्पतीतिवार्त्तिकोक्तनियमस्यरूपेत्यतत्सूत्रेः विशिष्टलिंग
सूत्रेचत्वारोपिशब्दाअवयवधर्मेणावयविनिद्वंद्वोवर्त्तते इत्याशयेनाह ग्रामेत्यादि इहनदी
वाचिनांद्वंद्वःदेशवाचिनांद्वंद्वःइतिवाक्यभेदेननव्याख्यायते नगंगाकुरुक्षेत्रमित्यत्रनभवति
चदेशशब्देनात्रप्रसिद्धएवजनपदोगृह्यते मद्रउःशघग्रहणात् तेनापर्वतानांनकैलाशगंधमा
दने नदीइतिकिम् कुक्कुटमयूर्यौ विशिष्टपदेस्यार्थमाह भिन्नलिंगानामिति विड्वौद्विशि
विभौद्रार्थःअनयविशेषणम् विप्रोक्षेणेतिसूत्रेभेदकम्भेदेनेतिव्याख्यानं समाहारःद्वंद्वःस्या
दितिनिःकर्त्ताभिप्रायेणयमस्त्रिः यथाश्रुताभिप्रायेणतुद्वंद्वएकवत्स्यादितिकेचित्सूत्रेषु
व्याख्यायत उभेरावतीति उध्यानदीसापिनदीविशेषत्वान्नदीशब्देनगृहीतः एवंसोणोपि
त्रग्रामाद्व्यत्रनगरप्रतिषेधोवक्तव्यः तेनमथुरापाटलिपुत्रमित्यत्रनिषेधोनभवति उभयो ३०८

रपिनगारवत्वात् द्वन्द्वश्चापचितपरिमाणत्वेद्वन्द्वत्वंतच्चोपेतकत्वादनवस्थितम् यच्चसमर्थ्यते
द्वन्द्वयत्नरनस्थिस्यात्तूप्यवाद्वन्द्वएवयः प्राप्तेवाप्रसक्तो येषांकेचिदनकुलापीतितत्रसर्वेष
दस्याधरणपनोदाहरणेनोदाहरति यूकालिक्षमिति अनकुलादिति नकुलपर्यन्ताइत्
येषांचविरोधोविरोधोवैरंनतुसहमवस्थाने तेनेहतुपातपाप्माद्विसवम् त्रैकालेचवर्त्त
ते तत्रभवः शाश्वतिकः कालात्ठञ् अतएवनिपातनादिकसत्कोनादितिकादेशोऽस्ययाना
भमात्रइतिटिलोपश्चनशाश्वतिकः किम् देवासुरैरमृतमेवनिधिममंथेतेषांद्वन्द्वःप्रयुक्तः
कदाचित्कोविरोधोनतुनित्यः मैथुनप्रवृत्तिकालेनद्विरहात् परत्वादिति पशुशकुनिद्वन्द्व
स्यावकाशोगोमहिषंगोमहिषाः हंसचक्रवाके हंसचक्रवाके हंसचक्रवाकेहंसचक्रवाके हं
सचक्रवाकोः येषांचेत्यस्यावकाशोगोमहिषाः हंसचक्रवाकेहंसचक्रवाकाः येषांचेत्यस्या
वकाशः मार्जारमूषकम् श्रमणब्राह्मणमित्यादौज्ञेयः चकारेणवाध्यते चकारःपुनर्विध

त॰ बो॰
वो॰ पि॰
३०८

यकद्द्तिभावः शूद्राणां त्रैवर्णिकेतरमनुष्यपरं शूद्रत्वं जातिपरः अनिरवसितानामिति निषेधान्न
पात्राद्दिति यैर्भुक्ते भस्मना शुध्यते कांस्यपात्रादि सत्सु सक्त संस्कारेणापि पात्रं न शुध्यति तेषां निर
षैः गवाश्वप्रभृतीनि च गवाश्वप्रभृतीनीति गणपाठे यानि तानि यथा पठितानि तथैव साधूनीत्यर्थः (गवा
श्वप्रभृतीनीति गणपाठे पाणिनिना यथा पठि) तेनावङः प्राप्तिकत्वाद्यदा नावङ् तदा उत्तरस
त्रेण विकल्पेन भवति गोभ्यश्च पश्ववो वा अश्वेभ्यः पशवो वा गो अश्वाः गवाश्वमिति क्षुद्रपशु द्वंद्व
विभाषाप्राप्ता दासीदासमिति अत्र पुमान्स्त्रियेत्येकशेषो वा प्राप्ते विभाषा किम् शेषाणामेवेति
अयं भावः वृक्षादिशब्दैः प्रत्येकं द्वंद्वे विधीयमाने न चैको वृक्षशब्दो द्वंद्वः न च द्वयोः सहप्रयोगाः सरू
पाणामित्येकशेषात् नापि पर्यायाणां विरूपाणामपि समानार्थानामित्येकशेषात् नापि हस्त्य
श्वयवस्वैतित्यादि समासविधायकयोरनभिधानात् तत्र द्वंद्वस्यैवाभावादित्ति सर्वप्रकरण
शेषतया नियममाह फलसेनेत्यादि फलसेना इत्यादि फलसेनादीनां द्वंद्वो विभाषावृक्षमृगे। ३०८

नेनैवलक्षणान्तरेणवा। एकवद्भाववत्वद्गप्रकृतिरेवएकवद्भवतीत्यर्थः वहवोवचसि पदार्थाः वहु
वचनान्तावाप्रकृतिः कारणपयस्याः बहुप्रकृतिः वदराणिचामलकानिचतिजात्याख्यायामे
स्मिन्निति वैकल्पिकवद्गवचनं वदरामलके इति प्राप्ते नेष्येकवचनान्तयोर्द्वन्द्वः इति तात्पर्यम्
वद्भावः पशुग्रहणमिति विकल्पार्थमित्यनुषज्यते चार्थेद्वन्द्व इत्यनेनैवासिद्धे मृगशकुनि
ग्रहणमिमाशंक्याह मृगाणामश्वैरेवत्वादिनपुंसकार्थमित्ययंभावः पशुजातित्वाद्विकल्पसिद्धे
अश्ववडवग्रहणंप्रतिपदविधानार्थम् तेनाश्ववडवमित्येकवद्भावपक्षेपूर्ववदश्ववडवावितिप
तद्धारयित्वास्मनपुंसकमिष्यतेदेवभवति स इति तन्न्यूबद्धनत्वेकवद्भावभाजां पक्षेनुप्रविद्यमानं
नपुंसकत्वमेकवद्भाववदेवभवतिसिद्धं तथा च प्रतिपदोक्तस्य वलीयस्त्वान्नपुंसकत्वंसिध्यती
तिप्रतिविधेयः अधिकरणमिवद्व्यंचकारेणविभाषानुकर्षणास्तदनद्याचष्टे विरुद्धार्थानामित्या
दुदाहरणान्त शीतोष्णेनास्मसुखदुःखं सुखदुःखे इति विरोधोऽसहानवस्थानलक्षणःभव

त॰ बो॰
बा॰ पि॰
३०९

त्येवइति विप्रतिषिद्धग्रहणाभावे त्वनस्यात् अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमादिति भावः अनधिकरण
वाचीति किम् शीतोष्णे उदके स्तः इति पाक्षिकः समाहारद्वंद्वोपि स्यादिति दिक् नदधिपयसी इति
व्यंजनत्वाद्विकल्पः प्राप्तः एवं मधुसर्पिषी सर्पिर्मधुनी इत्यत्रापि बोध्यः इह ब्रह्मप्रजापती शिववै
श्रवणौ इत्यादौ समाहारनिषेधमुखेनेतरेतरयोगद्वंद्वोऽनेन व्यवस्थाप्यते तेन साहचर्याद्दधिपय
सी इत्यादावपि तथैव तेन तत्र व्यंजनत्वप्रयुक्तविकल्पो निषिद्ध इति नातिलक्षणं नित्यमेकवद्भावो स्त्वि
ति शंकनीयम् किंचनेह लक्षणाविशेषेऽप्याग्रहः एतानि ते तत्सु ग्रे मेकवद्भावमात्रसन्निषेधनात्
यथा नषट्स्वरादिभ्यः इत्यत्र ङीपटापोरुभयोरपि निषेधसिद्धये स्त्रियामिति यदुक्तं तन्नेति सामान्यतो नि
षिध्यत इति दिक् ऋक्सामे वाङ्मनसे इति अचतुरेत्यादिनात्र समासांताच निपातनेन अधिकर
णसमासार्थस्याप्रयोगाधिकरणावर्त्तिपदार्थत्वात् सेनावत्वे परिमाणं नियमस्तस्मिन्नाप्स्यमानः इति
व्याचष्टे द्रव्यसंख्यावगम इति नियमान्नस्यादिति नचेह प्राणिपरत्वात् अप्राप्ते सैकवदेवेति नियमस्य प्रति ३०९

षेधेपि चार्थे द्वन्द्वोपि न स्यात् इतिवाच्यम् समासप्रयोग इति लिंगात् प्रधानसमासापेक्षत्वेपि तदभ्यु
पगमात् उक्तं हि भाष्ये भवति वै प्रधानसमासापेक्षस्यापि निवृत्तिरिति तेन समाहारद्वन्द्वस्यात्र प्रा
प्त्यभावे द्वन्द्वस्य प्राप्तिरित्यनियमात् प्रवृत्त्या इतरेतरयोगद्वन्द्वो निर्बाध एवेति सूत्रमिदं किं विच
रमिति चेदत्राहुः नियमसूत्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे द्वन्द्वस्य प्राप्तिरित्यनेन सूत्रेण केवल
मितरेतरयोगद्वन्द्वनिषेधस्य निषेधद्वारा इतरेतरयोगद्वन्द्वप्रापणार्थमिदम् एवं च निषेधमु
खेन प्रवृत्तिरिति पक्षस्य ज्ञापनापेक्ष इति फलितमिति दिक् विभाषा समीपे यद्यपि द्वन्द्वसमासा
र द्वन्द्वो वेति व्याख्यानेपि दन्तिः तथापि पूर्वसूत्रे नियमनिषेधस्योक्तत्वात् न दन्तुरोधेनाद्वन्द्वनिय
मो वा स्यादिति उपदशादन्तोऽस्मिति एकवपदे अव्ययीभावस्यैवानुप्रयोगः यत्तु बहुव्रीहेस्त
दा उपदशादन्तोऽस्येति विग्रहे स्यादुपदशादन्तोऽस्येव समनन्त्याकरः दन्तोऽस्य दर्शनमित्यभिप्राये
णेयस्याकृतायामप्युपदशाशब्देन षष्ठी नेष्यते अतो बहुव्रीहेर्नानुप्रयोगः किं त्वव्ययीभावस्येति ॥

तै·ते
वा·चि·
३९

तदाभावः आनडुः अनडुहति षष्ठ्यन्तमानातावेकवचनेअतोविधायोनिःसंबंधेभ्यः इत्यनुवर्त्तते तच्चा
त्रषष्ठ्याविपरिणम्यते तदाह विद्यायोनिसंबंधवाचिनामिति ननु अनडुत्वनुवर्त्तनादेनसिद्धे कि
मनेन अतोयद्ग्रहणेनातोऽङ्गः अनडुहितिस्थयमाणमन्त्रवृत्तं तत्रोत्तरपदेपरतोयत्पूर्वं तस्य विशेषणमाङ
त्रभावेपरेआनविधास्यति तत्रकापिनिर्देशार्थमन्यथानातानडुत्रा विन्यत्रापि स्यादितिउतस्यदइ
ति एतच्चान्वत्रोत्तरपदेउत्पधिकाराल्लभ्यते उत्तरपदेपरतः पूर्वपदं यत्तस्यानडुहोतातापोता
रोइति आनडुहः त्वाम्पूर्वोऽकारस्यादेशोसतिनकारलोपः नकारमात्रमेवविधीयतामितिवाच्य
म् उ—त्तरपरः इतिरपरप्रसंगात् नविद्दोत्तरपदेनपूर्वपदंनाक्षिप्यते अतस्याद्यहोत्तरेनेष्टोद्गा
तारइत्यत्रमध्यमस्यानडुहः स्यात् ततस्तविशेषणासन्निधानात् अनएवस्यातेत्याटेपोनभवति
ध्यम् ननु अरद्दे तपदसास्यानेइतिकिमनेनानडुहोऽडितकरणेन सतुंडिःत्करणाभावेतित्रावरू
णादिन्याटेदेवतादद्वेचेडत्तरपदेपरिभिधीयमानोयथादेशः पूर्वस्यान्तरस्यवास्यान् एवे ३·१·

स्यात्पूर्वेत्यत्र निर्द्धारणाभावे मित्रावरुणावित्यादौ देवताद्वन्द्वे चेत्युत्तरपदे परे विधीयमानो यश्चादे
शः पूर्वस्यान्तस्य वास्येत्यासक्त्यभावात् एतेन ऋत उद्धि कार्यपनिर्देशार्थमित्युक्तत्वात् निर्दि
श्यमानस्य ऋकारस्यैवादेशः स्यादिति ङित्करणं चार्थमित्याशंकापि परास्ता नेष्टाद्ज्ञानार
इति तत्र नैष एकवृंपदमाद्यवयस्यैव पूर्वपदत्वात् मातापितावसिपुत्रौ त्यादम्नेऽत्र नयो
र्यो निष्कृतः संबंधः पूर्वत्र तद्धोत्रादिरूपविद्याकृतः संबंधः पूर्वत्र तद्धोत्रादिरूपविद्याकातः
संबंधः एकस्मिन्यत्ने आर्त्विज्यरूप इति विवेकः मेदुकस्तु तात्पर्यतिलेन विभाषा हस्य समोरि
ति अत्र च न संबंधान्ते इति भावः पितापुत्राविति नमेधायो निष्कृत संबंधो जन्यजनकभाव
लक्षणादेवृता न्वन्नकारीतार्थमविद्यायोनिसंबंधार्थं च वचनम् इदग्नेः आनङो पवादे
पम् देवताद्वन्द्व इत्येवेति इदं च वृत्तिग्रंथे स्थितं ज्योतिलक्षतयोत्तरदेवताद्वन्द्वे एवं ग्नीषोमौ
प्रणीयामीत्यादिमूलापनप्रयोगस्यार्षत्वात्साधुः पद्मामास्तु न द्वन्द्ववृत्तिः अग्निषोमौ ।

त॰ त॰
बो॰ सि॰
२११

माणवकमित्यत्राभिव्यक्तपदार्था ये स्वतंत्रा लोकविज्ञाता इति न्यायेनादोषत्वात् अग्नेः सात्पदाद्योरिति
निषिद्धेऽयमारंभः अग्निष्टुदिति अग्निः स्तूयतेऽस्मिन्निति सः क्रतुविशेषः संपदादित्वादधिकर
णे क्विप् अग्निष्टोम इति अग्नीनां स्तोमोऽग्निष्टोमः सोमयागसंस्थास्वाद्यसंस्था उच्यते इदुदो
नकार उच्चारणार्थः इकारस्येकारविधानेन तु बाधकबाधनार्थं वृद्धिग्रहणेनात्र वृद्धिमद्गृह्यते वृद्धिमा
त्रस्योत्तरपदस्यासंभवात्तो व्याचष्टे वृद्धिमदुत्तरपद इति अनडुमांश्च याप्यत्वेति यद्यपि वृद्धेः प्रा
गेवञ्यानडोस्त्वयोरन्तरंगत्वात्प्रवृत्तिरस्ति तथापि लुमापवादविषयमुत्सर्गोऽभिनिवेशान्त इति न्यायाद्वा
नडोऽसेन भवतः इति भावः अप्रावैक्ष्वमिति इत्वाभावान्नेडुव भवति ह्लमाभक्षदिति अकारे सति
सकारस्याश्रवणं भवति तेन प्रयोगे विकाराभावोऽनुमीयते इति भावः निसर्गमिति भवाख्यक्षावि-
द्धिकारो नानेनेयाऽनुमेयम् लक्ष्यानुरोधादिति भावः उपासूर्यमिति उषास्सूर्यं अनयोः समाहा
रः मातापितरौ मातरपितरस्यारम्भादेशौ निपात्यते द्वन्द्वे न भेदे देवताद्वन्द्वे न कुत्स्वजन्तु इति द्वन्द्वः दृढा प

चौ॰
३११

वादेनाह अपत्यं कस्यापि इति विरूपाणामिति रूपमेवाभ्यनेकृतिमुत्पन्नाम सौत्रस्वरूपशब्दस्यार्थः परत
पापित्वमात्मानात स्त्रात्मदेवदेवकलभशब्दात इति प्रागेवमात्यो न वृद्धाहृता अपत्यं मनहिं तं वृद्धिमिति
सर्वाचार्यैः परिभाषितस्य पाणिनेरकगोत्रापत्यस्येह यदृगो कृत्रिमेण पूनासाह च योत्तरत्राह गो
त्रशिष्यत इति गोत्रसूत्रेनत्वेवनतनस्य वितं अपत्याधिकरणादन्यत्र लौकिकग्रहणमिति सिद्धांता
त तेन दौपगवस्यानन्तरः औपगविः युवेत्यत्र नेकशेषः भागवित्तीति भगवित्तस्य गोत्रापत्यं
भागवित्तिः इत्यस्यापि निवृद्धाकुसौवीरेषु बहुलमिति ठक्प्रत्यये ठक् इह कुत्सा सौवीरत्वं चापि
क मपेक्ष तेन तत्र युवत्वमात्रकृतेव ह्रस्वम् गार्ग्यात्स्यायनाविति उत्तरेण त्वयोनेवेह रूपं तद्गोत्रा
दिकृतमस्य सौवर्णयुवरश्च वृद्धाग्नीति गोत्रप्रत्यये तस्त्रीवाचकत्वमिमर्थं एव वृद्धा वृद्धाने वत्सलत्वपस्य
स्त्रीकात्पते द्विवचनान्तेन विग्रहमा गार्ग्यायणाविति अनुवर्तमान इति तद्राजस्य बहुषु इत्यतः
पूर्वं दितिसर्वातिदेशस्य फलमनेनदर्शितम् अन्यथास्त्रीत्वस्य निवर्त्तमानाल्लुक् स्यात् गोगोत्र

नेनलिङ्गविशेषस्य सामान्यातिदेशो विशेषस्यानतिदेश इत्याद्यः वृद्धोयूना तत्सूमाद्यन्त॰ १
मत्यादोषाप्रसंगः हंसत्वजातिसमान्येन प्राहू वेल्लदाएमस्त्रीत्वपुंस्त्वमात्रप्रयुक्तत्वात्स्यादेतत् गोरियंगोस्त्वायंगोस्त्वायंतयासह्यो १

त॰ त॰ बो॰ षि॰ ३१२ सेति अत्र तत्त्वं च मितंरूपातिदेशोऽत्र वर्णमभ्यात्रेद गार्गी च वात्स्यायनी च युमान् स्त्रियाद्वेष्य
नेतिहृतं स्वरूपाणामितिवत्तुवत्तेते आतेःप्रत्ययादित्युत्तरसूत्रारंभात् तेनहंसश्चवरटा चेति अत्र न
भवत्येकोऽपि तेगावाविति नियमोन स्यात् अत्राहुः तदितरफलविशेषाभावे तत्सर्वाश्वरो
घः इतिअंशावित्यादौ त्वेकशेषो न भवति स्त्रीत्वपुंस्त्वे तत्प्रयोगकृते विशेषस्य सद्भावात् स्यादेत
मनोरमादौ युक्तम् तत्कथंसंगच्छतां तत्पुदाहृतिः शेषे पुनपुंसक इति नियमप्रवृत्तास्त्रीवाचीगौः
प्राह्वस्यशेषेपिंतोगावितिनियतः प्रयोगः सिध्यत्येवेति चेदत्र केचिद्दिङ्मात्रप्रदर्शनमात्रमिदं नीलो
गवौ सदयोगावाविति नियमतोऽनसाहित्युदाहर्तव्यम् अथवाशांतदग्राहोत्रादेतः कर्तृवाची
यतयताच प्रतेगावोस्वरूपाणामित्येनेन स्त्रीलिंगशेषेत्तु पते गावित्यपिसिद्धदिति यथाक्षस्य
नमेव समर्थनीयमित्याहुस्तदपरे न क्षमंते तदादितः शेषः इति नियमाप्रवृत्त एवमनुमास्त्रि
यति नियमव्हत्या नीलोगावावेतौ गावितिनियमः सिध्यत्येवेति अत्रवदंति अस्वहतनपुरुष ३१२

विशेषणानामित्येतस्यायमिह द्वमेकवचने तु विषयलिंगं तदेव विशेषणाणमपीति सर्वसमतत्वाएवं
नत्त्वेष विशेषणेष्वपि च एक विशेषणाप्यतो विसत्त्वत्यदादितः शेषः इत्यादि नियमाग्रहणा विशेष्य
गतमेव लिंगं भवतीति स्त्रीवाची गोषु शेषस्य शेषे एते इति स्यादेव इत्येनो गावितिनियतोन स्यादि
त्यादेयः संगच्छते एवेति दिक् नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् ग्रहणामेकवश्चास्येतेनेवानेतर्थात्स्य
ख्यते नतेकशेषेणास्याभिधेयेनाह क्लीवं विशिष्यते तच्चावारकं यदि नपुंसकेनेति किम् शुक्लं च
शुक्लेश्चैकवचनं भवति अस्यग्रहणामस्येकशेषस्य एकवद्भावायया विज्ञायते स्येवमर्थम
न्यथा उत्तरत्राप्येकवदित्यस्यानुवृत्तिः पंक्यते शुक्लं पटः इत्यादि शुक्लं शुक्ला शुक्लमिमेवुविय
हः यः पटी इत्यादि प्रदर्शनेन न शुक्लस्य पराणि लिंगत्वस्यैवारणाय पिता मात्रा श्वशुरः श्वश्र्वा समावित न
स्तत्रद्वयं व्यर्थम् पितृप्राधान्येन मात्रापित्रोः श्वशुरप्राधान्येन श्वश्रूश्वशुरयोर्लेहना याचायं संभवाद
न च सरूपाणामित्यादिसूत्रसमूहवदिदमपि सूत्रद्वयं द्वंद्वनिवृत्तिवैयर्थ्यमावश्यकमिति वा — म

त॰ त्त॰
बो॰ पि॰
३१३

पद्मेत स्यापि द्वन्द्वत्वादिति चेदत्राहुः पितृश्वशुरशब्दयो रिव मातृश्वश्रूशब्दयोः केवलयो रुक्तविषये प्रयो
गं वारयितुमारंभणीयमेव सूत्रद्वयमभिधानमाश्रित्य प्रसाव्याख्यानस्यानुचितत्वादिति मातापि
तरावि ति पितुर्दशगुणं माता गौरवेणातिरिच्यते इति स्मृतेः मातुरभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः
त्यदादीनि सर्वैः सर्वैः किं त्यदादिभिरन्यैः पितृपितृस द्वौ च यथा स्यात् स्त्र्यन्त्यासपत्न्यात्यदादिभिरेवस
होक्तौ विप्रत्ययो माभूत् यत्परमिति शब्दपरविप्रतिषेधादिति इति भावः अद्यादित्वान्न सिद्धः स्व
दादीनां पूर्वोषसह विवक्षितेषु वृद्धावः पुमान्स्त्रीनपुंसकं नद्दूपोनलिंगप्रतिपादिकादीनिभवातो भावः त्यदादितः ५४
ति वाच्यमित्यर्थः कालीत्याकांतायामर्थात्त्यदादीन्येव अस्यापवादमाह अद्वेद्वेति द्वंद्वादिवि
प्रोषणात्पूर्वानुक्तं किंतु विशेष्यनिघ्नतायामपि इक्तृत्वमयूर्थी ति मेद्वतिनियतेन स्यादिति
वेदत्र न न्याः परवल्लिंगमित्यनेन द्वंद्वतत्पुरुषयो रुत्तरपदलिंगत्वात्कत्तरपद लिंगस्येवद्वंद्वतत्प
रुषप्रतिपाद्यत्वेन लिंगानैतेवान्प्रयोगस्येति तक्त्राचिदनुपपत्तिरिति मयूरी कुक्कुटाविति प्र ३१३

कृतानुपयुक्तमप्येतत्प्रसंगादुक्तं नचेति पिप्पल्यादिषु साचेति अर्द्धपिप्पलीत्युदाहरणमस्य ग्राम्या इति
ग्रामे भवाः ग्रामा यास्त्रवजाविति यः लिंगद्वयेपि गावः इति रूपस्य समानत्वात् स्त्रीलिंगविशेषस्य फला
माह इमा इति एवं च इमा इति स्त्रीलिंगवचनानीति पुंलिंगस्यशेषः गावः इमा इति भाष्योदाहर
णादित्येके अन्येकेन ग्राम्यपशुसंघविषयत्वाच्छेषाद्यावः इति वदिमा इति च स्त्रीलिंगशेष एव
स्यादिति नास्मिसाव्यक्ता इमा इति एतावावाविति एकशेषस्यानेकविषयत्वादेकानेकपदिग्रहेपि
द्वयग्रहणसामर्थ्यादिह द्वयोर्नामसमुदायो गृह्यते इति भावः एकशेषे कृते तेति विभक्त्युत्पत्तेनैकत्वेनात द्वि
गत्वादिति भावः नन्वेवं विषयभेदात् द्वंद्वापवादएकशेषइत्युच्यते कथं प्रवर्तते इतिचेदत्राहुः
यद्येकशेषोनस्यात् तर्हि विभक्त्युत्पद्यमानायां द्वंद्वः स्यात् कृतेकशेषे सं न भवतीति ना किंकी प्रा
प्राप्तिमादायापवादो द्यायः द्वंद्वेनेति एतेन कृतद्वंद्वानामेकशेषइति भ्रमो निरस्तः नच तयोर्वास्त
फलेविषाभावादितिवाच्यम् तेनेति पथानाविति नचात्रेतोत्सर्गनामस्यानह् निर्लिंगात्मासात ॥

त॰बो॰
बो॰थि॰
३१८

स्तुपरिहारः इतोदित्सूत्रेपिसाविभक्तिरनुवृत्ता पंथ्यांसिद्धेरितिवाच्यंपथ्योविभाषेतिसमासांताभावेऽप्यं
घ्यानाविसमासादौ इतोदितिसूत्रस्यसमासावकाशत्वादिमेकशेषः प्रसंगादाह कृत्तद्धितेत्यादिपंचवृत्तयः
इतिपंचानांवृत्तिरितिपूर्वाचार्यसंज्ञा इहाप्याश्रीयतेइतिभावः तल्लक्षणमाह परार्थेतिप्रत्य
यार्थांतर्भावेनपरस्यघटितत्र्भावेनाचार्थोविशिष्टसचाभिधीयतेयेनतद्वार्थाभिधानेअतःपवनि २८
ई. नेहूतिनभवति नत्रैकार्थीभावानभ्युपगमादन्यथास्टदुपचतीत्यादौफलस्टदुवान्वयोनः
स्यात् सविशेषणानांवृत्तिर्नभवति वृत्तस्य चविशेषणयोगोनेत्यभ्युपगमादित्येके समर्थ
वैकैयदस्माह परस्परव्यपेक्षायोर्थस्तस्याभिधानव्याहृतरेण यत्रसावृत्तिरित्यर्थः राजपुरुष इत्य
त्रराज्ञःपुरुषइत्यत्रराजपुरुषेनवाक्यावस्थायामनुक्तःपुरुषार्थोभिधीयतइति अविग्रहइतिलौ
किकविग्रहरहितः इत्यर्थः अस्वपदेतिसमस्यमानपदाहोतरेणयावत्पदान्नघटितः इत्यर्थः हं
दृवद्भवौशौरेवेति अनेकपदग्रहणप्राप्तनवृत्तिप्रातदिव यानाद्भवपदसमास त्वंनपोरेवसंभवती ३१८

तिभावः क्वचिदेवेति द्वाहृज्जाइत्यादौ नान्वेति प्रातिपदिकेनेत्यर्थः कुंभकार इत्यत्र हि सुबुत्पत्तेः प्रागेवोपप
दसमासः करम्भरजस्त्वमितिस्थिक्रोष्ठवीपच्छी निवार्तिकेम पीतिसहेत्रे चकरम्भूरजस्त्वइति निपातनात्सम
समासः पिबतिल्देनेति आत्मानमात्मानेप्रति मयूरव्यंसकादौ पापमाइति समासः शेषः अरकूपू
रअइतिलुप्तप्रथमैकवचनांतं समासांताइतित्वपिक्रियते तद्धाह समासस्य प्रत्ययानावयवइति
अनतेइत्येतत्स्यामात्मतः श्रुतमपि पूर्वेवसेवध्यते सामर्थ्यान्नाद्रिन्याशयेन आचष्टे अदेयात्पूरितित
दंतस्यलुनेति सूत्रे संवृपनेत्यधिकरणात्वविवक्षयासप्तमी अदेयात्पूलदंतसनेत्यर्थः यद्यत्रत्राष्ट्रापकाश
र्वपदेनेति व्याख्येत तर्हि दद्रस्थूरदत्तइत्यत्र निषेधो न स्यात् यदितपदेसमासार्थानेतिव्याख्यायेत न
दाअदतभूविन्यत्र न स्यात् तस्मादुभयसंग्रहार्थमुक्तंव्याख्यानमेव ज्यायः अर्द्धर्चाः इति अर्द्धनपुंसक
मिति समासः अर्द्धर्चाः पुंसि चेति पुंस्त्वप्रवृत्तिमाह अनक्तः समासांतत्वात् पूर्वाद्विभाषेतिक प्रत्य
ये अनेकवहूमित्यापिवाधं पिसुपुरमिति यद्यपिपुरशाद्वेन समासे पनात्यति तथापिवि

ते॰ त्वं॰
वो॰ धि॰
३५

स्थपरिस्यनिष्ठ्वारणाय पूर्वं ग्रहणं कृतं समासांतस्थेति येन विधिरिति तदंतसूत्रे आपंक्तिष्टं तीति भाष्या
दिति भावः अंतरामित्यादि अंतर्गता प्रतिकूलाः संगता आपो यस्मिन्निति विग्रहणं प्रादेरुपलक्ष
णार्थम् समीपइति अनुपसर्गत्वान्नेत्वमिति भावः भाष्ये तु समीप इव प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यु
क्तम् सचेदेवयजनस्य पविशेषो वार्थ्यसरः समीपसमृद्धीति निर्देशान्न समीपमिति भाष्याशयः स्वरणा
न्नृतिज्ञेयम् देवयजनमिति देवाः इज्यंतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या यज्ञभूमिः सतिनपूजनादिति स
मासांताभावः अवर्णाहेति हेतौ तसिरिति सूईत्वमनवर्णादिति वक्तव्य इह मा भूत् प्रापं परामिति
भाष्यात्केवृत्तिस्थेति सूत्रे प्रेयं परेपमिति भाष्योक्ते रूपमिति भावः ऊदनोर्देशे इत्यवारणं कवि॰
च्छापासामेव ग्रहणार्थम् वहुचात्स्य अनूपे गोमान् गोभिरित्यत्रानूपपदा हेनावस्त इति अनू
पइति अनुगताः आपो यस्मिन्नित्यनूपः देशः जलप्रायमनूपं स्यादित्यमरः प्रतिसा मरोमिति अ
व्ययीभावः प्रादिसमासो बहुव्रीहिर्वा पवमनलामादावपूर्वा कृसोदमीति ऊर्जितियोगविभा ३५

गेनगतार्थमिदम् एवमुत्तरवार्तिकमिदम् हृस्समृतन्नत्पादयोबहुव्रीहयः पद्मनाभोऽस्येति विग्र
हे गत्वादित्वाल्लपूर्वस्य पूर्वनिपातः पद्माकारानाभिरस्येति वा एवमूर्णनाभोपि ज्ञेयः तत्र बहु
पोः संज्ञाछेदसांशेति ह्रस्वाविशेषः अत्रेणाः हृपपनेऽत्रेनतिदर्शनम् चन्द्रस्तद्दाविनोदिशहृस्य
पर्युदासाद मुख्यग्रहणमित्याशयेनाह अत्रचेत्तु पर्यायादिति गवादत्तहति गावः किरणाः अहि
प्राह्वारे धावाचीषष्ठीसमासः अचतुरनिपात्यते इति निपातनफलन्तु समासविशेषे नियमः टिलो
पादिकं च तदाह प्राद्याबहुव्रीहयः एवेत्यर्थः तेन न तु सूक्ष्मचत्वारोऽन्नेव भवतीति भावः एव
मुत्तरजाप्यवधारणेप्यूह्यम् त्रिचतुरा इति त्रयश्चत्वारो वेति विग्रहः संख्ययाव्ययासन्नेति बहु
व्रीहिः बहुव्रीहौ संख्येय इति उचापवादोच अद्विशुवीमति प्राप्ते पगादेः कवद्भवति उरू चाष्ठीवंतौ
चेति सक्थीवेपुमान्नूरुणपसमवः जान्वयवोष्ठीवदस्त्रियामिति च ऊर्वष्ठीवं पदष्ठीवमिति प्राप्ते
गवादेकवद्भावः हृद्वो निपातविरूपाणामयोत्येकशेषवाधित्वेति प्रोषः सरजसमिति अव्ययी

से० त०
बो० धि०
३१९

भावेचाकालइतिसहस्यसभावः सरसः पंकजमिति सरजसमकरंदनिर्भरात्स्वितिमार्यप्रयोगस्त्वा
चित्यइतिभावः निःश्रेयानिति निःश्रितंश्रेयोनेतिविग्रहः निश्रेयस्कः इतिकेषांचित्सूत्तुदाहर
णमपुष्टम् ईयसश्चेतिकपोनिषेधात् गोष्ठेश्वेति एतेनेसन्नमीनन्तुरुषात्वेवतिनियमोदर्शि
तः तेनषष्ठीतत्पुरुषाद्गोष्ठश्वेत्येव ब्रह्मवर्चसमितिषष्ठीतत्पुरुषः एवंहस्तिवर्चसमपि पल्यमि
ति पलेमांसमर्हतीति पल्यामांसभोजीतदीयावर्चसम् अवतमसमित्यादि अवहीनंसंतं
तमः इतिविग्रहः अंधयति अंधहत्युपयातेचुरादिः अंधमिति गाढमित्यर्थः श्वसोवस्यस
श्रेष्ठत्वमाशास्वचनादीयस्मिन्नाकरंविरुद्धयाचष्माण्णाउपेत्ताइतिथनयति वसुप्राहुः इ
तिवसीयतइतिवसीयान्स्यामिति श्रौतप्रयोगोत्वत्रानुलइतिकालवाच्यप्ययंकृतत्वार्थवि
शेषपरः प्राहुःप्राक्तिस्वभावनमेवाह उत्तरपदार्थप्रसेसामिति आशीर्विषयभावमाहेतिपाठ
नवंकश्चिदस्ति उभयथापिआशीर्विषयत्वाभावः तेनकोधर्मिनिफलितोर्थः अन्वबुद्धहरइत्यत्र ३१९

सामीमिति आशीर्विषयभावमाहेति पोकाशामनुअते अनुगतमवहीनं चरह इति प्रातिसमासः
अनुगतं रहो स्मिन्निति आदिवद्बहुव्रीहिः वातप्ररहसमिति तस्मिंश्च तद्रहस्य इति विग्रहः परेणा
पिगम्यमित्यर्थः इत्यतः प्रागिति प्राग्बहुव्रीहिग्रहणे कर्त्तव्यमिति वार्त्तिको नेरिभावः कि
मः तेपे तेपग्रहणमिह शाक्यमवक्तुं प्रतिपदोक्तः परिभाषया किंतेप इति विहितः समास
स्यैव ग्रहणात् किराजा इत्यादि किमात्र प्रक्षेप षष्ठीसमासः कर्मधारयो च नञ्समुहृषाने
नञ् इति षष्ठी नञः संबंधीय तत्पुरुषानवयवक तस्मादित्यर्थः अयमिति नस्तद्धिन इ
तिटिलोपः अपथनपुंसकमिति क्लीवम् अपथवर्त्मने इति अर्थो भावः इति सकलसामासां
तानलक् स्यादिति प्रसज्यप्रतिषेधोयम् सुपोधातुप्रातिपदिकयोः इत्यादिना प्राप्तो लुङ् भवतीस्यलोकान्मुक्तः
इति समासप्रयोजनमेकपद्यमेकस्वर्यं विशेषणयोगाभावश्च किं चस्तोकान्मुक्तस्यापत्यंस्तोका
न्मुक्तिः स्तोकान्मुक्तेरपः इति समुदायात्तेत्रात्यन्तिरपि प्रयोजनं च प्राथमिकसमासिकः लुकोनिषेधे

न. त.
बो. धि.
३२६

नचरितार्थत्वात् स्यादेतद्विति निमित्तो नपुंसकादिर्द्वन्द्वः संबंधस्य पोथा वितिशास्त्रसत्त्वाद्विशेषेणास्तु गृह्य
स्यापि निषेधाभ्युपगमात् इह लोकाः तिसमासस्य शास्त्रे पठिता एव लोके प्रयोग गृह्यन्ते न तु करणेच
लोकात्स्वहेतौ इति पठिता समासस्य पोलु किं प्रमाणं केवि थी पमाने नालुकू शास्त्र पठितानामविले
वेनोपस्थितिर्स्त्रिय्यास्त्रिन्यायाच्च लोकातिके मत्त्रह्यर्थग्रहणादन्यान्यपि बहूनि गृह्यन्ते तदेतत्स न
सिनियायाह एवमिति द्विवचनबहुवचना समासो नेष्यते अनभिधानात् तेन लोका भ्याम्
क्रतुत्पादौ वाक्यमेव शास्त्राणीति प्रगीतमन्त्रसाध्यगुणनिष्ठगुणाभिधाने स्तोत्रं अप्रगीत
मन्त्रसाध्यगुणनिष्ठगुणाभिधानं शास्त्रमिति याज्ञिकानां व्यवहारः उज्ज्वः सहोऽज्ज्वसा कृतमि
मि कर्मकरणे कृतेमतिसमासः कथं न हि सततं नेष्यातमोच्चतमन्यतः इति भाष्यवृत्तिः अत्राङ्गुः
हत्वकत्वं नेच्छसिस्मात् राजर्षे कविधानमिति भावः कृप्रत्ययेन षष्ठीसमासश्रयणान्न दोषः प्रकृति
यत्र केवलपदाधिकार एवमहं तद्विधि न तु समस्तपदाधिकारे तथा च नेष्यातमसे तितत्तीर्षा अलु ३२६

इ भवतीति दुर्घटवृत्त्यादावुक्तं ततः पदांगाधिकारसूत्रस्थकविंशपक्षे ष्टकचितमिति भाष्योदाहरण
दुक्तत्वपदाधिकारेपि नदंतविधिप्रवृत्ते जन्तेषति जन्नेजननजन्मानीत्यमरः आत्मना पंचम इति
करोतीति क्रियान्तरेतीयोगात्समासः इह प्रत्ययार्थत्वात्प्रयनार्थेन्तरीयेपमेके आत्मनाकृतः पं
चमः इति करोतीति क्रियापेक्षात्सेत्यन्योवहुव्रीहिर्वाप्यः इति एकस्यापौपाधिकभेदपरिकल्प
वर्तिपदार्थत्वेवविवक्षणीयमितिभावः वैयाकरण आकरणोच व्याकरणी अशाक्षरायना
दिभ्यः इत्यण् सांवासाख्याख्याचेतिकर्मधारयः आत्मन इत्येवेति इहात्मनः इत्यनन्वर्त्यं वैयाकर
णाख्यायां चतुर्थ्या अलुगिति चतुर्थ्या आख्यानेत्र परस्त्रैत्यक्तभाक्चमित्याद्यः आत्मने भाष
इति यद्यपीयमाख्या षष्ठ्यास्तित्याद्यानुपाठे सीतिभावः प्रकृतिविकृतिभावविरहा
द्यानायस्यानीवत्समासाभावमाशंक्याह योगविभागादितीहालुग्विधिसामर्थ्यादपि समा
सः स्तु वचः परस्य परस्मात्स्यपाच्चतुर्थीतस्याः अलुक्स्यात् वैयाकरणाख्यायामित्युपि

त॰ बो॰
बो॰ धि॰
३१८

स्थिरपाह्मौयमग्निगिरैसौण दिकः किरम्नस्मांनास्लिष्टेतेनिष्पन्नः सामदाय्योरितिनिषेधेप्राप्तेवेच
नारंभः वचनीतिवचनादेवेतिनचलुकृवाधित्वादें नरंगानाम्नावादेशो हलदन्तात्सप्तम्याइत्येवाल
कृसिध्यतीतिवाच्यम् ॥ अंतरंगानपिविधीन् बहिरंगोलुग्बाधत इति लुकोवलीयस्त्वादिति
भावः हृदिस्पृगिति हृदयं दिवंच स्पृशतीतिविग्रहः अलुगिति सामर्थ्यान्क्वचन्तः हृल्ले
वेयदुतिवद्भुव्रीहिः हृदये तेस्तुहृल्लेखेनेत्सिद्धवभ्रातिपतिवद्धमाणोनानिवन्दमाणोननिषेधप
वेत्याहुः अप्सु अ इति दिगादित्वाद्यति ओर्गुणो वांतादेशः प्राचान्तयतः स्थानेज्ञपठित्वाअप्सु
जइत्सुदाहृते तदाकारविरुद्धं जे चरे च वक्तव्यम् अप्सुजः अप्सुचरइति भाष्ये वचनांतरदर्श
नाच्चकेचित्तु अप्सुज इत्युक्तोदाहरणाद्धृयेपि हलदन्तादित्यलुकमाहुः अप्सुमतावितिकारी
र्षमम्बग्रेमप्विपएव स्तुमेसोमो अबवीदित्याजुभागमन्त्रो स्लः नत्वद्य अप्सुशाहोस्मीतितद्वार।
ग्नाग्नभागयोर्प्स्वसुमत्वांप्राचीनमतिविपठित्वात्र अप्सुमतिविल्सुदाहृते अत्र केचि। ३१८

वमपि च यपमेनतदनुकरणमाह । सप्तमं पंतो न वाम्नाये सप्तमं नान्यप्रमायाम्प्रभावेन मतुमेव दुर्लभं
अन्येन लौकिकः प्राप्तिरेव नास्ति मप्तमप्रभावात् तथा च मतिक्षिति प्राचोक्तः पाठः एव युक्तः न च सप्तपा
ठभाष्यादौ न दृष्टः इति वाच्यम् मतिक्षिति पाठस्यापि मन्त्रिगिरस्तु दाहरणस्य च भाष्यकृत्वादिपुस्तके दृश्य
मानत्वेन मतिक्षिति पाठस्यैव बहुप्रदर्शिताइर्थत्वाच्च अस्य चामीयकथाशुभीयमित्यादाविव लौकि
कात्वेवेप्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशप्रवृत्त्यैवेष्टसिद्धेरित्याहुः नेत्सिद्धचक्रवंधेच विषेतिविक
ल्पएव पश्यतोः हरः इति पश्यन्तमनादृत्य हरतीत्यर्थः षष्ठी चानादृत्य हरतीत्यर्थः षष्ठी चानादरइ
ति षष्ठी देवानामिति मर्त्याहि देवानां प्रीतिं जनयन्ति देवपशुत्वादिति मनोरमायां भावः अज्ञाज्ञान
रहितत्वात्सप्रमाणेणाम् ख्यातेन्नयागादिकर्माण्यनुतिष्ठतः पुरोडाशादिप्रदानद्वारा देवानाममंत
प्रीतिं जनयन्ति अज्ञास्तानितरत्नतया तेषां यागाद्यनुष्ठानाभावात् अतो गवादिस्थानापन्नत्वा
त्स्पर्शीएवदेवपशवः इति शेफपुच्छेतिशुनदुव शेफमस्य शुनः शेफः यद्यपि शेफसशब्दः सकारा

त॰ त॰
बो॰ पि॰
३१९

तः गोर्लिंगविद्गुणोपसर्जनयोरित्यमरप्रयोगात् तथापि शीङो नापादादित्यौणादिके त्यप्रत्यये अकारान्तोप्यस्त्येव
तथा च मंत्रः पस्त्यामुख्यातः प्रहरामशोभमिति विद्गोपसर्जनयोरिति पाठे तु शोपस्य शब्दस्य सकारान्तत्वं शोके वला।
त्तिद्वितीयोर्थः एवं श्वनः पुच्छ इत्यादावपि बहुव्रीहिः त्रयोप्यमी अपि विशेषाणां संज्ञा मातुः पित्रम्भ
मितिसूत्रे समासग्रहणे संग्रहः ततः समास इत्यनुवर्तितम् तस्य फलं दर्शयति असमासेपि चितिवा
क्यैवैकल्पिकमभिषत्तेनेत्यर्थः इत्युक्तमासः यत्रूपकल्पनरज्ञमपीयः प्रशंसायां रूपप्कल्लि
वसनेचेलडितिपत्ताद्दौदित्यत्रानेङीचयर्थप्रत्ययग्रहणेपि तिलोपग्रहणेनान्नरयत्र्याधिकारे प्रत्य
यग्रहणे तदंतग्रहणं नास्तीति ज्ञापयिष्यत इति भावः अण्णीनेदेतिजातिश्चेतिषष्यात्रसिलादिष्वि
तिनपुंवद्भावः चेलीति पचादौ चेलडितिपाठादिदेतिङीप् आमलकीति आम्लकीति आमल।
कानि कुवली शाखोटवृक्षे नित्यस्त्रीलिंगो नद्याः इत्काद्यन्यः पोषः सद्धियेत्याह मूलाहुतेति उपलक्ष
णमेतत् भाषितपुंस्कत्वपि नेहसंवध्यतेत्याशयेनाह स्त्रीनरेति उगितः परायात्वमितीह ३१९

नोः केवलयोरपि नदीसंज्ञेत्याश्रित्यैवमुक्तं विदुषितरेति उगितश्चेति ङीपि वसोः संप्रसारणे कृत्वा
दिश्चिति प्रक्रियायां न ह्रस्वाद्यानामिति नद्यादिशाहृयाद्याणि अणंतस्य ग्रहणमिति अणप्रत्ययसाह
हचर्यात्लिखश्च्वा अणन्त एव निर्दिष्ट इति भावः नन्वेवं लोके ग्रहणमेवमर्थं स्यात् अणस्य ग्रहणे
नैव सिद्धेरतः आह ज्ञापकमिति अतएव चरूपकल्पेषु नदंतग्रहणमेवेति व्याख्यातम् सौहार्दमि
ति ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् हृन्नसिंधंतङ्गभपदवृद्धिः पदमपदृउत्तरपदत्वे ग्रहणात्पदंतस्यमेदंत
म् ततसौ ग्रो विभक्तित्वेऽ तदाह अदंतादेश इति तेनपदाङ्गमादिसिध्य पद्याङ्ति विध्यस्म
यनषेतियत् पाद्यमिति पाद्यार्घ्याभ्यां चेतियत् पूर्वसूत्रे अजाजात्यादिषु प्राणिग्रासे कारणाव
संभवादिहतद्वचन एव पादशाब्दामर्ज्यते तेन परिमाणवचनः तेन द्वाभ्यां पदाभ्यां क्रीतो द्विपाद्यं द्यायत्
पणपाणपादमाषेतियत् यति पदादेशो न भवति पतत्वत्तेतिह सिद्धतेयं यथोः सा च पूम् यत्काषी
ति स्यप्यजाताविणः पञ्चतिरितिकर्मणिक्तिन् ऋचः षोडश इति प्राप्तप्रत्ययस्येदमनुवर्णनो मादि

त॰ बो॰
बा॰ थि॰
३२॰

सुपादशाहस्यपाताभावात्पत्वर्थेषुणो भनं भवतीतिभावः एकैकेति संख्यैकवचनाच्चवीप्सायामितिशास्
त्रुदमेवयुक्ति इवसंस्कृताः शाक्केवामेमयउदकेनमधुर्यइतिविग्रहे तत्ती येतियोगविभागात्समासइ
तिहरिदत्तः मुक्तीभावइति कुर्यादिचिडाचश्चेति अनन्वो नियात्यते अश्मयत्वेश्वरत्वेस्युत्वा
दिमर्कसंस्वर्कसर्वमुकैसर्वेतिनत्वेकाः इत्यमरः तदीयमीलाप्रकादिष्ठुकदिवकुदिः स्त्रियामि
तिच एवेनद्धितेच एकेतिलुप्तषष्ठीकं एकपूर्वस्येहस्वपिधानमस्यदावेन एवापद्युज्यत न
नकेवलस्वभावतः एकहस्ववादतो वाचष्टे एकस्माद्यागतमितिष्यइ इहतत्पुरुषपदेनपूर्व
पदस्यत्तरपदंचादिश्यते तत्रच्छाउ पूर्वपदस्यविशेषणात्तदेतगृह्यतेइत्याह षाडः नस्येति
पुत्रपत्योरुत्तरपदयोरिति पुत्रपत्योरन्तयोरितिव्याख्यानेन कारीषगंध्यापरपुत्रइत्यादावतिप्र
संगः स्यादितिभावः संप्रसारणउत्तरपदइत्यपिक्रियतेहलोपः इत्यतो यदीइस्नवर्तते नसा
ह दीर्घः स्यादुत्तरपदइतिहलइतिदीर्घोत्रनप्रवर्तते प्रत्ययेस्यलकालेप्रत्तेनाग संज्ञयाप्रत्

वृत्तेः कौमुदगंध्याइति कुमुदगंधेरपत्यं कौमुदगंध्यातस्याश्चापत्यमित्यणिकृते अणिञोश्चेतिष्य
ङादेशाच्चाप् ननु कौमुदगंधीपुत्र इत्यादौ इकोह्रस्वः ङ्यो गालवस्येति ह्रस्वो न भावम् दीर्घवि
धानेन पदे सावकाशत्वमिति चेत् अत आह व्यवस्थितविभाषयेति नेहेति संप्रसारणमिह नेत्यर्थः
अतिकारीषेति करीषगंध्यामतिक्रांतातिकरीषगंध्या तस्याः पुत्रः इष्टकचितमिति कर्तृ
करणे कृता तृतीयासमासः पक्वेष्टकचितमिति पदाधिकारात्तदंतविधिः प्रवर्तते इति भावः
मालभारीति मालां बिभर्तीत्यर्थः सुप्यजाताविति णिनि हारिषिति पाठांतरं कारे सत्याग्रह
हिं भवदित्यनुवर्तमानत्वादाह सुप्यादिति संकारः प्रापयकरणम् अग्रायम्येति सत्यादव्ययः
स्यपथ इति ङ चैवाप्यत्वापरत्वात्सुमेव अगदंकारो वैद्यः वस्त्रंकरोऽभ्रपगमः अस्त्विति ति
ङंतप्रतिरूपकमव्ययम् येनं भवति भविष्यतीत्येनुरित्यर्थः भक्ष्ममेयेति यपातनात्कर्तरि
कृत्यः येन स्वाशो भव्यादेतिविग्रहः गोत्रमस्यैताचत्र्यस्ये न भवति अत्रार्षत्वात्सुमते नैतिवाच्यम्

ते· त्वे·
वो· धि·
३२१

लोके पृण इति पृणाया वृः प्रीणार्थः पृणातिः पूरणकर्मेति त्वहरदत्तः अनभ्यासमित्यः इति अभ्यासेस
मीपेतङ्गिन्त्वमनभ्यासेपति लक्षणालुहृजषभृतिषुणाः क्विप्भ्राष्टृमिंधय इति कर्मण्युपपदसमासः
एवमग्निमिंधे तिमिंगिले गिलस्यागिलप्राहृ उत्तरपदे अगिलस्य मुमित्यर्थः तिमिंगिलः इति मत्स्य
विशेषः गिरतेर्मूलजादित्वात्कः अचिविभाषेति लत्वं गिलगिले चेति गिलं गिलतीति ति
लगिलः तिमीनां गिल इति विग्रहे इति माधवे रात्रेः कृति उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रह
णे तदन्तग्रहणाभावे पि रात्रेः कृतो असंभवात् कृत उत्तरपदे अयं विधिरित्याशयेनोदाहरति
रात्रिंचरः यद्यप्याकारक्विवन्तरावुलादि संभवति तथापि विसेवितोपस्थितिकत्वात्सनशृ
ष्ट्यन्त इति भाव नित्यमिति पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः रात्रिम्मन्य इति आत्ममाने खश्चेति
खशप्रत्ययः सार्वधातुकत्वात्तस्मिन्परे श्यन् सयुद्धेति सेदुचेति क्विति पूस्त्रियामपि वृत्तान्तहप्र
इति निषेधान्नङीवोन समहत्त्वमिति अंतवचने अव्ययीभावः अव्ययीभावचाकालपर्वेदसादृश्य ३२१

द्विसभावे ऽर्थयोनवग्रहणे द्वितीयेति अप्रधानो यः सः द्वितीय इति लोकप्रसिद्धेरुपात्तं प्रस्पद्देतेनज्ञिन्त्रमन्त्रे
यमेतदाह अनुमेयति सवात्सीकेतिनचेतनश्चेतिकप्रयोगविभङ्गपरमुतिपतदर्थमेवछामपिसमा
नस्यच्छेदसीतिसूत्रमिहोपन्यस्तमितिभावः बहुव्रीहिरितितेनसह्येतिसहस्यभावः प्राप्तानीतिभावः स
सङ्ख्यापितृरिति समानेऽन्यपातिवसति बहुव्रीहिः यस्मिन्नपातिविश्रादित्येनतत्रैवासज्ञानेनदत्तमपपर्यन्त
मनुवर्त्तमानाशौचसञ्ज्ञानिरिस्युच्यतेऽहसमानमध्यमवीरश्चेतिप्रतिपदोक्ताधवसमासेनमः द्य
ते सरूपाणामेकशेषइतिकिं तद्बहुव्रीहिरपीति हरिदत्तः ब्रह्मचारीतिव्रतइतिणिनिः सब्रह्मचा
रीत्यर्थः ब्रह्मचारिणासमानत्वं ब्रह्मणः समानत्वात् ततश्च समाने ब्रह्मणि व्रतचारीति फलि
तोर्थः तीर्थ्येयइति अकारो न विवक्षितः प्रत्ययइति विशेष्यमनुव्याख्यानान्नभ्यतेतेनयाप्सित्रिरिति
तदादिविधिरित्याह यादौ प्रत्यये इति विवक्षितः इति उत्तरपदमात्रनिमित्तः सभावो न तरंगः समास
प्रकृतिकस्त्वंतानन्त्यत्प्रत्ययः अतस्तत्परत्वेन संभवतीत्याशयेनाह सोदर्ये इति समाना

त· त·
बो· धि·
३२२

दरेप्राप्यितमित्यर्थे प्रसयात्ताकृ समानस्यासभवे कृते सोदरा इमिति यः सभावाभावपदेन समानोद
रे प्राप्यितउ चोदात्तइति यत्समानोदेशः सहकृसहशइति समानानायोश्चेति वक्तव्यमिति हृश्रोः
श्विनक्त्नोदीर्घइति श्रदेन श्रान्वे कृते सवर्णादीर्घः इत्यर्थः तत्र पूर्वोत्तरोदाहरणानुयि भीरोः
स्थानमिति विसर्जनीयस्य व्यवधानात्वत्र प्राप्तिरस्ति ज्योतिषस्तोम इति इह ज्योतिःस्तोमोऽयमिति
प्रत्ययदाहृमुच्चितम् पतिसंज्ञायामिति सुखामाद्यंतर्गमेतत् एवंनत्वेत्राद्विहाउपि विष्वक्सेन
इति त्वचेस्यसिद्धत्वाद्रकारेणाव्यवधानमस्तीति भावः अषष्ठ्यत्रनदाशीरित्याद्यैः कर्मधा
रयः नायंनिषेधः इति एतच्चाषष्ठीतत्रीयास्यप्येत्येव सिद्धे निषेधानित्यत्वज्ञापनार्थाद्विर्नेत्र
उपादानाल्लभ्यते इत्याङ्गः जैचश्चनजायर्थमिदं वार्त्तिकम् कुपादिभ्योकजिति निर्देशेनैव
सिद्धम् कापथ्यमिति कुत्सितः पथाः रिकुरिसमासांतः पथामत्याव्ययादेरिति नपुंसकत्व
श्रप्राप्तविभाषेति ईदर्थ इत्यस्यानन्तुहृत्वित्तिति भावः एषोदरः प्रकारांगीति प्राद्विपाहो हित ३२२

अवस्थापवंविद्धिनेफलितमाह यथोच्चारितानित्येवेतिसमासपदविषयिकमिदमुत्तरपदाधिकारात् निम
क्रादिष्वशास्त्रसिद्धानांनामसमासपदानामुणादयोबहुलमित्येवसिद्धेश्च यद्यपिसमासविषयकमेवेति
नियमोनयुज्यते हंसमिंदृष्टान्तयोरपिप्राचाकाणामुदाहृतत्वात् तथापितत्कारिकायांयथाप्राह्याख्य
हारेणादृष्टान्तप्रदर्शनार्थंतयोरुपन्यासः हातः नतुप्रकृतिसूत्रोदाहरणत्वेनेतिनियमोक्तिःसमर्थावस
ह्रः वर्णागमादिति ह्रतेःपचाद्यचि सागमः विपर्ययादितिहिंसेल्यपचाद्यचिहकारसका
रयोःस्थानव्यत्ययः दिक्पाहेभ्यइतिवार्त्तिकमिदम् उरोदासेत्यप्येवावलत्रिभ्यःइतिदासनाशादये
तित्र्योपिईयङ्ःसुधितिविस्तरत्वपर्यन्ताउत्पथःवृसीति मुनीनामासनेवृसी आकृतिगणोयमिति
तेनलोपेदवस्थमः कृत्येकामममनसोरपिसमोवाहितततयोर्मांसस्यपचिवुट्ट्युजोरित्यपिसंग्र
हीतत्कृतेतेउत्तरपदेम्रवस्यमः श्वेतप्रमानल्लोपेदनस्यपगतत्वं अवस्थपसेयः तथातमःकाम
मनसोपरतः श्वेतल्लोपेतगतकामःतत्तमनाः समोहितततयोरमेवाल्लोपेतसहितःसंहितः

त॰ त॰
बो॰ षि॰
३ २२

संततः सततः धुजेहूपतनयोयः पचथान: तस्मिन्परेमांसस्यांतेलोपेत् मांसपाकः ऊहसंयोगांतल्लोपो
पिहशेोच्चारणान्तेनिवोध्यं संहितायामिति तेनह्निमणाकर्णिप्रसादेअवग्रहेदीर्घानभवतीतिस्
त्राघायमुक्तेत्तर्यतिअपिकारोपमितितेनविप्राह्नितमादौ पद्काले द्वौ त्वानस्मिकृ उत्तिदीर्घोनेत्यादि
प्रयोजनानाख्यानि नहिवृत्तिणहवेथने वृतवर्त्तने वृषुसेचने व्यथताडने हविदीप्तौ सहमर्षणे
तनुविस्तारे किंवतेष्विति उत्तरपदे ष्विति किंमोपतेन दिव्सेषुरुगिम्पादौनातिप्रसंगउपानहि
तिसेपदादित्वात्कर्मणि क्विप् निवर्त्तनेइतिनीवृत् प्रवर्षतीति प्रावृट् ममान्विप्यतीति मर्मवित्
व्यधेग्रहिज्येतिसंप्रसारणे निरोचतइति निरुक् अरतिसहते ऋतीष दूपदादिति षत्वे मितिह रिदन्तः
महहतननन्तो भ्यावेमत्रसहेरितियोगविभागात्त्वकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थाद्वेत्यनेसुषामादेराव
तिगणत्वादिस्यपरे पनितन्नोतीति परितत् गमः क्वाविसत्रगमादीनामितिवाच्यमित्युक्तेनसो
पः वनपुरुगांव स्यंपनघ्वार्थ प्रथमेमामाह वभ्या पवेति क्वानदीर्घेभ्यः पुरुगादिभ्यः पवपर ३ २२

स्य णत्वमित्यर्थः पञ्चप्रवनस्यैव णत्वं नान्यस्य भाषितिविपरीतसंज्ञकात् पुनर्वतिचनाद्न्यस्मिन्नुत्त
रपदे पुरगादीनां दीर्घो नित्यासंभवात् नियमार्थमिति अयंभावः पुरगामिश्रकेत्यादौ दीर्घो निर्दे
शसंज्ञायां दीर्घाभावेन संज्ञायामेव णत्वमिति फलितम् एवं च पूर्वपदात्संज्ञायामित्यत्र
नेनैव नस्य णत्वसिद्धे पुनरपि शिष्टानदीर्घस्य पुरगादिकपंचकस्य णत्वविधौ निर्देशो नियमा
र्थ एवेति विभाष्यर्थ इति असंज्ञात्वेन पूर्वपदात्संज्ञायामित्यस्य प्रवृत्तेरिति भावः नच पुर
गाग्रहणमपि विधेयार्थस्यैवागकारस्य वथानेन पूर्वपदात्संज्ञायामितिकृनेनैव णत्वस्य प्राप्तभ
वादिति वाच्यं अगाइत्यस्य पंचम्यन्तत्वस्याङ्गस्य रेगान्तात्पूर्वपदात्परस्य णत्वं नेति व्याख्यानात् पुर
गाशब्दस्य त्वाकारान्तत्वाकारान्तत्वादगइति निषेधस्य प्रवृत्तेः अत एवागइत्यस्य ऋगयनमित्ये
कमेवोदाहरणमित्यणागयनादिभ्यः इति निर्देशाश्रयेण तस्यास्यातमाकरे पुरगावणमित्या
दिनरकविशेषस्य संज्ञा अस्मिपत्रवनमिति पञ्चापावनस्यैवेति विपरीतनियमेन णत्वमित्यत्र दुर्व

रमिति भावः सप्तम्यर्थस्य प्रतिपदिकार्थत्रे तभवेदाह प्रथमेति किंशुलकादीनामुदाहरणामाह किंशुल
कागिरिरिति ग्रादिशद्वाद्ध्रुाः ञ्जनागिरिरित्यादयः किंशुलकेति किंशुलगिरिः कृषीवलड्
ति रजःकृष्यासुतीत्यादिनामत्वर्थेवलच् अमरावती मांड्पयायाश्चेति संज्ञायामिति मतो
मस्यवः द्यन्मात्रस्यान्तरपदत्वासंभवादाह घञंतइति निषादइति निषादइति पुलिंदोमनुष्य
जातिः निषीदत्यस्मिन्पापमिति निषादः हलश्चेत्यधिकरणेघञ्कथम् तर्हि दौवारिकेप्र
तीहारश्चद्रुयोगाइति चेदत्रप्रतीहारोद्वारतास्यातात्स्थ्यमिति एकचितीकाइति पूर्वापाद्वि
भाषकप् इष्टेतिवार्त्तिकेघीतः पठतेकेचित्तुप्रक्षेपठित्वाम्बादेष्टुड्मिवड्ग्रीष्मेदीर्घ
माङ्गेतत्रस्येइष्टापादिति कार्ष्णेतितालव्यांतपाठस्तुनार्थःइतिभावः वनस्पतिभ्यो
वनस्पत्यणत्वमुदाहरति शारीषवणमिति ननुवानस्पत्यःफलैः पुष्पात्तैरपुष्पाद्वनस्पतिरित्यम
रकोशात यस्यपुष्पंविनैवफलप्रादुर्भावस्तस्यवनस्पतिसचोडुंबरादिः शिरीषस्तुनतनत ३२४

यानस्य पुष्पफलोभयसत्वादन्योऽग्नात्वमिति वेदत्वाङ्कः वनस्पतिशब्देनात्र वृक्षमात्रमुपलक्ष्यते अत्र
चल्लुपिधुन्नावदितिसूत्रस्थभाष्यालिंगात् व्रीहिमक्तिवचनेकिम् प्रशीषाणामहरभावो आम्र:
शरीषाख्यस्य वनम् शरीषवनमित्यत्र णत्वे कर्त्तव्ये वनस्पतित्वमप्यस्ति दिशपतेयुक्तेनत्वं शिरी
षाणां वनस्पतित्वे संज्ञात्वेऽपि नान्यत्वेति दिक् ॥ यच्च अन्यमित्यामेवेतिव्यवस्थितविभाषाश्रय
णा दिति भावः उपधत्वात्प्राप्ते प्रतिषेधमाह इरिकादिभ्यः इत्येतदपि व्यवस्थितविभाविज्ञाना
देन सिद्धे उपीनराः इतीहकूल्यलु उपीनरशब्दस्त देशवाचिषु भाक्तो कर्मणील्युडिति तोवऋल
मित्यनेन वाभावश्चादेशार्थश्चारंभः इत्यप्राप्तविभाषा दीरपाणमिति पीतिः पानेल्युडेति न
पुंसकेल्युट् पीयतेऽनेनेति पानम् करणेल्युट् दीरस्यपाने हीरपाने गिरिनद्यादीनां
वेतिवक्तव्यमिति शेषः संज्ञायां प्राप्ते असंज्ञायामप्राप्ते उभयत्र विभाषेत्याङ्कः माषवा
पिणाविति वक्रलघाली भीर्दणाइति णिनिः व्रीहिवापाणीति कर्मण्यण् उत्तरपदं यदि

बा॰ ५

त॰ ल॰
बो॰ थि॰
३२५

तिइष्टानुरोधेनतथाव्यापतइति भावतिगर्गभगिनीति ईदृभगिनीशब्दउत्तरपदेनबभगिनूशा
ब्दः अत्रव्याख्यानेनमूत्रदृणामेवज्ञापकंचमितिप्राचामनत्राह अतएवेतितदुक्तंज्ञापकंविहि
तयति किंचेतिपरिपक्कानीति क्रमतिचेतिणत्वप्राप्तम् एकाजुत्तरप्रामस्मात्ख्यातमपि प्रकर
णानुरोधेनस्वार्थ्यते वृत्रहणाविति वृत्रहनंवतो ब्रह्मभ्रूणेतिक्विप् हरिमाणीति मतोरणं
नात् क्विप्रगतिकारकोपपदानामित्यादिनासवर्णत्वातङीप् दीवपणीति विवतेः कर्मण्युप
पदआतोनुपसर्गइतिकः अतोलोपइटिचेत्यालोपः रम्पविणोम्न रमण्कासेविन्मेवति।
विग्रहः ततः आङोनास्त्रियामनुअन्तरवर्तिनीविभक्तिमाश्रित्यविशब्दस्यपदत्वाभावा
त्सादिष्वितिनेनतरमणविशब्दस्यैवपदत्वम् नतविशब्दस्ययस्मात्स्वादिविधिस्तस्यैवपद।
त्वाभ्युपगमात् एवंपुनर्भूणामित्यत्रणत्वनिर्वाधमेवनाप्यपरतः मशब्दस्यपदत्वाभावात् क्र
मतिच अनेकाजुत्तरपदार्थमारंभः कास्मिन्नेवतनसूचितम् यस्मिन्विधिरिति तदादिक ३२५

वर्गाद्युत्तरपदप्रवृद्धिरिकामिणामिमादावयंनिषेधस्यान्तःवस्तुगुणेणोत्पादिमनुवंननिर्देशात्रा
वषपकारमह कवर्गवतीति अन्वेतनमवथाइतिनिमित्तनिमित्तिनोमध्येपदेसतिणातेनेनार्थः माषकु
भवापनेति माषकुंभवपुनीतिकर्मणएणउपपदसमासः चन्दरगयोगेनेति चन्दार्यंगास्यैत्योग
इतिमनोरमायांविग्रहीतनंदनगुरु उत्तरपदेवापरादिविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादगमाहूस्याप
दत्वात्तस्मादगानायोगस्यवर्णरमगयोगइत्येवविग्रहीतव्यम् नचन्तरंगेनइतिविग्रहेऽप्यंगाष योगं
हूउत्तरपदेनेतिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधोननंर्त्तनइतिश्लोकम् तस्यपूर्वेस मासस्यानरपदत्वात्तउत्त
रपदत्वेचेतिप्रतिषेधवचनसामर्थ्यानामुत्तरपदलोपः (प्रादिभ्योधातुजस्योत्तरपदलोपः) प्रादिभ्योधातु
जस्यसादौतूत्तरपद्माहूनसमासेचरमावयवमात्रेगृह्यतेइति तत्रप्रत्ययलक्षणप्रवृत्त्यभावा
त्वभावं न्नदातिः इत्यत्रपर्वत्वंप्रत्ययलक्षणप्रवृत्तिरपेविनापर्वंचकुंभवापनेत्यत्रापिकुंभसवापिः कुंभवापः
कुंभप्राप्तः कुंभपरिमितंयाप्नोभाकुंभः माषाणांकुंभवापइतिविग्रहीतव्यमित्यनवाः केचित्तुश्रापदा

त॰ त॰
बो॰ धि॰
३२९

दिदाविन्यत्रपदेनविमर्षं परिकल्पपदमवायेपि ह्रस्वस्य पदांत विधित्वाभावान्नास्त्यत्रप्रत्ययलक्ष
णानिषेधइत्याहुः तदपरेनक्षमंतेतथाहि सति लाघवात्पदांत पिधानित्येवब्रूयान्नत्वपदादि पिधा
विति दिक् अमद्धितइति अवयापिकस्यपदस्य तद्धितश्चेत्परो न भवति तदनिषेधः इत्यर्थः अ
द्वेगोमयेहानि इहगोशब्दः पदं उत्तरेपदतेचेति निषेधो न शंक्यः गोमयशब्दस्योत्तरपदत्वात् गो
शब्दस्य चत्वाविष्टितिपदत्वात् गोष्पदं असेविते गोष्पदशब्दस्य व्युत्पत्त्यसंभवान्नत एवमुदाहरति अ
गोष्पदानीति गवांसंचारो यत्र नैव संभवति तत्रापि सुडागमार्थमशेकितु ग्रहणमित्याहुः आ
त्मपानापेति कालंदेपाय्यशरीरस्यहणायेवेत्यर्थः आश्चर्यमिति आश्चर्यमिति आङः परस्य च
रेः सुचरेराङ्चेत्यत्र वृत्तावितियत् विकिरः इति विक्षेपेइत्यस्मात् इगुपधेत्यादिना कप्रत्ययेसुडाग
मः अनेननिपात्यतेषत्वं तु परितिविष्करः शकुनौ विकरो वेति ग्रंथेपाठः सूत्रपाठेतु विकरग्र
हणं नास्त्येवेतिबोध्यम् तस्यापीति विकरशब्दस्यापीत्यर्थः कश्चारेषकसेति कत्वाद्यातोरेवात् ३२९

शश्वाद्दो निष्पन्नः इत्यर्थः धातवेनेत्यतिप्रतिकदाइत्यत्र प्रतिग्रहः उपसर्गौ न तु कर्मप्रवचनीयः क्रियायुक्ताः प्राद
यस्ते प्रेषेति न्यायादितिभावः कृपाद्राध्यमिति मंत्रलद्वसाभ्वेद्दोत्तरपदे मंत्र इत्यनेनैव सिध्यतीति
भावः मस्करश्वाह्वादिति नामत्वधीयेनेष्टसिद्धोपमस्करीग्रहणं परिव्राजकपर्याये प्रयोगः यस्तादि
त्येवमर्थमिमाङ्क्षः कारस्करमिति (इषरथ्यमिति) इषटथ्यमिति कादेशः पारस्करः इति पारंक
रोतीति विग्रहः कुस्तुम्बुरुर्णि जातिः किं किंदधातीति विग्रहः तामतोनुवीप्सायां द्वित्वं सिद्धम
स्यत्वनिपातनादेव वस्तुरूदशाह्वाकर्याविद्यापाद्येतेऽत्यव्ययवार्थेनानुग्रहकार्यः नहृहतोरिति
गणसूत्रमेतत् तादितिलोपश्चात्यत्रेतिशेषः प्रायस्येति गणसूत्रमेतद्दोषप्रायः पापं विजानी
यात् चित्तेनस्य विशोधनमितिस्मृतिः आकृतिगणोऽयमिति तेन शतात्परास्तानि परः शतानि का
र्याणि त्यादिसिद्धम् इत्यादिहृदभ्रपेति वा पंचमीयोगविभागाद्वा समासः राजदन्तादित्वादि
त्याकेन ग्राहस्य परनिपातः पारस्करादित्वात्सुट् इति समासाश्रयविधयः शेषाः (अपवादसंग्रहः)

अपवादसंज्ञामात्रतद्धितान्विवक्षुर्लिदाद्यमधिकारसूत्रमाह समर्थानामिति अन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेः
समासादीनि वक्ष्यमाणानामलुग्ग्रहणेन समासापवादं तत्र सूचितम् विधेयानिर्देशाद्वत्तरत्र प्रकृतिवि
शेषाकांक्षासत्त्वाच्च नामत्रो विशिष्य दिशतीत्याह अधिक्रियन्त इति पदत्रयमिति अनेन प्रत्येकं स्वा
रितत्वप्रतिज्ञा सूचिता नन्वप्रयोजनं समर्थस्य चिन्तितं वृत्तं वेति न्वनुवर्त्तत एवेति वक्ष्यमाणमूल
ग्रंथसंगच्छते प्राग्दिव्यतीति तत्र नतु उत्तरेषां प्रत्ययानां स्वार्थिकत्वेन समर्थानां प्रथमेति
पदयोरप्रयोजनत्वेतिभावः ननु समर्थः पदविधिरिति परिभाषया गतार्थत्वात्समर्थाना
मित्येतदर्थं न च पदविधित्वं नेति शंकायां कालतनेषि विधानात्सुवेत्तान्न तद्धितोत्पत्ति
रिति सिद्धान्तस्य सकलसंमतत्वादत आह सामर्थ्यमिति कृतसंधिकार्यमिति अस्य फलेन
तस्यापत्यमित्यत्र स्पष्टीभविष्यति इह सर्थोत्प्रथमाद्वेतिवक्तुमहोत्सर्गो नाह
प्राग्दीव्यत इत्यादितेकदेशान्वयको व्यवधित्वेनोपात्तप्राग्दीव्यतादिति वदन्त्येके अन्ये त्वाहुः

त॰ बो॰
बो॰ पि॰
१२८

दीव्यदितिप्राग्वंतंतेनदेवनकर्त्तीयंपवावयिरिति प्राग्दीव्यतीयेष्विति दीव्यतःप्राक्प्राग्दीव्यत् अ
वपरिवहिरंचवः पंचम्यपव्ययीभाव इतिप्राचःप्राग्दव्यतमितित्रितम् कयइतिटचप्रहृत्रेमिति
केचित्तन्न कयइतिटचःपाठिकत्वात् अन्यथाउपसमदितिनत्रत्रस्यमूलोदाहरणस्यासा
गमापत्तेः नचात्रटचोभावेऽव्ययानामभमात्रेतिलोपप्राग्दीव्यतीयइतिरूपेनसमादितिप्राक्
अव्ययीभावस्याव्ययत्वेप्रयोजनंतलुमुखस्वरोपचारइतिपरिगणनात् प्राग्दीव्यतियःवृ
त्तौःतत्पुरुषेनोंकनीयःपवअमेहक्रतसिब्रभ्यःपयेतिपरिगणनात् लुङ्मुखस्वरैस्मादिग
णानयात्रनव्ययत्वाच्चवत्सामाण्येतियहत्रेरपदाणिइतिवदुपमाणास्यतद्धितेनवंचामध्ये
आद्रिवेतचोजित्तिस्वत्रादइत्युक्तत्वपर्व्वतनइत्याप्रायेनवाम्माचत्तेत्रवइतिवृद्धिःस्यात्इतिसजे
वृद्धिरित्यतोनुवर्त्ततेइतिभावःकितिचवाहीकइत्यादयमन्तोदात्तगमव्याख्यानेवोपन्यस्तम्
अचामादेरितिनिर्द्दिष्टस्यानिकत्वादिकग्भावात्रनोपतिष्ठनइत्याप्रायेनोदाहरति ग्राम्यत १२८

मित्यादि प्रामादिकमेवेति ॥ हंपतञ्चहरिदश्वयेथे स्थितम् यदिन्द्रदेवतार्थकाणां ताञ्चानवर्णपो
देशो कृतिगणत्वात्स्पजिति व्याख्यायते तदानिं दृष्टपवायपप्रयोगः अश्वपतिः गृहपतिः पशुप
तिः क्षेत्रपतीन्यपत्यादिः दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदप्राह्नेन वक्ष्यव्रीहिकत्वापश्वादेः ।
कार्यं न तु द्वंद्वे तेन वक्ष्यव्रीहिरित्याह पत्युत्तरपदाच्चेति पत्यमादि तु च मान्ने वक्ष्य एवाद पि स्यादि
तु त्तरपदग्रहणं कृतम् दैत्य इति नतु दितेः देवता द्यु ये ण्यप त्वेनावकाशः इत्येतस्मानि ञः ऋप
स्टक दितेयड़्स्या दोसावकाशस्तथा चदितेरपत्यमिति सौत्राभयप्रसंगे परत्वात ठक्स्यात्रे
वं त्या दित्योर्थविशेषबलेन ण्यादण्यपवाद इत्यर्थ विप्रतिषेधमिति भाष्ये एवं प्रतिषेधानुपपणाद
पुरुषविशेषेतिकिम् औष्टुपतिन नि पत्रं न स्पंद यत्रा यद्येः परिषदश्चेत्यत्र इह पूर्वविप्रति
षेधेन ततस्येदमित्येषां प्राप्तामवतीदमित्यस्य सामान्यार्थत्वात कथं तर्हि चेते यः इत्यत्राङ्गः ष्ट
दिकारादितिङीष मान्यभ्योटकणपत्त नभवतिलिंगविशिष्टपरिभाषायाः अनित्यत्वा

त॰ब॰
बो॰चि॰
२२९

नचांतादिवच्चेति शर्वस्योनवच्चावेनस्यादेवएपइतिभ्रमितव्यम् दितिशाहात् ङीषि कृतेयस्ये
तिचेतिलोपेनसहृदीर्घाभावादिति आदित्यशाहात् एपप्रत्ययेयस्येति चेतिलोपेनसहृदीर्घा
भावादिति आदितिआदित्यशाहात् एपप्रत्ययेयस्येतिलोपेहलोयमामितिपादि कोयलो
पः नचाल्लोपस्यस्थानिवत्वेयलोपेनपदांतेति नन्निषेधात् पूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदित्यु
क्तेऽस्य काशिकायामिति भाष्यतु नदृष्टमिति भावः आणिनोत्स्वार्थिकेन षष्ठयोगस्याप
वादः स्त्रियांङीव्भवति षितांङीषानित्यत्वात् जाजोः फलभेदज्ञापनाय स्त्रीलिंगमुदा
हरति पार्थिवापार्थिवेति वहिषः टिलोपवचनमव्ययानांभमात्रेटेलोपस्यानित्यता।
ज्ञापयितुंतेन आरातीयइतिसिद्धम् अव्ययस्यामा भाष्योदाहरणान्नेदंनविधिः नच
चवदत्वाविनः स्यामनत्वप्रात्दस्यापत्तेरननयोगासंभवात् वचनांतंभस्यसामर्थ्यान्नेदंनविधिः
स्यादितिवाच्यम् जानाद्यर्थेतत्संभवेनस्यसार्थक्यापत्तेयात् अव्ययस्येवस्याप्ययस्येति २२९

उदुनिनदत्ताणीव लोमान्यस्येति विग्रहः केवलस्यापपेनयोभावात्तदंतविधिः ततः अकारः
टिलोपः गोरिति तिन केवलमपमपवाद्यां किंनुप्राग्दीव्यतीयेषु सर्वेषु प्रतिद्धेयगव्यमिति ग
विमयम् गोर्दैवतान्यस्य गोरिदमित्यादौ सर्वत्रैकेचिन्न भाष्ये सर्वत्र ग्रहणात् प्राग्दीव्यती
येभ्योन्यत्रापि तत्र प्यर्थेऽयं यत् तेन गवा चरति गव्यमित्याद्यपि भवतीत्याहुः गोपुच्छमित्या
दि हेतुमनुष्येभ्योन्यतरस्यां रूप्यः मयट् चेति रूप्यमपटो उत्सादिभ्योञ् अणोस्तदपवा
दानामिञादीनां वायमपवादः इद्व बक्ष्यामे पूर्वाचार्यसंज्ञेयम् वक्ष्यस्यापत्यादिः वा
षकपिः अस्त्रप्रतिनिषेधाल्लिंगादिह तदंतविधिस्तेनुप्राव्दैस्यह पाठादायेनत्तां सप्रहः
आयेनवमिति सिद्धे नेत्वं येनुकं गोयेनकमित्यत्रानप्रवर्त्तेते अचित्तहस्तियेनोः
रितिसूत्रे येनुष्ण ग्रहणात् येनकमिति सिद्धावपि गोयेनुकं न सिध्येदिति च न येनुरन
न्यत्र मनुष्यादयतीति पिप्रोक्तवचनस्य भाष्ये स्थितत्वात् उकं ठकमित्यर्थः अग्निकलिभ्यां

न॰ व॰
बो॰ धि॰
३३

धिति अयं भावः सास्यदेवतेत्यधिकारे अग्नेर्ढक् इति सूत्रे दृष्टं सामान्याधिकारे कलेर्ढगिति सूत्रमपा
र्थकमिति मीमांसकोक्तिः प्रशाला वार्तिकसूत्रे वा क्लिरप्यवैयाकरणमीमांसकप्रतारणार्थेति दिक्
इत्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणाः प्रत्ययाः स्त्रीपुंसाभ्यां प्रागीत्यत्र वर्तनेनेतदर्हप्राग्वर्धं वृत्ति
यां त्वाति इह समर्थविभक्तिपदत्वात्तस्येयां तलोपेन पुंसः समस्य निवृत्तावपि प्रत्ययसकारस्यायं तेनैव
अनेन वा भाभ्यां परतो नत्रेव न विहितः पौंस्त्वविरूपासिद्धिप्रसंगादेतत् उभ्यामपि प्रकृते जे वास्तु
तस्य नियोगेन स्त्रीपुंसयोर्नक् च विनुगेव विधीयतां नचैवं स्त्रैणाः पौंस्नाः इत्यत्र यत्रोपसंख्यातिलक्प्र
संगः स्त्रैणानां समूहः इत्यादौ सर्वाकलहागोष्ठित्यणप्रसंगाद्वस्यार्थिति वाच्यम् उभयत्रापि गोत्रस्य
नुवृत्तेः प्रवराध्यायप्रसिद्धं हि गोत्रं त्वत्र पाधायोत्राः अत्यग्राप्यत्रोल्लुक् स्यात् एवं च नन्स्त्रैणीकः
कालस्य निवृत्तिर्वार्तिकेन स्त्रग्रहणं विनापि अंजनत्वादेवकुर्प्रसिष्यसि इत्यपसन्नेकूलमिति चेदत्राङ्कः
नकिं न लहितेनेति टिलोपः स्यात् नचैवं न्यानर्थक्यट्टिलोपप्रवृत्त्यैव चक्र्तकः सार्थकत्वान्नयदापि ३३

स्त्रीग्राहेन सम्मार्थक्यं नास्तियस्येति चेत्तेनेन जाः पिकारस्लोपसंभवात् तथापि श्रीदेवताग्रस्याग्रये हविरि
त्यत्रैवलोपात्स्यटनाद्द्विः स्यात्तु किं च टेलोपः प्रवर्त्तेत इतिस्त्रोग्रहिष्यिन्नर्कः सार्थक्यमस्त्रितस्मान्नचास्त
नाश्विति यथान्यासमेव स्त्रीकर्त्तव्यमिति अन्यथा स्त्रीप्रसंयानेर्हेत्वात् आगमेत्रागमेत्राकारो विवृद्धितः
तस्य च यस्येति लोपे कृते स्थानिवत्वात् हिलोपो न भविष्यति एवं द्विहायणी जितिमस्त्रेणे वडीप्सि
द्दोनन्तरोरूपसंख्यानेसामर्थ्यति महद्द्वित्वलाघवमित्याहुः वत्वर्थामिति स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञावि
त्वर्थे न प्रवर्त्तेते इति सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति भावः अत एवोदाहरति स्त्रीवदिति चकारेण
स्नञ्भ्यां त्वतलोः समावेशार्थं उल्लिखत्यति तेन स्त्रीत्वं स्त्रीता पुंस्त्वं पुंस्तेति सिद्धं द्विगोर्लुगपत्ये
द्विगोरिति विषयीति दर्शयन्नाहेत्वनं तन्नाभाविनोप्युपद्यते व्याप्यवसायादिनाशयेनाह द्विगो
रितिमित्तमिति अज्ञादिति इति पतत्सूत्रोत्तरसूत्रास्थौत्सर्गिकधात्वभ्यते वाग्रहणमनुवर्त्यव्यवस्थित
विभाषाश्रयणेनवाप्राग्दीव्यतीयः किं पञ्चभ्यः कपालेभ्यो हितं पञ्चकपालीयम् गोत्रेऽलुगचि गो

त॰ व॰ बो॰ पि॰

३३१ वे किंगोत्रार्थकप्रत्ययस्यैव लुक् यथा स्यात् नेह कुवलस्येदं कौवलं बादरस्येदं बादरम् कुवलीबदरी ३३१
शब्दौ गौरादिङीषन्तौ ताभ्यां फलरूपे विकारेऽनुदात्तादेश्चेत्यञ् तस्य फले लुगिति लुक् न
चाऽऽदमप्यजातिप्राग्दीव्यतीये विवक्षितेनलाङ्कू भवतीति वृद्धत्वाभावाच्छो नेति भावः गार्गाणामिति
अपत्यवद्वृद्धिविवक्षायां यञ् अत्राप्येवं लुक् स चाजादिप्रत्यये विकीर्षिते अनेन प्रतिषिद्धश्चैव गार्ग्य
शब्दाच्छे कृते तस्य ईयादेशः यस्येति चेत्यकारलोपे पयोपार्थमाह आपत्यस्य चेति हलोपाकरण
नुवर्तते यतिष्यन्ततोय इति हलस्तद्धितस्येतो हलच् तदाह परस्येत्यादि आभीयत्वे शास्त्रयोः
सिद्धः आरंभसामर्थ्यात् तपवोपयायाङ्कितिनानुवर्त्तिकथमिति चेह यकारस्येति अपत्यस्ये
ति किम् सांकाश्यकः कांपिल्यः संकाशादिभ्यो ण्यः ततो धन्वयोपधादिति वुञ् तद्धिते किम्
गार्ग्यगार्ग्यायणयोः अनातीति किम् गार्ग्यायणः गार्गीयमिति नस्य हितमिति छः सूनीति ल
क् प्राग्दीव्यतीय इति वर्त्तते अचीति च प्रत्यय्यादिकाराच्च प्रत्यय इति लभ्यते तदेतदाह प्राग्दीव्य

नीयेऽश्वादेरप्रत्ययइतिप्रत्ययस्यलुगित्यर्थस्तदाह युवप्रत्ययस्येतिवक्ष्यमाणइतिप्राचामवृद्धात्फिन्
बहुलमितिवक्ष्यमाणाच्चञादेः किं ग्लौचुकायनः प्राग्दीव्यतीयेतिकिम् ग्लौचुकायनो
यंतस्मैहितमितिछः इहहिगोलुगनप्रत्ययेचयूनिगोत्रइत्येवसूत्रयितव्यम् तथाचलुग्ग्रहणं
प्राक्यमकर्त्तेमितिमनोरमायांस्थितम् तत्रफिक्फिञोरितिसूत्रेयूनीतिसूत्रेयूनिइत्यस्य
मइकलुतिराश्रयणीपतिज्ञेप्रोपलाद्यवान्तरोयेनसोढमितिभावः पैलादिभ्यश्चाणफक्
त्रियावंस्यतोयूनिलुगितिवचनेतेनतदाह युवप्रत्ययस्यलुगितिपीलायावेत्यादिरप्रत्ययस्याणोवयु
कोगोत्रइतिवक्ष्यमाणत्वात् ततोऽणन्तात्पैलशब्दादपत्येपिविधीयमानःफिञ्युवापत्येपर्य
वसाने तस्यापिफिञः अनेनलुगित्यर्थः एवञ्चपीलायाः अपत्यंगोत्रापत्यंयुवातद्युवापत्यंच वै
रूप्येणपैलशब्दःप्रयुज्यतेइत्याहपैलः पितापुत्रश्च पैलादिषुयेइञन्ताप्राग्लकिश्राः त्यकिंऔद
मेधिपैंगलिप्रभृतयस्तेभ्यःइञःप्राचामितिलुकिसिद्धेअप्राचामर्थंप्रोक्तमितिज्ञेयम् तद्राजाच्चाणः

त. बो.
बो. पि.
३३२

गाणस्तत्रमिदम् तद्राजसंज्ञिके त्यस्यस्युवप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः नचेह्नोत्रं प्राचामिति इह प्राचां ग्रहणं गोत्र
विशेषणाम् ननु प्राचामवृद्धादिवह्निकल्पार्थमित्यत्र व्याख्यानेशरणे दादिः पितादृत्यादि दहास
पत्ये च मुमान्दाद्विः युवापत्यवद्दाक्षायणः इति भावः नतोल्वचनु निर्देशात् गणपाठसामर्थ्या
च्चाचार्यावगतिरित्यभिप्रेत्याह तौल्वल्यादिभ्यः इति दैवमिति देवमित्रिदैवयज्ञीफाल्किव्राहमैनेमपि
पौष्करसादिवैवर्णीत्यादितौल्वल्यादिः कात्यायनस्येति कतस्यगोत्रापत्यं कात्यः गर्गादिभ्यो यञ् ततो
यूनियञिञोश्चेतिफक् कात्त्रीया इति आपत्यस्येत्यलोपः तस्यापत्यं नस्येति नयनस्वरूपग्र
हणं किं तयष्ठं तमात्रोपलक्षणमित्याशयेनाह षष्ठ्यन्तादिति पंचम्यर्थे अथाहारलभ्यः अन्यत्र
दूणां तंच म्यामौ चौल्वग्वा उक्ता इति आरण्ययादयः उक्ताः वक्ष्यमाणा इति इयादयः ननु उपकआउ
लिस्थिते उर्गङ्गणान्परत्वादत्वोन्निपातीति वृद्धाभावम् तेऽन्नाहे गणात्स्वपि च बाधोसावकाशः कृत चउ
णश्वावादेप्राचात उपश्यायायाइति वृद्धाभावमनत्राह आदिवृद्धिरितिप्रत्नादीतिभावः अत्रापपया ३३२

वृद्धोरविकाशःगोःपाचकःआदिवृद्धेरसंभुतः ताद्रूप्यागमनुत्पादोनभयप्रसंगेपरत्वादादि
वृद्धिरेवभवति तदयानयेनात्रसंकृतिनामप्रयाणात अनुप्रातिकादिषुपुष्करसच्छन्द
पाठोप्यत्रलिंग अन्यथाआद्युपयावृद्धिभ्यांपुष्करसादेसिद्धत्वातेषुपाठोनर्थकस्यानवपु
ष्करसताचरतीत्यर्थंठाकीपोष्करसादिकइत्येतदर्थमनुप्रातिकादिपाठावश्यकः जितिणि
तिपवउपयावृद्धिसीकारान्नतुकितीतिवाच्यमनभिधानात् उगतनभवतीत्यादिसमाधानस्य
केयदेस्थितत्वात् एतेनभिन्नेविषयेवाप्यवाधकभावोनोपपद्यतइतिशंकानिरस्ता उक्तंत्वाप
केनसत्यपिसंभवेवाधनंभवेवाधनंभवतीत्याचप्रयाम्बयणीयत्वात् नन्वेवमपिजगतःउत्पादे
नुपयावृद्धिर्वोध्यताम् ङीपगवइत्यत्रत्वादिवृद्धेरपाप्याकथंतद्वाधःस्यादितिचेदत्राह जगतःउ
त्पादादुपयावृद्धेर्वाध्यत्वेनिर्णीतेक्वचित्कान्तोंतरप्राप्तोतरप्राप्ताप्रायाः अपितस्याः वाध्यत्वोचितत्वा
दितिस्यादेतत् यात्रादि वृद्धिर्नजातातत्रामो पयालक्षणा वृद्धिकाः कस्मान्नभवतिव्याप

प्तोभावोवैपरीत्यम् इग्नताञ्चेत्याख्यापदीभवं वैयापदं अत्रभवद्भ्यां अत्रकैयटः अत्राप्यत्रोपरत्वात्त
द्धायकाविति सर्वं सुस्थमिति शाह बाधे वलत्वादेव सत्वे पितदवे णादिपति तस्येदमित्यपत्येपी
ति इत्यमर्थे अपत्यसम हाविकाबादीनामनभावादपत्येपितस्येदमित्यणप्रवर्त्तेते इति किमनेनत
स्माद्यत्यमित्येतद्वक्तव्यम् तथापि योगविभागः किमर्थमित्याहेपावोव्यः समाधत्ते बाधना
र्थमिति तस्येदमित्यस्य पत्यद्वायकेन हृद्धाच्छस्तबाधनार्थपृथक्सूत्रे कृते भवेदित्यर्थः ननु त
स्येदमित्यणा स्तत्पवादस्य वृद्धाच्छस्य च श्रेपि कवादपवादार्थप्रशक्तिरेव नास्ति अपत्यादि
चतुर्थ्यपपत्तिभ्यो प्राग्दीव्यतोर्थः शेषः इत्युपगमादत आह उत्सर्गः शेषएवासावितिअपत्या
पत्यमर्थभावः असतियोगविभागे अदन्तवान्तादिप्रकृतिसंवद्धसेवापत्यापत्यस्यापयोगाद्धपत्वा
दिप्रकृतिसंवेधापत्यार्थः शेषएवस्यात् तथाचाणोवाधित्वाभावान्वाधित्वाभावान्तौदिसे
हृद्धाच्छः प्रसज्जेत योगविभागेनकृतिसामान्यसंवद्धस्यापत्यार्थस्यापयोगाच्छेषत्वाभावेन

कृसमासेरेवनास्ति नन्वपवादेनराद्धत्वेन कृसमासप्रात्कृभावान्निःफलोयोगविभाग इत्यतआ
ह कृदन्तानीतिप्रातिपदिकानीतिशेषः कृतसंधेः किमिति .... तत्रगतार्थमस्योक्तेत्यत्रेप
वग्रहणमविधानेनाधिकारसूत्रस्थसमर्थग्रहणं किमर्थमितिप्रश्नः अकृतेति यंचपरि
भाषासमर्थपरिग्रहणेनज्ञापितेनेतिहरिदत्तादयः लोकतःसिद्धत्वेसाधुत्वमितिमाध
वितिश्रेतरंगपरिभाषयाअपवादम् तयाअकृते न्यथाअकृतसंधेरेवप्रत्ययःस्यात् तन्नि
वारणायसमर्थग्रहणमधिकारसूत्रस्थमावश्यकमितिभावः पद्यपितत्रसामर्थ्यपरि
निष्ठितत्वमित्यविशेषेणोक्तम् तथापिज्ञापकप्रतिपादकोक्तापूर्वपरिनिष्ठितत्वम् नहिवि
शिष्टत्वमवधेयम् उपगवः दंडिमानित्यादिसिद्धम् अन्यथाउपगवःदंडिमानित्यादि
स्यात् अस्मिमानवोत्तिनिर्देशाध्वरलिंगेयरियामादिगणेविसर्गात्तत्रपदलोपश्चे
त्यन्ताकृतसंधिविग्रहणेनपरिनिष्ठितात्तद्धितोत्पत्तिरित्यभ्युपगम्यते तर्हिसार्थमेव

त॰ बैं॰
वै॰ षि॰
३३५

समसमर्थग्रहणमित्याहुः प्रथमादिकमिति तस्याप्युपलक्षणत्वमित्यत्र निर्दिष्टपदद्वयमध्ये प्राथमिकमेव ग्रहणमिति स
मर्थकं न तु पश्चात्तनं तथा च प्रक्रमाकांक्षातो देवग्रहीष्यतद्दुतिकिं तेन प्रथमादित्यनेनेति प्रश्नः अप्रथमवा
चकादिति तस्याप्यस्मदिना विदितः प्रत्ययो यथा बहूतो यावादिशब्दाद्भ्युपगम्यते तथाऽप्रथम
वाचकादेव तद्धादिभ्यो वान्यत्रमयो भवतीति शंकास्यात् तद्वारणार्थं प्रथमाग्रहणमाग्रहणमावश्य
कमिति भावः ननु गौरूपसंख्यमिति विग्रहवाक्ये अन्यवाचकस्य प्राथम्येऽप्युपसर्ग्यादिपयोगादिति वाक्ये
प्राथम्यात्स्यादेवाप्यवाचकात् प्रत्यय इति चेन्न वैलक्षण्यापेक्षप्राथम्यं निपतत्वात् अत्रास्मी
यते तस्य विग्रहापेक्षमनियतेनऽन्यथा प्रथमादित्येतन्निरर्थकं स्यादिति षष्ठ्यर्थमाश्रदिति अ
थमर्थः यथा इन्द्रो देवताऽस्य हविषो यैन्द्रं हविरिति प्रत्युमानप्रयोगो भवति उपगुरपत्यमस्येव
दमस्यौपगवं देवदत्तः देवदत्तापत्यमस्यौपगोदेवदत्तिः उपगुरिमिमामस्मदिति पतञ्जलिकैयटे।
स्पष्टम् नन्वपवादस्मानद्विसमासेनिमवार्थेतनचतद्धितस्यैकल्पिकत्वात्पक्षेऽसौऽपि भविष्य ३३५

नीतिवाच्यम् यत्रोपसर्गापवादो महाविभाषया विकल्प्येते तत्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्त्तते इति
पारेमध्येइत्यत्र वाग्रहणेन ज्ञापितत्वादित्याशंक्याह अपत्यसंग्रहणार्थं हृत्वे द्विजातिनादिनि
गोत्रेचरणैः सहेत्यनेन निरोधः प्राचां वृद्धत्वेन तन्नाऽसिद्धि विप्रकर्षम् न ह्यास्यात् भिन्नप्रदेशाज्जित्य
नेनेमुक्तेन दुर्भयमपि गोत्राद्यूनस्त्रियामिति सूत्रस्थभाष्यान्तरोधात् गोत्रंचचरणैरिति सूत्रेकु
त्सितगोत्रमेवगृह्यते नतपत्यमात्रमित्याशयेनाप्रवृत्तेरितिवोध्यमित्याहुः सूत्रस्यमहोत्सर्गो
न्के मेणोदाहरति आम्रगुप्तादित्यादिः औत्सः उत्सः प्रभृत्रवणिपागिप्रवादेनिकेवोत्करः उत्समर्त्तः
तस्य चापत्येन योग उत्सर्गो गोयो भाष्य इति वत् अपत्यं पौत्रमनन्तपत्यं पौत्रमनन्तपत्यग्रहणं व्यर्थं
पौत्रादेरपत्यत्वाव्यभिचारादित्यतआह अपत्यत्वेन विवक्षितमिति किंवक्तुतः पौत्रप्रभृत्येव
यद्यप्यपत्यत्वेन विवक्ष्यते गर्गस्येदमिति तदा मा भूदित्याहुः अभेवन्तुवस्तुतः पौत्रादीनामेवतत्त्वेन
विवक्षायां संज्ञा मा भूत् अपत्यत्वेन विवक्षामेव यथादिमेव मर्थ्यतत्र तेनतेनउपगवस्यादा

त.बो.
बा.पि.
३३५

वृष्यगार्ग्यस्य गोत्रसंज्ञा सिध्यति न ह्यणः पौत्रादिके शक्यतावच्छेदकं किं तु प्रसक्तमेव अन्यथा गो
त्राधिकारस्य जनाद्यार्ग्यस्यैव गोत्रसंज्ञा स्यादिति नन्वपत्याधिकारे गोत्रयुवसंज्ञाकरणसामर्थ्या
दपत्यमिति लभ्यत एवेति नैवोक्तप्रयोजनसिद्धौ किमनेनात्रापत्यग्रहणेनेति चेदत्राहुः नेति
तद्राजात्पत्रनच्छेदे जनपदशब्दात्क्षत्रियादञित्यादिना विहिता ये अञादयः तद्राजसंज्ञाने
न तु नतः प्राक्तमनपत्ययाः गोत्रयुवसंज्ञाकोडेन विच्छिन्नत्वादिति वदन्ति तथा चापत्याधि
कारपठनसामर्थ्यसापेक्षत्वादपत्यस्यासेवृपशेकानि शकरणापं पुनरपत्यग्रहणमिह
कृतं पौत्रप्रभृतेः किं अनेनतद्वापत्ये माभूत् कौञ्जिः गार्ग्यिः नचैवमप्यगिरिदासः पौत्रे गर्गा
स्यानेनतरमस्ति प्रसंगादुक्तिवाच्यपत्यापौत्रादितेप्रभृत्यैव गोत्रसंज्ञेति स्वीकारान्न एवं च गार्ग्य
प्रमनन्तरीयस्य तेन विवहायामपि गार्ग्यं प्रति गोत्रत्वं निष्प्रत्यूहमिति स्पोदेवगर्गा ह्यनन्तिरि
के जीवतीति वंश्ये पितृपितामहादिरुत्पादिकप्रवं ये वंशः तत्र भवो वंश्यः दिवादित्वाद्यत् ३३५

पौत्रप्रभृतीन्यनन्तरं षष्ठ्यादि परिणाम्यते व्याख्यानाद्गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति लिंगाच्चेति आद पौत्रादे
रिति तु शास्त्राभिन्नक्रमः युवेत्यसमासेऽवयवो ध्यः स च एवकारार्थ इति व्याचष्टे युवसंज्ञामेवेति तेन
एकसंज्ञाधिकाराद्बहिर्भूतयोरपि [redacted] गोत्रयुवसंज्ञयोः समावेशाद्
तिभावः नन्वप्रत्युत्संज्ञाद्वयस्य समावेशः कोदोषः इति चेन्नेवम् शालंकाः पैलीयाः इत्यसि
द्धिप्रसंगात् तथाहि शालंकेरपत्यं शालंकिः पैलादिषु पाठादिञ् शालंकादेशः शालंकेर
पत्यं शालंकेर्युवापत्यं यञिञोश्चेति फक् तस्य पैलादिभ्यश्चेति लुक् ततः शालंके यूनश्छा
त्रा इत्यर्थे विवक्षायामिञश्चेत्यणि शालंका इति भवति तथा पीलाया अपत्यं गोत्रापत्यं वा
पीलाया वेत्यणि पैलः तस्यापत्यं युवा अणो द्व्यचः इति फिञ् तस्य पैलादिभ्यश्चेति लुक् ततः पैल
स्य यूनः छात्राः पैलीयाः इति भवति तत्र गोत्रयूनोः समावेशे तु गोत्रे लुगचीति फक्फिञोर
लुक्प्रसज्येत न च परत्वाद्यूनि लुग्भविष्यति सिद्धिमिष्टामिति वाच्यं तेनापि परत्वात्फक्फिञो

त॰ त्व॰
बो॰ पि॰
३३९

रन्यतरस्यामितिविकल्पापत्तेः नचसिद्धांतेविकल्पः शंक्यः पितृपित्रोरितिविकल्पः शंक्यः पितृपित्रोरि
तिविकल्पः परत्वात्पैलादिभ्यश्चेतिलुकमपिवाधतेइतिवक्तुंशक्यं तथापिपरादप्यंतरंगस्यवलीय
स्त्वात्पैलादिभ्यश्चेतिलुकमपिवाधतेइतिवक्तुंशक्यत्वात् तथापिपरादप्यंतरंगस्यवलीयस्त्वा
त्पैलादिभ्यश्चेतिलुकमपिवाधेनतपवलुगित्याद्यः आतस्मिन्नित्यपत्यार्थीयमारंभः आत्तानेनवं
श्यः उत्पादकपूर्वंयोवंशः इत्यभ्युपगमात् अपत्यपौत्रप्रभृतीत्यनुवर्त्त्यपौत्रप्रभृतेरिति षष्ठी
विपरिणामव्याख्यानात्फलितमाह चतुर्थ्यादिति अजायमर्थः गार्ग्यादिष्वतेपिजीवत्यपत्ये
अनुजायुवसंज्ञकः मृतत्वस्याविरतरेजीवत्यपिगार्गपवभवतिनतुगार्ग्यायणइतिभावः एक
मिति इत्यमित्यर्थः द्वितीयमिति अनुवर्त्तमानसप्तम्यंतनामहस्रात्तरीत्युर्थंइत्येकेपितृव्यपुत्रइत्य
न्ये वृद्धात्प्रियमित्यर्थः यद्युक्तमभयोरितिनदेवविद्युणोतिस्थानेनतुयथाचतिमातमहेभ्रातरिवेति
सन्निहितत्वात् भ्रातरीत्यस्यमातामहरिवेतिपाठः जीवतिकिमिति जीवतिद्वयम् किमर्थमिति ३३९

प्रश्नः अत एव वंश्ये मृते वा स्वतन्त्रं संगच्छते आसीच्चकिम् भ्रातरि जीवति नो विलोमा भूत् एवं स्वतन्त्रे भ्रातरि
जीवति मृते तस्य कनीयसो युवसंज्ञार्थमिति प्रावकाश्याहृ ह्स्सैचेति वार्त्ति: कमिदं नथा सूत्र स्वेत्यत्रि
युयमपि एक गोत्र इति ग्राम्यपेतया एकवचनं एक शब्दः संख्यावाची गोत्रेभिधीयते ते अपत्यत्वीय
क प्रत्यय एक एव स्यादित्युक्ते गोत्रापत्ये प्रथम एव प्राहृः प्रत्ययं लभते नान्यः वादिमनेन तापत्य प्रत्य
यांतादपि प्रत्ययः नहि गोत्रापत्ये एव प्रत्ययो न कृतस्यादित्यं चाप्रत्ययप्रत्ययांतात्प्रति वे यो वाच्यः इ
तिवार्त्तिकार्थोऽग्यनेन संगृहीत इत्याशयेनमाच्छ इह गोत्रे एक एवेति अपत्यप्रत्ययः इति पातञ्जाधिका
राल्लभ्यं अन्ये तु एक शब्दः प्रथमपर्यायः प्रथमस्यापत्यस्य प्रत्ययः प्रथमा प्रकृति गोत्रे अपत्यप्र
त्ययं लभते इति सूत्रार्थमाचक्षते गतत्क्किं ... स्यापत्यप्रत्ययः एकमानयेति प्राथम्यार्थस्याप्रतीते
वस्तुतस्तु प्रथमादित्यधिकाराद्गोत्रे प्रथमादेव प्रातिपदिकादप्रत्ययं लभते नेनत्वोपेइति।
व्याख्यायोगात् किं ग्रहणमिदं गम्मि इत्यनुक्तं शङ्के मित्याहुः औपगवः औपगवइति उपगुप्राहृएव

ते· त·
बो· चि·
३३८

प्रत्ययं लभतेनेन त्वौपगवश्चाह्वः इति गोत्रापत्येऽपि अनंतरापत्य इव अणेव भवति न त्विञ् गार्ग्य इति गोत्राप
त्ये गार्ग्यादिभ्यो यञिति विशिष्य विधानात् अनंतरापत्य इवात्र अनंतरेञ् भवति किंत्वपत्येव स च गर्गस्या
पत्येऽपि भवति न त्वनंतरयञंतात् फक् इति एकगोत्रे नियमात् नाडायन इति नडादिभ्यः फगिति गो
त्रापत्ये विधानात् अत्रापि अनंतरेञ् भवति किंतु फगेव स च नाडायनस्यापत्येऽपि भवति न
तु फगंतादिञ् उक्तनियमात् न त्वेकगोत्रे युगपदनेकगोत्रे युगपदनेकप्रत्ययाप्रसक्तेर्व्यर्थमिदं यं ५
सूत्रारंभफलं मतभेदेन व्यवस्थापयति गोत्रे स्वेकेति स्वगोत्रे न दपेत्यया प्रकोन संख्यानां
तृतीये द्वयोः परंपरा च न येत्रयाणां येच मेतच मेतच णां पंच मेत चार्णाम् इत्यादि परंपरा
न सर्वमस्तथा हि उपगोस्तृतीयप्रभृतौ णिञः परंपरा च न येत्वाणिञ् फिगिञोयच्च प्यत्रयसेति
चेति लोपेन अणादेरसत्वान् गोजादीनां परंपरा इत्युक्तिर्नेसंगः कृते तथाप्यणंतादिञ्
उपगोद्यौ नेनप्याइनेना त्फ गिञ्मतिमात्राभिप्रायेण प्रत्ययपरंपराभिधानेवाप्यसङ्गह ३३८

नसंख्येभ्य इति स्वगोत्रेण तदपेक्षया चेन संख्येभ्यः प्राप्ति
पदिकेभ्यस्तृतीये पकस्मादनिष्टो यतिश्चतुर्थ्यं ह्याभ्यां पंचमे त्रिभ्यः इत्यादी र्घः अपत्ये पि
त्वविस्यादिति तथाचामरः आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी आहुर्दुहितरं
सर्वे पत्यं तोकं तयोः समे इति मुख्यमत आह ततः प्राचामिति पित्रपेक्षयाये प्राचः पिताम
ह प्रपितामहादयस्तेषामपि तदर्थः अत्रायमाशयः अपत्यशब्दः क्रियानिमित्तो न त्वात्मज
पर्यायः न पतंत्यनेनेत्यपत्यमित्यपत्ये: पंक्तिविंशतीति सूत्रे भाष्यकृतो दर्शितत्वात् बाहुलका
त्करणे यत्प्रत्ययः यन्निमित्तं यस्यापतनं तत्तस्यापत्यमिति फलितोऽर्थः तथाच पौत्रादिरपि पि
तामहादीनामपतनहेतुरिति तेषामप्यपत्यं भवति प्रसिद्धं चैतद्बहितो पि पितामहादीनां
मुहूर्तेनिर्जरक्राय्योऽधुनापायमानेष अपत्यपौत्रप्रभृतीति सूत्रमप्यत्रानुगुणं अत्रपदे हि आ
पत्यमिति गोणीहृतिरा शालीपा स्यात् अमरस्तु सूत्रमस्य त्रादिविरोधादुपेक्ष्य इति न

ह्यनैवइतित्यत्रद्यपदेप्रत्यया निर्दिष्टायेभ्यस्तेनृसद्यूनसंस्थेभ्योऽत्रेति ष्टोत्यन्निनिर्दिष्टायेभ्य इत्यर्थः औपगवादि
त्स्यादिति नतीयस्य उपगुं प्रतिअनपत्यत्वादिति भावः एवञ्चासति सूत्रे अस्मिन्पक्षे औपगवि विशिष्ट
निर्दिष्टमेव स्यात् औपगवइतीहेनस्मिन्सूत्रेतित्रयथिवोध्यं जीवज्जन्मेष्टइति जीवज्ज्येष्टेजीवद्धपेएवाग्रव
संज्ञायां तस्या गोत्रसंज्ञानेतिभावः इष्टमिद्धेपीति अस्मिन्पक्षे औपगवस्य यदपत्यं तद्युपगोरप
पत्यमिति उपगोर्यद्वा प्रत्ययस्तदा औपगवइतीष्टयद्यपिसिध्यति तथाप्यौपगविरित्यत्र निर्दिष्टं प्रा
प्नोतीत्यर्थः ततः इञीञन्तादित्यर्थः फगिञोरितिफगन्तादिञ इञन्तात्फक्ष्टदन्तादन्तमिञ इत्यादिप
रंपराभ्यां स्यामित्यर्थः नियमार्थमिति नन्वाद्यपदेतत्सिद्धेत्त्ववाचकादेव प्रत्ययोमलभूता
त्स्यात् अनन्तरापत्ये मम्ब्यसंबन्धे च विनाप्येस्यारणादेर्गौणस्यसंबन्धे च विनायसारणादेर्गौणस्य संबं
धेपि प्रवृत्तेरव्याप्यत्वात् तन्यायाच्च औपगवापत्ये नापरोऽस्यसंबन्धीभावात्तत्राप्राप्ते विध्यर्थं से
वेदं सूत्रं न तु नियमार्थमिति औपगवप्रागदीव्यतोऽण्प्रत्यया न त्वासुनरपत्यप्रत्ययस्तेनोनोयप ३३८

घनइत्यगत्या परंपरासंबंधाभ्युपगमेनोपमोरेव तदुत्पत्तिनतोपगवशब्दादिति सिद्धमिष्टमिति
अत्र केचिद्याचक्षते आद्यपत्ये प्रत्ययपरंपरायामेको गोत्र इत्यनेनैकः प्रत्ययो विधीयते तथाचै
कोऽन्नमेकजातीय इत्यर्थः पर्यवसानान्मूलप्रकृतेर्योऽपत्यप्रत्ययाणामादिस्तत्संज्ञामीयपवगो
त्रैवायनीयेत न त्रिस्त्रिन्वाचकाद्भवत्याणां नाणाज्ञ जयनाद्यत्रिन चैव नगाज्ञाः परंपरायां
निवर्तितान्यामथोपगवइत्यण्प्रत्ययपरंपरास्याव तथा गार्ग्य इत्यादौ यञादिपरंपरेतिवाच्य
म सत्यामपि तस्यामनिष्टं तस्यामनिष्टामनिष्टभावादिति तज्जितं फगंनाफकिनाडायन इत्यादा
वपि निष्टप्रसंगादिति दिक् उत्पन्नमिति अपत्यं पितुरेवेति पदे तच तृतीयाप्रत्यये प्रसूनि विवदिते
गोत्राणूनीति नियमसूत्रे सत्यसति गोत्रप्रत्ययांतादेषयुवप्रत्ययः इति द्वयोः परंपरासावेष्ट
नान्यनियमेनच्यावर्त्तते पंचमे तु सूनि नियमाभावे त्रयाणां परंपरा प्रसज्जाने षष्ठे तु चतु
र्णामित्यादि ततः ग्राममपीति द्वितीयपदेत गार्ग्याच्चनरर्थसूनिमूलप्रकृत्यपनेतराभ्यामनिष्टापप

त॰ त्व॰
बो॰ पि॰
३३
३३९

त्रिप्रसज्यते पंचमेतन्मूलप्रकृत्यनंतरयुवभ्यः तथा नडाद्यनंतर्येपु निर्दिष्टवत्तद्भ्यामनिष्टोत्पत्तिः पंचा
मेनुत्रिभ्यः उपगोभ्यश्चानंतर्येवा औतन्मूलप्रकृतेरेकस्मादेवानिष्टोत्पत्तिः नत्वनेनतरापत्यवाचकान
ंतेतोजातेप्यतद्रूपानिष्टाभावादित्याद्विधया संभवत्येवतत्रोद्यमित्यर्थः गोत्राद्यूनि अ
स्त्यस्मिन्सूत्रेगुत्स्यमतेपंचमादौ यूनिविवक्षितेगोत्रप्रत्ययांतात्युवप्रत्ययानिष्टोसिद्धोपि
मूलप्रकृत्यनंतरयुवभ्योऽत्पर्थः मनोरमायामनंतरयुवप्रत्ययांतादिति प्रथमपक्षेऽस्य
र्थः इत्यपिस्थितम् अत्रवदंति पंचमादौ यूनिविवक्षितेतस्य यदनंतरतीयप्रत्ययनुपपत्त्वाद
प्राप्ताविधिरर्थमेवेदंस्यात्तन्नियमार्थमितियुवप्रत्यययोद्वयोरःस्यात्तस्मादिहपितुरेवाप
त्यमितिपक्षेगाग्यायणीयःइत्यनेनसाधुः आद्यपक्षेगोत्राद्यूनीत्यावर्त्यपक्षेनाप्राप्तप्रत्ययविधि
विधायपक्षित्रीयेननियम्यते इतिगोत्राद्येवेति एवंचततः प्राचामपीतिपक्षेणास्तहस्त्रस्येक
रूपतानभवतीति गोत्राद्येवदूनीत्येवेतिविधिरेवनियमस्त्विह नव्ह्यानःव्याख्यायामलाभात् नच। ३३९

प्रोष्ठिकाम्बादयो आचार्यं इतिवाच्यं॥ गोत्रेऽलुगचीतिलिंगात् स्त्रियांविति यद्यत्र अस्त्रियामित्येवे
क वाद्ययतयोस्त्रीत्वे यूनि गोत्राद्देवमर्थः क्रियते तर्हि स्त्रीयुवसंज्ञायाअनिषेधात् अथस्त्रि
यांनयुवप्रत्ययः इतिवाक्यभेदेनार्थः क्रियते तदा गोत्रप्रत्ययेनयुवतिनाभिधीयतेतततस्यगा
र्ग्यस्यापत्यंस्त्री गार्ग्यीनस्यात्किंत्ववाक्यमेवस्यात् अतोयुवसंज्ञानिषेधपरवेदमित्याप्रायेणव्या
चष्टेनयुवसंज्ञेति विषयपरवेदमित्याप्रायेणव्या अत्रायमाशयः स्त्रियामितियोगोविभज्यते
ए नीतिप्राहृस्वरूपमनुवर्त्तते परिभाषात्वपंयत्रयुवसंज्ञाविधानंतत्रंस्त्रियामित्युपतिष्ठत
इतिसिद्धस्यगतिरियंजीववतीत्वंवप्रेप्युवास्त्रियामेवसूत्रपित्युक्तः अतएवइत्यकाल
जततेष्विविज्ञापकात् एवंमादेवतद्धितोत्पत्तिरित्यभ्युपगमेप्यपिकतत्राद्दिकास्यस्यन
नैयर्थ्यं किंतुप्रयोगतनमस्तीतिधनपतितदंतपत्यातिपदिकमितिअनप्रत्ययस्यएवतवि
रोधाणात्वेनदृत्तयोरपत्यमित्यादिविवक्षायां दद्विबिन्यादिर्नेमिप्रैव्यदितिभावः तथाचः

त॰त॰
वी॰धि॰
३४॰

किम् विस्मयः अपत्यं वैस्मयः प्रदीपतां दाशरथाय मैथिलीं उत्पत्र तु तस्ये दमिताण अपत्य विव
ताया तिन् एव वहूारिभ्यश्च वाचूलो-नेइति यानि केवलस्य वाहोरपत्ययोगा संभवा सामर्थ्या
तदंत विधौ सो वाहविरिति माप्यवोक्तं चिंत्यमिति यन यत्नाह वाहविरिति जानंति वाहवि
रिति जानंति वाहवि गोगेप गोत्र माः इति आश्वलायन सूत्र प्रयोगा द्राक्ष्य हत्या दुदाहरण
च वाकुमाहुः पठितः तथापि सामर्थ्यात्तदंत ग्रहणां नाविका पुडुवाखियाम् इत्यमरोक्त्या
नक्षत्र वाचुडुमाहुः उडुनीव लोमानि यस्य तस्यापत्यं औडुलोमिः शराः इव लोमानि यस्य तस्यापत्यं
शारलोमिः बहुत्वे तु अपवादः अकारः प्रागेवाजेते इत्युक्तं उडुलोमाः इह प्रसिद्धाः सज्ञाश
ह्लाएवगृह्यते शीर्षोपस्थित कत्वात् नेनेदानीं तनो यो वाकुस्तस्यापत्यं वाहवः उत्पाणौ वनस्पत्य
उक्तं वृहस्मिणाच् अभिव्यक्त पदार्था ये स्वतंत्रा लोक विश्रुताः प्राप्स्वार्थस्तेषु कर्तव्यः आहे च तत्र ड
त्रिषु अनर्थकं सदिग्या र्थकम प्रयुक्तं चक्रमेणा विशेषुणात्रय मा वर्णितडुक्तितं तस्य हेप्राग्दिव्यतः ३४॰

अत एव संज्ञाश्वशुरस्यापत्ये श्वाशुरिः उस्यत्र राजश्वशुराद्यदिति यन्न सिमीत्रमातातस्पांश्वसामा
तृस्वसा त्र त्र मातृपितृभ्यां स्वसेति षत्वेन नेवे वहवः स्वसृमिमितिशर्वोक्तिर्नमिध्ये दिति चेन्मै
वम् अणोऽवर्वियोरशाद्विशेषणेनु पादाजादप्रसिद्धेश्चपितत्प्रष्टुतेय्य्वाः सति वेदान्वयवस्य तर्भवेत
वेदश्यामः कर्मणा भीमो भीमसेन इति वदेकदेशग्रहणाम् नह्याभ्यांकि नाम्रर्थायस्यानर्थः न
स्यापत्यं नार्थिः पदान्ताभ्यां किं याज्ञिकः पचो विषयदर्शनाय नेति निषेधो किं नेनेह न वाध्यस्त्रिमौ
पृष्ठिः नह्यत्र द्वाभ्यां परस्य वृद्धिः प्रसक्तिरस्ति रस्तिकवृद्धिः प्रसक्तिरस्तिकाद्वृद्धिः प्रसक्तिन्वे
पि नेष्याते हेत्प्रशसिति प्रभ्रतेनाभ्रतो भावी वा द्वावर्णितकः वारुडकिरिति वरुडादयो जातिविशे
षाः वकारस्यापदान्तत्वान्न य्वाभ्यामित्यत्र ऽस्मादीति नेषाद किंः चाण्डालकिः गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्
गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चवहवचेत्यधान नह्यत्र ग्रहणान्तकेशाकामित्याङ्गः चुञ्जो जनकादेरन्त्यस्यार्थः
कौञ्जायनाः वकारस्त्र व्राजचुञ्जो ऽमिमत्र विशेषणार्थः तेनाम्यां टिप्यः फञ् आम्बा आम्बा

त॰त॰
बो॰चि॰
३ ५१

यत्र इञ् तत्र ञ्यो न भवति अत्रेदमवधेयम् कौञ्जायन्यः इत्यादावेकवचनेन द्विवचनेन ञ्यजित्वादाप्तत्व
मेव बहुत्वे तु तस्य लुक् किम् ञ्यः चकारग्रहणं कार्ययोः तुल्यबलयोर्विरोधे सति परत्वात् ञित्स्वरे
णाद्युदात्तत्वे भाव्यं यदा तद्धितस्य कित्त्वात् फकारस्य आयनादेशः प्राप्नोति यनादिभ्योऽपि ञ्यः
स्यादिति केवलं प्रकृतिश्रवणे कृते व्रातच्फञोरस्त्रियाम् णिच्प्रत्ययेन वर्तते नादाहञ्यः स्या
दिति व्रातवाचिभ्यः कापोतपाक्य इत्युदाहरिष्यति अस्त्रियां किम् अकपोतपाका स्त्री
तद्राजत्वादिति ञ्यादयस्तद्राजा इति सूत्रे णोतिप्रोक्षः लुगुक्तस्तद्रूपतद्राजस्यबहुष्वित्यनेने
तिप्रोक्षः कौञ्जायनीति इह सति ञ्यप्रत्यये योपधत्वाभावान्नेति ङीषभावे सापि सति रूपे स्त्रीत्वे
च विशेषो वोध्यः इत्याह पजिञ्जोऽस्य अपि कारग्रहणं गोत्रग्रहणम् पत्रिञ्जोर्विशेषणं नन्तु
वि ये यस्यफस्त्वकः आत्मानां ननदेतदाह गोत्रे यावितिः गोत्रे किम् द्वीपादनुसमुद्रं यञ्
दीपे भवो द्वैप्यः सतगमादिभ्यश्चानुष्ठिकाइञ् सौतङ्गमिः तदपत्ये फक्कमाभरत् फकेस्यादिति ३ ५१

कं॰

मामर्थोदून्यायंयथारक्षेच्कुर्नभृगुः रक्षतोपत्यंनभव पूर्वभाविताव एवंशुनकस्यापत्यंनभवति अतोऽन्नभा
र्गवस्थवास्यथायायणाश्च तिद्व्देत्रिभरन्वितियत्रितोऽस्थिति च यथासंभवंलुग्वोध्यः यद्यत्रवद्धत्वाभाव
दत्रिभ्यगड्त्वाद्दिनालुगड्लभः तातथापिद्दुगपदधिकरणवचनतायोर्वीर्निष्फानोवद्धर्थत्वात्सोत्रनत्वा
त्यादिवल्लुक् अतोव्याचष्टे भार्गवश्चादितिअनादितिरिति अश्वत्यायनः पितः योभार्गवः प्रसिद्धस्त
दपत्ययाश्चम एवा पेक्षणाइत्यर्थः अश्वत्यायनीमादिष्ठेणाचार्यस्यानंतरापत्ये अश्वस्यान्विद्रो
णायनतिप्रयोगोभक्तइत्यर्थः अन्तव्याः अन्तवीत्यत्रपंचम्यासौत्रेलुक् अन्त विभ्यः इत्यर्थः
सूत्रइति अन्तेति अर्थंइत्यत्रेत्यर्थः स्वार्थइति चाववर्णापदेशाकृतिगणत्वादितिभावः वैदिकिस्यत्र स
ष्पणा माधवाचार्य बाह्वादेरितिविदः उर्वकस्यक श्रीकभारद्वाजउमन्मुविम्बानरपरस्त्रीपरस्त्रु
च इत्यादिगर्गादिभ्योगेर्गेवन्सख्याग्रपादपुलस्तिवस्तुमद्गुवत्तेउक पिकत्तसकुलकएव अंगोत्प
कुंडनीयाग्निवल्कपराशरजमदग्नीत्यादि कथंतर्हिरामोजामदग्न्यः इतिअनंतरापत्येह्यपतत्ये

त॰ त॰
बो॰ चि॰
३४२

अनंतरेपिगोत्रत्वारोपाद्दोष्यः यञञोश्चाप्यपदंत्रियर्षित्यतोलुगितितद्राजस्येतिसूत्राद्बहुषुतेनैवा
स्त्रियामितिवानुवर्त्तते यस्कादिभ्योगोत्रेइतिचतदाह गोत्रेयद्यञेतमित्यादिप्रवराध्यायप्रसि
द्धगोत्रवाचिनोलौकिकेवभवतः इतिगोत्रइत्यनेनतदुक्तंविशेषितम् तद्वयवयवयोरितिनिर्दिश्यमान
स्याभवंतिभावः प्रवराध्यायेति एतच्चस्त्रीपुंसाभ्यामितिसूत्रेलौकिकस्यगोत्रस्यग्रहणमिति
भाष्यमुपादायकैयटेनोक्तमितिभावः प्रवराध्यायेति तेनेहनेतियद्यत्रलौकिकंगोत्रमपत्य
मात्रंगृह्येत तर्हिदास्यादेवातिप्रसंगइतिभावः तेनेहनेति यद्यत्रलौकिकंगोत्रमपत्यमात्रंगृह्येत त
दास्यादेवातिप्रसंगइतिभावः लोहितादीसर्वत्रलोहितादित्यादिनाष्फः ष्फाणान्तेपिस्त्रीत्वेषित्त्वसा
मर्थ्यात्ङीषित्याशयेनाह बाभ्रव्यायणी मगोरियणापवेवभ्रुःकौशिकेइतिपाठा एवंहिहिव
भ्रुग्रहणेनकर्त्तव्यंभवतीतिदिगिदत्तादपः कापेयमिति इतश्चानिञिइतिठक् कपेर्गर्गादिगणे
पाठः लोहितादिकार्यार्थः तेनकाप्यायनीतिसिध्यति वैयिरितिमन्यषितत्वात् इञवाद्कादिना ३४२

द्वारेणाङ्गिरसयञणोः प्राप्तयोरांगिरसे यञेवेति नियमार्थं सूत्रम् लुक् स्त्रियामित्त्रिसेति परिशेषित
स्यचेति वाच्यम् एवं तर्ह्यांगिरसे यञणोर्लुगभावात् स्त्रियामिष्टं सिध्यति तथापि पुंस्यांगिरसे य
ञणोरुभयोः प्राप्तिरनिष्टेति तद्वारणाय पृथक् सूत्रं कृतम् अ. षिताद्विति न चैवमश्वष्वकेन
गास्तिद्वित्रिवादिगणे वतण्डापाठोऽनर्थक इति वाच्यम् गर्गादिपाठेन यञो वा धान्तनिछत्रये
तत्पाठस्यावश्यकत्वात् घञ्कूनेति अणोन्तोदात्तना यो रिञ्जसूत्रेणेति भावः अश्वादिभ्यः गो
त्रे इतीदं गणे वत्सत्र अतङ्ग्यश्वास्त्वयमतिगोत्रप्रत्ययान्तास्त्वयः पञ्चैतेभ्यस्तद्यूमेव प्रकोगोत्रे
गोत्राद्यूनीति वचनात् तत्रैव लिर्नामराजर्षिस्ततो वृद्धिकाम लेनाद्यक्षाद्वगार्गादियञ्नतः
अत्रेयप्रावोदगंतञ्चितिज्ञेयः पुंसिजात इति गणसूत्रमिदम् जातशब्दे पुंसि विद्यमाने फञ्जि
न्यर्थः कस्मादित्याकांक्षायामर्थाज्जातशब्दादिति लभ्यते जातायाः इति लिंगविशिष्टपरिभा
षया पकान्दप्राश्चवान्तत्वेन ग्रहणाद्वा प्राप्तिः शिवादिभ्योऽणनन्तु विशेषविहितानिञादीन्

त॰ त॰
बो॰ धि॰
३४२

बाधित्वात्स्त्रैणो वा रंभसामर्थ्यादुद्विष्यति किमनेनाणग्रहणेनात्राह। ऋष्टिषेणशब्दोस्त्रगणे
पठ्यते ततः प्राग्दीव्यतीयं बाधित्वा तेनेति लक्षणेनाणप्राप्नोत्युद्दपाठसामर्थ्याद्यथाप्राप्नप्रत्यय
इञेव स्यादित्यण। तथा चात्राणग्रहणमावश्यकमित्येके। अणधिकारादणोवस्यान्त्रान्यद्वत्यण
ग्रहणास्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्यन्ये। रेविपादित्वं तत्तेनेति श्रेवणा रेवणा ऋष्टिषेणा विश्वाधारेणा द्विगो
त्रिवृतिनिवृत्तमिति पलद्वयवृत्तौ कैयटे चास्थितम्। पद्मपिगोत्रसूत्रपर्यंतं गोत्राधिकार इति ग
तिल्लागिति सूत्रस्य भाष्ये कैयटे चालभ्यते तथापि तन्मतान्तरमिति भावः। एवं च इतः प्रभृ
त्यसामान्ये प्रत्ययाः भवंतीति निष्पिते गुप्तादित्वान्निकंठ किं प्राप्ते जरत्कारशब्दो त्राणार्थं पठ्य
ते जारत्कारवः ठकि ठठिलोपः अकेडुहु त्यलोपः कुंजादित्वाज्ञ्यो त्रेकुंजादिभ्यः इति निष्पुमु
जिप्राप्ते विपाटशब्दो त्राणार्थं पठ्यते वैपाशः वैपाशायन्यः सेनान्तलक्षणेति लिपव प्रत्यये उदीच
मिति द्रुजिच प्राप्त्यनद्वैतशब्दोत्राणार्थः पठ्यते णप्रत्यये समा वेष्टाने ष्यते नति सेनातानन्ताणः॥ ३४२

विश्रविणः रवणश्चाद्यावयवोऽत्र पठ्यते । तेन च विश्रवसस्त्यादेशौ विश्रवसोः अपत्यं वैश्रवणः रवणः
अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीनामभ्यः इत्येव सूत्रमित्याशयेनाह अवृद्धेभ्यः इत्यादिना द्वैमातुरः तद्धिता
र्थे इत्यादिना समासः अत्र द्वयोर्मात्रोरपत्यमिति ग्रहो न तु द्विमात्रोरपत्यमिति दिक्संख्ये संज्ञा
यामिति नियमेन संज्ञायां समासासंभवात् धान्यमातुरेति अभिव्यक्तपदार्था इत्यनेन जनी
वाचिन एव ग्रहणमिति द्वैपिनस्यापि प्रतिपत्त्यर्थः स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्तु तिभावः अभिव्यक्ते तस्या
त्यस्यानित्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थं इति त्वत्र कन्यायाः ननु कन्यायाश्चेत्तत्र योनिः तस्याः अपत्यं
भवत्येव नास्तीत्याशङ्क्याह अनूढा इति अविवाहिताया इत्यर्थः विकर्णवात्स्यादीनामपत्यप्र
त्ययानां हैहयन्तोऽस्य अत्रिभरद्वाजकुत्सेति सूत्राभ्यामपयस्य लुक् च वात्स्यादीनामेव हेहे भक्ति
तिप्रोक्तम् मूलभूतानां तेषां विकर्णादीनां प्रति अपत्यत्वाभावादतो व्याचष्टे वात्स्याश्चेत्यादि ग्रग्रपर्य
यिकरणवचनताया वक्तुमशक्येति प्राचां दहनकसूत्रमेवोक्ता पद्येऽङ्गमिति सर्वसूत्राशयः

त॰ बि॰
बो॰ पि॰
३४४

णान्नुवृत्तेरितिभावः स्त्रीभ्योढक् बहुवचननिर्देशोत्रस्वरूपस्यग्रहणंनार्थस्य तदर्थेनघास्त्वभ्या
दिषुविमातृशब्दपाठात् किंतस्मात्पिकारेणोक्ताटाबादेर्ग्रहणेनतुविग्रहरूपस्त्रीत्वादेरिमाशेवे
नाह स्त्रीप्रत्ययांतेभ्यः कुन्त्यादिनातेनदरस्तोपत्यंदारदश्यत्रढक् नभवतिस्वार्थग्रहणेतुभ्य
देवात्रढक् दरत्का हदिजनपदस्त्रीपवाचीततोपत्यार्थेऽणभ्यगयेन्त्यणितस्यस्त्रियामतश्चेति
किस्त्वर्दस्यस्वार्थवाचिकत्वात् ढक्चेप्रवर्त्तमाने पुनरपिङ्हटकेग्रहणमेतद्बहुत्वसद्भके
तिवृत्त्यर्थंयद्यपिचानुकृष्टेनानन्तरेत्तेतिपरिभाषयाणिहनप्रवर्त्ततेतथापितस्यानित्यत्वज्ञाप
नायटकोग्रहणमित्याहुः तस्येदमितिशिवादित्वादपत्यप्रवाणोणस्यैस्मैत्तः किंदाक्षायणः
चः किम् उदपदपत्यःशउदर्थः काशिकायांतमरीचेःमारीचेः मारीचःइतिप्रत्युदाहृतम् इतितदसत्
इतितदसत् बाह्वादेरपिणेत्र प्रवृत्तेःनचास्यबाह्वादित्वेविवक्षितव्यं मरीचिशब्दोबाह्वादिषुपठ्य
ते इतिमिटचोत्याहइतिस्तुतेभाष्येस्थितत्वात् आत्रेयः इतिपरत्वादयमेषाणामपवादः इतिभावः ३४४

शुभ्रादिभ्यश्च वकारस्त्वाकृतिगणत्वद्योतनार्थ इत्याहुः मृकंडुशब्दोऽत्र पठ्यते मार्कंडेयः शुभ्रादिम
कंडुप्रभृति भिन्नविषये चा गोत्रा प्रवाहणेत्यादिश्चाकृतिगणो येतेन पांडवेयः इत्यादि सिद्धं इह हादे
नेषु इत्याहुः विधवा श्वाह्यातन्तद्भौल तत्त्वोऽस्त्व चतुः पाणिनिवाचिष्वठत्तु गोपान्हाद्दवचन
त्सोऽपि भवति क्वचिदौत्सर्गिकोऽण् प्राप्नेइति बोध्यम् प्रवाहणस्येति वृद्धेनेन च्छेद्दोन ठप्र
त्ययः परामृष्यतेऽत ददाह ठात्तस्येत्यादिवाक्यं तद्धितनिमित्ते निठक प्रत्यया ताद्दति भर्द्ध जोऽयः
पूर्वं तन्निमित्तेत्यर्थः कल्याण्यादीनामिदङ् स्त्रीष्वा द्धपश्च ते परस्य स्त्रीति षष्ठीसमासः पारस्त्रै
णेयः परभार्यायामुत्पन्नः इत्यर्थः अत्र प्रातिपदिकत्वादुभयपदवृद्धिः विदादिगणे तु पर
स्त्री परशुं चेति पठ्यते प्राप्नोति इति विशेषः तत्र समासो स्त्री चेति कर्गी याद्वयः परस्त्रियाश्च पत्ये
पारशवः ब्राह्मणाच्छूद्रायां तेनैवोढायामुत्पन्नः सा च जात्यामत्योगो परस्त्रीत्व परस्मादे
ग्रासम्यो निवज्ञावात्पारशवेऽप्यनुशातिकादीनां चेत्युभयपदवृद्धिः स्यादितिवाच्यम् सत्यं

त॰ त्व॰
बो॰ पि॰
३४५

णो पूर्वपदसंगमोहान्नदवृत्तेः इदगोस्त्रीप्रत्ययान्तानां ठकः सिद्धत्वादिनङर्थग्रहणमर्थात्तभ
यार्थंकल्याणीसुभगादुर्भगाबंधुकीपरस्त्री इत्यादि कुलटायाः वाप्राके या दित्वास्यरूप
मतएवनिपातनाद्धाशान्तीभिक्षुकात्रेति अत्र इतइद्धिः यथोतथाचोक्तममरेण अथवाथ
किनेयः स्याद्बन्धुलश्चासतीसुतकौलटेयोभिक्षुकीतु सती यदि तदा कौलटिनेयः स्यात्को
लटेयोपिचात्मजः इतिकेचित् अन्तद्यायाम्प्यनडाल्लतीयस्सपा कौलटिनेयइती ठेति प
लेठगिति ढगपिपक्षे भवत्येवेतिभावः हृद्भगपूर्वपदस्येतिचकारेणोत्तरपदस्येत्यनुकर्षणेन त
दाहपूर्वोत्तरपदयोरितिमहते सौभगायेत्यत्र तज्ज्ञात्रादित्वाद्विहितं छादसत्वान्नोत्तरपदवृद्धिरि।
त्याहुः चटकायाइतिस्त्रीलिंगनिर्देशादिप्रायेणाह चटकस्येतिवाच्यमिति एवंच चटिकाटेरवा
सेवसाप्रदाय्यिकः इतिन्यासकृदुक्तिः वार्त्तिकविरोधादुपेक्ष्यतानयोरेवेति तत्रटावेतान्तद्धितलु।
किलुकतस्त्रकैतेदापात्त्वकिंजातिलक्षणङीषवाधित्वात्रजादिलक्षणमितिभावः गोधायाइति ३४५

लिठस्यपयाटेष्टोकृतेलोपोव्योरितियलोपः आरमदीर्घाग्रहणंपूज्यार्थंअरगितिहुमनस्त्रितम् य
स्येतिचत्कारलोपेगोत्रेपइत्यनिष्टप्रसंगात् अन्यतरस्यनाकारान्तालूतान्तुरोयेनकृतस्मिन्वि
त्यर्थः एवंडस्येति एवंडोनप्रसक्तः तस्यापसंतरदृत्रिमादिः दुडाभ्यार्थगतेप्रादेशारोप्यस्त्रीलिंग
निर्देशः गर्ह्यादिभ्यश्च गर्ष्टिहृष्टिहलिवलित्वद्विगगस्तिमित्रयुअण्टकोरपवादइतिहं
स्पयोद्वयोः अर्षित्वादण्प्राप्तः अनेभ्यलङ्घतस्यानिजइतिठकप्राप्तइतिविवकः गार्ह्ययइति
सकृत्यसतासर्वापिगर्ष्टिनन्दषादभ्यः इत्यनेनटचसिद्धिः केकयस्यापत्यंस्त्रीकैकेयी जनपद
शाह्वादित्यञ्मैत्रेयिकातयाश्लाघ्यात्यस्कारेतिवुञ्तत्रलौकिकेगोत्रंगर्ग्याद्यनेलोकेचक्रर्षिप्र
हृगोत्रमितिप्रसिद्धइति यूनामिति बहुवचनान्तेनविग्रहोनस्यात् प्रलयादाइति का
श्याकापत्तश्च यदामित्रयुश्लाघायेदोपवादात् तदपत्यसंतानेवर्त्तेतम्भवदावोध्यम् अन्य
यामित्रयूनामितिवहुवचनान्तेनविग्रहोनस्यात् प्रलयादागतेम्रालिये इयादेशोहृद्धिनवा

त॰ब॰
बो॰पि॰
३४९

यत्ते आचामादेरचोवृद्धिः यादे[illegible] त्यादेशाइतिभिन्नविषयत्वात् अंगोत्भयोर्विशेषणम् ननुका
र्यानिहरिदत्तः आदिवृद्धेरपीदमेवसूत्रंविधायकमस्तु किमनेनविषयभेदविचारेणेत्य
त्र दांडितायनः निपात्यते इतिदंडिनहस्तिनाभ्यां नडादित्वात्फक् निपातनाट्टिलोपाभावः व
सन्तादिषुर्थ्यवन्निति पठ्यते अथर्वणाप्रोक्तोग्रंथउपचारात्तद्धीते आथर्वणिकः
शुभ्रादिषुजिह्माशिनिति पठ्यते अथर्वणाप्रोक्तोग्रंथेनतस्यापत्यंजैह्माश्यपत्यंजैह्माशिनेयः वा
सिनोऽपत्यंवासनायनिः उदीचांवृद्धादितिफिञ् भ्रूणहत्यावत् अनयोः ष्यञितिकार्ये
तादेशोनिपात्यते भ्रूणाज्ञोभावोभ्रौणहत्यं धैवत्यंहननंघ्नंघ्निणमलोपिस्यतेनैव हंतेस्त
त्वंसिद्धेतकारनिपातनंज्ञापयति धातोःस्वरूपग्रहणेतत्प्रत्ययेकार्यविज्ञानमितिजेन
वार्त्रघ्नमित्यत्रतत्व नत्वेवप्रसङ्गामित्याद्यावनुदात्तस्यचङ्गर्वारःस्यादम् विधेयामाः स्वरूप
ग्रहणाभावादृत्राङ्गःमजेवृद्धिरितिसूत्रस्यभाष्यपर्यालोचनयाधातोःकार्यमच्यमानेतत्प्र ३४९

त्यघेभवतीतिज्ञापनार्थंनकारनिपातनामितिव्याख्येयंतेननकोपिदोषइति सरघूरघूइत्यस्य
स्मापरेयादेवीनिपात्यते सरघाभवंसारघंमधु इत्वाकोरपत्येऐत्वाकः अत्रात्युपलोपो
निपातनाद्देवाणोनयोरप्येकश्रुत्यागत रहनेत्वजनेलद्वाजनत्वाल्लकश्रणस्तेनेतिविशेषः त
थाचरकः इत्वाक्लणाइयापथ्यइति मुराविह पैल्वाकेषुचमेथिलेषुचफलमिति हिर
ण्यस्यविकारोहिरण्मयः मयटिमादिमलोपः अनिपात्यते यस्कादिभ्योऽत्रयत्तापिकाराद्
त्यचलौकिकंगोत्रंगृह्यतेइत्याशयेनाह अपत्यप्रत्ययस्येति गोत्रत्रियार्थेसतोलुगित्यनु
वर्त्ततेतद्राजस्येतिसूत्राद्बहुषुतेनैवास्त्रियामितिच नदाहलुक्स्यादित्यादितत्पातेतिकिम् प्रि
ययास्काःबहुत्वेकिंपरस्कः शिवाद्यणयस्कलुपइत्यक्षपकर्णीटकवसिकमित्रयुइत्यादि
अत्रिगोत्रप्रत्ययस्येतिअत्र्यावर्तनस्मानिजितिक कुरुनरेभ्यस्तत्रःष्यणीति वायंभरतगो
त्रेउदाहरति युधिष्ठिराइति बहुत्वेचलुक्नेह पैपिष्टिरःकुरुलत्तणाण्यवायिभावाद्धादित्व

दित्र विदाद्यंतर्गणोपमितियञ्जोऽस्येतिलुक् अत्र प्राप्नोतीति भावः। तिककितवादिभ्योयद्यपि
द्वंद्वरूपाण्येवगणेपठ्यंतेतिकादीनि पूर्वपदानि कितवादीनि तथापि तिकादिभ्यः इत्युत्तरे पूर्व
पदेष्वेवलुगाशंक्येतइष्यतेतूत्तरपदेष्वपि अतस्तिककितवादिभ्यः फक् तस्य लुक् उपक
मलकाः आष्टकपय्यवकापिष्ठलवय्यव अतः इञ् तस्य लुक् आष्टककापिष्ठलकार्ष्णाजिन
यय्यवकार्णसैंदरयय्यव अतइञ् तस्य लुक् हालाजिनय्यवकृष्णसुंदराः इत्यादिः दपकादिभ्यः
अद्वंद्वयदइत्येतन्नाप्यियतइतिस्फुटीकरणाय मूलम् उपकादीनां तथेत्र यो द्वंद्वास्तिककितवा
वादिषु पठ्यंते उपकमलकाइत्यादयः तेषां एवैणानित्यमेवलुक् अद्वंद्वे त्वनेन विकल्पइ
तिज्ञेयम् भाष्ये आष्टकिककपिलाइत्यादितिककितवानानःमनेनाद्वंद्वे एव विकल्पइत्याश
प्रायेणोदाहरति लामकायनाइति एवमन्येष्वुदाहर्तव्याः उपकायनाः आष्टकाः आष्टकाय
नाः इत्यादि अगस्त्य आगस्त्यशब्दाद्दारण्यण कौंडिन्यशब्दाद्गर्गाद्यञ् ननु कौंडिन्यामा इत्यस्य यञ्

भस्मात् इति पुंवद्भावेन सन्निहितत्वात् इति टिलोपः प्राप्नोति नच संयोगादिश्चेति प्रकृतिभावः शंक्यः अ
णीति नत्रानुवर्त्तनात् मेवमस्याद्वितनिपातस्याप्रवृत्तेः कौडिन्यः सिध्यति चकारस्तेनोदा
त्तार्थः अथोदात्ता हि कुडिनी प्राप्तः कौडिन्यस्यास्याः इति मत्वर्थीयस्येनेरुदात्तत्वात् तदादेश
स्यापि कौडिन्यप्राप्तस्यान्तरतम्यात् मध्योदात्तः सिद्धस्य प्रकृतिभागस्येति नच प्रत्ययविशि
ष्टस्यादेशमात्रं विधीयताम् किं तद्विधानेनेति वाच्यम् आगस्तीयाः छात्राः इत्यत्राप्रवृत्तेः ल
कि हि सति गोत्रेऽलुगचीति लुकि प्रतिषिद्धे वृद्धत्वाच्छः सिध्यति प्रत्ययविशिष्टस्यादेश
विधौ तु वृद्धत्वागमे अस्याविकारेणैव स्यात् कौडिनाः छात्राः इति तूभयथापि सिध्यत्येव छाय
घादस्य कण्वादिभ्यो गोत्रे इत्यण्प्रत्ययस्य प्रवृत्तौ तत्र विशेषाभावात् राजन्यक्षत्रादित्वक्रमे
णाणिञोरपवादः जातावेवेति प्रत्ययसमुदायेन जातिरभिधीयते इत्यर्थः प्रत्ययस्तापत्यपत्यमेवं
च पंकजादिवत् योगरूढः इति फलितार्थः टिलोपो नेति न लुकि न इति प्राप्तटिलोपो नेत्य

त॰ त॰
बो॰ धि॰
३ ७८

र्थः ब्राह्मो जातो योगविभागोऽत्रेति एकयोगत्वेनारंभसामर्थ्यादनपत्ये जातो ब्राह्मीत्यत्रैव प्राप्तटिलोपः सि
द्धावपि ब्राह्मण इति न सिध्येत् अन्निति प्रकृतिभावस्य न सपूर्वोपत्य इति निषेधाट्टिलोपसङ्कीर्णत्वात्
इतिभावः इतीति इहापत्तसंबध्यते अन्यथा निपातनमिदं व्यर्थं स्यान्नमपूर्व इति प्रकृतिभाव
विषये पाटिलोपसिद्धेरिति भावेनाह अनपत्ये णीति ब्राह्मोऽजहत्ती ब्राह्मः स्याल्लीपाक इत्याद्य
सुदाहरणं नन्वेवमपि ब्राह्मणो न सिध्यति नमपूर्व इति प्रकृतिभावनिषेधादपत्ये णिनस्तद्धि
त इति टिलोपप्रवृत्तेरत आह जाताविति इदं मेऽकल्पस्या पसमनुवर्त्तते न तु चेतदेतदाह अ
पत्ये जाताविमादिना अयमत्रार्थः अपत्ये जातौ ब्राह्मणशब्दे टिलोपो न भवतीति किंचिद्य
जातावितिविवाहोतो न भवनतिव्याचष्टे तत्र सिंस्तु व्याख्याने तिनानुवर्त्तनीयं जातौ किम्
ब्राह्मो नारदः नाह्नाद इति शिवादिना तत्स्यष्टमिति वा एतान्नाद्द्रणादि इति कारलक्षणो एषः कुलाक्वः
केवलात्कुलग्राह्याद्दर्पवेपदादिस्यादिना विशेष विहिताभ्यामपि यत्ठकञ्भ्यां खो न बाध्यते न

ब्राह्मणिति ४

३ ७८

द्विधाव्यवस्थासंभवात्ग्रहणस्यादित्याशयेनाह कुलीनइति लिंगादिति अन्यथाग्रहणमितिदंनवि
धिप्रतिषेधादपूर्वपदग्रहणमनर्थकंस्यादितिभाव आढ्यकुलीनइति आढ्यश्चासौकुलीनश्चेतिकु
लीनविशेषणत्वेकुलस्यासत्वेनप्रतीयतेकिंचइकारउदात्तइतिस्वरेविशेषोनास्तीतिभावः व
हुकुल्यइति विभाषासुपइतिवहुच्प्रत्ययोनपदमिति अपूर्वपदत्वात्प्रत्ययपक्षेपिभवत्येवेतिव
स्यादितिभावः यद्यपियदिशात्तदाआत्वशाट्ट्यनेवस्यात्तदाव्यक्छाविभर्थः समुदायेनतद्
टिप्रत्ययेनशात्ररूपेअपत्येवाचेइत्यर्थः यत्तुक्तानोऽप्यपत्यर्थःअत्रनास्त्येवेतितद्दुष्टम् भा
ष्यविरोधादितिमनसिनिधायपर्यायानेतिसूत्रगतभाष्यपाठस्यगतिवक्ष्यतिउपचारादिति अ
त्रापिकेचित्तुमामुपायापापकित्विषकमित्यमरः नहिपापंश्चानरूपत्वंभवतीत्यतोभाक्तिपवा
यंप्रयोगःइतिभावः रेवत्यारेवतीअश्वपालीमणिपालीद्वारपालीत्यादिटक्कः अग्रसेनस्त्वा
वर्त्तमानादाह अंगात्यरसेति अग्यारसेति अंगादितिटकारविशेषणादटचष्टकारस्यनभव

बा॰ म॰
वै॰ सि॰
३ ४४

ति कर्मंदः गोत्रस्त्रियाः त्रिवंतु म्लुचकापत्याग्रपत्यंम्लौचुकायनोजाल्मः इत्यत्रफिनेतावणेहृद्दार्थं
मितिवाच्यम् सामर्थ्याद्धूनीतिगोत्राद्यस्ते गोत्रा इत्यतो गोत्रप्रत्ययो गोत्रक्रमादिति भावः गार्ग्या
अपत्यमितिपित्रर्थे संज्ञानमात्रापदेशात्कुत्सागोत्रमितिकिकारके जोजाल्मः स्त्रियाः किं औप
गवस्यापत्यं औपगविर्जाल्मः कुत्सनेकिम् गार्गेयोमाणवकः फांटाहृतिवृत्तिमतेणि
त्वस्यफलमस्तीतियत्नपन्नुदाहृ इति मेमेतन्नृति नचभाष्यमतेपिफांटाहृताभार्याइत्यत्र
वृद्धिनिमित्तस्येतिपुंवद्भावनिवृत्तिर्णित्वफलमस्तीतिवाच्यम् क्षत्रियामिति पुंवत्स्त्राति
षेयाह्मात्र संज्ञासद्भावादेकोगोत्रइतिनियमाद्विजेताहृतयाहृद्वदन्यस्यापत्यप्रत्ययस्याभावात्फा
टाहृतायाच्चसैवासत्वादितिभावः कुर्वादिभ्योसौवीरेष्वित्यपि निवृत्तकौरव्याः ब्राह्मणाः इ
तियत्तुकुर्वादिभ्योण्यः इतिवद्यति तस्यतद्राजत्वादद्बहुलत्वकिं कुरवः क्षत्रियाः इतिभव
ति ततकौरव्याइतिभावः वाचहृटकयङ्गिवेदयङ्ताहृकप्रत्ययः सचात्रैवणोनिपातनादि ३ ४४

स्माकूः कुरु गार्गाः वावहूकाः सम्राजः क्षत्रिये सम्राट्शब्दात् ण्यः इत्यर्थः वामरथस्य कण्वादि
सप्तवर्गीयजेन स्य यत्कार्यं तत् एप्रत्ययान्तस्य यत्कार्यं तत् एप्रत्ययान्तस्य वामरथ्य शब्दस्याद्यु
दात्तविनेस्मर्थः वक्ष्यन्ते यञञोश्चेत्यलुक् वामरथ्याः छात्राः कुर्वादिभ्यो गोत्र इति वा यवा
देश्च एए वामरथी वामरथ्यायिनी स्त्रीयञश्च प्राचां ष्फ तद्धितः इति ङीषु ष्फो वामरथ्यायनि संघा
के लक्षणो घोषे इति वा यद्वादेशो अण् समंकाववलम्भीकारवृद्धिकरेमादिहरिवेण इति पतिसंज्ञाया
मिष त्वसामि द्वत्वान्निनान्तोयम् नन्ताप इति डीचामपि ज्ञोपवादो यमण् अस्मादुपसंख्याना
च्छिवादिषु तत् वशाद्गपाठोनार्थ इति गम्यते वृत्तिकारस्तत्तत्र शब्द शिवादि पठित्वा कारि
लक्षणमदीचामिमममेवाथते एवमस्तवायान्ते ष्यतेइत्याह तदनुरोधेनास्माभिरपि तत्र
न्यायाच व्याख्याते फले विशेषात् कैश्चित् परमप्रकृतेरेवायमिति पठितं वृद्धेत्कोशलेति ञ्यङ्
नात्कोशलशब्दात् कारिलदाग्एयाकमौरशब्दात् च यविधिः स्यादा एनेनच प्रसज्यते इति भावः छागरु

ते त्व·
बो· पि·
३५·

गणाहुस्यापुष्कलत्वाणामेतत् फिञ्प्रकरणोक्तगकौशलकर्मारच्छागवृषाणां युवादिहसेति यञि
कात् आदिष्टस्य प्राप्यत्वादेशास्येत्यर्थः अन्यथा प्रतिपदोक्तेषु टिकते प्रत्ययादित्वाभावात्कौश
ल्यायनिरित्यादौ फकस्यापनादेशो न स्यात् युक्तिकृते तु तदागमायतिरित्यत्र ऊगं णोन्य ।
चालोपश्च न स्यादिति भावः कार्त्रायणीरिति कर्तृरपत्यं कार्त्रेस्तस्यापत्ये तु कार्त्रायणो त्र
या चष्टे कर्त्रेशाहुः कुर्वादिषु पठ्यते तथा च कार्तेर्भ्रूनेव वर्द्धमाने नोदाहृतम् तस्मादिह
भर्त्रे हर्त्रीं युदाहार्यमिति दादिरिति वातामयेपस्येति वृद्धिसंज्ञाभावपक्षे प्रत्युदाहरणमि
द पक्षान्तरे तु फिञ्भवत्येव दाक्षायणो ग्विनीत्सादिभारातुल्यमरः यस्किनादीनां यदिह वृ
द्ध मगोत्रं प्राहुरूपन्त्रागमार्थमेवेदवचनमन्येषां तूभयार्थं उदीचामित्यनुवर्त्तमानादिह क
ल्पः फलितश्चाह फिञ्वास्याच्चेति वाकिनिकायनिरिति वचने वाकः सोऽस्यास्तीति वाकिनः
अतएव निपातानादिनन्त्रगारेणापवयत्त्रउनिगारेयः पयोदवादित्वादिह सैनायः श्लोके व्याधित्वा ३५·

स्वरूपं गारेथकापि निः चर्मवर्मणश्चाभ्यां त्रीस्यादित्वादिनि चर्मिणो नलोपश्चेति गणसूत्रे च
र्मिकापनिः वर्मकायनिः कृ किंकैतेन नकारस्यानित्त्वात् नलोपाप्राप्तौ वचनं चक्रटपरादि
स्मिनिवाच्यम् फक्स्यायनादित्वादायनादेशाभावप्रसंगात् वाकिनिरिति अनइञ्फिभावेन
न्वियोगस्सिद्धः कृगमन भवत्रिपवंगारेश्चिचार्मिणायत्वाच्छ्र इञ्प्रत्रातन उदीचां वृद्धादिभ्यः इत्यन
वर्त्तते इत्याधायेनाह वाफिञ्चपि सिद्धइति तेनैव सूत्रेणो फिञ् सिद्धेऽनेन नव्यगोववाथीयनइ
तिभावः प्राचामवृद्धात् प्राचां ग्रहणां पूजार्थं अवृद्धादिति किम् राजदन्तिः बहुलग्रहणा
न्नेह दाक्षिर्मनुष्यः इति ज्ञातिश्चाष्टावेताः अपयतेकुत्सिताः मदै मनो रौल्मीगीकः स्तैः नकार
स्य चस्यु ह्वेन्यस्ते नासिध्यतीतिभावः णत्वविधानार्थमिदमणासिद्धत्वात् अनयातवेदत्वान्न
ह त्वेविहितानन्तर इष्टनाच्चकुत्सितत्वेइ दवचनेञ्ञग्रणावेतिणत्वनियातनाल्लव्यमित्यादः जनप
दरदत्त्रियेति जनपदवाची सन्तत्त्रियवाचीत्यर्थः यद्यपियं चालादयो जनपदे वङ्गवचनं

ताः क्षत्रियेनेकवचनांतास्तथापि प्रातिपदिकस्योभयपदवाचित्वमद्भुतमेवेति बोध्यम् जनपद
ग्रहणंकिम् द्रुह्योरपत्यं द्रौह्यवः केवलक्षत्रियस्येति किम् ब्राह्मणस्य पांचालस्यापत्यं पांचालिः।
तिवृत्निकाराद्यः वाह्लादिषु पाठादिदं प्रत्युदाहरणं चिन्त्यमित्यन्ये क्षत्रियसमानशब्दो य
स्य जनपदस्य सोपि समानशब्दो जनपदः क्षत्रियेण समानशब्दस्तस्मात् तस्येति षष्ठीसम
र्थाद्राजन्यवाच्यपत्यवत्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः पांचालानां राजेति उदाहृतादपि वृद्धवत्नाविष
यादिति प्राप्तो वुञ्चेवाधते पुरोरिति पुरुषाद्वे जनपदवाचीति प्राग्दीव्यतीये ष्णिभिद्वैतन्नाज
संज्ञार्थं वचनं जनपदवाचित्वेन ह्यस्मात्प्रत्ययेस्वसिद्धे पांडोड्यणि ताणिप्करणं पाड्याभावार्थं तुल्य
त्वाद्धि निमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं युधिष्ठिरमित्यवाचिनो ड्यणो वाचिनस्तु पांडुर्नेह
ग्रहणं जनपदशब्दादिस्सेक्षेतदापि पतिस्वाचिनः पत्रोपस्थानात् वृद्धेत्वनपरकराणं किं कौ
मारः कुमारशब्दो हि जनपदक्षत्रिवचनः कुरुनानकारेत्यादिर्येषां तेनादयः कुरुशब्दाद्यत्र ३५१

लक्षणो भ्राणि प्राप्ते नादिभ्यः द्य जिप्राप्ते वचनं उदंकादयः इति उदंकवाक्यिल खलामक्रकाराः
प्रगेयथाः भूलिंगाः प्रावदेउाम्नशालायपसंज्ञकाः इति वृत्तिः उदंवमिति तैलखालिमोद्रि
कादिः योगो यविभित्यादि तु दाहृतं त्र्यानि तेन ज्ञाना श्रजादयः इति ततः प्राचीनाक्तनत्र्छ वृत्तेमने
परामृश्य तेगात्र वसंज्ञाकांडे न विवदादेतदर्थमेव हि नकांडमध्ये कृतमाचार्येणात्पाङ्गः व
स्तुनद्राजद्रुमापकृतमजेनपदमाहात्म्यत्रियादजित्यादिसूत्राणामारंभेगोत्रवत्र व संज्ञाकांड
स्य मध्ये पाठाभावेपि नदत्तिमित्यत्येतद्राजस्य नतदर्थं तिति ज्ञाजप्रमय याथ्येन्नकृतनइत्यर्थः नेः
नेवेति किम् श्रिपपाचालाः मायवइति भगा चतत्र मा पुंसि तियत्प्रत्ययस्य तद्राजस्याभावा
ल्लोके तिभावः रघुयुवश आहृयोरिति लक्षणायेति न तस्मात् कार्यत्वादपमप्रत्ययोनाद्योपन्नइति।
भावः कोवोजालुक तद्राजस्य बहुष्विति प्रकरणपवेदं नकृतं द्यौ कार्यवाचं स्या लुगभावप्रसंगाव
पद्यायिकोरेपु न लोम्विथानस्पामथ्यां तद्येकजोरप्पलगाधिकोरेपु न लुमेव यानस्पामथ्यां तद्वाक ८२

त॰ त॰
बो॰ वि॰
३५२

नोरण्यलुग्भवतिपवेतिपवक्रं॰प्राकंतथाप्यतद्राजस्येति पिलुगप्रसंगापंकापत्तेर्लोपवाभावा
च्चतत्प्रकरणमित्याहुः नचापत्यलक्षणायैवकेकेयीजः कैकेयीजाविम्यादिरूपसिद्धौकिमनेनसूत्रे
णेतिवाच्यं केकयीजन्मत्यादिप्याह्निकातिप्रवारणीयसूत्रस्यानवकाशत्वात् सिध्यन्तद्धेति कैकेयीजस्य
स्यामित्यादित्वादणातस्यततद्राजत्वाभावीङ्गृत्सिमावः अवंतीति वह्वेदितिण्यङोलुकीतोन्त्यम्जा
तेरितिडीप् कुरुरितिण्यस्यकुकुरुःमकुरुरुः अतएवकुरुतद्राजेनअकारोपिविधीयते नतत्प्रका
रेणतद्राजविशेषणेनतदंतविध्यजादीनामप्यदंततद्राजत्वाददनेनैवलुग्विधायकस्य
स्त्रियामवंतीतिसूत्रस्यवैयर्थ्यापत्तेः नचेष्टापत्तिःकौशल्येतिरूपासिद्धिप्रसंगादतोव्याचष्टे त
द्राजस्याकारस्येतिसूचितप्रकरणाविशिष्टार्थमितिभावः शूरसेनी अजोन्तुकिंजानेरितिडीप
नमूजेतलत्वपांडीत्यजोयोकारस्तदंतादितिव्याख्यानात् कारूषीतिकरूषः उःकरूषःतेवृष्टिकं
रूषाः बह्लीकानोमस्तलभुजादित्वात्कः पृत्तउग्येतिसंप्रसारणम् तस्यापत्यंराजाकारूषाःस्त्रियो ३५२

काम्हवीपतेनमहिन्याष्योपयद्वयपाठोनिरलःपोपेयादिभ्योलुक्प्रतिषेधमुदाहर्तुमाह्युया

ग्नत्रेत्यादि अतस्मैनिलुकितिन्यादयस्तद्राजाइतिवचनमाणात्वादजोस्यतद्राजत्वमस्तीति

भावः येयथत्वान्तङीषःप्राप्तिर्नेमाभ्रायेनाह जीवतितुदात्तनिष्ठन्निस्वरइतिअन्तुदात्तत्वेषु

इत्यनेनङीवुदात्तःस्यादित्यर्थः सिद्धान्तेत्वज्ञोलुगभावावात् ङीन्यायुदात्तत्वमितिज्ञेयस्यादेत

त् अतस्मैनिमहवेणाविधीयमानोलुगचात्तरर्थिकानामेवतद्राजानानवतुसंनियानान्न

तुन्यादयस्तद्राजाइतिपाचालानामपिराजानामितिकिमनेनयौधेयादिग्रहणेनसत्यंस्म

न्निन्यायेनपाचमिकस्यापिइहग्रहणमितिज्ञापयितुंयौधेयादिग्रहणंतेपार्श्वोद्यणःस्त्रियां

लुक्स्यात् तथाहिपर्शुःतत्रियोजनपदेनसमानशब्दःतस्यापत्यंस्त्रीद्व्यचागधेयमण्तु

स्यातस्मैनिलुक्प्रनपर्श्वादिलक्षणःस्वार्थिकोणस्तस्यापिलुक् ङ्ङ्नःपर्श्वयवरत्तसःतन्निपस्य

पस्यापत्यंस्त्रीरक्षाःपूर्ववदणद्वयस्यापिलुकि अनेनस्येतिदीर्घः उक्तंचवार्त्तिककृता पार्श्वा

ते॰ त्र॰
बो॰ धि॰
३५३

दिभ्योलुग्वक्तव्यः पौथेयादिष्वतिषेधो वा ज्ञापकः पाम्बीदिलुग्मैधेयीतादिपुथायामुक्तायांश्च
पत्यंस्त्रीतिविग्रहः अणिञोउत्तमिति अनुमन्त्रप्रातिपदिकमिदंनतु छह्वान्तमप्रत्येनकिमेतिङ्
वपद्यादित्याम्नशकाः गोत्रेयाविति अपत्याधिकारादन्यत्रलौकिकंगोत्रमितिनेह शास्त्रीयं
गृह्यते तथाचानार्षयोरितिपर्युदासादेवसिद्धेगोत्रग्रहणमिहस्पष्टार्थं नचात्रगोत्रग्रहणात्साम
र्थ्यात्शास्त्रीयमेवगोत्रंगृह्यतेइतिवाच्यम् दैवयाज्ञायनादिष्वनन्तरापत्येपीष्यमा
णेतादनपवानुपदवत्याति कुमुदगंधेरपत्यंस्त्रीकौमुदगंधेरपत्यंस्त्रीकौमुदगंध्येतिइदंच
कौस्तुभात्सामासिकव्याख्यानमत्रत्यमस्लानुगणमपिदैवयज्ञिसूत्रस्थेनागोत्रार्थमित्यादिम
लग्रंथेनसहविरुध्यतेइतितत्रैवस्फुटीभविष्यति यद्यपिस्त्रीप्रत्ययाःप्रकृतास्तथापिप
नुर्नोपन्नंसंप्यामः इतिनकारस्यैवछाउ — दैवात्तेमवोचितम् अणिञोरितिषष्ठीत्वरस्या
दित्यभिप्रेत्याह ष्यङादेशः स्यादितिष्यङः प्रत्ययत्वेपिलक्ष्यसिद्धिरप्रत्न्रहेनमनोरमायां।

स्थितम् नन्वयं यङि ङ्यादेशो बाधितत्वात्परत्वात्सर्वादेशः स्यात् ङिच्चेत्यस्यानन्त्यान्न स्यादर्थे ङित्वेऽप्य
नङ्गादिषु चरितार्थत्वात् यङोऽनुबन्धस्य षङस्याविति विशेषणार्थतापामप्रयोजनत्वा
दित्याशंक्याह निर्दिश्यमानस्येति यङ्गाविताविति सूत्रेऽनुबन्धद्वयकरणात्यङ्ङूवच्छङो
विषयङस्याविम्यत्र सामान्यग्रहणार्थतयारूपयोगास्तित्वन्नृष्याम्पाश्वःपाम्पात्र्यःपाम्पाय
तेरित्यत्र पाण्यादिभ्यो यङ्गितियप्रत्ययेऽपि संप्रसारणप्रसंग इति वाच्यम् यङः संप्रसारणं
मित्येकानुबन्धेनापि तद्धारणात्सम्पापत्तिरित्यत्र तत्कारप्रत्ययेनेव्यवधानात्संप्रसा
रणाभावः कौमुदगंध्याप्रत्रः तस्त्रत्वे नयग्रहणान्त्यात्सिवाव्यवधानमिति सिध्यति कौमु
दगन्ध्येति ष्यणः ष्यङः वाराह्येति इञः ष्यङः आणिञोः किञ्चन भागस्यापत्यमभागेभागी
विदादिभ्यः इञ्ययोगेन त्वा घ्ये ञ इति ङीष्टि टिद्वेत्यादिना ङीप् विति ह्रस्वनिकारः आणि
ञोरित्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यते गोत्रं च चरणैरित्यत्र तु पारिभाषिकमेव गृह्यते तेन जातिवा

त॰ त॰
बो॰ पि॰
३५५

भावात् ङीनः प्राप्तिर्नास्तीति स्थितस्य गतिमाह गोत्रावयवशब्दोऽप्रधानवाची अवयवस्मात्सो
गोत्रं चेति कर्मधारयः निपातनाद्गोत्रशब्दस्य पूर्वनिपातः गोत्राभिमता इति गोत्रमित्येवमभि
ता गोत्रवाचित्वेन देशविशेषे प्रसिद्धाः तत्र प्रवराध्याये पठिता इत्यर्थः प्रवराध्याये पञ्चगोत्र प्र
ध्यायम् कुलाख्या इति कुलमाख्यायते यैः कुलाख्या यत्रैः कुलाख्याः पुणिकभुरवप्रभृ
तयस्तैर्हि कुलमाख्यायते पुणिका वयं गोत्रेण भुणिका वयं गोत्रेणेति तत इति गोत्राप
वादादित्यर्थः कौड्यादिभ्यश्च पञ्चमीनिर्देशात्प्रत्ययत्वमेवाश्रीयत इत्याह ष्यङ् प्रत्यय इति
कौड्याडिभ्यश्चापि शालिगोकदत्तादि गोकत्तप्राहः गार्ग्यायणेत तदर्थमाह आनाणिजन्ता
भ्योश्चेति सूत्रे गणसूत्रे सूत्रप्राहः ष्यङ् लभेते प्रवराध्यायामभित्यर्थः सूत्रेणेति ष्यङ् ष्यङ्श्च
प अन्यत्र तु क्रियाग्रहणाद्दाप्सूत्रजातिवाचिनस्तु ङीषु सूत्री भौनेन इदमपि गणसूत्रे
जातिलक्षणो ङीषोऽपवादः ष्यङ् क्रियाग्रहणान्नैव भोजयतीति भोजा दैवयज्ञि चन्द्र इति ३५५

वृत्ते नेभ्य इति प्रोक्षः देवा यज्ञाय यष्टव्याः यस्य स देवयज्ञाः शुचिर्वृक्षो यस्य स शुचिवृक्षः सत्यपुत्रय
स्य स सत्यमुग्रः निपातनाद्द्विर्भावस्य पूर्वनिपातो मुमागमश्च काण्डेन विद्धः कांडे विद्धः कांडे
करणे कृते नित्यसमासः निपातनात्कांडस्य ह्रस्वः पकारः पाठान्तरे कंठे विद्धमस्य कंठे वा विद्धः
आमरेद्वमस्तकादित्यलुक् पंभ्यः सर्वेभ्यः सर्वेभ्यः अपत्ये अतञ्ञ गोरेयिपरत्वादिति न
पाचो भयविभावः अत्रेदमवधेयं अगोगोरिति सूत्रे यदि शास्त्रीयं गृह्यते तदा अगोत्रा
र्थमिति तु त्वादियेभ्यः स्वरसमः संगच्छते यदि तु लौकिकं गोत्रं गृह्यते तदा अ— गोरिति
निते प्राप्ते विकल्पार्थमिदमिति व्याख्यातमुचितमिति इत्यपत्याधिकारः येन रक्तं ती
यो नातस्यामर्थो यथा विहित प्रत्ययाः स्युः रज्यते अनेनेति बाहुलकात्करणे घञ् रागा इति
रंजकद्रव्यमित्यर्थः शुक्लस्य वर्णान्तरापादनमिह रंजेरर्थः लाक्षारोचनात् ठक्त्रिष्टु
नान्तवार्त्तिकशाकलकर्दमाभ्याम् त्रे प्रत्ययो सकलं तव चिवडे चरागवस्तु नित्य कलेश्च इति विघ्नः हृति

त० त०
वो० पि०
३५५

कारइतिभाष्येत्वनेहघृमितिभावः नील्येति नीलीओषधिविशेषः आणपवादोयं नक्षत्रेण ।
नक्षत्रवाचकाः शब्दाः वृत्तिविषये तद्युक्ते चंद्रमसि मभिस्थाना प्रत्ययं लभंते पुष्यसमीपस्थे
न चंद्रमसा पुष्यः एवं च पोषन हइत्यादिविग्रहवाक्यं संगच्छते सर्वेषामप्यह्नां पुष्ययोगसत्वेपि
नक्षत्रसमीपस्थचंद्रमसा योगस्यासार्वत्रिकत्वात् नक्षत्रेणेति किम् चंद्रेण युक्ता रात्रिः कालः ।
किं पुष्येण युक्तोश्वः लुबविपूर्वसूत्रस्यानुवर्त्तनादिह नक्षत्रेण युक्तस्य कालस्याविशेषेण गम्य
ते इत्यर्थो लभ्यते तदाह षष्टिदंडेति अयद्युक्तानक्षत्रेण अहइति विशेषेणागम्यमानेपि अ
होरात्रात्मककालस्यावांतरविशेषानवगमात् लुप् भवत्येवेति भावः अपि शेषपदइत्यत्र
सत्यप्रतिषेधायाश्रयणात्तेनाद्यमहोरात्रइत्यत्र लुब्भवति षष्टिदंडात्मकसमुदायरूपका
लस्य प्रतीतावप्यवांतरद्व्यात्मकस्य विशेषस्यापि प्रतीतेरित्याशयेनाह विशेषश्चेन्नेति अ
द्य पुष्य इति मन्नेनावाहिपंद्रेची अवणेनेत्यस्योदाहरणं वाच्यम् देहाक्तः विशेषेत्युदाह ३५५

रणामाह निष्कमादिश्वविशेषेनदाहर्त्तव्यम् अधरायायमितिनचात्रलुवविशेषः इयणाभ्रुव
वस्यापिलुप्यादितिवाच्यमप्यपवादन्यायधीमापूर्वोपस्थितस्याणापवर्तत्वंदृत्नेयन्तलुपव
रत्वाद्वायनेच्छइतिकतोक्तेनन्महयोर्युगपत्प्राप्त्यभावात् हैतृकामतृतीयानात् हृष्टमि
त्यर्थंचगणादयःस्युः तथाचश्लोकवार्त्तिकम् दृष्टेसामनियानेचाण्णाड्डिद्वाविधी
यतेतीयादीकक् विद्यागोत्रकदेवदिष्यतीतिजातार्थयोर्द्विरणसचवाडिन्यन्त्वयःप्रातभिषेजातः
प्रातभिषजः २ इहहिप्रामदीव्यनइतिप्राप्तोणाकालाठञादिवादितःसचवेलादिसूत्रेणप्रति
स्पयते इत्ययंद्विरुक्तोणा तीदेति तीयादीकक्स्वार्थेभवतीत्यर्थः द्वितीयाविद्यागोत्रादक
वदितिगोत्रप्रत्ययादेकेयःप्रत्ययःप्रत्ययःसदृष्टसामन्यपिभवति औपगवेनदृष्टंऔपगवः
कम् इहगोत्रचरणाद्वुञिति वुञवामदेवात्ग्रहणंमाभूत् अन्तदर्थेइत्यादिश्चतदर्थेयय
तोऽप्यदतदर्थेइतिविहितेनजस्वरेणमजाश्नितस्वरेड्डोग्रहणंमाभूदित्यर्थः पपतोऽश्रुति

ष्ठे विधीयमानं तत्र परस्य पदस्यांतोदात्तत्वं किंतु अव्ययपूर्वपदस्यैव यथा स्यादित्येतदर्थं डि
त्करणमिति फलितोऽर्थः न च कृतेपि ङित्वे प्यतोदिकृतोनेति प्रांकेन निरनुबंधकग्रहणे न सानु
बंधकस्य तदनुबंधकग्रहणे नातदनुबंधकस्येति परिभाषयोः सत्वात् इमे च परिभाषे इहैव डि
त्वेन ज्ञाप्येते न चायमप्रयोजनं स्वरणार्थं णोति रूढेनत्व ग्रहणे तव्यते अग्रहणं द्वितीयस्यास्त
अतु ग्रहणं च ज्ञापकग्रहणम् स्वपतौ वृद्धिपदेन न प्राशिक्षितयत्न परिवृते तृतीयांतात् परिवृतः
इत्यर्थे अणादयः स्युः यः परिवृतः स एव रथो भवति रथ्याच्छादनार्थं यद्वस्त्रं कंबलादिकं तत्प
वसनं वेष्टनं भवति न तच्छादिभ्यः इत्याशयेनाह समंताद्वेष्टित इति परिः सर्वतोभावे वर्त्तते
इति भावः कौमारतेनेति निपात्यम् अपूर्ववचने इति भावप्रधानो निर्देश इत्यत आह अपूर्वत्वे इ
ति अपूर्वत्वं तु स्त्रिया पर्यवस्यति पुरुषस्तु अपूर्वो भार्यस्तु पाप्मा वेत्यनाग्रहः अपूर्वपतिमिति
न पूर्वपतिर्यस्याः इति बहुव्रीहिः कौमारः पतिरिति द्वितीयांतात् कुमारीशब्दादुपयंतरि प्रत्य

अस्यपतत्वं

यः कौमारीति । इह कुमारीशब्दात्प्रथमान्तात्स्वार्थे प्रत्ययः स्याद्याणिनिष्ठ उक्तं तस्मात्स्मृत्योर्णामासी
निसूत्रात्प्राकृतत्स्वत्वस्य विकारः पात्रवाचिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः उक्तमित्यर्थे यथा विहितेन प्रत्ययाः स्यु
स्थाणीवद्रति भुक्तोच्छिष्ट इत्यर्थः इति हतेर्दान्त अवशिष्ट इत्यर्थः उच्छिन्न ष्टि सर्वे नहातीति कल्प
स्य व्यवहारात्स्वभ्रमीति निपातनात्क्रिपापत्त्याधिकरणत्वादिति भावः स्थण्डिलात् व्रते प्रत्ये
विहितेन प्रत्ययेन इत्यणोऽलुक् स्थण्डिलवासं स्त्कृतं भक्तात्स्यनुवर्तते अथ मन्त्रोदाग्निरिति नस्यास्मा
भक्तं इति चेदत्राह । स्विगादित्वाद्भावार्थेय दिति दस्भक्त दर्भीति संस्कार स्फिहलव्रणादिनाद
स्थित्वाधिकरणमात्रयस्त प्राग्वहतेरित्यत्र संस्कृतमिति व्यवस्थापने सप्तमीयान्ताद्वाभ्यः तेन
दध्नासंस्कृतमपि दध्यिकमेव इहसंस्कृतान्ताद्विकल्पेन गाविशेषणेनैव तावदिति लभ्येत स्यत
ग्रहणं प्रत्ययोपदेशकादेशोऽय या स्यादित्येवमर्थं तेन मापिति कः इत्यत्र ठस्य इकादेशः पक्ष
निलोपश्च कृतानि तेनत्वे पिइकस्य कादेशो न भवति इन्नित्यस्य कः इति सूत्रे केयटः सन्निपातपरि

तै॰ ति॰
बो॰ धि॰
३५८

भाषवैवइकस्याकादेशोनस्यादिति ग्रेग्रहणांत्यकेशाकमित्यन्ये उदश्चिदिति श्वपतेक्विपितउद
कस्योदइत्युदादेशश्चइहैवनिपातनात्संप्रसारणाभावः सास्मिन्नस्येति प्रथमांतादस्मिन्निति सप्त
म्यर्थेप्रत्ययःस्यात् यः प्रथमांतार्थः सचेत्पौर्णमासीभवतिइतिश्चाहादितिसहितैलाकिकीवि
विवक्षामनुसारयति वृत्तिकतानसूत्रेपवसंज्ञायामितिप्रदिष्टम् पौर्णमासीति पूर्णोमा
मासोऽत्रस्यांतिथ्यामितिवहुव्रीहौप्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽणितिहृस्विद्गाद्युः नदस्मिन्वर्तततइत्या
धिकारेपौर्णमासात् वक्तव्यः इतिवार्त्तिकेनठकंनकार्त्तिकेनकार्त्तेयमितितदापायः सा
स्मेति प्रकृतेसंज्ञासेवंधमितिपुनःसाग्रहणांज्ञातमित्याहुः इहैवसूत्रेनिपातनादेवप्राष्टा
न्स्वार्थेनलमग्रस्त्वमितिमंत्रेणाखस्मापतिग्रस्तप्रासिरिस्मादिनाक्वापि आग्नेयोब्राह्म
णाइति इहाग्नुदेशोनब्राह्मणोनत्यजतेइतिश्चाकमितिभावः परत्वादादिवृद्धिरिति इदं
चसमानयानंत्मायमित्यत्रोवपपकमिवक्षणम् तिनैवपरिसिहारसंभवादिनविधानसा ३५८

मथ्यमिहनाग्नीतंदुङ्कृत्स्मिति नापादित्यस्यनत्त्वइतिरूपमित्यर्थः प्रातरह्णाऽइति प्रातस्याह्नो
नेनवचनेः सप्तमीति हलन्ताद्दिनस्येतिपलोपः रोहन्नन्तः अग्रगावृत्तिपरिभाषयाहृत्स्नावै
त्तिदीर्घोनप्रवर्त्तेतेत्तृत्तिदीर्घेग्रहणमित्याङ्गः यस्येतिचेति पित्रायतीमत्र रिङ्गिये: सावा
काप्राइतिभाव: उषसपमिति उषसूशब्दः स्त्रीलिंगोदिवोदुहितं देवतांब्रवीति द्यावापृ
वाप्रथिव्यो: अणाएपयोरपवादः शुनासीरीपमिति शुनाश्वय: सीरस्वेति द्वन्द्वेचेमानावृ
शुनोवायुः सीरः आदित्यः इतिवृत्तिकृत् इमिदंतत्त शुनासीरशब्दःमिन्द्रस्यगुणवाचीत्यन्येमन्यंतेउ
स्याह तथाचमेरुकः इन्द्रवयंशुनासीरवयस्मिन्पशेहवामहे इति मरुतोस्यसंतीतिमरुत्वानिन्द्रः मरु
त्वतीयंमरुत्वतीयम् अग्नीषोमीयम् अग्नीषोमायायम् वैरुणम् सोमवरुणयोः वास्तोष्पतिः
वास्तोष्पतिः इहैवसूत्रेनिपातनात्साधुः वेश्मस्वामीत्यर्थः वास्तोष्पतीयम् वास्तोष्पत्य
म गृहमेधीयम् गार्हमेधम् गृहमेधशब्दःअकारान्तः शब्दःस्तण्वाचग्रामस्थल्या वनमरुद्भ्या

त॰ त्व॰
बो॰ धि॰
३५८

गरुह्मेयेभ्यः इति कालवाचिभ्यो ये प्रत्ययाः भावार्थे वर्त्यंते तेतिमासादेवतेत्यस्मिन्नर्थे प्रत्ने नातिदि
श्यंते वत्करणं सर्वसादृश्यार्थं तेन यस्मा द्यो विहितस्तत्तस्मपवभवतिनान्यः तथैवोदाहरति
भासिकं प्रावृषेण्यामिति कालाठञ् प्रावृषएण्यः ऊमहनिति उक्तपत्तद्व्हत्याद्यनुरोधे
नोक्तं भाष्येनत्वा नङादेशो महच प्रत्ययश्च निपात्यतेनावग्रहस्सिध्यतीति उक्तसकारपा
ठेति अन्यथाप्रक्रियालाघवाय कारमेव पठेदिति भावः एतश्च मनोरमायास्थितम्
अन्येतु तत्करीत्या अविसोटमित्यत्र षत्वनिवारणोपि अविहसापिता दोस्यादेवषत्वम् तत्र
हि एवतातिकिपविह्नित्याह्नूपसिद्धये सकारपाठसामर्थ्यस्यापहीणत्वात् तस्मादवसोट
मित्यादिभाष्यस्थोदाहरणेषु सकारपाठसामर्थ्यादिति व्याख्येयमित्याहुः तस्समद्रः
इहएतावुक मनसा द्वा देवजंताञ्ज जे के दा रा ख्यं च्चि रित्यादि ना पदयंज्ञादीश्च वर्त्यति तथा
चविलवराधुदात्त मगोत्रात्तप्रतिपदोक्त प्रत्ययरहितमिहोदाहरणमित्याप्रायेनाहक्वाके ३५८

वाकमिति एवं वार्केणकाकपूर्वाहाः गार्गीणामिति फिट्सूत्रेणाद्युदात्ताः प्राणवाचि
नायेत्यादि भूताकवर्गात् वैतेषामन्तोदात्तः स्यादिति सूत्रार्थः अत्र यादि: प्राक्क्रादेरित्यधिका
रात् यत्तु शुनिस्मासयोः भैक्षमित्युदाहृतं तद्रूपेदं खण्डिकादिषु शुकपाठस्य पाठात्तथा भ्रान्ता
भावमिति हरिदत्तादयः भिक्षादिभ्योऽण् भैक्षमिति अचित्तलाठक् प्राप्तः गार्भिणमिति अनु
दात्तादित्वादञ् प्राप्तः सति हि तस्मिन्नाद्युदात्तत्वे टिलोपो स्यात् न च भस्याढे तद्धिते पुंवद्भा
प्यातिदेशान्न टिलोपः स्यादिति वाच्यम् हास्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्रापि टिलोपानाप
त्तेः तस्मात् स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिमात्रपरं तेन नत्वस्यातिदेशाक मितिवाच्यम् यौवनमिति युव
तिशब्दस्यानुदात्तादित्वादञि प्राप्ते णार्थमिदं पाठः पुंवद्भावाति प्रत्ययो निवर्त्तते अग्निति प्रकृ
तिभावः तत्र भस्याढे तद्धिते पुंवद्भावेऽभ्युपगतात द्वितीयोऽपि वदत्यते पुंवद्भावः स्यात् भ्युपगतात तद्धितेऽत्यामेः प्रागेव प्रत्यय
निवृत्तौ सत्यां कनित्युक्तावृषीतिकनिनेतयाद्याद्युदात्तत्वात् सिद्धं पवेनित्यसंप्रत एव भाष्यमिहादि

त॰ त॰
बो॰ चि॰
३५९

भयवतिशब्दपाठः प्रत्याख्यातः उहयुवतिपाठसामर्थ्यात्पुंवद्भावो नेति ह्रस्विकारो ऽकिरस्ता नन्वेवं गा
र्भिणीयौवितं गाणेऽइत्यादिप्रयोगभाष्य मन्ते संगच्छन्ते उत्साधूक्तमाह प्राचेंतादिति युवोः समाहार इहैवे
त्वेपुंस्त्वं उकार आ तार्थः तेनेजं तेन नेदनः कारकः ते इत्ताकामिका इत्यत्र मिल्लक्षणाणनु वृद्धौ षानमः
अन्न नाशिकयणोरिति किम् उर्णायुः अङ्कनावाः इति इहराजन्यमनुष्य ग्रहणाम्यर्थम् ह्रस्विशो हे
नापत्यस्य चेति यलोपस्य प्राप्त्यभावाद् इतः एवगौ चे द्वौ इष्यन्ते यो ग्रहणासामर्थ्यं वाक्यस्य थ्या गौनेव
सिद्धे तयोर्ग्रहणानकुर्यादित्याहुः एतेनाभावो वा यौवनिकं मनोज्ञादित्वाद्वुञ् वा इत्यामिति य
दिवृद्धे तेपि वार्द्धकमिति प्रयोगो त्वितरहिं मनोज्ञादित्वे कल्पनीय मित्याहुः ब्राह्मणाचनञ्च त्रयोप
मीरहोते भ्यप्राप्तौ नो यञ्जेवास्त्वहानि यञिवाह्निये विशेषाभावात् नापि स्वरे विशेषः उभयथा
प्याद्युदात्तत्वात् स्त्रियां विशेषस्तु न शंक्य एव नपुंसकत्वात् यत्र स्मेतत्राप्यत्य ग्रहणाच्च ठञ् ना
न्तवतिष्यति अस्य मितत्वादिति चेत्सत्यम् अरुहाद्दपि क्तत्रि स्त्रि द्वियानार्थ्ययत वचनेनतन्त्रिदोषा ३५९

नुवादिकं वान्निर्दिशमाह एधादिति एषस्तोत्रविशेषः एषा तृतीयान्तानां समूहः ष्टुधा षडहइ निर्
मत्वर्थः लक्षणायावीथ्यः ग्रामजनबन्धुत्रिकोनाऽभ्यान्तिकस्य महायशसोऽपि सूत्रे प्रतिषेधः अन्नदादेः
न्नश्रामस्य पिकी माकुलिक मित्यादौ परत्वादचि इति येनातिस्तिटौ वैमाश्रायेने सूत्रे विनंवन्तमुदा
हरति कापोतमित्रिलापवेतपि इ सूत्रे प्रारूपान्नमपूर्णाह्नोमध्यादान्तो नच शाकुनीनां चलत्युप
वेमित्यादावुदात्तो विमाविति शिक्यं शृगालवत्तूदात्तमिति तत्रव्याख्यानादिग्ग्रहः खण्डिकादिभ्योदा
त्तार्थमविल्वाद्रकोवेयार्थं चरणेभ्यः यस्माः प्रकृतेर्यःप्रत्ययोऽर्थे वर्तते सतस्य प्रकृतेः समूहेऽपि
स्यादित्यर्थ उत्साह्वयोश्चिरगो भ्योवदस्येते तत्र चरणाह्वयोरिति नवातिदेशस्ये जायते का
ठकमित्यादि गोत्रचरणाद्भुञ् वोऽधिगयमिति ग्रामगोऽभ्यः केदेभ्यः याजिक्कवि यथासंख्यस्तः ठच
णोरिति केषाञ्चिद्वार्त्तिकेन ठक्विहितो ऽधुतस्य न्वातिदेशेऽनुवर्तते इत्याह चतुःप्रातादिति विषयभ्यो
र्यमाह प्रेमसेनेति भौरिक्याद्या भ्यागारा भ्यायस्या स्वयमेते प्रत्यया स्तः भौरिकि विधिमित्या

त॰ त॰
बो॰ फि॰
३८

दिक्कीवत्वेल्लोकात् सोस्यादिति ङेदोनामीद्वरेयञातिवेयमम् पंक्त्यादिरिहविवक्षितम् गवा
चकात्प्रथमान्तात्संख्येत्यादिमतिप्रत्ययः स्यात् यत्त्रादिमात्मनः प्रगाथश्चेत् प्रगाथश्चेत् प्र
गच्छते इति प्रगाथः ग्रथ्यसंदर्भे इत्यस्माद् कर्मणि चकारककर्मणि घञ् एषाद्यादित्वात्
फलकारयोर्लोपः अन्येनाप्रतीयत इति प्रगाटः गोपाहेउत्यतः कुविकृविगतिभ्यः स्यनिपात्
यत्र द्वे ऋचावाहृभ्यातिप्रक्रियते सप्रगाथः त्रैष्टुभमिति स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो लि
ङ्गवचनेतरतीत्यायेन क्लीबत्वेनेति भावः संग्राममनन्तरप्रथमादित्वपि प्रकाराद् प्रथमेऽच्चारिते संग्रा
मवाचिन एव प्रत्ययः प्राप्नोति न प्रयोजनयोर्द्वयोः इत्यत आह सोस्येति एवं प्रथमान्तविशे
षणाद्वारा प्रयोजनयोर्द्वयोः प्रकृतित्वमस्येति प्रत्ययार्थविशेषणद्वारा संग्रामस्य प्र
त्ययार्थत्वं षष्ठ्यर्थकमिति भावः तथा च यमिह सूत्रार्थः प्रयोजनविशेषाद्वा विभ्यश्च प्रथ
मान्तेभ्यो यस्येति षष्ठ्यर्थे अण् स्यात् सचेत्सप्तम्यर्थः संग्रामश्चेदिति तदस्य प्रथमान्तात्प्रहर ३८

चेत्रुगस्यात्तये
तत्प्रत्यनाः

सोपाधिकात्प्रत्ययनार्थः क्रीडभवति प्रहरणं किं मालाभूषणमस्यां क्रीडायां किं षड्ग प्रहरणमस्या
मस्यामेनायाद्दृष्टः कद्रुहणादितितेनसेनायाते स्वत्रजितिस्वगस्यविधीयमानाद्वृद्धिः सिद्धाद्यपे
नपानस्यापिघञ्नेतत्वादितिभावः घञ्किंश्येनपतनमस्यांवर्त्तनेक्रियाकिंप्रकारोऽस्यांवर्त्तते
तस्यामितिप्रकृतेः पुनः सास्यामित्युक्तिर्डायामित्यस्यनिवृत्तिर्येयथास्यादिति अत्रपवाहा वा
राङ्घातोऽस्यांपतत्याविति तदधीतेतद्वेद्वितीयान्तादध्येतरिचप्रत्ययः स्यात् छन्दोग्रहणमध्या
यानार्थं तेनोऽक्तत्वक्तलक्षणसंताद्यः शाहास्यप्रतिपादकग्रन्थेगोणाम्ध्याप्याय्यिपानेपिप्रत्यय
प्रातृवत्स्वध्यायातेषामध्ययनासंभवेनत्वेनवेदितदर्थेवप्रत्ययः स्यादितिभावः क्रतूक्थादिसू
त्रविशेषेतिसूत्रस्यलक्षणग्रहणंतथात्वेसत्युक्थादिष्वेवक्रतुग्राहः पठेननापिक्रतुपर्या
यानामुक्थादिगणेऽयज्ञशाकपाठादिभावः अध्येतरि अध्येतद्ध्येतार्थः अग्निष्टोमकर्तृ
तिसंस्यानिशेषवाचकस्याग्निष्टोमशब्दस्यनत्वेस्याद्वाक्यतोनिरूढप्रयोगः तल्लक्षणोत्या

त.न.
बो.पि.
३८।

रितस्त्रतिपादकप्रातिपदिकात्वमित्यर्थः निष्ठेनेत इति अनभिधानादितिभावः त्रिक्रियेति तिस्रोवि
द्याअधीत इति विग्रहे तुनद्विगोरथेद्विगोस्त्रिविद्य इत्येवस्यात् द्विगोर्लुगनपत्य इति लुकप्रवृत्ते
रितिभावः श्रोत्रियकेतिगद्यपद्यरूपविशेषः इत्यर्थः सर्वादेरिति सादेरिति सादेरित्येवा
सिद्धेसर्वादिग्रहणमर्थवत्परिभाषाज्ञापनार्थम् सर्वान्तिकोतमथीत इत्यर्थः अनवचनेऽव्य
ययीभावः अव्ययीभावेचाकाल इति सहस्य इतिभावः इकन्नितिपदशब्द उत्तरपदेयस्यतस्मा
दिकन्प्रत्ययशब्दाख्यषष्टिशब्दान्त्परोपःपि नष्टाः तद्देतोत्प्रसक्तिर्नवाच्यः इत्यर्थः तच्छाखाध्यिक
इति वृत्तिकाननुवार्त्तिकेवहुलमिति एवंपिनाशानपथ्यमिथ्यानमप्युदाहृतम् तन्नुभाष्येन
दृष्टं मित्वफलंदर्शयति प्रातिपदिकीति आणवायमाध्यमितिभाष्यप्रयोग्यानमेवेदंसूत्रं
तद्धितान्तत्वेन गण्यतइति अनभिधानेतिवावोध्यम् वसन्तादिक्रमादिस्त्वेव वसन्तादीन्पठिनाव
सेमादिष्ववाउक्थादीन्पठित्वा अन्यतस्त्वक्यमवक्रम अथर्वणामि अथर्वणप्राक्तः उपचा ३८।

रादथर्वाणस्यथवातेनप्रोक्तमित्यस्मिन्पयोल्लुग्वक्तव्यः वसिष्ठः इत्युदाहृत्य अथर्वणोवा अथर्वणाइ
तिभाष्योक्तेः साधुः गार्ग्यविदद्पिशतदायनपत्सुतिसिप्रकतिभावार्थमयमारंभः गाणि
नः वैदपिनः कैशिनः पाणिनः ापदत्रियार्षेकौरव्यइति कुर्वादिभ्यो ण्यः ततइञोलुक्
कौरव्यः पुत्रः नन्नतिकादिषुकौरव्यशब्दः पठ्यतेतथाचकौरव्यापणिरितिफिञाभावप्र
नतिवित्रितिवेन्नस्तत्र कुरुवादिभ्योण्यः इतिक्षत्रियगोत्रेविहितोयोण्यस्तदंतेपठ्यते प्रकृते
ब्राह्मणगोत्रेप्रत्ययानमित्यवधेयम् पर्श्वायुल् इति अणंधिकेनण ततइञोलुक् स्यापत्य
कः पुत्रः वासिष्ठइतिक्ररूपणाय ततइञोलुक् वासिष्ठः पुत्रः नैकापिनिरितिकादिभ्यः फिञ्
ततोण्णोलुक् नैकापिनिः पुत्रः वासरथ्याइति कुर्वादिभ्यो ण्यः ततोवृद्धाद्ध्वाधितोक्रकरू
वादिभ्योगोत्रइतिपौ ष्विकोणाइतीतिपयः त्रित्रियार्षेयुदात्र हृहतस्त्रेणाम्यर्थः अरण्य
पैवतिपाणिनशोघ्रेतऽत्सर्गिकएवाणितिभावः ननिदंवान्यस्मिन्सपिंडइतिसूत्रस्था

त॰ त॰
बो॰ धि॰
१८२

भाष्यकैयटाभ्यां विहन्यते अत्रेर्युवापत्यानि पुमांसः अत्र पः इतश्चानिञ इति ठक् तदंतात् तद्यूल्प
नः इञन्तस्याणवृद्धियादितिलुक् अत्रिभृगुकुत्सेति निटकोपिलुमीत्वात् अण्यके तएएव
ग्रहणोनिष्ठको ग्रहणान्न तः परस्य लुक् स्यादित्याहुः वस्तुतस्तु दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेर्मतिभा
ष्यप्रयोगादस्य साधुत्वमिति ज्ञेयम् इञश्चेति यूनि लुगिति लक्यपि प्रत्ययलक्षणेन इ
ञन्तमस्तीति भावः गौत्रेयमिति गौत्रेयमिति गोत्रमिदम्प्राप्तीयम् ननु लौकिकमिति
तत्र व्याप्तेः इति भावः स्वरे इति लुग्भावे प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तत्वं स्त्रियां चङीप् स्यात् लौकि
ककार उदात्तः दापूमिष्यन्तीति भावः अष्टकमिति संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु इ
ति संख्यायाः अतिशदन्तायाः कन् तस्य प्रकृतिकादिति संख्याप्रकृतिकः प्रत्ययो तादर्थ्य
र्थेः कालापक इति कालापिन शाङ्गाप्रोक्तार्थे अण सब्रह्मचारीत्युपसंख्यानात् टिलोपः
तेनाध्येतर्यणन्तस्य प्रोक्ताल्लुक् कालापास्तामाम्नायइत्यर्थे गोत्रचरणाद्वुञ् ततोध्ये १८२

त्वेदिग्रणेनलुकस्तेरस्त्रियां च विशेषः छंदोब्राह्मणानि विशेषः छंदोब्राह्मणानि इह मेड्रकाम्नुता
न्वहत्ते प्रोक्ताशिति पचम्यंते तत्र सत्वेन विपरिणामोऽस्मिन् छंदोब्राह्मणानीत्येनेन सामानाधिकरण्य
प्रोक्तमात्रस्य प्रोक्तार्थके प्रत्यये लावण्यगणिकमित्याशयेनाह प्रोक्तप्रत्ययान्तानीति तद्विष-
याणि नवकृहेनाध्येत्रवेदित्रप्रत्ययः परामृष्टपत्तो विषयशब्दो ह्यस्मिन्ननन्यभाववाचीत्यभि
प्रेत्याह प्रत्ययं विना प्रयोज्यानीत्यर्थः इति पाणिनीयं पाणिनीये पाणिनीयाः इति वदनि
यमेन प्रयोगे प्राप्तेमतदितिभावः छंदोग्रहणादेव सिद्धे ब्राह्मणग्रहणं चिरंतनप्रोक्तब्राह्म-
णानामेव तद्विषयतार्थेनेह न याज्ञवल्केन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि याज्ञवल्कानि यज्ञे
नात्कण्वादिभ्यो गोत्रे इत्यञ्चण्मापत्यस्य चेति यलोपः याज्ञवल्क्यादयो हि पाणिन्यपेक्ष
यानूतनाः इति कृतान्यनहारः चकारो नक्तसमुच्चयार्थः तेन काश्यपिनः कौशिकिनः इत्य
त्र कल्पविषयद्विषयं तं सिद्ध काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः श्रुते त्रणोलकृ छं

त. बो.
बो. धि.
३९३

दोश्चाश्मराणामीति किं पाणिनीयं व्याकरणं अथ चातुरर्थिकाः तदस्मिन्नस्तीति उपाकात्प्रथमांता
दस्मिन्निति सप्तम्यर्थे विहिते प्रत्ययः स्यात् प्रत्ययांतानां नामधेयत्वं प्रत्ययांतेन नाम यस्येति बहुव्रीहि
श्चेन्मतुपोपवादः इति प्राहुस्तत्सकललोकप्रसिद्धे देशे यथा स्यात्तथा स्यान्न त्यान्वाद्युत्सर्गकांसं
केतिनेपि त्यत्तदर्थमुत्तरसूत्रत्रयापि देशे तन्नाम्नीत्यनुवर्त्तते तेन निर्वृत्ते अंतर्भावितण्यर्था
हूतेकर्मणिक्तः अहूरमिति अहूरमंतिकत्वं भवतीत्यहूरभवः निपातनात्सप्तमीसमास चातुर
र्थिकत्वमिति चतुर्णामर्थानां समाहारश्चतुरर्थी तत्र भवाः चातुरर्थिकाः अध्यात्मादित्वाट्ठ
ञ्चतुर्ष्वर्थेषु भवा इति तद्धितार्थे द्विगोर्लुगनपत्ये इत्यौत्सर्गिकस्य मतोश्च नतु मतो
बहुच इत्येवास्तु बहुचो विहितो यो मतुप् तदंतादिति वैयधिकरण्येप्यन्वयादिष्टसिद्धौ
किं मत्वग्रहणेनेत्याशंक्य निवारयति नेत्यग्रहणमिति मत्वंतविशेषणमिति मतुव्विशेषण
मिति संभवति समानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यन्यायत्वाद्ग्रहणाभावे मत्वंतविशेषणं स्या ३९३

देवनतस्मादिमतमित्यादावतिप्रसंगः स्यादिति भावः रोणी रोणी प्राहुः प्रत्ययमनुत्पादयतीत्यर्थः
नद्याश्च फलितमाह रोणीशब्दादिति पंचम्या सौत्रोलमित्यस्येतदंतादिति येन विधिरिति
सूत्रस्य भाष्ये विशेषवचनाद्विशेषणविशेष्ययोः कामचारमभ्यनुज्ञाय समासविधौ प्रतिषेध
इत्यस्य प्रत्याख्यानात् तदंतविधिरिति भावः वुञ्छण्कठ इत्यत्र मेकं समस्तपदं अरीह
णादिवपरं तत्र प्रथमतः क्रमेण दातानां चतुर्णां द्वंद्वं विधाय द्वितीयेन काश्यादि कुमुदादि त
द्वंद्वेन सह पुनर्द्वंद्वो बोध्यः तेन क्रमेणैव शब्दाः सूत्रस्थाः पाठेपि नैकपाठः अरीहणादिभ्यः प्रत्येकमेव
प्रत्ययेनाह अरीहणादिभ्यः इति पचाद्येन गणस्त्वमाह जनपदे लुप् तन्नाम्नीति
वचनेह उदुंबराः संत्यस्मिन्नौदुंबरो जनपदः नद्या त्वलुकेतनामधेये जनपदस्यैकत्वादे
कवचने प्राप्ते बहुवचनादि फलकमिति दर्शयमाह लुपि युक्तवदिति व्यक्तिवचने किं
शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषाः वा णादिभ्य इत्येति लुपूतस्य वनाशिरीषवनम् इह

वनस्पतित्वमतिदेशेन तत्तद्विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः इति णत्वं स्यात् नचात्र शिरीषाणामि
तिषष्ठीबहुवचनं कृतेनास्ति दिष्टपते इतिवेद्याङ्गः वचनमिह संख्यानेनैकवचनद्विवचन
द्विवचनक्रममपि संख्यावाचकत्वेन ग्रहीतेवषष्ठीपरिग्रहणानामितिवाच्यम् बह्वर्थस्य तद्धितलुप्त
गतत्वादुक्तार्थे प्रथमायाः पञ्चालादिषु चात्स्यादिषु च यत्राभिधेयलिंगवत्त्वेपि ष्टमिद्धि
स्तथापि कटुबदर्यः अहरभवार्यामः काटुबदरीत्यादिसिद्धये प्रकृतिलिंगातिदेश इति भा
वः पूर्वाचार्योक्तं येनकृतं सूत्रं संप्रत्याचष्टे तदशिष्यमिति पांचालाः अंगाः वंगाः कलिंगा
दयो जनपदस्य यथा यथा वञ्चनादेन तापवसञ्ज्ञा नतत्र यत्नेन लिंगसंख्ये प्रतिपाद
नीयेऽप्यपो दाराः पुत्रादिषु यथा न हि तत्र शास्त्रेण लिंगसंख्ये प्रतिपाद्येते इति भावः उ
पजीवकैप्रत्याख्यायोपजीव्यं प्रत्याचष्टे लुब्योगेति जनपदे लुपं वरणादिभ्यश्चेति हि
सूत्रीलपशब्देन विवदिता अशिष्यमिति संबध्यते पञ्चालदोहल्लुपीनिप्रकृतप्र ३९४

यार्थयोः संबंधो योगस्तस्मात् आयेनात् अव्ययवार्थ्यस्येति प्रमाणख्यानादित्याचष्टे अप्रतीतेरिति पंचा
लादयः शब्दाः क्षत्रियेषु यथा रूढास्तथा जनपदेष्वपीति तत्स्थानिवासः अहेरभवश्चेति तद्धितोत्पन्ने
वा त्पद्यते किमनेन लुपा विधानेनेत्यर्थः नहि लुपेनेति विनापि तत्क्षत्रियसंबंधे पांचालादिशब्दो ज
नपदेषु प्रयुज्यत इति नार्थः सूत्रेणेत्यर्थः अस्य सूत्रेणानर्थः प्रसंगात्सूत्रकाराचार्यपरिभाषितमनूद्य पि
आचष्टे प्रधानेत्यादिना विशेषणानामपि प्रसिद्धत्वात् लुपि युक्तवदिति सूत्रान्तरमेतत्सूत्रं
परित्यातदशिष्यमित्यारभ्य तत्वात चैवेदं व्याख्यानमुचितम् तथापि ज्ञातेः प्रतिषेधमात्रपर
मिदम् ननु युक्तवद्भावमपि मिमित्याशयेन तत्रनोक्तमित्याहुः पांचालारमणीया इति कथं तर्हि
पांचाला जनपदः सुभिक्षः संपन्नपानीय इति प्रयोगः इति चेन्न जनपदविशेषणानामभ्युपगमेन
तद्धि लिंगवचने स्त एव पांचालाः सुभिक्षाः संपन्नपानीया इति हरीतक्य इति हरीतक्यादि
भ्यश्च व्यक्तेर्लुप्तवद्भावेन तेलुब्बनुवर्तते खलतिकमिति वरणादिभ्यश्चेति लुपं पंचे

तिसंज्ञायामिकनोर्लुग्मनुष्य इति लुप् पंचालानामपत्यः पुमान् वरणादिभ्यश्चेति लुप् पंचेति चु
कारेणानुकृष्टसमुच्चयार्थः तेनास्याकृतिगणत्वं सिद्धं वरणा इति पंक्कडुकदरीशिंशिपाः गोदौ
खलतिकमिमाहीनुदाहर्ंमयो निषवन्तस्यासिद्धत्वात्तस्मिन्कर्तव्ये टिलोपो न स्थानिवदित्या
शयेनाह कथं इतीनित्तिन्हामित्तत्रापि परत्वात् कथं इत्यनेनैव कारेणानुमाह यथायाइ
त्यनेनेति भावः नचासिद्धत्वान्मानुपपत्तियाः इमे एवं तत्र पाठ्यमिति वाच्यम् प्रकरणे प्रक
रणमसिद्धं ननु योगो योग इति उपसर्गादसमासेपीत्यत्र भाष्ये निर्णीतत्वात् ननु चेतस्या
नित्यत्वेचेतन्याहूयस्य स्वेनत्वेन पदत्वानुडागमे पोडित्व सामर्थ्यात् टिलोप एकदेशविकृतिन्या
येन पदत्वात्स्यस्य लुक् स्यात् न च स्थानिवत्वेन निर्वाहः एवं सिद्धे तन्निषेधादिवैयर्थ्यमेवम् अन्त
रंगत्वं प्रतिवर्हिरंगस्य टिलोपस्यासिद्धत्वात् न च षाष्ठीवर्हिरंगपरिभाषात्रेपादिकं न
जानातीति वाच्यम् कार्यकालपक्षाभ्युपगमात् नचैवमपि स्वादिष्विति सांतस्य पदत्वेन तदम्बे २९५

यरूत्वसंगत्वाभावाद्बहिरंगपरिभाषानप्रवर्त्तते इतिरूत्वेदुर्वारमेवेति नचनयामतपुंतिच ई२
त्वेवोम्नियानावुनरर्थिकोमत्तप मतर्थीयइति नसोमत्वर्थइत्यनेनप्राकार्टिलोपस्यस्थानिव
त्वाव नचपदत्वमेवंनसम्भूत्वविधिनासद्दकार्यकालतयापूर्वत्रासिद्धेनेति निवेयादितिवि
दचाङ्गःपदसंज्ञायायथोद्देशपदास्त्रयणेनपूर्वत्रासिद्धेनेतिनिषेयात्प्रवर्त्तनात् स्थानि
वत्वप्रवृत्त्यासंतस्यापदत्वात्पतेचटीत्र्यामलकीत्यत्रस्वादिष्विति पदत्वाव् डौन्नीत्यत्रत्वसं
ये॰गांतलोः स्यादितिसंकापिपरास्तेतिदिक् ननुप्रक्रियात्वाद्यवायद्भवेदविधीयतामथ
वाकुमुदनडुवेतसेभ्योड्डिदिति प्रकृतस्यमतुपोड्डित्वमितिदिष्पतो किमनेनड्मतुपुवि
धानेनमतसंत्र्यन्पुतोविधानार्थम् नतिसद्धार्थकथनपरंवार्त्तिकमाह मद्दिषाचेति छि
त्वपानिर्देत्राद्यर्थेतादर्थ्यदेपोतनाम्नाणावायनार्थमिदंदंतस्त्रिं(वान्संज्ञायामितिपंच
मवत्यमाणंनत्वादेशोपिपशिक्यावलइतिरूपसिद्धार्थं नडादीनानडस्तेत्वविल्लवेल्ववे

त॰त
बो॰धि॰
३९९

त्रवेसादयोनडादयःनडादयःनडाद्येतर्गणा सूत्रमाह कुंचेति एवंतत्तन्निम्नपिउभयत्रापिषष्ठ्याःसौ
वोत्लुकुटिलोपोप्युत्पत्तोलोपेनुवर्त्तमानेलुग्ग्रहणोव्यर्थमित्याशंक्याह सर्वस्तेपार्थमितिपमा
त्रस्येति नचादेःपरस्येतिइकारस्याभावमितिवाच्यम् स्यतिष्ठतोयकारसंबंधस्येवलोप॰
स्यानुवर्त्तनादितिभावः इतिचातुरर्थिकाःप्रणीः प्रोषलानांचेति यद्गणात्तणादिषष्ठ्यर्थस्
त्रे॰ रसश्चानुपीतेप्रत्ययोविधायिकमित्यर्थः ननुलक्षणेनावद्यर्थेनस्यादमित्यनेनचादि
दीनांसंस्कृतेभक्ताइत्यनेनदादीनांसिद्धेः तथाहिअपिकारस्यापमादिचतुर्थ्यापर्येते
ष्वर्थेषुसादीनांसम्भवेनतानोनिवृत्तिजातार्थसाकल्यवाप्रयोजनम् तत्रनिवृत्तिस्तावन्न
प्रयोजनेष्वाईपालादीनामनुक्रमादिपावेनतेतःप्राचीनेष्वर्थेषुष्वादयोनप्रवर्त्तेत्रे
तेइतिज्ञापनात् अन्यथाहृद्याच्छःइत्येवसिद्धेतन्मादस्यकेपटस्येवेषण्णप्रसमात् वा
र्थसाकल्यप्रयोजनंनानाधिकम्यात्प्राक्पाठसामर्थ्यादेवलाभावः यदिसन्निहितेजा ३९९

नार्थपवचादयः स्युः तद्भवेषु तत्प्राग्दीर्घनद्वतिविशिष्टाविशिष्टापरिच्छिन्नेर्थे श्रवियीपा
मानानामदपपवस्युः तदाज्ञानाधिकारानेतरमेवप्राद्भूषष्ठी स्वादिभिः सहराष्टावार
पारेदूषादयोपिपठेरन् तस्माद्यथमिदंसूत्रमितिचेदत्रोच्यते शेषिपात्स्वरूपः शेषि
कोनेतिनूवबलाभायप्रोषाधिकारस्तावदावश्यकः शेषिकत्वप्रयुक्तकार्यविशेषय
नपितक्रियमाणः शेषाधिकार एव शेषिकान्तत्वर्थीयादिभ्यः ठक् ज्ञापयति एवञ्च
श्लोकः सन्तियेमनुपविधेयाचभाष्ये पठितः सूत्रस्थनेनेपठितः सूत्रितत्रैव व्याख्यास्यते
अपत्यादिषु चार्थेषु नातिष्ठचादीनां निष्ठत्वं यथम प्यधिकारस्यावश्यकः न चोक्तज्ञापक
केनैव तन्सिद्धिरिति वाच्यं ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वे दोषतादवस्थ्यात् आर्द्रकादिभ्यो
यदि ठञः स्यात् तर्हि चतुरर्थ्यामेवेति नियमस्यासंभवाच्च एतदर्थिते चातुरर्थिकमित्यादि बुगर्हाणामा
तत्वादिप्रकारेणापतनापविधायकत्वमपि तस्य हृदयमिति दिक् । विगृहीतादपीत्यावचन

त॰ त॰
बो॰ पि॰
३६७

मेवेदंसूत्रेयथासंख्यप्रकृत्यर्थविशिष्टोच्चारणात् कुत्सितास्त्रयइति बहुव्रीहिरपिसंभवः इ
हेवनिपातननात्कोः कद्भावः कद्भावेत्र्यादुपसंख्यानमितिसंप्रत्याख्येयम् कुत्सायाघत्तो
पश्चेतिगणसूत्रे कुत्सायांजातः कोलेपककत्रिः ३ भिः केडिनिः महिघ्नतीत्यादिद
र्शितपश्चादयस्यमितिसाहचर्यादितिभावः एवंदाक्षिणात्यमत्रसर्वनाम्नोवृत्तिमात्र
इतिपुंवद्भावश्चाकैवनास्तीतिबोध्यम् पश्चान्यः इतिकथनंहि पश्चात्त्रैः कश्चनन्तु मा
नचदिग्देशवाचितिपश्चाच्छब्देसावकाशंसर्वकालवाचकोऽनुलोमार्थेतपरत्वादिति वा
च्यम् यथाग्रादिपश्चादितिडिमचानुलोमार्थकसद्भावेतत्वात्पश्चात्तनाः इतिकथंचिन्त
नीयेयम् कापिशायाष्फक् कापिशीप्राह्णात्स्फक् स्नातव्यतिक्ष्णीघृतदाहकापिशायःपि
त्वीतिरङ्कोरमनुष्यवोजनपदश्चतः प्रागदीव्यतोऽणित्यतः प्राप्तः तद्धायकत्वेनावृद्धा
दपीतिचप्राप्नस्तमविवाथिन्वाऔर्दप्रोठग्राप्रस्तस्यनृकोयादस्तावायफस्तनोपि ३६७

परत्वात्ककोदिश्युरंकुमाहूलसमाठोमनुष्यनतनस्यायोर्वृन्नृविधानार्थइतिकेयठः अतएवाहुरांक
कैामनुष्यइति कश्चित्तुरांकवइतिपठ्यतेसतुलेषकप्रमादःस्यादेतन्नत्रमनुष्यग्रहणमिहव्य
र्थम् अपवादेनतुत्र्यातत्रफगणेवाधेन नामनुष्यपवर्गवसानान्नग्रणाग्रहणमपिव्यर्थ
मेव कद्रुादित्वादेवनासिद्धेः अत्राङ्गकाशिकाकमनायंप्रसज्यप्रतिषेधःकिंतुपर्युदासःते
मनुष्याभिन्नेप्रणिन्येष्फादिर्विधीयतेइतिरांकवः केवलःइत्यत्रनःध्यत्रविहितेनफकोग्र्यणो
वाधकोमाभूदित्यग्रहणंचक्रियतेइतिभाष्येतु अणिन्यपिकिं मंगीकृत्येदंद्वयमपिप्रम
त्याख्यातम् चुप्रागयादिष्वमितिसूत्रेदिवउदितेननिर्देशाइतिभावः अचीदतिणादिकु द्वितीयो
वर्लः यकारोनतुदंत्योष्ठः यदि द्वप्रभापायुदगिष्याहेतषादर्पणादिनिस्थितंमनोरमायां
केचित्तुप्राच्यवाचोप्रतीच्यस्तालाइत्यमरः अवाचीतिदंतोष्ठपाठंकाचित्केपुस्तकेत्यसूत्रेणावा
गितिपठित्वाप्रवाचयतितुदाहरंति प्रागयागितिवेदेऽत्रमत्ययेनवकारइतितेषामाशयः

ते॰ ब॰
वो॰ चि॰
३९८

प्रागादयोसात्वेताश्चव्ययासञ्ज्ञास्तस्ययाः उभयेषांग्रहणमविशेषात्कथंतर्हिसंस्कारः
प्राक्कृतास्वेतिचत्वारःकालवाचिनः प्राकप्राहूपाचेनवायिनापरत्वादुच्चलोवोप्याविति व
सौनकृवर्मादिति अग्रहरभवस्य त्रयस्यवास्त्वादित्वादणिजनपदेलुविति लप् इत्येतादौ
पदोपदानत्वात्पत्रस्यायाणावयमारंभः आदिग्रहणंतुव्यर्थंयस्मिविधिपरिमेवसिद्धेः इ
त्वात्किंगीसत्त्वरापूलत्त् तादौकिम् सर्पिस्माद्भवति चट्टितेकिंसर्पिस्तरति निङ्नस्यप्रतिषे
९ सा धोवाच्यः भिनत्तिच्छिनत्तिदेत्यरति दूराद्गतरस्यर्थः डौत्तराहरति इदाद्युदात्तत्वेत्रिटापूचवोप्यः
पदात्तत्रवाच्वेस्यादिप्रत्ययेनतोग्रणक्रियते अमेदेति पमिगणानेनत्स्योभावात्तदडौत्तरा
हपाकृन्तादातः स्त्रियाङीष्वविशेषः वस्माणामिति सापेचिरस्मित्याहिनेतिशेषः वस्यत
इति स्वसत्तडुत्यत्रक्विप्सर्वंच्चसंज्ञायामिस्यत्रसौत्रत्वात्संच्चस्यार्थंसन्नमीत्यापप्ययेनाह सं
तामस्ताभ्याइति मदेभ्योम् बहुवचननिर्देशाज्जनपदवाचीगृह्यतेनतुभद्रपर्यायः द्विषा ३९८

मद्राणामिति दिग्वाचकादुत्तरपदस्य जनपदवाचिनः मद्रभिन्नस्याचामादेर्वृद्धिः स्यान्नजिति णि
ति किति च तद्धितेष्विति सूत्रार्थः पौर्वमद्र इति महैकदेशस्य दिक्शब्देन सामानाधिकरण्याप
न्नद्धितार्थे समासः उदीच्यदिग्ग्रहणं निष्ठन्नं उदीच्यग्रामात् किं माथुरं वक्ष्यच किन्त्वाजः पि
प्पल्यादिङीषन्तोऽथ जाग्रहोऽजो दान्तात् किम् शार्करायानेशार्करायानश हृ यावा ह्वाकारउ
दात्तत्वादुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तस्वरस्यानात ग्रैवपुरमिति प्रस्यपुरुवहान्तात्वेतिवुन्न
भवतिहृद्वादिति तत्रान्तवृत्तेः प्रस्योत्तरउदीच्यग्रामलक्षणस्याञोपवादः पालदइति वृक्का
ग्रानश्चमेकत्वातः स्पन्न लोपे सति प्राग्दीव्यतीति हितावसेव वाहीकग्रामः कोपर्थे पियल
ध्यादिषु पठ्यते पर्वक्षे वाधितं अन्यथा अणं वाधित्वा परत्वाच्छः एवस्यात्केपथप्रयुक्तोण
ग्रहदेसावकाश इति यकल्लोमनिमवोयाह्ल्लोमः अन्तिकि प्रकृतिभावस्तनगाणास्य
नलोपनिपातनादिति हरिदन्तादयः सौतंगमेरिति सूतनेगमादिभ्यश्चान्तरस्थिकरठन्

त॰ बो॰
बो॰ धि॰
३९९

शास्त्रीयमिति नन्वपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यत इति चेदत्राह । पूर्वसूत्रे गोत्रग्रहणे
न पौत्रप्रभृति गोत्रं गृह्यते कारवादिभ्यो गोत्रियः प्रत्ययो विहितस्तदंतेभ्यः इति गोत्रप्रत्ययान्तेवा
देन तत्र योगविधानात् कारवादयश्च गर्गादयश्च तद्गणाः गर्गादिभ्यो यञित्यत्र नु गोकुञ्जातिभ्यः इत्य
नेन गोत्र इत्यनुवर्त्तितेन न तु शास्त्रीयगोत्रमेव गृह्यते अपत्याधिकारस्थत्वात् तदेवाहीजश्चेति सूत्रे तु
वर्त्तितेन तु शास्त्रीयगोत्रमेव गृह्यते अपत्याधिकारस्थत्वात् तदेवाहीजश्चेति सूत्रे तेनानुवर्त्तते इति न
हु च अपवादः इति प्रतिषेध इत्यर्थः भरतानामग्रहणस्येति तेमे इञः प्राचामिति भरतेभ्यो युवप्रत्य
यस्यालुक् भवति औद्दालकिः पिता औद्दालकायनः पुत्र इति अहादिगौणुछेति सूत्रे केयटः भ
वतः छादि रयं प्रत्ययो न त्वणादिः पदसंज्ञार्थं षित्करणादित्याशयेनाह जश्चमिति काशिका दि
भिः इकारउच्चारणार्थः इत्युभयत्र ञकारएवानुबंधः तस्य षतासपाठ स्त्रीप्रत्यये विशेषार्थं
इतिभावात् नन्वयोधायन्वेति न स्वरूपपर्यायग्रहणं दृष्टान्वासंभवादित्याशयेनाह ३९९

यत्वविशेषेति पेराविनं यत्नेति यद्यपि समानेनाप्रत्ययमेरेण प्रकृत्यर्थ कृतेन तथाप्यादृष्टकानाम यत्ने
विभाषेत्याद्युत्तरसूत्रपाठान्नं उभयकोपि यत्नो स्यैवेति वा अस्य उञ्च्येषणोति रोपधादिति भावः जनपदस्या
सोऽस्य वध्यस्यैतिकर्मधारयो जनपदएवावधिर्लभ्यते न च जनपदएवावधिर्लभ्यते न च ज
नपदत्वादेव सिद्धे वधिग्रहणमनर्थकम् नैवं यथा स्यान्नाल्पादितेन दर्श्यते स्यावधूणकत्वाद
तएव जनपदावधिवाति नास्त्रिगर्त्तप्राग्ग्रहणादुर्मान्तस्यपदादिति चेन्न भवति किं तु अवृद्धादपि
वृद्धान्तरस्त्रेणाबुञेव भवतीत्यायायेनोदाहरति त्रैगर्त्तक इति जनपदतदवध्योरिति सूत्रे
जनपदावधिवाचिनः उदाहरणे तत्र पामाघनवारस्यपिवोध्यम नाथयाप्राग्ग्रहणादिति क
का त्रोदिषु माहिष्मतीति संज्ञायां हरुसाह्वयात्सञ्ज्ञाभ तन गासेव कुञ्जनगारेयक इति भा
वामिति भावः विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम् कच्छादिषु पठ्यते तस्माभ्यामात्वेनाणि सिद्धे इति पा
ठोषाद्विभाषाग्रहणं युगन्धरार्थमेव अवृद्धादपीति नित्यप्राप्तो वुञनेन विकल्प्यते मनुष्य

त॰ त्व॰
बो॰ धि॰
३७॰

तत्स्थयोस्तुपरत्वान्नित्यपवत्त्वात्कोमनुष्यः कौरवकमेस्पदसिलेपतदर्थमेवास्यकच्छादोपाठः आन
घाअनयैर्विभाषयाञ्जरोणः सिद्धौकिंतेनेतिभावः सैंधवादितिठप्राप्तः शुनिमिश्चेइतिमनुष्यतत्स्थ
योर्नित्यत्वेनेनमहादिभ्यःपभ्योदेशाद्वाविभ्योच्छस्यात्पूर्वपदादिष्टोहेभ्यस्तुदेशवाचित्वाभावेपिपाठस
मर्थनाच्छः मनुष्यतत्स्थयोरितिगणसूत्रमिदंसप्तम्यंताभ्यामाद्यादित्वात्तसिः मनुष्यत्वीयमिति
मनुष्वेजातमित्याद्यर्थेतमेताच्छः अलोपस्येति नमः सकारस्यलोपस्येतिचेत्मकारलोपः अ
जनस्येति इदमपिगणसूत्रंस्वकीयमितिस्वार्थिकान्तात्स्वशब्दात्गहादेराकृतिगणत्वाच्छः
देशवाचित्वाभावेपिस्वपदादिवद्दोष्यः मानपवलपयोगाप्रत्याख्यानादितिसूत्रेनहिस्वकीयसे
वप्रत्याख्यानमितिन्यासकारोक्तिःसंगच्छते केवलात्स्वशब्दाद्दरोणवसेवहारादीनांचैत्ववस्वीयमि
त्यत्रतत्स्वशब्दात्कीनाच्छः अंतरपरतगहादित्वाच्छेनदंतेनेनशब्दसमासस्वार्थकत्वेचैनातशीयकाभि
निभवति आविनाभवनमित्यर्थः वृद्धादिकेकेतिप्राप्तेगहादेराकृतिगणकार्यइतिकोपधाद्दरोणमपवादः आ ३७॰

योमत्वीयमिति वाहीकग्रामलक्षणौ ठञ्ञिठौ विहप्राप्तौ। ठञ्ञिठादेरिति आदिग्रहणेन रोपधे
तिमादिनाप्राप्तस्यवृद्धः यावती पश्चिन मत्रयोरेकदेशोजनपदावधी पैर्गौर्णार भूदित्यत्र तु पार्वती
यस्य राज्ञः इमे इत्यर्थे कलादयः शाकाणाभारद्वाजपाठोत्र देशवाचमः सव चनप्र स्यार्थः किं
तु प्रकृतिविशेषणमित्याह भारद्वाजदेशेत्यादिना युष्मदस्मदोः सादादीति निवृत्ति निवे
दितिवृद्धत्वान्नित्ये छे प्राप्ते खञ् अणौ रपि विधानार्थमिदं पक्षे अणीति अन्यतरस्यांग्रहणादि
तिभावः तथाचैतत्रयः प्रत्ययाः इतिवेषम्पाद्य थासंख्येन भवन्तीति केचित् मनोरमायां त
यथासंनिवारणाय योगविभागः कृतः तथाहि युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् श्छेवा स्यात्
तस्मादीनि चेति वृद्धत्वान्नित्ये छे प्राप्ते विकल्पोयम् ततः च एव मन्तरस्त्रेपि योगविभ
गो वाच्यः तेनादेशयोः खञ् अणभ्यां यथासंख्येन त्यादि युष्मदस्मदोरित्यादिप्रकवचनेन तक
कममकादेशविधानादेकवचनांतेन विग्रहोत्र न कृतः तस्मिन्नणि च तस्मिन्निति

न॰ त॰
वो॰ षि॰
३८१

साक्षाद्विहितः खल्वनिर्दिश्यमानेन न चानुकृष्टः निमित्तयोरादेशयोर्यथासंख्यं न भवति खलणोर्ग्रिरिति
वक्तव्ये एवमपि भक्तिनिर्देशसामर्थ्यात्स्यात्स्यादेशयोरस्ति स्मत एव तत् कथं कर्तृहनन पूर्ववन्निमित्तयोः
खलणोरादेशयोः प्रतियथासंख्यं न भवति किं तस्यात्स्यादेशयोरेवेत्याशयेनोदाहरति तावत्कीनः श्वे
परावरयोः पारापरयोः समीपं समीपमेवमेव क्रम एव पूर्वग्रहणं पूर्वप्रतिषेधस्तत्त्वनार्थेनेन द्विरूपाहृयो
परावरयोरर्थग्राहकेन समासे उत्तरसूत्रं प्राप्ता वपि ठज्यतो वाधित्वादेव भवति द्विरूपपूर्वपदग्र
हणं सपदविधिनिराकरणार्थमित्याहुः असंप्रतिके संप्रतीत्यव्ययं न्याय्येऽप्यवर्तते अन्नाप्न्न सूत्रत्रोति
रिक्तः षड्वारात्रः स एवः संप्रतियज्ञो पत्त्येव रात्रेत्यत्रातथ्यादर्शनात् नान्यूनो नातिरिक्तः समहत्य
र्थः इदानीमित्यर्थं तत्प्रसिद्धमेव पतर्हि संप्रतीदानीमित्यमरः ततः प्रज्ञादित्वात्स्वार्थे अण् विनय
दित्वात्स्वार्थे ठगपि तेन संप्रतिकमिति पर्यायादौ उत्कर्षं त्याद्दिन्या प्यविद्यमानमेव संप्रतिशब्दे
त्रगृह्य दीपादमसमृद्धे समयाच्चनर्थंत्समयेत्यव्ययीभावः सप्तम्यन्तेचेदं विद्यमानक्रियापादा ३८१

राद्वीपविशेषणमित्याशयेनाह समुद्रसमीपद्वीपइति कच्छाद्यणोमनुष्यवुञस्यापवादोयं
अनुसमुद्रंकिम् द्वैपकोमनुष्यः द्वैपकोमनुष्यः द्वैप्येतियञश्चेञियञश्चेतिङीपूनभवति
अपत्याधिकारस्थदेवदत्तोऽञ्विप्रागेवोक्तत्वात् कालात्ठञ्स्वरूपस्यैवनग्रहणं संधिवे
लादिसूत्रेण संधिवेलात्रयोदशीप्रभृतिभ्योपिठञ्ञवाधनार्थमित्यण्विधानात् किंतुस
र्वेषामपिकालवाचिनांग्रहणमित्याशयेनाह कालवाचिभ्यइति यत्तुस्वरूपस्यपर्याया
णांचनग्रहणमितिपदमंजर्यादिष्विष्यते तदसत्त्वकालिकः सार्वकालिकोव्याप्तिरित्यादि
प्रयोगानापत्तेः नचविशेषाणामेवग्रहणेसंधिवेलादिभ्योण्विधानंज्ञापकमितिवाच्य
म् नस्वरूपमात्रग्रहणनिरासायेनापिसाफल्यात् गौणमुख्यन्यायपलहनाश्रीयतेतेन
कादंवपुष्पसाहचर्यात्कादंवपुष्पः कालः व्रीहिपालाचसाहचर्यात् व्रीहिपाचसाचर्यात्
व्रीहिपलाशकालः तत्रभवंकादंवपुष्पिकम् व्रैहिपलालिकमित्याकारः अत्रहिप्रमाण

त॰ व॰
बो॰ धि॰
३७२

ऽपिवेलादिसूत्रे ग्रनेकालग्रहणेननक्षत्राणां विशेषणमेवेत्याहुः नचपुष्यादिशब्दानांका
लेमुख्य एवार्थः लवविशेषः इतिश्रुत्वाऽस्तानथाचकालविशेषणमुक्तार्थेन प्रमाणमि
तिवाच्यं पुष्यादिसमास्य चेद्भसयुक्ते काले पुष्यादिनक्षत्राणां गौणत्वात् लवविशेषइति
शास्त्रमपिगौणवृत्तिनावाच्यवाचकमेवेतिदिक् एवं स्थिते कालवाचिभ्यः इतिफलितो
र्थः आद्धभक्त्याक्रियमाणेपित्र्यकर्मेत्यर्थः प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णइतिमत्वर्थीयेनस्तुत्या
दितः श्राद्धवान्तु रूपस्तुन्तु मध्यते ग्रनभिधानात् मसलहृविभाषसनवर्त्तेनादाह ठञ्च
स्यादिति एषमोऽग्रइत्यादिनान्यवविकल्पेवविहिते आभ्यामन्ते द्वाद्युलावपिलपवशौवत्तिक
कमिति नन्वंतरंगत्वात्त्यादिसप्रत्ययादिभावात् कर्मेचकृपत्रवचइवेकादेशेनस्यात्
नचपरत्वादिकादेशेनस्यात् नचपरत्वादिकादेशेनस्यात् इतिवाच्यं आदेशात्प्रागेवां
तरंगत्वात्त्यः प्रवृत्तेः इकादेशस्यत्वंगत्वेनवहिरंगत्वेनाक्रियमाणेविसृष्टकांल ३७२

ट्टिनिकादेशाप्रसंगः इतिचेन्न तन्त्रवृत्त्यादिषु चठच श्चिवेन कादेशोंतरंगेभ्यो बलवानिति ज्ञा
पितत्वात् अन्यथा प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कृते इकादेशाः स्यादिति किंठचः चित्वेन कृते निकादेशः
प्रत्ययस्य वा यनायविविंयुज्यते इति मनोरमायां स्थितम् वेलाश्राणाद्दहणं ठकवायनाथ
म् अन्यथा संधिवेलादिभ्यो यथाविहितप्रत्ययाः स्युरिति कृतैपौर्णमासीप्राग्वृहद्वाचे ठः स्या
त् वचनेन ठञो वा यनायस्यादिति भावः तैषमिति तिष्याद्बाहादानणजातार्थेनुश्रविष्ठाफ
ल्गुनीतिलुक् स्यात् सर्पतिष्येत्यत्र तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणीति वचनात् यलोपः प्रावृष
एण्यः कृतसोपवादः प्रवर्षतीति प्राविट् नहिवृतीति दीर्घः तत्रभवः जातिंतदपवदत्याति रषा
भ्यामिति सिद्धे प्रकृतिपालाचवार्थे णकारोच्चारणमित्याहुः किंच प्रावृषेण्यमावदणः प्र
वृषेण्यमत्रणकारस्य श्रवणार्थमपि तत्रणमा त्रि पिपिटिलोपलोपाः सर्वत्राणोच हेमंतादिति
पतञ्च तोन्नवृत्तमिति भावः हैमनमिति अकारविशिष्टस्य तप्रावृषस्य लोपः अस्मिंस्तिमावान्न

त॰ त॰
बो॰ धि॰
३७३

ह्विनः इति ट्लोपः इति पदेनान्वयस्येति चेन्न ट्लोपसामीप्यत्वेनासिद्धत्वात् स्थानिवद्भावाद्वा ह्विलो
पो नेति बोध्यः हैमनमिति ऋत्वणीति तकारलोपो न भवति तस्य सर्वत्रेति प्रतिपदोक्तेनाणा
सन्नियोगशिष्टत्वात् एतच्च प्रसाद्व्याख्यातम् भाष्ये तथा दृष्टं हेमन्तपर्यायो हेमन्तशब्दोप्यस्ति हेम
न्तागारीं गतिकर्णाचिसादिप्रयोगात् तमस्य हेमन्त हेमन्तस्यायन्नो ऋत्वणि हेम हेमंतमिति
रूपद्वयं सिद्धं छंदसि तु हेमंताच्चेति ठञ्ञा हैमंतिकमिति तृतीयरूपं न सिध्यति न च विप्राय वि
हिते ठञ्ञाणो वा यथा प्राक्क्रीतः छंदसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वात् वृत्तिकृता तु हेमंताच्चेति सू
त्रे सर्वत्रग्रहणमपहृत्य लोकेपि हैमंतिकमिति स्वीकृतम् सापविशेनान्वेनांगत्वात्प्रथमंत
दिसन्नमुनि त्वादाविवतु प्रावक्षसंप्रसंमयतयात्रगसंज्ञानिमित्तेयायुत्तसंनिधीयमानेनादेशे
न स्यात् न चैवं तेरेवक्किप्रनामिति वाच्यं तस्य पूर्वोत्तत्वेन निसर्गाभावात्प्राक्तेन मित्पत्रसत्वा
भावप्रसंगात् अत आह नढः प्रागिति इत्यादौ तिप्रवाधर्षेण च यका लत्तने प्सितिग्राह्यं साये

३७३

तनमित्यस्यत्वेषुत्रिमापयाह्णेकालेवानोदिवमानेकुड्स्यप्रत्ययसन्नियोगेमामंतनत्वंनिपात्यते
इतिवार्त्तिककृतामतम् भाष्यकृतामनुमानतायमित्याश्रित्यसायंग्रहणंप्रत्याख्यातम् नचै
वंसायप्राह्णकालाहृजिश्रनिष्टरूपप्रसंगः नस्यकालवाचित्वाभावादनभिधानात्स्यादः
चिरंतनमिति चिरप्राह्णस्यापिप्रत्ययसन्नियोगेनमांतत्वानिपात्यतेइतिभावः अतएवदंति
स्वरादौपाठादव्ययत्वादेवसिद्धेसूत्रेचिरप्राह्णस्यापिप्रत्ययसन्नियोगेमिमेतद्व्यर्थेनचात
श्चिरप्राह्णातत्वस्यादिनवाच्यम् तेनवायाक्षिति पदंतत्वेइतिप्राह्णः सोठोस्यप्राह्णेतनइत्याद्य
र्थंतत्रहिसप्तमीनास्तिजानातीर्थेद्यकालतनेष्वितिलकापिसिद्ध चिरंतनमितिसूत्रेचिरप्रा
ह्णस्यापादानात्वद्युलावपिस्तः नचैवंसूत्रेषिरप्राह्णस्यप्रत्याख्यातंनसंभवति इतिवाच्यम्
मानाव्ययादेवत्युट्युलियोनसंभवात् एतत्तत्पूर्वेस्मिन्वत्सरेपरारिपूर्वतरअग्र्यादिडिमचो
डित्वस्यसार्थक्यम् ततःजातः मत्वर्थोपत्ययस्यलक्षणतोतोऽस्मादत्रबहुरूपअवणः प्राह्णइत्यादा

विजातादिष्वर्थेष्वणादयः सिद्धाः अधिकाराच्च ग्राह्यो ऽपि न च जाताद्धितेष्वाणादयः ऽत्र निष्प्रमाणे
जातार्द्यर्थनिर्देशः आवश्यकः अन्यथा तथा सति तत्र शैने इत्याद्यर्थे यि प्रत्ययः स्यादिति वाच्यं चा
षमित्याद्यसिद्धपत्तेः शैत्र्यास्ते शैत्र्येपेते इत्यादौ च न भिधानादेवसिद्धेनानभवं चिद्व्याति
प्रेमस्याविनिवृत्तम्सत्वाहागत इत्यादौ यथासर्वैर्विभक्तपस्मादेषादेवलभ्यं ने चादावषमित्य
त्रन्तीयायथास्यात्तस्मात्तत्रजानइत्याद्युपवादार्थं तदावश्यकत्वात् येन निर्देशः कृतल
क्षणीतकुशलाइत्यादयस्तेन च स्योपवेतिदि ह संज्ञायांप्राग्वदः सुमद्राः येन चेत्संज्ञागम्य
ते इत्यर्थः संज्ञायां किं प्राग्वदेशा सम्मेस्याम्रित्येतत्कृतल्लक्षणेत्येतत्स्यर्थं न केचिदत्तु वर्जयंतीति
वृत्तिकृत पूर्वे वार्षिक इत्यादि वर्षाणां पूर्वेः हेमंतस्य परइतिविग्रहे पूर्वापराधनेत्तरमि
त्येकदेशिसमासः पूर्वानिति तद्धितार्थे समासः ऋतोर्हद्गिमद्धियाविति ऋतुवाचिनः श्र
द्धाहृद्धिनिमित्तप्रत्ययविधानेतदंत विधिवीच्यः सचेदत्तवाचिशाद्दावयवेभ्यः परइत्यर्थः ३८४

पूर्वेति पूर्ववार्षिकाः अपरहैमन इत्यत्र तथा चवयोभ्य एकसर्वत्रगाणचलोपश्चेत्याभ्यां क्रमे
णाडगुणौ भवतः वृद्धिमद्विधौ किम् पूर्वशारदपम् प्राकृषपणप इत्यत्र नदेतद्विध्यभावादिह
अनेनैव उहत्विति पौर्ववार्षिक इत्यत्र तथा चेह कालाठञ् इति ठञ् एवेति भावः अवय
वताभावात्सिति अन्यथा पूर्वासु वर्षासु इति समानाधिकरणेन सेगच्छेतेति भावः जन
पदवर्ष्मोरिति तस्मिन्ननुवर्तमाने अहृत्वादपि वज्जवचनविषयोदित्यनेनेत्यर्थः पौर्व
मस इति मद्रेभ्योञित्यञ् पूर्वाह्णकः इति विभाषा पूर्वोत्तरायामित्येतनकृतलभ्रेनत्यर्थेन
मनुवर्तयंपतितन्मते अससंज्ञायां यथा यथे अणादयो घादयश्च वोध्याः अमावास्यायावासं
पिवेलाद्युपवादः अमावस्यादन्यतरस्यामिति सूत्रेण मा पूर्वात्वसेर्ण्यन्ति वृद्धौ पदे ह्रस्व
त्वं निपात्यते इति ह्रस्वमध्यस्याप्यवमावस्याशब्दस्येह ग्रहणं प्रकृतिग्रहणे विकृतिरपि गृह्य
णात् अमावस्यकः अमावस्यः येति ह्रस्वत्वे संधिवेलादिषु चद्रूसोपर्यय पठति तेषां नदीचौप

त॰ बो॰
बो॰ पि॰
३७५

यस्मान्नस्याद्विकृतिग्रहणेन प्रकृतेरग्रहणादिति हरदत्तादयः वस्तुतस्तु दृद्विप्रकृतिभूतस्या
नुकरणमिदमित्याश्रित्य ह्रस्वोपधस्य पाठोपि समर्थयितुं शक्यते इत्यन्ये अच अमावस्या
याद्वादकारप्रत्ययः स्यात् अयमपि पूर्ववद्भ्याभ्यां वृभ्यः अमावास्यइति ह्रस्वमध्यात्वत्र
मावस्यः अणन्तावयथा संख्या योगविभागः अविष्टाद इस्य त्वेत्यानिशाद्यौ ह्रस्वान्तः कैय
टहरिदत्तादयः माधवस्तदीर्घान्तमप्यनसानमन्यगमनडति याहवाह एवं चात्रस्यातीति
च्छीनञ्छ्येनिङीषं तस्य सौवानङनिरूपभवार्थइव जातार्थेपिमायवमते सिध्यत्येव केयट
टिमते तु जातार्थे न सिध्यति लभिवयाथिकेस्मिन्नङीषंतग्रहणेपिलिंगविशिष्टपरिभा
षयाङीषंतादपिग्रहणात् लुकः प्रवृत्तेः उपसर्जनेणेति अप्रधानमिहोपसर्जनं गृह्यते
नयास्त्रीयमसंभवात् ननु गोस्त्रियोरिति सूत्रे अप्रधानलक्षणमेवोपसर्जनं गृह्यते
एकविभक्तिचेतिपास्त्रीयं न गृह्यतामेवं तु हरीतिक्याफला हरीतिक्यअत्र ह्रस्व ३७५

प्रसंगात् उपसर्जनस्य किं अवंतीकृत्तः श्रविष्ठास्विति श्रविष्ठाइत्यादीनि प्राद्विप्राष्ठाद
नराधः स्वातिः तिष्यः पुनर्वसूः हस्तः विशाखआषाढः बहुलः कृत्तिकावाची बहुलाश
ष्ठा वनस्पतिसमाहार ह्रस्वनिर्देशः सूत्रे उपसंख्यानमिति लुकइति विप्रोषः चि
त्रेति लुक् तद्धितेति लुकि पुनष्टापूटानानिति वियानले प्येवमेव नेच्चेवहेत्वपदेल
क् इति प्राकंलिंगविशिष्टस्यपरिभाषयामत्रापि लचवार्थे ह्रस्वकिसिद्धं यद्यपि टावेत।
योः पाठेप्येकदेशाविकृतन्यायने ङीवेपीष्टंसिध्यति तथापि लाच्यवार्थे ह्रस्वपाठेन
ज्ञुतकत्वेह्रस्वत्वमिति सूत्रेइति युवत्स्वशालेजानंः इतियत्स्वशालीयमित्यपिवा।
ध्यमित्यादीति आदिशाष्ठादभिजित आभिजितः अश्वयुक् आश्वयुजः प्रतिप्रसूयेतइति
कालाठजानिवर्त्तमानोऔत्सर्गिकोण्यसंधिवेलादिसूत्रेणापुनरप्यनुज्ञातइत्यर्थः कृ
तलच्यननक्रीतक्रीततेजातलभ्ययोर्थयेइतिकिमनयोर्ग्रहणेनसमस्तंकृतत्वप्रकारके

त॰ त॰
वो॰ पि॰
३८९

वोयेविप्रत्ययार्थेनद्वन्द्वग्रहणम् अतएवजातेलुग्भाजामपिकतेनलुक् प्रायाकदाचित्कभवनाश्र
यःप्रायभवस्तेन तत्रभवद्ग्रहणेनेनगतार्थतेत्याहुः भाष्येत्वप्रमाणात्मातमेतत्र प्रायभवग्रह
णमनर्थकं तत्रभवेनकृतत्वादितिउपजानुत्रयोप्यमी सामीप्येव्ययीभावास्तेषांसमा
हारद्वंद्वेसौत्रंपुंस्त्वंसंभवते उहृतेत्रादिनासंभावनायामयारपरिमाणवाचेयस्यानति
देकस्येतिहृयणाश्रीपते सैवाद्वइति सुद्धैसंभाव्यतेनत्यविस्तत्कार्यवोदाभिप्रायेणमता
तेदंवविकारप्रकरणे पणपादनिस्मानतरकोणाच्चेतिपठितंअंतयाचवार्त्तिकेविकारे
कोणाटस्संभवतेह्युर्पान्नुपपत्तिरितिकालादिस्येवयोगविभावउत्तरार्थः उणंतेइतिस्त्र
त्रेभवतकालेतत्वमितिभावः आम्बयन्याद्रुनकारःस्वरार्थउत्तरहृद्यार्थम्वआम्बयु
जासितिनीनदत्रपर्यायोआम्बयुक्तनयुक्तायाणौमासीआम्बयुजीतत्रेत्यर्थः देवस
ते अरणोकिंमासेदेयाभित्वाअन्यइति — लेल्लकदुहृपुलिंगनिर्देशोयद्यप्युक्तत्या ३८९

पिपुलेम्भ्रमस्यप्रावृडोपचारिकरुणाघायेन पुंलिंगाडुताः ठञोवेतिसंवत्सराग्रहायणी
भ्यांचेत्येवमस्तुवचनम् नैशिकइति निशाप्रदोषाभ्यांचेतिवाठञ् नेत्रभवःकालादिति
निवृत्तेकालसंवद्धस्यनिवृत्तयेपुनस्तत्रग्रहणान्न नचएवंसूत्रस्यसतदित्यस्यव्यावृत्तपेन
त्रग्रहणमस्त्वितिवाच्यम् तदस्येतिसूत्रस्येतउत्तरत्रापिसंपठत्वात् यद्यपिस्त्यानुवृत्त
त्वावपिवर्त्ततेतथापीदंसतायेएववर्त्तते नेत्रजातइतिपृथक्ग्रहणादितिवोध्यं दिशा
दिभ्योदिशावर्गपूगगणपक्षरहःउखासाक्षिमक्षादिअन्त मुख जघन मेघ उदकात्सं
ज्ञायान्यायवंशकालेत्यादिगणादिः मुखजघनयोः पाठोत्राशरीरावयवार्थः सेनायामुख
जनेपेचभवंमुख्यंजघन्यंप्राचांनगरान्ते सप्तमीनिर्देशादंगस्येति अधिकानमपिमत्र
स्यतेनविपरिणम्यते नदानगरान्तेइति ञ्रञ्रेंर दृतिकुक्षि दृतिश्चर्मविकारःशरीराव
यवविशेषस्यकुक्षिशाद्दोमसमादिस्ततोयमादिभ्यश्चानिवृत्तिप्राप्तेस्र नेनठकालक्षिमेत्रया

त॰ बो॰
बो॰ सि॰
३७८

त्रैकालस्थिमुद्रयित्रदीवल्लवाः लोऽयंतीतिभावः वस्तिनाभेर्योऽन्यो स्तिप्रमरः तत्रभवं वास्ति
यं अस्तीति तिङंतप्रतिरूपको निपातः स च तिङंतेन समानार्थो भिन्नार्थश्च आद्यो यथा अ
स्तिक्षीरा गौः द्वितीयो यथा अस्तिमान् धनवानित्यर्थः तदिह विशेषादुभयोरपि ग्रहणं
आस्तेयमिति हरिदत्तः अहो भवं आहेयम् त्रिषाहेयविषास्यादीत्यमरः ग्रीवाभ्योऽण् च
शरीरावयवाच्चेति यत्लोपवादः ग्रीवाशब्दो धमनीसंस्थाने वर्त्तते तत्रोद्भूताः पंच संस्थान
विवक्षया स्त्रैव बहुवचने तिरोहितावयवभेदं जातिं विवक्षायामेकवचनान्तादप्यण्ठञो
स्तएव ग्रैवेयमित्यादि ग्रीवायामिव विग्रहः गंभीराञ्ञ्यः पंचजनादुपसंख्यानं पांचज
न्यं परिमुखमित्यादि परिमुखादिद्वयवर्जनेन गम्यते तेनदाञ्च अपपरिबहिरंचवः पंचम्येति अव्य
यीभावः यदि तु सर्वतोभावः तदा तत्र स्मादेव निपातनादव्ययीभावः इत्याहुः परिमुखा
दिष्वपि एवेति अयं भावः दिगादिगणे न जरं परिहन्तुः पर्यायोऽपपर्कुलक्षलेत्यादि परिमु

खादिभ्यएवेति अयंभावः दिगादिगणानेनत्र पत्रिहरेवगणःपठ्यतेनतस्मामर्थ्यादिहसूत्रे
अव्ययीभावग्रहणेनपरिमुखादिरेवगृह्यते नत्वकार्येनराभावादिति ननेवंपरितिसू
त्रेविशिष्टेवक्तितोकिमनेनप्रयोजनंउत्तरत्राव्ययीभावादित्यस्यापेक्षीयामपितत्रैव
तत्करणौचित्यादितिचेदत्राहुःहरिदत्तः परिमुखादेर्वितुच्यमानेवक्ष्यतीहितस्य उरुषेभ्य
पिन्यः स्यात् अव्ययीभावग्रहणात्तुनैतेभ्योणवभवतीति परिमुखादिगणोप्रतिष्ठाखवयु
द्वोपिवोध्यः तथाचश्लोकस्त्वव्ययात्प्राविवितियावतो प्रतिष्ठाणवभवं प्रातिष्ठाणवं अव्ययीभावा
द्वेतिण्यइतिमाथवः अनवर्ण्यणामितिनपुंसकादन्यतरस्यामितिसमासान्तष्टच् अध्यात्म
मिति अनग्वतिटच्कर्णाललाटाद्यनोपवादःअलंकारेकिंकर्णामरललाटेनसव्यात्व्या
ख्यानइतिचख्याख्यायतेयेनसख्याख्यानःकेवलोल्लुट्इतिप्राहीवाक्यापरामृष्टायति
नस्तमीयेअयमाणस्वकारः तत्रभवःइतिवाक्यार्थमादिपतिनामप्रतिपादकं

त.त
बो.वि
३७८

तच्चशाक्याल्लक्षणापावमनाग्रहः तथाच षष्ठ्यंतस्य प्रतिपादिकाः प्रमयाः सुरितिसूत्रार्थः आख्या
तव्यनाम्नः किं पाटलीपुत्रस्य व्याख्यानाः सुकोशला पाटलिपुत्र विहितव्याख्यायने ईदृक्सन्निवेशा वि
शिष्टमितितन्निर्देश्याख्यातव्यस्य नामग्रहणे षष्ठी व्याख्यायेत सुप्रसिद्धत्वान्नामग्रहणं हि प्रसिद्धयु
पसंग्रहार्थमेव सत्येकत्वे वक्तव्यो एणापवादः बह्वृचः किम् द्व्येकं वर्त्तीति एकाच्चप्रत्युदाहर
णार्थः सोयंतैडः अर्तादानात्किं संहिते गतिरन्ततरः त्याच्च दातोयं अन्तग्रहणं स्पष्टप्रति
पत्त्यर्थं उदात्तादित्युक्तेपि वर्णात् देतग्रहणात् वर्णादन्तदात्तत्वत्रय यथाक्रतुयज्ञेभ्यश्चअ
ग्निष्टोमस्य व्याख्यानः इति अग्निष्टोमाद्यर्थेषु मंत्रब्राह्मणकल्पेषु वर्त्तमाना अग्निष्टोमा
दिशब्दा इहोदाहरणं ग्रंथानामेव व्याख्येयत्वात् याउक्तोदित्याहुः स्तुतिस्तोमः अग्नेस्तोमो
अस्मिन्निति बहुव्रीहिपरादिश्च परौ तस्येतत्पातोयं पीयतेऽस्मिन्निति पेयः कृतस्यलटोबहु
लमिति मधिकरणे यथा गुभेदः तस्य पेयो वाजपेयः मयंहि कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणमध्यो ३७८

दान्तः पेयप्रभृत्यस्तानां वृत्तु दान्तत्वात् राजादन्तत्रियेणास्रूपतेराजासोमः स्रूपतेऽत्रेति
वा राजसूयः राजसूयास्त्यैनिकाः पूततनपनिपातनात्समासः षष्ठीसमासो वाऽश्वय
मपुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणामयोदात्तप्रवयात्तः स्वरेणसूत्रप्राप्तस्यांतत्वात् असोमके
भ्यउदाहरति पाकेति अल्पपचाचविक्रेत्तिनङ्करणेकृतेतिसमासः कृदुत्तरपदप्रकृति
स्वरेणांतोदात्तः अनंतोदात्तार्थइतिवाजपेयतिराजस्यूयार्थतपास्मिनारब्धेसति अंतोदात्तोदपि
प्रज्ञाविद्यापिनापरत्वादनेनैवभाव्यमित्यग्निष्टोमिकइत्याद्दृतमितिभावः अध्यायेष्वेवर्षेः
वकारःस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थः वासिष्टीति भावेर्थ्यणपौरोडाशप्राप्तित्वान्ङी पौरोडाशिकी पुरोडा
शपनेइतिपुरोडाशः दासइतिकर्मणिघञ्जित्विहैवनिपातनात्दस्यउत्वंछेदसोछेदः शाद्दृल
वण्याध्यानयोरर्थयोर्यदणोःस्तः ह्यल्लत्वणस्याल्कोपवादःचात्वहोत्वकः इतिपृथिवीहि
नाद्योरयर्थेपुमितारिमत्रस्यचत्वहोतृतिनामधेयमित्यादिइति आदिशाद्यात्मायमिकः अथ

व. त.
बौ. पि.
३७१

तिकः पौरश्वास्त्वारणिकः नामाख्यातग्रहणमाख्यातार्थमिति चेद्यु नामिकः आख्यातिकः नामा
ख्यातिकः अग्निगायनजरगयनादिभ्यो भवमाख्यानयोरर्थयोरणस्यात्ठञादेरिति आदि
प्रवृत्तात्ठकवयोः आगपनदुति अयनप्राह्णोभाव साधनः तेन समासोऽत्रनोभावः कर्मव
चनदुत्तंतोदात्तः अभेदोपचाराद्भाववचनोपि ग्रंथे वर्त्तते इहवद्धचौनाढान्नादिति ठञ् प्रा
प्तः औपनिषदद्रुत्यत्राप्येवं विद्यान्यायशि व्याग्राह्येभ्यो व्यजदव्राह्मणोठक् प्राप्तः व्याकरण
पाद्वात्तुहृद्वाच्छः ठगाययपत्येन स्वामी स्वामिने मयमेती वायः स्वामियाह्नोभागः सयस्मिन्तु
त्यद्यैतत्व आयस्थाने वक्षवचनतिर्हप्राः स्वहृपयग्रहणानि रामणार्थः दद्वाच्छपरत्वाद
दयेवायते आपणिकः छादीनां चेति कार्यणाद्रूपचक्रकणापर्सीह्नावद्धाजदुनि छप्र
त्ययः प्राप्तः तीर्थयशाद्वान्नयमादिन्त्वान्तढः प्राप्तः उदपानप्राह्स्रोत्सादित्वादञ् प्राप्तः इत्यं
र्थः विद्यायेनि विद्यायोनिसंबंधेभ्यः इति वक्तीतेनदाहवञ्जोपवादद्रुनिवुञ् छणिति वक्त २७१

ऽनपरकरणं चवृञ्ग्रहणं चिंत्यप्रयोजनमिति प्राचः पैलकीविद्येत्यत्र ङीवर्थं ञ्ग्रहणमि
ति त्वनवमः नच टिड्ढेति सूत्रेकञ्ग्रहणात् ङीप्सिध्यतीति वाच्यम् याहृष्टीनाहृष्टीत्यादावि
ष्टेः तदन्तविधौ कञ्ग्रहणेनात्तदन्तकस्य ग्रहणात् मद्रादिषु दृष्टाङ्गीतकञोऽघनन्तविधकत्वात्
नपरकरणं विहाय उणाजित्यव वचनम् गोत्रादंकवत् अपत्याधिकारादन्यत्र लौकि
कं गोत्रं लौकिकगोत्रमित्युक्ते अपत्यप्रत्ययान्तमागतङ्घ्यस्मिन्नर्थे अकवत्प्रत्ययाः स्युः
अके दृष्टसर्वस्यायमान्तूदेशेनतस्मात् आग्नि हि हि न सैवेत्याग्रहः ते न गोत्रणाद्युञिति वुञ्ञ
पि लभ्यते सहितस्येदमिति साम्नानधीयमानो अज्ञापि जिज्ञेतादत्यत्र अकेपि दृष्टः वे
दमित्यादिसंज्ञाकेत्यादिना अकार्थाणाविहितस्तस्पष्टसूत्रनादण् औपगवकमिति गोत्रचरणा
दिति वुञ् हेतुमनुष्येभ्योमनुष्यग्रहणमहेत्वर्थं बहुवचनं तु स्वरूपविधिनिरासार्थम् सम
रूप्यमिति विभाषाग्रहणेनान्यतरविभाषेति योगविभागादणुणवचनादपि पंचमीयोगवि

त॰ बो॰
वा॰ पि॰
३८॰

भागेनयाञ्चकानप्रकृतेस्तदन्तदृष्टेलिंगमयुक्तयोभागविभागोयथासंख्यनिराशार्थलोपोऽऽवर्ण्यः हे
मजीवद्वति हिमवतःप्रकाशते तत्रप्रथमदृष्टपतेङ्गुन्यत्रउपतिवचनस्तत्प्रभवतिनगरस्मृते तत्रज्ञा
तद्भुन्यतोभेदेननिर्देशात् वैडूर्यश्रुतिदतमप्याथयशाद्वलन्नतनडुन्मूर्द्धन्यमध्यमः नन्वर्थास्त
तिवालवायनगरेत्यसौप्रभटेतिविदूरेपर्वतेतुसंस्क्रियतेसत्यम्नेनएवसमाहितभाष्यवाल्लवा
योविदूरवच्चप्रकृत्यंतरमेवतिचिद्धपाञ्जितवरीवद्रुपाचरेदिति अस्यार्थः वालवायशब्दः प्रत्य
येलभते विदूरादेशास्तत्रपठितमादेशान्तरूपःस्थानीवालवायशब्दस्यादिष्यते यथाशिवादि
षुपठिताभ्यांविश्रवणरवणादेशाभ्यामनुरूपःस्थानीपाद्वंदनादिशाद्विष्यते तद्वत्प्रकृत्यं
तरमेवेति विदूरशब्दोपर्वतस्यवनगरस्यापिवाचकोलौत्पत्ये: एवंचास्मिन्पक्षेवायात्स
ष्यवुनी इतिविग्रहे विदूरशब्दात्प्रत्ययद्वतिव्याख्यानङ्केशोनेतिभावः नवाइतिवृशब्दोद
योगनयेतितत्रपर्वतेविदूरशब्दोप्रसिद्धः इतिनेदृषानत्र जितवरीतिव्यवहरति एववैयाक ३८॰

रणायवमादिष्विहद्दइति तदर्हतीति द्वितीयान्तादर्हतीत्यर्थे प्रत्ययः स्यात् सचेदर्हमाप
याहतोवेत्यर्थः तत्रसाध्यमसिच्छिन्नतिकाष्ठानिपंचमीसादावविकारणस्यस्यान्नत्रविवक्षायांपथ्याक
त्प्रा। अभिनिःक्रामतिद्वितीयान्तात्प्रत्ययःस्यात् यदभिनिःक्रामति तच्चेद्द्वारमित्यर्थः स्रौघ्नंकान्य।
कुब्जद्वारमितिफलितोऽर्थः एवंवत्करणस्यकर्तृत्वनविवक्षायांचेति अधिकृतेतदधिकृत्यकृतेग्रन्थेद्वि
तीयान्ताच्छारीरकीयमितिकृत्तिनशारीरंभाष्यशारीरकम् तत्संबंधीशारीरकोजीवात्मातमधिकृत्य
प्रस्तुत्यकृतोग्रन्थःशारीरकीयः शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः अत्रवार्त्तिकं लुबा
ख्यायिकाभ्योबहुलमितितादर्थ्येचतुर्थीआख्यायिकानामगाद्यरूपोग्रन्थविशेष अ
तएवआख्यानाख्यायिकयोःसूत्रेभेभेदोपसंदानेआख्यायिकाभिधानायाप्रत्ययःउत्प
न्नस्तस्यबहुलंलुगित्यर्थः वासवदत्तामधिकृत्यकृताआख्यायिकावासवदत्तासुमनो।
त्तराक्वचिन्नभैमरथीअभेदोपचरितागतार्थत्वान्नेदंवार्त्तिकमावश्यकमितिस्थले।

त॰ बो॰
बा॰ पि॰
३८१

नोक्तेशिशुक्रंद अत्र वार्त्तिकस्य द्वंद्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः दैवासुरम् राक्षोसुरं निपातमनादिति स
भाराजेतिसूत्रेत्र मनुष्यग्रहणं दृष्टाः ततः पिशाचादीनां द्वेष्यत्वात् तेन सूत्रेण क्लीवत्वे नमि
ष्यतीति भावः सोस्य निवासः स्रुघ्नो निवासाधिकरणमित्यर्थः ननु स्रुघ्न इति ह्युक्ते योगे कर्त्तरि ष
ष्टी तथा च विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासः स्यात् स्रुघ्नाधिकरणवासकर्त्तेति हृत्यर्थः तथा च तत्र भ
वत्यपवसितेहं किमनेनेति चेत् अत्राहुः वासस्य चेतनमात्रकर्त्तृकतया प्रसिद्धत्वात् प्रकारहृष्टः
तोस्तीति नास्ति वैयर्थ्यं वसंति हि प्रेक्षणाः नवस्तुनीत्यादौ तूपचारो बोध्यः अभिजनश्च
गविभागस्तु स्वार्थः अभिजानाः पूर्वबांधवाः इति वृत्तिः अभिजायते येभ्यः इति व्युत्पत्तिरि
तिभावः पूर्वबांधवाः पित्रादयः वेयुराह प्राणादिः पूर्वं स्रुघ्नादिह निवास इत्यन्नवंशेन तत्सा
म्मनाधिकरणादभिजनशब्द इत्यन्नत्संबंधिनि लक्षणाः पूर्वस्थितेफलितमाह एवमिति
स्त्रायुधजीविभ्यश्छादर्थेपर्वताच्च तयोः आयुधजीविभ्यस्तादर्थेपर्वताच्च तयोः आयुधजीविभ्यः

आयुधजीविभ्योऽस्मि यान्तप्रत्ययः स्यादित्यर्थः सोऽस्याभिजनः इत्यनुवर्तते पर्वत इति प्रकृतिवि
शेषणं तदाह पर्वतवाचिनः शब्दात् पर्वत इति किं सांकाश्यकाः आयुधजीविनः यौधेयादि
तिबृत्र शौण्डिकादिभ्योऽण् शौण्डिकाः सर्वसेनकेत्यादिषु धुतद्धा सिंधु वर्णा गंधार कांबोजा
दयः सिंध्वादयः तत्प्रायेणाकच्छादिष्वपि पठ्यन्ते तेभ्योऽण् सिद्ध तत एव सिद्धे मनुष्यवु
ञ्बाधनार्थं वचनं तक्षशिलावत्सोद्धरणवर्वरेत्यादयस्तक्षशिलादयः वासुदेवार्जुन
भ्यां वुञ् वाणोरपवादः अज्ञाद्यदन्तम ज्ञाक्षरमिति तत्सूत्रेरभ्यामर्जुनस्य पूर्वनिपातप्रा
प्ते तस्याकरणात् सर्वतोऽभ्यर्हितो पूर्वं निपातनीति पठनार्थं वासुदेवस्यापत्यमित्यर्थे ऋष्य
धकेत्यणा वासुदेवः निःपन्नः तथा च तत्तगोत्रक्षत्रियाख्येभ्य इत्यनुवर्तत्रे वात्स किम
नेन वुञा नञा नध्यत्रवृद्धो विशेषः प्रागेव वृद्धत्वात् न च वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवत् नि
षेधो दोषः स्यादिति वाच्यम् वुञ्यपि तथायाः इति निषेधस्य समानत्वात् न वासुदेव

ष्टोषः। जित्यादिर्नित्यमिति नित्स्वरत्वात् नाद्युदात्तम्। पूर्ववमिति ज्ञापनमेतत् न तत्फलमिति वाच्यम्। तथा त्वेदिणो
पयादः। तद्विषयते शौनकादिभ्यः छन्दसीत्यत्रास्यानुवृत्तेः तित्तिरिणा प्रोक्ताः श्लोका इत्यत्र न भवतीति भावः।
तैत्तिरीयाः इति प्रोक्ताल्लुगित्यस्येत्यप्रत्ययस्य लुक्। एवमग्रेपि काश्यपाछस्यापवादः णकार उच्चा
रणार्थः ननु वृद्धिर्नित्सिद्धेति पुंवद्भावनिषेधोऽत्र फलमस्तीति चेदत्राहुः णिन्यंतस्याप्यत्र वेदित्व
विषयत्वेन स्त्रियामप्रवृत्तेः प्रवृत्तावपि जातेश्चेति सिद्धत्वात् चरणत्वेन जातित्वादिति ऋषिभ्य
मिति किम् इदानींतनेन गोत्रकाश्यपेन प्रोक्तम् काश्यपीयं कालापि वैशंपायनान्तेवासिभ्यश्च णोपवा
दः छ नवपरत्वाद्बाध्यते वाम्सिनश्चत्वारः हरिद्रुश्छगलतुम्बुरुः उलप इति वैशंपायनस्य इति वैशंपायनान्ते
वासिनस्तु नव आलम्बिः कलिंगकमलञ्च ऋचाभ आरुणिताण्ड्य आश्यामायन कठ कलापिन इति
हरिद्रवणाः इति एवं नवभिर्णिनः औलपिनः छगलिनस्तु ढिनुकं वक्ष्यति आलंबिन इति एवं
कालिंगिनः आर्चाभिनः (आर्चाभिनः) आरुणिनः ताण्डिनः श्यामायनिनः कठलुकेव

त्वानि कल्पिनश्चाणयाज्ञवल्क्याश्मरथपौष्टोकप्रवादिनेननाभ्यायनंताभ्यायत्रेनाभ्योक्तृद्वाच्छोभन
भवतीत्याशयेनाह अणीाश्रापप्रेति याज्ञवल्क्यादयोहि अचिरकालाः इतिभारतनाद्धिसुअवद्वारं
सप्रवानुस्तनःसूत्रकृताकठचरकाल्लुक् कठप्राहूस्यवैशंपायनांतेवासित्वास्मिन्निमित्तकादणात
योः लुक् कठंछंदसीमेवकाठाः चरकाः श्लोकः कालापिनोऽणीवैशंपायनांतेवासित्वात्तस्मात्स्य
णिरप्रवादः इणप्नपन्यइतिप्रकृतिभावप्राप्तेआह। नस्पदिलोपः इतिकलापिनइत्यनेनोप्यात्म
गिकेऽणिसिद्धेपुनरणमयिकविधानार्थमत्द्वायनार्थंभवतितेनमाथुरेणप्रोक्तामाथुरी
वृत्तिः मौदाः पैप्पलदाः इतिसिद्धं उदपिप्पलादशाकलप्रभ्पः पुराणप्रोक्तेषु इतिणिनेरपवा
दोऽणेवागलिनोटिलुक्कालाप्यतेवासित्वान्त्रान्तस्यणिनेरपवादः पाराशर्यमंडूकस्तुत्या
णिनितिहसंवध्यतेनुमाहणिनिः स्यादितितद्विषयतानरष्यतेतदर्थंछंदोग्रहणमनुवर्त्यस्
त्रयोः छंदस्त्वगोणायाहृत्यावोऽयम भिदब्दस्त्वमितिचन्ल्लैदत्तणीरूपे पगशाद्यादिणइतिपरा

त॰ त॰
बो॰ धि॰
३८३

प्रायोज्यामासुः अनंतरापत्येऽपि गोत्रत्वेनोपचारात् गर्गादिभ्यः यञ्‌इति आपत्यस्य चांतेलोपः अथ्ये
त्रएणल्पघोत्तादिति लुक् भिद्धत्नटस्सूत्रयोः किम् पाराशरम् शैलालि कर्मंदहपिच्छेदोन्नुवृत्त्यादिभ्य
ग्वत् भिद्धन टस्सूत्रयोः किंकार्मंदिकार्यांभ्यते नैवैदिकृत्तीयाता देकदिमिणिणिन्यर्थ आणादयः सु
पकादिगित्पर्वं पुनस्तेनेसुक्तिः छंदोपिकावनिव्रत्पर्यासौदामिनी अन्निति प्रकृतिभावान्नटि
लोपः तडित्सौदामिनी विद्युदित्यमरः तस्मिन् पूर्वोक्तविषयेउपज्ञाने विनोपदेशाज्ज्ञातमुपज्ञाते
कुलालादिभ्योपि कुलालावरुडचंडालनिषादकर्मकारश्वपाकादयः कुलालादयः तक्षाभ्रमस्प
दपप्याहाब्के प्राघ्नेभ्य भ्यो णिभ्रञ्जविधीयते तस्येदं अणादयः पंचमहोत्सर्गाः द्यादयश्च षष्ठ्यंतानां
वेधिनिसः अंतरादिष्वनभिधानान्नदेवदत्तस्यान्तरमितिवद्देत्त उद्यर्थमुपसंख्यानमिदं आ
तस्मिन्नृपवान् द्योतेऽौरितिनन्त्वचोसामान्यग्रहणं ठसादीनामसिद्धत्वाट्लौकिके प्रक्रियावा
केपूर्वमिद् ततोनिमित्ताभावान्नटत्वादित्याप्रायेनादादवति सांचाहत्वमितिअग्नीदितिच्छिप् ३८३

अतिविशेषोयम् त्वमग्निद्ज्ञापत्त्रइत्यत्र तत्छांदसं ह्रस्वत्वं आग्नीध्रमिति भत्वविधानाज्ज्ञनत्वं नेति भावः
सोपीति अग्नीदाधोत्पर्थः ननु पिवाग्रयात्रवेमादावाद्युदात्तप्रयुज्यतेवार्त्तिकेन तु रणीमित्पाढमदपंम
तोदात्त इति चेदत्राहुः अग्नीध्रसाधारणादञ्जितिवार्त्तिकेन विहितः स्वार्थे अजंतत्पदेनत्राद्युदा
त्तत्वं वाच्यमिति समिध्याकर्मणिषष्ठीयं आधा आधानमिति करणे ल्युट् कर्मणि षष्ठीतादाधानेक
रणे षेण्यण् स्यात् सामयेन्यइतिपपः अग्निः अभिध्यते सामसिन्न संपदादित्वात् करणे क्विप् तस्या
धानइतिविग्रहः सामयेनीतिविषित्वान्ङीषूहलस्तद्धितस्येति पलोपः यपाऽस्वासमिदार्थी
यते सामिधेनीमपंथः प्राचोवाज्ञा अविद्यवइत्याद्योपाआज्यहोत्वादुवस्यतेमताःसामयेन्यःइतिव्य
वावह्रियंतेरथात्पत् रथ्यारथांगे इतिवार्त्तिकमभिप्रेत्याह रथ्यं चक्रमिति रथ्यसीताहलेभ्यो
यद्विधावितिनदंतविधिरुपसंख्यायते परमरथ्यमुत्तरथ्यं द्वयोरथयोर्वंगाहिरण्यइत्येहि
गोल्लेगनपस्इतियतोसकूननुपतप्रत्ययोरत्ररथांगेइवबोटयंयीष्यतांतद्दहतिरथ्यग्रह

त॰ त॰
बो॰ धि॰
३८४

णांत्वजपतामिमितिचेन्नैवम् द्वौरथौवहतिद्विरथ्यः अन्यत्र द्विगोर्लुगनपत्यप्रत्ययइति प्राग्दीव्यतीयस्य लु
क्प्रसंगात् तद्वहतीतियस्तत्प्राग्दीव्यतीयत्वाभावान्न लुगितिद्विरथ्यइतिसिध्यति ननु द्विगोर्लुग
नपत्यप्रत्ययइति प्राग्दीव्यतीयस्य लुक्प्रसंगात् तद्वहतीतियस्तत्प्राग्दीव्यतीयत्वाभावान्न लुगिति
द्विरथ्यइतिसिध्यति ननु द्विगोर्लुगनपत्यइत्यत्राचीत्यपकर्षणात्कथमत्रयतो लुक्प्राप्तिरि
तिचेदत्राहुः तद्वहतीत्यत्र रथ्ययद्ग्रहणमेवसंज्ञाज्ञापकमेकान्तस्ययतो हलादेरपि लुग्भवती
ति अन्यथा तत्र रथ्ययद्ग्रहणं व्यर्थमेवस्यात् तथा च द्वयोरथयोर्वंगामिति विग्रहे द्विरथ्यमिति प्रयो
गः स्यादिति पत्रपूर्वादञ् एवं स्यप्रत्ययापवादः पत्रमितियत्स्य तत्तेनेति विग्रहे दास्त्रीत्यादिने
वसंबध्यतेइत्याह अश्वरथस्येवसंबध्यतेइत्याह आश्वरथस्येदमिति अश्वयुक्तो रथस्तस्यांगमि
मर्थः पत्राध्वर्यु अणापवादः वार्त्तिकमाह पत्राद्वाह्येइति इह पत्रेभ्यः षष्ठ्यर्थग्रहणे इतरथा
ल्लस्यरूपग्रहणे व्याख्यानमेवशरणं इहाह्वज्जग्रणोपवादः छेन पत्रत्वाद्वाह्यते कोकोल्लूकिके ३८४

ति काकोलूकस्य वैरमित्यर्थः वुञ्नेन स्त्रियां वैरमैथुनिकादिवुन्नित्यधिकारे भवः कुत्सकुशिकि
केति कुत्सकुशिकयोर्मैथुनिका विवाहरूपः संबंधः यद्यपि मिथुने हि दंपती तस्य क्रिया नि:या
दनम् मनोज्ञादित्वाद्वुञ् तथा नेते चेदस्त्रियोरभावात् अत्र वदंति कुत्साश्च कुशिकाश्च कु
त्सकुशिकाः तेषां मैथुनिके इति विग्रहः इह कुत्साश्च कुशिकाश्चेति द्वयोरेव मैथुनिकायां वु
नितिनाग्रहः कार्यः एतेनिलुगिति सूत्रे कैयटेन अत्रिभरद्वाजिकेत्यादि कैप्रसंगाद्दुदाहृतं एवंद्व
वचनांतद्वंद्वात् वुनो व्याख्यातत्वादिति संयोकः पूर्वस्य वृञोपवादः घोषग्रहणमिति
यवेच प्रकृतयस्तिस्रः प्रत्ययार्थविशेषणानि चत्वारीति वैषम्याद्यथासंख्यमपि न प्रव
र्त्तते गार्ग्याभृति आपत्यस्येति यलोपः यद्यप्यकलत्रलक्षणयोः पर्यायत्वं प्रसिद्धं कलंकांको
लांछने च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणमित्यमरः तथापि पृथग्ग्रहणसामर्थ्यादिह विशेषपर
त्वमाह परंपरासंबंध इति यष्टागवादिनिष्ठः स्वामिना गोर्द्धभासंबंधः साक्षादिति यथाविद

सं.त.
बो.धि.
३८५

नो विद्याद्योपध्राभीरस्यानेणित्वं ङीवर्थं पुंवद्भावनिषेधार्थं च वैदी विद्या यस्य वैदीविद्यः विदाना
म समाधारणीवा विद्यानद्वारमित्यर्थः कैदोगो क्रियकसंघादयो निवृत्तापभ्योम्मः सात्र स्येदमित्य
र्थे चरणेभ्यो ह्रेभ्योवुञो पवादः नद्रा बौत्समि भिक्षस्याणः धर्मान्नापयो विसृत्तैनेह ह्रष्ठासोगम् कु
लमित्यादि न दंड्रिन स्येदमित्यनुवर्त्तते नेवृषि ष्मपृ चेति प्रत्ययार्थविशेषः च्नत्ता इति इङ्ख
त्यण् रैवतकादिभ्यः छः रैवतिकशाष्ट्रोरैवत्यादिभ्यागिति वगतः रैवतिक ओदमेधिव वैजवा
पीत्यादि रैवतिकादयो मौगोत्रप्रत्ययान्तास्तत्र प्रवेणाधुजिग्रा भ्रेव वियानार्थमिदमित्याह
वृञोपवादः इति अनत्ञजमाषाक्याह इहैव निपातनादिह स्तिनः पादः इव पादो यस्य सहस्ति
पादः पादस्य लोपो न भवति हस्त्यादिभ्यः इति वचनान्नेदाह हस्तिपादस्यापत्यं हास्तिपादः इति
अस्मादेव निपातनादणवद्भावश्चेति भावः आद्यर्थं कस्य अथर्वणा प्रोक्तो वेदोऽथर्वा अथ
र्वा अथर्वणो भेदोपचारात् तमधीते वसन्तादित्वात्ठक् दाण्डिनायनादिसूत्रे निपातनात्टि ३८५

लोपाभावः अथैवत्वाद्‌ः अथर्वणाप्रोक्तमधीतेआथर्वणिकः इहप्रोक्तेअणंततश्छंदोब्रा
ह्मणानीतिनहिषयतामाथर्वणाच्छाद्वस्यापिवसंतादिषुपाठादध्येतरि ठक्कृतस्सविधानय
णामर्थ्यात्प्राक्कालकनेति समानाप्रादेषिकाःतस्यविधानयणामर्थ्यात्प्राक्कालकनेति
समानाप्रादेषिकाःतस्यविकारः षष्ठ्यांताद्विकारेअणादयस्तेनानिवर्त्तंते प्राग्दीव्यतःप्राग्भ
वनादितिवशिष्टावृपिपरिच्छेदनाधिकतत्वातइहप्राणिरजतादिभ्योअञ्जौरजअनु
दात्तादेश्चमध्यहेतयोर्नित्यवृद्धशरादिभ्यःपिष्टाच्चेत्यादिनिरपवादानांवक्ष्यमाणत्वादप्रा
णिभ्योद्युदात्तामहेहंप्रतिपदमवक्ष्यमाणप्रत्ययेचादाहरणमितिपर्यालोच्य तथैवाह
हरतिअश्मडत्यादिअश्मनभस्मन्शाह्नोमनिरूम्ययोनौ म्रदस्तिकन्नित्सरेणात्रयोण्य
द्युवान्नाःप्राचीनस्यतत्सेन्यस्यनिवृत्तत्वाततदधिकारोक्तप्रत्ययाःनप्रवर्त्तंतेइतिनेहठ
क्वाह्मसेरचाद्धिकारइतितेनवक्ष्यमाणप्रत्ययाः प्राणादिभ्यःस्त्रिभ्योर्थेद्वयेभवंतिश्र

तं.त.
बो.धि.
३८८

नेस्तुविकारप्रत्ययेनिष्फलितं माभूदितिप्राग्णेरजतादिभ्यइत्यत्र अनुदात्तादेरञः सिद्धत्वादाद्युदात्तार्थम्
द्वेष्वमयड्वा यथानार्थेवावधूपकमिदं परत्वादनुदात्तादिष्वपिप्रवर्त्तते ओरवयिभ्यः उदाहरति मौर्वमिति
मूर्वाशब्दस्तृणाख्यानामाद्युदात्ताः षामिमाद्युदात्तः विल्वादिभ्योऽण् अत्र अमयटोऽपवादः विल्वः व्रीहिः कांड
मुद्गमसूरगोधूमइक्षुकर्पासीविराबादयो विल्वादयः त्रपुजतुनो विल्वादिभ्यो ग्णित्यनानुवर्त्तेना
दाहरणमाहित्ति ओरञित्यस्यायमपवादः अप्राणिभ्यादित्वादवयवे न भवतीत्याश्रयेनाह
विकारेऽपीति त्रापुषं त्रपुणो विकारः एवं जतुनो विकारो जातुषम् ओरञ अनुदात्तादेरत्यस्योदाह
दाहरणम् दैवदारवमिति देवदारुभद्रदारुशब्दौ मित्रद्वयर्थानामित्याद्युदात्तौ दाधित्यमि
ति दधिनितिपृतीतिस्त्र्यपिस्यइतिकः उपपदसमासः पृषोदरादित्वात्सकारस्य तकारः कडु
त्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वं पर्वकाप्यित्यपि वाच्यम् पलाशादिभ्यो वा उभयत्र विभाषेयम्
पलाशः खदिरः शिंशिपास्पन्दनानामनुदात्तादित्वान्नित्यं प्राप्ते करीरशिरीषविकंकतपलाशप ३८९

वास्तशाहानामप्राप्तेर्विधानात् पालाशमिति पलाशादिभ्यो वा नादिः त्वादंतोदात्तः सदिकिंबिल्वल
ने अनुदात्तेनश्चहलादेरिति पुवकारीयमिति किरतेरीरन्निनिन्त्वरणाक्करीरशब्दोयमाद्युदात्तः
शे शृम्भामीषन्मत्रभ्यो किंच पूर्ववच्छरीषशब्दोप्याद्युदात्तः विकंकतेनपूलासयवासयवासश
ब्दः यामासीनोचेत्याद्युदात्ताः पिनाकडीपितिदित्वात्डीविति त्नुमायवः मयट्तयोः भाषाय
किम् खादिरोयूपः उौतवृतिकारं नन्नुमटो वैकल्पिकत्वाद्धमितिचेदत्राह वेदेवद्धचः सत्पप
पपस्समयटोप्रष्येतिरीयत्वमेवेतिनात्पर्यग्रहार्थमेवेदम् ह्यचः छेदसीतिसूत्रसह्यचपवेति
नियमार्थत्वेपछपीटगतार्थतथापिह्यचः छेदसेतिवितिविपरीतनियमशंकानिवृत्त्यर्थम् भा
षायग्रहणंकृतमिति अधिकारादेवविकारावयवयोर्लाप्तयोरितिवचनम् येपिशेषप्रत
याः प्राणिरजतादिभ्योञितेषमावपलद्विषयेपि यथास्यादित्येवमर्थम् कचोनमयं लोह
मयं इहविकारावयवाभ्यांसहप्रत्येकछादनयोरिसंवध्यंतेसमासनिर्देशादतोयथासंख्यन

त॰ बो॰
बो॰ चि॰
३८७

अश्मनमिति विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वाच्यः इति वचनादश्मभेदस्याश्मस्य लोपे अश्म
न्निति नाम न विशिष्यते तथा कल्माषाङ्घ्रः राज्ञो भार्यायामदयन्त्यां वशिष्ठेनोत्पादितस्तनो अश्म
को नामैतत्र संज्ञात्वद्योतकस्य कप्रत्ययस्याभावे अश्मन्निति नाम भवति तस्यावयवे अश्मनवि
कारेप्याश्मनमित्येव भवति न चाश्मनो विकार इति टिलोपो न स्यादिति वाच्यम् प्रसिद्धतरत्वे
न पाषाणवाचकस्यैव तन्त्रग्रहीतत्वमुचितत्वात् वस्तुतस्तु तस्येदमिति सामान्यविवक्षायां
पाषाणवाचकस्याप्यश्मनस्तस्याश्मनमिति विशिष्टाणिति ध्येयम् ॥ कार्पासमिति मृद्धश
ब्दो वृत्तादित्वाद्वतोदात्तः स्तुजः यास इति यासप्रत्यये गुणे परे च कार्पासी प्राहूज्जातिलक्षणा।
ङीषं तत्वाभ्यामनुदात्तत्वादित्यञ्च इत्यञं बाधित्वा बिल्वादित्वादण् नित्यवृद्धिः इह भाषायामभ
क्ष्याच्छादनयोरित्यनुवर्त्तमाने इति वृत्तिः ननु एवमानन्दमयाधिकरणे शंकराचार्यैस्तत्रात्मा
नन्दमय इति श्रुतावानन्दमय इति विकारे मयडिति कथं संगच्छते प्राचुर्ये मयडित्युक्तत्व ३८७

कृ स्मृचितमितिवेदस्त्राहुः प्राचुर्येमटापिप्रकृत्यर्थविरोधिनोदुःखस्यलेशतोप्यनुवृत्त्यभावात्प्रकृते
विकारार्थः पर्यवस्यतीतिशेषामाशयः यद्वानित्यंवृद्धेत्यत्रभाषाग्रहणानावर्त्तते अनन्तरस्याव
पिभाषायांनित्यं अन्यत्रवक्ष्यतिकाद्यापात्रित्यमयट्स्यात्युः अथवाहेतुमनुष्येभ्यः इत्यत्रव
र्त्तमानेमयड्वेतिसूत्रेणआगतार्थेमयट् विकारइतितादर्थ्येकथनमेव अतःशाकरभगवत्पा
दोक्तिरनयैव शरमयमितिशरदर्भः स्तनकटीस्तणसोमवल्वजशाकरादि एकाचोनित्यमि
तिनाप्यवयववत्तथापितस्येदमित्यर्थेअयंप्रत्ययः विकारावयवयोस्तुगोपयसोः आरंभसामर्थ्या
देवनित्यंतद्धेतिनित्यग्रहणंयोगविभागेनान्यत्रापिक्वचिद्विधानार्थम् तेनतल्लभ्यतेइतिभा
वः एकाचादेवसिद्धेशरादिषुस्तचकृत्यपठनेविस्पष्टार्थमित्याहुः गोश्चपुरीषे पुरीषेनवि
कारोनाप्यवयवस्तथापितस्येदमर्थेअयंप्रत्ययः विकारावयवयोस्तुगोपयसोर्यतवक्ष्यति
पुरीषेकिंगव्यंपयः पावककइति मचप्राह्वाद्विकारे अणतदंताद्यावादिभ्यः इतिसार्थेकवत्

त॰ त्व॰
बो॰ पि॰
३८८

लादिभ्योऽण्अन्नमयटोरितितालप्रणामकशाष्टोभ्योंऽदृष्टात्वनमपदप्राप्तः वार्हिणाविकारोवार्हिणा
प्राणिरजितादिभ्योऽञ् ततोजिश्वनत्वमन्यादित्वप्राप्तः शेषेभ्यस्त्वनुदात्तादित्वादप्राप्तः तथा
हिविशदृषिभ्योमिदृशाहृउपपदेमरूलविभुजादित्वात्कःअन्येषामपीतिदीर्घः इङः विश्वः इु
दाहृभ्यः चापसांत्वने पचाद्यच् चापपिस्त्वाशाहाल्लघ्वावेतः इतिमध्योदात्तः पि षङ्स्पर्धिका
राहापः प्रगेवस्वरप्रवृत्तेः इङ्दाग्रुथशाहृः समासस्वरेणांतोदात्तः अणायहणावायकनार्थयथा
विहितप्रत्ययविधौ हिवार्हिणाप्राह्मालिलत्तणोमयट्स्यात् जितस्वनत्वमन्यादित्वज्ञोवाय
नेनवचनस्यचरितार्थत्वादित्यर्थः तालान्यनुषीतिगणसूत्रमिदम् हाटकइति इहदृ
दलदृणोमयट्प्राप्तः तपनीयादेरनुदात्तादेश्चेत्यस्याप्राप्तः प्राणिभ्यनुदात्तादेरञः सिद्धत्वा
त्पविधिमिष्टमिदोदाहरणंतदाहृश्शोकेवाकइति श्रुकयवकशाष्टोक्तशर्वाणामित्याद्युदात्तेराजत
मिति रत्रिनासोमस्तोहउदेवरकंटकारेत्यादियारजनादयस्तेषुअनुदात्तादीनांपुनःपाठोम ३८८

यदत्राथनाय अन्ययादिपरत्वान्मयट् तस्मादेव सामीलयाद्दः समयाज्ञ्जिति स्रजेनदपि ददातीदेस्ये
त्यजेदाधिस्य सदाथित्वं चेल्लमयमिति विल्वशाद्यात्प्रातः नैष्किक मिति तेनक्रीतमितिठक् प्रात्य:
प्रातिप्रानाञ्चठन्यतोऽस्त्राणजाविति उमाप्राद्दूस्त्वणयान्यानाचित्वाद्युदात्तः उमाप्राद्दूस्तुप्रातिपदि
कस्वरेणांतोदात्तत्वभूतिभावः पणपाठञ्जप्राणपेजो पवादः स्त्रीलिंगानि दंष्ट्रादाह पणस्पत्विभगोप
पसाम्यच्च पिसर्वत्र गोरजादिप्रसंगायद्वक्तः तथापियद्वैतयोमिति पहोप्रा प्रमयट्वा थितुपुनरयं
यद्विपिद्रोश्च डोरञः एकाचो नित्यमिति मयट् अस्यापवादोयम् द्रुवयमिति डोर्मणः वातोपिप्रत्यय
द्रुव्यगउणाक मैत्यादिषु प्रयुज्यमानद्रुमशब्दस्तुगउणोईयतोऽप्राग्रीयः तइति द्रुयतिासचायद्दात
यत्प्रत्ययांतः मानेवयः एतोपवादः द्रुवयमिति द्रोर्विकारमत्र प्रस्थादिपरिमाणमित्यर्थः
फलेलुक् विकारावयवेति फलितस्य वृक्षस्य फलमवयवो विकारश्च तेनान्यतरस्मिन्प्राप
यः आमलकमिति मयटोलुक् लुकून्द्वित लुकीतिङीषालुक् नचात्र स्यानिवद्भावेन प्रा

त॰ त॰
बो॰ धि॰
३८९

ष्ठेति चेत्तियलोपः प्रत्ययः लुकालुग्ग्रहणस्यानिवदित्यभ्युपगमाभावात् अत एव पंचभिर्वस्त्रैः क्रीतः
पंचपटुरित्यत्राध्यर्द्धपूर्वेति ठञो लुकि कृते लुक्तद्धितेति ङीपो लुकि लुग्ग्रहणस्यानिवत्त्वाभा
वादुकारस्य यणादेशो भवति लक्षणादिभ्योऽण् अञोऽपवादः श्रीमकर्कंधुतत्र लक्षणा शब्दः पि
प्पल्यनेनोदात्तः मध्ये यस्याद्योदात्तो लाघवमिष्योदात्तः अक्षसमासाद्यन्तकृत्तादिस्वरेणोदात्तः हुरुदी
हरीतीश्चाद्योदात्तो गौरादिङीषन्तौ अप्यन्त्यं चैव लाक्षण्यमितिगणपाठोत्तरफलमित्यमरः न्यग्रोधस्य
च केवलस्येति किं न्यग्रोधमूले भवाः न्यग्रोधमूलाः शालयः न्यक्रोहतीति न्यग्रोधः इति
व्युत्पत्तिः पदेत्र विपर्यये जनवृष्टिरिति नपुंसकह्रस्वः फले जम्ब्वाः जनस्त्री जम्बूर्जाम्बवमित्यमरः
फलपाकेन शुष्यतीति फलपाकशुषः व्रीहयो महायूति बिल्वादिभ्योऽण् बिल्वमल्लिकेति
अन्तोदात्तलतायाजोऽलश्वगादीनां वेति फिट्सूत्रान्मालिका श्राद्युदात्तो द्वितीयमन्तोदात्तम् जाती
विदारीश्वाद्योदात्तौ गौरादिङीषन्तौ पाटलानीति बिल्वादिष्वादर्शसो बिल्वशब्दः प्रातिपदिकस्वरे ३८९

गांमोदात्तः हरीतिवद्यादिभ्यश्च इहद्वाताप्रभृतिभ्योनिसंदेहेइति प्राप्तस्समयेठोलप्र मनुदात्ता
दिभ्योजः इतरेभ्यस्त्वाग्ः लिंगमेवेतिवचनेनतु विप्रोप्यवदेवहरीतिषुमध्यैरितिस्कृत्वा दिति
भावः केमीयमितिप्राक्रीताच्छः इत्यधिकारे तस्मैहितमितियः तेस्मवच्छः सापवादतयाउ
पञ्चावादिभ्योपत् परशाब्दाहपारस्थाय्यस्यानुदात्ताहिवादजिसिद्धेनतस्त्रियोगेनयतोल
गर्णवचने नचपस्येतिलोपेकृतेहलस्तद्धितस्येतिपलोपानसिद्धमिष्टमितिश्रतितथमिती
त्यनुवृत्तेःइतिप्राग्दीव्यतीयाः नदोहतीतिवाक्यादयंप्रत्ययविधिः श्रीहोमाकापशाह्निकंइ
हवाक्यातद्धितीयानसंभवति अप्रापदिकत्वात् तेनतच्छन्देनकर्ममात्रेनिर्दिश्यते मान्त
स्ववाक्यार्थरूपमित्याङ्गः पत्नासादितिनघाभ्यामितिप्राप्तपजागामानेननिषेध्यते नक
र्मस्ततोनजनवर्णेनादितिभावः स्वापने मितिपश्यतिथ्यिवसतिस्वपनेठञ्स्त्रमाहस
हारादिषु देज्ञागमस्यप्राप्तिः हारादिफलेनस्वस्येदसोवमिति आहाविति उपसंख्याने

निम्नंघञ्पने आद्धिति पदे एकदेशस्य प्रकृतिभागस्यागंतुकेनेकारेणाद्दानित्यनुकरणं प्राप्नो
तिक इति क्रियाविशेषणाद्रूस्मिंत्यप्रत्ययः तेनदीव्यतीति इषसंहकालइत्यरूषसंख्यानेविवक्षितास्तेनादे
रवेदीत् दोविष्यति आदिकः इति भवति न विवक्षितेनमेवजयतिज्जिनमितिकर्तृकर्मणोः पृथगुपादाना
त् तेनादेः घृतेः अर्तेः स्वातइति कर्मायर्थे आदिक इति न भवति अभ्रोति अभ्रिः स्त्रीकाष्ठकुद्दालइत्य
रः संस्कृते योगविभाग उत्तरार्थः वाहुलकेनित्सूत्रेषकारः सोऽहिनकेनत्वकुवंथः इति नङीष् तथाच
आकर्षत्सपादै रित्यादि श्लोकवार्तिके षित्ववचनाद्यप्रकरणेनेपठिष्यति निकषोयलइति सवर्णपरी
हार्थः पाठांतरमिति एतच्च भादौकर्षत्सादिदंडके आकषात्ष निति माधवेनोपन्यस्तं कित्वाकर्ष
त्सर्यादेरितिवार्तिकस्यानंनुकरणे तत्रहिनीरेफपाठेघृतासंतिप्रसंगात् पर्यइति पर्यगतो हल
तिकरणेयत्र इहनगणसूत्रेवादः यच्चेतिपादाभ्योचरति पदिकः यत्तुवार्तिकेयज्ञावुडुकेचरताव
पसंख्यानमिति सोस्यैवप्रपंचपर्यंभ्याम्ब्रठजालन्यायव्याप्तपादपदप्वगणादपम्ब्रठकोपवादः ३९

शानेदवज्ञापकमिति द्वारादिगणोऽस्वनशब्दः पठ्यते तेन स्वश्वस्य स्वश्वदंष्ट्रस्यादिः तथावश्यादेस्त्रिनो नि
षेधस्तत्रमेवव्यर्थम् सत द्वारादिषु तदादिविज्ञापयतीत्यर्थः फलेन द्वारपालस्यापदौवारपा
लइत्यादावैजागमस्य प्रवृत्तिः इकारादावितिस्तत्रेइजीत्यपनीय इकारादावितिपचनीयमि
त्यर्थः अन्येन इजीतिस्थाने इजीतिस्थाने इजीतियम् तथा चादित्रप्रत्ययस्य विशेषणत्वाद्यस्मिन्वि
धिस्तदादिविपनेनेकारादिलभ्यतेइत्याहुः स्वगणोभ्वीतिष्ठतः षितात्तङीषु स्वापदस्येति अन्येषा
मपिदृश्यते इति दीर्घः यान स्व इति वितनाद्दिगणोयन्तर्दइति पठ्यन्ते तत्र संयातविग्रहीतार्थम्
तदा च यानडिकः इत्यपि उदाहार्यम् आयुधाम्कुन आयुध्यते अनेनेति आयुधम् घञर्थेक
विधानमितिकः ह्रस्वात्तसगादिभ्यस्तीयानेभ्यष्ठकस्यात् उपादेतनपतिवत्यर्थेउत्संगउउ।
सतेपिन्नकपिठाकः भस्त्रादिभ्यःप्ष्टन् भस्त्राचमविकारः शीर्षभावश्छोत्र पठ्यते निपातना
च्छीर्षभावः सप्तमीसमासस्य तत्पुरुषे कृतीतिवा लुक् एकदेशशीर्षभारः एकदेशविकृतस्यति

त॰ बो॰
बो॰ षि॰
३९१

वियाश्चेतिवक्तव्यमितिवार्त्तिकम् न्यायसिद्धार्थकथनपरमितिभावः वृत्तिकृतस्तु सूत्रेवावयप्राहं प्रति
प्यविवयवावयावितिपाठत्रैमन्त्रितयंनिसयग्रहणंस्यातन्त्रमस्यातन्त्रेणप्रयोगवारयितुमतएव
लौकिकेविग्रहवाक्येक्तिनादीनांप्रयोगोनतुक्तेःतदाहकृत्यानिवृत्तमितिएवमग्रेपिपाकेतन्निवृ
त्तमितिविग्रहोबोध्यः संख्यावाचीत्रिशब्दोनेहगृह्यते नप्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैवग्रहणात्
निज्ञोत्रयाणामितिलिंगाच्चनन्वितिपत्ययग्रहणेननिवृत्तार्थविवक्षायामयविनोत्रिप्रत्ययान्त
स्यप्रयोगनिवारणेपितद्विवक्षायातस्यस्यातन्त्रेणप्रत्ययोर्द्वीवारइतिचेन्ननित्यमितियोगवि
भज्यतत्सामर्थ्याद्दर्शविशेषानादरेणैवस्यातन्त्रवारणात् ऊमाविति एवंचमतपूनकर्त्तव्यमिति
याहि भावप्रत्ययान्तात्तमपृतनभेः एवंणसिद्धेर्नियमार्थमिदंत्रिप्रत्ययान्तात्ः ऊयविषयेएवे
तितेनत्रिप्रत्ययान्तस्यप्रयोगेपि वक्तेतेनिमंमत्रेतेननिवृत्तार्थविवक्षायामपित्रिमवार्यते एवं
संख्यावाचीत्रिशब्दस्यग्रहणंशंकैवनास्ति भावप्रत्ययान्तादित्यनुवृत्तेःस्वरेपिविशेषानास्ति ३९१

उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाद्यमपृक्तकारस्योदात्तत्वात् अपत्यमित्येति उदीचामातः इतिक्रामन्त्वयेनसहगति
समासः क्वोस्य पृमस्यैते रिदस्यतरस्यामितिरुत्वकृत्सस्यैलकु लखंडुतादस्मत्वनीयांतानान्त्रस्योनभव
कितवचनात् प्रथमांतादेवेतिवाच्यम् अजनैरूपमादपत्तेअनेनउौदनादिरसइतिव्यंजनं नह्य
चिन्यः उपस्विशाजनुत्यर्थं ठञ्स्यात् ननुतत्रत्वृत्तेरेककर्मकत्वात्कथंतत्रद्वितीयांतेनप्रतीपमित्या
दिनासंवेथइत्याशंक्याह क्रियाविशेषणत्वादिति प्रतीपमितिगतान्आपोसिन्निवङ्क्रीहिः अप
कृष्पमित्यकारः समासांतः द्यन्तरूपसर्गेभ्यइति ईत्वरमुतिमात्रमिदं प्रतिकूलपर्यायाद् मरुद्दिशा
शावृाः आन्वीयिकइति आन्वीपमित्यत्रउदनोर्देशः उत्वंतनभवतिआदेशत्वात् परिम्रुखमिति
अपपरीवर्जनइतिपरेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञायांपंचम्यपाङ्परिभिरितिपंचमी अपपरिवर्च्यं
चमेतत्पर्व्यु यीभावः ततस्प्रुकृस्वामिनोमृहंवचर्जयित्वायः सेवकोवर्त्तते सपरिमृहवकः यद्वातुसर्व
तोगावेपरिप्राह्वः प्रादिसमासस्वतत्दायतेनायतः स्वामिनोमहंवततसुतोयोवर्त्ततेसमयवमृ एव

त॰ स॰
वो॰ पि॰
३९२

मुच्यते एवंपारिपार्श्विकोप्यर्थ इयेवोप्यः प्रयच्छतिद्वितीयोत्प्रयच्छति गार्ह्यंसंवायुर्षिकइत्यर्थम् हृ
द्वि:तांप्रत्ययच्छतीतिविग्रहः अथकथं ह्याजीवस्त्ववायुषिरित्यमरः अत्रा सन्निमोगेनैवहृत्युपिभा
वस्तीकारात् अत्राहुः निरंकुशाः कवयः इति गर्ह्यमिति किं द्विगुणांत्रिगुणांवाहृद्धिं प्रयच्छत्यथ
मर्णमिमर्थोद्धेमर्णिकइत्यादिमाभूत् निपात्यतत्र तएवव्याख्यातप्रयोगोप्युपपद्यते इत्याप्रायेणो
दाहरति देशाकारमानिति संख्यापाश्रत्पीयस्याइतिपूर्वनिपातः उत्तमर्णोपवेतिहृष्यादत्वापक्रा
दृष्ट्वाग्रहातीति तस्यैवगार्ह्यत्वादिति तस्यैवगार्ह्यत्वादितिभावः उच्छतिरूपमो पतितस्यैकस्यापादा
नमुच्छः सामाजिकइति समजंत्यस्मिन्निति समाजः समहृः शाहृकरोमीतिप्रकृतप्रत्ययविभा
गेनव्युत्पादयतीत्यर्थः अभियानस्याभावाप्युत्पादनएवार्थः प्रत्ययः नेहपाहृंकरोनीतिवर्द
कः एवंवाचा दाइरिकः इति कुलालइत्यर्थः वाचभाण्डवाचीइहदईरशाहृः मात्तिकइति मत्स
स्यघ्राममिति यस्मिगणानामत्स्येतिस्येनिलोपाभावः हारिणीकइति नन्दिपर्यायस्योदाहरणम् ३९२

वति हरिणस्सम्मगविशेषत्वात् तथाचा— पर्यायस्योदाहरणं किमिति न प्रदर्शितमिति चेद्त्राहुः

आरण्यपक्वत्वतःयान्तदहरिणाच मृगश्लाघ्यो वर्तते परोहरिणवाचीमृगशब्दः तदास्मपर्यायस्योदाहर

णोभवत्येवेति परिपूर्ववचपरिमूलवदयमव्ययीभावः नसुरूपोक्रियाविशेषणत्वात्तिष्ठते एक

त्वेपिपरिपंथस्यकर्मकत्वमस्त्येवेत्याह द्वितीयांतादितिचकारोभिन्नक्रमनप्रत्ययार्थसमुच्चि

नोतीत्याह तिष्ठतीहंतमाथइति मथ्यतेगंत्रभिरितिमाथः मंथविलोडनेकर्मणित्द्युपदे

त्तरपदंपरश्चाह्नः उत्तरपदसातत्यदोत्तरपदंतमितिनेतमम् वह्नचपूर्वीत्साभूदिति प्रतिकंठप्र

तिइतियथार्थेअव्ययीभावः लक्षणेनाभिप्रतीतोअभिमुख्यइत्यनेनवायस्तुप्रतिगतःकं

ठंप्रतिकंठइतिप्रादिसमाससोहनग्रहणंव्याख्यानाद्दिष्याद्वः धर्मचरतीतिचरतिरिहा

सेवायांनत्वनुष्ठानमात्रेतेनदैववशाद्धर्मप्रवृत्तोपिदुष्टोनोयार्मिकइतिनोच्यते आचेवाहि

स्वाभाविकीप्रवृत्तिःयवदैववशाद्धर्मप्रवृत्तोऽदुष्टोनोयांर्मिकइतिनोच्यतेसद्भतःआधर्मिकः इ

के. त.
बो. पि.
३९३

तिनोचेदति प्रतिपद्यमितिवीप्सायामाभिमुख्येवाव्ययीभावः उरःकृपदिति समासांतः समवाया
न्समवायवाचिभ्यो द्वितीयांतेभ्यष्ठक् समवैतीत्यर्थे इह समवैतीत्यर्थे इह समवएवैकस्य णोर्थः
प्रसिद्धैकदेशीभवनं तत्र णाभूतप्रवेशापेक्षया समवायनिर्देशः विशेषापेक्षया लोके सन्नमी
प्रायेणाप्रयुक्ततः कुरुदेवे समवेतानिति षष्ठ्यास्तथापेक्षतीति बुद्धिविरहान्नभवति एतादृशाभा
वात् सैन्याः सैनिकाः इति द्वितीयांतात् प्रत्ययः ठक् यः सेनायां समवेताः ये सैन्यास्ते सैनिकाश्चेत्
इति निचेट्टप्रत्यये तत्फलितार्थकथनपरत्वात्यं संज्ञायां ललाटकुक्कुटीभ्यां पश्यतीति द्वितीयांताभ्यां
पश्यतीत्यर्थे ठक्स्यात् तस्य च ज्ञानं प्रसिद्धेः तस्याः प्रसिद्धिविषयत्वेनेत्यर्थः ललाटिक
इति दूरे स्थित्वा प्रभोर्ललाटं पश्यति नत्वकार्येषु उपतिष्ठते इत्यर्थः ललाटिकः प्रभोर्भालदर्।
शी कार्याक्षमश्च यः इत्यमरः कुक्कुटीकोभिक्षुरिति सन्यासी हि पादविक्षेपपर्याप्तदेशपर्य
तमेव चक्षुः संयम्य गच्छतीति भावः धर्ममिति धर्मादनपेतं धर्म्यं धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेत ३९३

मितियत् अवक्रयः अवक्रीयतेऽनेनेति करणेऽप् च पणमिति पण्यतेऽर्थेऽनुरूपेति पदं नोवि
पातः शालालुकः इति उसस्कौ ताल्कः ठकपदेत्वादिवृद्धिः शालालुकः मार्दंगिकः इति मृ
दंगशिल्पमस्य मृदंगवादने लक्ष्यते मृदंगोऽर्थेन प्रयोगेन भवति अभिधानादिति भावः शिल्पं क्रि
याकौशलं तच्च मृदंगवादनविषयकं तेन मृदंगवादनविमृदंगशब्दस्य लक्षणेति निःकृ
षः प्रहरणं प्रह्रियतेऽनेनेति प्रहरणमायुधं यान्तक इति उसस्कंतात्कः इणः षः इति
विसर्गस्य षः परस्मैधाचाटुकद्वयोः क्रुदारं स्वयितिः परस्मैपरस्मयः परलोक इति पत्
च्चाभिधानशक्तिस्वाभाव्याल्लभ्यते आस्तिक इति अस्तिनास्तिपाठोनिपातो वचनसामर्थ्या
द्वा अस्तीति निपातात् समुदायाच्च प्रत्यपदिष्टमिति दैवदिष्टं भागधेयमिति दैवदिष्ट
भागधेयमिति अमरः नाल्पबलदेहकत्वामितिन्यायः प्रमाणानुगामतिदिष्टप्राचोक्तिः स्वरूपदप्रा
दिष्टप्राज्ञस्यत्रीत्वे प्रमाणानुगामतिवाचकत्वे प्राक्तकोशविरोधादिति दिक छत्रादिभ्यो णः छत्रा

त॰त॰
बो॰
१९४

रितादिभ्यो णिल्येवस्तुवचमितिकमंलाच्छीलस्य त्रैकेयटः नाच्छीलेणोइति कर्मनशाहसुच्छः छ
त्रादिभिभावः चोरीत्यादि चरा शीलमस्याः तपः शीलमस्याः इति विग्रहेणाप्रत्ययेसतितदेताव
ङीपुसिध्यतीत्यर्थः कर्माध्ययनेतदस्यस्यानुवर्त्तते ठगाद्यापिक्रियतेएवतदाह प्रथमोतादि
त्यादि एकान्यिकइति एकमन्यदितिविग्रह्यतद्धितार्थेसमासः ततष्ठक् एवंद्वैपान्यिकः इत्य
दाहार्यम् इहत्वहित्विधापिवा नद्यामापित्यैचद्धितभताः अस्यातिप्रकृतमपीहद्धितयोगात् च
तुर्थ्याविपरिणम्यते तदस्मानित्यस्याकर्षोवेत्याशयेनाह अपूपभक्षणादिनेयमस्मैइति अशुप
शहूलइत्येतोलादत्तिकभावः प्राणायंवाङ्गरुस्मिकाश्राणाविलेपीतरलाच साइत्यमरः
ठिठनिति इकारउच्चारणार्थः येऽवर्थः संघातविगृहीतार्थमिति ओदनिकः इत्यत्रद्विहि
हिनिवारणायदिठनारंभो अन्यथालाघवात्ठञेवब्रूयादितिभावः आकरिकइति
खनिः स्त्रियामाकरस्यादित्यमरः आथायिन्यत्रदेशकालात्किं कापणामथीतोऽश्वोह्वे ३१९४

अधीनेकठिनांतप्रस्तारसंस्थानशब्दाः सन्निपर्यायाणामितिवह्रवः प्रस्तारोयज्ञः प्रस्तारयज्ञः इति
यज्ञसंस्थानेसंनिवेशः इत्येकेनैकटिकाभितराति सन्यासीदृग्रामस्यनिकटेवसतिभिक्षार्थमेव
ग्रामंप्रविशतिनतुतत्रवसतीतिभावः आवसत्याल्लकारः स्वराथः आवसन्त्यस्मिन्नित्यावसथः
उपसर्गेवसेरित्यथप्रत्ययः कुसीदसूत्रादृद्दिति कुसीदरोकादससादससादिनसूत्रोपाताभ्यांप्रकृ
तिभ्यांप्रकृतिभ्यामित्यर्थः इहमोद्यचष्टत्रिमत्रैवयेषांयकारः सोहितकइतिभाव्यते तेषामेवग
णनेष्टलादेः षित्वमनार्थमितिभ्रमः स्यात् अतः श्लोकंवार्त्तिककारः षित्करणयात्सर्वांनेयेपर्यनोग
णात् ठकोविधिः समाप्तः युगपदिति युगंरथांगेवहतीत्यर्थः प्रसंगइति प्रासज्यतेअसावितिकर्म॥
णिहज् धुरोठक्कोन्वेसवचम् नउपधायाः इति उपधायांचेतिपूर्वसूत्रादेतल्लभ्यतेइतिभावः उपधा॥
याः किंप्रतिदीव्नः इहनांतस्याभावत्वेषिईकारस्यानुपधत्वान्निषेधेनप्रवर्त्तनेस्वः सर्वधुरात् सर्वधुरा
याइतिवक्तव्येनपुंसकनिर्देशः शाद्वसरूपापेक्षायांवधुनिवत्व्रीहाविवितवत् सर्वधुराणीति पूर्वका

तत्वबो॰ ३९५

लुकेतिसमासः ऋक्पूरितिसमासांतेअप्रत्ययेटाप् एकधुराल्लुक्चात्रवः एवंचप्राणिकस्यवतोल्लुक्त्व
स्यतुविधानसामर्थ्यात् श्रवणमितिफलितंतदाह एकधुरीणएकधुरादिशाकटोगौरिति नन्वत्रतस्येदमित्य
णासिद्धम् योहिशाकटंवहतिशाकटस्यासौभवति अत्राहुः आरंभसामर्थ्यादत्रतदंतविधिः तेनद्वै
शाकटंवहतिद्वैशाकटः अन्यत्रद्विगोर्लुगनपत्यइतिप्राग्दीव्यतीयाल्लुग्भवति तस्येदमित्यणिस्याद्
व ल्लमितिहलसीरात् ननुतस्येदमित्यपक्रमहलसीराट्ठगितिपठितः तथाचतेनैवसौषिकोण
हालिकःसैरिकःइतिसिद्धेःकिमनेनचेत्सत्यंआरंभसामर्थ्यादस्यांगर्भइतिव्युत्पत्तिमाश्रित्याह जनीव
ध्योरिति जनिघसिभ्यामिण्जनिवध्योश्चेतिनवृद्धिः कृदिकारादितिङीष् ततोऽनेनसूत्रेणप्रतिजन्या
जामातृवंधयस्यायाहिविवाहादिषुवधूंजामातृसमीपंप्रापयति कालिदासस्तु वध्वापानवाहेष्वपिप्राहु
र्षेणानेतिजन्यानवदत्कुमारीइतिजनीवहंतीतिजन्यास्तानित्यर्थः पद्यादिति पद्यस्तदर्थइतियङ्ठप्र
त्युभयाकिंचोरविध्यतिसंभाव्यतेहितोरवयनबःकरुणानायद्यन्वयनसेतिप्रयुञ्जतेतदासाधुत्वादि ३९५

वनभवति एवंचतत्रयत्नकरणमित्यत्रसेभाममानेइतिशेषोवोध्यः स्मृतंतमिमि एवंचनलोकेत्यादिना
कृत्योगषष्ठीनिषेधात्धनगणमितिप्रयोगोनिर्वाधइतिभावः चकंगतः वृषानेवृषः इछावशिरणोरूप
संख्यानमित्यपि मूलमस्यावर्हि प्रथमांतादावर्हि इत्युपाधिकान्नमूलशाहोद्देसेषषष्ठ्यर्थयत्स्यात् आवर्हइती
हवत्तउद्वमनेदंतोषष्ठ्यादिक्षेपेनतपवर्गादिः उद्धहरवः सहमूलमिदृत्यादिप्रयोगदर्शनात् मूला
लामनुद्दावइति मूलोत्पाटनेविनासंगृहीतमशक्यःमध्यतोलूयमानेपकोशस्यापिपयस्यामव।
यांयतेशुस्नामवस्यांप्राप्ताःस्नुहस्नुकाः इतियावतयःप्रत्ययइतितेन यतदृष्टाश्राद्धोंश्रतउदात्तः तिस्त्वः
स्यादितिभावः संज्ञायामिति करणप्रत्ययाणापयाथेनदोहनायभ्रन्नमर्णपादीपनेतस्याः संज्ञेय
गार्हपत्यइतिगृहपतिनिर्देशादेवन्न तीयांतात्प्रमयः संज्ञयानित्यत्रुहृत्तेराहनीयादौनातिप्रसंगः
नौवयोधर्मनीवादिभ्योपष्टभ्योयथासंख्यंतात्पर्यादिक्षष्टस्वर्थेश्रयत्स्यात् इह तार्यादियोगेयथासं
भवंकरणेकर्तरिहेतौवल्पार्थेचतृतीयाभवति सैवेहसमर्थविभक्तिरलभ्यते तत्रप्रथमेमूला

त॰ बो॰
३९८

तानां पंचानां द्वंद्वं कृत्वा द्वितीयमूलादारः द्वंद्वः मूलातानां द्वित्त्राणां वा मूलादीनामेव वा कृत्वा द्वं
द्वेन वा दित्रुद्वंद्वः तेन साहूप्याभावादेवैकशेषो न भवति नावातार्यमिति कृत्यार्थे कर हलोएयं
तकरणात् तीयावयस इति स्त्रियोवयसः स्ववयाः उमरः वपसान्तल्पः शत्रुरिमत्र त्रूनभवति सेना
धिकारात् विशेषवंध्य इति विशेषेणावयमर्हतीत्यर्थः दंडादिभ्यः इति सूत्रेणावं यश्चाहादाहा
र्थेयस्तितद्धियानात् मूलेनानाम्यामितिमूलेनोमपदादीनामन्यर्थे वणिर्मिर्विनिश्रुक्तं इष्यते स्वस्मा
दतिरिक्तेलाभात्स्य यद्दृव्यमात्मानं प्रतिशेषीक्रियते आत्मनः उकारं क्रियते तत अनाम्य आउःप
एकावर्मिरभिभक्ष्यवर्तते तस्मात् सोरदुपधादितियतिप्राप्ते अत एव निपातनात् तथा चानां
म्य समभिभनीयं आत्मानं प्रतिशेषीकर्त्तव्यं सवभागो भाग इति लोकेन्न यावता द्रव्येण पदा
दिकं क्रियते तत्रैव च समुदाये मूल्यशब्दः प्रसिद्धः नतु मूलादतिरिक्तभागमात्रे एवं च लाभमात्रे
सुलादितसमूल्यशाद्धसतथादिनेसंघातेविरूढलक्षणावोध्या सीनेति सीताहलात्यसंपर्वी ३९८

दिरणः कृः समितं समनिस्तोन्नताद्विरहितं कृतमित्यर्थः समीकृतमिति यावत् रथसीताहलेभ्यो य
द्विधाविते तदंतविधिः परमसीत्यं द्वाभ्यां सीताभ्यां सममितियावत् द्वितीयोर्थे समासः ततो यत्
द्विसीत्यं तुल्यासमितमिति संमितं परिशिष्टं द्विशाद्वायां संज्ञायामित्यधिकारात् अत एव
तुल्यमिति सदृशमात्रे प्रयुज्यते न तुल्यायामग्रहः क्रियते पथ्यामिति संज्ञायामित्यधिका
रात् अत एव तुल्यमिति सदृशमात्रे प्रयुज्यते तदभिधेये पनियमः तेन शास्त्रीयात्यथार्थ न
पेतितमेव पश्यं अनत्र मार्गादिना येतत्वारोपि छंदसी छंदसेवरतिकृतित्रुरादि इच्छायामपि वर्त्त
ते धातूनामनेकार्थत्वात् ततो यजिरिच्छापर्यायः छंदसः प्रतिज्ञ एव स्वछंदो लदछंद
छंदस्मादेरत्रात्रनितपः स्मात सोत्र प्रकृतिस्तत्र निर्माणे इच्छायाः कारणत्वात् सामर्थ्यात् रती
यो नान्यस्त्यपः इच्छायाहात्मिति यद्यपि देवत्रिष्टुवादिषु च समंतः छंदः शास्त्रे प्रसिद्धस्तथापि
न गृह्यते संज्ञाधिकारात् किं त इच्छापर्याय एव गृह्यते इति भावः यत्र इति संज्ञाधिका

तत्व°
बो°
३९८

शब्देह उरसानिर्मितंसुखं वक्षः हृदयस्यप्रीणनमितिप्रियः इगुपधेतिकः हृद्योगात्कर्मणिषष्ठी अलौकिके
तद्धितप्रकृतिभागमेव वचनसामर्थ्यादेव एवमन्यत्रापिवोध्यं वंधनेवध्यतेअनेनेति वंधनः करणेल्यु
ट वशीकरणंमंत्रइतितेनहिपरहृदयंवशीक्रियते संज्ञाधिकाराद्धर्मिष्ठाद्धृषोनायंयत् तस्यक
रणमितिकर्मणिषष्ठीकृतिः करणंक्रियतेअनेनेतिवाकरणमित्याशयेनाह भावःसाधनेवह्नेस
ग्राह्नोभावसाधनः कर्तरिषष्ठी हलसेतिकर्षणेकर्षस्तयोगात्कर्मणिषष्ठीकरणस्याकृतेत
विवक्षायांकर्त्तरिषष्ठी वारयसीतेतिलिंदंतः विपिहि हलः तत्रसाधुः साधुरिहप्रवीणोयोग्योवार
ह्यतेनोपकर्त्तातत्रहिपरत्वात् तस्मैहितमित्यनेनभावंसंज्ञाधिकारादुपकारादुपकाराद्रुपके
त्तानगृह्यतेइत्यनेनप्रतिजनोजनइत्यनेनप्रतिजनेजनइति इति वेवीप्सायामव्ययीभावः प्रतिजन
इदंयुगसंयुगपापक्कलपरस्यकुलअमुष्यकुलसर्वजनविश्वजनपंचजनपरस्यामुष्येतिष
ष्ठ्यानिपातनादलुक् भक्तेइतिभिःसाह्नीभक्तमयोन्नमित्यमरः मडादिभ्यषंज्ञगडुकल्माषस ३९८

त्कुत्रत्वं प्रमाणं स्तोऽहनत्वं वेशं सत्रामं सव्यानप्रवासनिवासपूतवासनिवासनिति वसेस्थोत्पत्तिप्रसव्यः सस्य
पतिः सपतिरापद्यस्तस्मिन्स्थापतेयं सभायाया यः पतिः तुल्यः स्यात् ऋतुभवस्तु कथमस्तिति यावन्न न
चयतेनाचरमाद्युसानुनाशंक्याह तद्गमन्त्रिवेलायामुच्चस्य पदं न स्यादित्युदात्तः श्रुतिवेदभाष्यस्था
पितत्वात् पक्षांतरे तनमः शाख्यायचके न्यादिश्यदात्युदात्तः स्यात् पञ्चभाष्यमानहृदयस्यावश्य
कत्वेन लब्धानुरोधेन क्वचिद्याख्येयमिति तत्र समानतीर्थे वासीति निपातनात्स्मि निर्ग्रहादेरा
कृतिगणत्वात् नंदिग्रहीमनेन वासनीर्थातितीर्थे य इति समानस्य सभावः परंत्वनेनेति तीर्थेन रूते
स्यक्रू तीर्थे शास्त्रायरदेते त्रेपापोष्यमन्त्रिषु यो नोऽजन्मावनारेचेति विग्रहः उद्दत्वप्यापकत्वाचिन
एकग्रहणं नान्यसंज्ञाधिकारात् ज्ञापितः स्थितइति श्रीयातः स्थितपथेवर्तते मलीप्रायं कुशोशायार
मिति प्रयोगादिति भावः समानमुदरमिति पूर्वापरप्रथमेत्यादिना तत्पुरुषः ततो यत् तिर्वराप
वादउंकारस्योदात्तः सोदराद्यः उंगादिति भावः समानमुदरमिति पूर्वापरप्रथमेत्यादिना तत्पुरुषः

तै॰ त॰
वो॰
३९८

ततोयत्ततिस्सरापवादउंकारस्योदात्तः सोदात्तः अंचोदात्तः इतिनानुवर्त्तते विभाषोदरइतिनानुवर्त्त
ते विभाषोदरइतिसमानस्यसभावः तत्रतीर्थेयइत्यतोनुवर्त्ततेयइत्येतद्विषयसप्तमीतेनसोदरइत्यस्याद्यः
प्रत्ययस्वरः प्राप्नुवसमानोदरेशयितइत्येवार्थः कथंतर्हि अपंथानंतुगच्छेत्सोदरोपिनिमज्जति सुराभि
रितिचेदत्राहुः सहसमानमुदरंयस्येतिसोदरः सोपसर्जनेनसेतिसहस्यसभावः तस्यचैवकल्पिकत्वा
त् यत्त्वानामसहोदरः इत्यसिद्धमिति इतिप्राप्तेतीयासमासप्राचांतुरयिक्ताः अथपांचमिकाः प्रा
क्रीताच्छः इतः प्रागितिइहार्थेवधित्वेनगृह्यतेनतुप्रत्ययः प्रकृतिर्वीतेनापापवादविधिमतइ
तिप्राक्क्रीताच्छेयाहिताटयः तेषुसोपस्थानेवधिस्सजातीयोह्यविधिन्यायेनवायथेतेष्व
पाकुस्यापवादोदेशस्त्विधानाविशेषात् तेनव्यातीषरामिवपर्यायः स्याः दन्तोत्राचैवावधित्वेनगृह्य
तेनन्तुपदादिषयेच्छोनभविष्यति विभाषाहविरपूपादिभ्यः इतिविभाषाग्रहणाल्लिंगात्तथाच
प्रत्ययस्यप्रकृतेर्वा अवधित्वस्वीकारेनद्दतिः उगवादिभ्यो यत्कन्नोपगवादिप्रभृतिभ्यः छस्यातिप्रसं ३९८

गमितिनिरासादिति चेदत्राहुः एवं सतित् स्पष्टप्रतिपत्यर्थमवधिनिर्देशेन प्राप्नुवते षृजित्पादिके तुप्र
करणेनास्याधिकारः अधिकारांतरेण षष्ठ्युक्तत्वात् स्पष्टप्रतिपत्यर्थमवधिनिर्देशेनास्याप्रतिप
त्तिगौरवस्यादितिचेन्नहिं विभाषाद्दविभाषाद्दविधित्वात्स्मिंशाप्रतिगौरववदर्थपवावधि
त्वेननिर्दिष्टमनुचितमिति उपगवादिभ्योउवर्णादेगशब्दादेःयत्स्यादिमर्थेनभवति गवादि
गणपाठात् गवाद्यंतर्गणसूत्रमाह नभंनवेति नाभिशब्दोयन्नलभ्यतेनभादिष्टेचेत्यर्थः नभा
त्वमितिइतिरयोगंसच्छिद्रनाभिस्तदनुप्रविष्टः काष्ठविशेषात्तःस चतदनुगुणत्वात्तसैरितः
अंजनंनलाभ्यगः नहपिस्तेह नवान्नाभेयहितं रथनाभावेति शारीरावयवेद्यदिमनेनास
वाधाविभावः शुन्यमिति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वान्मतद्धितइतिटिलोपोनभवति पे
चाभावकर्मणेति प्रकृतिभावस्तदुर्लभः संप्रसारणेपूर्वरूपेचकृतेतन्नरूपाभावात् दीर्घपदे
मतद्धियानसामर्थ्यादपिदिलोपाभावःसुपरिहरः नद्दितिचाद्यमनश्वेतिसूत्रचमितिमनोरमा

पकाम्रं २

त० त०
बो०
३९९

यांअत्येत्वाङ्गः रूपमन्यथाह्यान्तकरोतितदाचष्ट इति णिचि णाविष्ठवदिति टिलोपे णिजेनात्कर्न्नरिक्वि
पि णिलोपयलोपयोः कृतयोरनुनासिकस्यक्वीति दीर्घे नतः क्विवेताददाचारक्विपि ऊथान्तइत्या
वात्मनेपदार्थेनऊोङित्करणमावश्यकमिति ऊथन्य इतियेचेति प्रकृतिभावः केवलाच्च संज्ञायाम्
प्राक्कीतीये घर्षेषु यत्स्यात्तदपवादः विभाषा हविरपूपादिभ्यः गवादिषु हविःशब्दस्य पाठा दि
ह विविशेषाणां ग्रहणेन चगवादिषु हविर्विशेषाणां ग्रहणेन चगवादिषु हविर्विशेषाणां
ग्रहणं किं नस्यादिति वाच्यम् असंज्ञात्वविरोधित्वेन तत्र स्वरूपग्रहणस्यन्याय्यत्वात् अपू
पमिति अपूपेभ्यो हितं तण्डुलमित्यर्थः अपूप तण्डुल पृथुक अभ्युष कशालक कर्णवेष्टक किण्व यूपा
दिगणे अन्नविकारेभ्यश्चेति पठ्यते अन्नविकारा ओदनादयस्तेभ्यो यद्वा स्यादिति
तदर्थः ओदन्याः ओदनीयास्तण्डुलाः चरुर्नाम हविरिति काशिका स्थाली वचनस्य रूपाद्
स्यानेन्नमेद हविषि उपचाराद्दैन्ये केयपठादयः नस्य मिति नासिकापिहितेन नासिकायाभव ३९९

ति विग्रहे पूर्वेण वा यथवाक्रमेणिपत् नसंनस्य नञुदाहरणे नस्तः अपादाने चाहीयरुहोरिति तसिः
त्वादेवनापाकवद्वेदानः सुप्सुपेति समासः नाभ्यामिति नाभिं नतं चेति नभादेशो रथनावेव
प्रवर्त्तते नसृगवादियत्तात्पर्योगशिष्टत्वादिति भावः शीर्षंछन्दसीत्यतोनुवर्त्तनादाह शीर्ष
न्नादेशः इति शीर्षण्यः इति ये चाभावेति प्रकृतिभावः शिरस्यतीति ये माभावादन्वाभावः खल्वपव नखेतिनि॥४
अत्र वृषशब्दो हो कारान्तो गृह्यते न तु नकारान्तः अन्यथाह्यसंदेहार्थम् नलोपमकृत्वैव निर्द्दिशेदा
नन्निमजनेभिवत् वृषायदिनं वृष्णं नोनानपति पूर्ववृषण्यामिति स्यात् ब्रह्मण्यमिति ब्रह्मन्न
हो ब्राह्मणपर्यायः प्रकृतिभावस्तु ये चेत्यनेनेति पूर्ववत् इह वृषन्शब्दाद्यायतः प्राप्तिरेव नास्ति
खो यमनभिधानानेत्यानानित्याकारः तेन वृष्णे हितं ब्राह्मणेभ्यो हितमिति वाक्यमेव न चाइः
खेति गवादिषु वृषशब्दो न पठितः हितार्थे यवरथ्येति यथा स्यादप्रीतेरेमा भूत् इति अजाविभ्यां
अजशब्द इदुपलिंगेड पातः अत एव वद्देयीत्यविशिष्टस्य पूर्वे निवाधित्वा अजाद्यतमिति अज

त.बो.
३००

शब्दस्यपूर्वनिपातः कृता प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापिग्रहणमिति स्त्रीलिंगादपिखन् तसिलादिषु
ष्वनःपरिगणनात् पुंवद्भावेरूपंतुल्यं अजभ्यैति अजसोजाभ्योह्याहितेति विग्रहः कर्मधारया
दैवेतिव्याख्यानादितिभावः विश्वजनीयमिति विश्वस्यजनःसर्वसाधारणोवैष्णवादिः विश्वोजनो
स्येतिबहुव्रीहावपिसएवान्यपदार्थः तस्मैहितमितिविग्रहः पंचजनीनमिति रथकारपंचमाः च
त्वारोवर्णाः पंचजनास्तेभ्योहितं दिक्संख्येसंज्ञायामितिसमासः पंचजनाहित्येतत्रभट्टिनिवार्त्तिक
त्रयमपिकर्मधारयमेवतेनषष्ठीसमासाद्बहुव्रीहेश्चछएव पंचजनीयः सर्वजनीनमिति सर्वोज
नःपूर्वकालैकेतितत्पुरुषःतस्मैहितमितिविग्रहः साध्वर्थेतुप्रतिजनादिभ्यःखञिति साविश्व
जनीनम्प्रशाहीत्यस्यादितो मातृभोगीणइति कुहादिवडपदत्वाभावेप्यह्नध्याङित्यनेनणत्वं
भवति तथाप्रयोगोपपादितं मातृभोगः शरीरंतस्मैहितमित्यर्थः यद्यपिभोगशब्दस्मादिकता
वेदस्यफणाकाययोर्मिलमरेण श्रेटेरितंतथापिप्रयोगवाहुल्याभिप्रायेणशक्तिरिहशरीरमा ३००

वेऽस्याकरः मातृपितृभ्रातृभ्यामौत्सर्गिकस्त्वप एव मात्रीयः पितृयः गर्गाचार्याभ्यां तु औत्सर्गिकः
स्यापि भवत्यनिधानात् गर्गेहिते आचार्यायहितेऽस्मिन् वाक्यमेवेष्याकारः सर्वपुरुषाभ्यामा
भ्यां प्राग्ग्राम्यांयथासंख्यं णढञौ स्तः नसेसहितमित्यर्थः प्राक्क्रीतेतिछस्यापवादाविति सूत्रार्थः
सर्वादिति अनुकरणत्वात्सर्वनामकार्याभावः पुरुषाद्वधविकारेतियोगपत्ताभावादिह
षष्ठीसमर्थविभक्तिर्नलभ्यते तेनकृतेसत्रतदुपात्तेवतृतीयातदाहपुरुषस्यवध्यः इत्यादिसमू
हे प्यागीतितस्यसमूहः उत्पनेनग्रंथोत्पन्ने कृतेग्रंथेउत्पनेनसमास्नेइतिपौरुषेयः प्रासादद्रुमादेोन
कस्यापवादोयेढञितिभावः माणवचरणात्खञोतिकरणं वृद्धार्थं स्वार्थेच यद्यपिमाणवेवृद्धिःस
तः सट्टेवतथापिमाणवान्नोभार्यउत्तत्रवृद्धिनिमित्तस्यतिपुंवद्भावप्रतिषेधार्थमितिद्रष्टव्यं
माणवावेति मनोःक्रांतिमपत्यंमाणवः अपत्येकृत्स्नेतमनूडमनोरौत्सर्गिकः स्तः न
कारस्यचमूर्द्धन्यः तेनसिद्धन्यः तेनसिध्यतिमाणवः इतिअपत्याधिकारस्यवार्त्तिकासार्थेत

त॰ बो॰
३०१
४०१

वार्त्तिकमेतत्सूत्रस्यानिर्दिष्टासिद्धार्थकथनपरमिति वारकीणामितिचरः पचाद्यच्चूचरिचलिपति
वदीनामितिद्विर्वचनं विकासितेत्वादिहनभवति ततः संज्ञायामितिकचकास्कः तदर्थं विकृतेः
तस्मैहितमित्यतः तस्मादित्यनुवर्त्तते तदाहचतुर्थ्यन्तादिति तदर्थमितिसामान्येनपुंसकत्व
मनयेवप्रथमोस्यानेप्रथमेत्याशयेनाह तदर्थायामितिविकृतस्तदर्थायामित्यर्थः तदितिस
र्वनाम्नादिविकृतिः परामृश्यते एवंचविकृतिरेवप्रथमानिर्दिष्टेति समर्थानांप्रथमादित्यस्मा
णाम्यत्रनिर्वाचयत्वं किंतन्मामिति उपगवादिभ्यइतियत्रछदिरुपधिः समाहारद्वंद्वसौत्र
पुंस्त्वं ऋस्यापवादोयं छदिर्वपाणीति छाद्यतेनेनेतिछदिः अर्चिर्दुरुपिछदिभ्यःइति इ
स्तन्तनकिषुचेतिह्रस्वत्वं यदातचर्मविकारः छदिस्तदापरत्वाच्चर्मणोञितपसञ्ज्ञाति एवंविप्रति
षेधेनतदुत्तरेवष्यते छादिषयंचर्मग्राहयञ्ज्ञाहयञ्ज्ञावक्तुः एवंविप्रतिषिद्धंठञ्चेति यतउदा
हरणम् तन्मयागवांसातस्यउक्तमुगवादिभ्यइति ज्यसमादाहरणमोपायनमिति अनुपदं ३०१

वहतीति वालेयाः इति करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गे स्त्रियामित्यमरः उपायिरिति उपसर्गयोः
किरितिथाञः किरातेर्लोपः इति चेत्सा लोपः विप्रतिषेधेति यञ्यावञ इत्यादिवार्तिकेनेत्यर्थः न
नह्रिञ्जियोः छदिरित्यस्याप्यविधानायानहस्य विधिग्रहणेन प्रतिपदविधिनैव लीयस्तेप्र
योजकं ननु सावकाशत्वेऽप्यनेन मुनिवचनेनानुमीयते तेन स्वपिनड्डाकानीत्येव प्रकृते परत्वान्नु
नुप्रकृते प्रतिपदोक्तदीर्घमाश्रित्य स्वपिनड्डाकानीति तमेड्डवेलं अग्रजन्विति दीर्घस्यापत्तिरिष्टेति
इत्युदाहरणे सावकाशत्वया प्रतिपदोक्तत्वस्यावलीयस्त्वादिति चर्मणोऽञ् तदर्थमित्यादिन्यादिस्या
दिपूर्वोक्तार्थेऽप्यन्यस्याप्यस्यापवादः चर्मणः इति षष्ठी न तु पंचमी पंचम्यां तु चर्मशब्दाच्चर्मार्थे तयां
प्रकृतेः प्रत्ययः स्यात् चर्मणो द्वीपीत्यादौ न चेष्यते चर्मणो द्वीपीति तदाह चर्मणो द्या विकृ
तिरिति पावाभ्यामितिहृद्धिवपिभ्यामिति रः प्रत्यये वर्ध्र शब्दः स्त्रीचुदात्तः चर्मवाची तस्य विकार इत्य
ण् टिड्ढेति ङीप् वार्ध्री रज्जुः ल्लैवयेरौणादिके ष्ट्रनि तु वध्रीति भवति तेनोवाध्रम् न वध्री वध्री

त॰त॰
बो॰
३०२
४०२

मत्वात्स्यादित्यमरः पेचापस्य वधिका पश्चेपेतिभाष्यम् तदस्य प्रथमासमर्थात्प्रातिपदिकात्षष्ठ्य
र्थेऽस्मिन्नर्थे च यथाविहितं प्रत्ययो भवति स्यादिति संभावनेलमिति चेत्यादिना संभावने लिङ् इ
ष्टिकानां वृक्षत्वेन प्राकारस्त्वसंभाव्यः स्यादिति तेन तत्संभाव्यते देवदत्तस्य हिरण्येन प्राकारोऽस्मिन्स्यादिति सं
भाव्यते इह प्रकृतिविकारभावस्तादर्थ्यं च न विवक्षितम् किंतु योग्यतामात्रं तेन नैवं स्यायमविषयः
हिमन्नच्छन्दप्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् तदस्यास्त्यस्मिन्निति वत्संकृतच्छन्दस्यग्रहणेनैव सिद्धेः
कुर्यतामुपसंख्यानम् प्राग्वतेष्ठञ् ठञित्येव वक्तव्ये प्राग्वतेरिति वचनमधप्यार्थं यका
लानतस्यापवादः सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ पाशीर्षच्छेदाद्यच्च इत्यादिस्तन विवृदेपि पारा
यणां तत्रामायणोत्पादो ठञेव य स्यादित्यत्र एवं ठञ्च निर्दिष्टमतामिति वाच्यम् उत्तरसूत्रे येषां
पर्युदासः क्रियते गोपुच्छादीनां तेभ्यः ठगपि प्रकृतिस्तत्रैव विनालाभात् तथा च गोपुच्छिकः
साम्प्रतिकः त्यादौ ठञ्ज प्रत्ययमिदं सूत्रमत्र प्रदेशे प्रारब्धमिति वाच्यं ... द्गोपुच्छनदेहेतिदुलीहत ३०२

दर्हमिति सूत्रान्तर्गतमच्चात्मयांतनीत्क्रियते किंतु लिङ्गं नैमकदेशः शावनायायामानादिति भावः अ
मिज्ञायेति तेनमेतत्त्रिकरत्नमेर्थं दकभवतीति भावः तत्तु परिमाणान्यथकसंख्याग्रहणं वस्थं परि
छिद्यते येन तन्मानं संख्ययापि च परिछिद्यते इति सापि परिमाणमेवेति चेद त्रैश्लोकवार्त्तिकं
तु दंमानं किलोन्मानं तु सर्वतः आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाह्या तु सर्वतः अस्यार्थः तुलादावा
रोप्य येन द्रव्यान्तरं परिछिन्नं गुरुत्वेन पलादिशब्दवाच्येन पाषाणादिना सुवर्णादेर्गुरुत्वमुन्मी
येन तदुन्मानं आरोहः उन्नायः परिणाहो विशालता आभ्यामारोहपरिणाहाभ्यां समेनाभ्यां येन का
ष्ठादिनिर्मितेन व्रीह्यादिः परिमीयते तत्परिमाणं प्रस्थादि परिसर्वतो भावे आयामो दैर्घ्यं स येन मीयते
तत्प्रमाणं तच्च क्वचित्तिर्यगवस्थितस्य वस्तुनो भवति यथा वस्त्रादेः हस्तादिः क्वचिदूर्ध्वायो भावाव
ति यथाहाश्लिनमदंकं कुरुदपसमदकमिति संख्यातु उन्मानपरिमाणप्रमाणेभ्यः पलादिप्रस्था
दिहस्तादिहस्तादिभ्यस्त्रिभ्यो वहिर्भूताः एकत्वद्वित्वादिरिति इह संख्यापरिमाणप्रमाणेभ्यः देव

त॰बो॰ २०३ प्रकृतस्येति व्याख्येयमेवान्यथा अत्रैव ठजोल्लुक् स्यादेतच्चाभ्यर्हितस्य तेष्मृटीकमिष्यते तपरः किमि
दीर्घाकारस्य वृद्धौ कृतायामपि सरूपे विशेषो नास्तीति प्रश्नः निषेधो न स्यादिति तथा च वृद्धिनिषेधाभावा
यन पूकरणमापद्यकमिति भावः इदं च पूर्ववद्भावनिषेधाभावपादने पूर्वपदस्य वृद्ध्यभाव पक्षे क्रिय
ते न दानं पूर्वपदस्याप्राप्तिकी वृद्धिः क्रियते तदा फलोपधानवृद्धिनिमित्तं तद्धितं इस्तत्तरपदाकार
स्य वृद्धिनिषेधेपि स्यादेव पूर्ववद्भावनिषेधः इति बोध्यम् शतान्च अशीतेन अशीते अभिधेयमाहीयेर्थपूष
यस्य नोत्तः उत्तरसूत्रेण प्राप्तस्य ककोपवादः चकारो समासस्य तस्यानुकर्षणार्थः द्विशतकमिति
द्वे च शतं च तेषां समाहारः द्विशतं तेन क्रीतं प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकीस्यनयत्र
ष्ठाः समासादपि प्राप्नोति इति लौकिक्याः संख्यायाः उदाहरणं बहुन इति न परिभाषिक्याः साम्प्रति
क इति ठञ् ञ्जिदादिवृद्धिः ठस्येकादेशे यस्येति चेतीकारलोपः अर्धपूर्वतस्तिन्ह्रस्य ग्रहणादिमाव
यवस्यति शाद्वस्य पर्ययेदाप्तोन भवतिकालिकः चत्वारिंशत्कः इति इस्सत्त्वात्कः चत्वारिंश्वनो २०३

तापेक्षत्वात्तदंतादेव ठिठन् द्रोणाद्विकइति केषांचिदुक्तिः परास्ता भूयात् भूपप्राहस्य परि॥५॥

रिति पंचमी सा कन्विति प्रथमायाः षष्ठी कल्पतीत्याद् वर्तेताकन्निति नाक्रूत कइति यत्तदोतेभ्यः इति
वत्तुप्प्रत्ययः सर्वनाम्नः इत्यात्वे कर्तव्ये इति अन्यथा त्यंतशाब्दयोः पर्युदासाद्विशतित्रिंशद्भ्यां कन्नइत्र्लं
भइति भावः विंशतिकः विंशतेर्डिती तिशब्दो तो यः अर्हकइति अर्हशब्दस्य कार्यापणार्थे हृदत्वाद्भा
गवदुपेत यासामर्थ्येन शक्यप्रकरणादेव शेन भावानिशेषे विज्ञाते सति नास्य स्यासामर्थ्यमि
तिवाबोध्यम् एतेनार्हशब्दस्य मानवाचित्वात्ठञिप्राप्ते तदपवादत्वेनात्र पद्ये विधीयते ठञ्
टकौ न निति शतमानेपरिमानेपरिमाणे तत्रष्ठ्याप्नः विंशत्याक्षीने विंशतिकेसंज्ञाप्राधान्यं अ
संज्ञायां हि विंशतित्रिंशद्भ्यामिति न स्यात् संज्ञा न स्यात् संज्ञाचयदिपरिमाणस्य तदा ठञ् प्राप्नः
अर्यानवस्य च तर्हि ठक् प्राप्नः वशानशाब्दा ठगेव सह त्वशब्दस्य संज्ञावाचित्वात् ततः संख्यायाः
अतिशदंतायाः इति कन्न प्राप्नः इति विवेकः अध्यर्द्धपूर्व अध्यारूपमर्द्धं यस्मिन्नेतदध्यर्द्धम् प्रादिभ्यो
धातुजस्येत्युत्तरपदलोपः अर्थ्यर्द्धशब्दः पूर्वो यस्मिन्निति बहुव्रीहिगर्भे बहुव्रीहो क्रूते अध्यर्द्धपूर्व

द्विगश्चेति द्वंद्वः सोऽत्रेष्टस्तु द्विगोरिति पंचमी न तु षष्ठीत्याशयेनाह अध्यर्द्धपूर्वादित्यादि एतच्चवृ ।
त्तिकाररीत्या व्याख्यातम् अत्र वार्त्तिके द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणं द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितस्तस्य लुगि
ति वक्तव्यम् द्वाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकमिति पूर्वोक्तोदाहरणे ठञो लुग्माभूदि
ति ननु एवं द्वयोः शूर्पयोः समाहारः द्विशूर्पी तया क्रीतमिति विग्रहे द्विशूर्पमिति रूपं स्यात् तद्धितस्य
त्र द्विगोरनिमित्ततया अध्यर्द्धेति लुकोऽप्रवृत्तेः द्विगोः परस्येति व्याख्यायां तु सिद्धमिष्टमिति चेन्मैव
म् अर्थविशेषासंप्रत्यये अतन्निमित्तादपीति वचनांतरस्य वार्त्तिककृतैवोक्तत्वात् यत्र तद्धितार्थे द्वि
गुर्नाम तदर्थो नाभिधीयते तत्र स तद्धितो यस्य निमित्तं न भवति तस्मादपि द्विगोः परस्य लुगिति तस्या
र्थः एवं च द्विशूर्पमिति तद्धितार्थे द्विगुर्नाम तद्द्विशूर्प्या क्रीतमित्यस्यार्थो नाभिधीयते इति समाहारा
द्द्विगोः परस्य तद्धितस्य लुग्भवत्येवेति न काप्यनुपपत्तिः वस्तुतस्तु सूत्रे द्विगोरिति षष्ठीमाश्रित्य
द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितः इति व्याख्याय प्रथमवार्त्तिकं प्रत्याख्यातं भाष्ये द्विशूर्प्या क्रीतमिति विग्रहे

तद्धि शूर्पाद्देवग्रन्थयोभवत्यन्यविकल्पायान्न तद्धि शूर्पीशद्यादित्वा म्रियद्वितीयमपिप्रत्याख्यानेसंबं
नन्वध्यर्द्धशब्दः संख्यावाच्येव तथा च लोके गणयते एको ऽध्यर्द्धो द्वाविति अतएव अध्यर्द्धकमितिकु
न् अध्यर्द्धकंसममिति तद्धितार्थे द्विगुः अध्यर्द्धसांवत्सरिकमित्यादौ संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च
दत्राज्ञः संख्याकार्यमेतस्य किंचिन्नेति ज्ञापनार्थमिदं न कृतं द्विगुसमासोऽन्तरपदद्वि द्विभ्यधून
त्रभवतितद्यथा अध्यर्द्धकरोतिनेह कृतस्य चूयः सकत्फलां तां क्रियामभिनिर्वृत्तपुनस्तामेव
वकुर्वन्नभ्येतिवर्तते स एवमञ्चतमूत पांचकपालिकमिति पंचकपालाः परिमाणमस्येति विग्र
हेतद्धितार्थेति समासः न परिमाणमितिठञ् एवं पांचलोहितमपि बोध्यम् पंचलोहिन्यो ऽञ्जाः
परिमाणमस्येति विग्रहे पूर्ववत्समासतद्धितेभस्याढेतद्धितेऽतिपुंवद्भावालोहिनीशब्दस्येकारन
कारयोरभावः परिमाणविशेषस्य नामधेयेनासंज्ञाग्रहणं प्रत्ययोतस्य विशेषणेनतद्वृत्तिहृत्ताः
त्राशयमनुरूप्यवर्णितमिति ध्वापितथैवोक्तं भाष्यवार्त्तिकयोः ससंज्ञाग्रहणंप्रत्याख्यातं तथा हि

त.त.
बो
३०५
305

द्विगुविशेषणाणामसंज्ञायाग्रहणम् पंचकपालपंचलोहितशष्कुलीचद्विगुरुक्तस्तद्धितलावेवसंज्ञीयस्तताभ्यां
मन्सघैनेठञ्स्नुक्यतएव द्विगोरनिमित्तत्वेनतस्यलुगभावादितिविभाषाविठनोलुगितिप्रत्यादेशापि
देनलुङ्‌भवति प्रत्यादेशास्यप्रत्ययसन्नियोगविशिष्टत्वादितिवोध्यंग्रंथ्यर्द्धसहस्रामतिष्ठातमान
विंशतिकेतिविहितस्याणोलुक्तदभावपदेनसंज्ञासंख्याःसंवत्सरसंख्यस्यचेमुभयस्यद्वृद्धिग्रंथ
र्द्धेपाहः संख्यावाचीनब्ध्नैवोक्तत्वात द्वित्रिपूर्वादध्यर्द्धग्रहणमुत्तरार्थमनुवृत्तमपीहनसंबध्यते।द्वि
गोरितितन्नसंबध्यतएवषष्टिसमासआख्यावर्त्तेपितेऽत्रख्याख्यानमेवप्रारणोद्वित्रिभ्योनिष्कादितेपिद्वि
पूर्वग्रहणांचिंसप्रयोजनमितिहरिदत्तः द्विनैष्किकमिति प्राग्वतेष्ठञ्मताततेरनुठगितिमनोरमा
रमायांनिष्कादिभ्यः समासेठगभावात्मविछेदकमात्रेगढ्यतेऽतिमतांतरेपिठञेवभवति तन्मतेपि
उस्यापिपरिमाणत्वाठगोपुछेतादिनापयुदस्तत्वाठभावोपिनिष्कादिभ्यःष्ठञिप्राप्तेऽत्रसमासेक
वियाणेपिसमासेवृत्त्वपप्राप्तमादितात्से परिमाणांतस्यात्तरपदवृद्धिः द्विगोमितिसंबंधान्नेहलुक्खाद ३०५

यो निष्कः द्विनिष्कः तेन क्रीतं नैष्किकम् अध्यर्द्धपूर्वेत्यसंवेद्यादध्यर्द्ध नैष्किकमित्यत्राप्यनेन लुक् भव
ति विस्ताचकारेणाद्वित्रिपूर्वाविस्त्यत्रपूर्वा दिष्वनुवर्त्यते तत्फले तु चानर्थक्य्ष्टेनोत्तरत्रैतत्तत्रत्रानुवृत्त्यः
भावः विंशतिकात्खः शतमानविंशतिकेत्यणाम्प्राप्नेतस्य च लुकि खोत्र विधीयते लोर्यात्तदस्य
परिमाणमिति ठञ्प्राप्ते तस्य च लुकि प्राप्ते तस्य च लुकि प्राप्ते ईकन्विधीयते कन्नियोकणुतिद्ध
स्तः स्यादिकन्निषायापि यस्येति चेति लोपादिष्टेन सिध्यतीति भावः प्राणिमार्थस्यैवेति अयं भावः
पादस्य पदाज्यातिमोपहतेष्वित्यत्र प्राणिपगस्यैव हि पादस्य ग्रहणं तस्यैवाज्यादिभिर्गतिवचनैः सं
बंधसंभवात्तथा च यद्यप्यपादावपि तस्यैवानुवृत्तिरिह तु पणमाषाभ्यां साहचर्यात्परिमाणवा
चिनो ग्रहणमिति पद्भ्यो ठञ्जिति यद्यपि शाउन्मानेतथाप्यद्धर्णाट्टिति सूत्रे परिमीयते परिच्छिद्यतेऽने
नेनेति योगात्तत्यापरिच्छेदकमात्रमन्नेत्यर्थ इति इत्यादिनामतेऽस्यापि पर्युदासात् ठञ्भावे ठञि
ति भावः सत्यमतेत्युठगेव बोध्यः शाणाद्वेति सूत्रे शतानाद्वेति वक्तव्यम् एवं शाणनिमेप्राप्ते विकल्पा

त० बो०
३९
४०५

एवंचपूर्वसूत्रेशतग्रहणमकृत्वाशतशाणाभ्यांवेत्येवयुक्तमित्याहुः अध्यर्द्धशतम् पंचशतंपंचश
तम् पटभावेसंख्यायालक्षणस्यकनोल्लुक्शताच्चठन्येतावितिनप्रवर्त्तते तत्रासमासग्रहणस्यानु
वर्त्तनात् द्वित्रि पूर्वाद्धाराच्चवार्त्तिकमिदंवृत्तिकृतासूत्रेप्रक्षिप्तंभाष्यादिप्रमाणाच्छतग्रहणमि
हणमिहनसंबध्यतेइत्याशयेनाह शाणादित्येवेतिन्यासकृतानअशतापाविधायकेवार्त्तिकेसंभ्र
मेणाव्याख्यातम् शतशाणान्तेतिसूत्रयितव्येपणपादेतिपूर्वसूत्रेशतग्रहणंक्रियते तस्येदंफलंशत
शाद्धःस्वरितत्वेनानुवर्त्तमानोशाणादित्यत्रैवसंबध्यतेतदुत्तरेद्वित्रिपूर्वाद्धाणादितिअत्रतुसंबध्यतेनश
तमाह्लादयतेनितदिदंसामर्थ्यवर्णनमणावधायिकयदिसूत्रेस्यात्तदासंगच्छते नान्यथेत्यास्तांताव
त् शैक्ष्यमिति तदेतद्दर्शयति द्वैशाणमित्यादिना अस्मिन्केठञोलुकि द्वितीयंयतिस्तृतीयं
ठञादयस्त्रयोदशेतितन्त्रप्रकारादशैवप्रत्ययाःप्रकृताःसूत्रमेतेनविहितत्वाद्यत्प्रत्ययस्यद्विगुणने
तद्वादशेति त्रयोदशेत्येतदुक्तपपादमेव तच्चपूर्वपादजन्यनत्वसंग्रहणालभ्यतेठञ्मादायत्रयो ३९

दशात्वम्रूर्पयादिमितिवाच्यं तत्स्मन्यायेनप्राप्तात्वाद्वेति सूत्रे लभ्यत ठञो ग्रहणेन पंचदशात् प्रसंगात् नापि
त्रिंशत्त्रो यान्नेर्द्वादशाभिः सह द्वित्रिपूर्वादण्चेति वार्त्तिकोपात्तानां प्रत्ययसंग्रहेण न निर्वाहः उक्त
रीत्याकंसादिठन्निति अर्द्धाच्चेतिवक्तव्यम् कार्षापणाट्टिठन्वक्तव्यः इत्यादिवार्त्तिकोक्तटिठन्न
तयस्यापि ग्रहणप्रसंगादितिचेदत्राहुः कंसाट्टिठन्निति सूत्रस्यैव टिठन्नित्यर्द्धकार्षापणशब्दाभ्यां
परान्सष्टुइतिसननिष्पन्ने द्वित्रिपूर्वादण्वेतिवार्त्तिकस्यानभिधाने शतमानविंशतिकेत्यणो ग्रह
स्यात्वेन रामसर्वम शक्यत्वादिति न क्रीतं तेन ततीयोतात् क्रीतार्थे यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः ठञिति अत्र
द्वादिसूत्रे गोपुच्छे स्यादिपर्युदासात् ठगभावे पुच्छसमास प्रस्पेयष्ठन भवतीत्यर्थः ननु देव
दत्तेन क्रीतं संतेषां क्रीतमिमायावतिप्रसंगः इतिदत्राहुः करणेन तीपे केह समर्थः विभक्तिः सा
पिम सत्वसमर्थकाङ्क्षाद्वाङ्क्ष्य न्नान्नत पिअन्यत्रत्वनभिधानान्न प्रत्ययः एतच्च तद्धिताद्
तिमहासंज्ञाकरणान्न लभ्यते तेन भ्यः प्रयोगे भ्यः हिता स्वहिताद् इति व्याख्यानादितिल्लकोपवादः

त॰ बो॰
३०७

इतिलुक्तद्धितलुकीतिप्राप्तस्य स्त्रीप्रत्ययस्य स्त्रीप्रत्ययलुकापवादऽयं पंचकमिति संख्यालक्षणः
कन् आसेसममिति अध्यानेनानिमित्तमित्यर्थे टक्कृते तत्स्य द्विर्गौ इति टिलोपः प्रत्याच्छुचगोष्ठव
इतिनित्यंपतिप्राप्तेवचनकथंपुत्रीयः क्रतविति नहिक्रत्वसंयोगेनाप्युमानइति चेदत्राहह
रिदत्तः संयुज्यतेनेति भुग्नत्वाक्रतुरपिसंयोगएव यागकरणेनहिपुरुषाःफलेनसंयुज्यन्तेअ
तोयागादिरपिसंयोगोनकेवलंसंवेयएवेत्याग्रहः इतिसर्वमभिप्रायं यथासंख्यमणोजोस्तः
तस्येश्वरःतस्यनिमित्तमित्यनेनानुवृत्तेरेवसिद्धेः पनलस्येतिनिर्देशइतिनिमित्तरूपप्रत्ययार्थस्यनि
वृत्तयेअन्यथाहिसंयोग्यानाविवर्जश्वरोपिप्रत्ययार्थस्यविशेषणसंभावेनतत्रविहितइतिच
योगविभागउत्तरार्थः यथासंख्यनिवृत्त्यर्थश्चतस्यवापः तस्योतिवापापेक्षयाकर्मणिषष्ठीसा
द्र प्रस्यसनिकर्णेरिषष्ठ्यात देवदत्तस्यवापः क्षेत्रमिमाद्रोणस्यादित्रिभावः खार्यकमेति खार्याइ
कमेति खार्याइकनतदस्मिन्प्रथमासमर्थात्तदस्मिन्नितिसप्तम्यर्थेयलोपः माहस्यमिति प्रात ३०७

मानेद्वितीयाश्रवणात्त्वान्निर्देश इति निर्देशोऽस्तीति त्वान्निमित्तकान्निर्देशो त्वान्निर्देशः संबंधष
ष्ठ्यास्समासः समभिव्याहारादिष्वेवं च संप्रदानस्यैवाधिकरणत्वविवक्षयाऽप्रसिद्धेरुपसं
ख्यानेनादर्तव्यमिति भावः पूरणाद्वाठञ् रूप्यतेऽनेनेति करणेऽर्थे तद्वाद्विनापि द्वेष्माद्वा
दृष्टम्स्यात् अर्हतीति अर्हतीति वृत्तिवाक्यम् इति टिठन्नाप्रः सति तस्मिन्स्त्रियां ङीप् स्यात् इष्ट
तेदाप् रूपकस्येति रूपककार्षापणरूढ इति तथा च भागवद्रूप्यसाध्येत्वेनासामर्थ्यमिह
नोद्भावनीयमिति भावः भारभृतेभ्यो वंशादिभ्य इति ननु वंशादयः शब्दास्तत्कथं भारभृताः
इत्यत आह भारभृतानिति भारग्राहोद्यद्वारावंशादीनां विशेषणमिति भावः भावेभ्य इ
तिवक्तव्ये प्रत्येकं संबंधविवक्षयास्रुत्रेभारादिति निर्देशो वास्तिक इति वस्तम् ल्वं संभवत्स
व्याहरति आरप्रमाणादाधेयप्रमाणस्य यदानाधिक्यं तदुपसर्जनेयारणं संभृतेरर्थः
नेनकर्मकत्वान्नदिति द्वितीयान्तत्वेष्टौ तन्नविरुध्यते तदाह प्रस्थसमितिप्रास्थिकीति

ते.त. ठजेतत्वावडीपश्रवत्तीत्येवमाचष्टे उपसंहरतीतितत्पचतीतिवार्त्तिकेयस्मिन्पचतिग्रह
बो. णेसेभवत्यवहरतिनिहृत्यर्थे द्रोणपरिमितेव्रीह्याद्यैद्रोणशब्दःलाक्षणिकपदेठञिति
३.८ आटकादीनांपरिमाणत्वात टेटेतिभावःद्विगोष्ठंश्चष्टनितिछंदःतदाह विनादिति
802 ह्याठकिति नयाभ्यांसिमित्येजागमीनशाकःवृद्धिनिद्धसन्नियोगेनतद्विनाकृद्धेःसम्भ
भावात आपरिमाणेति आचितस्यपरिमाणेविपितस्मिन्स्त्रि विशि ष्ययहणादितिभा
वः हेकेलित्रिकीति अमेनाणाणायोमित्यत्रकशीलशाह्रोपिरुष्य ते नोत्तरपदनेमाङ्गः
नटस्यपरिमाणेऽहयपरिमाणशब्देनपरिच्छेदकमात्रगृह्यते नतुसर्वतोमानमेव उ
नरस्त्वेसंख्यायाःपरिमाणेनविशेषणात षष्टिजीवितेपरिमाणमस्यषाष्टिकंमा
सस्तिवत्तमानेषुनत्वदेशपातिग्रहणात्व षष्टिजीवितपरिमाणमस्यद्विषाष्टिकउ ३.८
नादिमिथ्याति व्रात्वप्रकप्रर्थसेवपरिच्छेदकासंख्या पंचगावोयस्यसेदयमेतितदानप्रत्ययो

भवति परिमाणस्य प्रत्ययार्थत्वाभावात् एतच्च आर्हादगोपुच्छेति सूत्रे कैयटे स्पष्टं स्वार्थे उदाहरति पं
चेवेति लोमे डुविधिरिति डित्करणं एकविंशडुत्पत्तिलोपार्थम् त्रयः विंशादेति लोपार्थं च पंच
दशमेत्रा इति षीन एकं साम ऋचे त्रिपद्युति हि स्मृतिनत्वस्य पंचकृत्व आवृत्ता पंचदशमेत्राः सप्त
कृत्व आवृत्तिरिति सामगैः दशोस्तोमे त्रैतायाः ऋचः सप्तकृत्वः आवृत्तिः प्रथममध्ययोस्तु पंचकृत्वः
एव एकविंशस्तोमेनन्त्यचस्य सप्तकृत्व आवृत्तिरिति सामगैरित्यर्थः पंचविंशतिरिति तदस्य परिमाण
मिति वर्तमाने ति प्रत्ययः पंचशाद्दस्य टिलोपः चौ क्वचिदिति कृतं पंच पदानि परिमाणमस्य पंक्तिः पंक्तिश्छंद इ
तिकाशिका पदशाह्वोत्रपादपर्यायपङ्क्तिदृरदन्नः रूढिशाह्वानितथा चात्र नावार्थाभिनिवेदतव्यं पं
क्तिशाह्वारिनानार्थः अस्ति क्रमसंनिवेशो ब्राह्मणपंक्तिः पिपीलिति अस्ति च दशसंख्यायां पंक्ति
रख्यः इति दशरथः अस्ति हि च्छेदो विशेष एवावयवार्थो नान्वतोऽध्यम् द्वयोर्दशतोर्विभावः शा
तिश्चप्रत्ययः अपदत्वे च द्वौ शतौ परिमाणमस्य विंशतिः अपदत्वनिपातनान्नकारस्यानुस्वारः

केचित्तु विभावनुवृत्त्याऽपदत्वे चेति न पठन्ति त्रयाणां दशानां त्रीन्भावः शञ्च प्रत्ययः मतान्तरे तु त्रिभा
वः त्रयो दशतः परिमाणमस्य त्रिंशत् एवं चतुर्णां चत्वारिं पंचानां पंचाशाभावमपि शत्प्रत्ययः षष्ट्यादि
शान्तो षष्टिश्च प्रत्ययः अपदत्वे च षट् दशतः परिमाणमस्याः ततः स्त्रिभ्यो पितिप्रत्यय एव सप्तशान्तौ
दशान्तो अष्टानां दशतां सप्तत्य अष्टानां दशतः परिमाणमस्याः ततः स्त्रिभ्यो षितिप्रत्यय एव सप्तशान्तो
दशान्तो सप्तत्य अष्टानां दशान्तो अशीत् नवानां दशान्तो नवदशानां शाभावः तिप्रत्ययः पं देशदशतः परि
माणमस्य तं पंचदशानो ड् मोऽत्यंतत्वेन निपात्यते र्गभिधेये एतदस्य परिमाणमस्य पतेऽदिति विग्रहात्स
ख्यायाः इति कस्य न पि भवतीति भावः त्रिंशतोत्यये न पंचस्वर्थे षष्ठीवचनेन चत्वारिंशतो ब्राह्मणा
इति पाठे तु समाहारद्वंद्वात्स्यैकवचनं इह ब्राह्मणसंज्ञायामिति षष्ठीसमासेन निर्देश कृत्तु चिते
नयाहि मतित्राह्मणस्य चेत्सजेति स्फुटीभवति अन्यथा तु यस्य कस्य चित्संज्ञायां ब्राह्मणस्येति
योगे ऽत्यन्निष्ठार्थे संभाव्येत तत्रस्य मंत्रे भाषायां च तन्नाम्नि भिद्यते दिश्यते चमसः तस्मादिष्टाचैरो ३०९

येनषष्ठ्यर्थेसप्तमीआख्येयं ब्राह्मणोऽत्रभिधेयइतितकार्यामाख्याते ठञादेयइतिठञउदाहरणं
नप्रस्थमर्हतिप्रास्थिकः श्रैणिकइत्याद्युक्तमादिशब्दग्राह्यस्यठकउदाहरणमाहश्वेतच्छत्रिकइति
पर्वत्वारीकःप्रात्यःशतिकइति साहस्रइति इत्यादीनुदाहरणानि छेदादिभ्योनित्यंयदुक्तमिह
नित्यंक्रीडाजीविकयोरितिवत्त्रैवमहाविभाषया प्राप्तस्यवाक्यस्यनिवृत्त्यर्थंनाभवतिनित्यंछेदमर्ह
तीत्यस्यार्थस्यासंभवात् नहिकश्चित्पदार्थोनित्यंछेदमर्हतीतियोपिवेतसादिरर्थःछिन्नःप्ररो
हतिसोपिन नित्यंछेदमर्हत्यस्यार्थस्यसंभवात् कालांतरेपततस्यछेदप्रवर्तनान्नचात्रनित्यग्रह
णन्यायेनापिछेदमर्हतीत्यादिविग्रहवाक्यनिष्कर्षेसूत्रेयस्यत्रस्यावधपकत्वात्तत्प्रत्याख्यानेग्र
न्थतइतिपांक्तं विग्रहवाक्यस्यभाष्यादिसमतत्वादितिदिक्छेदाभेदद्रोहदोषेत्यादयःछेदा
दयगणःसूत्रमाह विरागेति दंडादिभ्यःपूर्वसूत्राद्यानुवर्तनइत्याह यत्स्यादितिकेचित्तुदंडादि
भ्यःयत्पठंतिसचापपाठःएवभाष्यादिविरोधादित्याहुः तथाहि अचोयदितिसूत्रेभाष्येउक्तं

त॰ बो॰
बो॰
३१॰

हनो वा यत्तपादेशश्च वध्यः घात्यः नन्द्वितो वा वध यमर्हति वध्यः इति वदिचेह्रूयद्वेधीयते यन्विधीयते तत्तद्दे
वतेऽपपद्येते पत्तद्वयेपि यतो नावड्गत्याद्युदात्तत्वात् यदित्वत्रेयविधीयतेतन्नदास्वरोभिद्यत मनो
रमायोनकापि विधीयोहनो वा वधश्च द्वितोवेति भाष्यम् यद्यपिवेह यद्विधीयते तेन त्रैवृतदेवमड्गपप
द्यते क्वचाद्युदात्तत्वं यत्यपि तद्द्विनेयतो नावड्गत्याद्युदात्तत्वमित्यादि स्थितो कडङ्कारदद्धिण्ण
छ कक कडंगरे ति पाठस्त्वपेतः इति ध्वनयति कडंकरो नीति कडतीति कडुः माषमुद्गादि काष्ठ
मिति अमरश्चाह कडङ्करं तुसंज्ञीवमिति गोरिति नीवारपाकादि कडङ्करीयेरितिरघ्नुः स्या
ली विलातन्छपतीवन्नुवर्तते अस्मात्छ यतो सः ठकोपवादः पाकयोगपाइति त्रिष्कलीकन्ता
इति यावत् पंन्नेऽन्नति जे चार्हतीति अर्थीसमर्थो विद्वान् शास्त्रेण पर्युदस्तइत्यर्थः दक्षसा
नेवृंविधित्वाद्युपसंख्यानेयच्छीयादेशः इति यज्ञान् षाने योगपः इत्यर्थः अतिमिमिमुपसंख्यानस्य
माही यान्तो ठगादीनां गतो विधिः पारायणा ष्यादिन आरभ्यग्रेनादविच्छेदेन वेदस्याध्ययन ३१॰

त॰ त॰
बो॰
३॥
७११

गम्यते कदाचिन्नतिक्रमोऽपि तत्प्रयो मात्र न चैवमपि विग्रहवाक्यनिरूपणम् विग्रहणमत्रि
तिष्ठत्कं शिष्टप्रयोगे विग्रहवाक्यस्य दर्शनादिति उत्तरपथेन त्रकारेण गच्छतीति प्रत्ययार्थे
समस्यते तदाह उत्तरपथेन गच्छतीति वारिपथिकमिति वारिपथेन गमनमिति वा
विग्रहः कालात्स्वरूपग्रहणमिह न भवति मधीष्टभृतोभावीत्यमेतत्संयोगे द्वितीयान्त
दैशात् मासाह्यसीत्यादौ मासादीनां कालेन विशेषणाच्चैते निर्वृत्ततीपानात्कालवाचिन
वृत्स्यात् तेन करणतृतीया च तदर्थेन रगतेते न निर्वृत्तमित्यत्र तत्कर्तरि तृतीयेति विशेषः
उभयत्रापि तद्भावित पपर्यायवृवः कर्मणोक्तः प्राह्निकमिति अहःपूर्वो रेचतिति मात
नस्तद्धितद्वितिलोपोन मासद्वयं सिद्धवज्ञानितकरणास्वरार्थे पुवद्भावप्रतिषेधार्थं च मासी
नाभावः त्र्यपीगर्ग्यादीनां च तत्संज्ञामपिकारे पि समस्यार्थद्वन्द्वतत्स्येतत्संवच्यते नहीसाम
यीष्टो भावो वेत्याद्युक्तो कालिकालकृता शरीरावस्थागमात्तदुत्पाद्यायेनाह भृतो मासभृ ३॥

पारायणं तत्त्वमरूपाणाम् अभिधेयेन निवर्त्यते अन्यतरस्यां नित्यो ऽध्ययनक्रियायाः अभिःपादना
त्तथापि शिष्य एव प्रत्ययः इष्यते तेन तत्परावित्याकरे स्थितेन तदाह छात्रा इति यत्नमानस्य इति
यद्यपि पुरोडाशादि निवर्त्तते नर्त्तते न तु अवलिगापियन्ते निवर्त्तयति तथापि तत्रतो रायणिक
क इति न प्रयुज्यते अनभिधानादिति भावः चन्द्रायणं तयोर्विशेषः विषयीभूतोर्थः इति स्या
एवं प्रत्ययो वेति संज्ञा संपूर्णाय विषयीभूतो स्यात्तावाशावेव प्रत्ययः इष्यते तेन तु संदिग्धरीतिः
भावः कथं तर्हि सांशयिकः संशयापन्नमानसः इत्यमरः इति दत्राह संशयापन्नमानसस्य
स्मिन्निवेशः विषयः संशयापन्नमानसं तु निर्वर्तितोभिगमनमिति अत्र पंचमं तावत्प्रत्ययः
पंथो णा पथः पंथानं तस्य यमादेशः स्यादणाभ्यः प्रत्ययः इत्यग्रहणमिह प्रत्ययाविशेषणं न तु वाभ्या
नित्यवत्स्ये अभिधानाशयेनाह नित्यं गच्छति नित्यमिति किं पथिकः भाष्ये तु नित्यग्रहणं प्रत्या
ख्यानं त्वयं हि भाष्याशयः नित्यं पंथानं गच्छतीति अर्थो यस्य विना त्रैवार्थे पंथा प्रसूत्रस्यापि यो

तः इति पलकृत्त्रिपदमेजर्थ्याः स्पष्टम् मासीन इति बालकः द्विगोर्यप्त्याग्वर्त्ते संख्यापूर्वपदात्तांतदंत
विधेरप्रपरागमात् पूर्वेणापतठञ्जोः प्राप्तयोः यद्विधीयते पित्वादन्तोदात्तः तेन द्विमास्य इत्यादि
दिनापूर्वपदप्रकृतिस्वरोपतिष्ठते यद्यप्यत्र केनप्रत्ययस्योदात्तत्वादंतोदात्तो द्विमास्यः स्यात्तस्तनिशि
ष्टस्वरबलीयस्त्वादिति भावः यद्यप्यनवर्त्तते इति व्याख्यानमेवशरणं प्रामीयाः स्वहायनोस्त्रीश
रत्समा इत्यमरः नासमर्थीह इत्यादि अधीष्टादयश्चत्वारोर्थाः अत्रानुवर्त्तन्ते इति भावः द्विगोर्वा
संख्यापूर्वपदान्तात् दंतयद्धनामलकीत्यप्रपरागमात्पूर्वेणानित्यप्राप्ते विकल्पः द्वैमासिक इति वेतस्तु
केपक्षेठञ्जिभावः द्वैयहिकः इति टखोरेवेति नियमादिहहिलोपोन अह्नोलोपोनः नचाभ्यां
मित्येव नतत्रतद्धितार्थे द्विगुसमासान्तेनटंराअहः संवत्सराच्चेत्यनेन नपाप्यिहृचाभावमनच
हाविभाषयाटचो विकल्प इति वाच्यम् बृहतीजात्यन्ताः समासांताश्चेति निषेधेपुपरिगणना
दतश्चाह समासांतविधेरिति यद्यपि टचि विकृतेप्यह्नादेशेन द्वैयह्निक इति रूपं सिध्यति तथापि

त॰ बो॰ द्व्यहीनइतिरूपंनसिध्यति टचिसत्यह्लादेशेतस्यस्यानिवत्वाद्वाङ्गइतिसमासांतस्याह शङ्कातसमा
बो॰ सप्रहृत्तोनप्रहृत्तोनग्रहृणाद्वराग्रहः संवत्सराद्वेतिस्वप्रत्ययेपिदहीइतिरूपंप्रसंगा
३१२ दित्याह्रः उत्तरपदवृद्धिर्नेति एतच्चापलक्षणम् द्विवर्षस्यत्रहिवर्षमत्रहिगोरितिङीनन्नभ
वति परिमाणपर्युदासेनपर्युदासाभावापरिमाणविनेतीहनिह्येहप्रवृत्ते हेवर्वेवृत्तोनमधी
ष्टइतम्नुवर्षाल्लुकेतिलुकृचिन्नवतिनिमित्तकोवक्ष्यमाणत्वादचिन्नवानिहप्रत्ययार्थइत्युदाहर
ति द्विवर्षीणोव्याधिरिति द्विवार्षिकोमनुष्यः इत्यावदेतिमनुष्यः इत्यावदेतिमनुष्येपिचिन्नव
वतीतिनिमित्तलुकप्रसंगात्मनुष्योमनुष्यसंहेषुः प्रतिमादिरितिव्याख्यायस्थितस्यगतिः स
मर्थनीयेति दारकइतिबालकः परिजपइत्यस्यविवरणंज्ञेनशाक्यइत्यर्थः दापजयोष्य
क्वायोह्नयादेशः महानाम्नानामेति तथ्यावाभापिनप्रेक्षत्वानुवङ्गावोनेतिभावः ह
विहत्रस्थितियोगिकोपम् ननुहटइतिमम्यते महानामिकइतिपुंवद्भावेकृते नस्त ३१२

ढिनड्‌निद्विलोपः चातुर्मासीति मासशब्दस्य कालवाचित्वात् कालाधिकारेणार्निकारंभः नच
विशिष्टस्य कालवाचित्वाभावादिह संगतिः इर्निरूप्येति शंकां प्रापवते संख्यापूर्वपदानां तदंतप्र
णामित्यभ्युपगमादस्य चेव संगतिरिति चेत् अणसंज्ञायामिति तत्रभवइत्यनेनैव सिद्धेः उनरणा विधिवि
षेयत्वेन लुगनपत्यइति लुकुमामभूदित्येन तदर्थमिदमारभ्यं एवं चास्मिन्वार्त्तिके चातुर्मासादित्यस्थाने चातुर्
येपूर्वकर्तिकमप्यत्रैवारभ्यमिति पिक्षेपं चातुर्मासीनिकस्यसंज्ञेयाकौदायामाह आषाढीति
आषाढानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासीति अर्थः तस्य टहिताणाच्छन्तेभ्यो यज्ञास्तेभ्यः दक्षिणास्मिन्नर्थे
ठञ्स्यात् कालाधिकारादेवेह द्वादशाहादिभ्यः सिद्धेः आत्माग्रहणांचार्थमित्याशंकां परिहरति आ
त्माग्रहणादिति तत्र सकालवाचिनः सप्तम्यंताद्दीयते कार्यमित्येतयोरर्थयोर्भवत्प्रत्ययः स्यात्
प्रावृषेण्यमिति प्रावृषएण्यः इति भावार्थे विहितः सद्यहापि अतिदिश्यते इति भावः शारदतिसंधि
वेलादृतुनक्षत्रेभ्योऽण् कालाधिकारस्य पूर्णविधिः व्युष्टादिभ्योऽणः व्युष्टशब्दः कालवाची दि

त॰ त॰
बो॰
३१७
813

वसमुखेवर्त्तते संपाद्यितिगुणोत्कर्षः संपत्तिः आवश्यके णिनिरितिवृत्तिकृत् एवंवस्त्रयुगेनसं
पदिवास्त्रयुगिकम् शारीरमित्यपुदाहार्यवस्त्रयुगेनावष्टंपशोभतेइत्यर्थः तस्मैप्रभवतिसमर्थः
पाकः प्रभवतीत्युच्यते आर्त्तवति पुष्पमित्यादिवि प्रत्यूषोह्यात्युत्येकस्यमित्यमरः तत्रप्राप्तःकाले
कालप्राप्त्युत्पत्त्यन्तरमन्तरंग कृष्टेठञप्रकृष्यतिअयमितिप्रकृष्टःकर्मणात्मनवप्रकर्षेणकालोवि
शिष्यतेइत्याहदीर्घः कालइति ठञ्ग्रहणाविस्पष्टेअन्यथाश्रनंतरस्यत्तोत्तवृत्तिरासंक्रांतइंद्रमह
उत्सवः वैशाखेमंथआषाढेदंड इतिवैशाखाषाढाभ्यां टप्राप्तो रूपेणमंथदंडयोर्वर्त्तते योऽस्तयथाकथं
हृत्यत्तिः क्रियतेइतिहरिदत्तः विलोडनेदंडसेवायामस्मतः कालविशेषयोर्मंथइत्युच्यते अनुप्रवचने
तामब्रह्मौदनमुच्यतेसः पूर्वपदादिति विद्यमानपूर्वपदादित्यर्थः पकारगास्कोकिमर्थमिद
मुच्यते यावताप्रयोजनेत्येवठञ् सिद्धेचावेतिनियमार्थआवश्यकमिदंसत्येतेअन्यथापका
रावेप्रयोजनमस्यमित्वोविस्पत्रापि न नैवमपेक्षागगानतोवेइतिठञेवनिमम्यताम् कि ३१७

मेकागारिकइतिनिपातनेनात्दिकरणेनप्रयोजनमितिचेत्त्राद्वः टकारःकार्यावधारणार्थःऽो
वेवभवतिनजित्वरइतिहृद्विस्तुनिपातनाद्भवत्येवेति आकालआदेशाइतिनिपातनेइतिविशे
षः आद्यंतेोस्सिनादिस्रत्सेतस्यिकारात्स्थल्यर्थंइकइ प्रत्ययोनिपात्यइतिभावः अकालावठश्चवा
त्रिकमिदम् ठञः स्वर्णाविधिः तेनतत्संक्रियाचेद्वृत्तिः तल्यमिति सामान्येनपुंसकम् तृतीयांत
तुल्यमित्यर्थवतिः साच यत्तुलंक्रियाचेत्साब्राह्मणयथावर्त्तते तथात्क्रियादिकर्तृकापयः
तुल्याध्ययनेवाक्यार्थइतिनकोपिदोवः इतिप्रत्याणतुल्येइतिउपलक्षणमिदंक्रियातल्यमित्य
र्थः एवंचब्राह्मणेनसदृशात्क्षत्रियः इत्यर्थेब्राह्मणवत्क्षत्रियः इतिप्रयोगःअसाधुरेव अतप
वपर्वतोहिमान्महानस्ववदितिवाक्येमहानसदृशःपर्वतइत्यर्थेवतेरसाधुत्वमतात्स्यवतेः
साधुत्वरक्षणार्थंपर्वतोवद्धिमान्भवितमर्हतीत्यादिक्रियापदंप्रयुज्यतेवृद्धाःतत्रतस्येवमत्र
ग्येनात्वक्षांताच्चइवार्थेप्रत्ययःक्रियाचेदितिनात्रवर्त्ततेइतिइत्यादितल्येत्रप्रत्ययोभवतिम

न॰ बे॰
बो॰
३१४
४१४

घटादावनवस्थेति मथुरायां याहस्याः प्राकारनलः प्राकारनलः प्राकारनलः प्राकारः स्वश्रेइत्यर्थः
नदर्हणीम्रहतीति म्रहहंपचादिच् यद्यपि कृद्योगे कर्मणि षष्ठ्याभवितव्यं तथाप्यत्रासौ न विभ
क्तिव्यत्ययः इत्येके केचित्त्वेकर्मणो: शितिषष्ठ्या अनित्यत्वज्ञापकमिदं तेन यथेरामोदमनन्नमस्मि
तिमहिप्रयोगः संगच्छते इतिन्न कारके षिवोचामहि तीयांनादेव प्रत्ययः इति स्फुटीक
तेतिडुतेनविग्रहात्तिति नियमर्हतीतिकथं नार्हेतितो यथावद्विहितार्थरायेति अस्तत्वार्थक
सकर्मकत्वात्समेव न द्वितीयां तत्राभावादिति चेद आहुः यथा प्राहोऽहन्ति विषये सत्वार्थकस्त
थात्वे पयानमित्यादि श्रुततेलादिदर्शनाच्च अन्यथा षष्ठ्यापि नास्तीति ननेलात्तस्मात्तथा द्वि
तीयांनाद्यपाप्राहृदर्हार्थवृत्तिः योग्यतामर्हतीति विधानमित्यर्थात्क्रियायोगोपि सह लभ्यते
तस्यभावस्तत्वलो प्रकृतीति न तपः कश्चिद्धर्मः घटत्वमित्यत्र इत्यत्र पृथ्वीत्वादेरभावत् गो
र्मवः इति॥ इति गोपाधोर्थपरः शाब्दस्वरूपपरोवेति पतद्द्वयपदार्थपरत्वादाधर्मविशेषः प्र ३१४

मयार्थः सचधर्मविशेषतएववाचकमित्यत्रतत्कर्तृत्वस्वरूपसंबंधःप्रकारः पचमानत्वमित्य
त्रतत्कर्मत्वरूपसंबंधः नयाऽऽपगावत्वमित्यत्रजन्यत्वरूपसंबंधःप्राकारः राजपुरुषत्व
मित्यत्रस्वस्वरूपःसंबंधः इत्याद्यूह्यम् एवंस्थितेहरिदीकायायदुक्तंकृत्तद्धितसमासेभ्यःसंबं
धानेभावप्रत्ययेनेतितत्रनापूर्वंप्राक्त्वान्तरेकल्पंउक्तरीत्यैवनत्रापुष्पपन्नेरितिसंक्षेपः अप
वादेःसहेति पृथ्वादिभिः इमनिज्वेत्याविभिःवकारइति अपवादत्वलोपहीपुंसाभ्यांनस्यान्तो
ऽन्यत्रतयोःसावकाशत्वादितिभावः पौंस्त्वंप्रस्त्रमिति संयोगान्तलोपे पुमःखयीतिरुत्वे
पास्त्रिकावनुनासिकानुस्वारौविसर्गकृतेसत्वं अघातित्वमिति इहपदत्वेतेयकन भवति अ
पटुत्वमिति इहत्वितिगतान्वलघुपूर्वादित्यणनभवति अन्नचेतर्थात्रित्वादिब्राह्मणादित्वा
त्यञ् पृथ्वादिभ्यःअणादितिइगन्तलघुपूर्वेषुपृथुमृदुप्रकृतिष्वणःसमावेशः वडसंज्ञा
दिषुगणपाठचनेप्रथमनःवालवत्सादिषुवयोवचनलक्षणस्यापाजितिवोध्यम् त्वतलोतप

त.वि. वेस्तत्त्वेणोवलभोरऋतोहलादेः किम् ऋजिष्ठः ऋजीयो लघोः किं क्लिष्टः कृशः पृथुम्रदेति
बो. तिपृतिगणानेहलादेर्लघोरित्युक्तेः शाकम् वर्णादृढादिभ्यः गुणवचनत्वादेव सिद्धेऽमति
३५५ जर्यंचवचनेपृथुम्रदभृशेति परिगणनादिह रभावो न भवति कृतमाचष्टे कृतयति णावि
८१४ ष्ठवद्भावः ओर्वितीति ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात्ष्यञ् हलस्तद्धितस्येति यलोपः एवं यथा
कामी हृढ वृढ परिवृढ भृश कृश भृशमादि अत्र वृढगणसूत्रेवेयातलाभमतिमनः शारदानाविप्रदाड्वन्त
रेयपीन्त्राटयः पंचनदं ताना समानामनंतरः ष्यञ्जा भवतीत्यर्थः विपातं त्वं विपाततं विपाति
मावैपात्ये विलाभिर्मावैलाभ्यं मनन्तिमावैमतंय्डुगंतत्वादाणपिवैमते विमतिमा मनस्यवि
मारण्यंन्नतलोः समाविक्षोनविलासतेविलाभनेत्यादौ न्यपिडुड्याविस् सोसमः परेपेमतिमम
नसीनदंतयोः समासयोरनंतरं ष्यञ्भवतीत्यर्थः समतित्वसमतिता सामत्यङ्गगंतत्वादणसाम
त्यडुगंतत्वादणसामतेसमंतस्ता संमनसासामनस्यगुणवचनत्र्ञजन्तवर्न्नेनेकर्मक्रिया ३५

न. त्व तन्निषेधान्नन्निषेधान्नन्निसिद्धेः कपिञ्जलाग्नेः इह कपिञ्जलालाद्यो भावकर्मणी अर्थावपि द्वौ तयोर्यथासं
बो. ख्यं भवति अस्वरितत्वप्रतिज्ञानात् एवं पत्यन्तपुरोहितादिभ्यः इह द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यः इत्यत्रापि वो‍अ-
३१८ ब्राह्मणादित्वादिति यद्यपि ब्राह्मणादिषु राजन्शब्दः केवलः पठितस्तथाप्ययमेवास्तु
४१५ तिप्रतिषेधो ज्ञापयति अस्मिन् प्रकरणे राजन्शब्दे न तदन्तविधिरिति एवं च ब्राह्मणादिपा
ठस्य सामर्थ्ये चरितार्थत्वात् विशेषविहितोयमेव भवति अन्ये तु ब्राह्मणादिराकृतिगणत्वात्
नात्कथंचित् ष्यञि सिद्धे राजन्शब्दस्य तत्र पाठोपकारसहसमावेशार्थ इति तयाच चेष्यपि
करणे ष्यावरभाष्ये उक्तं चरकर्मराजं ब्राह्मणादित्वात् ष्यञिति पुरोहितं ह्यामिकपथिक
कसारथेत्यादयः पुरोहितादयः प्राणभृज्जाति मत्वनाप्राणसंचारी वायुः प्राणजाती न्ये
व च प्राणभृद्विति किम् तृणं तत्तृणजातीति किम् देवदत्तत्वं अर्हात्मिति उद्गात्रादिभ्य॥
येऽस्तित्ववचनाः तेभ्यो होत्राभ्यश्छ इति छे प्राप्ते अञ्विधीयते सृष्टउद्दृष्टप्राप्ताभ्यां गणलक्षणेष्य॥ ३१९

कार्यं च पूरणीयायाः समाचेष्टोच्चादिक्रियाशास्त्रेणाविहितो यागादिकार्यमभिसंधेर्भेदानाङ्गः अर्हत इति
प्रशंसायामिति शत्रन्तोऽर्हेश्चार्हः पूजार्थाभिधायीति कैयटः आकृतिगणः इति केचित् पाठस्तु कार्यो
नेरायनघाहि अर्हतो नुम् चेति नुमर्थः पाठः पकभावः अन्यभावः षष्ठोपाठः स्वार्थे विधानार्थः
तथा च प्रत्याहाराह्निके वार्तिकप्रयोगः आन्यभाव्यं तु कालशब्दव्यवायादिति अन्यभावय
वेत्यान्यभाव्यमन्यत्वमित्यर्थः यत्तु व्याकरणाधिकरणेऽष्टमपादे तत्क्रमान्यभाव्यमयप्रयोग इ
ति तत्त्व वैयाकरणमीमांसकसंतोषार्थमित्यवधेयम् सर्ववेदा इति पूर्वकालेकेति समासः चतुर्वे
द इति तद्धितार्थो द्विगुः द्विगोर्लुगनपत्य इत्यणो लुक् चतुर्विद्य इति विद्यालक्षणस्त्रैतादे
रितिठक् तस्य लुक् संघातग्रहणमिति वर्णग्रहणात्तु तस्येति चेत्यकारलोपे सति इष्टं न सिध्यति
अचः परस्मिन्नित्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावेनायादेशप्राप्तेरित्यादिति भावः ननु संघातग्रहणाय लो
पस्यैतत्कारस्यैव लोपः स्यान्न तु संघातस्येति चेन्नैवम् आरंभसामर्थ्यान्नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरिति

नियाप्तेवमस्याह्वादिगंतलंत्वतलोरपवादोत्तेभ्यः त्वतलोःप्राप्तयोरिह तु भगमंत्रेत्तुनिषध्यते सुभगा
मित्येतच्छह्रूपमंत्रविषये प्रयोगेनमृत्साद्यतीतिचार्थः महते सौभगाय सर्वविषीनां छंद
सिविकल्पितत्वादिह हृद्भगसिंध्वंते पूर्वपदस्य वृद्धिर्न भवति अत एव मंत्रेपि क्वचिदन्न भव
तिसौभाग्यमस्मै दत्वाय इह यज्जहापनं तत्रस्मात्त्वतलौ प्राप्तयोररिवधानेयुवस्थाविरप्राह्वाभ्या
वयोवचनलत्त्वाणोन्निप्राप्ते यौवनमिति अणापरितः अविति प्रकृतिप्रकृतिभावः मनोज्ञादिपा
ठाद्वुञपि यौवकप्रकृत्याअनेकराजन्यकमनुष्य पुवानइति प्रकृतिभावः मनोज्ञादिपाठाद्वुञपि
यौवनकं प्रकृत्या अनेकराजन्यकमनुष्य युवान इति प्रकृतिभावः श्रोत्रियस्येति श्रोत्रियन्छं
दोधीतेइत्यत्र छंदसः श्रोत्रभावः घश्चप्रत्ययः इति यदा व्याख्यानेदेह चेन्नायः यथाश्रुतं यदा त
पाकार्थं पदवचनमिति पदोसदाच्छाहेनघइतिरूपे सत्यने क्वचित्तु यलोपश्चेतिपाठः त
त्रयेतिसंख्यातग्रहणं आद्ये यवर्णाग्रहणोति कावस्य आदेशःस्यात् नवयस्येतिलोपस्यास्या

तं॰ त॰
बो॰
४१७
417

स्यान्निवर्त्ततेन ह्यकारान्तस्य भत्वाभावात् एतच्च हरिदत्तग्रन्थे स्पष्टं मूले लघुग्रहणं केवलयलोपप्रयोजनमुपा
दय एव प्रायेणाहच्छत्तेनेनच यलोप इति टः इगन्ताच्च लघुपूर्वात् यो यस्येति प्रातिपदिकविशेषणम्
पूर्वत्वं च मध्ये स्थितानामाद्विगव्यधिकमेव तेनातिपाटुश्शाट्यमत्र भवति लघुपूर्वात् इत्येव सुवचम् ल
घुपूर्वत्वस्याशेषोऽस्तु च लघुपूर्वत्वं तत्कृतस्य प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तलाभः इति नव्याः इगन्ता
त्किं च यस्तं लघुपूर्वात्किं पाटुत्वं कथं ककाकमिति क्रियातो उरावपूपक इति रूपसिद्धावपि कवेः कु
मैत्र्यैकावमिति स्यादिति प्रश्नः योपधात् गुरूपोत्तमस्य प्रातिपदिकस्य स्यादित्यर्थः योपधात्किं
विद्यमानत्वेऽगुरूत्तमादिति किं चात्रियतेत्राभिधानीयकमिति अत्र प्रकृतिरभेदपरत्वानीयप्रत्य
योतोटयाति अभिधेयस्य भावः कर्म वेत्यर्थः सहायाद्वेति सूत्रेण नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं व
चनं हृद्गमनोज्ञादिभ्यश्च मनोज्ञप्रियारूपः अभिरूपवङ्कलश्च वश्चेत्यादि मनोज्ञादिः गोत्रचर ४१७
णात् गोत्रवाचिनश्चरणवाचिनश्च प्रातिपदिकाद्वुञ् भावकर्मणोरपत्याधिकारादन्यत्र लौकि

केगोत्रेतेनापत्यप्रत्ययान्तेभ्य इत्यर्थः प्रवराध्यायेयेपठिताः तेभ्यः इत्यपरेगोत्रंचचरणैःसहेतिजा
तित्वात् प्राणभृज्जातिरित्यादिनाअञिप्राप्तेवचनम्श्लाघ्यादिषुविषयभूतेष्वित्यर्थः प्राप्तइतिवृ
णः प्राप्त्यर्थत्वात्तदवपूर्वस्येणोज्ञानेप्रसिद्धत्वादमादत्रवगजवान्वेति गार्गिकयेतिआपत्य
स्येतियलोपः चरणात्तुउदाहरणंतुकाशिकायांश्लाघ्यचेतेइत्यादिवाक्यंश्लाघ्यादिष्वितिकिं
गार्ग्यत्वंहोत्राप्राहुरितिज्ञहोतः ऋन्नतिवाचेरुतिछप्रत्ययेनिषिद्धेतस्यभावः त्वतलावित्य
नेनैवत्वप्रत्ययःसिध्यति विभक्तोरनुच्चारणाल्लाचैवंभवतीतिभावः होत्राभ्यःइत्यबहुत्वे
फलंदर्शयति ब्राह्मणपर्यायादिति नञ्स्नञोरप्यधिकारः समाप्तः धान्यानांविधीणानेइत्यस्मा
त्कृत्यल्युटेवक्रलमितिकर्मण्यत् अस्मादेवनिपातनादत्यस्यलोपः उकारस्यत्वात्वेयिनोती
तिधान्येनस्य यान्यमिति तर्हिदेवानितिहृष्यते यान्यानामितिभावनापेक्षपाकर्त्रनेरिव
ही साचनिर्देशादेवसमर्थविभक्तिः वक्तवचनेस्वरूपविधिनिराकरणार्थंअलौकिकेप्रक्रियावा

तै॰ त्र॰
बो॰
३१८
812

केवलषष्ठ्यंतानुवादेन तद्धितविधिसामर्थ्यादेवेति बोध्यं भवतिरिहोत्पत्तिवचनः क्षेत्रग्रहणसा
मार्थ्यात्स्नुते हि सतो वचनस्याभवतेर्ग्रहणं मा भूदिति क्षेत्रग्रहणं कृतेऽन्यथा धान्यानां भवने
क्रुस्तूनदुत्पत्त्रादिति धान्यानां भवने क्षेत्रे व्रीहिशाल्योः अत्रापि निर्देश षष्ठी समर्थविभक्तिः सा च भ
वनापेक्षया कर्तरि एवं च यव यवक त्रत्रप्रत्ययार्थसामर्थ्याल्लभ्या षष्ठी समर्थविभक्तिः विभाष
वर्जितनित्यप्राप्तवचनं तैरमी तेन नूमाभंगयोः धान्यत्वाभावात्कथमिहाव्रज्व्रीहिपञ्चमे यवाम्ब
रूमेदुतिच मकानुवाके हि द्वादशैव धान्यानि पठितानि न तूमाभंगौ पठितादिति चेन्नैवम् श्रा
रास्त्रपदशानि धान्यानीति स्मरणात् तत्र चोमाभंगयोरपि ग्राम्यधान्यत्वमस्तीति भाष्याद्वौ स्थित
त्वात् नच मकानुवाके धान्यपरिगणनेनार्थः तत्र धान्यानामप्यप्रमादीनामपाठात् धान्याना
मपि केषांचित्कोद्रवादीनामपाठात्स्मादन्यनिर्देश यज्ञ इति एवं चोक्तं स्मरत्वात्तयोर्धान्यत्वमस्तीतिद्धि
येस्र्व चर्मणः स्त्रैवत्नोक्तं यतो धान्यकर्षः संभाव्यते तिअत्रत्रतती पा समर्थविभक्तिः कृतदृतिप्र ३१८

न्यायार्थो चर्मणः करणत्वस्योचितत्वात् सर्वं चर्मणेति सर्वेण चर्मणा कृतत्वमर्थे तद्धितो नेष्यते
इति भावः यथामुखं हृश्यते अस्मिन्निति दर्पणः आदर्शादिः अधिकरणे ल्युट् असादृश्य इति
निषेधात्सादृश्ये यथाशाद्रस्य कथं समासः तत्राह निपातनादिति एतच्च वृत्तिग्रन्थमनुसृत्योक्तंभ
ट्टिकाव्येन पदार्थानतिवृत्तौ यथाशाद्रमाश्रित्य ततः नद्याचनायामसो प्रक्रमोक्तः यथामुखीनासी
नायाः पुस्तकेवकुलोभवयतीति यथामुखंदर्पमन इति अव्ययीभावस्याभिमष्याम्मुखंशाद्रसो
न्मतगेगाद्विवसात्वचवत्वात्कर्मप्राक्रियोगेसतिकद्योगलक्षणाषष्ठीतस्याः नाव्ययीभावादिति
अमादेशः सर्वसमुखसीतितुनोक्तं प्रत्ययसन्नियोगेनैवसमषाद्रस्यात् लोपनिपातनात्सेशाद्रस्वस
मपाद्रायेंनहृश्यतेसमुखोभवत्यत्राभिमुखइत्यर्थप्रतीतेस्तन्नवस्वप्रत्ययस्यनिरवकाशत्वात्क
थंतर्हिसंमुखीनेसंमुखीनेचमुझतेप्रसहेत्कः इति भट्टिः अभिमुखाद्धस्यानासाधर्म्यान्नविष्य
ष्यतीति हरिदत्तः तत्सर्वादेः तदिति द्वितीयासमर्थविभक्तिः व्याप्नोतीति प्रत्ययार्थः परिशि

नं.त्व. षे प्रकृतिविशेषणे। तत्र केवलानां पथ्यादीनां सर्वादित्वासंभवात् प्रातिपदिकैरपि तैः सह दंतविधिस्त
वो. दाह पथ्यंगकर्मपत्रपात्रेणात्प्रातिपदिकादित्यर्थः सर्वपथीनइति पूर्वकालैकेति समासः अ
२११ कृष्टइति समासांतस्तस्य पथ्यंतसमासग्रहणाद्भवति ख प्रत्ययः अनुपदसर्वान्नायानयं ब
४१६ द्धाभक्षयतिनेयेषु त्रयाणां तिङंतेन सह द्वंद्वः द्वितीयांतेभ्योऽनुपदादिभ्यो यथासंख्यं बद्धादिष्वर्थे
ष्व खस्यात् अनुरायामइत्यादि यस्य चायामः इति यथार्थे यदव्ययमिति अव्ययीभावः इत्य
र्थः सर्वान्नीनः इति प्रकारकान्नैः सर्वं प्राहुः यान्यपन्नानि लभंते उष्णानि शीतलादीनि रस
रसानि नीरसानि वा सर्वाणि वा भक्षयतीत्यर्थः अयः प्रदक्षिणमगमनम् अनयः प्रसव्य
गमने प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां नानाशारणां यस्मिन्नयैः समावेशः सोऽयमयानयः इति का
शिका नेनीयइति नयतेर्द्विकर्मकत्वात् प्रधानेकर्मणि द्वितीयान शारइति फलकशारस्थि
स्थितः इति काशिकायामवचस्येति प्रादेशिनि विशेषः उत्तेकृते च प्रामुणा केचित्तौ नपरप्राहुस्म २११

निपात्यते तस्मात्परस्मात्ताच्छ्रुपसंतादनीति पूर्ववत्रूपादेपादुतिपक्षांतरमाह अवारपारगामीति
गमेरिति आणिश्चेति बहुलवचनात्केवलादपि णिनिः भविष्यति गम्यादयश्चेति भविष्यति
गम्यादयश्चेति भविष्यत्कालतायाम्यासकारस्तु आवश्यकेणिनिः सोपिभविष्यत्येवेत्याह अवार
पारमिति अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरितिप्रतिषेधः केचित्तुगत्यर्थकर्मणीतिसूत्रेद्वितीया
ग्रहणमपवादविषयविधानार्थं तेनकृत्योगेषष्ठीनभवति ग्रामंगंतेतिवदितिव्याचक्षुः तद
सत् अकेनोरितिप्रतिषेधेषष्ठीप्रसंगस्यैकभावात् अवारीणाइतिपाठेविग्रहीताहिपठीनाद
पिउच्यते अत्यंतमितिक्रियाविशेषणं अनुकाममिति कामइच्छातस्यमनुकामंकामान
रूपमित्यर्थः पूर्ववदनिपात्यतइति अन्यथातद्धितेउत्पन्नेयथोत्तरपदेस्यपोलुग्भवति स्यपो
लुकातुप्रातिपरिति तथापूर्वपदेपिस्यादितिभावः समांसमीनेतिवीप्सायांद्विर्वचनेसर्वंन
सम्प्रदायः प्रकृतिर्विजायतेनेत्यतत्याचष्टेप्रत्ययेनेइतिविषवीनेत्तीजननिगर्भविमोचनेवर्तते

ते॰त्वे॰
वो॰
३२
820

इतिभावः गर्भविमोचनेनकृतन्त्रापाः समायाः आत्यभावात्संतसंयोगेह्येति द्वितीयानभवतीतिप्राप्ते
नाह समायामित्यादिवप्रत्ययान्तत्वानाविति कार्तिकेन समासमाविति कार्त्रिकेन समासमासाविरसोत्र
प्रयोगस्तूपपन्नः अत्यात्मातआविभक्तिकोनिर्देशोनतुस्त्रीलिंगनिर्देशोयं अचलीनेगोमंडलमि॰
त्यादावपिदृष्टत्वात् अद्यवाच्योवितिनिपातनात्स्वार्थेसमासोयमितिभावः अवाद्वालेवनेतिसू
त्रेश्राविरहर्येसंलभेःघतविधानादावएव्यत्रासन्नत्वपरःविज्ञायतइतिहिवर्त्तते सचगर्भविमोचनार्थ
कल्ल्दाहआसन्नप्रसवेत्यर्थः इतिकर्मकरेतियस्तुप्राक्गोगृहीत्वागच्छतिगोपालःतस्मिन्निमर्थः
आत्मर्पणपर्यंतमितिगोष्ठात्कूःलनगापागोःप्रतिदानेवर्त्तनेइतिभावः आगवीनइतिभावः आगवी
नइति आङ्मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावेगोस्त्रियोरितिक्रुतेखप्रत्ययः डोर्ड्गाः अन्तगविल्लेह
त्यनुवर्त्ततेअनुगवायामात्दलंगामीत्यस्मिन्नर्थेखःस्यात् गोःपश्चादिति पश्चादर्थेव्ययीभावः पर्यांप्त
मितिक्रियाविशेषणंअत्रत्रहरित्वःअन्वग्वित्यस्यक्रियाविशेषणत्वाद्वितीयान्तादिहप्रत्ययः नचाले ३२

गामीत्यस्य सुप्यजातावितिणिनिप्रत्ययांततयाकृद्योगलक्षणाषष्ठीस्यादितिवाच्यंक्रियाविशे॰ तद
द्रष्टैः शोभनंपाचकइत्यादौतद्घाद्दर्शनादित्याहु अत्रकेचित् धातूपात्तव्यापारजन्यफलाश्रयस्य य
त्रतन्मुख्यंकर्म यत्रतव्यापारजत्वमात्रंतत्रौपचारिकम् ततश्चतंडुलानांपाचकइत्यत्रमुख्यकर्म
णिकृद्योगलक्षणाभवति मृदुपाचकः शोभनंपाचकः इत्यत्रतुसानभवति फलव्यापारयोः क्रियाक
र्मभावव्यवहारेसत्यपिफलस्योपचारिककर्मत्वात्ततद्विशेषणत्वाच्च मद्वादेरितितस्याशयइत्याहुः
वस्तुतस्तुयस्मादर्थेअव्ययीभावोयम् इतितिर्विवादेयस्मादितिचाहीतयेनिपातिततच्चयद्यपिवि
भक्तित्रयसाधारणंतथापीहयोग्यतावलात्सप्तम्यर्थेवृत्तिरततस्यकर्तायोगात्प्रथमादेवेहप्रत्ययइति
वक्तुमनुचितः कृद्योगलक्षणाषष्ठीशंकाप्यनेनेतिबोध्यं आभ्यमित्र्यशब्दोलक्षणेनाभिप्रतीतः
आभिमुख्येऽव्ययीभावः क्रियाविशेषणत्वाद्द्वितीयासमर्थविभक्तिः गोष्ठात्ठञ् गावःतिष्ठंति
अस्मिन्नितिगोष्ठः घञर्थेकविधानमित्यधिकरणेकः अर्वाचगोभूमीतिवत्वेपूर्वंभूतोभूतपूर्वः

त॰ बो॰ ३२१ सस्यपेतिसमासः अस्यस्यकर्त्तरिषष्ठीयंनिर्द्देशादेवसमर्थविभक्तिः एकादशामइति कर्त्तरिकरणे
छोतेतिसमासः नविद्यतेग्रहदृष्टहनिरश्विगनश्च्वत्ययेवाधितापरिमाणात्प्राग्भ्यो सर्वेभ्यःइति यस्मा॰
प्रोति अस्मिंश्चात्रपरिमाणात्प्रायकाद्देनगम्यतेइतिपरिच्छेदावगमात् अस्मादेवनिपातनेना
दपूट्टप्रत्ययः इतिशालीवकौपीनइमोत्व प्रत्ययोनत्वेन निपात्यते सूदिशाच्छावेनोकथंचित्याद्या
विति नात्रावयवार्थेभिनिवेशः कार्यः शालाप्रवेशमिति अप्रगल्भादन्यत्रगेत्वमशक्तः शाला॰
लामेवप्रवेष्टुमर्हतीत्यर्थः कूपपतनमिति पदकार्येतन्मवच्छादनीयत्वात्कूपावतरणमर्हतीत्य
र्थः नदाच्छादनमितिवासःएवेदइत्यर्थः अस्मेनाङ्गः अकार्यंश्राह्यः करोति क्रियासामान्यवचनत्व
नः तेनलज्जाहेतुत्वेनछाद्यत्वात्पुरुषलिंगंकौपीनम् अस्यच्छाद्यत्वात्तदाच्छादनमिति शारीरायासेम
ति भारवहनादिनेत्यर्थः यद्यपित्राजशाहीलोकेसंघातवचनस्तथाप्यत्रभाष्यादिग्रंथप
र्यालोचनयाप्रथमेवार्थइहोचितइतिभावः सप्तपदीनेयोगपतया समर्थविभक्तिस्तृतीयेतिनद ३२१

829

र्थपत्तिः सप्तभिः पदैरितीदमिह संभाषणोपादविद्वेषो वा तद्धितार्थद्विगुः अवाप्यत इत्यर्थे त्वञ्
हैयंगवीनं ह्योगोदोहः षष्ठीसमासः तेन सह इत्युपगृह्य तत्पुरुषेति समासः ततो विकारे अनुदात्त
लक्षणोस्याञोऽनुदात्तलक्षणोस्याञोऽपवादः खञ्प्रसह्यशास्त्रं समासप्रत्ययेति समासः ततो
विकारेऽनुदात्तलक्षणोस्याञोऽपवादः खञ्प्रसक्त्यशास्त्रं कालप्रत्यासत्तिर्विवक्षिता नव
नीतमिति यद्यपि घृतोत्पत्तिमित्युक्ते तथैवामरेणापि हैयंगवीनं यत्ह्योगोदोहोद्भवं घृतमित्युक्ते
तथापि च तन्मात्रेण नवनीतमेव विवक्षितमिति हरिदत्तादिग्रन्थानुरोधेनेदमुक्तं न स्यात् कथ
कः परिमाणः स्थलानुपक्रमः तस्येदमित्यणादिषु प्राप्तेषु समारंभः जाह्नवीजकारप्रयोजनाभा
वान्नेत्ये पीलुः कर्कन्धुः शमी करीरः कपल॰ दशखदिरपील्वादिकणः अतिनस्वमसः के पाणाद्
गल्पस्मृ सृंगदं तेऽत्र हृष्टहृत्कर्णादिमूलग्रहणमात्रमिति एकदेशेऽप्यवयवेऽनन्वप्रतिष्ठानादिमाव
पह्यति ति तिप्रतिपन्नपाणिनापनू ले च तेनार्थे च तच्चित्त प्रतीनविनोभोगप्रत्ययो भवतिनिपात

ने.त.
वो.
३२२
822

भाद्रदादाभ्यो निष्ठातो नः इति नत्वं नलुप्तनिर्दिष्ट इति त्रुडघाः प्रत्ययस्येति वक्तमे पृथग्योगकरणात्तु
टङ्न्येनटनित्यमित्यसमाधानांतरमप्याहुः नाजाविति नाजाजकारो ण्यन्तार्थः स्वरार्थश्चनस
हेति प्रकृतिविशेषणं न प्रत्याप्प्रायेणाह अस्महार्थं इत्यादि प्रत्ययार्थस्याज्ञातोह्यो प्रतिषेधो प्रकृतिम
धेगाम-तद्वृतिसहार्थोगमेतनः सहश्रपिमसहेवनेतितस्मात्प्रकृतिविर्थ्यषणमेतच्चव्याख्यानाल्ल
भ्यते यद्येवं सहत्येवप्रत्ययार्थोस्तु विनयोजो प्रतिषेधार्थत्वादिष्टसिद्धेर्विगार्दभरथ्यकइत्यादौ विप्रस्य
हृस्यापि प्रतिषेधप्रवृत्तिर्दृष्टैवेति सत्यं क्रियावाचिनो विशिष्टात्सहार्थप्रत्ययो विज्ञापेन विगर्जेन सहवि
कृतेन सहेति तस्माद्यथोक्तमेवन्याय्यमेतच्चाहरिदत्तग्रंथेस्पष्टं स्वार्थ इति अनिर्दिष्टार्थत्वादिति
भावः सप्राप्त्यक्रियाविशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थे प्रत्ययः संकटसंहृतेसंवायइत्यर्थः प्रकटं
प्रज्ञानं प्रकाशात इत्यर्थः उत्कटमुद्भूतं विकटं रूटप्राहुरिष्येते कथंचिद्धुत्पाद्येते आल्लाबूतलेस्याद्युपा
दिपभ्यः पंचभ्यः रजस्याभिधेये पकटं च प्रत्ययो भवति रजसो विकारत्वात् विकारप्रत्ययानामपवादोयं ३२२

ग्लानुकटमिति ञोरच्प्रपदूवैतयोरितिमयट्दृदृप्राप्तः तिलकटमितिमयट्प्राप्तः अमाशाद्वाहृत्यादि
त्वादंतोदात्तादनुदात्तादेश्चेत्ययञोउमोर्णायोर्वेतिवुञ्च प्राप्तः भेमाशाद्वात्त्रणीयामानीचद्ध्यषामितायु
दात्तत्वाद्रणामयट्प्राप्तः इत्येवं यथासंभवं प्रत्ययप्राप्तिरूह्याहरिदत्तस्तुतिलपाहूस्यहृनादित्वादंतो
दात्तमंगीकृतेततोनुदात्ताप्राप्तः इत्येवं यथासंभवं प्रत्ययप्राप्तिरूह्याहरिदत्तस्तुतिलपाहूस्यवृना
दित्वादंतोदात्तमंगीकृततततोनुदात्तादेश्चेत्यञ् अ संज्ञायांतिलेयवाभ्यामित्यत्रच मयट्प्राप्तः इत्या
ह तत्रतिलपाहूस्यवृनादित्वेकल्पनीयवीजंचिंत्यंतृणायामानांद्व्याषामितिपिट्सूत्रेणाद्युदात्तसे
व्रुत्याय्यत्वात तिलाश्च्रमेइत्यत्रतत्थैववेदेपाठाच्च गोष्ठजादयइति संघातेकठजित्यादीत्यस्यवप्र
पंचः इहोभयत्रादिशाहूःप्रकारेपशुनामभ्यइति पशुनामादिभ्यः इतिभाष्येप्रचुरः पाठः गवांस्था
नमिति तस्येदमित्यत्रार्थेसर्वत्रगोरजादिप्रसंगाइति प्राप्तेगोष्ठच् संघातइति अप्रस्तावेपवस
मूहः संघातः प्रस्तावपवस्तुविस्तारः कटव्यत्स्वौद्वावपिसामहिकामानामवयवादेष्विसइति

प्रकृत्यर्थस्य द्वित्वे द्योत्ये इत्यर्थः उष्ट्रगोयुगमिति द्वयं युगमित्यादिवत् द्व्यवयवसंघातप्राधान्यादेकवचनं
एवमग्रेपि नतमिति नपुंसके भावे क्तः नमतिर्नीचैस्त्वमित्यर्थः अवटीटमिति नासिकासाधनकेन नमनेन व
र्तमानादवशब्दात्स्वार्थे प्रत्ययः कथं तर्हि नासिकायां प्रकृतेपि चावटीटशब्दस्य प्रयोगः प्रयोगद्वये तत्राह
द्योगादिति तेन विडिच्युक्तेन नासिकायाः संज्ञायामिति वर्त्तते तेन शब्दान्तरान्नासिकायां नतेभिधेये विडिच्
रीसचौ स्तः निवडमिति तद्योगान्निविडिति नासिका निविरीसा कथं तर्हि निवडाकेशाः नेर्विडच
वस्त्रमिति उपमाद्भविष्यतिपतत्त्वकायोस्पष्टम् केचित्तु इत्र प्रयोगानुरोधान्नेह नासिकायाः इति
नानुवर्त्तते इत्याचक्षते प्रकृतेरिति शब्दस्येत्यर्थः आदेशौ वेति प्रत्यये तत्संनियोगेन यथासंख्यमि
वादेशौ स्तः इत्यर्थः चिक्किनमिति इनप्रत्ययसंनियोगेन चिकादेशः चिपिटमिति पिटच्प्रत्य
यसंनियोगेन चिइत्यादेशः क्लिन्नस्येति चिल्पिल इत्येतावादेशौ भवतः लश्च प्रत्ययः अस्य चक्षुषी
इत्येतस्मिन्नर्थे चुल चले इति वाच्यं प्रत्ययः चुल्लकः इति क्लिन्ने अस्य चक्षुषी इति एवोक्त एव विग्रहः क

केनचित्स्युः क्लिन्नाक्षे चिल्लपिल्लाः क्लिन्ने दृशोऽप्यमीत्यमरः इति चेत् अत्राहुः प्रकृष्टेषूत्पादितानां
तांतद्रव्येनलक्षणावोध्येति अन्येत्वाहुः अस्यचक्षुषीत्यत्र अस्येति न वक्तव्यं क्लिन्नेवचक्षु
षीचिल्लेपिल्लेपुंस्येवमर्थेच अर्शआदिभ्यस्तांगाद्दीनादितिसूत्रितत्वादितिउपाधिभेदे
नाधिकारादिति नयनविषयमासन्नारूढगर्हृद्वेतेरुत्पत्त्याधायेनाह पर्वतस्येति असन्नेस
मीपंआरूढमत्त्वस्यानेउपत्यकेति प्रत्ययस्यादितीत्वंनभवति त्यकनश्चनिषेधः इत्य
कत्वात् कर्मणिघटोऽसन्नमेतान्कमंश्वाहात् घटइत्यर्थेअठच्स्यात् कर्मठइतिठस्येकः
इतीतिनभवति अठचिठस्याप्रत्ययत्वेनांगसंज्ञानिमित्तत्वाभावात् तारकिते एवंपु
ष्पितंफलिते पुलकिते रोमांचितेइत्याद्युदाहार्यं प्रमाणेद्वयसच् प्रमाणेविद्यमाना
त्प्रथमांतात्स्येतिनिर्दिष्टप्रमेयेऽर्थेत्रयः प्रत्ययाः स्युः प्रमाणमिहपरिच्छेदकमात्रंतत्रमा
त्रच्प्रत्ययः द्वयसच्दघ्नचौतुऊर्ध्वमानएवभवतः प्रथमस्यद्वितीयस्यच ऊर्ध्वमानेमतोमम

त॰बो॰ इतिममड्तिभाषणात् ऊर्द्धावस्थितेनयेनमीयतेतदुक्तिरित्यत्रद्वयसज्दघ्नञितिचोद्घ्नञितिचोक्ते
ब नादर्शनवमित्यवोचामः प्रमाणेलइतिलुक् पञ्चाशर्वाचार्यसंज्ञाप्रमाणत्वेनयेप्रसिद्धास्ततः
३२४ परस्यैवायंलुगित्युदाहरति शमोहस्तिर्विनस्तिरितिशमः प्रमाणमस्येत्यादिविग्रहः प
४२४ श्रुमात्रचोर्लुक् उत्तरयोरसंभवात् शमादीनामनूर्द्धमानत्वात् द्विगोर्नित्यमिति द्विगो
रप्रमाणत्वान्नेदंतद्विधमावाच्च पूर्वेणप्राप्तोलुग्विधीयते ननुविकल्पस्याप्रकृतत्वान्नि
त्यग्रहणमितिनिरर्थकमितिचेदत्राहुः अनुपदमेप्रायेवक्ष्यमाणोमात्रचशममात्रमित्या
दौयथामनुष्यतेप्रमाणेलः इत्यस्यप्रमाद्वयसज्दितियःपूर्वविधिस्तद्विषयत्वादेवद्विगो
रपिनलुप्येतननुश्यतेचलुक्द्वौशमौस्यातां नवाद्विशमइतियथाचाधिकसंग्रहार्थंनित्य
ग्रहणमिति अत्रकेचिद्विगोर्लुक्कृतपक्षेपिपुनर्लुग्ग्रहणेनित्यार्थमधिकसंग्रहार्थमि
तिव्याख्यातेप्राकयते इतिवैचित्र्यार्थंनित्यग्रहणमित्याहुः शमःमात्रमित्यादिशमःस्या ३२४

त्वमात्रादिषु मानः स्पविग्रहः पुरुषहस्तिभ्यामण्च अनपत्य इति प्रकृतिभावः हस्ती प्रमाणमस्य हास्तिनं त्र
त्रिकाण्डिकाणामुक्ते द्विगोर्नित्यं मलुक् द्विपुरुषमुदकमित्यादि व्याख्यातं च द्विगोरित्येनयद्यपि प्रमाणे लो
द्विगोर्नित्यमितिस्मनायमनुवादः पुरुहस्तिनोः श्यमाद्विवत्प्रमाणत्वेनाप्रसिद्धत्वादतः पृथग्विहि पुरु
षद्वयसमित्यादौ प्रमाणे ल इति लुग्वा भवति तथाप्युक्तौ चलुग्विधीयते इति पतञ्जलेसंगच्छते द्विगो
र्नित्यमिति लुगिति पूर्ववचनस्य मुनित्रयानुक्तत्वात् वस्तुतस्तु विधीयत इत्यस्यानुमीयत इत्यर्थः
स्वार्थंभावः द्विगोस्तु द्वितलुकोऽप्यनुवर्तमाने पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्यामिति ङीपो विकल्पेनोतदेक्ल
कमनुमापयतीति यत्तदेतेभ्यः यावानित्यादि आ सर्वनाम्नः इत्यात्वं उगिदचामिति नुम् अत्वसं
तस्य चेति दीर्घः हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ प्रमाणे इत्यनुवर्तमाने परिमाणग्रहणं प्रमाणप
रिमाणयोर्भेदात् तेन तथा चावार्त्तिकेऽप्यात्वं विहिते पूर्वाचार्यास्तु डावतुं विरचिरे तद्भ्रान्त्या निर्देशा
पेक्षवतानिर्देशोऽन्यत इति विशेषस्याभावो वैशेष्यं तस्मादर्थभेदादित्यर्थः अर्थभेदस्तु परिमा

णांतु सर्वं तच्छ्राघामस्तु प्रमाणोस्त्यादि प्रागेवोक्तः इति भावः नन्वयोरर्थभेदेतियावानुवर्त्ततांया
वामन्त्वेइत्यादिप्रयोगाद्धमनुष्योसेत्येतुपरिमाणप्रयोगाःयावान्यावान्नराशिरित्यादयः एवम
स्तु एवोपमानाद्वंवृत्तत्राह मात्रादीतियन्नदेतेभ्यः इतिविशेषविहितोवतुप्सामान्यवि
हितोवतुप्सामान्यविहितान्मात्रजादीन्बाधेत तेनमात्रमित्यादिनस्यात् परिमाणग्रहणंसति
तितुभिन्नोपाधित्वात्वतुपः प्रमाणोविहितमात्रजादिभिःसहबाध्यबाधकभावोनेतिभावः नन्वेव
मपिबाधःस्यादेवप्रमाणेद्वयसज्दघ्नञ्प्रस्थानमात्रमित्यादिसिद्धयेप्रमाणस्यपरिच्छेदकमात्रपर
तयाआम्नातत्वेनवतुपोयत्तदेतेभ्योहितत्वेनविशेषविहितत्वान्नयावत्तस्माद्यत्तदेतेभ्योवतु
एवैतेषवस्तुत्वात्तामास्तुपरिमाणग्रहणमस्तुचप्रमाणेइत्यर्थाधिकारः तेनयावतीरज्जुःयावान्या
नराशिरित्यादिप्रयोगाःसर्वेष्वपरविनैवनिर्वहन्तीत्यपरमनुकूलमतआह. भावःसिद्धयेनिष्ठी
वनोमितिपंचम्यंतोर्थभेदेसन्निवत्वंतावान्मात्रजादीनामत्यन्तिःसिध्यति नत्वविमाणमस्त्वताव ३२५

धान्यराशीकृते तावत्प्रमाणमस्य कस्यादेः तावन्मात्रे यादृश राशीकृतस्य धान्यादेर्द्रव्यं तादृक्काश्या
पीत्यर्थः ॥ एकविषयत्वेन वतु येव विशिष्टस्य प्रमेयप्रमाणत्वाद्वतुं वतावन्मात्रजाठयोनस्तुः यस्य हि
तावत्प्रमाणं नस्य तदपि प्रमाणं जानुप्रमाणकं जलानुप्रमाणकमिति वक्तुं शक्यत्वात् एवं च ता
वच्छब्दा एव प्रयुज्यते न तु तावन्मात्रमित्यादिः अन्यथा तत्प्रमाणमस्य तन्मात्रप्रमाणमस्य
तन्मात्रमित्येवं मात्रजादिप्रत्ययः स्यात् प्रसंगात् किमिदंभ्यां वतुपः स्यादिति चकारस्य घविधि
सामर्थ्याद्वतुपमनुवर्त्तमेऽप्यत्र विधीयमानुवृत्तिमावः आदेः परस्येति प्रथमवचनमादेरेव प्रतिपत्त
र्थ इतरथा यत्प्रमर्थान्तरे विज्ञायेत कियानिति इदंकिमोरीश्की यस्येति चेति लोपः इत्यये पुग्गा
स्त्रयोनोगतिवृत्तिविलयेच प्राकतेपि प्रपंचे समदि पदमुदासं केवलः प्रत्ययो यतन्तद्दियति सिमी
ते काहृदाय्यद्वितोपि वैयाकरणानामौपनिषदानां च क्रियामाश्रित्य प्रवृत्तौ व्यर्थी यंश्लोकः किमः
संख्यानंदसि स्यन्नवतावसंख्यायाः परिमाणोपमिच्छेदस्तस्मिन्तक्षेत्रेऽस्य प्रश्नस्तस्मिन्वर्त्तमाना

त॰त॰
बो॰
३२८

त्किमः प्रथमासमर्थाद्स्येतिषष्ठ्यर्थे अतिः स्यात् संख्यापरिमाणेऽकिं द्वेपेमाभूत् कासंख्येय
मेयाद् यानोऽत्रतानामेत्राणांजातिमात्रोपस्थीविनासहस्रशःसमेतानांपरित्वेनविद्यतेऽत्रेवे
संख्यायद्वारणात्रसंख्यायाः कुत्सावोध्यासंख्यायाः अवयवेति अवयवेवर्त्तमानोसंख्यानद्वावि
नःप्रथमांतात्षष्ठ्यर्थेतयपस्यात्प्रतिअवयवस्यावयवीप्रत्ययार्थः अस्मत्यधिकारात् य
थाद्वयसज्यादिषु प्रमाणेऽप्रकृत्यर्थेप्रमेयंप्रत्ययार्थस्तद्वत्त्रयमिति नन्वत्रयोऽवयवाःजे
नत्वोयस्यत्रयंसूत्रमितिप्रयोगेप्रयोगसंभवत्यपिसुनित्रयमितिप्रयोगोनसंगच्छते अवयपदार्थ
स्यावयविनोभावादिचेदत्राहः अवयवीत्वत्रसमुदायएवसचातिरिक्तोवानतिरिक्तोवेतिविचा
रान्तरं एवंचसमुदायस्यातिरिक्तत्वपक्षेपिसमुदायपक्षेस्कत्वेनमुनीनांप्रत्यभिज्ञानात् मु
नित्रयनमस्कारस्यविघ्नविघातकत्वमस्त्येवेति उभादुदात्तोनित्यं इदंचित्तउत्पत्तेनैर्वालोद्वात्त
वेमिदं सर्वादात्तत्वेन अनुदात्तत्वंदमेकवर्ज्यमितिवचनाद्वाप्यते नचेहेउभयेतिसंबध्यते ३२९

आमंत्रिताद्युदात्तत्वेवाधितेवचनमितिष्णोक्तं पुरस्तादपवादन्यायेनचिन्तत्वस्यैववाधःता नत्वामंत्रिताद्युदा
त्तत्वस्येतिकवचनत्वात् तस्माद्दात्तवचनसामर्थ्यादिदेवाधप्रयुज्यते तथाउभयंस्मृतावचनइतितदेतत्सक
लमभिप्रेत्याह सचेति तदस्मिन्नुनसङ्ग्रहणेमस्येतिषष्ठ्यांतस्यवन्द्वग्रहणेतञ्ग्रहणानिराकार्थ्यंप्रत्ययविधौत
दंतविधेरभावादाह दशांतादिति अंतग्रहणंकिम् दशाधिकाः अस्मिन्शतेनचेहस्यपदेशिवद्भावे
नदशांतत्वमस्तीतिवाच्यम् व्यपदेशिवद्भावोप्रातिपदिकेनेत्यभ्युपगमात् दशांतप्रत्ययग्रहणप
रिभाषयातदंतविधौसति यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादितदंतस्येतिपरिभाषयातदानियमः स्यात्तवारयि
तुंअंतग्रहणं तेनैकत्रिंशदधिकाअस्मिन्गोशतेइत्यादावतिप्रसंगः शत्यायाः अवयवेतयविन्य
तः संख्याग्रहणानुवृत्तेः अंतग्रहणमिहविंशतिशद्वानंतरंकन्त्वं षड्विंशतिअंताञ्चेतितेनएकविंश
तिमित्यादिसिद्धतिअन्यथाग्रहणावतेतितनदंतविधिप्रतिषेधादिहनस्यात् संख्यागउणसूत्रणा
भावः निमीयहे क्रीयतेयेनइतिमानंमूल्यमेतु प्रणिदानेइत्यस्मान्निष्ठेवांत्करणेल्युट् तदाह भागस्य

ने॰ बो॰
३२८
४२४

स्लेद्विति षष्ठ्यर्थे इति यच्चापि तदस्मिन्नधिकमित्यतस्तदित्यनुवृत्तौ प्रथमोक्तादित्ययमेवार्थो लभ्यते तथापि
मेडकल्पात्तदस्य संज्ञातं तदस्मात्तद्वन्नेमानात् षष्ठ्यार्थे इत्येनदपि लभ्यते इति भावः द्वियमिति द्वि
यद्येमिति द्विप्राहस्य संतवेत्यिपाहृत्वेन नित्यसमासापेत्यत्वाद्यवानामिति पदे सत्यपि तद्धितोत्पत्तिरिहा
विरुद्धेति ज्ञेयं न चैवमपि प्रत्ययान्तस्योदस्मिन्नच्छहेन सामानाधिकरण्ये पडुलेभ यावतोदस्मिन्वद्भागे प्रत्य
यो विहितो दस्मिदिति अत्राहुः भागेपि विधीयमानः प्रत्ययः अविधानस्तावमागवतमाचष्टे तेन सा।
मानाधिकरण्ये भवतीति गुणमानि नः इति वक्तव्यमस्तोऽच्चारणात् एकत्वगुणस्यत्र विवक्षितत्वेनेह
न भवति यवानां द्वौ भागौ निमानमेषां उदस्वितः त्रयाणां यासां भागानामिति भूयसस्त्वाविकायाः सं
ख्यायाः प्रत्ययः इष्यते इह न भवति एको भागो निमानमस्येति भूयसइति च प्रत्ययार्थोदाधिक्यमा
त्रप्रकृत्यर्थस्य विवक्षितत्वेन न त्ववक्तृत्वेनेहि प्राद्वादपि भवत्येव तस्य पूरणे तस्येति षष्ठ्यन्तानुकरणं
मेकत्वं न विवक्षितमस्य पूरणासंभवात् पूर्यतेऽनेनेति पूरणः ण्यन्तात्करणे ल्युट् एकादशानामि ३२८

लिउद्भूतावयवभेदः समुदायः प्रकृत्यर्थः अवयवः प्रकृत्यर्थार्थः इह यस्मात्तेभ्यो वाचिनः प्रत्ययविधिस्तदीय
प्रवृत्तिनिमित्तस्यपकादशत्वादेः पूरणेप्रत्ययः यथातिशायिनेयाप्येइत्यादिषुप्रवृत्तिनिमित्तस्यैवातिशाया
दिकंगृह्यतेअनेनतरंगात्वात्तथेहापितेनपकादशानांसंख्यानांपूरणोजनलादिरित्यत्र यथायायाप्योवैयाकर
णइतिविग्रहेनतयाप्युवैयाकरणत्वमितितथेहापिवोध्यमिति एवंचमुक्तमेणाध्यायेआगममात्रेणवृ
द्धिरैदैतस्यर्थ्यैयायदाचरमेगणायते तदामोव्यष्टमोभवति एनंतादशेभ्योदेइ ठइतिडटेति प्रथमांतस्यानुवृ
त्तस्यनंतादितिपंचम्याषष्ठीकल्पतेइतिभावः यद्यपीहमटःप्रत्ययत्वेविनत्वतिः तथाप्युत्तरवत्तमटआगम
त्वमेवाभ्युपगंतव्यं अनुदात्तत्वाय यथास्यात्प्रत्ययत्वेह्याद्युदात्तःस्यात् तथाचेकरूपेणोवसंदर्भव्याख्यान
मुचितंअन्येत्वाहुः मटःप्रयत्वेअद्याद्युदात्तःस्यात् तथाचैकरूपेणैवसंदर्भव्याख्यानमुचितंअन्येत्वाहुः
मटःप्रत्ययत्वेअकारसहितोमकारोविधेयः आगमत्वेतुमकारमात्रमितिलाघवमस्तिइतिविंशइति
विंशतेःपूरणःविंशतेर्डितीतितिलोपः षष्ठइतिइहषष्ठीनिर्देशात्क्लात्पडादीनामागममिति तदाहकृ

तत्व॰
बो
३२८
४२८

लेनानुवृत्तोऽऊट् सप्तम्या विपरिणम्यते तदाह ऊठीति ऊठ्येवं छ्वोरूठ्न कृतः षष्ठे वकारस्य जग्धप्रसंगात् चतुर्थे रेफ
स्य विसर्गप्रसंगाच्च न चैवं नोनादिति सूत्रेपि इडिति परे सुगेव विधीयतामिति वाच्यं पंचमसप्तमयोस्त्वादेन लोपाभा
वापत्तेश्च त्वरस्य यतावितिविशेषविहितामपि छप्रज्ञाऽऊट्प्रत्ययो न बाध्यते सुग्विधानसामर्थ्यात्तेन चतुर्थे इति
सिद्धं आयतारेति अत्र च सहिते अंजनमत्वरणाहृतेनोच्यते अत्र च सहितस्यादेशं जनस्येत्यर्थः अंजनसहिता
देश इति व्याख्यानेन तु द्विर्वचनन्यायेन तकारस्यापि लोपो स्यादिति हरदत्तः अद्यौ अंजनस्येति व्याख्या
ने प्रमाणं तु द्विर्वचनन्यायेन तत्क्षोतीय चतुर्थे विस्रंते च तत्पोणीति निर्देशो वोध्यः द्वितीयः ऊठोपवादः इति
ऊठ्आदेशस्तु न भवत्येव दिदृक्षतीति ऊठ्प्रशान्त्यादित्तीयाश्रितेति निर्देशानुपपत्तेः अतएव निर्देशात् द्विशाट्स्यात्यादेशो
न भवति तृतीये तु ककार संप्रसारणं हल इति दीर्घस्तु न भवति हलोपइति सूत्रात् दणोत्त इत्यनुवृत्तेः त्रेस्त
वेतिनोक्ते प्रत्ययो मा विज्ञायोति विंशात्यादिभ्यः इह प्रत्ययसत्त्वापेक्षत्वादिसूत्रे निपातितः विंशात्यादयो गर
णं नेतनः लोकप्रसिद्धा विप्रकृष्टत्वादिति भाष्यमते वृत्तिकृता तु विंशात्यादयो लौकिका एव संख्याः गत्वं ३२८

तेन पंक्त्यादिसूत्रे निर्दिष्टात्सद्रूपाद्धे एकविंशतिप्रभृतिभ्यो न स्यात् ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रति
षेधात् एवं च सति षष्ट्यादेश्चासंख्यादेरिति पर्युदासो व्यर्थः स्यात् एवं तर्हि एकविंशतितमः इति यद्यपि भाष्यगते
नदं तन्विधिपर्युलेभ्यस्तथापि षष्ट्यादेश्चेति सूत्रे संख्यादिपर्युदासो ज्ञापयति इह प्रकरणे तदन्तानां ग्रहण
मिति एवं च सति एकान्नविंशतितमः इत्यपि सिध्यति लौकिकानां ग्रहणमिति वृत्तिमतेन त्वेनेतत्सि
ध्येत् विंशतिसंख्यातः प्रागभावितत्वादस्याः संख्यायाः एतच्च कैयटहरदत्तग्रन्थयोः स्पष्टं नन्वनार
भो वा प्रातिपदिकविज्ञानाद्यथा सप्तम्यादिष्विति वदता कात्यायनेन पंक्त्यादिसूत्रस्य प्रत्याख्यातत्वात् सू
त्रे निपातिताः विंशत्यादयो अव्युत्पन्ना इति भाष्यकृतानाश्रयात् केवलं यत्रानुगमः क्रियते इत्युक्तमतः कात्या
यनोक्तप्रत्याख्यानेनादर्तव्यमिति शततमः इति यद्यपीदं षष्ट्यादेश्चेत्यनन्तरसूत्रेणैव सिध्यति तथापि
संख्याद्यर्थे नित्यं शतादीमावश्यकमिदं यत्न यन्नुदाहरति एकशततमः इति भाष्ये वृत्तिसाख्यावाचि
ता भावेपि इति भावेपि इत्यभावः षष्ट्यादेश्चेति विंशत्यादिभ्यः इति विकल्पे प्राप्ते नियमार्थोयमारंभः स

त॰बो॰
बो॰
३२९
३२८

देस्त्विति पतञ्च प्राक्प्रातोह्योर्थं नित्यशब्दादीनुकृतत्वात् मतोर्थः मत्वर्थ इति मतोर्विषय इत्यर्थः तेन तद्विति
प्रथमासमर्थविभक्तिरस्यास्मिन्निति प्रत्ययार्थश्चेह लभ्यते विधानसामर्थ्यादिति मतुप्प्रकरणे प्रक।
स्मिन्नत्रैकत्रैव्ये पदन्नच्छसलग्नियानं तत्पादिकेलकमनुमापयति इति कैयटः तच्चकुशलः सम
मीसमर्थात्तयथिन्नाद्याक्कुशलवृत्यर्थेप्सुन्स्यात् आकर्षादिभ्यः कन्त्रुनामसिद्धेकन्ग्रहणात्तामिदुदता
र्थेश्वशानिकः त्सरुकः सुत्सः पाठ इति आकर्षाग्न्यस्मिन्नत्र वर्णादिकमित्याकर्षः पुंसिसंज्ञायांघ इति घा
ल्लोपयेत्वाकर्षादिभ्य इति सूरेकं पठंति तेषामाकर्ष इति द्यत्रिहूपमिति हरदत्तेनाक्तत्वादिति भावः
थं वेकाम इति तत्रैतन्नुवर्त्तमानात्सप्तम्यंतात्प्रत्यय इति उदराठत्राद्यूनशाद्यार्थमाह त्रविजीषाविति
विजीषामिति तत्रैव निष्ठानन्तविधानात्सस्येन कर्त्तरि तृतीयेपंपमितो जातः परिजातः फलिनमाह
संवद्ध इति अतएवेति अकेनोगिति निषेधादिति भावः तत्रात् तन्येतेततवोऽस्मिन्निति षुत्पत्वा
तेनवायशलाकाश्चितः कालोपद्दतसेन्यचिरायद्दतत्तस्मिन्काम्लायपरिमाणेनेति समासः प्रत्ययइ ३२९

निरञ्जनमित्यर्थः ब्राह्मणकोसि के ब्राह्मणशब्दादायुधजीविलोपाधिकात् प्रथमान्तात्सप्तम्यर्थे कन्
प्रत्ययो निपात्यते अन्नशब्दात्त्वल्लोपाधिकालंतदाह आयुधेत्यादि शीतोष्णशीतमिव शीतं मंदमि
त्यर्थः शीघ्रे सति कार्यकरणपाटवाभावात् उष्णमिव उष्णकः शीघ्रमित्यर्थः क्रियाविशेषणाभ्यां द्विती
याभ्यां प्रत्ययः कृद्योगलक्षणा षष्ठी न क्रियाविशेषणान्नेत्युक्तेस्तद्व्याधेहृन्निभ्यां न प्रत्ययो न भवति अ
नभिधानात् अधिकेऽध्यारूढशब्दाद्दितिगत्यर्थाकर्मकेत्यादिना रुहेः कर्त्तरि कर्मणि च क्तो विहितः
आद्ये क्तप्रत्ययेन कर्मणोऽनभिहितत्वात् अध्यारूढशब्दयोगे द्वितीया अध्यारूढे द्रोणः खारीति
ग्राममगतः इति च तन्न स्वाधिकशब्देनापि योगे द्वितीयाप्राप्तायामुत्सादधिके तदस्मिन्नधिकमिति चानि
र्देशाद्यात्पंचमीसप्तम्यौ भवतः अधिको द्रोणः खार्याः अधिको द्रोणः खार्यां द्रोणेन कर्मणोऽभिहि
तत्वादेव पंचमीसप्तम्याविति शोकनीये अनेकाक्षमाहारद्वंद्वे सौत्रं पुंस्त्वं सूत्रत्वाच्च लिंगवचनमप्रत
यइति फलितोर्थः अनभिभ्यां कनिति क्रियाविशिष्टसाधनवाचिभ्यां स्वार्थे निपात्यते इत्यर्थः पा

त.त्वो.
बो.
३३
830

र्षैतान्विकृति ष्याकर्षादिभ्यः कन्नित्यतः कन्ननुवर्त्तते अनन्तरेतितिर्यगवस्थानात्याभ्र्वमनन्तरत्त्वसत्सा
धर्माद्रुपायो हि पुहषीतो सपार्श्वतः मूलदंडाज्जिनशाखाः गौणाण्यवरुद्ध्यंते मुख्यार्थेभ्यस्तु प्रत्ययो न भ
वति अनभिधानात् न षित पंग्रहणमिति लुग्वचनाद्वचनात्पूरणांतात् वानिथ्वेतोरिति सुग्यात् स्यापत्यमि
तस्य षष्ठ्यंतात्संतानात्सामान्यनिर्देशात् तद्धान्तानां तावति घमिति पूरणप्रत्ययांतानां सामान्यनिर्देशाः अ
नेन तावपि ठकठञो नैव नुवर्त्तते अस्वरितत्वादभिप्रेत्याह कस्मादिपूरणान्तयस्येति न कामः ल
ग्वाग्रहणानर्थक्यप्रसंगात् पंचमं पंचकमिहेत्यादि रूपे हि नेन साध्ये तञ्च महाविभाषाधिका
राद्धिकल्पेन कन उत्पन्नासिद्धमिव तस्मात्पूरणप्रत्ययस्यैव लुक् स्वत्रकारस्याभिमतमिति व्याचष्टे
द्विकमिति वार्त्तिककारस्तु कन एव लुगिति व्याख्यानमभिप्रेत्य ताप्रत्ययग्रहणमिति लुग्वाचना
नर्थक्ये विभाषाग्रहणादित्याह तन्मते द्वितीयके द्वितीयमित्येव रूपं न तु द्विकमिति वोध्यम् ताव
तिथेति पूरणप्रत्ययांताद्ग्रहणे पाधिकास्त्वार्थेविधीयमानो गृहीत इति प्राप्ते नित्यमिति वचनमिद ३३

मितिकैयटः सपर्यंग्रामणीर्ग्रामणीनापितेपुंसिश्रेष्ठेग्रामाधिपेत्रिष्विपत्यमरः करभइति उष्ट्रबालकः
द्वितीयेत्यहनीति यद्यपिद्वितीयशब्दःकालवाचीनभवति तथाप्यर्थात्प्रकरणादिनावृत्तिविषयका
लेवर्त्ततेइतिभावः ननुसाक्षात्कालवाचित्वाभावेनभवतिद्वितीयादिभ्यस्तुभवतीत्यत्रकिंमानमितिचेदत्राहुः
उत्तरसूत्रस्यसंज्ञाप्रकर्षणाच्छब्दस्वभावाद्वातद्धायमिति वदकेभ्यःइतिकतिप्राङ्नवचने ननुसंज्ञाग्रह
णात्कथंनभविष्यतीतिचेत्किंततः इनेरप्राप्तत्वात्तदर्थंवचनमंगीकार्यमेव अतः इनठनाविषयक
पंचितिरिनिःसिध्यतीत्याशयात्रनकार्या सन्नम्यांचनतोसतात्विति वचनात् श्रोत्रियन् यः छन्दोधीतेसःश्रोत्रि
योभवति अत्रभाष्ये छन्दोधीतइत्यस्यवाक्यस्यार्थेश्रोत्रियन्निपात्यतेत्यदंनिपात्यतेइतिवाक्यार्थेपदनच
नेपदः छन्दसोवाश्रोत्रभावेनिपात्यते तदधीतइत्येतस्मिन्नर्थेघश्चप्रत्ययइति पक्षान्तरेचस्थितेव्या
ख्यातेचकैयटेन वाक्यार्थस्यसंबंधरूपस्यक्रियारूपस्यवाअसत्वरूपत्वाच्छ्रोत्रियशब्दस्यसत्वरूपार्था
भिधायित्वात् वाक्यार्थग्रहणेनतदाश्रयः छन्दोध्यायीअभिधीयतइति एकाग्रणामथीत्यश्रोत्रि

तत्वो
बो
३३१
८३१

योभवतीतिथमंशास्त्रंवेदमनुवृत्तेरितिनावतिधग्रहणमितिलिंगेवत्पतः आद्यमनेनअद्यमनेनअद्यासिन्नली
तिआद्यप्राणाआद्यप्राणाअद्यांभ्योणः यद्यपिपित्र्यंकर्मआद्यशब्देनाच्यते तथापीहतत्साधनद्रव्यमुच्यते
मुख्यास्यआद्यस्यभोक्तुमशक्यत्वात् आद्धीआद्धिकइति अद्यतनेनेपवइष्यते अद्यतनमन्नमस्य आद्धि
कइतिमाभूत् पूर्वादिभिः पूर्वक्रियाविशेषणात्द्वितीयांतात्प्रत्ययः अनेनेतिकर्तृवाचकमनुवर्त्त
ते नचक्रियामंतरेणाकर्त्ता संभवतीतिकांचित्क्रियामध्याहृत्यप्रयोगविधेयस्तदाह पूर्वंकृतमनेनेति
त्वपूर्वाद्यन्अनेनेतिपूर्वसूत्रेचानुवर्त्तते विद्यमानपूर्वकात् पूर्वशब्दादनेनेत्यस्मिन्नर्थेइतिस्यात् पूर्वी
वीनाच्चेतिपकृतत्फलितंकृतपूर्वीति कृतपूर्वशब्दयोः सुप्सुपेतिसमासः इहप्रातिपदिकाधिकारा
त्पूर्वादिभिस्समनेनैवपूर्वशब्दात्प्रातिपदिकाधिकारात्पूर्वादिभिस्समनेनैवपूर्वशब्दात्प्रातिपदिकात्क
तपूर्वशब्दादिनसिद्धे सपूर्वाच्चेत्यतद्ग्रहणावताप्रातिपदिकेननदंतविधिर्नेतिपरिभाषांज्ञापयति
ठेदमिपर्यवस्यात्शब्दाच्छत्पर्यायात्स्वार्थेइतिप्रत्ययः अवस्यात्शब्दप्राचपर्ययपरपतावादेशोनि ३३१

निपात्यते अपत्यर्याणंपंथिनमात्वापपरिपरीविदन् उभयत्रापि परिशब्दे अग्रहः लोकेत्विति अनुपस्थितेप
रित्यादौ अनुपद्यन्वेष्टा अन्वेष्टमिइतिप्रत्ययानिपात्यते अनुपदमितिपदोतापिन्त्याषष्ठीयोगोपदानस्यादन्वे
षणं गवामेवेतेनहिरणपाशावन्वयेभवतीतिहरिदत्तः साक्षाद्रष्टरिसंज्ञायामिनिःस्यात्साक्षाद्रष्टोव्य
यंतेनप्रकृतिनटक्करणमित्यतिदेशादिहसूत्रेपंचम्याःलुकउदःस्थास्तंभोःअवाचालेवनैसाक्षेत्प्रकृति
वदित्यतिदेशस्यवैकल्पनादव्ययत्वाभावात्पंचम्याःलुगनचवतीतिवाच्यम् साक्षीतिअव्ययानांभमात्रेटु
तिटिलोपः यद्यपिसाक्षाद्रष्टारस्त्रयोभवति दाताग्रहीताउपद्रष्टाचतथापीहसंडसंज्ञाग्रहणात्साक्षिशब्दे
नोपद्रष्टैवोच्यतेइत्याह क्षेत्रियच्परक्षेत्रेप्राह्वात्सूत्रेतानयच्चरशब्दस्यलोपश्चनिपात्यतेइतिमनोरमा
अन्येचपरक्षेत्रेचिकित्स्यइत्यर्थेक्षेत्रीयजितिनिपात्यतेवाक्यार्थेपदवचनेश्रोत्रियवदितिअप्याङः पव
मन्यत्रापह्यक्षेत्रियोव्याधिरितिकिंचक्षेत्रियंविषमपत्यरशरीरेसंक्रम्यचिकित्स्यते अपिचक्षेत्रियवाचि
वृणानिपातितसस्यार्थेक्षेत्रेजातानिचिकित्स्यानिनाशयितव्यानि किंचक्षेत्रियःपारदारिकःपरदाराप

त. बो
बो.
३३२
432

रूपेणैतच्चिकित्स्योनिगृहीतव्यः सर्वेप्येते प्रत्ययाः आकरे स्थिताः इंद्रियमिंद्रलिंगं इंद्रशब्दश्चेंद्रेणाहं पृष्टं ज्ञातं मम चक्षुर्मम
श्रोत्रमित्यादिक्रमेणसृष्टमदृष्टं दृष्टं राजुष्टं प्रीणितं सेवितं वा दत्तं यथायथं विषयेभ्यः रूढिशब्दोऽयं कथंचिद्व्युत्पादि
तः तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् तदिति प्रथमासमर्थात् प्रत्ययः अस्तीति युक्तं षवचनेयं अविवक्षितः धनेनगजेनभावि
नि वा धनेन यानं यपि ति प्रतीत्यभावात् इति प्रातिपदिकविषयोऽयं सत्ताभावः तथाहि भूमनिंदाप्रशंसासु नित्ययोगे
तिशायने संसर्गेस्ति विवक्षायां भवंति मतुबादयः अस्ति विवक्षायां ये मतुबादयो विधीयंते भूमादिषु
भवंतीति वार्तिकार्थः भूमा बहुत्वं तच्चापेक्षिकं यस्य हि यावदेव बहुत्वं बोधकं बहुष्वेव नापि प्रतीयते यथा
पंचषाभिरपि गोभिः देवदत्तस्य बह्व्यो गावः इति व्यवहारः राजन्यस्य सहस्रेणापि गोरपि गावोल्पा इति व्यवहारः गोमा
न् यवमानस्य खार्यादिभिः परिच्छिन्नाः यवाः संति स एवमुच्यते न तु सहस्रेणापि यवैर्यवमानिति क
थं तर्हि यवमतीभिरद्भिर्यूपं प्रोक्षतीति छांदसः जातिमात्रसंबंधस्य विवक्षितत्वात् भूमान्न वेप्रमतुप्
भूमादिग्रहणात्प्रायेणा भूमादयः प्रतीयंते इत्येवं परिमितं निंदायां ककुदावर्तिनी कन्या प्रशंसायां रू ३३२

एवान्नियोगेद्वीरिणोक्ता । अतिप्रायिनेउदरिणीकेत्यासंसर्गे दंडीसंसर्गः संयोगः तेनसंयुक्तः दंडएवो
च्यते नतुगृहावस्थितदंडोपितद्वदंडपुरुषयोः संयोगेसत्यपि दंडीपुरुषइत्यादिवत्पुरुषोदंडः इतिना
प्रयुज्यते वृत्तिनायामकस्यविलक्षणसंबंधस्याभावात् संयोगेसमानेपिप्रतीतिवलावलाद्वैलक्षण्य
लभ्यतेइत्याद्यः एवंचयवसंयोगमात्रेणयवमत्यश्चोडीनभवति किंतुयवमज्जलवत्त्वयात्रमेवेत्या
शयेनकथंयवमतीभिरित्यादेयः भ्रमादिग्रहणप्रापिकमित्याद्युत्तरंचसंगच्छत्वेथीयेति कथंतर्हि
पिप्पलीकन्यारसिकोभटः इत्यत्राद्यः रसादिगणेगणादितिपठ्यते तेनगणेवान्यमत्वर्थीयस्यनिये
यः रूपिणीत्यन्तुरूपशाद्वसौंदर्यंगृह्यते तच्चनगणेः रसिकइत्यत्रतुरमत्वतभावोगृह्यतेनतुर
सनायाह्योगुणः इतिगुणवचनेभ्यः प्रसिद्धाः येम्लुक्त्वादयः तएवगृह्यतेनतुरूपादयोपितेनरूपं
तवस्त्रमित्यादिप्रयोगोनभवति मादुपधायाः मश्चवश्चम्वमसमाहारेद्वंद्वः तेनमत्वप्रत्ययपादि
कंप्रातिपदिकंविशिष्यतेनतदाहाएवंगीणादित्तिउपधायाश्चेतिवर्तमानेतरउपधाभूतात्रसमतो

त॰बो॰ रित्यर्थः येननाव्यवधानेन्यायेनांनाव्यवहितेपिभवति एवमन्तरार्थेस्थितेफलितमाह सर्वणावीर्गा
बो॰ पथादितिफयः इदमपिमतुबादित्वस्यप्रातिपदिकस्यविशेषणंतान्मतुपोनिपात्वनतुगोयुष्मान्मधु
३३३ ल्मिन्यानित्यत्रहल्यैषत्वेचकृतेफयः इतिवत्वप्रवृत्याअनुनासिकपरत्वाभावात्प्रत्ययभाषायोनित्यम्
४२२ पिइत्यनेनच्यकारटकारत्वनुनासिकप्रवृत्तेकग्वान्मयुलिङ्गात्वमनिष्टंप्रसज्येतमेवंषत्वढत्वव्यापारसि
द्धेत्वेनफयृइतिवत्वाप्रवृत्तेप्राणास्यात् शिखावानदीपः इतिप्रत्युदाहरणंदिगपदर्शिता शिखावाश्च
वृक्षस्वीत्यादिपाठेनलक्ष्योपसंग्रहात् चूडावानवृत्त इतिप्रत्युदाहार्यमितिहरदत्तः नवृत्तस्यप्राणि॰
त्वमस्तीतिशंक्यं मत्स्यवनामासेचारीवायुःप्राणस्तद्वानेवप्राणीतितदाश्रयात्प्राण्यंगादेवेति पत
चैतिकारणादवृत्यालभ्यते चूडालोसि असीत्यस्यतिङ्ङतिङ्ङइतिनिघातः चूडालशब्दात्सोस्मत्वेत
स्यानोवात्स्वतादिस्तुकारेकृतेहल्लास्त्वमनयमेतयानिकउके रोनुदात्तः सस्थानिकस्यादिस्तत्वादन्त
दात्तौः ऋषिनाविस्त्यनुदात्तइत्यन्ये पूर्वेणासह आदिगुणस्यएकादेशउदात्तोकारउदात्तेनोदात्तोकार

उदात्तस्वरितपदुः पदांतादतीति सूर्वे रूपमेकादेशः तस्य स्वरितो वानुदात्ते इत्यादिना स्वरिते प्राप्ते तन्नाधनाय वकारः
इत्यर्थः सिध्यादिभ्यश्च सिध्मः गडुः मणिः वेजयः निष्पावः पांशुः हनुः पार्ष्णीदधः समुच्चयार्थमिति निपात्ना
नामनेकार्थत्वादिति भावः तर्हि चेतिठनाव सम्यन्तरस्यापग्रहणेन समुच्चीयेतामितिशंकां नयेभ प्रकृतत्वात्
मतुप्प्रत्ययार्थं तु समुच्चयार्थं तेन सप्रकृतित्वादस्ति चेह लिंगं किं शाद्वः इत्यत्रान्यतरस्याग्रहणं तद्धितइ
नठनो प्राप्त्यर्थं क्रियते प्रकृत्यते प्रकृतान्तरस्याग्रहणस्य विकल्पार्थत्वेन तदनुवृत्त्यैव सिद्धौ किं तेन क्रियमा
णेन पूर्वस्यान्यतरस्याग्रहणस्य समुच्चयार्थतां ज्ञापयत्येव तथा च वार्त्तिकं लजन्यतरस्यामिति समुच्चयइत्य
र्थं भावः प्राणिस्थादितो [illegible] चविकल्पयन्नेमतु विति चूडालः चूडावानिति रूपद्वयं यद्यपि सिध्यति तथा
पि विध्यादिषु टहेप्रदंतास्तेष्विति निवृत्तौ प्रवृत्त्यादोषः समुच्चयार्थत्वेन न दोषः इति पर्वे च लत्वस्यादि
ति च्चत्तौ वा शाद्वसमुच्चये वा ध्यः वास्यादिकल्पाय मयोरेवार्थे पि विसमुच्चये इत्यमरः वातदंतेस्यादि
सिध्या [illegible] तर्गणस्तं उडु तिडि त्वादंतादेशः उ कार सामान्यात्रोक्तां वतोदप्रात्वं सिद्धास्त्वपि प्रत्यापको

त.बो.
३३४
४३८

त्निवारणायडान्वेषः कृतः नच षष्ठ्यन्ताद्विहितजस्य प्रत्ययत्वेन तिङाक्यां अहंशुभमोर्युस् गोपयसोर्यत्।
दित्यादौ प्रत्ययत्वस्यापगमात् ग्वालः अंतोदात्तमिदं प्रावात्तषलहतः वाताच्चेति पठित्वा वातूल इत्युक्तं
तद्रूपेत्तम प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तं संगात गणसूत्रबलेनांतोदात्तमेव ध्यते इत्याहुः पार्ष्णिय मस्योदीच्य।
स्यात्त इन्तेवपान्नाम्नस्यरिगणे पठ्यते पाक्षीलः यमनीलः ह्रद्रजबथूकालः उपतापोरोगः विपादिका
लः उपतापोरोगः विपादिकालः वत्सांसाभ्यां कामबलवति कामबलवल शब्दौ रूढौ अर्शआद्यजेनादिति.
भावः वत्सलइति स्वरूपाणि नत्वत्सांसशब्दाभ्यां च याविशेषे च रूढः न कामबलयोः तत्कथं ताभ्यां का
मवान् बलवान् चोच्यते इति चेदत्राहुः वृत्तिविषये वत्सांसशब्दौ स्नेह बलयोर्वर्त्तेते इति अस्मिंस्तु प्र
करणे सर्वत्र समस्यमानोपि मत्वर्थविहितेन ध्यते मत्वर्थविहितेनोक्तार्थस्याप्रतीतेः किंतु र्थीतर मेवं ते
न प्रतीयते वत्सवती गौः अंसवान् दुर्बल इति गणसूत्रमर्थतः पठन्ति श्रमादिनिशाकी पलालीद
द्रौ ह्रस्वत्वं च चान्त्यस्य महच्छाके शाकिने महत्पलालीपलालीतह्रत्पलालिते दद्रिशद्रेः पालोपश्च ३३४

तुणादिसूत्रेणाकारस्यलोपः चास्यत्वयः दहत्वयोगविशेषः तद्वानदद्रुणः विषुमितिसमर्थाना
मित्यस्यापवादोयं अकृतसंधिरकृतव्यूहादेशस्यातेलोपश्चकारान्तप्रत्ययः इत्यर्थः यदित्वकृते
यणादेशेउत्तरपलोपःस्यात्तदावलिलोपेसतिविष्वाइतिस्यात् विषुणाइति विषुनानाअंचती
तिविषूचितान्यस्यसंतिविषुणाःविषुवदाख्यःकालः तस्याहिनानागतानिसंति दिनांतराणां
न्यूनाधिकभाववन्मूलत्वादयभावः विषुवतिनास्तितथापिनातद्दिनमूलभूतदिनांसमतात्
योच्यते इतितया नानागमनवत्तान्ररूर्वापुरव्यवस्थितचित्तविषुणाग्रह्हिनोच्यते प्रज्ञाश्चश्रद्धा
प्राज्ञोव्याकरणमिति मणाभूतनयात्रियपाकर्मत्वेनसंबंधः कृतयद्दरणाद्धिनप्रयोगेषष्ठी
नकृतपूर्वीकटमितिवत् नत्नुप्रकर्षेणजानातीतिप्रज्ञास्एवप्रज्ञावान्तथावप्रज्ञएवप्राज्ञः
इत्यणिकृतेसिद्धमिष्टंकिमत्रप्रज्ञाग्रहणेनेत्याशंकांनिराकुर्वन्नाह प्राजेति स्त्रियाटापप्रज्ञादि
भ्यश्चेत्यणिङीप्स्यादितिभावः वृत्तेश्चेतिवार्त्तिकमिदंकाशिकाकृताव्वृत्तिशब्दःप्रतिदिष्टः

न॰ को॰
वो॰
३३५
४२५

विरुद्धलक्षणप्रतिविधानवृत्तिः तपस्वीसहस्वीति असंतानादट्दंततत्वाच्च पुनर्वचनमणावायाम्नामूदि
तिमहस्वान्तवतोपिवायनार्थं एतच्चसमायातंमूलपुस्तके षपिष्ठाचिदृश्यते उत्तरार्थइति विनिमो
यंघ्यासंख्यप्रतिपत्यर्थंश्चेत्यपिवोध्यंज्योत्स्नाइति शुक्लाइतिनामिश्राइति कुत्सपदेनरकविशेष
स्य तमः समूहः तमिस्रंज्योत्स्नातमिश्रनिपातनान्मत्वर्थीयरस्तत्रहिम्नवग्रवभूतानितमांसिवि
द्यंतेनहृदस्मिन्नस्तीतिविग्रहेरातादण तस्मिन् तमिस्रातामसीरात्रिर्ज्योत्स्नाचंद्रिकयान्विता
इत्यमरः एतदुत्पणांप्यारण्यान्तःपाक्यः सिकताशर्करादेशोविशेषस्यवक्ष्यमाणत्वादाहस्यदइति
मतवेति अनन्तरस्यग्रहणेनसर्वत्रमतपः समुच्चयादितिभावः सिकतादिति लुप्यिषुक्तवद्भावः
अत्रद्वयस्योदाहरणममरः संजग्राह स्त्रीशर्करा शर्करिलः शार्करः शर्करावति देशएवादिमा
वेवमन्तेपोसिकतावतिइदंतउन्नतइतिकिम् दंतवान् उपसृष्टिसमाहार है हे सौत्रपुंलिंगोह
षः ह्रस्वान्तत्विका ऊषवानूषरः इत्यमरः सुषिरंछिद्रंलवरइतिमहत्केदविवरंखेन ह्वानिमर्थेः ३३५

गर्दभरूढोयं घल्लो वाचाल इति हरिदत्तः नगावमिति नगाः वृक्षाः पर्वताश्च जातिशब्दोयं तथा चामरीत्व
च्छीकम भवति नगाश्लाघ्योयमस्मादित्युपक्रमेत इति वृन्द वणादिसूत्रेणाग्निरद्रवादस्मादायं नवकृत्व
क्तव्यः हरिदत्तः पांडुवदिति पांडुः श्वेत्यावभासत्वाद अनुवृत्तवपर्वतगणामात्रे गणेनिवर्त्तते दद्दी
णः पांडुरः पांडरित्यमरः उणादयः प्रसिद्धणालिंगास्तत हतीवकश्वाकुछरूपस्य द्वेषो
रोगविशेषः सुडभ्यां द्रुम इति द्योरस्यास्ति दिव इति सूत्रं द्रुहेद्वात् सो अस्यास्तीति जनकनयेति द्रुमो
पि वृत्तएव पलाशी द्रुद्रुमागमा इत्यमरः इह सर्वत्र समुच्चीयमानोपि मतुप्रूपप्राहेसुनोचमते
नदर्घ्यस्य मतुपा अभिधातमशक्यत्वात् स्मर्यते इति वृत्त्यन्तवर्त्तते आलाविड्इति अन्नेरस्तु आणः
जलतत्वात्संज्ञायामिति नदस्यास्तीति सूत्रस्य तिशाद्रे सैवायं प्रपंचः पतोतिस्थत्यादिवत्कृत
यणादेशस्यानकरणेन भवति लक्षणेयणोभावात् किंतु सूत्रे सामान्यकोयं प्रतिणितिभावः प्रयुज्य
ते चोभयथा अथिरोहति गाडिवे बृहे सौगाडवी कनकशिलानिभं भुजाभ्यामिव आश्लिष्टनीव ॥

त॰बो॰
बो॰
३३८
४३८

लमितिषुजूचजश्चभिषवेष्विनश्चाहृतिरभिषवः परियद्भलइति परितः सीदन्तीति परिषत्सत्सूद्विषेत्या
मादिनाक्विप् सद्दिरप्रतेरिति षत्वंपाठांतरेमितिश्रृदृभसोदिरित्यादिप्रत्ययोवाङ्गलकात्सषेरपिभवति
तघ्यावभाष्यं पार्सदकृतिरेषात्तत्रभवतां सर्वदेवपार्संदहीदंशास्त्रमितिच द्दिस्त्रीहू पार्षदवलान्महात्रेङ्गे
शादनेकदिकाश्चमानिति पार्षदेषादप्सवरेतिमनः भ्रातृवलद्गिनवलेदुमत्राणायहृणान्द्वृत्तेनहिदीर्घः
पुत्रवलादीनस्यात्तत्राङ्गः संज्ञायामित्यनवृत्तेरितिसूत्रादितिभावः ज्योत्स्नाचंद्रप्रभातत्रावयवीभूतेभ्यो
ज्योतिमत्वर्थीयोपचतिः प्रतेननमसः समरुहेतमिम्राप्राहोव्याख्यातः निश्चंद्रसुतमः तत्रसमूहितोरभो। पर्यायः॥तमि
दोपचारः इतिहरिदत्तः स्त्रीत्वमतंत्रमितिव्याख्यानम त्रिमारणाम॥ ऊर्जस्विनोमिनित्यत्ततान्वाभिव्यक्त्त स्रपाठ्ठपठितः॥८
येनलोपोनकृतमतइतिनिठनोतपयेरकरणां किंविद्वाव दावान् एकात्स्मात् कृतोजातेसप्तम्यावनंतेष्ठ
तोस्त्ववान्हृतः कामकवानजातेः व्याघ्रवान्सिंहवान् सप्तसंदंडाः अस्यास्तितिदंडवतीशालातद्दस्या
स्तीतिसूत्रस्येतिकरणोविषयनियमार्थः सर्वत्रापिसंबध्यतेइतिक्वचिन्नकृतोपिभवतिकार्याकार्पिकंश्वा ३३८

चिन्नुजातेरपितंडुलीः तंडुलकः एतच्च काशिकादौस्फुटं नदादिभ्यः ढक्चच्चअन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तमानाद्वा
हृमत्वएवेति अयसंज्ञागाह्वाविति पठ्यते विभृह्यापाधिकात्संज्ञावाचिनः इलजादयः सूः विद्धो काणी
अस्य कर्णिलः काणीकर्णिकः काणवान् एकाणाएवति एकस्यातिअति एकंच तच्छतं चेति एवं कालेत्या
दिनामयादयः षष्ठीतत्पुरुषा द्वन्द्वे दृद्वाच्च न भवतिअनभिधानात् इति हरदयः अतश्चैवन
ह एकविंशतिरस्या स्त्रीनिमग्रहणमन्यपोवाथनार्थेअन्यथाढ्जाइतिठञोवायक्तेयन्यतरस्यामद
णानुवृत्त्यामन्यस्यादेवेनाङ्कःकथमेकद्रुमवानिति असाधुरेवायंपक्षे नञ्द्रव्यवानिति व्यग्रहीतव्यम्
कथमकृदंडी एकदेशिनैकाधिकरणइतिनिर्दिष्टोजायते अपिच्छचिद्भवतीतिरूपाद्वाहूप्रसंशा
विद्धं अर्थेवर्त्तमानाद्रूपशब्दान्मत्वर्थे यप्यादतआहतमिति आहननमाहतंताडनमित्यर्थः ततोलि
लवत्का पर्णांगारूपंयत दपिकारणोपचाराद्राहतमित्युच्यते इत्याहतरूपयोः सामानाधिकरण्यमु
पपद्यतेहिन्याइतिभस्त्रियएषवंतान्इतिहिमवानतल्पर्यंतवर्त्तिनश्चतपणाइति इशिग्रहणादिति

रचितया चमाद्यः गुणाश्च गुणाः एतेनव्यजीरणात गुणाः श्च गुणाः पीडुति पदच्छेदः अस्मात्मथायप्रासीतितत्वइतिमत्वाह
त्वेनयस्तीनित्यग्रहणात्सर्वत्रासंवद्धमन्यतरस्याग्रहणमतुपसमतुल्ययार्थइहसंवध्यतेएवतसोमनवथेइ
तिसूत्रेयथासीपसस्तानितिभाष्योदाहरणादितिभावः चोः कुरित्यनेननसिद्धेत्र स्वादिषत्वमाशङ्क्या
किन्नेतत्वादिति हृदयाच्चाल्लेरणपेतवस्याग्रहणाइतिठञोप्राप्त्यर्थमतुपतुसर्वत्र समुच्चीयत एवच
कारसमुच्चइति संज्ञातेनहृदयाल्लशब्दांतोदात्तरूत्याङ्गः मीनाल्लिति इहवीचरतु वतत्वापुरुडइतिन
तद्भाअरूमेवमामितमंत्रस्यभाष्येतस्याख्यातत्वादितिभावः मायवइति सवयातुवत्तौ स्थितमि
दहिमाचेल्लुगितिषकामादिरयंप्रत्ययइतिमाथवः वलादितिसिध्याविल्लेलशब्दोमतुवर्थप्रकाशांतरे
णानुत्पन्नेनातपर्वमरुज्ञापितमरुदान्तार्थकात्प्रियकायाततुपर्वमरुज्ञानननुवन्तमत्सइतिस्थितम् ह
रिदेननन्तत्विति प्रतीकमुपादायग्राह्यदसत्वाध्यानकारइत्युक्तं तच्चमसतो रमायामरुतापवयेनदी
विनैतन्निराकृतं तनूएवतदवयार्थपदत्वमितिन्नयसेपतिचेन्निलोपोनप्रवर्त्तेतेइतिभावः अन्तवत्तेयत्रे ३३८

तिवङ्गलेठंदमीत्यत्र: वाचोयमिनिः इकारेणनकारपरित्राणार्थः चकारकृतेजग्मेचावागमीवायमि
नामित्यादौह्रयोर्गकारयोः अवर्णाभवतिहितेनत्रयासामितिउक्तेकृतेह्रितेसतिह्रयोर्गकारयोः
अवर्णाद्वितामावतेकस्येकारस्यावर्णास्यावकिंवायदोनुनासिकेकृतेप्रत्ययभाषायांनित्यमिति
वाङ्द्राघ्यमित्यमनुनासिकः प्राप्नोतिनत्त्वानिष्टमितियमिनिः स्वामिन्नैश्वर्ये ऐश्वर्यवाचित्वमतइ
तिविषयकमेवेतिबोध्यंइशिनादिरीश्वरस्तत्स्वामीति ऐश्वर्येकिंस्ववान् अश्वादिभ्यश्च इहस्वा
गाद्दाद्दामिदितिगणेपठ्यतेस्वजः पादश्रास्यास्तीतिस्वजःकारणावत्तुः अहणानर्थवन्नाचानर्थके
नचेतदंनविधिंप्रयोजयतिइतिमन्यतादिनोक्ते तेनलक्षितइतिटिलोपेतोतत्वात्ङीपन्दामिनीतिद्वा
घातोः मतिवद्दामितिसोमिनीतिश्वत्रिंलसहरुसरुसप्रत्वीस्याणादिकेनमनिनित्वाद्दोमनप्रत्यया
तोकेप्राप्यंपदातावर्यंइतिअन्यथाकामः २ श्वामधुः इत्यास्यादिभावः चकारणाकारपरस्यतिवङ्गप्री
हिसंअनुनासिकौवयाविनिपतेनप्रथमप्रत्ययेदंस्यादृगादिनतुयवर्गेत्तृतीयः इतिध्वनितेमा

तं.बो.
३३८
४३८

थवद्भावनिवृत्तिरितोऽइति यान्तौ तेनोक्तं हूस्वान्ताभिव्यक्तिः इवर्णाडिलः नेदादिभ्यः इल्लवर्ग्गमेवत्संयोगाद्वाविति
गणसूत्रेण इल्लवत्नादिलपूर्वे वर्णे इति भिः नेदिवलिवदेर्भ इतिमतत्वर्थीयो मः इतिवदिभ इतिवदने इल्लवदिभ्र
हूः पामादिषु पक्षे तेन वदिन इलोपिभवति ॐनेष्णुः शुभंयुरिति पूर्वोदनुसारपरसवर्णेनामव्ययादिपर्युदासा
त्किमः पृथग्ग्रहणं व्यादिषु किमर्थस्य पाठे प्रयोजनं ननु तेन च कस्य को ग्रहं च कस्यौभवात्स्य कोऽस्य नन्वि कौमर्वकस्य४
मशेषः त्यदादीनामियः सहोक्तौ यत्परं न छितत्वात् कृत्वा नापत्तदोनभाष्यारूपो यं पाठः वृत्तिकारस्त
पत्तदोश्च शितिपठितत्वाच्छिकीरः सर्वादेशार्थः इत्याह अततिति प्राग्दिशीयपदे अत्स्मात् अनेकालत्वा
दितिनिर्कारणो सप्रयोजनेनाप्तिप्रसंगपतितत्वस्यैव वस्त्रार्थत्वादितिभावः कृतिहोनकारादिकारो
च्चारणार्थः वेत्यनुवृत्तेः फलं दर्शयतिकरमादिति पतत्वनः इतिकृतद्धितेतिप्रातिपदिकत्वात्स
पोलुकित्यदाद्यत्वं पदेयस्मात स्मादिति इमशब्दे तत्र स्मादत इतिणः दोअनादेशः पदे पतस्माव
अमतः अदसोमेरितिमत्वं पदे अमुष्मात् वञ्जनइति पदेवञ्ज भ्यः द्वाभ्यामितिसर्षनाम त्वात्स्मै ३३८

पितसिल् अथ्यादिभ्यः इति पर्युदासात् न तसेरिति प्रतियोगे पंचम्यास्तसिः अपादाने वाढीयरुहोरिति
विहितस्य तसेस्तसिलादेशोऽइत्यर्थः विभक्त्यर्थं चेति अन्यथा पंचत्वान्नेति सोऽहृतेन तस्या प्रागदिशीयत्वाद्वि
भक्तिसंज्ञाया अभावात् पराद्यत्वाभावे यतो वा गच्छति इत्यादिनसिऽपि दृश्यति भावः न तत्तसे ग्रामनतुत्या
दौ च सिनार्थं त्वात् किमादिभ्यः तसिलो वाधकत्वेन तसिर्न भवे वत तस्य निरवकाशत्वात् तथा च तसेश्च
तिविधानं व्यर्थमिति वाच्यं कुतो वाहीयति कुतो वरोहति इत्यादौ तसिलः सावकाशत्वात् सर्वो भ
पार्श्वाभ्यामेवेति अभिसिंचति उपर्यपरि वयि रुकूभिम्नुखेन परिषिंचतीत्यत्र सर्वतोभावपुरि ति
तसिल्भावः कथमिति चेन्नमेवेविचनानन्नुत्पातसिद्धः सप्तम्यास्त्रल् इह त्रल् न तसिलो स्वतंत्रोते
त्रो प्रत्ययो न तस सप्तमी पंचम्यो रादेशोऽपि त्वेन कुत्र वदूत्ववकृतः वज्रत इत्यादौ अच्चदो चोदिनीति इत्या
दिकं नेसाङ्गः किमोत्ततविभक्तौ तस्माद् इति निषेधोत्र न प्रवर्त्तते यथमो रुकारेण मकारस्त्राणार्था
नानितस्तताज्ञापनात् वाग्रहणमिति किमो चेति सूत्रे पठिता प्रावर्त्तते यथमो रुकारपरित्राणार्थे

ने॰ बो॰ नानित्यताज्ञापनान्यवाग्रहणमिती हृच्छेदसीति सूत्रमपि युक्तं भवेदिति यद्यपि भागवृत्तिकारेण भाषायां
बो॰ त्वल्लेखमिच्छति तथापि बहुप्रयोगदर्शनादिति हृल्लीकृते तथा च श्रीहर्षः नान्यत्र कुत्रापि वशाभि
३३९ लाष अनवस्थाहृच्चर्याञ्चक्रातृचितऽनवा हृच्छेदसि पूर्वोक्तं सवाग्रहणाय कर्षणाय स्फुटीक
४३९ रणार्थमिदमुपन्यस्तं अत इति एतस्माज्ञामाद्दिमर्थः तत्र भवन्तमिति ततो भवन्तात् तत्र भवता
ततो भवते तत्र भवते अस्मादि एवमिति ततो दीर्घायुः प्रियमायुः इमिमर्थेन सहेति सर्वस्य सोऽन्यतर
स्यां स्यादिति भावः एतेति किमकः एतेतौ रथोरित्यजादौ अयुनाप्रत्ययइति निपातनान्मओदात्तो
घम् भाष्यमते चेदं वृत्तिकारस्त्वाह इदमोऽग्राभावो युनाचत्वयइति तच्च उ डिदमिमादिना विभक्तित्व
रुःसचादेः परस्यत्वादेर्भवतीति हृदि दत्तः दानवचनमिति तदस्मिन्नेव सूत्रे पठनीयमिति भावः एतस्मि
न्काले एनहीति एतदइति योगविभागाद्रेफादावेतादेशः सच्चः परत्वे निपातनाद्विषयविशेषो लभ्य
नद्दुत्याह अहनीति सप्तम्येतस्माहन्नप्राह्नस्यार्थेइत्यर्थे स्तदर्थेयतिसमानेह्णीतिपरउदारीचेतिपरइ ३३९

सादेशः उदारीप्रत्ययोप्रकारवचनेथाल्सामान्यस्यभेदकोविशेषःप्रकारःयथाब्राह्मणसामान्य
स्यमाठरकाठकादयःइतिहरदत्तः यद्यपिप्रकारेगुणवचनस्येतिसादृश्येप्रकारस्तथापिने
हसादृश्यंगृह्यते अनभिधानात् अव्ययविभक्तीतिसूत्रेसादृश्यमपियथाशब्दार्थइत्युक्तमिह
तुकेवलस्यथाल्प्रत्ययस्यसादृश्येनार्थः किंतुप्रकारएवेत्युक्तमितिनास्तिपूर्वापरविरोधइति
बोध्यम् तेनप्रकारेणतथेति प्रथमान्तान्नभवतिसःप्रकारःतथेत्यनभिधानादेवेतिभावः
किंसर्वनामबहुभ्योविशेषविहितेनापितथाल्जातीयंतुतद्धितस्वभावात् एवंचकृत्ताप्रकारमात्रे
थाल्विधायतदंतात्प्रकारवतिजातीयरप्रयुंजतेतेनतथाजातीयोयथाजातीयःअन्यथाजातीय
इत्यनेनवैतिद्वितीयांतादपिथमुर्भवत्येव इमभेदेवाप्रकारमात्रेत्थंभूतःअत्रलणोइत्थंभूताख्या
नेत्यादिसोत्रप्रयोगःलिंगमेतेनकथंभूतोआख्यातःइत्थमिति एतेनोरथ्यावित्ति इदमइत्थादेशः
एतदमिति योगादेतद्योगेपिइत शः इतिभावः किमश्चयोगविभागःथाल्हेतोक्तेदमीत्तु

न.त्वो ३४ ४४०

न्रसस्तत्रेकिमपवादत्वमुक्तिर्यथास्मिदमोमाभूदिति प्राग्दिशीयानांप्रत्ययानामवधिःपिदिप्राकालेष्विति य
थासंख्यमत्रनेष्यतेअस्तातित्वास्तुरःपुरस्तादिति कथंतर्हि पश्यामित्ताभितःपुरःपुरतश्चपश्चादि
भवम्मतिःस्यात्पुरःपुरतोअग्रतःइत्यमरः पुरतःप्रथमेत्राग्रेइतिविश्वःसमानकालीनपूर्वका
लीनमित्यादिकमेवेतिवहवःकेचित्तुदक्षिणोत्तराभ्यांतसुचविधिपनैवेष्टिसिद्धौअतसुजित्यकारो
च्चारणमनन्यतोविधानार्थंतेनपुरस्तादितिसिध्यति पुरःअग्रमनेकिपुरुषःअर्थोरितिदीर्घस्तुनम
वति भवान्प्रत्ययतस्तुचैष्यतेअकारोच्चारणं पदेआद्युदात्तत्वार्थमितिवाच्यंवहूनांप्रयोगा
नुरोधेनानन्यतोविधानार्थमितिकल्पनस्यैवन्याय्यत्वादित्याहुः यथासंख्यत्वाश्रयणात् पुरस्ता
दागतः पुरस्ताद्रमणीयंअधस्ताद्वसतिअधस्तादागतइत्यादिसिध्यति प्राच्यांदिशिवसतिप्रा प्राच्याइति
गवसतिप्राच्याःदिशःआगतःप्रागागतःइत्यादियोज्यं पंचम्यंतंविनेतिनेहउत्तरादागतः उत्तरेण
साधि वसति रमणीयंवापद्दे यथास्वमितिदक्षिणतः उत्तरतः अधः अधस्तात् उत्तरात् ३४

अथरात् दक्षिणात् मेमायाः विधार्थे विधाशब्दस्यार्थो विधार्थः यद्ययोदनपिंडोपि विधाशब्देनो
च्यते तथापीह न गृह्यते तथापीह न गृह्यते तेन प्रकारो विधेयशब्देन भवति इह हि विधायामितिव
त्वोच्यत्वं थग्रहणस्य प्रयोजनं विधाशब्दोप्यत्रार्थे प्रसिद्ध न तत्रैव यथा स्यान्नादृशस्यार्थः प्रकार एव
स च क्रियाविषय एव गृह्यते अभिधानस्वभावात् तदाह क्रियाप्रकारे वर्तमानादिति कथं तर्हि नव
धाद्रव्यं बध्नाति गुणैरिति अत्रापि द्रव्यगतापि क्रिया प्रतीयते उपदिश्यते इति वा भवति इति ह विद
त्रः अधिकरणविचाले च अधिकरणं द्रव्यं विचलनं विचालः अन्याकरणीभाजेनादेरचुन श्चहसंख्या
संनियानात् संख्यांतरापादानमिति माचष्टे इकस्यादिना(आरा)पादानेन द्वेकस्यानेकाकर
णं अनेकस्य वा एकीकरणं तत्राद्ये उदाहरणम् एकं राशिं पंचधेति पंचराशीन्कुर्वित्यर्थः
द्वितीये अनेके एकधा कुर्विति उदाहरणं इह हि क्रियाविषयप्रकारो न गम्यत इति सूत्रारंभः
पि यथा स्यान्नद्वंतस्येति न्यायेनाधिकरणविचाले विहितस्यैव हि प्राप्नोतीति द्वित्र्योद्वित्रिपदमेज।

त॰बो॰
२५१
४४१

योऽस्थितंपतेनच्प्रमुक्तंतत्रपत्वप्रत्यययोस्त्विमाशंकापरास्ता एकत्वमिति विचार्यैकत्वेभक्तावस्थित
रणाविचालितएकवचनंराष्ट्रिंकुर्विमादिन्नेयंएवमग्रेपि हैयंमित्यातियाज्ञेप यावृद्धिजोःसेवैयिनोः
याप्रत्ययस्यापयाचुस्मान्योगविभागोयथासंख्यनिरासार्थः यापेयांयाप् क्त्वितङ्मत्रैवना
येविहितत्वलिङंतादपिप्रसंगात् एकतोमागेएकतार्थत्वातीयप्रत्ययः एकाणाभ्राहूःभोक्तुः एकरा
ग्रहणंचोत्तरार्थंनह्येकरणास्तीतिप्रत्ययोभवति मुख्वतीयःपार्श्वतीयःइत्यत्रत्वनत्वेकत्वात्रा
तिप्रसंगः भागइतिपुस्तेष्विवदितितेनसमानेप्यर्थेविभक्तोविवृत्तायांचतुर्थीपंचमीत्येवभव
ति प्राग्दिशोऽकाद्वाभवइति त्र्गनिमतिन्हेतापिचंतुर्थीपंचमीतिप्रसज्येतत्रसहायवाचिनएकशा
ब्दादाकिनिच्चस्यात् कवकाविति आकिनिचःकनोवापदेत्वकृतयोरेवानेनसूत्रेणविधाना
त् असहायग्रहणंसंख्याशाङ्कानिरासार्थंअन्यथाप्रसिद्धत्वात्संख्याप्रकरणाच्चैकस्यैवग्रहणं
स्यात् इष्टापत्तौत्वद्वित्वबहुत्वेचनस्यात्असेकाकिनौ एकाकिनः इतिनहिद्वयोर्बहुषुवाएक २५१

तत्वसंत्वमाप्ति अत्र सहायत्वं तत्पूर्वस्यातिरिक्तसहायाभावेन द्वयोर्बहूनामपि भवति इद्धाकिति
जेवायंवक्रमः सवर्णादीर्घ एणास्ति ह्रस्वंछंपसेतिचेतिलोपश्चाकारोच्चारणासामर्थ्यान्नभव
तीत्यादि हरिदत्तग्रंथे स्थितं भूतपूर्वेचरट् अत्र वर्जमानाच्चरट् स्यात् गोष्ठात् वजितत्रैव
नोक्तं विशेष विहितेनापि वजाचरटोवाया माभूदिति सन्निधोहि सामान्यविशेषभावः
स्फुटीभवति यद्यपिहरस्यसापिवाधोन्यायप्रवृत्तयापीह गौरवं स्वीकृत्य हरे पाठसाम
र्थ्याद्वाधोनेतिभावः षष्ठ्या रूप्यवभूतपूर्वंइति अनुवर्त्तनेन च यद्यपिह गौरवं स्वीकृत्य हरे
पाठसामर्थ्याद्वाधोनेतिभावः षष्ठ्या रूप्य च भूतपूर्वइति अनुवर्त्तनेन च यद्यपि एवं त्र्याप्नुप्रा
तिपदिकस्य विशेषणेन तथापीह न तथा षष्ठ्योनार्थस्य विशेषणत्वान्नदादि त्वस्य संवंधिनोग
वादेः प्रधानत्वात्प्रधानेनसन्निधो च प्रधानेकार्यसंप्रत्ययस्यन्याय्यत्वात् देवदत्तस्य भूतपूर्वं
रूपः स्यादिति अतिशायिने अतिपूर्वं तदेतेत्सुट् अतिशायनमेवातिशायनं अस्मादे

त॰ बो॰
३५४२
४४२

वनिपातनाद्दीर्घः नन्न सोत्र स्तेन लोके पि दीर्घः साधुः अवायकान्यपि वृत्तानि भवंति तेन नद्रूस्तो
पि साधुः यद्यपि केवलः प्रोतिस्वेन्नवर्त्तते तथाप्याप्नोति एवं प्रकर्षे चात्रेनाधिक्यं किंत्वभिभवः
पूर्वान्महाभागतयातिशेषे इति प्रयोगदर्शनात् नं चैकं प्रकर्षेतमबिष्ठनावित्येव कुतो नस्तू
त्रितमिति शब्दरूपम् अतिशायिनमिति निपातार्थमेवतथोक्तत्वात् अतिशायो न प्रत्ययार्थः
तथा हि सतिलघोरतिशायिनं लघुतममिति स्यात् प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात् न्नापि प्रकृत्यर्थः
तथा हि प्रकर्षोतिशायातिशायनादिभ्यः एव न स्यान्नवाद्यादिभ्यः किंतु प्रकृत्यर्थविशेष
णां प्रत्ययार्थस्तु द्योतकास्तदेतदाह अतिशायविशिष्टेत्यादि स्वार्थमेषामिति ह्यावयवे स
मुदायेयदापकस्यातिशयोविवक्षितेतदा तरवीयस्तु नावयवाश्चैव द्वेते तथा च परिशे
षादह्नांमध्येयदापकदेशस्यनिर्द्धारणं सोस्यविषय इति भावः आद्यतम इति स्ववंतात म
स्तुपोधातुलुक यद्यपिङ्याप्प्रातिपदिकादित्येचानुवर्त्तते तथापिनत्स्वंतपरतयैवमा ३५४२

त्वेयं अन्यथा दिहृर्वाद्धेतरां हृर्वाङ्केत मा पित्यादौ ह्यकानाम्नाइतिसप्तम्यालुग्विधानं कथमपपद्ये
ते तिङं तस्य अस्मादिष्वनुभवति अत्रादीगगणवचनादेवेति नियमादित्याशयेनाह नमपस्यादि
तितरप्तमपोद्यः अस्मिन्नेवाति प्रातिपदिकप्रकरणे तादीद्येः पितोद्यदूतिवावक्तूभ्मप्रकरणान
रेगरुहस्त्रकरणामितेततत्वार्थिकमपितरपंज्ञायतेनाल्यात्तरेलोपमस्यवलन्तरइत्यादिसिद्धे
स्त्रस्पजेव अल्पान्तरनत्वत्रहमोरेकस्यातिप्रायविवक्षायांतरप् अन्यथाशिवकेपावाविंत्या
दिसिद्धावपि शंवदुंडुभिवीणाइत्यादिनसिध्येदित्याहुः किमोत् उभोमाहुकारोयदित्यजेपवततहि
पचतितराममित्यादौह्रस्वेनघापूर्वस्तिनुदियचतितराणामित्यादौस्यात् पसेनिलोपस्परेणाङ
हावाधात्सिद्धांनेतनिरनुबंधनेनसानुबंधस्येतिपरिभाषयानुहियेनास्यग्रहणं द्विवचनेवि
भज्योपपदेहृयोरर्थयोः क्वचनेद्विवचनकरणेलुट्कमैणिषष्ठीसमासः येनपदेनावर्था
वुच्येते तद्द्विवचनेविभज्यंविभज्योत्तरहलोरितिप्राप्नेतदपवादोयंयतु निपातानांनेएप

त॰बो॰
३४३
४४२

तिङ्वचनेऽरितिकृत्वेन विभाग्यमिति स्यात् विभाज्यमिति रूपसिद्धेः नचात्रार्थभेदः शंक्यः निष्टन्नयेषणा
त्प्राकृतेर्येणाज्ञितितोरणाविति सूत्रे कृत्यादनादिति दिक् द्विवचनेचेति दंद्वस्तस्योपपदेन कर्मधा
रयः तथा च द्व्यर्थवाचके विभजनीये चोपपदे तीत्युत्तरार्थः द्विवचनेनउपपदे इति व्याख्यायांतु
दंतोष्ठस्यदंतोष्ठस्यदंतोष्ठस्यदंताः स्निग्धतरा इत्यादि न सिध्यति [illegible] न तु द्वयोर्वचनमिति पक्षे पि नेदं
ध्यति समाहारस्यैकत्वात् गुणाः भूतिवर्जितपदार्थाश्रयाणात द्वाविंशाहृताः द्वावेवष्टाविति तेषां दंतं
स्तत्वांसिध्येदिति चेद् त्राङ्कृत्ताव भेदैकत्वसंख्यामुपपादयति वर्तिपदानि न स्वभेदस्य परिभाग
दभेदैकत्वसंख्यायाश्चोपादानादंतोष्ठलक्षणार्थद्वयं दंतोष्ठशब्देनोच्यते इति नास्ति द्वयोपचने द्वि
वचनमित्येतदर्थकद्विवचनोपपदः इति विस्तरस्त्वाकरग्रंथेभ्यो वगंतव्यः अन्वर्थं चोपपदं संज्ञावि
तं पदमिति न तु कृत्रिमं न हि विधेयात्मस्यासंभवात् तत्त्वविग्रहवाक्यमेव प्रयुज्यते वृत्तौ तु गतार्थत्वाच्चा
वकाप्रं पवास्थिते उपपदग्रहणं स्पष्टार्थं द्वन्द्वे उपपदे द्वेवस्वं तरूपे प्रकृती द्वौ च प्रत्ययौ तथापित ३४३

याऽसंख्येनेष्यते द्विवचनोपपदमुदाहरति अनयोरिति लघीयानिति टेरिति लोपः उगितान्नुम्
सांतमहतः इति दीर्घः हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ विभज्योपपदमुदाहरति प्राच्येभ्यः इति पंचमी
विभक्ते इति पंचमी कथं तर्हि परुद्भवान् पटुरासीत् एषमस्त्वपटुतर इत्यत्राह एकस्यापि
विभिन्नकालस्थत्वादिति रूपप्रथमभेदाश्रयो यात्रातियोग्यपेक्षः प्रकर्षस्तदाश्रयश्चेह तरप्
प्रत्ययः इतिम पदिशांति अन्यपदासिसंहतः कश्चित् एव सियन्न एषामिति अजादी गुणव
चनादेव इष्टतो वयारणार्थ एवकारः तेन प्रत्ययनियमोऽयं एवकाराभावे तु गुणवचनादस्मात्रि
प्रत्ययविधेयेति प्रकृतिनियमोऽपि संभवेन्न चाच पटुतरः पटुतम इत्यादि न सिध्येत् छंदसि पार
भसामर्थ्यात्सर्वस्य तस्मादृलोपस्तदाह कर्तरिति नेदीयानिति इयमनयोरपि निशायेन
दोग्ध्रीमस्याटेतद्धितेति सिद्धस्य प्रत्ययविधावितिवचनात्तद्धिते कर्तव्ये प्रागेव पुंवद्भावः इति ङी
निवृत्तेः दग्याश्चाद्यात्प्रयः तत्र च निष्टेन्ने निमित्ताभावात् यत्रज्ञस्यतयोरपि निवृत्तिः अलौकिकवि

त॰बो॰बो॰ ३४४ ४४४

ग्रहवाक्ये प्रागेव तयोर प्रवृत्तिः अकृतव्यूहपरिभाषयेति तत्र तत्र च नः गुणास्तु प्रवर्त्तन्ते लुप्तेऽपि तच्चु प्रत्यय
लक्षणाप्रौढ्या छांदसमपितरि इति सूत्रे त्वरिष्ठमेया स्विति चरणाविष्टवदित्यतिदेशेन लोकेऽपि
कर्त्तारमाचष्टे कारयतीत्यादावुपयोगमाणत्वादिहोपन्यस्तो प्रशास्यमस्य अः अं शस्य ज्यादीयसन्
वृत्ते सप्तमीविपरिणाम्यते इत्याह अज्याद्योरिति अज्याद्योः किं प्रशस्यतरः प्रशस्यतमः श्रेष्ठ
ति प्रकृतभाववदिह टेरिति लोपो यस्येति लोपश्च भवति न च तस्येदमृति च साववकाशता स्यात्
वृद्धप्राप्त्यादिमनिचो भावात् यदि तु वृद्धस्य वा न यदितवृद्धस्य वार्षिश्चेति सूत्रमिहैव क्रिये
त तदा द्वि वृद्धि ग्रहणं न कर्त्तव्यमिति लाघवं भवतीत्याह स्थूल दूर पर इति ग्रहणं पविष्टोट् स्मि
ष्ठट्स्तत्र पूर्वस्य यणादि लोपो माभूदिति पूर्वग्रहणं तु स्पष्टार्थम् परस्मिन्लुप्ते सामर्थ्यात्पूर्व
स्यैव गुणलाभात् स्थविष्ठ इति पूर्वयणोऽन चात्र उगुणात् त्वेव सिद्धे गुणग्रहणं मर्थमिति वा
च परणाटि लोपस्याभीयतेना सिद्धत्वादिति प्रत्ययोरोर्गुणस्य प्राप्त्यभावात् द्वे यिष्ठः इत्यस्मि ३४५

द्विप्रसंगात् पूर्वंप्रयान् क्षीयान् इत्यादिरमेयमोलोपइतिमचादेःपरस्येत्यादेरेवभवतिइष्टस्य
पित्पूर्वस्वस्त्रेसवर्णमनुवर्त्ततेतदाहवेहोरिभरित्यादिभराटेष्वाम्बइममपिज्ञातंमस्येष्टइतिअत्रइ
ष्टस्यादिलोपेकृतेविप्राष्टआगमः यद्वालोपापवादोपकाःआगमःइकारस्तुउच्चारणार्थं पदद्वय
मपीष्टंभाष्यारूढं युवाल्पयोःयुवेतिस्वरूपग्रहणम् ननुयुवापतस्याअल्पसाहचर्याद्याल्लानाख्व
अजादीत्यनुवर्त्तमानादजाद्योरेवपरयोर्नन्वतरप्रथमयोरित्याशयेनव्याचष्टे इष्ठेयसोरितिविन्मतो
लुक् स्वजिष्टइतिविनोलुकिकनमध्यानत्वात्पदकार्याभावः अस्मादेकतापकादरुणवचनेपिविन्म
तोरजादीभवतः प्रशस्यायोरूपपप्रकृत्यर्थस्यपरिहृणीतेहमस्संसानतस्तुतिनेहापिभवति चोररूपो
यंपददात्तोरपंजनेहरतिगउप्तवस्त्वपहरणेनचौर्यंपरिस्पूर्यतेपचतिरूपमिति क्रियाप्रधानमाख्या
तंक्रियायाःचोरतेरूपतेपिउत्सर्गिकवचनेमवतितेनपचतारूपंपचतिरूपंइत्यादिउहैवप्रथमेववि
भक्त्यंतराणामप्राप्तेरितिवहुवःवस्तुतस्तुपश्यपेत्याक्षिकमेणिद्वितीयापिस्मलभाल्लीवत्वंलोकात्

त॰ बो॰
३४५
४४५

एवमेवतिकल्पमित्यादावपि द्विधोर्ध्वं विभाषा स्वप्रकृतिषु षष्ठ्यां न समर्थप्रत्यये नेत्युक्तः स्वेनादिति एतच्च पंचमंत
मुक्तमेव पुरस्ताच्छब्देन समानार्थकप्राक्शब्दप्रयोगेपि षष्ठ्यां न समर्थ्येति षष्ठीस्यादिति सूत्रे चोत्तरपदा
स्यादिक्शब्दस्यापि षष्ठ्यां न समर्थप्रत्यये नेत तद्वा यनार्थे दृष्यक्रग्रहणमिति सिद्धांतपि तत्प्राग्प्रत्यय
वाग्रामादित्युदाहृतत्वात्काशिकायां तु वृत्तावपि पुरस्ताच्छब्दप्रयुक्तः स्वेनादिति प्रयुक्तं तदसमंजस
मिति मत्वा हरिदत्तेन क... ध्येविन्सार्थे समर्थितं तस्य लोपे पंचमी एवमेव भूतं स्वेन प्रकृतत्वेनाश्रि
तत्त्वात्सर्वं ऽतिप्रागेवेतिसौत्रस्तु शब्दोऽवधारणोवर्त्ते इति भावः तेन च बहुव्रीहौ च विकल्प्यते न तु पूर्वे तस्मश
ब्दाभावेत्यविकल्पेव तथा च पदे बहुब्रीः स्यात भाष्यकारमते तेनेदं तत्सूत्रस्य फलम् तथाहि उद
श्चिनोत्यन्यतरामित्यादौ प्रधानत्वात्प्रत्यये एव विकल्प्यते न तु परत्वे प्रत्यय एव हि परत्वविशिष्टो विधी
यत इति विशेषणस्य गुणत्वात् गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायात्तु इदिहाषि विभाषाग्रहणेन बहुव्रीहौ व
से भक्त्यनेन पुरस्तादित्येतत् शब्दस्यतत्रवधारणार्थस्यान्यदेव प्रयोजनं पुरस्तादेवसर्वं यथा स्यादिति ३४५

तेनलिंगसंख्येअपिप्राक्प्रत्ययोपपत्तेःप्रकृ तेरवस्थायांयेदृष्टेतेएवस्तःबहुचःप्रयोगाश्चप्राङ्प्रकृ
तेरेवभवतीतिनवङ्क्ष्वोडेद्वादात्लघुर्वेङ्नत्वणेनरश्मादौप्रकृतिवल्लिंगमेवभवति ननुभि
धेयलिंगेनस्वार्थिकाःप्रकृतितोलिंगवचनानिलभंतेइत्येवसिद्धं किमनेन न तद्ग्रहणे ग्रहणा
नेतिचेदत्राहुः एतदेवज्ञापयति ईषदसमाप्तौयेस्वार्थिकास्तेऽभिधेयवदेवलिंगवचनेलः
इतितेनगुडकल्पाद्राक्षाशर्कराकल्पोगुडइत्यादिसिद्धम् प्रागिवात्कः सप्तइतिअनुवर्तन्तेएक
स्यवदाकांक्षायांसेतिसर्वनामग्रहणेतिङ्ग्रहणेचनहिसेवृत्तस्ततयोःकोनत्वांसंभव
त्त्वचायोक्तत्रयेरित्यादौसंभवोस्तीतिवाच्यम् कुत्वास्थासिद्धत्वात् पच्यपिप्राकोनेर्पङ्लकि
घटिङितिपित्वास्थानिसंभवतितथापियङ्लकोग्रासर्वत्रिकाचान्तेहृष्टलत्वमस्तिछंदसिक्वा
चित्लत्वमङ्गेपिसर्वविधयःछंदसिवाधीयन्तेइतिदर्शनविधिर्नेन्यासास्यापाघटेविप्रोषणेकामचारा
त् अवस्थाप्रसंगोभाष्यकारवचनाद्वावस्थाग्राह्यीयते ओकारसकारावित्यादिसकोचस्वप्युष्मद

स्यदमात्रविषयकत्वस्थैव भाष्ये उदाहृतत्वादन्येषांत्वविशेषणप्रातिपदिकस्यैवटेः प्रागकुच तत्सत्त्वं
तस्यतेन सर्वके एणइमके एणइमकेन भवकेतमित्यादिसिध्यति त्वकायकामयकेत्ति तन्वत्रसुपः
प्रागकचित्कृते प्रत्ययेपरत्वस्य मादेशयोः सतोरपियोचीतियत्वेन स्यात् विभक्तिपरत्वाभावादि
तिकेचित् मैवंश्रकृतवक्ष्यमाणपरिभाषयानित्यत्वामाश्रित्याकचः पूर्वमेवयत्वविधानात् एवंचयुव
कामावकामित्यप्यकचः पूर्वमेवयुवादेशाविति वैयाकरणाः शीलोकरतिपीलेस्वभावीलियश्चतस्मी.
कइतिकएणइतिकेणइतिह्रस्वस्तुभाष्यकारप्रयोगान्नककपीत्यत्रनेतियोगविभागाद्दा नभव
तिइत्याहुः अकचोद्वितीयस्याकारः उच्चारणार्थः इतिध्वनयन्नुदाहरति पचतकात्यादि अन्नकंपा
स्यादिअन्नकंपायांकपादयान्नकंपादयान्नकंयान्नकंपास्यादित्यमरः नीचैरौचतयुक्तत्वात् अ
नकंपायुदितियदिपिपुत्रादिरेव स्यात्तादन्नकंपायुक्ताकोनन्तथानास्तियापितदाराथाशादी
नामप्यस्य नकंपासंबंधः इतिभावः यनकाः याताशब्दः स्त्रीलिंगः ततः कः केणइतिह्रस्वः प्र ३४९

यांतात्टाप्अत्रप्रसंगादितीत्त्वेनभवितव्यम् प्रायेणात्वथनकाइतिपठ्यतेतत्रलिंगातिदृष्टिर्द्वेष्ट्येति
हृदयदत्तः कर्मव्यतिहारेणाचित्रयामितिसिद्धेणाचः स्त्रियामजिति पुनःस्त्रीग्रहणेनज्ञापितं स्वार्थि
काः प्रकृतिलिंगंक्वचिदतिवर्त्तंतइतितेनथानकाइत्यत्रपुंस्त्वमितिभावः द्यनिलच्यौचक्काराय
याप्राप्नमितिका इहपूर्वसूत्रेणैवठञ्विहितःवाचकनान्कोपिचकारेणान्कस्याभ्यनुज्ञेतिचिंत्यं
योगविभागेफलमितिचिंत्यंयोगविभागफलमितिचिंत्यमितिहरिदत्तः ठञादेसमाहारद्वंद्वे
सोत्रपुंस्त्वम् आदिग्रहणेचिंत्यप्रयोजनंयस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणेवसिद्धिमेति अस्मिन्ग्रहणेइत्त
नकंपायानीतोचेत्यर्थः द्वयस्यैवप्रत्यासन्नावृद्धौ नास्मिन्निथानादितिभावः ऊर्द्वग्रहणमिदस
र्वलोपार्थंअन्यथाआदेः परस्यत्यादेरेवस्यैमादेरेवस्यादित्यप्रत्याहृतीयाच्चऊर्द्वंसर्वमिति
अजिनांतस्येत्यतोलोपइत्यनुवर्त्तनादाहलुप्यतइतिनत्ववग्रहणंवार्थइकादेशोकतेअजादावि॰
हृत्वादतःआह ऊर्द्वितीयत्वइतिवाग्रहणाद्दूर्यत्रसंवदशब्दस्यादावस्यायामेवलोपइत्युक्तौ

त॰ त्वो॰ बो॰ ३४७

ताद्विति कः किंच पृथक् ठग्ग्रहणस्य प्रयोजनांतरमप्यस्ति तदा यदा बचित्रगग्न प्रभृतिभ्यः ठच् तदागत
त्वात्कादेशस्य प्रथममभिकादेशस्यासंभवेनाजादिलक्षणोलेयोन स्यादिति तदर्थमपि ठग्ग्रहणं
तेनवावस्थामुत्तरपदलोपेकादेशस्यासंभवात् इकादेशोचित्रक इति रूपंसिध्यतीति बोध्यंचतुर्थी
दनतादेवेति वक्ष्यमाणमेवश्लोकेमडुत्ताभ्यां चेष्टेचतुर्थ्यादच् उईस्येति अनजादाविति बोध्यः
अपत्यचतुर्थैवेतव्याचष्टे विनापि प्रत्ययमिति लङ्लस्येति इलस्येति इलस्यलः लोपड्यः तत्रादेः प
रस्येति इकारलोपोप्यः प्राचामुपादेः वड्चौमनुष्येतदवन्ते उपेंद्र इति न बहूत संधे इहपं
द्रशब्दादेकादेशस्य एवैतत ग्रहणाड्डुपादे रिति विधीयमानो प्रत्यये रलो नामलोपस्त्वनका
रादेवस्यात तत्रस्वउपउवड पड इति रूपेनस्यात् ताकिंन उपेंद्र यें उप पड इतिरूपस्यातमेव घ निटलचकि
स्तपिदोषएवतस्मादिदेवद्वितीयेसप्तव्यस्ततरेचातिवार्तिकेऽनोक्तमिति चेदत्राहुः प्रकारांतरेण
निर्वाहसंभवान्नतोक्तं तथाहि भ्राजुषोक्ते द्वितीये संख्यतरमित्यादिनाऽकारस्यापिलोपदृश्यः ३४७

न्याद्ग्रहणात्सर्वमेवाकृतव्यूहपरिभाषया प्रत्ययः न च परिनिष्ठितत्वपरिणामसमर्थग्रहणं निवृत्तमिति
न्नमितिवक्तव्यादकृतसंधेयेपि ति उक्तज्ञापकबलेन समर्थग्रहणाप्रामाण्यान्नपदेपि ज्ञापकस्य विशे
षपरत्वाश्रयणादिति उपेन्द्रः उपगुः उपकर्त्रे स्यादिषु षडादीनां पचादीनां रूपाणां सामेपि सिंध
वादिप्रकरणादिना विशेषपरत्वाश्रयणादिति) पविमेयः जातिना — ःयेषांष्टाः जातंतरे प्रसिद्धाः
सन्तु षष्ठुना मतेन विनियुक्तास्तद्वैदाद्ग्रहणं द्वितीयमित्यादि पचः संख्यतराणीति प्राचां संज्ञा
वागीशीरिति वाचिस्त्रापुरीर्वृक्षेति विग्रहः त्वचिक इति पद्यत्र द्वितीयादचकुर्दंस लोपः स्यात्तदा
वाचव्याप्रक इति स्थिते यस्येति केत्याकारस्य लोपे तस्य स्थानिवत्वादाकारान्तस्याभत्वे श्रेतवर्त्ते
नीविभक्तिमाश्रित्य चकारान्तस्य पदत्वेन कुत्वजश्त्वयोः सतोर्वागिति स्यात्त उत्तरपदस्य लोपे तश्च
त्कलादेशत्वेन स्थानिवत्त्वाभावात्कुत्वादिकपापचिश्रमिति प्रश्नः षष्ठ इति अत्र अस्यात्र पदलो
पः इष्यते नैतोपसंख्यानिक इत्यर्थः स्वलक्ष्यमिसेवलिक इतिवद्धचो मनुष्यनाम्नः इति दत्त

त॰बो॰ घनिलचोलत्त्वमेवलिपः पोवलिनः सेवलादीनात्तृतीयात्स्वोपेडपोच्यते सचाकृतसंध्यानांवक्तव्यः सुपर्या
बो॰ प्रीः सुपरिकः सुपरिघः सुपरिल इतिभाष्यास्थितंकैयटेनतुसप्रतीकमुपादायसंहितायाकार्येनकृते
३४८ पेसतिसुपर्यिकइतिस्यादितिव्याख्यातमयंभावःसंहितायांकार्येयणिकृतेतृतीयादचउद्वलोपेसति
४४८ दंत्यइत्यस्यैवलोपःस्यात्काकाससतयसेतिचेतिअनेननलोपःस्यात्तयथाचस्थानिवद्भावाद्यणोति
वृत्तिर्भविष्यतीतिह्रस्वतैलादौह्रस्वदीर्घयोर्द्विवहाराभावात् वृत्तकइत्युदाहृतंयद्यप्यत्रेयुतान्मे
नवेदंरूपंसिध्यतितथापिगणाहृत्वोयोविशेषोस्तीत्याहुः कुटीरइतिस्वार्थिकाःप्रकृतलिंगतात्रसं
गछंतेवत्सोक्षोश्वनतत्वेन्यूनताससाचप्रवृत्तिनिमित्तस्यप्रत्यासत्तेः क्वचित्तुमहत्वतद्धर्मीतराणांतत्र
वत्सःप्रथमवयावयस्यप्रथमत्वन्यूनत्वंनामवयोंतरप्राप्तिस्तदाह द्वितीयमिति तरुणःउक्ताः
तारुण्यंचनवत्वं तृतीयवयःप्राप्तिः अश्वोयामश्वाउत्पन्नोश्वःत्वंचजातिःतत्सहिचमितस्याश्वायामे
वत्यन्नत्वधर्मस्यन्यूनत्वमन्यपितृकजातथाचगर्दभेदानाम्श्वायामुत्पादितोश्वतरःऋषभोभारस ३४८

वोयतस्यननत्वंभारोद्वहनेसमर्थःक्रितातहांस्तुऋषभतरःकिंयत्तदोडतरोवेस्मवइतिगणेननिर्द्धार
णमिदंक्रियासंज्ञायांनिर्द्धारणेतुकतरोव्यापकःकतरोदेवदत्तइत्यादिज्ञेयं ननुद्वयोरेकनिर्द्धारणे
डतरच्चेद्भवतिनर्हिकतरोयोरतमोदेवदत्तः यथो न्यतरस्मूरस्तयोस्त्यनरभूत्पत्राप्यप्राप्नोइतिश्रु
त्वाङ्कःनिर्धार्यमाणवाचिभ्यःप्रत्ययप्रत्ययोभियानस्वभावान्नेनात्रनातिप्रसंगःइत्येकस्येतिकिं
द्वयोरितिकर्मणिषष्ठीमाभूत् तथाहिसतस्मिन्संद्येकोदेवदत्तयज्ञदत्ताविन्याचेवस्याद्वावहूनां
किंयत्तदइतिवर्त्ततेजातिस्वपरिप्रश्नस्ट्रेतिसमाहारःद्वंद्वःअत्रजाताविति सर्वेषांविशेषणाषष्ठी
समासेन्तुगणाभूत्तस्यजातिग्रहणाभूतस्यजातिग्रहणासन्निष्ठाष्यसंबद्धोनुपपन्नःस्यात् परिप्र
श्नग्रहणन्तुकिमएवविशेषणंतत्त्वयन्निवृत्त्यर्थंतत्रजातिग्रहणंप्रायोभिप्रायेक्रियागुणास्
ज्ञाभिरपिनिर्द्धारणेडतरच्चद्भवत्वात्यथापूर्वसूत्रेद्वयोरितिप्रायोभिप्रायेवहूनांनिर्द्धारणे
पिडतरचडुष्टत्वात्तत्याचवार्त्तिकेकिमादीनांद्विवह्वर्थेप्रत्ययविधानाडुपाध्यायनर्थेवा॥

त॰ तो॰
३४५
४४४

नितिकेयटः द्वयोरितिप्रश्नइतिचकर्त्तव्यमितिभावः इतितत्रैतदाह प्रत्याख्यातमस्माकरेइतिकैयटः क
तमोभवतामध्यापकः सूरोदेवदत्तोवेत्यमुदाहर्त्तव्यं यकः सकइतिककइतितनोक्तंचत्रकचस
हितस्यापिकिमकइत्यगमादेशः इतिव्याख्यानत्वात् महाविभाषयेतिप्रागिदिशइतिसूत्रेसमर्थ
प्रथमाग्रहणायोर्निवृत्तत्वेपिवाग्रहणमनुवर्त्ततेइत्युक्तत्वादितिभावः किंयतइतिसूत्रेद्वयो
रित्यस्यप्रत्याख्यानादाह किमोस्मिन्नितिपकाच्चप्राचाग्रहणंएजार्थंविकल्पानुवर्त्तनपवश्रव
त्रैकन्तृकस्तितेनकः स्वरेविशेषः येनइत्तरइतिश्रवतिष्पत्तेयेनेत्यवदेपणाप्राहुः करणोत्थ
इंत्तइतिभावः प्रागिवीयानांसर्वोविधिः अत्रयिकइति अन्येप्राहुः अन्येपवर्त्तते कत्वप्र
त्ययस्तुप्रतिकृतरूपेप्रेइत्विनाघस्वार्थिकइत्येके अन्येत्वपाहइयनिवयानामभेदोपचाराद्धेवो
द्वीकइतिवदस्वशप्यवप्रतिकृतौवर्त्ततेप्रत्ययस्त्वतस्यैवोपचारकत्वमेवायकइत्याहुः प्रतिकृ ३४५
तौकिं गौरिवगवयः तृणाचर्मकाष्ठादिर्भि र्मितेप्रतिमापर्यायेवस्तुप्रतिकृतिः गवयस्तुन

वं समुदायपेऽति प्रथमसमुदायश्चेद्व्याघ्रादिःशाहभास्संज्ञेत्यर्थः पञ्चावाघ्रिका इति लुपि पुंवद्भावा
त्स्त्रीलिंगतावासुदेवशिवइत्यादिपाप्रतिमेदृश्यमरहा न्हींभद्यमाणाः अर्दंतिताः पवमुच्यंते देवलकाः अ
पितएवमित्वोभिप्रेताः यास्ता यनेषु प्रतिष्ठाप्यंते पूज्यंतेतास्तृ चित्रे कर्मध्वजाभ्यांतद्धन्नू न्नरस्तत्र
पतदुक्तं अस्तु पूजनार्थास्तु चित्रकर्मध्वजेषु च इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपस्याष्ठितिअर्चासु प्रतिमा
सु कीहद्भीष्ठ पूजनार्थासु गेहेषा पतनेषु वायाः पूज्यंतेता सु चित्रकर्मध्वजाभ्यां तद्धता प्रतिकृत
यो लक्ष्यंते अर्चासु दाहरणं शिवः विष्णुः चित्रकर्म गाग्रर्जुनः ध्वजेषु कपिः गरुडः सिंहः सुवर्णसिंह
मकरादयो ध्वजेषु राज्ञां संतिहस्तिकानिर्देष्टप्रामेवविषयमभिप्रेत्यपठंति रामसीतालक्ष्मणाग्नी
वकार्थे विक्रीणीति यानरस्तेच पिकृत्रुसिन्न द्यो योपण्यास्थानवेतिव्यर्थप्रश्नं पंडितेतं च पिपिपग अ
पभावः अपण्य इत्युक्त्वा तपण्ये हस्तिकानितिवत् रामकं सीतिको लक्ष्मणकमिति प्रयोगाप
वसायवः इति देवपथइत्यादि देवपथइव प्रतिकृतिः हंसपथइव प्रतिकृतिर्विग्रहः वक्तिरिति

त॰बो॰ वर्त्तिन्याभेरयोर्द्वयोरित्यमरः इवार्थंचभवेदुत्याद्याद्विवार्थे यत्प्रत्ययोनिपात्यते समासाच्च तद्विषयात् त
बो॰ क्लृप्तेनप्रकृतइवार्थेनिर्दिश्यतेइत्याह इवार्थविषयातिदः साध्यतिइवार्थेनिवोप्यम् प्रगात् तः इत्यतः प्रा
२५ गवेत्यधिकारात्प्राग्दीप्रपामेमादौ तपकपवार्थः सचसमासान्तर्भूतइति छोनभवत्युक्तार्थानामप्रयोगा
४५ त् काकतालीयइति प्रकृतसूत्रादेवज्ञापकाद्विवार्थे समार्थः सुप्सुपेतिवा उभयथापिविशेषसं
ज्ञाविनिर्मुक्तः सचछप्रत्ययविषयएवतेनस्वातंत्र्ये उपाध्यंतरयोग निहचनेत्यधिकारःइहकाककर्त्ता
लीत्यादिश्चागच्छतःकाकस्यअकस्मात्तालपतनात् यथाचायःतथैवत्राकस्मिकचोरसमागमादेव
दत्तवधः एवमजायाः आगच्छन्त्याःकृपाणपतनाद्यथावधस्तत्स्वदृशंमरणमितिफलितोर्थःअत
र्कितोपनमःइति अचिंतितोपपन्नोयादृच्छिकइत्यर्थः प्रगात्जेपास्वरूपग्रहणान्नभवति अग्रा
मणीपूर्वादितिवचनात् एवंप्राहुर्येवयववचनः अग्रामणीपूर्वादितिकिम् देवदत्तोग्रामणीर्ये
षांतेदेवदत्तकाःसपर्षाग्रामणीरितिकन्नअन्यसमुदायःहस्तवचनःलोहितध्वजाःइति लोहितयजोय २५

साम्मः लौहितध्वजाः तेभ्युंजाउ तेस्यजीविसंघातस्य ग्रामाहिषीषः भाीवायासः कौंजायन्यः इति गोत्रैकेज्ञादि
भ्यः इतिच्छुन्त दामन्यादि त्रिगर्त्तषष्ठात्स्माहारवेद्दाव मी त्रिगर्त्तषष्ठेभ्यः इयेषामायुधजीविनोषष्ठंतर्व
र्गाः षष्ठांस्मृतिश्च त्रजाल्लकजास्त्रिगर्त्तवर्गास्तच त्रिगर्त्तषष्ठेषु तत्प्रथमपंचमौ कौंडोपरथ ग्रहण ग्भप्र भा
शिवाद्यणौ नोशेषाभ्यस्तु जनेताः केचित्तुचत हितानमेवपरितेच्चेत्वहा ग्भ नशाद्वेपठंति कौंडीरथीय इति
वचनेन तु कौंडीपरथ्याः दांडकयः इत्यादि पार्श्वादिभ्यः इति पर्शुरितिजन पदशब्दः ततोपत्ये छाञ्स गायेस्याण्
अस्यापत्ये णावद्धत्वेनद्राजत्वाल्लुकृतन्दाह पर्श्वादि इति नतु पर्शुरिति योजनपदशब्दस्तस्मादेवानेन स्वार्थे
ण् न विधीयते किं तर्हि अत्य ग ध्येत्यण् तस्य द्राजस्य बहुष्वित्यादिना लुकि बहुवचन वाचि पर्शुशब्दादेवं
स्वार्थे विधीयते स्वार्थश्च प्राचसंयास्ववन च पर्शुशब्दस्य संघवाचित्वेनेति शब्द बहुत्वं वाचक संघवाच्य
त्वंश्रोव्याहि तिनकाप्यनुपपत्तिर्योधेय इति युध्यते च सौयोधायुधेभिःउ पचलद्रण्ण कः युधायाः
पत्यं युध्य इति ठक् न देनात्संघरूप विवक्षायामनेनाञ्न तेन योधेय इत्यादि द्व्यन्तं भवति किंच यौधेयस्य

त॰त्वो॰
बो॰
३५१
841

कोलक्षणं वा ढ्यौ येयः संघ्योकलक्षणोत्पज्ञं नादण् एवं ढ्यो येयादिषु येढगताः शौक्तेयादयः तेषु प्रसज्ज
नदृष्यरूपं पोयेया इति अञ्जोलक्ता अञ्जोलुक्तं अञेतादात्मेन च न प्राच्येत्यादिना निषेधः षौक्तः स्त्रि
यामेव तन्निषेधात् आभिजित्य इति अभिजितप्राह्नादणं तातयज एवं विदत्यभृतिभ्योऽणीतंदं
तेभ्यो विदभृतशालावप्रेभवाव तादिभ्यो यत्र पादशतस्य संख्यादेः पादशतस्येति किं द्वौ द्वौ माषौ
ददाति संख्यादेरिति किम् पादं पादं ददाति वीप्सायामिति किं द्वौ पादौ ददाति अनैमित्तिकत्वा
पंमिति निमित्ते भवो नैमित्तिकः अध्यात्मादित्वात् ठञ् तद्धितार्थ इति समासेति यद्यपि प्रकृ
तिउपाधिवीप्सा तथापि तद्धितार्थे भवत्येवेति भावः ददातीति समर्पणम न्तु
हृद्ददातेरर्थो नित्तपरस्तत्वापादनपर्यंते तथात्वे हि उत्तरसूत्रविषयत्वं स्यात् केचित्तु व्यवहरते धौ
तोः प्रयोगमतेव उत्तरसूत्रस्य प्रवृत्तिमाहुः अन्यत्रापि दर्शनात् दिति द्वौ द्वौ मा ददातीत्यादौ त्वन
भिधानान्नातिप्रसंग इति भावः दंडव्यवसर्गदंडनेदंडः दंडो मुद्गरादिर्णपताभावेपसस्य अत्राप्युदाहर ३५१

णेनद्वितार्थइतिसमासः स्त्रीलिंगेचतद्धितार्थः यद्वाप्रकृत्यर्थएवतद्धितार्थः स्वार्थिकत्वाड्डलःद्वौपादौदंडि

नइतिदेवदत्तेनयज्ञदत्तइतिशेषः दंडेप्रधानेनकर्मणाक्तः इतियज्ञदत्तइत्यत्रप्रमाद्वौपादौदंडितइति

देवदत्तेनयज्ञदत्तइतिशेषः दंडेप्रधानेनकर्मणाक्तः इतियज्ञदत्तइत्यत्रप्रमाद्वौपादावितित्रपदिका

मित्यत्रचद्वितीयाभवतिदंडिग्रहणार्थइतिद्विकर्मकेषूक्तेनथाचाद्विपदिकाकर्मकग्रहणाविषयोभू

तोयज्ञदत्तइत्यादिरर्थइतिनव्याःस्थूलादिभ्यःप्रकारोभेदःसादृश्यंचउभयत्रापियथासंभवेकन्

जातीयरोपवादइतिनव्याःस्थूलादिभ्यःप्रकारोतेनायमपितद्वदेवप्रकारभवेति ननुप्रकारमात्रे

इत्युभयत्रभवति चंचद्बृहतोरितिपठितावपिस्थूलादिष्वपिपठितव्यावितिभावः चेचतिस्खलनक

र्मा चंच बृहतोरितिपठितावपिस्थूलादिष्वपिस्थूपठितव्यावितिभावः चंचतिस्खलनकर्माचंचत्ने

वकस्मिन्नेवचत्कःएवंबृहत्कःपद्वाचंचत्नबृहत्नपिप्रभाविशेषोलक्ष्यतेस्मः चेचतिस्खलनकर्माचंच

त्नेवकस्मिन्नेवचत्कःएवंबृहद्विशेषोबृहत्कःपद्वाचंचत्नबृहत्नपिप्रभाविशेषोलक्ष्यतेस्मःचंच

त॰ बो॰
बो॰
३५२
४५२

कः वृहत्कः स्वरकः इतिकेणइतिह्रस्वः छिन्नकमिति इषत् छिन्नः इत्यर्थः क्तः प्रकृतितद्वाच्ययाक्रिययात्मप्र
त्ययवाच्यसमाधनसंख्याप्रिवर्त्त्यत गतिसेहनास्तिन सामिवचने सामि अर्द्धे उच्यते येन तत्सामिवचनं
मितियुक्तस्मावचनग्रहणं पर्यायार्थमित्याह सामिपर्याये इति सामिपर्याये इति सामिकृतमिति
सामीतिसमासः अर्द्धकृतमिति विशेषणसमासो वहुव्रीहिर्वा प्रकृत्यैवेति सामिवचने वेत्यर्थः
ज्ञापयतीतिभावः नसामिवचने इत्यनेनापत्यतगतावितिकनोननितस्याः न ह्यग्रहणाद्योस्तयोस्त
सिद्धस्वभावतया प्राप्ताभिधानात्पुनस्यूल इत्यत्रापि गम्यमानायाः भवति क्रियायाः स्वशब्देनेर
संभवात् क्रियाग्रहणमिहार्थमावश्यकम् अन्यथाश्रादेस्मातः संख्यासमिपेवर्त्तते इत्येकाभु
क्तइत्यत्रापिस्यादिति इहसायुं पचतीत्यादिवेदकेभुक्तेइति प्रयोगे प्राप्तेसकृच्छहृ प्रयोगार्थमि
देसूत्रमितिकेपटः पकः पाक इत्यतनभिधानान्नेति काशिका संयोगान्तस्येति हल्ङ्यादिना
सलोप इति प्राचोयंगेयोड्त्र इत्याह नवेतितह्तसीतिसाहचर्याद्विभक्तयः प्ववर्ग्गह्यनेइत्यभि ३५२

प्रेमाह स्त्रियेवेति वृद्ध्यादिसंसभुंक्ते इति निर्विशेषविवक्षायां षष्ठीकृत्वोर्थप्रयोगे कालेधिकरणे इमनेन
षष्ठीति द्वदत्तोक्तिस्तु नाद्रर्तव्याः शेषाधिकारबलेनाष्टम्यास्त्रमासमासनिवृत्त्विफलकतयाप्तिङ्न्तनो
दाहरणमिति प्रागुक्तं निष्कर्षविरोधादित्याहुः तत्राद्वर्थेणाप्रस्तुतमिति यद्यपि प्रकृतिशब्दः प्रस्तु
तमात्रे रूढः तथापि वचनग्रहणादियाहशास्त्रप्रकृतस्य लोके मयद्वाच्चनेनत्रयथास्यादिमेवम
र्थं स्याच्चेदिति प्रथमांतात्प्रकृते द्योत्ये प्रत्ययः स्वार्थिकत्वात्प्रकृतितो लिंगस्वरूपमयमित्यपि क्वचिद्
दृश्यते प्रस्तुतो वचनान्न निवर्तते अन्नस्ते तद्ग्रहणमर्थं द्वितीयेत्ताव एकं प्रथमांतादेव प्रत्ययादे
व प्रत्ययलाभात् द्वितीयेति अन्यदेऽच्यमानताच प्रकृतार्थविशेषणं तु दौक्तमधिकरणं तम
यडर्थः अतएव विशेषानिच्चतात्तदाह अन्नमयो यज्ञः इति अन्नं प्रकृतमुच्यते अस्मिन्निसर्थः
मोदिकशाष्कुलिकमिति अचित्तहस्तियेनोष्ठकृत्वावसत्य इति उपसर्गविसेरित्यर्थं प्रत्ययः निपा
तसमुदायः स्वपदेशायां पर्यंते वलनान्वाप्रातिपदिकादेव प्रत्ययः पतिह्यर्थमिहाव्ययमिति

कोशः भेषजमितिभिषज्यतेकेड्वादियगंतात्क्विभिषक्भिषजामिदंभेषजंअस्मादेवनिपातनादेका
रः पितृदेवत्यमिति पितरश्चतास्देवताश्चपितृदेवताः पितृदेवताइदमितिविग्रहः अर्द्धमिति मध्ये
पूजाविधावर्घ्यइत्यमरः पूर्वोक्ताइतिवतुएवप्रत्ययाइत्यर्थः आग्नीध्रमिति अग्नीधः शरणेर
णभंचेतिसैषिकेशुभ्रादित्वात्तत्तोदात्तेनततः स्वार्थेअनेनाज्ग्राह्युदात्तत्वेफलेफलोत्तरमाह स्त्रि
यामिति आग्नीध्रीतिशालेतिविशेष्यसमानेथारणमस्याः साधारणी अनेकंप्रत्यवशिष्टंसैवेथा
भस्यादिः पृषोदरादित्वात्समानस्यसभावः विभाषाप्रकरणादञ् भावेटाप् आग्नीध्रीशाला साधार
णीभूमिः नन्वञभावपक्षेसमानस्यसभावेपिसाधारणइत्येवस्याच्चतत्रादिवृद्धिरितिचेदत्राहुः
साधारणाद्ञ्ञ्नहत्यतएवनिपातनात्समानस्यसभावविधानाद्वाइष्टिसिद्धिरितिदेवनेतितलेनस्त्रि
योवर्णेचानित्ये अनित्येकिम् लोहितंरुधिरंलोहितालादनअनित्यत्वमिह्समानाधिकरः
णच्वेसप्रतियोगित्वेअनएववक्ष्यइत्युत्तरसूत्रेसार्थकंलाक्षादिनारक्तेलोहितस्ययावचाश्रयमव ३५२

स्यानेनित्यतयापूर्वेणासिद्धेः लोहितकइति कोपेनलोहितोयःपुरुषःतस्मिन्नेवदाणाद्दृष्ट
कोपघ्नांतैस्लोहितानघ्नातीतिभवत्यत्रानित्यावर्णैःप्रातिपदिकान्नद्धिताइतिपदस्यप्रतिपद्दाव
यानमात्रेणापवादत्वमितिपदेस्यचाश्रयणेवर्णादेन्नुदात्तादित्यतःप्रागेवकनिवर्तेलोहिनि
केतिरूपंनस्यादित्याशंकायामाह लिंगवाधनंवेतिलोहितादिरुपलक्षणं पतिका पनिका
इत्याहेरपिसंख्याह्यत्वात् सर्वनान्नद्धिताइतिपदस्यानिरवकाशत्वमिति पदस्यचमुख्यत्वान्न
दाश्रयेणानुवर्णादेरनुदात्तादित्यस्यानंतमेवकनःप्रवृत्तेःकत्प्रत्ययस्यपुंलिंगेसावकाशत्वाभा
वाच्चवार्त्तिकमिदंकर्त्तव्यमनपवद्धापयग्रहणेव्यर्थमितिस्वपीतिरूपंप्रवलमितिचमनोरमा
दावुक्तमितिदिक् उपाध्यायशब्दात्केलभतेह्रस्वत्वंचेत्यर्थः अकस्मात्क्षेत्रेपठ्यतेसत्वंदातोन
त्वतोतस्येनकादेशोनप्रत्ययानांभमात्रेटिलोपः आकस्मिकेवाच्योन्याहृतान्याहृतार्थाया
किमध्रुवस्यागदेवदत्तस्यवाचकमित्यतिवर्त्तते सार्थिकाः क्वचिल्लिंगमितिनपुंसकत्वप्रत्यये

त॰ बो॰
बो॰
३५४
३५४

ति प्रजानातीति प्रज्ञः इगुपधज्ञेति कः तन्नः स्वार्थेण प्राज्ञः प्राज्ञीति ठिड्ढेतिङीप् प्रजाने प्रज्ञाऽत्र
नस्त्रोपसर्गे इत्यादिना प्रज्ञा विद्यते यस्याः सा तु प्राज्ञा भवति प्रज्ञाश्रद्धाभ्यः इति णः स्त्रलिंक
न प्रत्ययस्थात् इतित्वेवसिद्धे इकारोच्चारणं प्रक्रियालाघवार्थं तथा पोतलक्षपि स्त्रवणार्थेपंचमंच
भिर्म्मतिकाभिः क्रीतः पंचमः त्रिकः पदं समस्तोऽयं प्रशंसायां रूप विन्यासेन तरंबूकं ज्येष्ठाभ्यो
तिलतिलोढेदस्मिन्नदः समस्तोतिकस्येतिवक्रमचितेन चैवं सद्धावितिकन्प्रत्ययोपि प्रशंसा
यामेवेति ग्रवणाति प्रसंगः तिकस्येतत्र प्रशंसायामिति निवृत्तामिति कल्पनायामाना भा
वादितिवाचम् मदं समस्तिकं तु इति वक्तव्येतिकनः पृथक्करणं स्वेवतत्र मानत्वात् प्रशस्ता
स्त्रदितिमत्त मत्तिप्रशस्तात्तुमत्तास्मत्ताचमत्तिकेत्वमत्तं नित्योयमिति मदितिन्तावद्दृके
प्रशस्तानवगप्राद्धिभाषात्वनाटवर्तेतइतिशस्ताविमयेविधियस्त्रिन्तपवउत्तरस्त्रस्याप्त
तरस्येग्रहणान्स्तुतरामितिभावः वहुल्पार्थेन वहूनितिवज्जभ्यादत्तानीतिवज्जशः स्व ३५४

लेभ्यः अल्पशः इत्यपि वोध्यं वहुत्वस्यार्थात्किम् गां ददाति अर्थग्रहणात्पर्यायेभ्यो विशेषेभ्यश्चाभूरिशा
ददाति त्रिशः कारकात्किं वहूनां स्वामी अल्पानां स्वामी मंगलवचनमिति वहुशः ददात्याभ्युदयिके
षु कर्मसु अस्यार्थो ददात्यनिष्टेषु आभ्युदयिके वहुदाने अनिष्टं स्यदाने च मंगलं नैवं परीत्येन दा
नेन मंगलं न भवतीत्यापशायेनाह अनिष्टेष्विति भयादिनिमित्तेषु दानेषु आभ्युदयिकेष्विति अभ्यु
दयप्रयोजने षन्याध्येयादिषु मंगलपुरस्केषु मंगला मंगलवचनमिति प्रायेणापठ्यते नत्रामंगल
ग्रहणं वृष्यमाङ्कः प्रायिके चेत्मन्मंगलवचनं अन्यत्रापि हि दृश्यते अपेतापाठमनुत्पत्तिना पत्रले
रल्पशाद्रुतिकारकत्वेन समसम न क्रियाप्रतिपञ्चम्याः कर्मशाद्व्याद्रुति नथ्याचैकवचने ग्रहणो न पकार्थः
उच्यते नेन त्यर्थकेन तिविकार्थेनानियतापरिमाणशाद्वाप्यवगम्यते इति भावः भाषभाषमसिया
पदाते तक्रमात्रस्य हिरण्यादेः दानेति प्रतीयते नव्र माषाणामिति प्रतीतिरिति भवन्त्ययं क्रतावे
कार्थजातियतः एवं प्रस्यादिरपि घटादयस्तैनैव घटादानेनैकैव घटा नो दातेत्यर्थस्यापि

त॰ बो॰ प्रतीयमानत्वादत एव च प्रसमुदाहरति घटं घटं दर्शयेति घटादयो हि जातिशब्दा नेकार्थी भवंति जातियो
बो॰ गस्यैकानेकसाधारणत्वात् किं तु भेदैकत्वसंख्यामुपपादन्ते एतच्च सर्वं जयादित्यमतमनुसारेणोक्तं
३५५ वामनेन तु जातिशब्देभ्योऽपि भवत्येव तज्ज्ञस्य शसोरिति सूत्रेणोक्तं उभयथा सकृच्चरितस्य शसो ग्रहणा
दिह न भवति कुंडशो ददातीति न वशः प्रविशतीति तस्य परिषत्वं न विद्यत इति न ह्यत्र वीप्सास्ति ना
पिकारकत्वमिति चेदत्राहुः सहस्रं सहस्रं ये समेकैकशः पित्संयुक्तानीति हि चेद्वनशासोसहप्रयो
ग इति चेत् वेदोवदघः कुर्वंतीति हरिदत्तः अत एव सपृइति सूत्रे एकैकश इति सहस्रं कतो दत्तेति
भाष्यादिति तान्येकवचनद्विवचनेत्यादिसूत्रे वक्ष्यामः द्वौ ददातीति कथं तर्हि अवृत्तानाममत्रा
णो जातिमात्रोपजीविनो सहस्रशः समेतानां परिषत्वं न विद्यत इति न ह्यत्र वीप्सास्ति न कारकत्व
मिति चेदत्राहुः सहस्रं सहस्रं ये समेतास्तेषामपि परिषत्वेनेत्यर्थ तद्यथा समवायक्रिया
प्रति कर्तृत्वं वीप्सायां शसो वेत्तेति एतेन एकवचनादिसंज्ञानिस्युः इति व्याख्याने एकश इत्यर्थे ३५५

स्यात्तिक्रियायांप्रतिकर्त्तनेनाकूलतःप्रतीतिप्रतिप्रतिनिधिप्रतिदानयोरितिकर्मप्रवचनीयसंज्ञायांप्रति
निधिप्रतिदानेचयस्मादितिपंचमी। अद्यादिम इतिस्यातेदिनउदात्तमर्हस्वमित्येतदन्तलिंगग्रामन्
त्येवम अध्ययनात्सराजन्यतेऽ अध्ययनतःइत्यादपिवाध्यंप्रतिनिरस्यतइति अन्यातिमेणलोकेऽर्स्यतइ
त्यर्थः फलितमाह अन्यांतिक्रम्यवर्त्तनेप्रतिप्रवाहिकानइति प्रछर्दिकानकुनर्वेत्याद्युदाहरण। प्र
वाहिकाविसूचिका प्रछर्दिकानवमनव्याधिःकम्बलियोगेइतिकिंअम्बुल्लःअम्बुल्लःजायतेसंपद्येकर्त्त
रीतिसंपद्यश्च्वासीकर्त्ताचेतिविग्रहे पाघ्राध्मायेत्यादिध्याःप्राइतिविहितःशप्रत्ययोऽस्मादेवनिपातनात्संप
दोपिभवतिदिवादिनात्प्रपन्नइतिह्रस्वहिरस्वःवत्कंअमितिह्रितिकारस्तुअभूतभावेइतिसूत्रमध्येप्र
विष्टेऽप्यंतत्वात्दिवादिनस्यनिपातत्वात्स्वरादिनिपातत्वात्स्वरादिनिपातमव्ययमित्यर्थः गार्गीभव
तीइह यञंतात्स्त्रियांतत्वेप्रत्ययेऽकृते अपिञयरयमनुवादीलोपस्तुतत्सन्नियोगसिद्धत्वार्थः विभाषाश
विनिकल्सितेइतिविभाषायाउरोम्भहल्लइत्यकारप्रत्ययस्तत्राप् नत्विदमव्ययं द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये प

यसस्तमविभाषयेत्पादौ विभाषयेत्पादौ विभक्तेर्दर्शनात् कृत्स्नमितेसर्वायवोपतमित्यर्थः अग्निम
भवतिप्राप्तमितिजानातावेकवचनेसर्वाणिप्राप्ताणीत्यर्थः नेदेरमेवेतिदेवा देवान्न वेदे देवत्रावेदे
देवेषुरमेदेवत्रारमेइत्यर्थोत्रपर्यंयमन्तः एवंमनुष्यानोगच्छतिमनुष्यत्रागच्छेतिमनुष्येषुवसति
मनुष्यत्रावसतिपुरुषानगच्छेति पुरुषत्रागच्छति पुरुषेषुवसतिपुरुषत्रावसतिपुरुषशब्दो
बहुपर्यायःपुरुषानगच्छतिपुरुषेवसतिवायुरुत्रामतौन्मञ्जेवामञ्जेत्राडाविविवातिन इतिपर
सप्तम्यांत्वन्यान्याश्रयःस्यात्डाचिकृतेद्वित्वेसति हाजवराईतानस्यांचसमासोनिभावः खटस
र्यकरोतिइतिद्वित्वपररूपादिप्राग्वत् द्यजवराद्यादित्युक्तेत्वत्रदाचूस्यात् नह्यत्राईद्यचकिंतु
त्र्यच्मनेकाचइत्येवेतिद्व्यचवराद्यादित्यपनीयेत्यर्थः पटतीति अव्यक्तानुकरणास्यातइत्यावि
तिपस्यरूपं नन्वत्रकरोतियोगोदुर्लभःइतिशाब्देनव्याख्यानात् तथाचानितावितिमध्येगतप्रको
रणपवपरामृश्यतेइत्येवंप्रकारंकरोतीतितथाचपटच्छचूस्याच्छच्छस्यार्थद्वारायोगोस्त्येवेतिवीजं ३५८

नमेदेति ननुवीजेनेनमहद्भूतलस्यकर्पणोवीजानि भूमिकर्षणाप्रसंगाद्धिवद्धिताद्योनसिध्यतीतिचेद
त्राह्नः वृत्तिविष्टयेवीजग्राहो वीजापापसहितविलेपनेवर्त्तते तथाचवीजायसहितविलेपनेकरोती
त्यर्थः अतिसमयात्स्वकालयापतीत्यर्थः इतिकर्त्तव्यस्यावसरइतिप्राप्तिः समस्तस्यातिक्रमणोपायनेनिवृ
त्तिग्रंथमपासायास्यवयमेयारवशंपश्चः परम्पोवाअस्यसमपउत्पेवंवज्रषद्दिवसेषुयः आहस्पं
वमुच्यतेइतिसपत्रमिः पत्रात्तल्लस्योराः पतत्पनेनेतिपत्रप्रभाराणाफुल्लगतोवर्हः सपत्रंनिष्पत्र
वाकरोतिइतिपर्णानिवल्लहितेचलिशयासंभवमर्थः निष्कुलात् निष्काषणामतरवयवानांव
हिनिष्कासनंनिष्कोषणोकिंनिष्कुलंकरोतीतिशात्रवेष्कुलात्पाकेकिम् मूलकरोतीतिकदन्तं मूल
मुदरवोगः सत्यंवेसत्यसायुसत्यंतत्रसायुरितिप्रायाम्ब्रितीयत्वात् पतिप्राक्तेअतएवनिपातनात्पः
अंतोदात्तोयंसतेनोदात्तितास्मिः अतसत्यंचसत्रतथादर्शनात् सत्याकरोतीतिमडपंत्वादिहूव्य
जातेकेनत्यमितियथैवन ग्रह्यमितिवृद्धापरीतादिनासत्यंकारकउष्मप्रदानेचहटंकरोतीत्य

त॰ बो॰
३५८
४५२

र्थः तस्यमिति तथैवतथ्यंपादार्घ्याभ्यांचेतिचकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वार्थत्वात्स्वार्थेप्रत्ययविधापणमि
तिकर्मन्यापरमात्रवाचिनोवयेर्हान्तुमणिचिल्लुडितिहरदत्तः कर्मव्यापारफलंतस्यकतिष्ठत्वात्तथा
चफलमात्रवाचिनइत्यर्थः फलितइत्यड्ःमंगलमंड्येनेनतिवोलदीत्यादौभद्राच्चेतिमद्रादित्यर्थग्र
हणमितिव्याख्यानेनतुमंगलादिभ्योपिस्यादितिवोध्यं इतितद्धितप्रक्रियाः सर्वस्यसर्वस्यद्वेभव
तः इतिविधिरत्रनप्रवृत्तः किंतुनित्यवीप्सयोरित्येवमादीनांपियेयकार्पिणेरन्निर्देशेनसाकांक्षत्वा
त्स्वविनतत्वाच्चाधिकारोयंतदाह इत्यधिकृत्येतिपनदर्थेरूपमविकृतमित्यर्थः रूपग्रहणान्नतनभ
वतिनामेडितस्यांतस्यतवंतिलिंगात्स्वरूपग्रहपग्रहणेहिसतिद्विरुक्तसर्वशाद्वस्यपरमाम्रेडितस्या
तनतुद्विरुक्तस्याव्यक्तानुकरणस्याद्वसपरमितिनाम्रेडितस्यपररूपनिषेधोत्पन्नस्यातकारस्यवि
कस्य नित्यवीप्सयोरित्यादौपरस्येतिवद्यामाणमपदस्याद्वितेविधी
यनेइतिकिमनेनसर्वस्यग्रहणेनेतिचेदत्राहुः स्वादिस्वितिपदसंज्ञामादायद्वत्ताभ्यामित्यादोप्र ३५८

कृतिभागमात्रस्य द्विर्वचनं स्यात् कृते तु सर्वस्येति ग्रहणं सर्वशब्दो ह्यवयवकार्त्स्न्ये वर्त्तते इति सर्वा
वयवोपेतस्य द्वित्वं न तु कस्यचिदवयवो वर्ज्यते इत्यर्थः नामादिष्टस्थिद्विरिति ह्यहे इत्यस्य संदेहे पापे
क्षायां स्थाद्दृत्स्वरूपेण गृह्येत शब्दानुशासनप्रस्तावात् सर्वस्येति स्थाने षष्ठी सोपस्थाने द्विर्वचनप
दः यदि तु उच्चारणे संख्येयेत दा स्यात् स्यादेशाभावो न संभवति नहि त्रियमाणवद्धिः स्थानी सर्वं वे
न्निवृत्तेकस्योच्चारणे स्यादतः सर्वस्येत्यध्याहृतो नोच्चारणशब्दापेक्षया कर्त्तृकर्मणोः कृतीति कर्म
णोः कृतीति कर्मणोः कृतीति कर्मणि षष्ठी सर्वं द्विरुच्चारयेदिति फलितोर्थः सोयं द्विः प्रयोगो
द्विर्वचनमिति पदस्य निवृत्तावेन समुदायस्यैव पदत्वं स्यात् न त्ववयवोस्तत्प्रनिषेधः सा
मिकृत्य स्य प्राप्त्यभावात् नेभ्यो समासि पदे नैवानित्यं तर्गतव्योतनात् समासेप्य
न्तर्क्रांतनाभावाच्च न च ग्रहणपरिभाषया समासस्य क्रांतत्वमस्ति इति शंक्यं सामिश्रह्णानि कारक
त्वभावात् तस्मात् स्वार्थिकप्रत्ययान्तमिषिध्यते इतीदमेव निषेधवचनं क्वचित् स्वार्थिके कनं ज्ञापयय

ते.बो.
बो.
३५८
४५८

तीतिअविद्यमानानिषड्दीणियस्मिन्नितिवहुव्रीहिः अतिशब्दोत्रश्रोत्रादिविषयेवर्त्तते वहुव्रीहौसक्थ्य
क्ष्णोरितिषच् तदंतादनेनखः मंत्रो मंत्रणं आरिक्तंगतमिति आङःपूर्वादञ्जातेः शासितः कर्त्तेतिज्ञाप
नाकर्त्तरिक्तप्रत्ययेनात्कर्मणिवाउभयथापिप्रभृतयः वसमितिफलितोर्थः अलंकर्मीण इति अलंक
र्मन्त २ अलंपुरुषेतियादयोमलानाद्यर्थेचतुर्थ्यैतिसमासः अलंपुरुषीण इति प्रतिमल्लादिः इति
ईश्वराधीनइति अपिप्राहूः सौंडादिरित्युक्तेनसमवायेति अतिप्रापनेनमवित्यादयः प्रागह्नइति
अवक्षेपणेकनितिविहितात्कन्यादयः इति ष्वगास्योयामणीषूर्वादित्यादयः प्राष्णुनइतियाद्दशा
तस्यसंज्ञादेरितिविहितात्श्रामादयः इति किमेतिङः वपाद्यात्दामित्यादयः प्राङ्घ्रयह इति तत्प्रकृ
तवचनेमयडित्यतःप्रामित्यर्थः वृहतीजात्येनाइतिवृहतीशब्देनवृहत्याआच्छादनइतिविहितःक
न्नुपलक्ष्यते जात्यंतशब्देनजात्यंताच्छेति छः वहुवचननिर्देशात् पापावादयोगृह्यंतेयोहिवैया
करणपाशादिशब्दैरर्थः प्रतीयते नासौप्रकृतिमात्रेणप्रतीयतेइति तेपितमवादिवन्नित्यापू ३५८

वेतिस्मिन्निमाकेरेकनैष्ठामुक्तामस्लेवृहतीमात्रप्रयोगेजातस्तमात्रप्रयोगेजातस्तमात्रप्रयोगस्यबहुतः स
चत्ववाचकोप्यार्षंग्रंथानुवादत्वान्नदोषापविमाषोचेरदिक्शब्दासौम्नौचेतिदिगस्त्रीमत्रप्रतिषेधोनतुदि
दिशिस्त्रीलिंगकवचननिर्देशात् प्राचीनमिति अत्रचइल्पकारलोपेकृतेचाविति दीर्घः एवमग्रेखांचिद
ह्येप्राचीनाब्राह्मणीति प्रकर्षेणाचरतीति प्राचीनेनैवंक्रियानिमित्तिकोवा देशकालनिमित्तको
वायंशब्दः ब्राह्मणपर्यायत्वेनेनत्वदिक्शीति प्रतिषेधाभावः प्राचीनमिति प्राच्यादिशीत्यर्थेदिक्शब्दे
भ्यः इतिस्यात्सोभिः अंचेर्लुगितिलुकृतद्धितेलुकीतिङीपोलुक् तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्यय
त्वात्स्त्रीत्वाभावः एवंच्चुक्तेसभावात्नपुंसकत्वेब्राह्मणजातीय इतिद्व्येकयोरितिवद्भावप्रधानोब्रा
ह्मणशब्दः तस्यजातिशब्देनसहबहुव्रीहिः ब्राह्मणत्वजातिर्यस्यारम्भकः पिंडइत्यर्थः ब्राह्मणजातिरि
षष्ठीतत्पुरुषः भावप्रधानेनसहकर्मधारयोवाजातिर्व्यंजकमितिवक्ष्यतेजातिरप्यस्त्रीत्वेयमीप्सि
हित्यादिनाअधिकरणेडप्रत्ययः हठोविवेयुशब्दः आन्नपर्यायः पुंल्लिंगोस्तितथापिसनिहग्र

ह्यते वेयुनीतिनिर्दृष्टादितिभावः तस्यानेनेत्यस्यैव व्याख्यानंतुल्येतेति पितृस्थानीयइतिस्थानमत्रसं
वेयविशेषः परमिति यस्य प्रतिसिद्धिः पितुरिव स्थानमस्य पितृस्थानः पितृतुल्यइत्यर्थः गोस्था
नमिति तिष्ठंत्यस्मिन्निति स्थाने द्वेपः इतिकरणे विवक्षितार्थः तेन न तत्पुरुषो बहुव्रीहिर्वा यथा तुल्यस्थान
शब्दः न सामान्यो न भवति अनुगादिनः प्रकृतिस्वरूपप्रदर्शनपरं चैतत् न तु यथे केवलप्रयोगार्हः
ठको नित्यत्वादितिहरिदत्तः सुप्यजातावितिणिनिः विशारिणा पूर्ववदिहापिणिनिः हरिदत्त
स्तु सुप्यजातावितिणिनिरुपसर्गभिन्नपूर्वसुप्युपपदे भवतीत्याशयेनाह अस्मिन्स्थानपूर्वनिपा
तनादिविरित्याह तदयुक्तं यः वभूवोपजीविनां अनुयायिवर्गः नवे चनीयाः प्रभवोनुजीविभिरि
त्यादिप्रयोगानुरोधेन उपसर्गेसत्युपपदे पिणिनेरवश्यस्वीकर्त्तव्यतया निपातनाश्रयणस्य व्यर्थ
त्वात् अणिमद्याद्युत्पतोनुवर्त्तनादाह अणस्यादिति वैसारिण इति प्रकृतिभावः संख्यायाः अभ्यावृत्तिश
वृत्तपाश्वदिहितीयादिप्रकृतिर्गृह्यतेद्वाघडत्वः प्रक्षेपोपेचकृत्वः इति स्यात् अतो न विवक्षितमर्थमाह अभ्या २५९

वृत्तिजन्मेति भ॰ त्रिवाराविति भ॰ दिप्राह लौकिकसंख्यावाचित्वेपि नेह ग्रहणं बहुग्रहणामिति सूत्रे ब
हुग्रहणस्य नियमार्थत्वात् अनियतसंख्यावाचिनो चेद्भवति बहोर्वेति नियमप्राप्तौरमिति मनोरमा
बहुगणयोरेवेति शरीरमितमेवारम्भाद्वस्य क्रियाभ्यावृत्त्याथाश्कालवाचित्वात्कालाध्वनोरिति द्वि
तीयेति द्विदत्तः वारद्वादृस्य कालवाचित्वे भ॰ द्विप्राहत्वोपि तत्समानाधिकरणत्वात्कालेपर्वतेइति
किमत्र प्रसंगः इति चेदत्राह कालवाचित्वे भ॰ द्विप्राहत्वोपि तत्समानाधिकरणत्वात्कालेपर्वत
तेइति किमत्र प्रसंगः इति चेदत्राह कालवाचित्वेपि क्रियाभ्यावृत्तेरपि गम्यमानत्वात्प्रसंगति
आवृत्तिग्रहणेन किं पंचपाकाः दशपाकाः इत्यत्र क्रियामात्रगणने माभूत् क्रियाग्रहणं किमर्थम्
यावताभ्यावृत्तिः क्रियायाः एव भवति माभूदर्थविषयकात्वा पदकार्यागीनन्वे चेष्टापत्तिः अ
येतन्नवयं चन्वितमन्नवयं च न्वितमन्नवयं च न्वितमन्तङ् सवृद्धृत्तानि स्वन्तपदोन्त स्पेति णत्वविषयः
अग्रे इत्यत्र पन्न पत्यत्र पङ् परांतादिति इति सर्वेस्यात् पाप्माकल्पकाम्येष्विति अथमवष्टम्भकथ

न॰न्यो॰ क्लिप्तत्वेपत्वपरिहारेप्यश्रीन्नेत्यत्रश्रूतोगआइतिपरस्यपैस्यादितिचेदत्राह॥ यदिप्रत्ययभेदःसमुदायप
बो॰ कएवादेशःस्यात् द्वेइतिद्विवचनमनुपपन्नंस्यात् द्वेइतिद्विवचनमनुपपन्नंस्यादतोद्विइतिवचनादेकः
३९॰ स्यपदस्यस्थानेद्वेपदेसमुदितेप्रागपद्यादेशःस्यात्तेननविधीयते तत्रस्थानिवद्भावेनसमुदायस्यपदत्वे
४५० सतिएवचावयवयोरपीतिनकश्चिद्दोषः इतिस्यादेतत् द्विःप्रयोगपक्षेप्रत्येकंपदसंज्ञायांसिद्धायां
मपिसमुदायस्यसमानसिध्यति ततश्चदेवदत्तःपचन्सिपचसीत्यादौडतिङःइतिसर्वस्मान्निघातोनसि
ध्यतीतिचेदत्राह॥ पचति पचतीत्यादौहिसएवयातः प्रत्ययश्चात्रद्विःपठ्यतेतनन्वयस्मात्प्रत्ययो
विहितस्तदादिस्तदंतमितिविधीयमानापदसंज्ञासमुदायस्यापिप्रवर्त्ततेतेनावग्रहादिःसिध्यति
इतिनित्यवीप्सयोर्नित्यमिहयोनःपुनयमिहत्रामीद्विप्रइतिनपुंसकमनपुंसकेनेत्येकशेषः
एकवद्भावश्चवोध्यः पदस्येति तेननित्यतायांविधीयमानायांतवहिरंगमिति यद्वाप्यत्र
अन्यथाहियोनःपुनंभ्रष्टप्रार्थश्चक्रियासमभिहारइति प्रार्थ्येमावकाप्रोययडःपोनःपुन्येपरेण ३९

द्विर्वचनेनवोध्यतेनचपदस्यपद्विर्वचनाभ्युपगमेसतियेसकेवाश्रुपचतीत्यादौद्विर्वचनंनस्यादितिवाच्यं वा
त्रिककारस्ववचनात्सिद्धेःअत्रवदंति सगतिकस्यद्वित्वएकपद्यनास्त्वेवस्यानिवतःपदत्वाभावेनआदे
शोपित्तस्यदोर्लभ्यात् द्विःप्रयोगापदेनप्रथमगतिंविहायअवशिष्टस्यसमुदायपदत्वेप्राप्तेतस्मिन्नसं
त्यपिनद्वितिः वस्तुतस्तिन्हस्थानेद्विर्वचनपक्षाभावाःस्थानिनःस्तुवतत्वेनादेशस्यापिस्वत्वतत्वान्तुवे
ताद्विनाद्वितिपदेसमुदायात्ष्यञठञोःसंभवेनपौनःपुन्यपौनःपुनिकइतिरूपसिद्धेःप्रातिपदिकात्त्व
द्वितइतिपक्षाभ्युपगमेपिष्यञादौप्रत्ययेतस्यैवप्रातिपदिकत्वनिषेधात्तनरित्यस्यप्रातिपदिकत्वेन
आदेशस्यापिप्रातिपदिकत्वात्पौनःपुनमितिसिध्यत्यवहिप्रयोगपद्धतेन्वनंरंगत्वादप्ययात्तुपोर्लुकि।
द्वित्वप्रवर्त्तेतइतिसमुदायस्यस्तुवेतत्वाभावाच्चप्रातिपदिकत्वाभावाच्चष्यञ्ठञोनभवतःनचार्थव
दयात्वित्यादिनासमुदायस्यप्रातिपदिकत्वेसौकर्यंनौतस्यत्त्वकिंचस्तुवेतत्वप्रातिपदिकत्वेचसं
भवत्येवेतिवाच्यंयत्रसंघातेपूर्वोभागःपदंतस्यचेदर्थवत्तिमान्सैवेतिनियमेनप्रातिपदिकत्वस्या

न. बो.
बो.
३८।
४८

संभवेनसमुदायत्वस्याप्यसंभवात् नचद्विःप्रयोगपक्षेसपदवयातुः प्रत्ययस्य द्विः पठ्यते इति समुदायस्या
पिपदसंज्ञाप्रवर्त्ततेइत्यपुनैवोक्तत्वात्पुनःपुनरिति समुदायस्यसत्त्वंतत्त्वमस्येवेतिशंक्यं अंतरंगत्वा
त्सोर्लुक्प्रकृतिभागस्यद्विर्वचनेसतियस्मात्प्रत्ययोविहितस्तदादितदंतमितिविधीयमानाःपद
संज्ञायाःसमुदायस्यदुर्लभत्वात् ततश्चैकपद्याभावेपुनःपुनर्ज्ञायमानोपुराणोत्पादावयवग्रहेने
सिध्यतीतिअभीक्ष्ण्यमितितन्नहितत्क्रियानिष्ठधर्मःतेनयोतनार्थेद्वित्वेक्रियाप्रधानानामेवव्याप्य:
क्रियाप्राधान्यंचाख्यातेस्तिकृद्विशेषेचअव्ययकृत्सोभावेपिइतिवक्ष्यमाणत्वादितिभावःकिंच
त्क्रियाप्रधानानामेवद्वित्वेपरिगृहीतस्यायनायाःक्रियायाःव्यवहारोपियोगित्वात्तदनभिधानाच्च
धातुमात्रस्यद्वित्वंनभवतिकिंतादृशक्रियाभिधायिनःपदस्यैवस्यादितिपदस्येत्यस्याप्यकर्षणाभा
वेतिविभाव्यन्तरंद्वित्वं उत्कीर्त्यानानाकारकविशिष्टक्रियासमर्थवावाक्यस्यैवद्वित्वापत्तेःकिंच
भावार्थकत्वाकारान्तानामव्ययकृतांवभवदुत्कीर्त्याद्वित्वंनस्यात् नचतत्रनियतावगत्यनंतरंपदा ३८।

तदेः साधनाकांक्षायां पदैरुपस्थितेन इति भण्यते यत्केत्यादिपरानां हि त्वं स्यादेवेति दिक् वीप्सायामिति व्याप्तुमिच्छा
वीप्सा व्याप्तिप्रतिपादकपदं षितेति यावत् सा च प्रयोक्तृधर्मः आबाधवत् गतेगत इत्युक्ते प्रियस्य विरामनादिना
पीडितो वाक्यं प्रयुंक्ते इति यथा प्रतीयते तथा वृन्दे वृन्दं सिंचतीमासादावपि व्याप्ति विवोधयिषया प्राप्ति
रिदं वाक्यमिव गमात् सा च वोधविषयस्तेन तस्याप्तिरेव नघा च निमवयोरितेव सूत्रयिते व्याप्तिः इह
कास्मात्तत्राधिकारकं सर्वे ब्राह्मणाः आमंत्रिताः इत्यादौ न हि जगतीतले मिविद्यमानाः ब्राह्मणाः सर्वे
पि केन चिदामंत्रयितुं शक्यं संइतिस्त्र ग्रामस्य स्वजातीयब्राह्मणाः परितया तत्र संके चाय यम्भ वेपते
तद्ग्रन्थ्याधिसर्वकं लवृत्तं सेचनसामर्थ्यं कस्यापि मनुष्यस्य नास्तीति यत्र वाटिकादौ वृन्दं सेचनार्थमुपिकारः
न दाटिकास्थवृन्दानामेव कात्स्न्यं वृन्दं सिंचन्तीत्यादौ गम्यते इत्य भ्युपेयं यत्र तु सकोचे कारणं नास्ति
तत्रासंकोच इष्ट एव जातो निमित्तं मन्युपेति यथा नचैव वृन्दमित्यादौ बहुवचनप्रसंगः बहूनां भवनेपिव
वृन्दत्व संख्यायास्तत्राभावात् प्रत्येकानि एनेकत्वमेव हि तत्र भाषमाने इत्यादि मनोरमायां स्थितं वृन्दं वृन्द

त॰ त्वो॰
बो॰
३८२
३६२

मितिसमुदायस्यनप्रातिपदिकत्वाभावाद्द्वचनस्यप्रसंगएवनास्तिनवार्थवद्यानमित्यनेन
प्रातिपदिकत्वशंका यत्रसंख्यानेएवैभागःपदेनस्यचेद्भवतिसमासस्यैवेतिनियमात् नचाष्टमि
केद्विर्वचनमादेशरूपमितिसख्यानेनोनभव नीत्यपिप्रोक्तं द्वेश्रुतिवचनादेकस्यपदस्यस्थानेद्वेसमु
दितेयुगपदादेशत्वेनविधीयतेइतिप्रागुक्तत्वान्नत्वेवमपिसतिनस्यादित् घोषाद्योषेत्यादोवद्भवच
नोत्स्यतिदुर्वारैवमतिदिस्यानिवद्भावेनप्रातिपदिकत्वसंभवादितिचेदत्राहुः अनेकसंख्यावरु
द्धोहिरूक्तार्थः संख्यानेरनिराकांक्षत्वएवनहिवस्तुगत्यायद्भुत्वमस्तीत्येतावतैव नस्यप्राहृवोयमा
पादपितुंशाक्यते असत्तार्थकेद्यपितदापत्तेः नहिसयनवाद्भस्याभिप्रायेणदेवदत्तेनप्राकंप्यतेइति
भावेकश्चित्संयुक्तेत्रायोद्यंतदितिचेत् समंप्रकृतेपिअत्रचलिंपकैकस्यप्राचामितिदेशाइतिपरे
वर्जनेसमासेनेहयमासेनेहपरित्रिगर्त्तंवृष्टोदेवः चेतिचवन्नव्यंतथाचापहरैः परिहरैःसंसारइ
तिकारकेष्टदाहृतम् परिपरिवंगेभ्यःइतिअपपरीववंगेभ्यःइतिअपपरीवर्ज्जने इतिकर्मप्रवचनी ३८२

यसंज्ञायोपंचम्यपाङ्परिभिरितिपंचमी उपर्य्यध्यधसस्सामीप्ये प्रत्यासत्तिः तच्च कालकृतस्योदा
हरणमिदं सामीप्यमिति किं उपरि चंद्रमाः उपरिशिरसो घटं धारयतीत्यत्रनैवस्ततेविद्यमान
मपिसामीप्यंनविवक्षितमितिविवक्षाविवक्षाहिप्रयोक्तुः प्रधानं कारणं अत्रचोपज्ञोपक्रमं त
दाद्याचिख्यासायामिति सूत्रे तत्प्रयोगोज्ञापकः इत्यादिः वाक्यादेः संदेशेत्यादिस्वरितमाम्रेडितेसूया
संमतिकोपकुत्सने षाम्रेडिते भर्त्सने इति सूत्राभ्यां यथायथं प्राप्तः वैकल्पिकत्वान्नेह कृतः उक्तं
हि प्रागुक्तसर्वं सूत्रतो वैकल्पिकमिति ननु त्रकोपासूयाभ्यां पृथक्तत्व भर्त्सनग्रहणमपार्थकं न
सयोपीविनाकुत्सयते त्वयाकुपितोभर्त्स्यतइतिचेदत्राहुःगुरवोहिहितैषत्वादकुपिताः अपि
भर्त्सनंकुर्वंतिनापरस्यपाकुत्सांकुर्वंतीति दिक् सूत्रकारेणोक्तनःसामस्तैःपाणिभिःह्वतिगुरु
वोनविघातितैः लालनाश्रयिणोदोषास्ताडनाश्रयिणोगुणाःइत्येकंवरुव्रीहिवत् हेत्वनवर्त्त
ने तद्यानुवादसमर्थकंतदाहद्विरुक्तइतिनेति यद्यप्येतौवरुव्रीहीविधिबोधनेचिह्नतौ तथापि

त॰ बो॰
बो॰
३६४
४६३

तत्र दृष्टावित्येतावतातिदिष्टेतिभावः सुलोपपुंवद्भावाविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरश्चेत्यर्थः समुदाया
न्तस्यैवेति न चैकवचनमेवेति अन्तरंगे कसंख्यावरुद्धो हि समासार्थः सर्वान्तरैर्निराकांक्षत्वादिति प्रागेवोक्त
त्वात् पूर्वभागे इति न तूत्तरभागे इति न तूत्तरभागेऽपि तथा हि द्वियानपुंवद्भावः सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र
इति वा स्त्रियाः पुंवदिति तत्राद्यः पूर्वभागस्यैव भस्त्रेति ज्ञापकादित्युक्तः द्वितीयस्तु समानाधिकरणे
परे विधीयते न चोत्तरभागस्य समानाधिकरणपरत्वमस्तीति भावः अत एव हि द्विराष इत्येकैक एव मितिभ
वतीत्यर्थः एकैकस्मै इति न त्वत्र सुलोपपुंवद्भावाद् बहुव्रीहौ सर्वनामसंज्ञाभावेऽपि दृष्टः इत्ययमपि बहुव्री
हिवद्भावातिदिश्यते तथा च स्मायादेशो न दुर्लभः इति चेदत्राहुः सुलोपपुंवद्भावाविव सर्वना
मसंज्ञाभावः शास्त्रेण न दृष्टः किं तु बहुव्रीहेर्गौणत्वात्सर्वनामसंज्ञाभावः शास्त्रेण न दृष्टः किं तु ब
हुव्रीहेर्गौणत्वात्सर्वनामकत्वं न भवतीति तद्भावो न दृष्टः इति नायमतिदिश्यते न बहुव्रीहाविति
शास्त्रं तु लौकिकवाक्ये निषेधकं न तु बहुव्रीहावित्युक्तत्वादिति अत एवाप्यत्वहेति बहुव्रीहिवद्भावाद् ३६३

त्यन्तुघप्यते तथाचस्त्रियाःपुंवदितिप्रवर्ततेनचद्विहक्तस्यपरस्मुत्तरपदेनेतिवाच्यंवहुव्रीहिवदित्य
तिदेशावसेनैवउत्तरपदत्वस्यापिलाभात् ननवहुव्रीहिवद्भावोत्तरपदत्वलाभेसत्ति नन्वेवमत्रनलो
पःकस्मान्नभवतिउच्यते नलोपोनञइत्यत्रउत्तरपदेइतिवर्त्तते नचइतिचकार्यिणोनिर्देशःतत्रसा
तात्त्विकेनकार्यित्वेननञोनिमित्तभावोबाध्यते यथामद्रुहदोभद्रइति अत्ररेफस्याचारद्वाराद्वा
राभ्यांद्वइतिद्वाभ्यांप्रसंगोनआकरेउक्तेनेमौरद्वौकार्यिणौकिंतुनिमित्तमेतौद्विवचनस्येति नन्वेवम
पिपूर्वःपथाइत्यादौअरकुप्रपप्रपूर्वितिसमासाच्चतद्धितयादित्यतःसमासादित्यनुवर्त्तमानेस
मासान्ताप्रवृत्तिरितिदिक्कर्मधारयवहुत्रस्यदेवग्रपिकारेणोवक्षिद्वेचहुत्रेरेघितिवचनेविस्पष्टा
र्थमितिवृत्तिःप्रकारेगुणवचनस्यइत्यपिप्रकारशब्दोभेदप्राहूप्यपिचवर्त्तते वहुभिःप्रकारैःभुंक्ते
वहुभिर्भेदैर्विशेषैरित्यवगमात् ब्राह्मणप्रकारोयंमाणवकःब्राह्मणसदृशइत्यर्थःतथापीहविव
क्षितमाहप्राहप्यइतिव्याख्यानमेवात्रशरणं पुंवद्भावइतिपुंवत्कर्मधारयेतिसूत्रात् तच्चकोपयादि

त॰बो॰
बो॰
३८४
४५४

थपिकालकालकेष्वादिषुप्रवर्त्तते तेनबहुव्रीहिवद्भावेकृतेकर्मधारयवद्भावोक्तिर्व्यर्थंनिरवकाशश्च
तिदेशोयंपटुपटुरित्यादौद्वित्वेनजातीयरोबाधनिष्पन्ने पटुजातीयइतिवामनः अन्यथाब्राह्मणजातीयइत्या
दावगुणवचनेपिभेदरूपेर्थेसावकाशोजातीयरगुणवचनेषुपरेणद्वित्वेनबाध्येतेतिभावः गुण
वचनस्येतिकिं अग्निर्माणवकः सिंहोमाणवकः यद्यपिइहाग्निसिंहशब्दाभ्यांगौणाभ्यांतस्यायः
णपराणामेवद्वित्वंनत्वन्येषामाकरः नवंनवंप्रीतिरहोकरोतीत्यत्रवीप्सायामितिप्रवद्भावःकथं
भीतभीतइवशीतमयूखः इतिभारविः इवशब्देनप्रकारस्योक्ततयाप्रकारेद्वित्वायोगात् सत्यमति
भयोभीतइतिकथंचिद्व्याख्येयम् तेनातिभीतइतिफलिते आधिक्येद्वेवाच्येइतिवार्त्तिकेनभीताद्वि
द्वित्वमितिइष्टव्यादिभिरुक्तंसमाधानेनादर्त्तव्यं ईदृशस्यवार्तिकस्याप्रसिद्धत्वात् अथकथंवि
त्वःखिन्नःपिशवरिपुपदन्यस्तगंतास्त्रियत्रक्षीणःक्षीणःपरिलघुपयःस्रोतसांचोपभुंजेतिमेघ
दूतःपदार्थभेदस्याभावेनवीप्सासंभवात् इतिचेदत्राहुः एकस्यापिखेदावस्थानन्तपावस्याहवे ३८४

तिभेदंषष्ठिकत्स्ववीप्साबोध्यते अथमंदंमंदंनुदतिपवनश्चानुकूलोयथात्वांमितिमेघदूतःवी
प्सासंभवादनेनैवद्विवचनेक्तेनेमंदंमंदमुदितःप्रययौखमितिवत्स्वल्पकं स्यादितिचेत्सत्यंस्वतोमंद
गामिनेसौवनोमंदेनुदतीतिकथंचिद्याख्येयंसिद्धस्यगतेश्चिंतनीयत्वात् मूलम्मिति केवलमुएग
वाचिनमुदाहरणमितिध्वनयतिरूपमिति आनुपूर्व्ये इतिवीप्साभावादयमारंभः सूत्रेति अथे
अथैसस्त्वमधुमुदाहरत्वेवम् एकस्यवस्तुनोवस्तुदेशादेरेकमेवमग्रस्थमूलमग्रेचइतरेषांभागाना
मापेतत्काअग्रमूलत्वमपदेशःस्यात्स्वःसोत्मेअपिनैकरूपेकिंतर्हियथामूलंचीयतेस्यात्स्वयथा
नसैात्मैयथानेनतरेभागाइतिवीप्सायांअसंभवःमूलेमूलेपथिविटपिनामित्यत्रतुवीप्सायांद्वि
र्वचनंएतत्सूत्रमितितत्रैवैसःहेन्यायसिद्धमिति यावद्भिःप्राहैःसर्वोधीयमेवगच्छामितत्वांतेप्र
योगस्तुत्वाद्योरितिभावःपौनःपुन्यइति पुनःपुनर्भवितरिविद्यमानात्पुनःपुनःसद्भावप्रत्य
यः लोटासहसमच्छितेमपि नन्वत्रलोटासहसमुच्छिन्नपथाद्विर्वचनंभवतितथाक्रियासम

त॰ बो॰
बो॰
३८५
४५५

भिहारे पङि यङा समुच्चित्य द्विर्वचने स्यातां स्यातां पचते पापच्यते वा भ्रयते वोभ्रपते वोभ्रपते वोभ्रयेते द्
मत्राङ्कः लोट क्रियासमभिहारं व्यभिचरति समुच्चयेपि जायमानत्वात् न तथ्य लोट् द्विर्वचनयोरेवत
त्द्योतकत्वेन त्वेकैकस्य तिरुक्तेः लोड्न तस्य द्विर्वचनं यङ्न्तु क्रियासमभिहारेण व्यभिचरतीति द्विवच
नं विनैव तस्य द्योतकत्वात् तेन न तदंतस्य द्विर्वचनमिति कर्मव्यतिहार इति क्रियाविनिमय इत्यर्थः
ह्व इति नित्यमेवेदं द्विर्वचनं बाहुलकेन समाससद्भावस्यैव स्वरूपः स्वचक्रव्यड् इति अत्र केचिदुक्तं द्वितीया
दीनामेवेदं स्वादेशाविधानेऽन्यत्र प्रयोक्तुरदले द्वितीयादय एव न तु प्रथमा तत्राप्येकवचनमेव वचना
तरमिति तदपाणिनीयं भाष्यादावनुक्तत्वात् तदेतद्धृतयत्त्वनन्तरमुदाहरति अन्योन्यानितिमाघः
स च भाष्यमनुगुणयवेति भाप्तेनार्वाचीनमेतकवयोपि नाद्रियंते इत्युक्तं भवतीति नभःस्वर्लोक
निवासिभिः कृतनिकेतमदृष्टपरस्परैरिति भारविः अत्र दृष्टः परस्परो यैरिति विग्रहः यदित्वद्विती
यादीनामेव स्वादेशाविधानं न तु प्रथमायास्तर्ह्ययं प्रयोगो न सिध्येतिदिक् अन्योन्यमिति नचात्राममा ३८५

वैपिषष्ठ्यादिविशेषकं वच्छलयदृग्गादावभावस्त्वनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात्स्त्रीनपुंसकयोस्तृतीयादि
ष्वपुंवदिति प्राचोऽग्रेऽप्यपरिष्कृतवेनाह अत्र केचिदिति वस्तुस्थितिमाह अन्ये त्विति अप्रसंगादिति
तथा च पक्षे ष प्रतिवेद्याद्विवचनस्यापि दृष्टत्वमाश्रित्य तद्वलेन पुंवद्भावो न शंक्यः लक्ष्यविरोधा
त् कारके च द्विजातीयाद्यामन्येतस्मामवेदित्यकस्थिकस्त्रस्यपाणामिति भाष्यप्रयोगविरोधाच्चेति
भावः नवास्त्रयाम्यो प्रियः प्रेदत्तनरत्यादिस्माद्यप्रयोगे सामेति द्विवचनमप्युक्तद्विरुक्तार्थस्यस्यैत्यतनेव
परामृष्टशाक्यत्वात् अत्र न एव भाष्ये योपामन्येतस्माभवेदित्येवोक्तमित्याहुः सोऽलोकं च प्रामाण्यमिति स्वयं स्वा
देश विधान पामस्यान्योन्यपरस्परमित्यत्र केवलेमाररिनार्थत्वादिति भावः यो वश्यात्मसादित्यात्मात्मा
पयोरपि स्वषाहृवाच्यत्वात् यथापथमित्यनेन न लोके त्मनेन कृतं योग षष्ठीति षेधः ज्ञातेत्यस्य
त्वन्वनतत्वात् यो यश्चात्मेत्यर्थे विद्यमानयथान यनार्थप्राप्तस्यार्थमाह यथास्वभावमिति आत्मा
यत्रोर्धतित्र द्विस्वभावोऽत्रह्यवर्ष्येत्यमरः पूर्वपदस्येति द्वितोद्वितोद्युनितेकर्मधारयवद्भावात्तथापि

ते॰ वो॰
वो
३८८

लुकिकृते पूर्वपदावयवस्यैकारस्येत्यर्थः नपुंसकत्वं त्वेति चकारादेकवद्भावश्चापि वोध्यं तेनातो मित्य
मादेशो द्वंद्वमिति सिध्यति रहस्यं द्वंद्वशब्दवाच्यं इतद्वाभ्यां निर्दिष्टे रहस्ययोगस्य द्विरेषेत्यर्थः द्वंद्वमन्त्रयेते
इति द्वौ द्वौ भूत्वा मंत्रयते इत्यर्थः एवं हि तद्रहस्यं भवति आचतुरमिति आङ् मर्यादाभिविध्योरित्यस्यायी
भावे सत्यत्र भूतिमपरीति दृश्यावचनः शब्दोच्चतमसोः पूरणे द्रष्टव्यः आचतुर्थादित्यर्थः द्वंद्वं यज्ञपात्राणि
दीनत्पृष्ठाकपालानि पात्राणि द्वंद्वं द्वंद्वं प्रयुनक्ति आसादनीत्यर्थः अभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः इत्यत्र द्वंद्व
हमित्य अत्रार्थे द्विवचनं एकवद्भावादिकं तु पूर्ववत् अन्यत्रापीति द्वंद्वं युद्धं प्रवर्त्तते इह द्वंद्वीप्सायां द्विर्व
चनं द्वयोर्द्वयोर्द्वंद्वमित्यर्थः द्वंद्वानि सहते शीतमुष्णमेकं द्वंद्वं सुखदुःखे वा परे च द्वन्द्वं चापरं इहस्या
र्थे द्विवचनमेकवद्भावादि पूर्ववत् बहुत्वं त्वेकशेषवाधनात् इति परमहंसपरिव्राजकज्ञानेन्द्रसरस्वती
कृता सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यानतत्त्वबोधिन्यां सर्वैकोडसमाप्तम् शुभंभूयात्

३८८

